

A Magyar Tudomány Napja a Délvidéken 2016

Szerkesztette:
SZALMA JÓZSEF

Dialog Campus

A MAGYAR TUDOMÁNY NAPJA A DÉLVIDÉKEN

2016

A MAGYAR TUDOMÁNY NAPJA A DÉLVIDÉKEN

2016

Szerkesztette:
Szalma József

A kiadvány a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001
„A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés”
címmű projekt keretében jelent meg.

Szerzők:

Bagi Ferenc	Matuska Márton
Barzó Tímea	Miskolczi Bodnár Péter
Bálint István	Molnár Csikós László
Boros Béla	Nagy Barna Krisztina
Csáky S. Piroska	Nagy Janka Teodóra
Csák Csilla	Nagy Zoltán
Dudás Attila	Prugberger Tamás
Dúl János	Sallai János
Halász Levente	Simon János
Jávor András	Szabó Anita
Jávor Szilárd Ágoston	Szalma József
Kanizsai Viktor	Szedmina Lívია
Kastori Rudolf	Tattay Levente
Kiss Ernő	Téglási András
Kiss Ferenc	Téglásiné Kovács Júlia
Kurucz Mihály	Vitkay Kucsera Ágota
Latorcai Csaba	

© Dialóg Campus Kiadó, 2018

© Szerkesztő, 2018

© Szerzők, 2018

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így különösen a sokszorosítás, terjesztés és fordítás joga fenntartva. A mű a kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül részeiben sem reprodukálható, elektronikus rendszerek felhasználásával nem dolgozható fel, azokban nem tárolható, azokkal nem sokszorosítható és nem terjeszthető.

Tartalom

Előszó	15
KIEMELT TANULMÁNYOK	17
A mezőgazdaság mint a vidékfejlesztés eszköze (<i>Jávor Szilárd Ágoston és Jávor András</i>)	19
1. Bevezetés	19
2. Témafelvetés	20
3. A vidék	21
3.1. Természeti környezet	22
3.2. Fizikai és infrastrukturális környezet	22
3.3. Gazdasági környezet	22
3.4. Mentális környezet	22
4. A vidék legfontosabb élettere, a termőföld	23
4.1. Példa (1)	27
4.2. Példa (2)	28
4.3. Példa (3)	29
5. A mezőgazdaság vagy agrobiznisz, és a helye a nemzetgazdaságban	30
6. Összefoglalás, következtetések	34
Felhasznált irodalom	35
A magnéziumbiológia jelentősége (<i>Kastori Rudolf</i>)	37
1. Bevezetés	37
2. A magnézium szerepe az életfolyamatokban	38
3. A magnézium hatása a mezőgazdasági termények biológiai értékére	39
4. Az elégtelen magnéziumellátottság következményei	40
4.1. A növények	40
4.2. Az emberek	41
4.3. Az állatok	42
5. Összegzés	43
Felhasznált irodalom	43
A biotechnológiai találmányok szerepe az elmaradt földrajzi régiók fejlődésének elősegítésében (<i>Tattay Levente</i>)	45
1. Bevezetés	45
2. A biotechnológia és a szabadalmi jog, a biológiai szabadalmaztatás kezdetei:	
USA 1984	45
2.1. A biotechnológia és a szabadalmi jog	45
2.2. A modern biotechnológiai szabadalmaztatás kezdetei: USA 1984	46
2.3. Az új biotechnológiai eljárások tömeges alkalmazása	47
2.4. Géntechnikával átprogramozott mikroorganizmusok	48
3. A biotechnológiai találmányok jogvédelméről szóló irányelv az Európai Unióban – 1998	48
3.1. A biotechnológiai találmányok jogi oltalmáról szóló 98/44 EK irányelv (Biopatent irányelv) meghozatala	48

3.2.	A 98/44 EK irányelv bevezető indokolása (preambuluma)	49
3.3.	A biotechnológia fogalmi megközelítése	50
3.4.	A biotechnológiai találmányok elhatárolása	51
3.5.	A Biopatent Irányelv és a jogharmonizáció	51
3.6.	Etikai kérdések a biológia tárgyú tanulmányok körében	53
3.7.	A Biopatent irányelv rendelkezései	54
4.	A biotechnológia-szabadalmak genetikai dimenziója (géntechnológia)	62
5.	A biotechnológiai találmányok szerepe az elmaradt földrajzi régiók fejlődésének elősegítésében	63
5.1.	A biotechnológia és gyógyszeripar	64
5.2.	A szántóföldi növénytermesztés, élelmiszer-termelés	64
6.	A GMO-mentesség okai	65
6.1.	Az Európai Unió a genetikailag módosított organizmusok ellen	65
6.2.	Ellentétes nézetek ütközése	65
6.3.	A genetikailag módosított növények betiltásának okai	65
7.	Összegzés	67
	Felhasznált irodalom	67
Földvédelem és a környezethez való jog (<i>Prugberger Tamás – Téglási András</i>)		69
1.	Bevezetés	69
2.	A termőföldhasználat, -hasznosítás és -birtoklás, valamint a termőföldforgalom jogi szabályozásának kihatása a természet-, és a környezetvédelemre	71
2.1.	A termőföld és a mezőgazdasági üzem jogi szabályozásának nyugat-európai megoldásai	71
2.2.	Adalékok a kormány által elfogadott kodifikációs vitaanyag és az annak alapján elfogadott földtörvény értékeléséhez	74
2.3.	A termőföldbirtoklás és -forgalmazás rendjéről szóló törvény főbb tartalmi és rendszerbeli kérdései	77
2.4.	A zsebszerződések és a tulajdonközösségek rendezésének a kérdése	80
2.5.	A fenntartható fejlődés problémája és a termőföld állagának megővése	82
3.	Alkotmányossági alapkérdések – a tulajdonhoz való jog vs. a környezethez való jog	90
3.1.	Az Alkotmány alapján született környezet- és természetvédelmi tárgyú főbb határozatok	90
3.2.	Az Alaptörvény hatálybalépését követő alkotmánybírói gyakorlat	94
3.3.	Az állam mint közhatalom-gyakorló és mint tulajdonos elválasztásából eredő alaptörvényi követelmények – A 11/2013. (V. 9.) AB határozat	99
3.4.	„Befejezetlen szimfóniák” az Alkotmánybírószámon	100
	Felhasznált irodalom	104
A mikrovállalkozások szerepe a vidék népességmegtartó erejének fokozásában (<i>Miskolczy Bodnár Péter</i>)		107
1.	Bevezetés	107
2.	A szülőhelyhez való kötődést és az attól való elszakadást befolyásoló tényezők	107
2.1.	Az emocionális tényezők	108

2.2. A gazdasági tényezők	109
3. Regionális népességmozgások	110
4. A munkavállalási célú elvándorlás	111
5. A mikro-, kis- és közepes vállalkozások	112
6. A mikro-, kis- és közepes vállalkozások a magyar gazdaságban	113
7. A kis- és középvállalkozások helyzete nemzetközi összehasonlításban	115
8. A kkv-k veszélyeztetettsége	115
9. A kkv-k támogatásának elvi háttere és csoportosítása	116
10. A mikro-vállalkozások pénzügyi támogatása	116
10.1. Pénzügyi eszközök a forráshiány felszámolására az EU programjában	116
10.2. Pénzügyi eszközök a forráshiány felszámolására Magyarországon	118
11. A kockázati-tőke-befektetés	119
11.1. A kockázati-tőke-befektetés gazdasági háttere	120
11.2. A kockázati tőkére háruló kockázat mérséklése	120
11.3. A kockázati tőke támogatása	121
12. A kkv-k által elkövetett versenyjogi jogsértések enyhébb szankcionálása	123
13. Összegzés	124
Felhasznált irodalom	124
A termőföld mint környezeti tárgy védelme és beilleszkedése a vidékfejlesztés jogi eszköztárába <i>(Kurucz Mihály)</i>	
1. Bevezetés	127
A vidékfejlesztés és a mezőgazdaság, a mezőgazdaság mint környezetterhelő tényező	127
2. A vidékfejlesztés tárgya: a vidék és annak fogalma	130
2.1. A vidéki régiók jellemzői	131
3. A vidékfejlesztési politika lassú kialakulása a közös agrárpolitika reformfolyamataiban	132
3.1. A vidékfejlesztés új generációja 2007–2013 és 2014–2020 között	139
4. A földvédelem a vidékfejlesztés keretébe tartozó környezeti javak védelmének rendszerében	141
4.1. A földvédelem a környezetvédelem mediális, a vitális és a kauzális védelem tengelyében	142
4.2. A földvédelem alkotmányjogi alapjai	143
4.3. Feszültségviszony a környezetvédelmi és a termőföldvédelmi törvény között a földvédelem tartalma tekintetében	143
4.4. A termőföld védelmére vonatkozó szabályozás sokszínűsége	147
4.5. A talaj mint a földvédelem vitális központi elemének védelme	153
Felhasznált irodalom	171
A társadalmi innováció lehetőségei a szociálisfarm-rendszer keretei között <i>(Csák Csilla)</i>	
1. Bevezetés	173
2. A mezőgazdaság multifunkcionális jellemzői	174
3. A szociális farmok működésének gyakorlata	176
4. A magyar szociálisfarm-modell	178

5. Összegzés	183
Felhasznált irodalom	183
A magán- és a családi élethez, az otthonhoz való jog abszolút érvényesülése valóban csak egy „papíron” múlik? (<i>Barzó Tímea</i>)	
	185
1. Bevezetés	185
2. Előzmények	186
3. A de facto élettársi kapcsolat fogalmi elemei	188
4. A de facto élettársak vagyoni viszonyai	190
5. A de facto élettársi kapcsolat családjogi hatásai	192
5.1. Az élettársak lakáshasználatának rendezése	192
5.2. Az élettársi tartás	193
6. A család fogalma és védelme	194
7. Összegzés	196
Felhasznált irodalom	197
A nemzetiségi önkormányzati rendszer mint a nemzeti identitás egy eszköze (<i>Latorcai Csaba</i>)	
	199
1. Bevezetés	199
2. Nemzetiségi önkormányzat és identitás	199
3. Nemzetiségi önkormányzatok alakítása, működése, főbb jellemzőik	201
4. A nemzetiségi önkormányzatok és az identitás megőrzése	204
5. A Magyar Nemzeti Tanács mint az identitás megőrzésének egyik eszköze	207
6. Összegzés	208
Felhasznált irodalom	210
Pénzügyi jogi eszközök a vidékfejlesztés területén (<i>Nagy Zoltán</i>)	
	213
1. Bevezetés	213
2. A mezőgazdasági tevékenység egyes adóztatási kérdései	214
2.1. A személyi jövedelemadó agrárjogot érintő speciális szabályai	215
2.2. Az általános forgalmi adó agrárjogot érintő egyes speciális szabályai	218
2.3. A társasági adó agrárjogot érintő egyes speciális szabályai	219
3. Az önkormányzati szolgáltatásokat befolyásoló egyéb adók	221
4. Összegzés	223
Felhasznált irodalom	223
A jogtörténet új forrásai: Tárkány Szücs Ernő Magyar jogi népszokások című monográfiájától egy jogi kultúrtörténeti és jogi néprajzi digitális adattárig (<i>Nagy Janka Teodóra</i>)	
	225
1. Bevezetés	225
2. Az alapfogalmak tisztázása	225
3. Tárkány Szücs Ernő munkássága – rövid összefoglaló	227
4. A Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport	228
5. Összegzés	232
Felhasznált irodalom	233

Az öröklési szerződés szindikátusi szerződéskénti alkalmazhatósága a társasági jogban mint népeségmegtartó tényező (<i>Dúl János – Nagy Barna Krisztina</i>)	235
1. Bevezetés	235
2. Az öröklési szerződésről általában	236
3. A társasági részesedések átruházása öröklési szerződéssel	236
3.1. Kkt. és bt.	236
3.2. A korlátolt felelősségű társaságok	238
3.3. A részvénytársaságok	240
4. A társasági jogi típusú szindikátusi szerződés	241
5. Az öröklési szerződés és a társasági jogi típusú szindikátusi szerződés összehasonlítása	242
5.1. A szerződés fogalma	243
5.2. Az alkalmazandó jog	243
5.3. A szerződés megkötése és alakisága	243
5.4. A szerződés alanya	244
5.5. A szerződés tárgya és tartalma	245
5.6. A szerződés módosítása	246
5.7. A szerződés megszűnése és megszüntetése	246
5.8. A szerződések nyilvántartása	247
5.9. Az öröklési és a szindikátusi szerződés viszonya más szerződésekhez	247
6. Szindikátusi szerződés versus öröklési szerződés a társasági jogban	248
7. Az osztrák öröklési szerződés	248
8. A családi vállalkozások mint jogi kategória	250
9. Összegzés	251
Felhasznált irodalom	252
Az élelemhez való jog megjelenésének társadalmi igénye (<i>Téglásiné Kovács Júlia</i>)	255
1. Bevezetés	255
2. A megfelelő mennyiséget fenyegető tényezők	258
2.1. A társadalmi tényezők	258
2.2. A gazdasági és a politikai tényezők	259
2.3. A környezeti tényezők	261
3. A megfelelő minőségű élelemhez való jog kihívásai	263
3.1. A társadalmi és környezeti tényezők	263
3.2. A gazdasági tényezők	264
4. Összegzés	266
Felhasznált irodalom	267
A természetjogról (<i>Szalma József</i>)	269
1. Bevezetés: A természet- és a természetes jog (fogalommeghatározás)	269
1.1. A méltányosság és a változatlanóság	269
1.2. A római jogi álláspont – Cicero. A forma jogi jelentősége. Az alakiság redukált, pontosított jogi jelentősége, rendeltetése a modern polgári törvénykönyvekben. Jogügyleti akarat és nyilatkozat	270
1.3. A rendi jogfelfogás: az ember alkotta jog (humani iuris) változó, a morális, „isten” jog (divinae juris) állandó	274

1.4.	A felvilágosodás kora: az emberi értelemből fakadó, észszerű jog	276
1.5.	A polgári korszak és a polgári jogi kódexek természetjogi jogfelfogása.	277
2.	A jogállamiság mint a természetes és szerzett alanyi jogosultságok érvényesítésének feltétele – A jogállamiság ismérvei	287
2.1.	A hatalomkorlátozás elve, alkotmányosság, törvényesség, hatalomági megoszlás	287
2.2.	Alkotmányosság, törvényesség, hatalomági megoszlás	288
2.3.	Ombudsman	288
2.4.	A jogalkotói, a végrehajtói és az igazságszolgáltatási hatalom	288
2.5.	A jogállamiság követelménye szemben a politikai államisággal	289
2.6.	Törvények előzetes és utólagos hatásvizsgálata	290
3.	Összegzés	290
	Felhasznált irodalom	292
A szabadalmi kényszerengedély intézménye a szerb jogban (<i>Dudás Attila</i>)		295
1.	Bevezetés	295
	A szabadalmi kényszerengedély elméleti háttere a szerbiai szakirodalomban	295
2.	A szabadalmi kényszerengedély a szabadalmi jog nemzetközi forrásaiban	297
3.	A szabadalmi kényszerengedély intézményének fejlődése a szerb jogban	301
4.	A szabadalmi kényszerengedély tételes jogi szabályozása Szerbiában	305
5.	Összegzés	308
	Felhasznált irodalom	310
A vidékfejlesztési források felhasználásának vizsgálata különösen az Észak-Alföld régióban (<i>Jávor Szilárd Ágoston – Jávor András</i>)		311
1.	Bevezetés	311
2.	Témafelvetés	314
3.	A saját vizsgálat	316
4.	Összegzés	320
	Felhasznált irodalom	321
A könyvkiadás megtartó ereje – Egy jubileum margójára: 60 éves az újvidéki Forum Könyvkiadó (<i>Csáky S. Piroška</i>)		323
1.	Bevezetés	323
2.	Összegzés	330
	Felhasznált irodalom	330
A budapesti médiumokból átvett, „behozatali” és „hazai” nyelvi, nyelvhelyességi hibákról (<i>id. Bagi Ferenc</i>)		331
1.	Az előállt helyzetről és a dolgozat céljáról	332
2.	A segédige használatában észlelhető tévesztések	334
3.	Az igekötők használatában észlelhető tévesztések	336
A vidék népességmegtartó erejének nyelvi tényezői (<i>Molnár Csikós László</i>)		343
1.	Bevezetés	343

2.	A nyelvváltozatok iránti tolerancia	343
3.	Anyaországi és határon túli regionális köznyelvek	344
4.	Implicit és explicit norma	344
5.	A népnyelv	345
6.	Regionális nyelvi sajátosságok	345
7.	Kontaktusjelenségek	346
8.	A nyelvjárásiaság megítélése	346
9.	Idegen szavak felújítása	346
10.	Magyar szavak felújítása	347
11.	Szópárhuzamok	347
12.	Gazdagodás	348
13.	A regionális köznyelvek kutatása	348
14.	Nyelvtudat	348
15.	Összegzés	349
	Felhasznált irodalom	349
A zene közösségmegtartó ereje (<i>Vitkay Kucsera Ágota</i>)		351
1.	Bevezetés	351
2.	A magyar népdal léleknevesítő ereje	351
3.	A zene	353
4.	Népzene	353
5.	A népzene fennmaradása és (át)változása	354
6.	Összegzés	356
	Felhasznált irodalom	356
A ki- és bevándorlás magyar szabályozása a 20. század elején (<i>Sallai János</i>)		359
1.	Bevezetés	359
2.	Összegzés	372
	Felhasznált irodalom	372
Parancsra, vonakodva, buzgón – A Sajkás-vidék magyartalanításának részletei (<i>Matuska Márton</i>)		375
1.	Bevezetés	375
2.	Ahol már folyt kutatás	378
2.1.	Csurog	378
2.2.	Zsablya	380
2.3.	Kabol	384
2.4.	Tizsakálmánfalva	390
2.5.	Mozsor	394
2.6.	Sajkáslak	398
3.	A többi helység	403
3.1.	Tündéres	403
3.2.	Dunagárdony	405
3.3.	Titel	406
3.4.	Káty	409
3.5.	Sajkásszentiván	411

3.6. Sajkásgyörgye	411
3.7. Boldogasszonyfalva	413
4. Összegzés	418
Felhasznált irodalom	419
Catalpa – egy bálnavadáshajó útja az ír függetlenség jegyében (<i>Szedmina Livia</i>)	421
1. Bevezetés	421
2. „Egy hang a sírból...”	422
3. Több, mint bálnavadász hajó	424
4. Multimédiás körkép: a Catalpa megjelenítése	426
5. Összegzés	431
Felhasznált irodalom	431
Internetes források	431
A nemzetállam visszakísértése (<i>Bálint István</i>)	433
1. Bevezetés	433
Kísérlet néhány új jelenség megértésére	433
2. A nemzet mítosza	433
3. A nemzetállam átka	441
4. A globalizálódás a nemzetállam ellen	449
5. A nacionalizmus ébredése	453
6. Összegzés	456
Felhasznált irodalom	456
A posztindusztriális kor zsugorodó városai – Alternatív városfejlődési típus vagy urbanizációs zsákutca? (<i>Halász Levente</i>)	457
1. Bevezetés	457
2. Az interpretáció nehézségei	459
3. A zsugorodó városok jellegzetességei	460
4. A stratégiai tervezés jellegzetességei	461
5. A zsugorodó városokkal foglalkozó kutatások pionírjai	462
6. Városfejlesztési koncepciók	463
7. Összegzés helyett	466
Felhasznált irodalom	467
TERMÉSZET- ÉS MŰSZAKI TUDOMÁNYI TANULMÁNYOK	469
A folyékony üzemanyagok mesterséges előállítása Fischer–Tropsch-eljárással (<i>Kiss Ernő – Kiss Ferenc</i>)	471
1. Bevezetés	471
2. Történelmi áttekintés	471
3. A Fischer–Tropsch-eljárás alapjai, állapota és tendenciák	473
4. A Fischer–Tropsch-eljárásban alkalmazott katalizátorok	474
5. A Fischer–Tropsch-eljárás feltételei a nagyiparban és az alkalmazott reaktor típusok	475

6.	A Fischer–Tropsch-eljárás tanulmányozásának eredményei Szerbiában	477
6.1.	A katalizátorhordozó szerepe	478
6.2.	A redukálható promotorok szerepe (Cu, Co, Mo)	479
6.3.	A nem redukálható promotorok szerepe (K, Al, Ca)	479
7.	Összegzés	480
	Felhasznált irodalom	480
	Drónok a mindennapjainkban (<i>Szabó Anita</i>)	483
1.	Bevezetés	483
	A kutatás időszerúsége	483
2.	Drónok	484
3.	Épületek felügyelete repülőrobotok segítségével	486
4.	Összegzés	490
	Felhasznált irodalom	491
	A negyedik ipari forradalom – Industry 4.0 (<i>Simon János</i>)	493
1.	Bevezetés	493
2.	Ipar 4.0 mint koncepció	494
3.	Open Core Engineering	495
4.	Open Core Interface	496
5.	Ipar 4.0 Magyarországon	497
6.	Egyedi tömeggyártás	498
7.	Big Data	499
8.	Összegzés	499
	Felhasznált irodalom	500
	Tárgyak internete – tárgyak bizonytalansága (<i>Kanizsai Viktor</i>)	503
1.	Bevezetés	503
2.	Az IoT-eszközök bizonytalanságáról általában	503
3.	Az IoT-rendszer architektúrája	504
4.	Otthoni hálózati topológia	505
5.	Támadási felület	505
5.1.	A fizikai hozzáférés	505
5.2.	Felhőalapú technológiákkal vezérelt IoT-eszközök	506
5.3.	Rosszindulatú szoftver	506
6.	Adatvédelem	508
7.	Biztonsági tesztelések	508
8.	A folyamatos fejlesztés modellje	509
9.	Az IoT-eszközök üzemeltetésének biztonsága	509
9.1.	Az alkalmazási szokások követése és elemzése	509
10.	A kockázatok csökkentése	510
11.	Visszaélések (lehetőségének) példái	511
12.	Összegzés	512
	Felhasznált irodalom	512

A hiperbolikus geometria alkalmazása a relativisztikus sebességek összeadásában (<i>Boros Béla</i>)	515
1. Bevezetés	515
2. Abel-csoport a hiperbolikus sík ponthalmazán	515
3. Általánosítás	518
4. Pont vetítése a CK-modellről a hiperboloidra (gammavetítés)	519
5. Pont vetítése a hiperboloidról a CK-körlemezre (deltavetítés)	519
6. A $(H, \oplus, 0)$ izomorfája a CK feletti Abel-csoporttal	519
7. Összegzés	521
Felhasznált irodalom	521
Statt einer Zusammenfassung	523

Előszó

A kötet a Vajdasági Magyar Tudományos Társaság által a vidék népességmegtartó erejének fokozását elősegítő társadalmi, jogi és természeti tényezők témakörében szervezett tudományos konferencián elhangzott tanulmányokat tartalmazza. A Magyar Tudomány Napja alkalmából tartott ünnepi konferenciára 2016. november 19-én, Újvidéken, a Tartományi Képviselőház Nagytermében, a délvidéki magyar írott és elektronikus sajtó jelenlétében került sor.

A konferencián kiemelkedő délvidéki és Magyarországról érkező, a társadalom- és természettudományok terén tevékeny senior és junior kutatók vettek részt. A tanulmányokban a szerzők a kerettémát különböző szempontokon keresztül és más-más tudományágak módszereivel közelítik meg. Vizsgálják többek között a mezőgazdaságot mint a vidékfejlesztés eszközét, ehhez kapcsolódóan a biotechnológiai találmányok szerepét a fejlődésben elmaradt vidékek, régiók felzárkózásában; az innovációk jelentőségét a szociális farmrendszer érvényesítése terén; a termőföld, a földtulajdon és a földkörnyezet jogi oltalmát; a vidékfejlesztés pénzügyi jogi eszközeit; a családhoz és az otthonhoz való jogot, valamint a nemzetiségi önkormányzatiság jelentőségét. Nem hiányoznak a történeti, kulturális és nyelvi szempontokat érvényesítő tanulmányok sem, amelyek a kisebbségi identitással, a magyar nyelvű könyvkiadással, oktatással és képzéssel, az anyanyelvű tájékoztatással mint kisebbségmegtartó tényezőkkel foglalkoznak. A gazdasági kérdésekről szóló tanulmányok is a délvidéki magyar kisebbség egyéni és közösségi helyzetét vizsgálják. Erre mutat rá az a kutatás, amely közgazdasági szempontból elemzi Észak-Bácska nyolc községére vonatkozóan az igen kedvezőtlen gazdasági, valamint foglalkoztatási helyzetet; ismerteti az ennek javítását célzó népességmegtartó, gazdasági forgatókönyvet és ezzel összefüggésben a 2010. évi foglalkoztatási előrejelzéseket. Sajnos az előrejelzéshez képest rosszabbodott a helyzet. E kötet többek között arról is szól, hogy a vajdasági–délvidéki magyarság lélekszáma jelentősen csökkenő tendenciát mutat. Az 1964-es népszámlálás e régióban még 540 ezer magyart tartott számon, ma azonban a hivatalos statisztikai adatok már csak 296 ezer magyarról tájékoztatnak. Azóta a becslések szerint még ennél is kedvezőtlenebb a helyzet, azaz jóval kisebb a magyarok lélekszáma a Vajdaságban. A fő okok nem vagy nemcsak a gazdasági migrációban mutathatók ki, hanem az időnként előforduló vagy megújuló, néha nyílt, néha burkolt diszkriminációs jelenségekben is. A Vajdasági Magyar Tudományos Társaság (VMTT) az eddigi köteteiben is kereste a megoldást a kedvezőtlen körülmények tekintetében, és teszi ezt ebben a könyvben is tudományos eszközökkel, szem előtt tartva a tudásalapú társadalom iránti igényt, követelményt és az ennek megfelelő interdiszciplináris kutatási módszert.

A Vajdasági Magyar Tudományos Társaság hálás köszönettel tartozik elsősorban a szerzőinek, ugyanakkor támogatóinak is: a Magyar Tudományos Akadémiának, a Bethlen Gábor Alapnak, a Magyar Nemzeti Tanácsnak, a Vajdaság Autonóm Tartomány Kormányának, nem utolsósorban a Nemzeti Közszolgálati Egyetemnek (Patyi András rektor és professzor úrnak, Padányi József rektorhelyettesnek, professzor úrnak és kutatói

projektvezetőnek), amely intézmény az időközben megkötött nemzetközi együttműködési megállapodásunk alapján első ízben nyújtott jelentős támogatást, hozzájárulást a konferencia megszervezéséhez és e kötet megjelenéséhez.

Szalma József, a szerkesztőbizottság elnöke

KIEMELT TANULMÁNYOK

A mezőgazdaság mint a vidékfejlesztés eszköze

Jávor Szilárd Ágoston – Jávor András

1. Bevezetés

A vidéki lét fogalma folyamatosan átalakul. Változik a vidéki lét szereplőinek köre, változnak az emberek igényei, ezért folyamatosan foglalkozni kell azzal, hogy miként lehet komplexen értékelni a vidék fejlődését, alakulását. Korábban tulajdonképpen a mezőgazdasághoz kötött foglalkozás és/vagy a falusi élet jelentette a vidéki életet. Mára ennek a megítélése bonyolultabbá vált, hiszen általánosságban bővült a városok száma és köre, változott a városi besorolás paraméterrendszere, így ennek megfelelően „a városi lakosság” létszáma és minősége is. Ezzel egyidejűleg a mezőgazdaság fejlődése azt eredményezte, hogy sokkal kevesebben szükségesek a termőterületek műveléséhez, az agrártermékek megtermeléséhez, és amennyiben nem idomul az élelmiszeripar az igényváltozásokhoz, esetlegesen kevesebb embert foglalkoztattak és foglalkoztatnak az élelmiszer-feldolgozásban is. Igaz, ezzel szemben a munkaerő minősége iránti igény megnövekedett. Mindemellett az emberek szükségletei is jelentősen megváltoztak és változnak napjainkban is. A fentiekből kiderül, hogy akkor működik jól a vidékfejlesztés, ha növekszik a vidéken élők jövedelme, javulnak a körülményeik, feltételeik, és javul az életminőségük is. Fontos, hogy szeressenek a lakóhelyükön élni, és tudják biztosítani megélhetésük feltételeit is. Ebből előrevetíthető az, hogy a vidékfejlesztés fogalma egyrészt szűkül – más tartozik a vidék fogalmához –, másrészt viszont a funkciója kiteljesedik, ahogy a vidékkel szembeni elvárások száma is egyre nő. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy kevesebben élnek a mezőgazdaságból, kevesebb ember számára teremthető elő a jövedelem az agrártermelésből és agrártermékek elsődleges feldolgozásából, mint korábban. Fontos kérdés, hogy hány fő, hány család tud megélni a mezőgazdaságból, hány fő tud magának megfelelő életfeltételeket biztosítani lakóhelyén. Amikor ezeket a számokat a vidéken élők arányához viszonyítjuk, akkor egyértelművé válik, hogy a mezőgazdaság csak egyetlen eleme a vidék fejlesztésének, fejlődésének, hiszen sok más egyéb forrás szükséges ahhoz, hogy biztosítsuk azt az elvárható életminőségi feltételt, amely a társadalom és a városi lét más területein rendelkezésre áll.

Nem véletlen, hogy a Római Egyezmény – ami az EU elődjének alapokmánya – egyedülként a mezőgazdaság kérdését kezelte és rendezte kiemelten, hiszen ezen a társadalmilag fontosnak tartott területeken – az agráriumban – az élelmiszer-ellátásban, a termelésbiztonságban, és a jövedelembiztonságban speciális előnyöket élvezett az agrárium. Ez működtette a kezdetekben a gazdasági társulást (EKG). Ugyanakkor az sem véletlen, hogy az Európai Unió fejlődésével külön és egyre növekvő területként – a mezőgazdaság dotálása mellett dinamikus emelkedő támogatási aránnyal – jelent meg a vidékfejlesztési terület. Ennek

megfelelően a vidék felzárkóztatásának biztosítására egyre növekvő források álltak rendelkezésre, és állnak a jövőben is. Így lett az EU-költségvetés két meghatározó pillére a mezőgazdaság és a konvergenciális feladatok finanszírozása. Ennek a két területnek, a mezőgazdaságnak és a vidékfejlesztésnek a jelenlegi viszonyát tárgyalja ez a tanulmány.

2. Témafelvetés

A nemzetgazdaság ágazati szerkezetében ma is megkülönböztetett szerepe van a mezőgazdaságnak. Megítélésekor nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a termelés helye, jellege, piaci pozíciói, nemzetközi versenyképessége, hatékonysági és jövedelemtermelési viszonyai jelentős eltérést mutatnak a többi gazdasági ágazattól. Meghatározó eleme az agráriumnak a földhasznosítás, amely területi korlátot ad az agrárium részarányának, valamint meghatározza struktúráját, és hat annak versenyhelyzetére is. Kérdés, hogy a mai viszonyok között Magyarországon mennyien tudnak részt venni a mezőgazdasági tevékenységben, és mi több, hányan tudnak abból megélni, hányan tudják vállalni a kiemelt kockázatot a folyamatosan változó – bár a támogatásoknak köszönhetően egyre javuló – viszonyok között.

A hazai mezőgazdaság esetében is tapasztalható, hogy a kockázati elemek száma és hatása várhatóan emelkedni fog. A kockázati növekmény okai komplexek, abban a klímaváltozás, az áruk piaci helyzetének megváltoztatása és az árak kiegyensúlyozatlansága egyaránt szerepet kap. Bár a jövedelemtermelés javulhat, a kockázatot teljesen ellensúlyozni nem tudják a gazdálkodók. Arra csak a támogatások rendszere képes. Természetesen a kockázatok alapvetően más-más helyzetben találják a hazai mezőgazdaság fontos szegmenseit: szántóföldi növénytermesztés, állattartás és kertészet. A szántóföldi növénytermesztés a támogatásoknak köszönhetően is kedvezőbb pozícióban van, és alapvető egyedi kockázatokon alapuló – sajnos ugyanakkor rendkívül drága – biztosítások is működnek területén. Ezzel szemben az állattartók és a kertészek versenyhelyzete kedvezőtlenebb, miután a juh- és szarvasmarhatartók kivételével nem kaptak támogatást. Ennek megfelelően hiába néznek ugyanúgy szembe ár- és költségkockázatokkal, mint a növénytermesztők saját ágazatukban, Magyarországon sem a tőzsde, sem a biztosítók nem kínálnak megnyugtató megoldást számukra.¹

Nemcsak a gazdák szintjén, nemcsak a mezőgazdaság tervezésében, hanem a gazdaság egészére vonatkozóan állandóan jelentkeznek bizonytalansági faktorok, amelyek egy része az emberi tevékenységtől független (időjárás, vízgazdálkodás stb.), a másik része az ember munkájával befolyásolható, de nem annál is annál. A jogszabályok, a támogatási rendszerek jelentősen hathatnak a hosszú távú kockázatokra. Ilyenek például a jelenleg jelentős veszélyként fennálló kereskedelmi egyezmények (Kanada, USA, Dél-Amerika). Ezek első sorban az ipari áruk szabad áramlása érdekében születnek, s a mezőgazdaság védelmének egyidejű feladásával járnak. Számos tanulmány foglalkozik a nemzetközi egyezmények hatásvizsgálatával, de biztos következtetéseket gyakorlatilag nem fogalmaztak még meg. Példaként lebeg az elemzők szeme előtt, hogy az európai uniós tejkvóta megszüntetése az analíziseiktől eltérő, a vártnál sokkal szélsőségesebb hatásokat eredményezett a tejágazatban. Az ilyen mozgások hatása a sok szereplő miatt rendkívül nehezen jósolható meg.

¹ KEMÉNY Gábor szerk. (2017): *A precíziós növénytermesztés összehasonlító vizsgálata*. Budapest, AKI.

3. A vidék

A vidék fogalmának meghatározására számos forrást találunk. Ezek közül Szakál Ferenc munkája² kellően autentikusnak tűnik mint fogalom meghatározó. „A vidéki térség maga is egy rendkívül bonyolult, sokoldalú, multifunkcionális erőforrásrendszer, amelynél az egyes erőforrás-alrendszerekről ugyan külön-külön is beszélhetünk (természeti, emberi, föld, táj, kulturális értékek), de ezek szétválasztása súlyos sérülésük, gyakran eredeti identitásuk lebomlása nélkül nem lehetséges. Ebből az is következik, hogy az ezen integrált erőforrásrendszerre épülő mezőgazdasági és nem mezőgazdasági tevékenységek, valamint a nem gazdasági tevékenységek (kulturális és egyéb közösségi tevékenységek, életmód stb.) között is nagy fokú integráltság jellemző. Ez az, ami alapvetően megkülönbözteti a vidéki térséget a városi térségtől. Ez a vidéki erőforrás-rendszerre épülő gazdasági rendszer a vidék gazdasága.”³

A Vidéki Térségek Európai Chartája (1996) megfogalmazásában a vidék funkciói, feladatai a következők.

- Gazdasági (termelési) funkció: magába foglalja a mező- és erdőgazdálkodást, a halászatot, a megújuló természeti erőforrások fenntartható hasznosítását, az ehhez kapcsolódó feldolgozást, szolgáltatást, kereskedelmet és a foglalkoztatás elősegítésére a tevékenységek diverzifikálását, a mezőgazdaságon kívüli tevékenységet, a vidéki térségekben működő termelő és szolgáltató szervezetek működését, a falusi turizmus, üdülés, rekreáció alapjait.
- Ökológiai funkció: a környezet harmonizációja, az élőlények működési feltételeinek maximális biztosítása.
- Társadalmi, közösségi és kulturális funkció: az emberi kapcsolatok harmonizációja, a kulturális igények kielégítése, az emberi fejlődés feltételeinek minél teljesebb körű biztosítása.

Ahhoz, hogy a vidéki ember jól érezze magát, a vidéknek el kell látnia funkcióit, és ki kell szolgálnia az ott lakó ember életminőségi igényét. A környezeti feltételekben kell keresni azokat a tényezőket, amelyek a vidéki ember életminőségét meghatározzák. Ennek elemei a következők.⁴

² SZAKÁL Ferenc (1999): A fenntartható mezőgazdaság és szerepe a vidéki térségek fejlődésében. In Pócs Gyula szerk.: *Vidékfejlesztés, vidékpolitika. Cikk, tanulmányok. Válogatás a Falu című folyóiratban 1996–99. között megjelent tanulmányokból.* Budapest, Agroiinform Kiadóház. 311–336.

³ SZAKÁL 1999.

⁴ Részletesen lásd HEKLINÉ HERBÁLY Katalin (2002): *A mezőgazdasági erőforrások többirányú hasznosítása a vidékfejlesztésben.* Doktori értekezés. Budapest, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem. Elérhető: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/58/1/herbaly_katalin.pdf (A letöltés dátuma: 2018. 06. 25.)

3.1. Természeti környezet

A környezetminőség, klíma, levegő- és vízminőség, a természet fenntarthatósága, a természeti erőforrások (talaj, domborzat, szél, víz, napfény, geotermikus energia stb.) felhasználásának lehetőségei és képessége.

3.2. Fizikai és infrastrukturális környezet

A természeti környezetbe illesztett utak, vezetékek, műszaki létesítmények, építmények összessége, amellyel a társadalom berendezkedik e térben. A rendelkezésre álló gazdasági erőforrások – a mezőgazdaság vonatkozásában kiemelten a termőföld és eszközrendszerünk, amely alkalmas akár kiemelten is – mezőgazdasági termelés folytatására.

3.3. Gazdasági környezet

A gazdasági infrastruktúra, a gazdaság működtetését, működését biztosító intézményrendszer ide illeszthető be, a nem materiális elemek, gazdasági jogszabályok, fogyasztási szokások, információs hálózati rendszerek, gazdasági és piaci magatartás, a gazdasági működés eljárásai.

3.4. Mentális környezet

A mentális környezet a környezet tudati tükröződése, a környezeti értékek, eszmék, kultúrák, ideológiák, ízlés és társadalmi etika, iskolázottság, moralitás megnyilvánulása, a fejlődés és a beilleszkedés. Az embert felkészültsége teszi alkalmassá arra, hogy mentálisan alkalmazkodni tudjon, hogy teljességgel ki tudja aknázni a környezet értékeit, az életminőség vonatkozásában fenntarthatóvá tegye életét. A magyar vidék szempontjából kiemelt fontosságúnak tekinthető az, hogy az egyén a magyar nemzetiségű határon kívül vagy belül él. Emellett a nemzetiségi lét minősége is jelentősen hat életére, hiszen természetes, hogy határon túli magyarként élni további sajátos aspektusokkal terhelt.

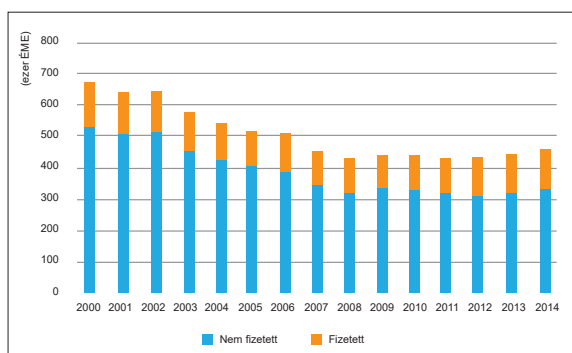
Egyértelmű, hogy vannak átfedések, erősítő és gyengítő funkciók az életminőséget meghatározó környezeti elemek között. Miután a környezet alapvetően meghatározza az ember lehetőségeit, ezért annak hátrányait csökkenteni szükséges a minőségi lét érdekében, előnyeit pedig maximálisan ki kell használni a vidéki ember céljának érdekében. A természeti adottságok kihasználását, a hozzáférést az épített környezet segítheti, de adott esetben korlátozhatja is (műtárgyak, hidak, úthálózat). A jogi szabályok, a társadalmi berendezkedés áttételesen ugyancsak eredményezhetik az életminőség javulását, de romlását egyaránt. Ezért is kiemelkedően fontosak az emberi tényezők a működtetés és a feltételek megteremtése során.

4. A vidék legfontosabb élettere, a termőföld

A kormányzat célja, hogy a mai mezőgazdaság, az agrárium számára a következő években rendelkezésre álló forrásokból növelje a vidék megtartó képességét.

Az eddig kiosztott támogatásoknak azt a célt kell szolgálniuk, hogy a vidéken élő lakosság a mezőgazdasággal, a növénytermesztéssel, az állattenyésztéssel, az agráriummal és a vidékfejlesztéssel kapcsolatban lehetőséget kapjon arra, hogy ahol születik, ott képes legyen megélni, boldogulni, sőt fejlődni. Ez a lehetőség odáig is érhet, hogy az ember saját döntésével ki tudjon lépni ebből a rendszerből.

A Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint már nincsenek 300 ezren azok, akik ma az országban agrártevékenységből élnek, holott mintegy 8 millióan laknak vidéken. Ez könnyen belátható, ha például a vidéki nagyvárosokban élőkre gondolunk. A kormány legfontosabb célkitűzése ezért az, hogy az agrárium és a mezőgazdaság segítségével is lehetőséget biztosítson a megélhetésre. Az természetesen kérdés, hogy milyen színvonalon és hány főnek képes biztosítani a mezőgazdaság megfelelő életet? Az agrárium foglalkoztatási színvonalát, struktúrájának fejlődését az 1–2. ábra mutatja be.

Foglalkoztatás az agráriumban

Munkaerő-állomány (GSZŐ 2013)

Egyéni gazdaságokban

- Családi munkaerő (983 ezer fő – 315 823 ÉME)
- Állandó alkalmazottak (12 ezer fő – 10 328 ÉME)
- Időszakos alkalmazottak (85,5 ezer fő – 19 415 ÉME)

Gazdasági szervezetekben

- Állandó alkalmazottak (85,3 ezer fő – 74 947 ÉME)
- Időszakos alkalmazottak (42,7 ezer fő – 14 263 ÉME)

Trend

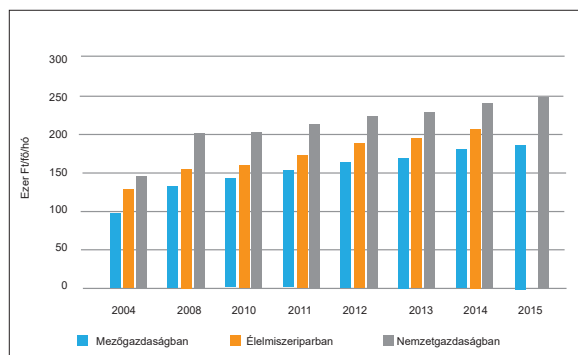
- A koncentráció következményeként kialakul a munkaerő tartós foglalkoztatására képes, professzionális vállalkozói kör → Nem fizetett (családi) munkaerő aránya csökken, a fizetett munkaerő aránya nő.

1. ábra

Foglalkoztatás az agráriumban – a munkaerő-felhasználás 2000–2014

Forrás: JUHÁSZ Anikó (2016): A humán erőforrás helyzete (múlt/jelen/jövő) a hazai élelmiszergazdaságban. Budapest, Agrárgazdasági Kutató Intézet. Elérhető: www.gazdalkodas.hu/files/Konferencia_pdf/Juhasz_Aniko_AKI.pdf (A letöltés dátuma: 2018. 06. 25.)

Az agráriumban foglalkoztatottak sajátos jogi, gazdasági és társadalmi helyzetét is nyomon követhetjük az 1. ábrán, míg a 2. ábra azokról a bruttó átlagkereseti viszonyokról árulkodik, amelyek alapján megállapítható, hogy mind a mezőgazdaságban, mind az élelmiszeriparban elérhető bruttó átlagkeresetek messzemenően elmaradnak a nemzetgazdasági átlagtól. Ez is tényként kezelhető az agrárium vidékmegtartó erejére vonatkozóan, amely azt sugallja, hogy az életfeltételek más forrásokból történő biztosítása teszi csak lehetővé a vidéki ember emelkedő igény szintjének biztosítását.

Bruttó átlagkereset

- A mezőgazdasági keresetek 24%-kal
- az élelmiszeripari bérek 12%-kal maradnak el a nemzetgazdasági átlagkeresetektől.
- Az arányokat tekintve lassú felzárkózás jellemző.

Az élelmiszeriparon belül:

- legmagasabb bérek: növényi, állati olaj gyártása, sörgyártás és üdítőital, ásványvíz gyártása;
- legalacsonyabb bérek: halfeldolgozás, -tartósítás, pékáru, térszafélék gyártása és a húsfeldolgozás, -tartósítás, hűsítőszimények gyártása

2. ábra

Foglalkoztatás az agráriumban – Bruttó átlagkereset 2004–2015

Megjegyzés: az öt és több főt foglalkoztató vállalkozások, illetve létszámnagyságtól függetlenül a költségvetési és társadalombiztosítási intézmények, valamint a kijelölt nonprofit szervezetek adatai

Forrás: KSH STADAT (JUHÁSZ 2016)

„A kormánynak a következő időszakban kell megvédenie azt a földtulajdonlási struktúrát, amelyet az új földtörvénnyel létrehozott. Ez kétségtelenül 9,5 millió magyart megfoszt attól, hogy földtulajdonos lehessen, hiszen csak azok vásárolhatnak, akik életvitelszerűen földműves tevékenységet folytatnak, azonban csak ez akadályozhatja meg a külföldiek földvásárlását.”⁵

A jogi személyek földvásárlása ma láthatóan már nem megakadályozható, viszont még jelentősen korlátozható. A külföldiek földhöz jutása még egy ideig védhetőnek tűnő

⁵ *A kormány célja a vidék megtartóképeségének növelése* (2015). Elérhető: www.kormany.hu/hu/miniszterelnokseg/hirek/a-kormany-celja-a-videk-megtartokepessegenek-novelese (A letöltés dátuma: 2018. 06. 25.)

álláspont, de a földtulajdon védelmének ez is csak egy időszakosan fenntartható eszköze. Kérdés, meddig működik ez a megoldás.

Ennek kapcsán mindenképp emlékezni kell egy Debrecenben rendezett konferenciára, amelynek címét egy Erdei Ferenc-gondolat adta: „A birtokolt föld [...] a szabadság maga.”⁶ A mai világban is teljességgel igaz ez a gondolat, ugyanakkor az is elmondható, hogy a föld a maga művelési kényszerével sajátos sorsot is ír művelője, tulajdonosa számára. Az, hogy e két szerep nem esik egybe, az a jogi és gazdasági szabályozás nehézségeit mutatja. Ez Magyarországon sok esetben abban is megnyilvánul, hogy röghöz kötik a föld tulajdonosát, ugyanakkor ez egy ennél is bővebb sorskijelölés is egyben. Legfőbb tényezőnek az alacsony jövedelem és az ebből egyenesen levezethető tőkehiány tekinthető. Sok esetben a mezőgazdaságban dolgozók tudása is korlátot jelenthet az élethely-változtatás realizálásában. Persze a vidéki lét fejlődése a jövőben az iskolázottság javulásával csökkeneni fogja a röghöz kötöttséget.

Az elmúlt huszonöt esztendőben jó néhány vidéki település súlyos társadalmi és gazdasági veszteségeket volt kénytelen elszenvedni. Több kistelepülésen, vidéken főleg Észak-Magyarországon vagy éppenséggel Baranya megye vagy Somogy megye déli részén óriási az elvándorlás, a falvak elnéptelenedése jellemző, és sorolhatnám azokat a társadalmi, gazdasági problémákat, amelyek megkerülhetetlenek. Valószínűleg ez összefüggésben van azzal, hogy a mezőgazdaságnak jelentősen csökkent az eltartóképessége, sokkal kevesebb embert foglalkoztat ma a mezőgazdaság, mint a 80-as, 90-es években. A hivatalosan mezőgazdaságból élő, főfoglalkozású mezőgazdaságból élők száma már nem éri el a 300 ezret, ami egészen kétségbeejtő és aggasztó egy ilyen kifejezetten jó mezőgazdasági adottságú országban, mint amilyen Magyarország. Ezért a mi feladatunk az, hogy a birtokstruktúra megváltoztatásával és a hozzá rendelt támogatási rendszer megváltoztatásával elérjük azt, hogy minél több ember éljen mezőgazdaságból, annak érdekében, hogy a vidék eltartóképessége megmaradjon, és ne kelljen elvándorolni az embereknek. Ezt a célt szolgálja 80% kicsi, 20% nagy földtulajdoni és támogatási rendszer kialakítása, és így működik az 1200 milliárdos vidékfejlesztési kassza is.⁷ A már korábban hivatkozott 1. és 2. ábrákon, az egyéni és társas vállalkozások hektáronkénti jövedelmének alakulását láthatjuk, amely igazolja, hogy a föld nagy korlátot jelent a vidék lakosságmegtartó-képességében.

Az ábrák adatai alapján érdemes megnézni, hogy ma milyen lehetőséget teremt a mezőgazdaság az agráriumból élők számára, hány ember és hány család életét tudja biztosítani megfelelő színvonalon. A jövedelemviszonyok azt mutatják, hogy a mezőgazdaságban egyre nagyobb földterület szükséges farm fenntartásához vagy egy család megélhetéséhez. Látható, hogy a mezőgazdaság fejlődése, versenyképességének növelése önmagában nem biztosítja az eltartóképesség növekedését. Szerintünk ma a mezőgazdasági termelésben egyetlen tartaléka van a foglalkoztatás növelésének, a lakosság megtartó képesség javításának. Ez az egyéni gazdaságok tevékenységének változása, amikor is az erősödő egyéni gazdaságok többletjövedelemre tesznek szert, hiszen többet és többet termelnek eladásra. Ezt az 1. táblázat adatai szemléletesen mutatják be. Kiemelendő a változások jelentős dinamizmusa.

⁶ ERDEI Ferenc (1973): *Parasztok. Összegyűjtött művek*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 22.

⁷ Lásd *A kormány célja a vidék megtartóképességének növelése* (2015). Elérhető: www.kormany.hu/hu/miniszterelnokseg/hirek/a-kormany-celja-a-vidék-megtartokepessegenek-novelese (A letöltés dátuma: 2018. 06. 25.)

1. táblázat

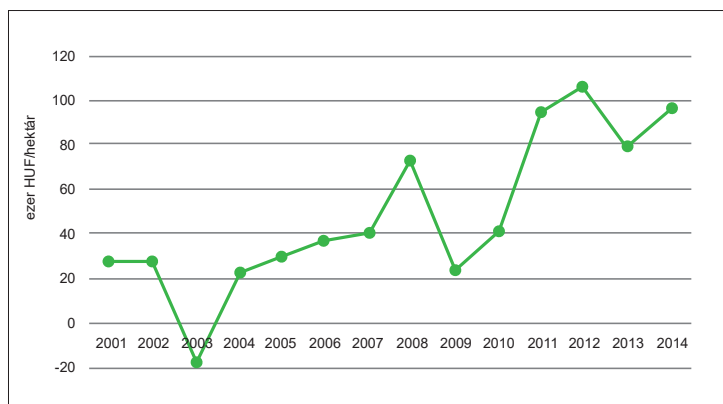
Az egyéni gazdaságok megoszlása tevékenységük jellege szerint

Jelleg	2000	2005	2013
Csak saját fogyasztásra termel	61%	51%	47%
Csak fogyasztáson felüli felesleget értékesíti	31%	33%	19%
Elsőroban értékesítésre termel	8%	16%	34%

Forrás: KSH 2006–2013

Ha elfogadjuk, hogy a mezőgazdaságból való megélhetés, a lakosság-eltartóképesége korlátozott, úgy keresni kell további lehetőségeket a vidéki ember számára. Meggyőződésem, hogy a mezőgazdasági termelés kiegészítéseként agráralapanyagok és -élelmiszerek feldolgozása mindenképpen pozitívan hathat az agráriumból élők számának növekedésére. A bővülő termelés, a javuló minőségi feldolgozás, az igényesebb termékek arányának növekedése adja a vidék lakosságmegtartó képességének növekedési lehetőségét.

A korábban idézett kormányzati tájékoztatónak⁸ számos sarkos megállapítása van, hiszen például a föld önmagában – pláne ha a terület bérelt – még nem jelenti a megfelelő árbevételt, a megfelelő jövedelmet, és abból nem vezethető le egy jó életminőség sem. Csak megfelelő jövedelem esetén keletkezhet olyan tőke a mezőgazdaságból, amely biztosíthatja a termelés bővítését, a versenyképesség javulását. Olyan szintet kell elérni, amely emellett kihat a mezőgazdaságban élő életterére, környezetére és személyes életére is. (Lásd a 3. és a 4. ábrát.)

3. ábra

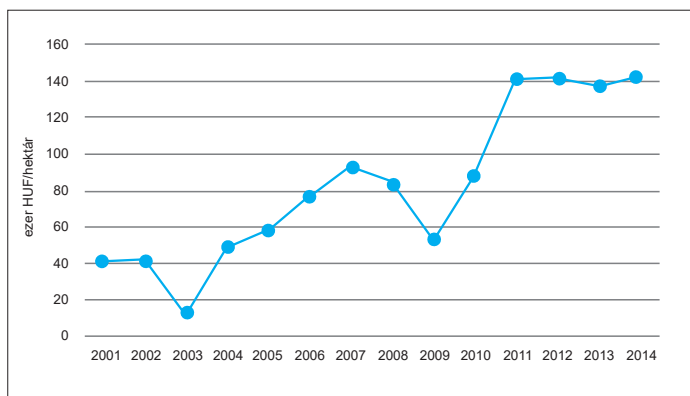
A társas vállalkozások szokásos vállalkozási eredménye 2014-es árakon (2001–2014)*

** Fogyasztó árindexszel korrigálva (deflálva)*

Forrás: Tesztüzemi adatok. AKI Vállalkozáselemzési Osztály

⁸ Lásd *A kormány célja a vidék megtartóképeségének növelése* (2015). Elérhető: www.kormany.hu/hu/miniszterelnokseg/hirek/a-kormany-celja-a-videk-megtartokepessegenek-novelese (A letöltés dátuma: 2018. 06. 25.).

Tehát mindenképpen növelni kell más forrásból (felzárkóztatási alapból) a vidék lakosság-megtartó erejét, a környezet minőségét, hogy a vidéken élő ember ne csak megélni tudjon, de jól érezze magát lakókörnyezetében. Ennek jelentős egyéb forrásigénye van, amelynek nincs köze a mezőgazdasághoz.

4. ábra

Az egyéni gazdaságok adózás előtti eredménye 2014-es árakon* (2001–2014)

* Fogyasztó árindexszel korrigálva (deflálva)

Forrás: Tesztüzemi adatok. AKI Vállalkozáselemzési Osztály

Jelentős feladat a hazai társadalom „röghöz ragaszkodásának” átalakítása: ne csak a lakhatási feltételek befolyásolják az élőhely megválasztását. Az egyén ott akar élni, ahol a lakása van, és nem tud oda menni lakni, ahol a munkahely alapján meg tudna élni. Szerencsés lenne, ha egyéb tényezők, munkahelyi feltételek, a fejlődés lehetősége, a környezeti színvonal és az egyéb életminőséget meghatározó tényezők is szerepet kapnának az állampolgár lakóhelyválasztási döntésében.

Azért is különös gazdasági szektor a mezőgazdaság, mert a termőföldhöz kötött tevékenység és a rendelkezésre álló földterület limitáló faktort jelentenek a termelés bővítésében. Ezért is nehezebben mobilizálható a mezőgazdasági lakosság.

Természetesen ezen túl még kérdés az is, hogy meg tud-e erősödni az agrártermelő, amíg a támogatás megmarad ilyen szinten (2020–2023?). Tudvalevő, hogy az agráriumból élők több mint 70%-a nem fizetett alkalmazott.

Példák a mezőgazdaság és a vidékfejlesztés harmonikus fejlődésének szükségességére

4.1. Példa (1)

A tanyás gazdaságok kiépítésének ösztönzése a vidék felzárkóztatásának egyik fontos eszköze. A vidéken élő emberek és családok részére nyújt perspektívát, megélhetési és helyben maradási lehetőséget. Az alföldi megyék adottságaiból fakadóan a mezőgazdaság jelenti

a legfőbb megtartó erőt.⁹ E tisztességes forrásból 750 millió állt rendelkezésre a tanya tulajdonosok számára, és ezt pályázatok útján 2500 tanya fejlesztésére használták fel. Ebből evidensen következik, hogy egy ilyen program önmagában kevés, alig változtatja meg az életminőséget, tehát csak akkor van értelme, ha emellett olyan tevékenység végezhető (ugyancsak elsősorban mezőgazdaságban), amely a megélhetést lehetővé teszi olyan szinten, amelybe beleértendő a közlekedés, az iskoláztatás, a kultúra, a bevásárlás stb. lehetőségének biztosítása is. Ergo ez is igazolja, hogy a mezőgazdaság és vidékfejlesztés együttes, harmonikus fejlesztésére van szükség.

4.2. Példa (2)

Másik elemzett megoldás a vidékmegtartás növelésére a fiatal gazdák támogatása. Ez is egy fontos elem, de sajnos hatása kevés ahhoz, hogy vidéken több fiatal gazdálkodó legyen. A jelenlegi ütem 25–30 év távlatában jelentene csak megoldást. Az adatokat a 2. táblázat tartalmazza.

2. táblázat

Fiatal gazdák induló támogatása

Termelési irány	Fiatal gazdák száma
Szántóföldi növénytermesztés	1241
Kertészet	875
Borászat	148
Monokultúra	573
Tejtermelés	164
Legeltetési állattartás	285
Sertés és/vagy baromfi	377
Vegyes	1 679

A humán erőforrás tartalékai – pályakezdők, új belépők

Iskolarendszerű szakképzési rendszerből kikerülők létszáma:

- Mezőgazdasági szakmai képzést nyújtó középfokú oktatási intézményekben átlagosan 1600–1800 diák végez évente.
- Mezőgazdasági felsőfokú alap- és mesterképzésben átlagosan 1000–1200 diák végez évente.

Az ágazatban foglalkoztatottak közel 1%-a potenciális pályakezdő.

Fiatal gazdák induló támogatása

- Intézkedés keretében 2007-től 2014. év végéig 5342 fiatal gazda kapott támogatást.
- Nők aránya 39%

Forrás: JUHÁSZ 2016

⁹ BUDAI Gyula: *Cél a vidék lakosság megtartó képességének erősítése* (2012). MTI. Elérhető: www.kisalfold.hu/belfold_hirek/budai_gyula_cel_a_vidék_lakosság_megtartó_kepessegenek_erositese/2307105/ (A letöltés dátuma: 2018. 06. 25.).

4.3. Példa (3)

A harmadik példa a mezőgazdaság oldaláról értékeli a lakosság-megtartó képesség növelését, mint célt. Ez a lehetőség a juhászatok fejlesztésének elemzése alapján tárja fel a lehetőségeket és tartalékokat. Az adatokat a 3. táblázatban mutatom be. Az adatokból jól látható, hogy a fejlesztés biológiailag alig kivitelezhető: ismerve a jó biológiai potenciálját és a rendelkezésre álló fajtákat, a juhágazat nem igazán alkalmas ilyen típusú gyors fejlesztésre. Ugyanakkor ez a rendkívül tőkeigényes fejlesztés biztosíthat csak jövedelmet egy-egy család számára. Egy ilyen fejlesztés csak rendkívüli összefogással, nagy támogatással és főleg szakmapolitikai akarattal valósulhat meg. Ebben emberi korlátok elméletileg nincsenek, de a biológia lehetőségei korlátozottak. Egy ilyen fejlődés azzal is jár, hogy a környezeti feltételek és igények teljes lefedésével, illetve kihasználásával kevesebb, mint felére, harmadára csökken azoknak a juhtartóknak a száma, akik a juhágazatból meg tudnak élni. Tehát ebből is látható, hogy a mezőgazdasági fejlődés nemhogy növelné, de sok esetben csökkenti azoknak a számát, akik abból meg tudnak élni, igaz, ők aztán jobban, de még mindig alacsonyabb szinten, mint a gazdasági szféra egyéb területén dolgozók. Ez egyértelműen vonatkozik a mezőgazdasági alaptervekenységre, és okaként nemcsak a hatékonyságnövekedést, hanem a gépesítettséget, az élőmunkaigény változását is magában foglalja. Természetesen a feldolgozásban, a munkaigényes kultúrák megteremtésében vannak további lehetőségek az agráriumban való foglalkoztatásra, arra, hogy több ember, több család kapcsolódhasson az agráriumhoz. Ezek azonban nem elsősorban a jobb termelésben, nem a színvonalasabb munkában, hanem a további feldolgozásban keresendők.

3. táblázat

A juhágazat megtartó ereje 2016-2023.

Paraméter	2016.	2023. (intenzív fejlődés)	2023. (szuperintenzív fejlődés)
Juhtartók száma	7 750	3 000	2 000
Anyajuh egyedszám	806 000	1.200.000	1 200 000
Átlagos tenyészet egyedszám	104	400	600
Értékesített bárányszaporulat egyed összesen	698 000	1 680 000	1 920 000
Átlagos szaporulat anyánként	0,87	1,4	1,6
Egy anyára jutó ágazati termelési árbevétel	17 369	28 000	32 000
Egy anyára jutó ágazati támogatás	8 436	–	–
Egy anyára jutó összes árbevétel	25 805	28 000	32 000
Egy anyára jutó munkabér	4 000	4 000	4 000
Egy anyára jutó költség munkabér nélkül	19 685	22 000	23 000
Egy anyára jutó eredmény munkabér nélkül	1 940	2 000	5 000
Egy átlagos (104/400/600 anyajuh) tenyészet termelési jövedelme	201 760	800 000	3 000 000
Átlagos tenyészet (104/400/600 anyajuh) munkabér bevétele	416	1 600 000	2 400 000
Megélhetésre munkabér + jövedelem	617 760	2 400 000	5 400 000
Megélhetés (munkabér+ jövedelem)/hó	51 480	200 000	450 000

Forrás: a szerzők szerkesztése

5. A mezőgazdaság vagy agrobiznisz, és a helye a nemzetgazdaságban

Amikor a magyar mezőgazdaság jelentőségéről írnak vagy szólnak szakértők, egyesek sokszor lebecsülik az ágazat jelentőségét. Sok példát lehetne említeni, hogy miért kell másképp kezelni a mezőgazdaságot, illetve az agrárágazatot. Talán a legjobb példa az, amikor háború vagy katasztrófa sújt egy-egy területet. Ekkor az első, hogy megszervezzük az élelmiszer-ellátást, természetesen az egészségügyi ellátás mellett. De az is jól mutatja az ágazat jelentőségét, hogy mezőgazdaság és élelmiszer-termelés nélkül egy-egy ország önellátása nem megoldható, és általában ez politikai feszültséget is indukál. Ma is vannak a világban erre példák, talán jelenleg a legjellemzőbb Venezuela esete.

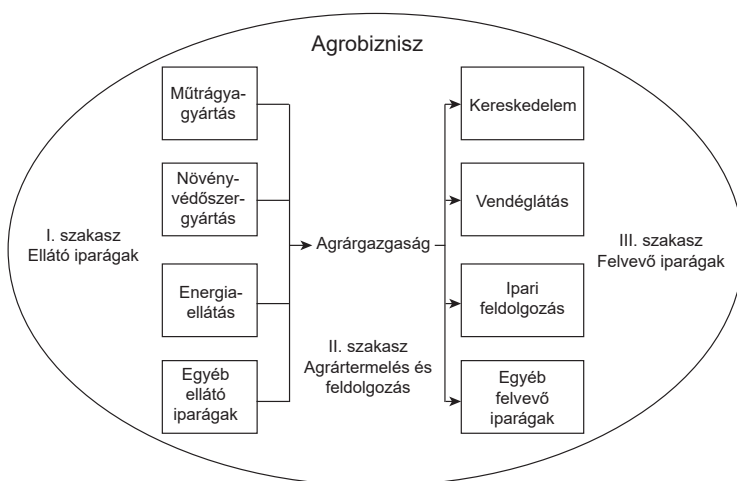
Magyarországon 2015-ben a mezőgazdaság a bruttó hazai termék termeléséhez 3%-kal járult hozzá. A bruttó hozzáadott értékből 3,6%-ot adott az agrárium, a beruházásokban 4,2, a foglalkoztatásban 4,8% volt az aránya. Ugyanakkor egyre többen arról beszélnek, hogy a mezőgazdaság sokkal kiterjedtebb, hiszen az agrobizniszt tekintik az agrárium értékének, teljes körű bemutatásra alkalmas területnek. A szélesen értelmezett agrobizniszt a következő ágazatok alkotják:

- az élelmiszer-gazdaság (mezőgazdaság, erdészet, halászat, vadgazdálkodás, élelmiszer, ital, dohánytermékek gyártása),
- az élelmiszer-gazdaság számára inputokat biztosító ellátó tevékenységek (többek között: vegyi anyag gyártása, fémfeldolgozás, gépgyártás, berendezés gyártása, gumi, műanyag termékek gyártása, építőipar, villamos energia, járműkereskedelem, nagykereskedelem, pénzügyi tevékenység, oktatás, állategészségügy, egyéb gazdasági szolgáltatás stb.),
- az élelmiszer-gazdaság termékeit feldolgozó és forgalmazó tevékenységek (textilgyártás, fafeldolgozás, élelmiszer-kis- és nagykereskedelem, vendéglátás, szállítás, ideértve a non-food termékek másodlagos feldolgozását is, mint például a bútorgyártás).

2013-ban az agrobiznisz egésze 9692,4 millió forinttal a költségvetés 16,1%-a.

Az agrobiznisz 548,1 ezer főt foglalkoztatott, amely az összes alkalmazott 13,4%-a.

Csak összehasonlításképpen: a mezőgazdaságban mintegy 200 ezren, az élelmiszer-ágazatban mintegy 140 ezren dolgoznak. Tehát ha meg akarjuk érteni a vidék tevékenységét és a mezőgazdaság jelentőségét, akkor mindenképpen a teljes agrobizniszt kell górcső alá venni – feltárni a teljes ágazat lehetőségeit és tartalékait, még akkor is, ha tudjuk, hogy sokan, akik ezen a területen tevékenykednek, városi lakosnak számítanak. (Fentiek megértését az 5. ábra segíti.)

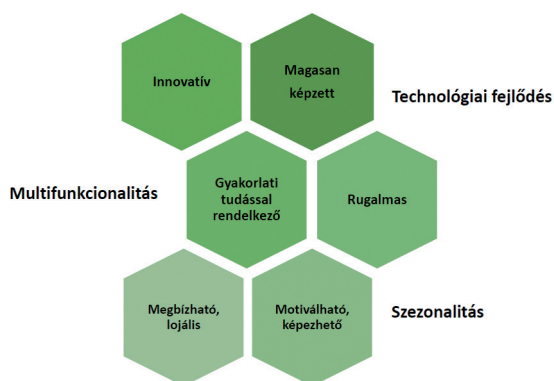

5. ábra

Az agrobiznisz

Forrás: FM, Agrárközgazdasági Főosztály alapján, szerkesztette az AKI

Miután az agrobiznisz, a mezőgazdaság, az élelmiszeripar bemutatására, összehasonlítására sor került, érdemes áttekinteni az élelmiszer-gazdaság humán erőforrás-igényét. A különböző szinten jelentkező munkaerőigény eltérő felkészültségű humán erőforrást kíván. Természetesen a szezonális munkák minőségi igénye a legkisebb. Ezek biztosításában első-sorban mennyiségi problémák akadnak. Egyre kevesebben vállalják a szezonális munkát, és ebben nagy szerepük van a környező országok állampolgárainak. A multifunkcionális munkaerő iránti igény sokkal nagyobb, hiszen elméleti és gyakorlati tudással egyaránt rendelkezik, valamint rugalmas. Alkalmazása nagy biztonságot és jelentős erőforrást jelent alkalmazójának. Ugyanakkor ez a fajta munkaerő-foglalkoztatás a magyarországi alacsony bérek miatt a külföld kihívásainak a leginkább kitett. Ez a munkaerőcsoport szenvedte a legtöbb veszteséget, ennek tagjai kerültek külföldre, őket alkalmazták olyan konkurens mezőgazdasági és élelmiszeripari vállalatok, amelyek más területeken is vetélytársaink. Az európai uniós kihívások ebben a humán erőforrás-szegmensben rendkívüliek, hiszen nemcsak az áru és a tőke, hanem a munkaerő szabad áramlása is jogszabályban biztosított értéke az Európai Uniónak. A harmadik csoport a technológiai fejlesztésekben részt vevő munkaerők csoportja, amelyek magasan képzettek és innovatívak. Ebből talán kevesebb a magyar munkavállalók vesztesége, kisebb a kivándorlás, de elvesztésük komoly gondokat jelenthet a magyar agrárium fejlesztésében. Ezekben az esetekben – amennyiben meg tudjuk őket fizetni – megjelenhetnek a magyar gazdaságban, és hozzájárulhatnak annak fejlesztéséhez. (6. ábra)

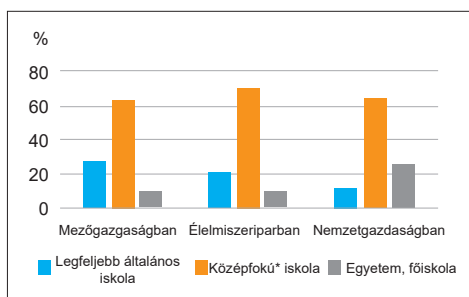

6. ábra

Az élelmiszer-gazdaság humánerőforrás-igénye

Forrás: JUHÁSZ 2016

A korábban már vizsgált mezőgazdasági életter, vidéki életminőség elemzése során már szót ejtettünk arról, hogy melyek azok a tényezők, amelyek meghatározzák a vidéki ember lehetőségeit. Mennyi család, mennyi vállalkozás és milyen szinten tud megélni abból a speciális tevékenységből, amelyet agráriumnak hívnak. Az értékelt adottságok mellett egyéb társadalmi és gazdasági tényezők is befolyásolják a vidék eltartóképességét. Azonban sajnos az igaz, hogy a mezőgazdaság alacsony társadalmi presztízse negatívan hat a mezőgazdasági vállalkozók és munkavállalók számára. Ennek egyik eredménye, hogy kevesebben vállalkoznak mezőgazdasági tevékenység folytatására. Igaz, jelentős azoknak az embereknek az aránya is, akik kitaranak az agrárium mellett. Nevezhetjük ezt egyfajta röghöz kötésnek is. Mivel a magyarországi megítélés szerint a mezőgazdaság alacsony presztízssű, ezért nem a legképzettebb munkaerő vállalja az ebből való megélhetést. Az adatokat a 7. és 8. ábra mutatja be.

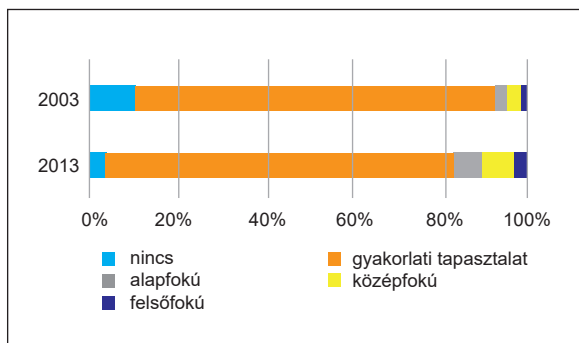
7. ábra

A foglalkoztatottak legmagasabb befejezett iskolai végzettség szerinti megoszlása, 2011

** Középfokú iskola érettségi nélkül szakmai oklevéllel és érettségi*

Forrás: KSH Népszámlálás, 2011

- A mezőgazdaságban foglalkoztatottak hátránya jelentős az iskolai végzettség tekintetében, az élelmiszeripari dolgozók helyzete valamivel kedvezőbb.
- A gazdaságvezetők szakképzettségi szintje rendkívül alacsony, 2003 és 2013 között javult.

8. ábra

A gazdaságvezetők mezőgazdasági szakképzettségi szintje megoszlása

Forrás: KSH GSZÖ 2005 és 2013

Éppen ezért más ágazatok sok esetben azonos feltételek mellett is elszívó hatásúak a mezőgazdasági foglalkoztatottak köréből. Különösen akkor nagy ez a hatás, hogyha jobb jövedelmet és jobb munkafeltételeket tudnak biztosítani más gazdasági szférák. A jogszabályi környezet – különös tekintettel az európai uniós jogszabályokra – egyre kitettebbé teszi a magyar mezőgazdaságot a munkavállalók szempontjából is. Sokan külföldre mennek, illetve a külföldi állampolgárok tovább mennek hazánknál a közelség előnye ellenére. Ugyanakkor a támogatáspolitikában mára csak a nem uniós országok számára vagyunk vonzóak, már nemcsak a munkavállalók, de az idénymunkások is tovább állnak. Más esetekben eltérő – pozitív-negatív – hatású lehet az is, hogy a magyarok földtulajdonosa is veszélybe kerülhet akár legális, akár illegális módon.

9. ábra

Befolyásoló tényezők

Forrás: JUHÁSZ 2016

Kihat az élelmiszer-gazdaság humánerőforrás-igényére az új szakmák, új területek megjelenése (biotechnológia, precíziós mezőgazdaság stb.) is. Ezek a területek új távlatokat jelenthetnek a fiatalok számára. Ez a mezőgazdaságból élők körét, arányát egyaránt jelentősen befolyásolhatja. Ugyanakkor a tudásigény jelentős növekedése miatt sokan válhatnak versenyképtelenné, hiszen a „tudásátadási rendszerek” (például szaktanácsadás) a gyakorlatban ma nem működnek kellő hatékonysággal. Magyarországon a migráció ügye csak hosszú távon értékelhető, mert akár a be-, akár a kiáramlás hatásai számos komplex tényező által befolyásoltak. A fentiek megértését a 9. ábra segíti.

6. Összefoglalás, következtetések

A mezőgazdaság továbbra is a legfontosabb terület a vidék működtetésében, életminőségének javításában és a lakosság megtartásában. Az is kijelenthető, hogy a mezőgazdaság lehetséges és szükséges, de nem elégséges eszköz ahhoz, hogy a vidéki ember élete olyan szintre emelkedjen, amely a társadalom többi rétegére jellemző. Ugyanakkor amennyiben megszűnik vagy jelentősen csökken a mezőgazdasági támogatás, az alacsony jövedelemtermelés miatt további negatív hatások várhatók a vidék lakosság megtartásában. Ezért a jelenlegi támogatás 2020-as, esetleg 2023-as fenntartásáig jelentős hatékonyságnövelést kell elérni az ágazatban, növelve a jövedelemtermelő képességet is. Kérdés, képesek vagyunk-e ilyen mértékű, ilyen szintű növekedést elérni.

Az agrobiznisz komplex fejlesztése hatékonyabban segítheti a mezőgazdaság és élelmiszeripar növekedését, versenyképességét. Az agrárgazdaságban foglalkoztatottak aránya érdemben nem tud változni, csak az agrobiznisz egészében. Ennek érdekében szükséges a munkaerő-igényes ágazatok fejlesztése, amelynek alapeleme a felkészült minőségi munkaerő. A továbbfeldolgozás a késztermékek, a funkcionális élelmiszerek, a kényelmi élelmiszerek kialakítása elemi kérdés.

A földforgalom szabályozása alapvető a vidéki lakosság megtartásában, de a jövedelem elmaradása esetén nem lesz hatékony a szakmapolitikai szándékok megvalósítása. A földforgalom önmagában nem oldja meg a vidék problémáit, konzerválhat, ami a jelenlegi jövedelemtermelés mellett nem kívánatos. A birtokkoncentráció mindenképpen szükséges a legversenyképesebb méretek kialakításáig. Ez ágazattól függően eltérő mértékű koncentrációt jelent.

A vidékfejlesztésben növelni kell a gazdasági bővülést szolgáló beruházásokat, amellyel elérhetjük az eltartóképesség növekedését.

Minden ágazat esetében szükséges törekedni az életképes, hatékony méret elérésére, ennek érdekében a támogatási rendszert úgy kell alakítani, hogy szolgálja a koncentrációt azzal egyidejűleg, hogy megakadályozza ezen a területen a foglalkoztatottak számának további csökkenését. Ez mindenképp az agrobiznisz és kiemelten az élelmiszer-feldolgozás és továbbfeldolgozás arányának növelésével érhető el.

Az ágazat jövőjének szempontjából aggasztó a gazdálkodók kedvezőtlen kori és képzettségbeli összetétele. Ennek ellensúlyozására mindenképp szükséges a mezőgazdaságot élethivatás-szerűen vállaló fiatalok sokkal nagyobb mértékű segítése. Számítani kell azokat a megoldásokat, amelyek érdemi változást nem okoznak, csak a pénz „leszívását” szolgálják.

Félő, hogy a túlságosan elaprózott támogatások nem vezetnek eredményre. Az alacsony összeget elnyerők esetében nem érhető el számottevő versenyképesség-növekedés.

Növelni kell az innovatív fejlesztéseket, amelyhez a kutatási háttér megerősítése, kiemelt finanszírozása jelentheti az alapot.

Felhasznált irodalom

- A mezőgazdaság területi jellemzői, 2010.* (2012). Elérhető: www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/mezoter10.pdf (A letöltés dátuma: 2018. 06. 25.)
- A tesztüzemi információs rendszer eredményei 2014* (2016). Elérhető: www.aki.gov.hu/publikaciok/dokumentum/f:87882/2014.+evi+eredmenyek (A letöltés dátuma: 2018. 06. 25.)
- A kormány célja a vidék megtartó képességének növelése* (2015). Elérhető: www.kormany.hu/hu/miniszterelnokseg/hirek/a-kormany-celja-a-videk-megtartokepessegenek-novelese (A letöltés dátuma: 2018. 06. 25.)
- Budai Gyula: *cél a vidék lakosság megtartó képességének erősítése* (2012). Elérhető: www.kisalfold.hu/belfold_hirek/budai_gyula_cel_a_vidék_lakossagmegtarto_kepessegenek_erositse/2307105/ (A letöltés dátuma: 2018. 06. 25.)
- B/8386. számú jelentés az agrárgazdaság 2014. évi helyzetéről.* Elérhető: www.parlament.hu/irom40/08386/08386.pdf (A letöltés dátuma: 2018. 06. 25.)
- HEKLINÉ HERBÁLY Katalin (2002): *A mezőgazdasági erőforrások többirányú hasznosítása a vidékfejlesztésben.* Doktori értekezés. Budapest, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem. Elérhető: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/58/1/herbaly_katalin.pdf (A letöltés dátuma: 2018. 06. 25.)
- JUHÁSZ Anikó (2016): *A humán erőforrás helyzete (múlt/jelen/jövő) a hazai élelmiszergazdaságban.* Budapest, Agrárgazdasági Kutató Intézet. Elérhető: www.gazdalkodas.hu/files/Konferencia_pdf/Juhasz_Aniko_AKI.pdf (A letöltés dátuma: 2018. 06. 25.)
- Magyarország mezőgazdasága a 2000. évben* (2000). Elérhető: www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/amo7.pdf (A letöltés dátuma: 2018. 06. 25.)
- Magyarország mezőgazdasága, 2010* (2010). Elérhető: www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/gszo/gszo10.pdf (A letöltés ideje: 2018. 06. 25.)
- Magyarország mezőgazdasága, 2013* (2013). Elérhető: www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/gszo/gszo_elozetes_2013.pdf (A letöltés dátuma: 2018. 06. 25.)
- MÓRING József Attila (2015): *Mit tesz a kormány a vidék megtartó erejének növelése érdekében?* Parlamenti felszólalás. Elérhető: www.parlament.hu/egy-kepviselo-adatai?p_auth=ICyTYVXR&p_p_id=pairproxy_WAR_pairproxyportlet_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8&p_p_lifecycle=1&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-1&p_p_col_count=1&pairproxy_WAR_pairproxyportlet_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8_pairAction=%2-Finternet%2Fcpql%2Fogy_irom.irom_adat%3Fp_ckl%3D40%26p_izon%3D3505 (A letöltés dátuma: 2018. 06. 25.)
- SZAKÁL Ferenc (1999): *A fenntartható mezőgazdaság és szerepe a vidéki térségek fejlődésében.* In Pócs Gyula szerk.: *Vidékfejlesztés, vidékpolitika. Cikk, tanulmányok. Válogatás a Falu című folyóiratban 1996–99. között megjelent tanulmányokból.* Budapest, Agroinform Kiadóház. 311–336.

Továbbra is kedvezőek a mezőgazdaság kilátásai (2015). Elérhető: www.kormany.hu/hu/foldmuvelesugyi-miniszterium/agrargazdasagert-felelos-allamtitkarsag/hirek/tovabbra-is-kedvezoek-a-mezogazdasag-kilatasai (A letöltés dátuma: 2018. 06. 25.)

A magnéziumbiológia jelentősége

Kastori Rudolf

1. Bevezetés

A magnézium (Mg) eredete azokban az asztrofizikai folyamatokban gyökerezik, amelyek a világmindenségben az ősrobbanás, vagyis a Big Bang¹ óta játszódnak le. Kémiaiilag tiszta Mg-ot először 1808-ban magnézium-oxidból sikerült kivonnia Humphry Davynek. Az alkáliföldfémek egyike, a periódusos rendszer II/a főcsoportjához tartozik, és a bioszféra minden részében megtalálható. Előfordulási gyakoriságát tekintve a Mg a nyolcadik elem a Földön,² 2,1%-kal pedig hatodik a földkéregben. A kontinentális rész felső rétege körülbelül 1,3%, az alsó 4,7%, az óceánok kérge pedig 4,3% Mg-t tartalmaz. A pedoszférában 0,1–1,5% között variál a mennyisége, egyes szerzők véleménye szerint pedig 0,03–0,84% között. Jelentős mennyiségben található a vizes közegekben is, amelyek így fontos magnéziumforrások az élőlények számára. A Mg koncentrációja a tengervízben kb. 0,13%, és a sóösszmenységének 3,69%-át képezi. A felszíni vizekben, amelyek az ivóvíz jelentős részét biztosítják, a Mg koncentrációja 15 és 25 mg/L között mozog. Magnézium-porszemcsék alakjában található a levegőben is. Minden élő szervezet tartalmaz Mg-t. A növények száraz anyagában 0,1 és 1,0% között alakul a koncentrációja. Az emberi testben a Mg a születéskor mért 700 mg-tól a felnőttéknél kimutatható kb. 24 g-ig terjed. A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a Mg igen elterjedt a természetben, és megtalálható a bioszféra minden részében.

A fém Mg igen reaktív. A bioszférában szabad, ionizált alakban található Mg²⁺ kationként: vizes közegben só, illetve ásvány formájában. A földkéregben a Mg primer ásványként fordul elő – mint szilikát (ensztatit, diopszid, amfibol, olivin stb.) –, vagy szekunder ásványként (szerpentin, biotit, talk stb.).

A növények számára a legjelentősebb magnéziumforrás a talaj, az ember és az állat számára pedig a növényi táplálék és az ivóvíz. Az ásványi anyagok és ezek keretében a Mg táplálék útján való bevitele a szervezetbe az utóbbi évtizedekben számos országban negatív tendenciát mutat. A táplálkozásban túlsúlyba kerültek az energiában gazdag, valamint a számos olyan technológiai folyamat útján feldolgozott élelmiszerek, amelyekben a legtöbb ásványi anyag, köztük a Mg is, általában elvész. Általánosan elfogadott vélemény, amely szerint az emberi táplálkozásban a magnéziumbevitel első jelentősebb arányú csökkenése

¹ Lásd: SCHLESINGER, W. H. (1997): *Biogeochemistry: an Analysis of Global Change*. San Diego, Academic Press.

² MAGUIRE, M. E. – COWAN, J. A. (2002): Magnesium Chemistry and Biochemistry. *BioMetals*, Vol. 15. No. 3. 203–210.

a múlt század 20-as éveiben történt, mégpedig napi 500-ról 350 mg mennyiségre, majd a hatvanas években napi 300-ról 200 mg-ra. A napi magnéziumszükségletet jelentős mértékben fedezheti az ivóvíz. Napi 2–4 l víz konzumálása 30–100 mg Mg bevitelét jelenti.

A Mg elengedhetetlenül szükséges elem minden élőlény számára, tekintettel arra, hogy kivételesen jelentős szerepe van az életfolyamatokban. A fentiek alapján elmondható, hogy méltatlanul mellőzik,³ és hogy a Mg-nak ezentúl sokkal nagyobb figyelmet kellene szentelni, mind a növénytermesztés, mind az emberi táplálkozás és az állati takarmányozás terén. Emiatt úgy véltük, fontos rámutatni, emlékeztetni ennek az elemnek az élőlények szempontjából globális, biológiai jelentőségére, és ezzel kapcsolatban a szervezet optimális magnéziumellátásának a fontosságára.

2. A magnézium szerepe az életfolyamatokban

A Mg nélkülözhetetlen elem a növények, a gerincesek, a gerinctelenek, az algák, a gombák, a baktériumok, gyakorlatilag minden élőlény zavartalan növekedéséhez és fejlődéséhez. Az egyes feltétlenül szükséges makroelemektől (C, P, N) eltérően, amelyek általában részt vesznek a szerves vegyületek felépítésében, az alkáliföldfémeket, köztük a Mg-ot is, a fiziológiai szerepük alapján elsősorban „funkcionális elemeknek” lehet tekinteni. Az alkáliföldfémeknek az anyagcsere folyamatában gyakran többé-kevésbé specifikus aktivátor szerepük van, illetve számos enzim kofaktorai. Ennek köszönhetően a Mg számos fiziológiai-biokémiai folyamatban vesz részt, amelyek nélkülözhetetlenek az élőlények zavartalan növekedéséhez és fejlődéséhez.

Nagyszámú enzim és enzimes reakció létezik, amelyekhez szükséges a Mg.⁴ Az enzimek kofaktorai (Mg, Ca, K) hatással vannak a proteinek hidratációjára, és ily módon megváltoztatják az enzimek konformációját, amivel különlegesen aktív katalitikus állapotba hozzák az enzimet. A Mg azon képessége, hogy aktiválja az enzimeket, jelentős mértékben alapul azon a tulajdonságán is, hogy a szerves molekulákkal képes kelátkötést létesíteni. A fémionokkal aktivált enzimekben a fémionok lazán kötődnek proteinekhez, ezenkívül fontos szerepet játszanak az enzimek minden tevékenységében. Általánosan elfogadott vélemény, hogy a Mg >300 enzim aktivátora, és hogy a növényekben található Mg 70–85%-a részt vesz különböző enzimes reakciókban.

A Mg-nak igen fontos szerepe van a foszfátok átvitelének reakcióiban (foszfatáz és ATPáz). Az ATP-szintézisben (foszforiláció: $ADP + P \rightarrow ATP$) a Mg-ra mint az ADP és az enzim közötti kötőelemre van szükség. A Mg-nak jelentős szerepe van az ATP minden reakciójában, tekintettel arra, hogy az ATP-vel komplexet alkot, és ily módon megkönnyíti a reakció lefolyását, illetve az energiaátvitelt. A sejtmembránok felszínéhez kötődnek különböző ATPázok, amelyek hidrolizálják az ATP-t. Magnéziumhiány esetén az ATPáz nem hidrolizálja az ATP-t, mivel gyenge az aktivitása.

³ ÇAKMAK, I. – YAZICI, A. M. (2010): Magnesium: a Forgotten Element in Crop Production. *Better Crops*, Vol. 94. No. 2. 23–26.

⁴ BLACK, C. B. – COWAN, J. A. (1995): Magnesium Dependent Enzymes in General Metabolism. In COWAN, J. A. ed.: *The Biological Chemistry of Magnesium*. New York, VCH Publishers.

Az elektrontranszportláncba tartozó piridin-nukleotidok, az NAD és az NADP számos dehidrogenáz kofaktorai. Az NADH és az NADPH oxidációjához nélkülözhetetlen a Mg. Magnéziumhiány esetén oxidációjuk gyorsasága körülbelül a felére csökken.⁵

A biomembránok proteinekből és foszfolipidekből állnak. A proteinek és foszfolipidek bioszintézise enzimes reakciók segítségével történik, és ezeket a reakciókat a Mg aktiválja. Azon kívül, hogy aktiválja a proteinek aminosavainak szintézisét katalizáló enzimeket, a magnéziumionok ugyanakkor részt vesznek az RNS, DNS és nukleotidok szintézisének stabilizálásában és mechanizmusában is. Ezen kívül a Mg részt vesz a K⁺, Ca²⁺ és Na⁺ ionok membránon keresztüli transzportjának szabályozásában is.⁶

Az oxidatív dekarboxiláció minden folyamatát a Mg²⁺ aktiválja. Az acetil-koenzim A (acetil-CoA) aktiválásával a Mg jelentős helyet foglal el a citromsavciklusban és a lipidek anyagcseréjében. A glikolízis (a glükóz lebomlása) során, amely legalább tíz lépésből áll, öt enzim működéséhez van szükség magnéziumionokra.⁷

Walker és Weinstein⁸ szerint a klorofill bioszintézisének első fokát a Mg²⁺ porfirinek szerkezetébe való beépítése képezi, Mg-kelatázzal katalizálva. Ennek az enzimnek az aktiválása APT-t és Mg-ot követel.⁹ A Mg-mal aktivált enzimek jelentős szerepet töltenek be a Calvin-ciklus fotoszintézisében is. A fotoszintézishez kulcsfontosságú Rubisco (RuBPC/o) aktivitáshoz nélkülözhetetlen a CO₂, a fény és a Mg jelenléte. Az csak akkor aktív, ha a RuBPC/o- CO₂-Mg komplexben található.

3. A magnézium hatása a mezőgazdasági termények biológiai értékére

Az egészséges táplálkozás fontosságának tudatosodásával megnövekedett általában az élelem minőségével, biológiai értékével kapcsolatos törődés mértéke is. A minőség a termék belső és külső tulajdonságainak összességét öleli fel. Az élelmiszerek és általában a termékek minőségének definiálására különböző mutatók szolgálnak: tápérték-, organoleptikus, szállítási, tárolási, feldolgozási stb. mutatók. Valamely termék minőségének fogalma változó a térben, más-más világrészekben, sőt a felhasználását illetően is.

A tápértéket azoknak a nélkülözhetetlen anyagoknak (szénhidrátok, zsírok, proteinek, ásványi anyagok) a megléte és aránya határozza meg, amelyek a szervezet felépítéséhez és energiaellátásához szükségesek, a biológiai értéket pedig az egészség szempontjából jelentős bioaktív anyagok megléte (vitaminok, polifenolok, fitoszterinek, fitoesztrogének, glikozinolatok, szaponinok, terpének, antioxidáns szubsztanciák, peptidek, flavonoidok stb.). Számos kutatás eredményei bizonyítják, hogy a Mg közvetlenül és/vagy közvetve

⁵ MOLLER, I. M. – SCHWITZGEBEL, J. P. – PALMER, J. M. (1982): Binding and Screening by Cation and Effect on Exogenous NAD(P)H Oxidation in Neurospora Crassa Mitochondria. *Eur. Biochem.*, Vol. 123. No. 1. 81–88.

⁶ GARBAN, Z. (1998): Interaction of Deoxyribonucleic Acid with Divalent Metallic Ions: Particularisation for Mg Ions. In KISS A. A. ed.: *Magnesium – Magnesium and Interaction of Magnesium with Trace Elements*. 6th European Magnesium Congress. Budapest. 331–334.; FAWCETT, W. – HAXBY, E. – MELE, D. (1999): Magnesium: Physiology and Pharmacology. *Brit. J. Anaesthesia*, Vol. 83. No. 2. 302–320.

⁷ KÓRÓS E. (1980): *Bioszervetlen kémia*. Budapest, Gondolat.

⁸ WALKER, C. J. – WEINSTEIN, J. D. (1991): Further Characterisation of the Magnesium Chelatase in Isolated Developing Cucumber Chloroplasts. *Plant Physiol.*, Vol. 95. No. 4. 1189–1196.

⁹ KABAYASHI, K. et alii (2008): Functional Analysis of Arabidopsis Thaliana Isomorf of the Mg-chelatase CHLI Subunit. *Photochem. Photobiol.*, Vol. 7. No. 10. 1188–1195.

befolyásolhatja az említett szubsztanciák jelenlétét a növényekben. Az említettekén kívül a Mg enyhítheti a fitopatológiai megbetegedéseket, mechanikai sebeket, csökkentheti a káros anyagok jelenlétét (növényvédőszer maradványai, nitrátok, nitritek, nehézfémek stb.), amelyek rontják a táplálék egészségügyi biztonságosságát, és ezáltal annak biológiai és piaci értékét.¹⁰

Tekintettel arra, hogy a Mg az ember és az állat számára is nélkülözhetetlen elem, érthető, hogy a táplálék minősége és biológiai értéke a magnéziumtartalmától is függ. A Mg koncentrációja a növényekben a növényfajtától, genotípustól és a növényi szervtől függ, valamint attól, hogy mennyi volt belőle a talajban. Az ember magnéziumellátásában különösen fontosak a zöldségfélék, mivel a Mg nagyobb koncentrációban gyűlik a vegetatív szervekben, a növények azon részeiben, amelyeket a zöldségfélék esetében a táplálkozásban általában felhasználnak. Magas magnéziumtartalma van a tök, a dió és a mandula magjának is. Magnézium használata a talaj- és levéltrágyázásban jelentős mértékben megnöveli a növények magnéziumtartalmát.

Megállapították, hogy Mg használatával növelni lehet a burgonyagumók keményítő-tartalmát, és javítani a technológiai értéküket. A Mg kedvező hatással van a gabonafélék és a hüvelyesek termékének proteintartalmára, valamint a búzaszem sütőipari értékére is. Különösen akkor, amikor magnéziumszegény talajon vetik be, a Mg növeli az olajnövények magjának olajtartalmát, és megváltoztatja az egyes zsírsavak arányát. Megállapították, hogy Mg használatával javulnak a bor organoleptikus tulajdonságai, az aromatikus anyagok íze, tartalma és összetétele, továbbá a Mg kedvezően befolyásolja a szőlő cukortartalmát. A szakirodalom szerint a Mg alkalmazásának hatására növekszik a C-vitamin és a karotinoidok, valamint egyéb antioxidánsok tartalma. A Mg növeli a színanyagok, antociánok és klorofill mennyiségét a növényekben, és közvetve növeli a növényi táplálék biológiai értékét azzal, hogy csökkenti egyes mérgező anyagok (nitrátok, egyes nehézfémek [kadmium] és növényvédőszer) mennyiségét.

4. Az elégtelen magnéziumellátottság következményei

4.1. A növények

A magnéziumhiány számos fiziológiai és biokémiai zavart idéz elő a növényeknél, minek következtében különböző morfológiai és anatómiai elváltozások lépnek fel, akut hiánya pedig pusztulással jár.¹¹ Általánosságban elmondható, hogy a magnéziumhiány csökkenti a növények asszimiláló és szintetizáló képességét, és ezáltal szerves produkcióját, hozamát. A levelek száraz anyagában a kritikus magnéziumkoncentráció kb. 0,2%. A magnéziumhiány nemcsak akkor léphet fel, amikor a talajban nincs belőle elegendő, hanem

¹⁰ BARKER, A. V. – PILBEAN, D. J. eds. (2015): *Handbook of Plant Nutrition. Sec. Ed.* Boca Raton, Fl. CRC Press.; KASTORI, R. – MAKSIMOVIC, I. – PUTNIK-DELIĆ, M. (2016): *Magnezijum u ishrani biljaka*. Novi Sad, Poljoprivredni fakultet.

¹¹ KASTORI R. (1983): *Uloga elemenata u ishrani biljaka*. Novi Sad, Matica srpska.; KASTORI R. (2005): *Fiziologija biljaka*. Novi Sad, Naučni institut za ratarstvo i povrtarstvo.; MENGEL, K. – KIRKBY, E. A. (2001): *Principles of Plant Nutrition*. Dordrecht, The Netherlands, Kulwer Academic Publishers.; MARSCHNER, P. (2012): *Marschner's Mineral Nutrition of Higher Plants*. Amsterdam, The Netherlands, Elsevier.

a K^+ , Ca^{2+} , Mn^{2+} , NH_4^+ , H^+ , Na^+ ionok konkurens hatásának következményeként is. A magnéziumhiány első jelei a legidősebb leveleken jelentkeznek. Ilyenkor lebomlanak a klorofillmolekulák, és megváltozik a kloroplasztisz ultrastrukturális felépítés. Csökken a gránumok, és növekszik a keményítőszemek száma. A klorofillmolekulák lebomlásának következtében először érközi klorózis jelentkezik. A magnéziumhiány következményeként megsérülnek a sejtmembránok, megváltozik a folyékonyáguk és a permeabilitásuk, akár csak az ioncsatornák funkciója. A magnéziumhiány kihat a mitokondriumok felépítésére is, ugyanis megbomlik a membránszerkezetük. A Mg kellő mennyiségének hiánya zavart idéz elő a foszforanyagcserében, a foszforiláció folyamataiban is.

A magnéziumhiány következtében a levelekben felgyülemlik a keményítő és a cukor. Ennek oka lehet a keményítő lassú lebontása a kloroplasztokban, a felborult cukoranyagcsere, és/vagy azok lassú átvitele más szervekbe a floém által. A következmény a gyökér növekedésének lassulása. Ezen kívül a magnéziumhiányban szenvedő növények leveleiben növekszik az oxigénformák kialakulása, amelyek kárt okoznak a növények életfolyamataiban, szuperoxid aniongyök és hidrogénperoxid keletkezik. Amikor nagy a fény intenzitása, a Mg védi a növényeket az oxidatív stressztől.

4.2. Az emberek

Az utóbbi évtizedekben részletes kutatások tárgyát képezte a Mg szerepe az ember és az állat fiziológiai és biokémiai folyamataiban.¹² A Mg az előfordulás gyakoriságát tekintve a negyedik elem az ember szervezetében. Megtalálható a szervezet minden sejtjében. Magnéziumra szükség van számos jelentős biomolekula (például proteinek, lipidek, szénhidrátok, nukleinsavak, nukleotidok és zsírsavak) felépítéséhez és funkcionálásához.

Általánosan elfogadott vélemény, miszerint a lakosság jelentős részénél elégtelen a magnéziumbevitel. Normális körülmények között a szervezet napi magnéziumszükséglete 4–5 mg/kg, stresszhelyzetben, betegség vagy terhesség esetén pedig nagyobb, 7–10 mg szükséges a testmassza kilogrammjaként naponta. Steinmetz szerint¹³ a táplálkozásban tapasztalt magnéziumhiány elsődleges okai a következők: zsírban és cukorban gazdag, de Mg-ban szegény élelmiszerek fogyasztása, valamint a számos technológiai folyamatban feldolgozott élelmiszerek, amelyekben a legtöbb ásványi anyag, köztük a Mg is, általában elvész. Másodlagos okok: a Mg csökkentett felszívódása, alkoholizmus, anyagcserezavarok és endokrin betegségek, gyógyszerek (vízhajtók, antibiotikumok), terhesség, fizikai és pszichikai/mentális stressz, gyakori hányás, hasmenés, bélbetegségek stb.

Számos kutatás eredményei kimutatták, hogy összefüggés van a Mg-hiány és a szív- és egyéb betegségek között. A Mg-nak szerepet tulajdonítanak számos betegség megelőzésében is, mint amilyen az arterioszklerózis, angina pectoris, vérnyomás-labilitás, szívinfarktusz, vérkeringés, gyomor- és bélgörcsök, gyomorrák, diabétesz (a magnéziumhiány okozza az inzulinkiválasztás csökkenését), asztma (a magnéziumhiány összefüggésben áll a tüdő működésének csökkenésével), zsibbadás és szurkálás érzése karban és lábban, trombozusra és embóliára való hajlam, depresszió és ideges reakciók, lármára és stresszre

¹² GRZEBISZ, W. (2011): Magnesium – Food and Human Health. *J. Elem.*, Vol. 16. No. 2. 299–323.

¹³ STEINMETZ, T. (1999): Magnesium: a Key Element of Health. *Health Supplement Retailer*, No. 7. 1–7.

való érzékenység, kalcium-oxalát – vesekő kialakulása, meszesedés és öregedés, migrén és alvászavarok stb.

A felsoroltakon kívül a Mg-nak szerepet tulajdonítanak a sejtek energiaforgalmában, az oxigén energetikai folyamatokban való jobb hasznosításában, növeli továbbá az inzulin hatását a cukorbetegknél, enyhíti a túlzott alkoholfogyasztás kedvezőtlen következményeit stb. Tekintettel arra, hogy részt vesz az ember számos életfolyamatában, a magnéziumhiány tünetei igen sokfélék: nyugtalanság, fáradtság, ájulás, szédülés, allergia, remegés, bizonytalan járás, szemtekerezgés, szívritmuszavar, izomkontrakció stb.

Magnéziumtúltengés, -mérgezés, hipermagnezémia ritkán jelentkezik, ha normális a vesék működése.

4.3. Az állatok

A Mg az állatok számára is nélkülözhetetlen elem, mivel részt vesz számos fiziológiai és biokémiai folyamatban.¹⁴ Az állati szervezetben kb. 0,05% a koncentrációja. A kalciumon és foszforon kívül a Mg fontos összetevője a csontszövetnek. A fiatal állatoknál a csontszövetben található Mg kb. 30%-a mobilizálható. A korral csökken a csontszöveti Mg mobilizálásának lehetősége.

A szilárd takarmány messzemenően a legfontosabb magnéziumforrás az állatok számára. Jelentéktelen az a magnéziummennyiség, amely az ivóvíz által jut a szervezetükbe. Magnéziumbevitel céljából szükség szerint alkalmazhatók különböző preparátumok. Az állati szervezet magnéziumháztartása sokban függ annak kiválasztásától is. A Mg endogén úton szilárd ürülék, vizelet és izzadás formájában távozik a szervezetből, az emlősöknél a tejjel is. A szervezet magnéziumellátottságától függ, hogy milyen mennyiségben lesz található a belső szervekben és az izmokban, és ezáltal azok hogyan fognak működni. A hipomagnezémia elsősorban az izomidegrendszerre van hatással. Általános a vélemény, miszerint a Mg hatással van az acetilkolin szintézisére és disztribúciójára. Ha nem kielégítő a Mg koncentrációja, növekszik az acetilkolin felszabadulása, ami az izmok ingerlékenységének növekedéséhez és spontán kontrakciókhoz (tetánia) vezet. Fordított esetben a magnéziumkoncentráció növekedése csökkenti az izomidegek ingerlékenységét. Szarvasmarha és juh esetében az elégtelen magnéziumellátottság az emésztő- és légzőszervek megbetegedését okozhatja, miközben jelentős mértékben csökken a szívizom magnéziumtartalma.

A legelterjedtebb betegség, amely magnéziumhiány esetén a teheneknél jelentkezik, a tetánia. Ennek a betegségnek a megjelenését a nátrium hiánya fokozza. A tetániában szenvedő állatok szájából folyik a nyál, a tehenek félénkek, izomgörcsök jelentkeznek náluk, kifordul a szemük, hangosan bögnék, nekimennek a tárgyaknak, és végezetül görcsben összeomlanak. Megfigyelték, hogy különösen tavasszal, amikor a fiatal növényekben sok a kálium és kevés a nátrium, jelentkeznek rendellenességek a szarvasmarhák és juhok anyagcseréjében, aminek következtében rosszabbodik a magnéziumfelszívódás és úgynevezett „legelői hasmenés” lép fel.

¹⁴ KOVÁCSNÉ GAÁL K. (1992): A magnézium szerepe az állatvilágban. In FAZEKAS T. et al. szerk.: *A magnézium forrásai és jelentősége az élővilágban*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 121–133.; RAYSSIGUIER, Y. (1992): Metabolism of Magnesium in Animals and Pathology Related to a Deficit in Magnesium. In HUGUET, C. – COPPENET, M. eds.: *Le magnesium en agriculture*. Paris, INRA Editions. 21–31.

A hipermagnezémia ritkább a háziállatok körében. Jelentkezhet a fejősteheneknél a nagy tejtermelés következményeként, amikor a tej magas kalciumtartalma és a kalcium tejjel való kiválasztódása miatt alakul ki hipokalcémia és hipermagnezémia, ami az úgynevezett „tejlázban” manifesztálódik.

5. Összegzés

A magnézium nélkülözhetetlen elem minden élőlény – növények, emberek, állatok és egyes alacsonyabb rendű élőlények – számára. A növénytermesztésben, valamint az emberi táplálkozásban és az állati takarmányozásban a Mg-nak gyakran nem szentelnek kellő figyelmet, annak ellenére, hogy számos tudományos és szakmai kutatás eredményei mutatnak rá rendkívüli biológiai jelentőségére. Az élőlények szervezetében fellépő magnéziumhiány számos fiziológiai, biokémiai, anatómiai, morfológiai és egyéb elváltozást okoz. A növények optimális magnéziumellátottságának fontossága túlmutat a növényvilág keretein, tekintettel arra, hogy a növények jelentik az ember és az állat számára a legfontosabb magnéziumforrást. A Mg-ot újabban méltatlanul mellőzött biogén elemként emlegetik. Nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy Mg nélkül nem lenne élet a Földön, tekintettel a szerepére, amelyet a fotoszintézisben és általában az életfolyamatokban betölt.

Felhasznált irodalom

- BLACK, C. B. – COWAN, J. A. (1995): Magnesium Dependent Enzymes in General Metabolism. In COWAN, J. A. ed.: *The Biological Chemistry of Magnesium*. Inc. New York, VCH Publishers.
- CAKMAK, I. – YAZICI, A. M. (2010): Magnesium: a Forgotten Element in Crop Production. *Better Crops*, Vol. 94. No. 2. 23–26.
- FAWCETT, W. – HAXBY, E. – MELE, D. (1999): Magnesium: Physiology and Pharmacology. *Brit. J. Anaesthesia*, Vol. 83. No. 2. 302–320.
- GARBAN, Z. (1998): Interaction of Deoxyribonucleic Acid with Divalent Metallic Ions: Particularisation for Mg Ions. In KISS A. A. ed.: *Magnesium – Magnesium and Interaction of Magnesium with Trace Elements*. Budapest, 6th European Magnesium Congress. 331–334.
- GRZEBISZ, W. (2011): Magnesium – Food and Human Health. *J. Elem.*, Vol. 16. No. 2. 299–323.
- GRZEBISZ, W. (2015): Magnesium. In BARKER, A. V. – PILBEAN, D. J. eds.: *Handbook of Plant Nutrition. Sec. Ed.* Boca Raton, FL. CRC Press.
- KABAYASHI, K. – MOCHIZUKI, N. – YOSHIMURA, N. – MOTOHASKI, K. – HIASABORI, T. – MASUDA, T. (2008): Functional Analysis of Arabidopsis Thaliana Isomorf of the Mg-chelatase CHLI Subunit. *Photochem. Photobiol.*, Vol. 7. No. 10. 1188–1195.
- KASTORI R. (1983): *Uloga elemenata u ishrani biljaka*. Novi Sad, Matica srpska.
- KASTORI R. (2005): *Fiziologija biljaka*. Novi Sad, Naučni institut za ratarstvo i povrtarstvo.
- KASTORI R. – MAKSIMOVIĆ, I. – PUTNIK-DELIĆ, M. (2016): *Magnezijum u ishrani biljaka*. Novi Sad, Poljoprivredni fakultet.
- KOVÁCSNÉ GAÁL K. (1992): A magnézium szerepe az állatvilágban. In FAZEKAS T. et al. szerk.: *A magnézium forrásai és jelentősége az élővilágban*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 121–133.
- KÖRÖS E. (1980): *Bioszervetlen kémia*. Budapest, Gondolat.

- MAGUIRE, M. E. – COWAN, J. A. (2002): Magnesium Chemistry and Biochemistry. *BioMetals*, Vol. 15. No. 3. 203–210.
- MARSCHNER, P. (2012): *Marschner's Mineral Nutrition of Higher Plants*. Amsterdam, The Netherlands, Elsevier.
- MENGEL, K. – KIRKBY, E. A. (2001): *Principles of Plant Nutrition*. Dordrecht, The Netherlands, Kulwer Academic Publishers.
- MOLLER, I. M. – SCHWITZGEBEL, J. P. – PALMER, J. M. (1982): Binding and Screening by Cation and Effect on Exogenous NAD/P/H Oxidation in Neurospora Crassa Mitochondria. *Eur. Biochem.*, Vol. 123. No. 1.
- RAYSSIGUIER, Y. (1992): Metabolism of Magnesium in Animals and Pathology Related to a Deficit in Magnesium. In HUGUET, C. – COPPENET, M. eds.: *Le magnesium en agriculture*. Paris, INRA Editions. 21–31.
- SCHLESINGER, W. H. (1997): *Biogeochemistry: An Analysis of Global Change*. San Diego, Academic Press.
- STEINMETZ, T. (1999): Magnesium: a Key Element of health. *Health Supplement Retailer*. No. 7. 1–7.
- WALKER, C. J. – WEINSTEIN, J. D. (1991): Further Characterisation of the Magnesium Chelatase in Isolated Developing Cucumber Chloroplasts. *Plant Physiol.*, Vol. 95. No. 4. 1189–1196.

A biotechnológiai találmányok szerepe az elmaradt földrajzi régiók fejlődésének elősegítésében

Tattay Levente

1. Bevezetés

A biotechnológia alapvető célja, hogy élő sejteket és ezeknek a részeit felhasználja valamilyen termék előállítására vagy egy eljárás kifejlesztése érdekében. Ez nem új, hiszen az emberiség már évezredek óta használ ilyen megoldásokat például a sör vagy sajtok készítésekor. Az 1970-es években fedezték fel a rekombináns DNS-technikát, amellyel új mikroorganizmus-törzseket hoztak létre. Itt már nem arról van szó, hogy a mikroorganizmus kémiai eljáráshoz hasonló, például enzimes eljárást hajt végre, hanem hogy létrejött egy gyökeresen új technika, amely az élőlények genetikai azonosságának megváltoztatására alkalmas új szabadalmi kategória. A biotechnológiai szabadalmak jogi oltalma az USA-ban 1984-től valósult meg.

2. A biotechnológia és a szabadalmi jog, a biológiai szabadalmaztatás kezdetei: USA 1984

2.1. A biotechnológia és a szabadalmi jog

A biológia tudománya sokáig nehezen fért be a szabadalmi kategóriák közé. Kezdetben az volt az uralkodó felfogás, hogy a szabadalmazható technológiák területe csak élettelen, a fizika és a kémia eszközei segítségével hasznosítható és ellenőrizhető objektumokra vonatkozó találmányok számára van nyitva. Ez a nézet csak a 20. század első évtizedeiben tartotta magát, később tarthatatlanná vált, mert számos olyan iparág van, ahol kémiai folyamatok lefolytatására élő szervezetek hasznosítása révén kerül sor (élelmiszeripari eljárások között elsőként a sör-, ecet-, élesztőgyártást kell említeni, de kiemelendő a gyógyszeripar, az antibiotikumok előállítása).¹

A biológia ezen vívmányait a kémiai eljárások keretei között lehetett szabadalmaztatni. A szabadalmaztatás lehetősége kiterjedt a biológiai objektumokra is. A korábban szaba-

¹ SZARKA E. (2001): A biotechnológia fejlődése a szabadalmazás tükrében. In BENDZSEL M. szerk.: *A biotechnológiai találmányok oltalma*. Budapest, Magyar Szabadalmi Hivatal. 15.

dalmazott eljárások szoros kapcsolatot mutattak a hagyományos kémiai eljárásokkal. Csak éppen az átalakításhoz katalizátorként enzimet, enzimeket használtak.²

A biotechnológia felhasználása a szabadalmi jogban egészen a 80-as évekig nem jelentett problémát, mivel a párizsi uniós egyezmény legtöbb államában, így Magyarországon is³ a vegyi úton előállított termékek, gyógyszerek és élelmiszerek ki voltak zárva a szabadalmi oltalomból, azonban mindezen termékek előállítására vonatkozó eljárási szabadalmak engedélyezhetők voltak.⁴

A baktérium szabadalmazhatóságával szemben azt az érvet hozták fel, hogy minden élőlény a természet terméke, így a baktérium nem szabadalmazható. A másik érv az volt, hogy a baktériumok élőlények, és mint ilyenek nem szabadalmazhatók. Az élőlények a törvény előírásai szerint nem voltak kizárva a szabadalmazható tárgyak köréből. Ez morális kérdésként és forradalmi újdonságként jelentkezett.

A biotechnológiai találmányokat el kell határolni a növény- és állatfajták speciális fajtaoltalmától. Európában ugyanis ezek – mivel ipari alkalmazhatóságuk hiányzik – „sui generis” védelemben, úgynevezett fajtaoltalomban részesülnek.⁵

Ezzel szemben a biotechnológiai találmányok mint a szabadalmi jog által általában elismert találmányok jogi oltalma kiterjed a biotechnológiai eljárásokra, biotechnológiai alkalmazásokra, és a biotechnológiai berendezésekre.⁶

2.2. A modern biotechnológiai szabadalmaztatás kezdetei: USA 1984

A biotechnológiai találmányok szabadalmi oltalmát Európában is jelentősen befolyásolta az Ananda M. Chakrabarty (General Electric Company) által 1972-ben tett, a genetikailag módosított olajfaló baktériumokra vonatkozó szabadalmi bejelentés. A bejelentést elutasították. Az ügy nyolc éven át tartott, s 1980-ban az Amerikai Legfelsőbb Bíróság kimondta a baktérium szabadalmazhatóságát.

A legfelsőbb bíróság 3:2 arányban szavazta meg a szabadalmaztatásra vonatkozó döntést. Az eljáró bíróság olyan fontosnak tartotta az ügyet, hogy jóváhagyás végett a kongresszus elé terjesztette, amely a döntést jóváhagyta. A biotechnológiai szabadalmak születési évének 1972-t tekintik. Az ügy kapcsán az USA Legfelsőbb Bírósága úgy döntött, hogy az élő organizmusok, baktériumok és más mikrobák szabadalmazhatók, növények és állatok nem.⁷

² KÜRTÖSSY J. (2001): A biotechnológiai találmányok szabadalmi oltalmának magyarországi jogi szabályozása. In BENDZSEL M. szerk.: *Biotechnológiai találmányok oltalma*. Budapest, Magyar Szabadalmi Hivatal. 81.

³ Magyarországon a termékszabadalom bevezetésére 1994-ben került sor, ami azt jelentette, hogy a szabadalmi oltalomból korábban kizárt termékek – vegyipari termékek, élelmiszerek, gyógyszerek – önmagukban is szabadalmazhatóvá váltak.

⁴ A biológiai folyamat kémiai eljárásként volt szabadalmazható. Az eljárás alapján gyártott termékre is kiterjedt a szabadalom. Így kaptak oltalmat élelmiszeripari eljárások és az ilyen eljárással előállított termékek.

⁵ A növényfajták már 1960-tól oltalomban részesülnek az úgynevezett UPOV-egyezmény keretében.

⁶ PETZ-STIFTER M. (2001): A biotechnológiai találmányok kategóriái és azok jogi oltalma. In BENDZSEL M. szerk.: *Biotechnológiai találmányok oltalma*. Budapest, Magyar Szabadalmi Hivatal. 19–31.

⁷ SZARKA 2001, 48.

A védelem alá eső mikroorganizmusoknak újnak, természetesen nem létezőnek és nem nyilvánvalóknak kell lenniük.⁸

A következő fontos állomás 1984-ben egy búzafajta szabadalmaztatása volt Ken Hibberd és kutatói csoportja részére. Ebben az ügyben is az Amerikai Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága döntött, mégpedig a szabadalmi oltalom elfogadása mellett. Tehát 1984 óta az USA-ban e szabadalmi oltalom kiterjed a génkezelt mikroorganizmusokra, növényekre és állatokra.⁹

A biotechnológia robbanásszerű fejlődése a múlt század 70-es éveitől a szabadalmi jog gyakorlatát is átalakította, különösen jelentős szerepe volt az élő szervezetek genetikai programjába való beavatkozásnak (rekombináns DNS-technika felfedezése).

A biológia véglegesen tömeges ipari alkalmazásúvá vált.

Itt különbséget kell tenni a *hagyományos biotechnológiai eljárások* és az „új” biotechnológiai eljárások között, amelyek magukban foglalták a – többek között – különböző génmanipulációs műveletek (növényi DNS ültetése állatba és fordítva) végzését.¹⁰

2.3. Az új biotechnológiai eljárások tömeges alkalmazása

A géntechnológiai kutatások az *Amerikai Egyesült Államokban 1975 óta zöld utat kaptak* a tudományos akadémia (US National Academy of Sciences) munkája keretében történő megvitatást követően, amikor irányelveket dolgoztak ki.¹¹

Az első cég, amelyik az áruforgalomba génmanipulált termékeket hozott fogalomba a *Genetech Inc. volt*, amely mind a mai napig a biotechnológiai ipar egyik vezető vállalata. Ez a cég már 1976-ban legyártotta az első emberi fehérjét egy baktériumban, és 1977-ben előállították az első klónozott emberi inzulint. Az inzulint génmanipulált baktériumok segítségével állítják elő mind a mai napig.

A Genetech a továbbiakban számos genetikailag módosított terméket bocsájtott ki, többek között az emberi növekedési hormont, a Faktor VIII-t, ami egy véralvadást segítő szer hemofiliások részére. Napjainkban a Genetech a rák bizonyos fajtái ellen dolgozott ki kombinált, szintén géntechnológián alapuló gyógyszereket. A vállalat leghíresebb (leghírhedtebb) terméke a sokat említett gerincnövekedési hormon volt.¹² A Genetech a génsebészetet a mezőgazdasági termékek tömegtermelésében is alkalmazni kezdte.

Az Amerikai Egyesült Államokban az első „génmérnökösödés” a 60-as években Paul Berg, Stan Cohen és Herb Boyer mikrobiológusok nevéhez fűződik, akik először használták baktériumok esetében sikeresen a géntechnológiát. A géntechnológia alkalmazásának legfontosabb feltétele az volt, hogy rájöttek arra, miként lehet közvetlenül megváltoztatni a géneket. Egyik élőlény DNS-ét átoperálták a másikba. A génsebészek állati eredetű DNS-t ültettek át a növényekre, növényi eredetű DNS-t pedig az állatokba. A génmanipulált növé-

⁸ Non obvious to one skilled in the art.

⁹ McHUGHEN, A. (2001): *Consumer's Guide to GM Food from Green Genes to Red Herrings*. Oxford, Oxford University Press. 15.

¹⁰ SZARKA 2001, 15.

¹¹ McHUGHEN 2001, 4.

¹² Uo.

nyek hamarosan olyan területen is gazdag termést hozhatnak, amelyek ma alkalmatlanok a művelésre.

2.4. Géntechnikával átprogramozott mikroorganizmusok

1987-ben a Hoechst német vegyészeti rt. Frankfurt am Mainban 60 ezer literes óriás fermentort helyezett üzembe, amelyben géntechnikai módszerekkel átprogramozott baktériumok segítségével humáninzulint gyártott. Ezzel az NSZK-ban és más ipari országokban megkezdődött a géntechnológia gyakorlati ipari felhasználása. A gensebészeknek sikerült egyesítő lények DNS-éből, örökletes anyagaiból bizonyos szakaszokat kivágni, és laboratóriumokban előállított szakaszokkal helyettesíteni. Ezt körülbelül úgy lehet elképzelni, mintha valamely filmben kicserélnék egy jelenetet valamely más filmből származó epizóddal.

E gensebészeti eljárásokat, azaz DNS-szakaszok cseréjét kémiaiilag különböző hasító és összekapcsoló enzimekkel hajtják végre. A végeredmény új mikroorganizmusok keletkezése. Ezeket azért állítják elő, mert olyan változásokat tudnak előidézni, amelyeket az ember eddig ipari méretekben egyáltalán nem tudott megvalósítani. Így például sikerrel járt a bonyolult és a kutatók elképzeléseinek megfelelő fehérjevegyületek létrehozása. Többek között sikerült:

- a bélben élő kólibaktériumokba olyan géneket beültetni, amelyek a cukorbetegség számára fontos *inzulin* termelését irányítják a szervezetben, s így mintegy rákényszerítik őket, hogy elszaporodva humáninzulint gyártsanak számukra;
- másik példa az életveszélyes *hepatitis B elleni oltóanyag*. Ezt idáig csak kis mennyiségben sikerült krónikusan beteg emberek testnedvéből kivonni. A gensebészettel programozott mikroorganizmusok tenyésztése révén nagy mennyiségben képesek előállítani az oltóanyagot.¹³

3. A biotechnológiai találmányok jogvédelméről szóló irányelv az Európai Unióban – 1998

3.1. A biotechnológiai találmányok jogi oltalmáról szóló 98/44 EK irányelv (Biopatent irányelv) meghozatala

Az Európai Közösségben már a 70-es években felismerték a biotechnológiai kutatások fontosságát, és a 80-as években jelentős kodifikációs munkálatok kezdődtek meg. A biológiai találmányok jogi oltalmáról szóló irányelv tervezetét már 1988-ban kidolgozták.¹⁴

¹³ PATURI, F. R. (1991): *A Föld krónikája*. Budapest, Officina Nova. 582.

¹⁴ BOBROVSZKY J. (1990): Az Európai Közösség iparjogvédelmi integrációja. *Szabadalmi Közlöny és Védjegyetésítő*, 1990/2. melléklet.

Az irányelvet nem fogadták el, és többéves munka során annak többszöri teljes átdolgozására került sor. A tervezet csak tíz év múlva¹⁵ véglegesítették. A 98/44 EK irányelv jelentős publicitást kapott.¹⁶

A 98/44 EK irányelv tervezetét a tanács 1998. június 1-jén, és a bizottság június 16-án véglegesítette, azt 1998. július 6-án hirdették ki.¹⁷ (*Biopatent irányelv*) A szaksajtó rövidesen hírül adta az új direktíva meghozatalát.¹⁸

3.2. A 98/44 EK irányelv bevezető indokolása (preambuluma)

A Biopatent irányelv szakmai háttere kidolgozásának fontosságára utal az a körülmény, hogy a mindössze tizennyolc cikkből álló direktíva szakmai vonatkozásainak megvilágítására ötvenhét pontos bevezető indokolás (preambulum) szolgál, amely a terjedelem több mint felet teszi ki. Az irányelv meghozatalának a preambulumban meghatározott okai az alábbiak:

- a közösségi ipar fejlesztése,¹⁹
- az emberiség globális problémáinak (járvány, ínség) megoldása;
- a GATT–TRIPS egyezmény biotechnológiai tárgyú szabadalmakra vonatkozó előírásainak életbeléptetése;²⁰
- a génmanipuláció K+F tevékenysége jelentős befektetési nyereségességének biztosítása,²¹
- a közösségi előírások összhangba hozatala az adott szakterület nemzetközi egyezményeivel,²²
- az Európai Közösség egységes belső piacán az áruk és szolgáltatások szabad áramlásának biztosítása,
- a közösség egyes országaiban a biotechnológia szabadalmi előírásainak összehangolása,
- a tagországok bírósági gyakorlatának összhangba hozatala,
- a szabadalmi oltalomból való kizárások hatékony biztosítása,

¹⁵ KIENLE T. (1998): Die Neue EU-Richtlinie zum Schutz biotechnologischer Erfindungen – Rechtliche und etische Probleme der Patentierung biologischer Substanzen. *Europäisches Wirtschafts und Steuerrecht*, 1998/156.

¹⁶ Europa Forum 13 Juni 1999. Patentrecht für die Biotechnologie.

¹⁷ Richtlinie 98/44. EG des Europäischen Parlaments vom 6 Juli 1998 über den rechtlichen Schutz der biotechnologischer Erfindungen.

¹⁸ Richtlinie über den Schutz biotechnologischer Erfindungen gebilligt. *Europäischen Zeitschrift für Wirtschaftsrecht*, 1998/5. 3, 11. jegyzetek.

¹⁹ A 98/44/EK irányelv, preambulumban, 1. pont.

²⁰ Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezmény (GATT) és A szellemi tulajdonjogok kereskedelmi vonatkozásairól szóló megállapodás (TRIPS). A GATT Uruguay fordulóját lezáró egyezménycsomag szellemi alkotások kereskedelmi vonatkozásával foglalkozó része. Valamennyi közösségi ország 1994 óta tagja az egyezménynek. Az egyezmény és megállapodás kötelezi az Európai Közösség országait, hogy a technika minden területén az eljárásokra és a termékek előállítására szabadalmi jogi szabályozást alakítsanak ki.

²¹ A 98/44/EK irányelv, preambulumban, 3. pont.

²² Ilyen egyezmény a növény- és állatfajták jogi oltalmáról szóló, 1961-ben létrejött úgynevezett UPOV Egyezmény, továbbá az 1973-ban kötött Európai Szabadalmi Egyezmény, amelyet müncheni egyezménynek is neveznek. E téren kiemelkedően fontos a mikroorganizmusok szabadalmi eljárás céljából való letétbe helyezéséről szóló 1979. évi budapesti egyezmény.

- a környezetvédelem problémáinak az eddiginél hatékonyabb megoldása mind az Európai Közösség egészében, mind a tagországokban,
- a biotechnológiai felfedezések és biotechnológiai találmányok elhatárolása,
- a biotechnológia által felvetett etikai kérdések megoldása,
- az emberi méltóság és sérthetlenség biztosítása.²³

3.3. A biotechnológia fogalmi megközelítése

A biotechnológia felhasználja az élő sejteket és ezeknek részeit abból a célból, hogy terméket állítson elő, vagy eljárást fejlesszen ki. Ez a tevékenység egyáltalán nem új keletű, több évezredes múltra tekint vissza az élelmiszerek gyártása vonatkozásában. Ahogy korábban már említettük, többek között a sör, a bor, a sajt készítése a biotechnológiai eljárások tudatos alkalmazását igényli.

E sajátos módszerek tartós alkalmazása, a tapasztalatok kiértékelése, általánosítása és felhasználása önálló élelmiszeripari ágazati technológiák kialakulásához vezetett (sütőipar, édesipar, tartósítóipar stb.), amelyeknek eredményeit számtalan módon jelentős gazdasági eredménnyel tudták felhasználni.²⁴

A biotechnológia a hagyományosan alkalmazott ipari mikrobiológiák mellett felhasználja a modern molekuláris mikrobiológia eredményeit is. Így például idesorolhatjuk a cukorbetegség gyógyszerét, az inzulint, az egyes rákbetegségek kezelésére szolgáló interferont, az életmentő vérrögoldó gyógyszert, valamint a mosóporokban lévő zsírbontó enzimeket.

Az Európai Közösség Bizottsága meghatározta a biotechnológia által felölelt területeket. Minden olyan technikát, technológiát idesorolnak, amely tetszés szerinti biológiai anyagnál (így az állat- és növénysejtnél, sejtvonalaknál, enzimeknél, plazmidoknál, valamint a vírusoknál) a szerves élő anyagban szerkezeti változásokat eredményez.

A biotechnológia által alkalmazott eljárások (növényi és állati) mikroorganizmusok előállítására, tulajdonságaik lényeges megváltoztatására szolgálnak, illetve a biológiai eszközökkel nem szerves anyagok változását befolyásolják. Modern megjelenési formájában a biotechnológia magában foglalja a DNS-rekombinációkat, gének átültetését, az embrió adottságainak lényeges megváltoztatását (embriómanipulációt), embrióátadást, a növények megújítását (regenerációt), sejtkulturákat, monoklón antitesteket és a biológiai jellegű eljárásokra vonatkozó technikai ismereteket.²⁵

A biotechnológián belül a géntechnológia arra irányul, hogy újrakombinációs információt juttasson el az egyik szervezetből a másikba.²⁶

²³ Az irányelv preambuluma fogalmazza meg azokat az alapvető célokat, amelyeket az irányelv meghozatalánál figyelembe kellett venni.

²⁴ LUTTERMANN, K. (1998): Patentschutz für Biotechnologie Die Europäische Richtlinie über den rechtlichen Schutz biotechnologischer Erfindungen. *Recht für Internationale Wirtschaft*, 1998/12.

²⁵ Indokolás a Bioirányelv 1998. évi tervezetéhez.

²⁶ LUTTERMANN 1998.

3.4. A biotechnológiai találmányok elhatárolása

A biotechnológiai találmányok különös vonatkozása, hogy azok – más találmányi szakterületektől eltérően – élő szervezetekre vonatkoznak.

A biotechnológiai találmányok szabadalmazhatósága vonatkozásában kiemelkedő jelentősége van a müncheni székhelyű Európai Szabadalmi Hivatalnak,²⁷ amely az 1973-ban kötött Európai Szabadalmi Egyezmény²⁸ révén kívánja a növény- és állatfajták szabadalmi oltalmát biztosítani (másik nemzetközi egyezmény erről nem szól), valamint az úgynevezett UPOV Egyezmény²⁹ hatáskörét felvállalni; a növény- és állatfajtákat és az előállításukra irányuló, lényegüket tekintve biológiai eljárásokat³⁰ kizárja a szabadalmaztatás köréből.³¹

A kérdésnek az európai szabadalmak bírósági gyakorlata vonatkozásában különleges jelentősége van. Ez a körülmény kiemelt hangsúlyt kapott³² az európai szabadalmi bírók 1996. évi Stockholmban rendezett konferenciáján.³³

Az Európai Szabadalmi Hivatal az Európai Szabadalmi Egyezmény alkalmazása tárgyában különböző hivatalos értelmezéseket hozott. Így például a mikroorganizmusok előállítására irányuló eljárások nem minősülnek szabadalmazható növény előállításának, ideértve:

- algák kitenyésztését,
- gombák kitenyésztését,
- állati és növényi sejtek előállítását,
- olyan egysejtű élőlények létrehozását, amelyek a szem számára láthatatlanok, és amelyek előállítása, mesterséges változtatása csak laboratóriumban lehetséges,
- mikroorganizmusok, plazmidok és vírusok előállítására irányuló eljárások.³⁴

3.5. A Biopatent Irányelv és a jogharmonizáció

A Biopatent Irányelv meghozatala szervesen illeszkedik az iparjogvédelem általános jogharmonizációs folyamatába. Alapvetően az Európai Szabadalmi Egyezmény³⁵ fogalmi rendszerére,³⁶ eljárási szabályaira támaszkodik. Az Európai Szabadalmi Egyezmény idáig

²⁷ Office Européen sur les Brevets = OEB

²⁸ Az Európai Szabadalmi Egyezmény 1977-ben lépett hatályba, müncheni egyezménynek is hívják.

²⁹ UPOV = Új növényvédőfajták oltalmára vonatkozó nemzetközi egyezmény (1961). Magyarországon kihirdette az 1983. évi XIV. törvény.

³⁰ A kizárást előíró szövegezés franciául: Les variétés végétales, ou les races animales, ainsi que les procédés essentiellement biologique d'obtention de végétaux ou d'animaux sont exclus de la brevet.

³¹ Európai Szabadalmi Egyezmény 53. § b) cikke.

³² MOSER, W. (1998): Les exceptions a la Brevetabilité selon l'article 53 b de la CBE. *PIBD special*. 63–68.

³³ 8ème colloque des juges européens de brevets; Stockholm, du 17- au 2 septembre 1996. A konferencia anyagát kiadták többek között franciául Párizsban. Lásd *PIBD Special 1998*.; Az előbb jelzett rendezvény több előadása is a mikrobiológiai találmányok oltalomképességéről szólt.

³⁴ MOSER 1998, 63–68.

³⁵ Convention sur la Brevet Européenne. Europäisches Patentübereinkunft. Az egyezmény szabadalomfogalma, amely az újdonságot, feltalálói lépést, ipari alkalmazhatóságot követeli meg, általánossá vált. European Patent Convention = EPC.

³⁶ Az Európai Szabadalmi Egyezmény alapvető ismérveket ad a szabadalmazható találmány vonatkozásában. (Újdonság, feltalálói lépés, ipari alkalmazhatóság.)

is lehetővé tette a biotechnológia területén szabadalmi bejelentések megtételét. Az Európai Szabadalmi Egyezmény 53. § (1) bekezdése,³⁷ 53. §. b. pontja, 83. §-a, 91. § (1) bekezdése, 91. § (3) bekezdése³⁸ fontos előírásokat tartalmaznak a biotechnológiai tárgyú szabadalmak bejelentésére vonatkozóan. Lényegében az irányelv nem nyújt új, a korábbiakat megváltoztató szabályozást, hanem a külön szabályokat beilleszti az Európai Szabadalmi Egyezmény már meglévő rendszerébe, a szabadalmakra vonatkozó előírásai egységesítésével átalakítja, kiegészíti azokat.³⁹ A Biopatent irányelv a tagállamok nemzeti jogi szabályozásának a harmonizációját írja elő, figyelembe véve a biotechnológiai követelményeket, például azok megismételhetősége vonatkozásában. Meghatározó, hogy biotechnológiai szabadalomként mi szabadalmazható, és mi nem. A Biopatent irányelv meghatározza a szabadalmas jogait és kötelezettségeit, a licencértékesítés feltételeit, és a jogkimerülés speciális feltételeit.⁴⁰ Ami a Biopatent irányelv egységesítő funkcióját illeti, abból kell kiindulnunk, hogy a teljes egységesítés, nemzetek felett álló egységes közösségi rendszer létrehozása csak olyan területen lehetséges, ahol a nemzeti szabályozás teljes egészében hiányzik,⁴¹ vagy éppen ellenkezőleg, a nemzeti jogszabályok harmonizációja már megvalósult.⁴²

A Biopatent irányelv az EK-tagállamok jogharmonizációját kívánja az adott szakterületen megvalósítani, amelyre az Európai Unió működéséről szóló szerződés 122. cikk A) pontja adja meg a felhatalmazást.⁴³

A 98/44 EK irányelv különlegességét az jelenti, hogy a biotechnológia találmányokkal kapcsolatban soha nem látott jelentősége van a bioetikai szempontoknak.⁴⁴

A Biopatent irányelv megalkotásakor különleges figyelmet szenteltek annak összhangba hozatalára az emberi jogok európai egyezményével,⁴⁵ és az Európa Tanács keretében kidolgozott, Az emberi jogokról és a biomedicináról szóló egyezmény⁴⁶ előírásaival

³⁷ Az Európai Szabadalmi Egyezmény 53. § (1) bekezdése értelmében a biológiai anyag szabadalmi leírásához (ha annak ipari alkalmazásához nem elegendő) a bejelentőnek legkésőbb a bejelentés napjáig az egyezmény által elismert helyen le kell tennie a biológiai anyag mintáját.

³⁸ Az Európai Szabadalmi Egyezmény 91. § (1) és 91. § (3) cikkei értelmében nuklein- és aminosav-szekvenciák esetében szabványosított jegyzőkönyvet kell benyújtani a szabadalmi bejelentéshez.

³⁹ LUTTERMANN 1998.

⁴⁰ NOTT, R. (1994): The Proposed EU. Directive on Biotechnological Invention: European Industrial. *Property Review*, 1994/5.

⁴¹ A meglévő nemzeti szabályozás hiánya adott lehetőséget az iparjogvédelem területén a földrajzi árujelzők egységes közösségi szabályozására a 2081/1992. sz. Közösségi rendelet útján.

⁴² Ilyen területnek számít a védjegyjog, ahol is a tagállamok védjegyjoga közelítéséről szóló 89/104. sz. EKG irányelv és a tagállamok védjegyjoga újraszabályozása után sor kerülhetett a közösségi védjegyrendszer létrehozására a 40/94. sz. EK Tanács rendelete útján.

⁴³ Az EK-szerződés 100. a) cikke előírja az irányelvek (direktívák) hozatalának lehetőségét a jogharmonizáció megvalósítása céljából.

⁴⁴ LUTTERMANN 1998.

⁴⁵ Általános emberi jogi előírásokat tartalmaz. Az emberi jogok és alapszabadságok oltalmáról szóló, 1950. november 4-én Rómában megkötött európai konvenció. (Európai Emberi Jogi Konvenció).

⁴⁶ A biomedicina erkölcsi vonatkozásairól szóló európai egyezményt 1997-ben kötötték hatévi előkészítő munka után: „Emberi jogokról és a biomedicináról”.

és a biodiverzitás⁴⁷ szempontjaival. A kutatások etikai vonatkozásairól mind belföldön,⁴⁸ mind külföldön⁴⁹ értékes tanulmányok születtek.

3.6. Etikai kérdések a biológia tárgyú tanulmányok körében

Általában a szabadalmi jogi szabályozás nem hoz felszínre etikai kérdéseket. A biológiai, orvosi kutatások viszont számtalan erkölcsi, etikai problémát érintenek, amelyek fontos szerepet játszanak a jogi szabályozás kialakításánál. Ilyen szempontok lehetnek a következők:

- az emberen végzett kutatás általában; különösen embriókon, gyermekeken, szellemi károsodásban szenvedőkön végzett kutatások;
- az öröklődő tulajdonságokkal kapcsolatban végzett genetikai beavatkozások;
- emberi lény klónozása.⁵⁰

A 98/44 EK irányelv meghozatalánál a szabadalmi jog speciális szabályainak figyelembevétele mellett az emberi méltóság és sérthetlenség tiszteletben tartását is fő követelményként tekintették.⁵¹

Szintén erkölcsi dimenziója van a Biopatent irányelv bevezető indoklásának 38. pontjának, amelynek értelmében nem szabadalmazható az olyan eljárás, amely sérti az emberi méltóságot. Ilyenek például a csírasejtekből kimérákat létrehozó eljárások, vagy az emberi és állati sejtekből totipotens sejteket létrehozó eljárás.

Az erkölcsi megfontolásokat az irányelv szabadalomvizsgálati alapelvvé lépteti elő a 40. pontjában, amely szerint a szabadalom oltalomképességi vizsgálatnál azt kell figyelembe venni, hogy az oltalomra bejelentett találmány közrendbe és közerkölcsbe ütközik-e, ahogy például az ember csíravonalába történő beavatkozás és az ember klónozása, amely eljárásokat egyértelműen ki kell zárni a szabadalmi oltalomból.⁵² A Biopatent irányelv bevezető indoklásának 41. pontja értelmezi a klónozást, s követelményt fektet le. Az egész közösségben egyetértés van abban a vonatkozásban, hogy a génebézészeti beavatkozás az embernél és az emberi klónozás a jó közrendbe és közerkölcsbe ütközik.

A Biopatent irányelv 7. cikke kimondja, hogy az EK Bizottságnak a tudományok és az új technológiák etikai kérdéseit vizsgáló európai csoportja⁵³ értékeli valamennyi etikai

⁴⁷ A Bioirányelv a bevezető indokok 56. pontjában hivatkozik a biodiverzitás nemzetközi egyezmény (1992) III. konferenciája (1996. november) III/17. határozatára.

⁴⁸ OBERFRANK F. (1996): A biomedicinális etika és az emberi jogok: európai helyzetkép. *Acta Humana*, 1996/25. 3–28.

⁴⁹ HOTTOIS, G. – PARIZEAU, M.-H. (1993): *Les mots de la bioéthique*. Belgium, De Boeck Supérieur.

⁵⁰ JOBBÁGYI G. (1998): *Az emberi jogok eszméje és a tudományos-etikai fejlődés. A biomedicinális etika és emberi jogok*. Budapest, A PPKE JÁK Magánjogi Intézet.

⁵¹ A német szöveg szerint a bevezetés 16. pontja: Das Patentrecht muss unter Wahrung der Grundprinzipien ausgeübt werden, die die Würde und die Unversehrtheit des Menschen gewährleisten.

⁵² Az ember klónozására irányuló eljárás – ideértve az embrióképzés technikáit is – úgy határozható meg, mint olyan eljárás, amelynek célja egy olyan ember létrehozása, aki ugyanazokkal a genetikai információkkal rendelkezik, mint egy másik élő vagy halott ember.

⁵³ A szóban forgó szervezet pontos hovatartozása nem derül ki. A Biopatent irányelv szövegezéséből a kérdéses bizottság az Európai Bizottság alárendelt szakértő szervezete.

kérdést. A szövegezést általában szerencsétlennek tartják,⁵⁴ mert a „biotechnológiával összhangban” kifejezés nem utal – legalábbis szó szerint nem⁵⁵ – etikai dimenzióra.

A szabadalmi oltalomképesség vizsgálatát – ahogy a bevezető indokló 39. pontja leszögezi – etikai szempontok szerint kell lefolytatni. Tehát az oltalomképességi vizsgálat nemcsak jogi, hanem erkölcsi motívumok szerint zajlik. Fontos etikai szabályt tartalmaz – és az állatok védelme szempontjából jelentős – a bevezető indoklás 45. pontja, amely szerint az állatok genetikai azonosságának megváltoztatására irányuló azon eljárások kizártak a szabadalmi oltalomból, amelyek jelentős gyógyászati előnyt nem nyújtanának a kutatás, a megelőzés, a diagnosztika emberi vagy állatgyógyászat terén, valamint szenvedést okoznak az állatoknak. Nem szabadalmazhatók azok az állatok, amelyek ilyen fájdalmat okozó eljárással jöttek létre.

3.7. A Biopatent irányelv rendelkezései

A Biopatent irányelv öt fejezetet és tizennyolc cikket foglal magában. Fejezetei a következők: *Szabadalmazhatóság* (1–7. cikk); *Az oltalom terjedelme* (8–11. cikk); *Kényszerengedély a szabadalmak függősége miatt* (12. cikk); *Betekintés az iratokba, a bejelentés benyújtása biológiai anyag ismételt letétbe helyezése* (13–14. cikk); *Záró rendelkezések* (15–18. cikk).

3.7.1. A szabadalmazhatóság

Az első cikk a tagállamok kötelezettségét állapítja meg abban a vonatkozásban, hogy kötelesek a nemzeti jogi szabályaikat a 98/44 EK irányelv által meghatározott tartalmi követelmények szerint módosítani. A TRIPS-egyezmény és a biológiai sokféleségről szóló nemzetközi egyezmény⁵⁶ előírásait a Biopatent irányelv nem érinti.

A második cikk további értelmező rendelkezéseket foglal magában a biológiai anyag, a mikrobiológiai eljárás, a növénytermesztés és az állattenyésztés biológiai jellegéről, a növényfajta fogalmáról. Eszerint *biológiai anyag* bármely olyan – genetikai információt tartalmazó – anyag, amely önmagában képes a szaporodásra, vagy biológiai rendszerben szaporítható.⁵⁷

Mikrobiológiai eljárás minden olyan eljárás, amelynél mikrobiológiai anyagot alkalmaznak, vagy amelyet mikrobiológiai anyagba történő beavatkozás útján visznek végbe, vagy amelynek révén mikrobiológiai anyagot állítanak elő.⁵⁸

A 2. cikk 2. bekezdése az állattenyésztés és a növénytermesztés biológiai jellegének a meghatározására szolgál. A növénytermesztésre és az állattenyésztésre irányuló eljárás lényegében akkor minősül biológiai jellegűnek, ha teljes egészében természetes tevékeny-

⁵⁴ A német szövegrész szó szerint: „Im Zusammenhang mit der Biotechnologie”.

⁵⁵ LUTTERMANN 1998.

⁵⁶ *Convention de Nairobi sur le diversité biologique signé lors du sommet de Terre a Rio de Janeiro* (1992). 15 Janeiro le 5 juni 1992.

⁵⁷ A 98/44 EK irányelv 2. cikk (1) bekezdés a) pont.

⁵⁸ A 98/44 EK irányelv 2. cikk (1) bekezdés b) pont.

ség eredményeképpen, például kereszteződés és szelektív módszer (kiválasztás) útján jön létre az új növényfajta vagy az új állatfajta.

A növényfajta meghatározásánál a 2100/94. EK rendelet 5. cikke rendelkezései irányadók.⁵⁹

3.7.2. Biológiai találmány

A 98/44 EK irányelv harmadik cikke meghatározza a biotechnológiai találmányokkal kapcsolatos többletkövetelményeket. Eszerint a *biotechnológiai találmányok* olyan találmányok, amelyek újak, feltalálói tevékenységen nyugszanak, iparilag alkalmazhatók,⁶⁰ továbbá tárgyak olyan termék, amely biológiai anyagból áll, illetve biológiai anyagot tartalmaz, illetve olyan eljárás kapcsolódik hozzájuk, amely segítségével biológiai anyagot állítanak elő, dolgoznak fel vagy alkalmaznak.⁶¹

Az a biológiai anyag, amelyet egy műszaki eljárás segítségével állítanak elő, vagy amely a természetes környezetétől izolált, szintén tárgya lehet biotechnológiai találmánynak, ha az a természetben korábban előfordult.⁶²

A 98/44 EK irányelv 4. szakasz (1) bekezdése értelmében a növényfajtákon és állatfajtákon kívül nem szabadalmazhatók a növényfajták és az állatfajták előállítására irányuló, lényegében biológiai eljárások.⁶³

Ennek ellenére azok a találmányok, amelyeknek a tárgya növény vagy állat, biotechnológiai szabadalommal is védhető, ha a kérdéses szabadalom műszaki megvalósítása nem csupán egy növény- vagy állatfajta előállítására korlátozódik.⁶⁴ Ilyen például egy több növényfajta fagyállóságát elősegítő találmány.

Nem kizártak a biotechnológiai találmányok oltalmából azok, amelyek mikrobiológiai vagy egyéb műszaki eljárásra vonatkoznak, illetve a tárgyak a mikrobiológiai, vagy egyéb műszaki eljárással előállított termék.⁶⁵

⁵⁹ Verordnung (EG) Nr. 2100/94 des Rates über den gemeinschaftlichen Sortenschutz von 27 Juli 1994; *EK Közlemény* 1994/L. 227.; Az itt feltüntetett rendeletet bővebben tárgyalja: SZARKA E. (1996): Növényfajták oltalma az Európai Közösségben. Közösségi növényfajta-oltalom. Közösségi Növényfajta Hivatal. *Iparjogvédelmi Szemle*, 1996/6.

⁶⁰ Az ipari alkalmazhatóság megkövetelése azt jelenti, hogy a találmány leírásának a meghatározott utasítást kell tartalmaznia a szakemberek számára a gyakorlati megvalósítás vonatkozásában.

⁶¹ Az újdonság, feltalálói tevékenység és ipari alkalmazhatóság megkövetelése általános követelmény az Európai Szabadalmi Egyezményben, a tagállamok szabadalmi jogában, sőt a Magyar Szabadalmi Jogban is. Lásd a Találmányok szabadalmi oltalmáról szóló 1995. évi XXXIII. törvény 1. § (1) bekezdés.

⁶² A 98/44 EK irányelv 3. cikk (2) bekezdés.

⁶³ A 98/44 EK irányelv 4. cikk (2) bekezdés.

⁶⁴ A 98/44 EK irányelv 2. cikk (2) bekezdése a növény- és állatfajták létrehozására irányuló biológiai eljárásról és 4. cikk (1) bekezdés b) pontja lényegében az UPOV egyezmény által védett eljárások pontos elhatárolását szolgálja.

⁶⁵ A 98/44 EK irányelv 4. cikk (3) bekezdés.

Az irányelv 5. cikk (1) bekezdése értelmében⁶⁶ az emberi test és alkotóelemei keletkezésének és fejlődésének bármely fázisa kizárt a szabadalmi oltalomból. Ide kell érteni a csírasejteket, azok szekvenseit és részszekvenseit.⁶⁷

Szintén nem szabadalmazhatók azok a *tudományos felfedezések, amelyek az emberi test egyes alkatrészeit tárják fel, ideértve a gének szekvensét, illetve részszekvensét.*⁶⁸

A 98/44 EK irányelv fontosnak tartotta a szabadalmak és tudományos felfedezések egymástól való elhatárolását. Az Európai Parlament az alábbiak szerint határozta meg a felfedezés fogalmát: *A felfedezés nem más, mint ismert anyag vagy ismert termék új tulajdonságának megállapítása.* A szabadalom és a felfedezés között az a lényeges összefüggés áll fenn, hogy amennyiben az újonnan felfedezett tulajdonság gyakorlati alkalmazásáról van szó, az szabadalmazható. A biotechnológiai találmányok szabadalmazhatósága technikai jellegű kérdés, azt technikai megoldásként is értelmezik.⁶⁹

3.7.3. Kizárások

A Biopatent irányelv 6. cikke részletes kizárásokat tartalmaz. Eszerint nem szabadalmaztathatók azok a biotechnológiai tárgyú találmányok, amelyek hasznosítása a közrendbe vagy közerkölcsbe ütközik. A hasznosítás nem tekinthető közrendbe vagy közerkölcsbe ütközőnek pusztán azért, mert valamely jogszabállyal ellentétben áll.

A közrendbe és a közerkölcsbe ütközés címén szigorúan kizárt az oltalomból:

- az ember klónozására irányuló eljárás,
- az ember genetikai azonosságának⁷⁰ megváltoztatására, módosítására irányuló eljárás,
- emberi embriók alkalmazása ipari vagy kereskedelmi célra,
- az állatok genetikai azonosságát módosító eljárás, ha az szenvedést okozhat az állatoknak anélkül, hogy bármilyen jelentős gyógyászati előnyt nyújtana az emberek vagy az állatok számára, továbbá az oltalomból szigorúan kizárt az ilyen eljárással létrejövő állat.

3.7.4. Milyen vonatkozásban szabadalmazható az emberi test?

A 98/44 EK irányelv 5. cikk második bekezdése adja meg az alfejezet címében megfogalmazott kérdésre a választ. Az emberi testből izolált valamely műszaki eljárással, más módon előállított rész, ideértve a gén szekvenciáját vagy részszekvenciáját is, szabadalmazható találmány tárgya lehet akkor, ha az ilyen rész szerkezete megegyezik valamely természetben előforduló rész szerkezetével.

⁶⁶ A 98/44 EK irányelv 5. cikk (1) bekezdés úgy rendelkezik, hogy kialakulásának és fejlődésének egyetlen szakaszában sem lehet szabadalmazható találmány tárgya az emberi test, sem pedig az emberi test tárgyának pusztán felfedezése, ideértve valamely gén szekvenciájának, vagy részszekvenciájának felfedezését.

⁶⁷ A német nyelv a Keimzelle, Sequenz és Teilsequenz kifejezéseket alkalmazza.

⁶⁸ KIENLE 1998.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ A kromoszómának egy információt vagy fehérjét kódoló szakasza egy gén.

Itt lényegében egyedi génekről van szó. Az Európai Parlament⁷¹ által kiadott irányelvek szerint szabadalmazható egy gén kódolt tartományi területe, ha az jellemezhető vagy szerkezete szerint meghatározható,⁷² ha a kódolt tartomány előállítására (kinyerésére) eljárást dolgoztak ki, illetve ha a 98/44 EK irányelv 6. cikk (1) bekezdése vagy a kérdéses anyag egy technikai probléma technikai jellegű megoldását kínálja.⁷³

3.7.5. A biotechnológiai szabadalmak oltalmának terjedelme

A szabadalmi oltalmat általában az jellemzi, hogy annak alapján harmadik személy köteles tartózkodni a szabadalom jogosulatlan hasznosításától. Ez az általános követelmény a biotechnológiai szabadalmak esetén másképpen érvényesül. A szabadalom elvileg a biotechnológiai oltalom jogosultját is felhatalmazza a kizárólagos értékesítésre. A kizárólagos felhatalmazást a szabadalom hasznosítására a 98/44 EK irányelv azonban nem adja meg.⁷⁴

Ez tulajdonképpen a biotechnológiai szabadalmak hasznosításának etikai követelményeiből származik.⁷⁵

Ilyen etikai jellegű követelmény többek között, hogy

- a biotechnológiai szabadalom hasznosítása nem ütközhet közrendbe, közérkölsbe,
- a biotechnológiai találmányok hasznosítása nem sértheti az emberi méltóságot,
- a biotechnológiai találmányokat nem lehet az emberi test és annak alkotórészei előállítására használni.

Az oltalom terjedelmét a 98/44 EK irányelv 8. és 9. cikke határozzák meg. Elvileg a biológiai anyag szabadalma kiterjed mindarra az anyagra, amelyet szabadalom révén ivaros vagy ivartalan szaporítással nyernek.⁷⁶

A 98/44 EK irányelv 8. cikk tartalmazza: „Ha a találmány tárgya olyan biológiai anyag, amelynek a találmány eredményeként sajátos jellemzői vannak, az oltalom kiterjed arra a biológiai anyagra is, amely szaporítás vagy többszörözés útján – azonos vagy eltérő formában – a találmány tárgyát képező biológiai anyagból származik, és azzal azonos jellemzőkkel rendelkezik.”⁷⁷ A Biopatent irányelv 8. cikk (2) bekezdés a biotechnológiai eljárási szabadalom terjedelmét is meghatározza. A biotechnológiai eljárási szabadalom olyan eljárásra vonatkozik, amely közvetlenül a találmány eredményeként sajátos tulajdonságokkal rendelkező biológiai anyag előállítását teszi lehetővé. Az oltalom kiterjed minden, az eljárással közvetlenül előállított biológiai anyagra, továbbá arra a biológiai anyagra is,

⁷¹ Richtlinien zur Sachprüfung des Europäischen Parlamentes nach Kommission. (Fn. 151 Z.H. 48. mv. Erläuterungen.)

⁷² LUTTERMANN 1998.

⁷³ Az élőlény minden sejtje hordozza a genetikai információt, amely az egyedre jellemző.

⁷⁴ Másrészt pedig a kizárólagos hasznosítási jognak gátat szab a jogkimerülés intézménye (A 98/44 EK irányelv 10. cikke).

⁷⁵ LUTTERMANN 1998.

⁷⁶ RAFEINER, N. (1997): Vorschlag für eine Biotechnologie Richtlinie – Der aktuelle Versuch. *Ecollex*. 1997. 268–271.

⁷⁷ 98/44 EK irányelv 8. cikk (1) bekezdés. A német terminológia „generative und vegetative Vermehrung” szóhasználatot alkalmaz.

amely szaporítás vagy többszörözés útján – azonos vagy eltérő formában – a találmány tárgyát képező eljárással közvetlenül előállított biológiai anyagból származik, és azzal azonos jellemzőkkel rendelkezik.

Az oltalom – amelyet olyan meghatározott termék számára biztosít szabadalom, amely genetikai információból áll, vagy genetikai információt tartalmaz – kiterjed az emberi test és alkotóelemei kivételével⁷⁸ minden anyagra, amelyben az adott terméket bevezetik és amely a kérdéses termék genetikai információját tartalmazza, és a szabadalommal védett termék funkcióit teljesíti.⁷⁹

Az oltalom terjedelméről szóló rendelkezéseknek kiemelkedő fontossága van, hiszen a 8. és 9. § először mondják ki tisztán és világosan, hogy egy genetikai információt tartalmazó termék jogi oltalma minden termékre kiterjed, amelyekben az adott genetikai információ kifejeződik, azaz az élőlényre és annak utódjaira is.⁸⁰

Elvileg a biológiai anyag szabadalma kiterjed mindarra az anyagra, amelyet a szabadalmazott anyagból ivaros vagy ivartalan szaporítás után nyernek ki.⁸¹

A biológiai eljárási szabadalom oltalma – amely a szabadalom alapján hozzáférhetővé vált, sajátos tulajdonságokkal rendelkező biológiai anyag előállítását teszi lehetővé – kiterjed továbbá arra a biológiai anyagra is, amely szaporítás vagy többszörözés útján – azonos vagy eltérő formában – a találmány tárgyát képező eljárással közvetlenül előállított biológiai anyagból származik és azzal azonos jellemzőkkel rendelkezik.

3.7.6. A jogkimerülés

A jogkimerülés a szabadalmi jog fontos intézménye, amely az egész közösségben ellensúlyozni hivatott a szellemi alkotásokkal kapcsolatos jogok abszolút jellegét és negatív szerkezetét. A szabadalmakra vonatkozó jogkimerülés értelmében a szabadalmas kizárólagos jogaira hivatkozással nem tilthatja meg harmadik személynek a szabadalmazott termék hasznosítását, ha azt ő vagy az ő hozzájárulásával más – mondjuk az általa adott licenc jogosultja – hozza forgalomba. A jogkimerülés doktrínájának a lényege az, hogy a szabadalmak kizárólagos jellegét elismerik, de használatát korlátozásokhoz kötik, mégpedig olyan formában, hogy az első forgalomba hozatal után a szabadalomra vonatkozó jogot kimerültnek tekintik.

A jogkimerülés elvét az Európai Bíróság a nevezetes Parke and Davis ügyben⁸² dolgozta ki, azt a továbbiakban kimondta a Centrafarm/Sterling Drug ügyben a szabadalmakra,⁸³

⁷⁸ A 98/44 EK irányelv 9. §-a az oltalom terjedelméről visszautal az 5. cikk (1) bekezdésére, amely kizárja az emberi testet, annak alkotóelemeinek felfedezését, a gének szekvenciáit és részszekvenciáit a szabadalmi oltalomból.

⁷⁹ Az élőlény minden sejtje hordozza azt a genetikai információt, amely az egyedtet jellemzi. DNS: az egyedről szóló információrendszer, az egyed tervrajza. Genom: egy szervezet teljes genetikai információja, a kromoszómák összessége.

⁸⁰ KIENLE 1998.

⁸¹ RAFEINER 1997.

⁸² Az Európai Bíróság 24/67. számmal tárgyalta a Parke and Davis vs. Probel ügyet. Az 1968. február 29-én hozott döntés az EK Bírósági Közlöny (1968) 47. oldalán található.

⁸³ Az Európai Bíróság Centrafarm/Sterling Drug ügyében hozott 15/74. sz. határozata (1974). *EK Bírósági Közlöny*, 1147.

majd a védjegyekre a Centrafarm/Winthrop⁸⁴ ügy kapcsán, a növény- és állatfajták vonatkozásában a Nungesser/Commission⁸⁵ ügyben, sőt a szerzői jog⁸⁶ területére Coditel/Ciné Vog Films (No. 1.) ügy kapcsán. A jogkimerülés később bekerült az Európai Közösség elsődleges jogába, így nemzetközi egyezményekbe,⁸⁷ közösségi rendeletekbe,⁸⁸ irányelvekbe,⁸⁹ valamint a nemzeti jogszabályokba,⁹⁰ sőt a magyar szabályozásba is.⁹¹

A jogkimerülést a 98/44 EK irányelv 11. cikke alkalmazza biotechnológiai szabadalmakra. A jogkimerülés elve sajátos megfogalmazású, feltéve, hogy az így előállított anyagot azt követően nem használják másféle szaporításra vagy többszörözésre.

Az oltalom nem terjed ki a szabadalmas által, vagy az ő kifejezett hozzájárulásával valamely tagállamban már forgalomba hozott biológiai anyag szaporításával vagy többszörözésével előállított biológiai anyagra, ha a többszörözés vagy a szaporítás szükségszerű eredménye annak a felhasználásnak, amelynek céljára a biológiai anyagot forgalomba hozták.

Ha a szabadalmas vagy bárki más az ő kifejezett hozzájárulásával valamely növény szaporítóanyagát mezőgazdasági felhasználás céljából gazdálkodó számára adja el vagy értékesíti más módon, azt úgy kell tekinteni, hogy a gazdálkodó engedélyt kapott a betakarításból származó termény saját gazdaságában szaporítás vagy többszörözés céljából történő felhasználására. [11. cikk (1) bekezdés]

Fontos előírás továbbá, ha a szabadalmas vagy bárki más az ő kifejezett hozzájárulásával valamely tenyészállatot vagy egyéb állati szaporítóanyagot gazdálkodó számára ad el vagy értékesít más módon, azt úgy kell tekinteni, hogy a gazdálkodó engedélyt kapott a szabadalmi oltalom alatt álló állatállomány mezőgazdasági célra történő felhasználására. Ez a jogosultság az állatnak vagy más állati szaporítóanyagának a saját mezőgazdasági tevékenység céljára történő felhasználására vonatkozik; nem terjed ki azonban a kereskedelmi jellegű szaporító tevékenység keretében vagy annak céljából történő eladásra. [11. cikk (2) bekezdés]

3.7.7. A mezőgazdasági termelők kedvezménye⁹²

A 98/44 EK irányelv 11. cikk (1) bekezdése előírja: ha a szabadalom jogosultja vagy az ő hozzájárulásával más eladás vagy forgalomba hozatal útján a szabadalmat mezőgazdasági

⁸⁴ Európai Bíróság Centrafarm/Winthrop ügyben hozott 16/74. sz. döntése (1974). *EK Bírósági Közlöny*, 1183.

⁸⁵ Az Európai Bíróság 258/78. sz. L. L. Nungesser Kg. és Kurt Eisele kontra Commission felek közötti ügyben 1982. június 8-án hozott ítélete (1982). *EK Bírósági Közlöny*, 2015.

⁸⁶ Az Európai Bíróság Coditel/Ciné Vog Films (No. 1.) ügyben hozott 62/79. sz. határozata (1980). *EK Bírósági Közlöny*, 881.

⁸⁷ Közösségi szabadalomról szóló Luxemburgi Egyezmény (1976). *EK Közlöny*, 1976/L. 17.

⁸⁸ Verordnung (EG) Nr. 40/94 des Rates über die Gemeinschaftsmarke vom 20 Dezember 1995 (1995). *EK Bírósági Közlöny*, 1995/L. 349.

⁸⁹ Erste Richtlinie des Rates vom 21 Dezember 1988 zur Angleichung der Rechtsvorschriften der Mitgliedstaaten über die Marken (1989). *EK Közlöny*, 1989/240.

⁹⁰ Nagy-Britannia 1994. évi törvény a védjegyekről (1995). *Propriété Industrielle*, 1995/6.; Markenrechtsreformgesetz 1994.

⁹¹ A védjegyek és földrajzi árujelzők oltalmáról szóló 1997. évi XI. törvény 16. §; A szabadalmak jogi oltalmáról szóló 1995. évi XXXIII. törvény 20. §

⁹² A német terminológia a Landwirteprivileg, azaz mezőgazdasági termelő privilégiuma kifejezést alkalmazza.

termelő számára mezőgazdasági művelés céljából értékesíti, a mezőgazdasági termelőnek joga van arra, hogy termését generatív vagy vegetatív módon saját gazdaságában maga szaporítsa.⁹³ A szaporítás módját és mértékét más részleteit a 98/44 EK irányelv nem rendezi.

A mezőgazdasági termelők számára biztosított kedvezmény egyaránt vonatkozik a növénytermesztéssel és állattenyésztéssel kapcsolatos biotechnológiai tárgyú szabadalmakra.⁹⁴

A 98/44 EK irányelv 11. § (2) bekezdése a kedvezményt kiterjeszti az állatokra és azok szaporítására. A tenyésztett állat vagy állati szaporítóanyag eladása vagy egyéb értékesítése a szabadalom jogosultja vagy az ő hozzájárulásával harmadik személy részéről mezőgazdasági művelés céljára mezőgazdasági termeléssel foglalkozó személy számára azt eredményezi, hogy a mezőgazdasági termelőnek joga van az oltalom alá eső állatot mezőgazdasági célra hasznosítani.

A mezőgazdasági termelők jogosultsága kiterjed arra, hogy a kérdéses szabadalmi oltalom alá eső állatot vagy más állati szaporítóanyagot saját mezőgazdasági tevékenységük folytatása céljából felhasználják.

A mezőgazdasági termelőnek azonban nincs joga arra, hogy az állatot vagy annak szaporítóanyagát iparszerű állattenyésztési tevékenység céljára értékesítse, vagy olyan harmadik személynek adja el, aki azt iparszerűen folytatott állattenyésztési tevékenység keretében hasznosítani tudja.⁹⁵

A 98/44 EK irányelv 11. cikk (3) bekezdése értelmében arra vonatkozóan, hogy a kedvezmény milyen módon és mértékben illeti meg a mezőgazdasági termelőt, nem a közösségi, hanem a nemzeti jogi előírások az irányadók.

A mezőgazdasági termelők kedvezményét szakmailag sokan támadják. Részben arra hivatkoznak, hogy ez erőteljesen csökkenti a szabadalmi oltalom mint fontos piacgazdasági tényező hatását a beruházások ösztönzésére. Másrészt úgy tekintik, mintha az európai jogalkotó azt a hiú reményt táplálná, hogy az európai mezőgazdaság számára oly fontos, sürgősen szükséges beruházások megvalósítására a vállalkozók csökkentett áron vagy ingyen vállalkoznak.⁹⁶ Harmadrészt pedig azért támadják, mert a szabadalmaztatott a mezőgazdasági terméket – bár erőteljes korlátozásokkal ugyan – harmadik személynek átengedheti.⁹⁷

3.7.8. Kényszerengedély adása

A 98/44 EK irányelv lehetővé teszi kényszerengedély adását a 12. cikk előírásai szerint, mégpedig a szabadalmak függősége miatt. A kényszerlicenc két alapesetét szabályozzák: az oltalmazott növényfajtára és a biológiai találmányra vonatkozó szabadalom egyaránt igénybe vehető.

Kényszerengedély csak akkor adható, akkor kerülhet rá sor, ha a kényszerlicenc kérője igazolja, hogy hiába fordult a növényfajta-oltalom vagy biotechnológiai szabadalom joga-

⁹³ A szaporítás módjára és mértékére a 2100/94. EG rendelet 14. cikk előírásai az irányadók.

⁹⁴ RAFEINER 1997.

⁹⁵ A 98/44 EK irányelv 11. cikk (2) bekezdés.

⁹⁶ RAFEINER 1997.

⁹⁷ KIENLE 1998.

sultjához szerződéses licenc adása céljából, és az új növényfajta vagy az új biotechnológiai szabadalom jelentős technikai haladást vagy nyomós gazdasági érdeket képvisel a már oltalomban részesülő növényfajtaival vagy biológiai szabadalommal szemben.⁹⁸

- *Kényszerengedély korábbi biológiai találmány oltalma miatt:* a 98/44 EK irányelv 12. cikk (1) bekezdése az alábbiak szerint rendelkezik a kényszerengedély adásáról. Ha egy növénytermesztő a növényfajtaért azért nem kap szabadalmat, vagy azért nem tudja azt értékesíteni, mert az korábbi biotechnológia szabadalom oltalmába ütközne, úgy követelheti, hogy számára a szabadalom jogosultja megfelelő ellenérték fizetése mellett nem kizárólagos kényszerengedélyt adjon a szabadalommal védett találmányra, amennyiben ez a licenc a védendő növényfajta értékesítéséhez szükséges.

Kényszerengedély korábbi növényfajta oltalma miatt: a 98/44 EK irányelv 12. cikk (2) bekezdése értelmében, ha a biotechnológiai találmányokra adott szabadalom jogosultja nem tudja a kérdéses találmányt értékesíteni anélkül, hogy egy korábban megadott növényfajta oltalmába ütközne, úgy követelheti, hogy számára a növényoltalom jogosultja megfelelő ellenérték fizetése mellett nem kizárólagos kényszerlicencet adjon a növényoltalommal védett növényfajta.

3.7.9. A biotechnológiai, géntechnológiai tárgyú szabadalmi bejelentés tétele

A biotechnológiai szabadalmak letételével kapcsolatos technikai kérdéseket a 98/44 EK irányelv 14. pontja szabályozza. Ebben a vonatkozásban az alábbiak emelendők ki.

Abban az esetben, ha a találmány biológiai anyagra vonatkozik, és az a nyilvánosság számára nem hozzáférhető, és azt nem ismertették a szabadalmi bejelentésben kellőképpen ahhoz, hogy azt szakember megvalósíthassa, vagy pedig a találmány ilyen, kellőképpen nem ismertett anyag hasznosítására vonatkozik, úgy a szabadalom leírása kizárólag akkor fogadható el a bejelentést elbíráló Szabadalmi Hivatal részéről, ha:

- a biológiai anyagot, amelyre a szabadalmi bejelentés vonatkozik, legkésőbb a szabadalmi bejelentés napján nemzetközileg elismert helyen letétbe helyeztek,⁹⁹
- a bejelentés tartalmazza azokat a lényeges információkat, amelyek a bejelentő számára rendelkezésre állnak a letétbe helyezett biológiai anyag jellemzőiről,
- a szabadalmi bejelentésben a letéteményes nevét, a letétel helyét és a letétel ügyszámát megadták.

⁹⁸ 98/44 EK irányelv 12. cikk (3) bekezdés.

⁹⁹ Elismertek azok a letét célját szolgáló helyek, amelyek számára ezt a státuszt a Mikroorganizmusok szabadalmi eljárás céljából való letételének nemzetközi elismeréséről szóló, 1977. április 28-án kötött Budapesti Szerződés 7. cikke értelmében biztosították.

3.7.10. *Minta adása*

A letett biológiai anyagból a letevő hely (letéteményes) mintát¹⁰⁰ köteles adni:

- a szabadalmi bejelentés első közzétételéig csak azon személyek számára, akik az adott ország szabadalmi joga szerint erre jogosultak, azaz azoknak, akik jogosultak a szabadalmi bejelentés iratainak megtekintésére,
- a szabadalom első közzétételétől a szabadalom megadásáig terjedő időszakban mindenki számára köteles a letevőhely mintát biztosítani, aki erre igényt tart, illetve – a bejelentő kérelmére – kizárólag független szakember számára adható ki a minta,
- a szabadalom megadása után minden harmadik személynek, aki mintát kér, köteles a letevőhely mintát kiadni annak ellenére, hogy a szabadalom oltalmáról később lemondanak, vagy azt megsemmisítik.

3.7.11. *A minta bizalmas jellege*

A minta kiadásának további feltétele az, hogy a kérelmező kötelezi magát arra, hogy a szabadalom oltalmának fennállása során¹⁰¹ harmadik személy számára a biológiai anyag mintáját vagy abból származtatott védett biológiai anyagot nem teszi hozzáférhetővé, illetve a biológiai anyag mintáját vagy az abból származó védett biológiai anyagot kizárólag kísérleti céllal használja, még akkor is, ha a bejelentő vagy a szabadalom jogosultja kifejezetten lemond erről a korlátozásról.

Abban az esetben, ha a szabadalmi bejelentést visszavonják, vagy elutasítják a hozzáférhetőséget, a bejelentő kérelmére a szabadalmi bejelentés megtételétől számított húsz évig kizárólag független szakértő számára biztosítják a mintát. A független szakértő a letett anyagot kizárólag kutatási célra használhatja, és nem bocsáthatja harmadik személy rendelkezésére.

4. A biotechnológia-szabadalmak genetikai dimenziója (géntechnológia)

Az élőlények minden egye sejtjében fonalszerű vegyület, DNS (dezoxiribonukleinsav) van. E fonal mentén sajátos rendben csoportosulva elhelyezkedő vegyületek alkotják a géneket.

A DNS kettősspirál-szerkezetű. E szerkezet feltárása megmagyarázta, hogy egy sejt két azonos sejtjé osztódásakor hogyan adhatja tovább az egyik generáció a másiknak az örök-lődő tulajdonságokat. Már a múlt század 70-es éveiben kezdték alkalmazni a génebeszétet.

A géntechnológia – tágabb értelemben – abból áll, hogy az információt tároló DNS egy részét kiszakítjuk, és más, laboratóriumban előállított részekkel helyettesíthetjük. Ez a génebeszét, amelyet kémiai úton széthasadó és összekapcsolódó enzimek visznek végbe. Ilyen módon már sikerült új mikroorganizmus-fajokat programozni. A korlátlan lehetőség abban

¹⁰⁰ A 98/44 EK irányelv 14. cikke.

¹⁰¹ Ezt is a 14. cikk tartalmazza.

rejlük, hogy a DNS valóban tetszés szerint módosítható. Ez azonban nem jelent biológiai beavatkozást, mert a DNS nem élő. Ahhoz, hogy a génebeszeti technikák azzá váljanak, két feltételt kell teljesíteni: először a DNS-t be kell vinni az élő sejtbe, másrészt a módosított DNS-t csak úgy lehet bejuttatni az élő sejtbe, hogy összeegyeztethető legyen az adott sejt életével és működésével. Minél bonyolultabb az élő szervezet, annál nehezebb a DNS bejuttatása. Génebeszetileg módosított baktériumok tetszés szerint előállíthatók.

A növényeknél a DNS alkalmazása sokkal nehezebb. A génmanipuláció ezért csak meghatározott fajtáknál (szójabab, kukorica stb.) alkalmazható széles körben; génmanipulált állatoknál idáig még nem sikerült – az egyes kísérleti beavatkozásokon túlmenően – tömeges tenyésztést megvalósítani.

Embernél az ivarsejtek örökletes állományába történő direkt beavatkozást jelenleg nem engedik, noha ebben a vonatkozásban számos szenzációs hír jelent meg, ám valamennyi valótlannak bizonyult.

A szűk értelemben vett géntechnológia alatt azonban csak a DNS egyik élő szervezetről a másikba történő átvitelét értjük, amellyel egy teljesen új élőlényt hozunk létre. Az eljárás alapja genetikailag módosított organizmus lesz.

Jelenleg a biotechnológiai találmányok mint a szabadalmi jog által általában elismert találmányok jogi oltalma kiterjed a biotechnológiai eljárásokra, biotechnológiai alkalmazásokra és a biotechnológiai berendezésekre. Szabadalmazhatók a biológiai anyagból álló termékek, például mesterséges bőrhelyettesítő anyagok, biológiai eljárások, például idegen gének sejtbe juttatása (mikroinjekciózás), valamint biotechnológiai alkalmazások (például szennyezett ipari hulladék biológiai kezelése).

Amint látjuk, a biotechnológiai találmányok különleges sokrétűséget mutatnak, a gyakorlatban szűkebb és tágabb értelmezésük is megtalálható. A tágabb értelmezés idesorolja a növényeket és az állatokat is, amelyeket a nemzeti jogi szabályozásba hagyományosan belefoglalnak, szűkebb értelemben azonban ezek nem tartoznak a biotechnológiai tárgyú szabadalmak közé.

5. A biotechnológiai találmányok szerepe az elmaradt földrajzi régiók fejlődésének elősegítésében

A biotechnológiai találmányoknak különleges szerepe van a gyógyászat, a szántóföldi növénytermesztés, az élelmiszer-termelés és a környezetvédelem terén. A biotechnológiai találmányokat a szakemberek alkalmasnak találják a gazdaságilag elmaradt térségek és a fejlődő országok akut problémáinak megoldására. A biotechnológiai szabadalmak oltalma az élelmiszer-ellátás szűkösségének, a gyógyszerellátás elégtelenségének és a környezetvédelem katasztrofális helyzetének a megoldására alkalmas.

A génmódosított növények nagyüzemi termelésbe vonása viszont nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Ennek az a fő oka, hogy nem tárták fel azok alkalmazásának mellékhatásait. A problémákat súlyosítja a nagy amerikai multinacionális cégek (Monsanto, Dupont/Pioneer, Syngenta stb.) gátlástalan profitéhsége.

5.1. A biotechnológia és gyógyszeripar

A biotechnológia rendkívül jelentős. A gyógyszeripar számára a biotechnológiai kutatások lehetővé teszik, hogy a legfontosabb gyógyszereket előállítsák, és korábban nem gyógyítható betegségeket kezeljenek, továbbá új gyógyszereket fejlesszenek ki.

A DNS-szekvenciák önmagukban nem gyógyító hatásúak, azonban ezeket az orvostudomány nagyszerűen fel tudja használni gyógyításra. Tudjuk, hogy például az emberi szervezetben természetes fehérjék, hormonok, citokinek vannak, amelyeket gyógyszerként használunk. Ilyen például az inzulin, a növekedési hormon vagy a vesebetegségeket gyógyító és sportdoppingszerként használt eritropoetin. Ezeket az anyagokat a gyógyszeripar kizárólag géntechnológiával állítja elő.

Ma már azt is tudjuk, hogy a legfontosabb, legtöbb áldozatot szedő, legtöbb emberi szenvedést okozó betegségek, mint amilyen a rák, a cukorbetegség, a szív- és vérkeringési betegségek, a Parkinson-kór és az Alzheimer-kór a szó szoros értelmében nem örökletesek, de kialakulásukban a gének fontos szerepet játszanak.

5.2. A szántóföldi növénytermesztés, élelmiszer-termelés

A génterápia alkalmazásával GMO-k (genetikailag módosított organizmusok) jönnek létre. A génterápia alkalmazása a szántóföldi növényeket alkalmazkodóvá, szárazságtűrővé, hidegtűrővé és a rovarokkal szemben ellenállóvá teszi, emellett növeli a termésátlagot. A mezőgazdaságban a biotechnológia, különösen a géntechnológia alkalmazása mellett számos érv szól.

A génterápia célja a vírus-, gomba-, baktérium- vagy rovarrezisztencia, és a biotikus, tehát herbicid-, hő-, fagy-, szárazság-, só-, nehézfém- stb. rezisztencia kialakítása (például gyapot, szója, repce, kukorica esetén). A világ, azaz összesen kb. 7 milliárd ember élelmezése nem könnyű feladat. A média hangadói ösztönzik a génmódosított szervezetek, vagyis GMO-k termesztését, mivel ez lehet szerintük a megoldás a mezőgazdasági termelés korlátlan növelésének igényére, legalábbis a kukorica, a szója és más szántóföldi növények esetében.

A szakemberek általános véleménye szerint a genetikailag módosított élelmiszerek forgalmazását *több éves vizsgálati szakasznak kellett volna megelőznie*, de ezt az időt sokszor néhány hónapra lerövidítik. Magyarországon a génkezelt növények esetében az engedélyezési eljárás időtartama kötelezően három év.

A géntechnológia a vegyszeres növényvédelem alternatívája kíván lenni, azonban ennek kockázata beláthatatlan. A rovarrezisztens növények minden *sejtjükben termelik a rovarölő toxint*. Nem lehet tudni, hogyan fog hatni a nem célzott fajokra, továbbá azt sem, hogy a mérgező anyag felhalmozódik-e a környezetben, a talajban.¹⁰²

Más szakértők a fontolva haladás hívei. Nem áll rendelkezésünkre valamennyi válasz, és nem elfogadható azt tettetni, hogy mindnek a birtokában vagyunk, illetve nem lehet

¹⁰² Nagyító alatt... a géntechnológia. (2000). *Napi Gazdaság*, 2000. február 25. hétvégi melléklet.

lesöpörni a kétségeket pusztán azzal az érveléssel, hogy megalapozatlanok; mindez arrogáns és meggondolatlan lépés volna.¹⁰³

Sokan vallják azt, hogy *nincs rá bizonyíték*, hogy genetikailag módosított élelmiszerek veszélyt jelentenek az emberi egészségre.¹⁰⁴

6. A GMO-mentesség okai

6.1. Az Európai Unió a genetikailag módosított organizmusok ellen

Szerte a világon jelentős mennyiségben termesztnek genetikailag módosított növényeket. 2012-ben a GMO-növények vetésterülete összesen 170,3 millió hektár volt. Ez a vetésterület évről évre jelentősen nő.

Az Európai Unió 23 állama – köztük Magyarország is – GMO-mentes. Európában Spanyolországban, Csehországban, Portugáliában, Szlovákiában és Romániában engedik a génkezelt termékek előállítását. A GMO-k körül azonban heves viták alakultak ki.

6.2. Ellentétes nézetek ütközése

Nemcsak a különböző típusú GMO-kra vonatkoznak eltérő szabályok, hanem az emberek által fogyasztott élelmiszerekre és az állati takarmányra is. A GMO olyan szervezet, amelyet tudósok idegen gének beültetésével, vagy genetikai szerkezetük megváltoztatásával módosítanak. Sokan a génmanipulációk teljes ellenzői közé tartoznak. A különböző zöld mozgalmak „Frankenstein élelmiszereként” mutatják be a génmanipulált élelmiszereket, amelyek megmérgezik a fogyasztókat és a környezetet egyaránt.

A GMO engedélyezésének támogatói szerint legnagyobb előnyük a magasabb termelékenység, továbbá a kártevőkkel, rovarokkal és betegségekkel szembeni ellenállás, ami viszont csökkenti a rovarölő szerek használatának szükségességét. A GMO-k, állítják, a zord időjárassal is könnyebben megküzdnek. Ellenzői szerint veszélyt jelenthetnek az emberre, állatra és a biodiverzitásra.

6.3. A genetikailag módosított növények betiltásának okai

6.3.1. Természetellenes növényi populációk

Néhány vegyszergyártó óriáscég a laboratóriumaiba vitte a legfontosabb élelmiszereink alapanyagait. Kísérleteik során újfajta növényeket állítanak elő, amelyek a természetben soha nem léteztek, például olyan kukoricát, amely rovarirtót termel, szójababot, ami ellenáll a permetező szereknek.

¹⁰³ Samuel B. Lehrer a Tulene Egyetem kutató orvosprofesszora.

¹⁰⁴ 2000-ben Eric Millstone, az University of Sussex tudománypolitika szakértőjének véleménye szerint felelőtlenség megválaszolni a génkezelt élelmiszerekben rejlő veszélyeket.

6.3.2. A mérgező hatás előfordulása

Előállítottak olyan kukoricafajtákat, amelyekben nem tesz kárt a kukoricamoly. A kukoricasejtekbe a *Bacillus Thuringiensis* (Bt) nevű talajlakó baktérium génjét építik be, ennek hatására a kukorica is olyan méregelőanyagokat termel, mint a baktérium. Ha a moly lárvái elfogyasztják, bélrendszerükben halálos méreggé alakul át. Végeztek olyan kutatást is, amely során a GMO-növények által termelt mérget kimutatták az állapotos kismamák vérében és magzatukban is.

6.3.3. Az egészségügyi kockázat

Az egészségügyi kockázat főleg a kukorica és a szója kapcsán váltott ki nagy vitákat. A kutatások szerint tény, hogy egyes időjárási viszonyok mellett a kukorica méreganyag-tartalma a szokásos mennyiség több ezerszerese is lehet. Nyilvánvalóan ez komoly kárt okoz a talajnak, a talajvíznek, az élővilágnak. A géntechnológiával módosított növények rezisztenssé válnak a gyomirtókra, így a gazdálkodók arra kényszerülnek, hogy egyre többet használjanak, ami viszont drasztikusan veszélyezteti az egyéb vegetációt és élővilágot. A szakemberek és a kutatók megalapozott nézetei szerint a GMO-k megfertőzhetik a vadon termő növényeket, és azokban nem kívánatos mutációkat hozhatnak létre.

6.3.4. Allergia okozása

A szója és más génmódosított növények esetében úgy találták, hogy az ilyen vegetáció elterjedésével párhuzamosan megnőtt az allergiások száma is. A természetők körében a pollenérzékenység is emelkedett.

6.3.5. Közvélemény-manipuláció

Egy 1996-os közvélemény-kutatás szerint a svédek 78, a franciák 77, az olaszok és hollandok 65, a dánok és a britek 53%-a *nem szívesen fogyasztana génmanipulált terméket*.¹⁰⁵ Az ezredforduló után végzett kutatások hasonló eredményekhez vezettek.

Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy a génmódosított növényeket gyártó cégek nemcsak a független kutatók módszereit és eredményeit vitatták, hanem lehetőségeik szerint hatékonyan akadályozzák a nekik nem elkötelezett szakemberek és tudósok számukra nem tetsző eredményeinek nyilvánosságra hozatalát is.

¹⁰⁵ MCHUGHEN 2001, 4.

7. Összegzés

A biotechnológia alapvető célja, hogy élő sejteket és ezeknek a részeit felhasználja valamilyen termék előállítására vagy eljárás kifejlesztése érdekében. Ezek az eljárások nem újak, hiszen az emberiség már évezredek óta használ ilyen megoldásokat például a sör vagy sajtok készítésekor. Az 1970-es években fedezték fel a rekombináns DNS-technikát, amellyel új mikroorganizmus-törzseket hoztak létre. Itt már nem arról van szó, hogy a mikroorganizmus kémiai eljáráshoz hasonló, például enzimes eljárást hajt végre, hanem arról, hogy létrejött egy gyökeresen új technika, amely az élőlények genetikai azonosságának megváltoztatására alkalmas új szabadalmi kategória. A biotechnológiai szabadalmak jogi oltalma az USA-ban 1984-től valósult meg.

A biotechnológiai találmányokat a szakemberek alkalmasnak találják a gazdaságilag elmaradt térségek és a fejlődő országok akut problémáinak megoldására. Ez elsősorban az élelmiszer-ellátás szűkösségének, a gyógyszerellátás elégtelenségének és a környezetvédelem katasztrofális helyzetének a megoldására alkalmas.

A génmódosított növények nagyüzemi termelésbe vonása viszont nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Ennek az a fő oka, hogy nem tárták fel azok alkalmazásának mellékhatásait. A problémákat súlyosítja a nagy amerikai multinacionális cégek (Monsanto, Dupont Pioneer, Syngenta stb.) gátlástalan profitéhsége.

Felhasznált irodalom

1995. évi XXXIII. törvény a találmányok szabadalmi oltalmáról
 1997. évi XI. törvény a védjegyek és földrajzi árujelzők oltalmáról
 Az Európai Parlament és a Tanács 98/44/EK irányelve (1998. július 6.) a biotechnológiai találmányok jogi oltalmáról
 Az Európai Bíróság 258/78. sz. L. L. Nungesser Kg. és Kurt Eisele kontra Commission felek közötti ügyben 1982. június 8-án hozott ítélete (1982). *EK Bírósági Közlöny*, 2015.
 Az Európai Bíróság Centrafarm/Sterling Drug ügyében hozott 15/74. sz. határozata (1974). *EK Bírósági Közlöny*, 1147.
 Az Európai Bíróság Coditel/Ciné Vog Films (No. 1.) ügyben hozott 62/79. sz. határozata (1980). *EK Bírósági Közlöny*, 881.
 BOBROVSZKY J. (1990): Az Európai Közösség iparjogvédelmi integrációja. *Szabadalmi Közlöny és Védjegyértesítő*, 1990/2. melléklet.
 Erste Richtlinie des Rates von 21 Dezember 1988 zur Angleichung der Rechtsvorschriften der Mitgliedstaaten über die Marken (1989). *EK Közlöny*, 1989/240.
 Európai Bíróság Centrafarm/Winthrop ügyben hozott 16/74. sz. döntése (1974). *EK Bírósági Közlöny*, 1183.
 HOTTOIS, G. – PARIZEAU, M.-H. (1993): *Les mots de la bioéthique*. Belgium, De Boeck Supérieur.
 JOBBÁGYI G. (1998): *Az emberi jogok eszméje és a tudományos-etikai fejlődés. A biomedicinális etika és emberi jogok*. Budapest, A PPKE JÁK Magánjogi Intézet.
 KIENLE T. (1998): Die Neue EU-Richtlinie zum Schutz biotechnologischer Erfindungen – Rechtliche und etische Probleme der Patentierung biologischer Substanzen. *Europäisches Wirtschafts und Steuerrecht*, 1998/156.

- Közösségi szabadalomról szóló Luxemburgi Egyezmény (1976). *EK Közlöny*, 1976/L. 17.
- KÜRTÖSSY J. (2001): A biotechnológiai találmányok szabadalmi oltalmának magyarországi jogi szabályozása. In Bendzsel M. szerk.: *Biotechnológiai találmányok oltalma*. Budapest, Magyar Szabadalmi Hivatal.
- LUTTERMANN, K.(1998): Patentschutz für Biotechnologie Die Europäische Richtlinie über den rechtlichen Schütz biotechnologischen Erfindungen. *Recht für Internationale Wirtschaft*, 1998/12.
- McHUGHEN, Alan (2001): *Consumer's Guide to GM Food from Green Genes to Red Herrings*. Oxford, Oxford University Press.
- MOSER, W. (1998): Les exceptions a la Brevetabilité selon l' article 53 b de la CBE. *PIBD special*. 63–68.
- Nagyító alatt... a géntechnológia. (2000). *Napi Gazdaság*, 2000. február 25. hétvégi melléklet.
- NOTT, R. (1994): The Proposed EU. Directive on Biotechnological Invention: European Industrial. *Property Review*, 1994/5.
- OBERFRANK F. (1996): A biomedicinális etika és az emberi jogok: európai helyzetkép. *Acta Humana*, 1996/25. 3–28.
- PATURI, F. R. (1991): *A Föld krónikája*. Budapest, Officina Nova.
- PETZ-STIFTER M. (2001): A biotechnológiai találmányok kategóriái és azok jogi oltalma. In Bendzsel M. szerk.: *Biotechnológiai találmányok oltalma*. Budapest, Magyar Szabadalmi Hivatal. 19–31.
- RAFEINER, N. (1997): Vorschlag für eine Biotechnologie Richtlinie – Der aktuelle Versuch. *Ecolex*. 1997. 268–271.
- SZARKA E. (1996): Növényfajták oltalma az Európai Közösségben. Közösségi növényfajta-oltalom. Közösségi Növényfajta Hivatal. *Iparjogvédelmi Szemle*, 1996/6.
- SZARKA E. (2001): A biotechnológia fejlődése a szabadalmazás tükrében. In BENDZSEL M. szerk.: *A biotechnológiai találmányok oltalma*. Budapest, Magyar Szabadalmi Hivatal.
- Verordnung (EG) Nr. 2100/94 des Rates über den gemeinschaftlichen Sortenschutz von 27 Juli 1994; EK Közlöny 1994/L. 227.
- Verordnung (EG) Nr. 40/94 des Rates über die Gemeinschaftsmarke vom 20 Dezember 1995 (1995). *EK Bírósági Közlöny*, 1995/L. 349.

Földvédelem és a környezethez való jog

Prugberger Tamás – Téglási András

1. Bevezetés

Az Európai Gazdasági Közösségnek, majd a belőle kinőtt Európai Uniónak a római szerződésben lefektetett négy alapvető szabadságjoga (a költözés szabadsága, a munkavállalás szabadsága, a vállalkozás szabadsága, az árumozgás és a tőkeozgás szabadsága) közül a mező- és az erdőgazdálkodást, vagyis a termőföldön történő gazdálkodást és a termőföld-hasznosítást a vállalkozás és az árumozgás szabadsága érinti a legnagyobb mértékben. E két szabadságjog erőteljes mértékben ütközik a termőföldhasználat és -hasznosítás mezőgazdasági és erdőgazdasági szakmai előírásaival. E két „szabadságelv” alapján ugyanis bárki – legyen az természetes jogi személyiségű cég, családi gazdaság vagy gazdasági társaság – a liberális szabályozás értelmében akkora területet tarthat a birtokában, amekkorát akar, úgy használhatja, ahogyan csak akarja, gépesítve és erőteljesen vegyszerezve növelheti a terméseredményt, vagyis mennyiségorientált, intenzív és iparszerű mezőgazdasági termelőtevékenységet folytathat. Ezt teheti monokulturálisan nagytáblákon, figyelmen kívül hagyva mindenféle földvédelmi és „agrominimum”-korlátozást, amely a történelem során az agráriumban kialakult. A tulajdonlás és a birtoklás szabadságának az elve alapján bármely földtulajdonos olyan gazdálkodást folytathat, amelynek során figyelmen kívül hagyja a vetésforgóban történő olyan gazdálkodást, amely lehetőséget nyújt a gazdasághoz tartozó földterület egy meghatározott részének a pihentetésére, ugaroltatására, ennek elmulasztásával pedig kimerül a föld. Ezt még tetézheti az olyan monokulturális nagytáblás termelés, amelynek hatására tönkremennek a termőtalajban lévő ásványi és szerves anyagok. Az agrominimumi előírásokat és szokásokat figyelmen kívül hagyó rablógazdálkodás egy darabig lehetővé teszi az intenzív mezőgazdasági tevékenységet, de aztán a termőföld kimerül, és elveszti termőképességét. Ma az angolszász nagytáblás és erős vegyszerezéssel kezelt termelőtevékenység brüsszeli nyomásra kezd megjelenni a kontinentális Európában is, mégpedig elsősorban a posztkommunista EU-tagállamokban. Ugyanez a helyzet vonatkozik az erdő- és fagazdasági tevékenységre is. A neoliberais erdőgazdasági és fafeldolgozó vállalkozások érdeke a minél több fa kivágása és minél többnek az eladása akár tűzifaként, akár fafeldolgozási hasznosításra. E liberális erdőgazdasági tevékenységnek is a kárát elsősorban az új tagállamok érezték meg. Míg ugyanis az osztrákok megvették zsebszerződéseikkel a magyar gazdától a rendszerváltást követően számukra visszajuttatott erdőket, azonnal azok nagyüzemi kitermelésébe kezdtek, figyelmen kívül hagyva az erdőgazdálkodásra vonatkozó hosszú távú tízéves és a rövid távú egyéves erdőgazdálkodási tervre vonatkozó előírásokat. Ennek eredményeképpen csupasztították le az osztrák cégek a Kőszeg–Vaskeresztes alpokaljai hegyvidék magyarországi oldalát, miköz-

ben az osztrák oldalon lévő rész (Günz-Eisenberg) erdői érintetlenül megmaradtak. Ugyanígy jártak el Ukrajnában és Szlovákiában is az erdőket szintén zsebszerződésekkel birtokba vett cégek: az Északi- és a Keleti-Kárpátok hegyvonulatának erdői is olyan gyérré váltak, aminek következtében a síkvidékek árvizes területekké válnak a hegyekről mind hóolvadáskor, mind pedig viharos esőzések után özönvízszerűen lezúduló víztömeg miatt. Mindez tönkreteszi az erdők aljnövényzetét és altalaját, ugyanakkor a síkvidéken pedig a mezőgazdasági termelést bénítja meg, amihez hozzájárul még a mezőgazdasági földterületek belvizeseése. Észak- és Dél-Amerikában, de Ázsiában, Ausztráliában, valamint a Fülöp-szigeteken is problémát jelent az esőerdők erőteljes irtása a faipar érdekében. Amerikát tekintve elmondható, hogy az ottani fafeldolgozó ipar kiirtja az őserdőket, majd pedig legelőként hasznosítja a területet anélkül, hogy vigyázna annak állapotára. Amikor emiatt a legelő kimerül, a rossz talajviszonyok között is megtermő, igénytelenebb szója termesztésébe fognak, és amikor már azt sem lehet rajta termesztetni, ott hagyják a földet. A kontinentális Európa egyes államaiban – így például Svájcban – a legelőterületek védelme érdekében jogi előírások határozzák meg, hogy egy hektáron mennyi szarvasmarha vagy kecske, illetve bárány legelhet. Így vigyáznak arra, hogy a legelő regenerálódni tudjon. Ezeket az előírásokat a kelet-európai termőföldjogban – Lengyelországot és Magyarországot kivéve – csak részben ismerik és alkalmazzák a gyakorlatban, ez pedig komoly problémát jelent.

A magyar szabályozás az 1989. évi rendszerváltást megelőzően is figyelembe vette azokat az „agrominimum”-előírásokat, amelyeket a francia jog speciális „agrominimum”-törvényekben, és hozzá hasonlóan a jugoszláv törvényi szabályozás a még az egységes Jugoszláviára, a német és az osztrák jog pedig a „Höfeordnungban”, magyarán a német és az osztrák tartományi, valamint a svájci kantonális farmgazdasági rendtartásban előír. Mindezek figyelembevételével született meg az Antall–Boros MDF–KDNP–Kisgazda kormány idején a KDNP érdeméért az 1994. évi LV. törvénnyel fémjelzett első földtörvény, amelyet sem a következő balliberális első Horn-kormány, sem az első Orbán-kormányt követő Medgyessy–Gyurcsány–Bajnai-féle, ugyancsak balliberális hosszú kormányzásnak sem sikerült kiiktatnia. A második Orbán-kormány – tekintettel arra, hogy időközben az Európai Unió által Magyarországnak az idevonatkozó szabályozás liberalizálására adott derogációja lejárt – igyekezett nagyon helyesen olyan szabályozást megalkotni, amely a kontinentális európai államok termőföld-szabályozásával, nem pedig a Brüsszel által javasolt neoliberalis angolszász szabályozással áll összhangban. A mező- és erdőgazdasági földterületek neoliberalis használatának, hasznosításának, valamint birtoklásának és forgalmazásának a megoldása ugyanis – mint az előzőkből kitűnik – nemcsak agrárgazdasági szempontból, hanem természet- és környezetvédelmi szempontból is káros. Mindezek figyelembevételével Magyarország az Európai Unió germán–frankofon–latin jogrendszerhez tartozó, kontinentális, régi tagállamainak szabályozását, nem pedig az angolszász megoldást követve alkotta meg az új földtörvényt, amely diszkriminációmentesen lehetővé teszi mindazon európai állampolgároknak a termőföldvásárlást és az azon való gazdálkodást, akik hajlandók itt letelepedni, a megvásárolt vagy hosszú távra bére vett földet művelni, és itt gazdálkodni. Vagyis a mező- és erdőterületet nem spekuláció céljaira, továbbadási formában kívánják hasznosítani. Egy ilyen megoldást tudok javasolni a kihasználás elkerülése érdekében valamennyi új, valamint a közeljövőben az EU-ba belépni szándékozó új tagállamnak.

Ezek után nézzük meg, milyen az a szerintünk jó megoldás, amelyet e téren a mező- és erdőtermő földek védelmében a régi tagállamok jogi szabályozása követ.

2. A termőföldhasználat, -hasznosítás és -birtoklás, valamint a termőföldforgalom jogi szabályozásának kihatása a természet-, és a környezetvédelemre

2.1. A termőföld és a mezőgazdasági üzem jogi szabályozásának nyugat-európai megoldásai

A termőföldtulajdon és a termőföldforgalom, valamint a termőföldhasználat kérdéskörét a kontinentális nyugat-európai államok a mezőgazdasági üzemmel együtt szabályozzák. Azért emelem ki a kontinentális Európát ebben a vonatkozásban, mert a kontinentális nyugat-európai államok mezőgazdasági szerkezetét a családi munkaerővel üzemeltetett úgynevezett „family farm”, vagyis a családi gazdaság jellemzi, amelynek mérete akkora, amekkorát a gépesítéssel és a technika fejlődésével a család a tagjainak munkaerejével üzemeltetni tud. Ezzel szemben Skócia kivételével az angolszász rendszert nemcsak Amerikában, hanem az Egyesült Királyságban is az úgynevezett „contract farm” jellemzi, ahol a farmok mérete nincsen korlátozva, mivel azt szerződött munkásokkal üzemeltetik. Ezzel szemben a kontinentális nyugat-európai országokban a farm mérete a család nagyságától, családi munkaerejétől függ, és a farmer csak a mezőgazdasági munkák végzésének csúcsidőszakára vesz fel alkalmi munkaerőt. Míg az angolszász és a tengerentúli országokban a mezőgazdasági tevékenységre nincsen külön szabályozás (és ugyanez vonatkozik a farmokra és a farmgazdálkodásra), addig a kontinentális nyugat-európai államokban mind a termőföldvédelem, mind pedig az élelmiszerminőség-védelem szempontjából – szerintem helytállóan – ma is átfogó agrárjogi szabályozás létezik. Jóllehet, a mai neoliberais, globalista amerikai szemlélet ezt legszívesebben felszámolná, ami környezet- és termőföldvédelmi, valamint élelmiszer-egészségügyi szempontból mérhetetlenül káros lenne, ezért is helyes, hogy a kontinentális európai államok ennek az áramlatnak igyekezzenek ellenállni.

Ami a kontinentális nyugat-európai államokat illeti, az agrárjogi rendezés tekintetében két fő irányzat alakult ki: egy átfogó, mindenre kiterjedő és egy részleges szabályozási rendszer. A mindenre kiterjedő átfogó szabályozási rendszeren belül két fő irányzat van. Az egyik egy teljesen kötött rendszer, míg a másik egy toleránsabb, rugalmas. A csak részlegesen szabályozó rendszerek csak egyes kérdéseket szabályoznak.

A termőföldviszonyokat és az agrárüzem-működést átfogóan szabályozó kötött rendszerekre az jellemző, hogy mindenütt van termőföldtörvény, amely vagy az egész országra (ilyen például Dánia), vagy pedig az országot a gazdasági-éghajlati adottságai alapján övezetekre bontva határozza meg, hogy mekkora terület lehet egy családi farm birtokában és használatában tulajdonosi és/vagy egyéb használati, haszonbérleti, haszonélvezeti jogcímen. Ebben a rendszerben mind a termőföldvétele, mind a termőföldeladás, valamint a haszonbérletbeadás és a haszonbérbevétele során ügyelni kell arra, hogy a termőföldeladással és haszonbérbeadással az eladónál, illetve a haszonbérbeadónál megmaradó földterület a földtörvényben meghatározott méret alá ne csökkenjen, a vevőnél, valamint a haszonbérbevevőnél pedig az általa tulajdonosként vagy bérlőként vagy pedig mindkét jogcímen használt földterület ne haladjon meg a jogszabály által előírt méretet. Ennek érdekében minden termőföldügylet a mezőgazdasági szakhatóság jóváhagyásához van kötve, amely egyúttal azt is nézi, hogy megvan-e a vevőnek, haszonbérbevevőnek a mező-

gazdasági tevékenység folytatásához szükséges és jogszabályilag előírt alapképzettsége, és hogy a vevő vagy haszonbérbe vevő a farmon vagy annak közelében lakik-e. A farmon vagy annak könnyen elérhető közelében lakás ugyanis előfeltétele a termőföldszerzésnek és a farmvételnek, haszonbérbe vételnek. A földforgalmi szerződés megkötése hatósági hozzájárulás nélkül semmis, vagy komoly szabálysértési, sőt büntetőjogi szankciót vonhat maga után. Valamennyi, e kötött szabályozási rendszerhez tartozó államban – amennyiben nincs végrendeleti öröklés vagy öröklési szerződés – a termőföldet és a mezőgazdasági farmot elsősorban annak a törvényes örökösnek adják át, amelyik vállalja a mezőgazdasági tevékenység továbbfolytatását, aki ilyen esetben a többi örökössel nem forgalmi, hanem a föld termőminőségétől függő, úgynevezett hozamértékben számol el. Egyébként ezt az agrártörvényekben is irányadóként szereplő hozamértéket veszik figyelembe a termőföld és a farmok adásvételi, valamint haszonbérleti szerződéseinek a megkötése esetében is. Amennyiben a hagyaték tárgyát képező földbirtokra, illetve farmra egyik vagy együttesen több örökös sem tart igényt, akkor a közjegyző osztatlanul, közös tulajdont képezve adja át a birtokot, s a birtok, illetve a farm haszonbérbe adásáról gondoskodni kell. Franciaországban erre speciális megoldásként a Groupement Fasierst Agricoles (GFA) szolgál. A közjegyző által az örökösársaknak vagy azok valamelyikének kiutalt farmon ilyen csoportot alapítva közösen is gazdálkodhatnak, vagy ha a tulajdonosok ettől elzárkóznak, hat hónapon belül ilyen csoportnak adhatják át a megörökölt üzem működését. Dániában ha az eladás vagy a haszonbérbe adás az örökösársak részéről sikertelen marad, akkor a hagyaték tárgyát képező üzem a hozamérték megfizetése ellenében vételi joggal az államra száll, és a földhasznosítási intézetek gondoskodnak az eladásáról vagy a haszonbérbe adásáról. Franciaország területén huszonnyolc ilyen földhasznosítási szakhatóság, úgynevezett SAFER működik, amelyek az állami földek művelésbe adásán kívül az elhagyott, illetve az örökösök által nem üzemeltetett gazdaságok üzemeltetésbe adásáról gondoskodnak. E kötött szabályozási rendszer van érvényben kisebb eltérésekkel Dániában, Portugáliában, Olaszországban és Franciaországban. A SAFER e vonatkozásban elővásárlási joggal rendelkezik. Eme országokban a termőföldtörvény általában a termőföld szakszerű használatát is szabályozza, ami Svájcban még arra is kiterjed, hogy az egyes mezőgazdasági állatfajok közül melyik milyen létszámban legelhet a legelő egy meghatározott egységnyi területén, a legelő állagvédelme érdekében. Franciaországban a rendeltetészerű földhasználatot és a növénytermesztést, valamint a szakszerű állattenyésztést a Mezőgazdasági Kódexhez tartozó úgynevezett „Agrárminimum Törvény” biztosítja. Figyelmet érdemel továbbá még az az előírás is, miszerint ezekben az államokban elővásárlási és előhaszonbérleti joga van a szomszédos földtulajdonosnak és földhaszonbérletnek. Ezt figyelembe véve az elővásárlásra és/vagy előhaszonbérletre jogosultak körét a földforgalmazási előírások rangsorba állítják. A tulajdonos pedig a haszonbérleti szerződést csak akkor mondhatja fel, ha ő vagy közeli hozzátartozója kíván azon a területen vagy agrárfarmon mezőgazdasági tevékenységet folytatni.

A föld- és az üzemgazdasági, tulajdonosi, valamint mezőgazdasági üzem- és földbirtok-forgalmazási viszonyokat szintén átfogóan, de némiképpen az előző körhöz viszonyítva mégis liberálisabban, lazábban szabályozó rendszerekhez tartozik Németorszáé, Ausztriáé és Norvégiaé. A szabályok itt is a kötöthöz hasonlóan átfogó jellegűek. Az előírások strukturálisan azonosak a kötöttel, de a szabályok és a keretek kevésbé merevek. A földforgalmi szerződéseknél (adásvétel és haszonbérlet), valamint a tulajdoni és/vagy egyéb

birtoklási jogcímen egy család rendelkezésére álló üzemméret nagysága attól függ, hogy melyik az a legnagyobb méret, amelyet az adott család munkaerejének száma alapján gazdaságosan meg lehet művelni, és ugyanígy konkrétan mekkora az a legkisebb üzemméret, amelynek üzemeltetése már nem gazdaságos. Ennélfogva a mezőgazdasági szakigazgatási szerv, amikor a termőföld-adásvételi vagy -haszonbérleti szerződés jóváhagyásáról dönt, éppen úgy vizsgálja a vevő agrárgazdasági szakértelmét és a helyben lakási szándékot, mint a kötött rendszereknél. Azonban az eladónál maradó farmterület minimális méretét, valamint a vevőnél, haszonbérbe vevőnél jelentkező birtokméret-növekedésnél nem „strikt”, azaz szigorú jogszabályi méretelőírásokat vesz figyelembe, hanem konkrétan mérlegel a tekintetben, hogy az eladónál, haszonbérbe adónál megmaradó méretű gazdaság rentábilis módon üzemeltethető-e, és ugyanígy konkrét helyzet alapján ítéli meg, hogy a vétellel, bérbevételel történő méretnövekedés megfelel-e a gazdasági üzemeltetés feltételeinek, vagy sem. A szakszerű művelésre vonatkozó előírásokat a német-osztrák jogban a „Höfeordnung” biztosítja. A mezőgazdasági földterület és a mezőgazdasági üzem öröklése e lazább rendszernél is eltér az általános öröklési szabályoktól. Németországban az általános Erbrecht (öröklés) helyett az agráriumban egy speciális „Anerberecht” van érvényben, amely a fent bemutatott kötött rendszerhez hasonló. Az Anerberecht figyelembevételével végrendelet vagy öröklési szerződés hiánya esetén a közjegyző elsősorban annak vagy azoknak adja át osztatlanul az agrárüzemet, aki vagy akik azt egyedül vagy közösen tovább üzemeltetnék. Az üzemet átvevő egy vagy több törvényes örökös pedig szintén hozamértéken számol el a többi örökössel.

A mezőgazdasági üzemre és a hozzá tartozó földterületekre, valamint felszerelésekre vonatkozóan csak részleges szabályozás érvényesül a Benelux államokban és Skóciában. E részleges szabályozás elsősorban a gazdaság öröklésére, valamint a közeli hozzátartozók közötti elővásárlási jogra vonatkozik. A belga mezőgazdaságiüzem-öröklési törvény (1988) rangsorolja a gazdaság átvételére jogosult örökösöket, mivel itt is a cél az üzem egyben maradása. Abban az esetben azonban, ha az üzemméret olyan, hogy gazdaságosan természetben megosztható, akkor a felállított sorrend alapján többen is örökölhetnek. Azokat a törvényes örökösöket, akik a farmöröklésből kimaradtak, a farmot egészben vagy részben átvevők szintén hozamértékben kötelesek a többi törvényes örököst pénzben kielégíteni. Az öröklésen kívül egy másik agrárjogi előírás lehetővé teszi, hogy a haszonbérelő elővásárlási jogával élhessen, ha a tulajdonos el kívánja idegeníteni az általa bérbbe adott mezőgazdasági üzemet. Ugyanígy elővásárlási jog illeti meg a közvetlen hozzátartozókat akkor, ha a tulajdonos közeli hozzátartozó el akarja adni az agrárüzemét. Az elővásárlási jogosultak közül e joggal azonban csak azok élhetnek, akik szintén mezőgazdasági tevékenységet folytatnak, s közülük is előnyben van az, aki a vétel tárgyát képező üzemben dolgozik. Ez az elv érvényesül az öröklési rangsorolásnál is. Luxemburgban 1969 előtt a Code Civile alapján hasonló speciális agráröröklés érvényesült, amely azonban részben a német Anerberecht megoldásához hasonlított. Ezt a speciális öröklési rendszert az 1969. évi júliusi törvény eltörölte. Hollandiában ilyen speciális agráröröklési törvény korábban sem volt. Ennek ellenére azonban szokásjogi alapon mindkét országban a német Anerberecht-höz hasonló megoldást alkalmaznak. Skóciában szintén csak a farmöröklésre van speciális szabályozás, amely elsősorban a néhai farmtulajdonos özvegyét, valamint a haszonbérelő érdekeit védi. Az özvegyet a farm üzemeltetésének folytatása tekintetében haszonélvezeti jog illeti meg, ha viszont e jogával nem kíván élni, a farm területén lévő lakóépületet továbbra is

használhatja. Ha pedig a gazdaság bérlője hal meg, a bérleti jogot a bérlő örököse örökölheti, amely az egész üzemre vonatkozik. Vagyis egy személy örökölheti a bérletet annak érdekében, hogy az üzem egyben maradjon.

Mindebből kitűnik, hogy a nyugat-európai államokban – két Benelux állam kivételével –, sőt az európai angolszász jogrendszerhez is részben tartozó Skóciában is a mezőgazdasági üzemre vonatkozóan az általános polgári jogi előírásoktól eltérő, az egész agráriumra vagy egyes részletkérdéseire vonatkozó speciális szabályozás van érvényben. A nyugat-európai országok körében ez az utóbbi a ritkább eset. Mint már említettem, az Egyesült Királyság a teljesen liberális szabályozás talaján áll, ahol az agráriumot illetően semmilyen megszorítás nincs, mivel a mezőgazdaság a „contract farm” rendszerre épül, ahol sem gazdasági méretelőírás, sem a farmon történő életviteli kötelezettség, sem mezőgazdasági képzettségi előírás nem terheli a farmert. Maga a farm és a termőföld kötetlen forgalom tárgya lehet. Ennek volt betudható, hogy az Európai Agrárjogi Bizottság (CEDR) 1998-ban Amsterdamban tartott konferenciáján a kerekasztal-beszélgetésen (Runder Tisch) – amelyen a magyarországi referátum megtartására volt felkérésem – az angol referens azt javasolta, hogy a nyugat-európai országok is szüntessék meg a családi farmrendszerükből adódó kötöttségeket, és térjenek át a szerződéses farmrendszer liberális jogi megoldására. Az angol referensnek ezzel a javaslatával senki sem értett egyet, ezért felvetette, hogy a közép-kelet-európai államokban kellene a szerződéses nagyfarmok rendszerét kialakítani, ahol a szövetkezeti (kolhoz) nagyüzemi gazdaságvitelnek hagyománya van. Ez az angolokat azért érdekelte, mert a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok (szovhozok) privatizációja során nagy földterületeket akartak vásárolni, amelyeket nagyüzemi módon helybeli munkavállalókkal műveltettek volna meg, a termést pedig eladásra közvetlenül innen szállították volna a még keletibb piacokra. Ezzel az állásponttal a kontinentális nyugat-európai államokból érkezettek egyetértettek, a kelet-európaiak nem. Mindebből kitűnik, hogy a nyugat-európai államok, de ugyanígy az USA sem lelkesednek az új magyar családi gazdaságon alapuló földtörvény iránt, ami azonban azzal védhető, hogy náluk is hasonló szabályok vannak érvényben.

2.2. Adalékok a kormány által elfogadott kodifikációs vitaanyag és az annak alapján elfogadott földtörvény értékeléséhez

A vitaanyag és az annak alapján elfogadott törvény komoly, körültekintő, a szakmai igényeket és a nemzeti érdekeket messzemenően figyelembe vevő tudományos jogalkotói munka eredménye. Körültekintően igyekezett összhangba hozni a magyar nemzeti érdeket az EU-nak az áruforgalom szabadságát érintő előírásaival. Az is pozitív, hogy a föld minőségének és állagának megőrzését helyezte előtérbe a termőföld birtoklását jelentő tulajdonlásnál és bérleti jellegű használatánál és a vele összefüggő gazdálkodásnál. Pozitív az is, hogy kimondja, bármilyen jogcímen történő birtoklás csak speciális agrárjellegű, rendeltetészerű használat, vagyis földművelés és termelés, valamint legeltetés mellett valósulhat meg. Helyes, hogy erre figyelemmel kardinális alapelvként szögezi le a vitaanyag és a törvényi szabályozás a spekulációs célzatú földbirtoklás, valamint tulajdon- és más jogcímű birtokszerzés tilalmát. Az is a vitaanyag szerzőinek és a kodifikátornak a pozitív szemléletét tükrözi, hogy a birtokszerzés különböző jogcímszerzéseinél tekintetbe veszi

a feltételek meghatározásánál a gazdák által folytatott vagy folytatni tervezett agrárgazdaság vitelének ágazati profilját, összekapcsolva a megszerezni óhajtott termőföldön folytatott agrárművelési, termelési profillal.

Az is pozitív, hogy – továbbra is a vitaanyag alapján – az új földtörvény a földbirtoklás és a földforgalom terén a földtulajdont és a földhasználatot nem különíti el egymástól, hanem főszabályként a földügyleteknél összekapcsolja a kettőt egymással. Az is helyes, hogy az adásvételi szerződéssel vagy haszonbérleti szerződéssel használati jogcímet szerző természetes és jogi személytől egyaránt megköveteli a szerzés feltételeként azt, hogy a szerző családtagjaival együtt maga művelje a földterületet, folytassa a gazdaságvitelt, és ugyanígy járjon el a gazdasági társaságként működő jogi személy is. Ennek érdekében követeli meg, hogy a földtulajdonos és/vagy a földhaszonbérelő, illetőleg farmgazdaságot működtető magánszemély életvitelszerűen lakjon a gazdaság területén, a jogi személynek pedig a működési, igazgatási központja az üzemi területen legyen, és Magyarországon adózzon. Ez utóbbit sem a vitaanyag, sem a törvény kifejezetten nem említi meg, de ez is ideértendő. Ami a jogi személyek földszerzését illeti, ott feltételként elő kellene írni mezőgazdasági tevékenységnek az élelmiszer-feldolgozással és/vagy élelmiszer-értékesítéssel való összekapcsolását azzal, hogy a termékeket mind exportálás, mind belföldi értékesítés esetén magyar terméknek legyenek kötelesek értékesíteni a külföldről behozott termékekkel együtt, az esélyegyenlőség alapján.

Mindezek figyelembevételével a földbirtoklási (tulajdonosi és használati/haszonbérleti), valamint birtokszerzési (tulajdon- és használat szerzési) jogosultság törvényi feltételeinél a több vételi vagy bérleti ajánlat esetére meghatározott elővételi vagy előbérleti sorrend megállapítása agrárgazdasági és szociálpolitikai szempontból is egyaránt megfelelőnek tűnik. Ezzel a helytálló jogalkotási elgondolással függ össze a földbirtoklás és birtokszerzés megművelési képesség alapján történő megállapítása, és az, hogy a birtokos állandó helyben tartózkodással közvetlenül irányítsa, felügyelje és/vagy folytassa a gazdálkodást. E feltételekkel mind a termőföldvételt, mind az eladást, mind a haszonbérbe adást, mind a haszonbérbe vételt és az e jogügyletekkel összefüggő területnövekedést és -csökkenést a vitaanyag álláspontjával egyezően a törvény helytállóan hatósági jóváhagyáshoz köti. A hatósági jóváhagyást azonban szintén helytállóan nem a földhivatalhoz, hanem a mezőgazdasági szakigazgatási szervhez telepítette. A szakszerűség ugyanis e megoldás mellett szól, és az is helyes, hogy az engedélyezési eljárásba vitaanyag állásfoglalása alapján az új földtörvény bevonta a Nemzeti Földalapot (NFA) és a helyi földbizottságokat.

Helytálló a vitaanyag a tekintetben is, hogy a földdel együtt a termelés többi összetevőit – így a munkaeszközöket és a gazdasági épületeket, a farmlakásokkal együtt – főszabályként egységben kell szemlélni, mégpedig a fő dolog, az alkotórész és a tartozék polgári jogi szabályai szerint. Ebből adódik, hogy ha nincsen külön megállapodás, akkor a földet a tartozékaival együtt gazdasági egységként szükséges kezelni a földtulajdonszerzés és a haszonbérbe adás esetén egyaránt. A törvénytörvény is ennek megfelelően készült el.

Helytálló elgondolás a nemzeti területszuverenitás megvédése szempontjából, hogy az új földtörvény a vitaanyaggal egyezően külföldi állami szervek részére nem teszi lehetővé a tulajdonszerzést, mivel azt csak a mezőgazdasággal foglalkozó gazdasági társaságok részére biztosítja. Ez nem sérti az áruforgalom szabadságát, mert az a gazdasággal függ össze, ez viszont a gazdaságtól távol áll, és ebből a szempontból az új magyar alaptörvény értelmében is forgalomból kivett jogterületnek minősül, vagyis ez esetben nem kereskedel-

mi jellegű, hanem alkotmányjogi jellegű jogterületről van szó. Probléma merülhet azonban fel mégis az esetben, ha egy külföldi gazdasági társaság valamennyi részvénye egy vagy több külföldi társaság tulajdonában van. Ha mezőgazdasági tevékenységet nem végez, vagy azzal felhagy, úgy kell tekinteni, mintha spekulációra játszana, és a belföldi hasonló társaságokkal együtt ilyen esetekben lehetővé kellene tenni, hogy az állami földalap vételi jogot gyakorolhasson. Ugyanígy kellene eljárni akkor is, ha bármely föld-, illetve farmtulajdonos vagy bérlő a föld megművelésével és a gazdálkodással felhagy. A vitaanyag által megjelölt külföldi mintavételek közül e tekintetben az osztrák vagy a francia megoldást érdemes irányadónak tekinteni.

Amit a vitaanyagban és a megalkotott törvényben is problematikusnak látok, hogy nem kellően kidolgozott és egyértelmű a jogi személyek földtulajdonszerzésénél és/vagy -elidegenítésénél a földspekuláció megakadályozását hivatott szabályozás. Itt jöhetne szóba a NFA részére történő kisajátítás és/vagy a vételi jog alkalmazása. E tekintetben indokolt lett volna és lenne egy nagyobb merítés, nemcsak a német, az osztrák és a francia jog megoldásainak a figyelembevétele alapján, hanem indokolt lenne megnézni még a dán, a svéd, sőt a svájci megoldást is, amely utóbbi az európai térségbe tartozás miatt harmonizál az EU agrárjogával is. A vitaanyag és az annak alapján elkészült törvény igen helytállóan viszonyul a zsebszerződések problémájához, azonban még nem volt és ma sincsen kiforrott álláspontja, hogy azt a nemzeti érdekeknek megfelelően miként oldja meg. Erre a 4. részben kívánok javaslattal részletesen kitérni.

A forgalomképes vállalkozói földhaszonbérlet intézménye elfogadható azzal, hogy a földhasználat fent tárgyalt általános alanyi feltételei és területi korlátozásai érvényesüljenek. Maximális időbeli hosszát azonban az egyes művelési ágazatok figyelembevételével úgy szükséges meghatározni, hogy a bérlőnek megérjen befektetni, és a bérlet gazdaságot a rendes gazdálkodás szabályai szerint működtetni. Itt vetném fel még azt is, hogy nemcsak a haszonbérleti díjknál, hanem az eladási áraknál is szükséges lenne a piaci forgalmi ártól, értéktől eltérően a föld minőségétől függő hozamértéken kialakítandó törvényi vételárat és bérleti díjtarifát kialakítani, kimondva azt is, hogy aki ilyen módon vásárolt vagy vett bérbé földet, az ilyen földterülettel a normál piaci forgalomban nem vehet részt. Ennek megvalósulása és ellenőrzése érdekében az ilyen gazdaságokat központi rendszerben lenne szükséges nyilvántartani. Ez az eljárás érvényesül Svájcban, Ausztriában és Németországban. Megemlítem még, hogy a vitairat a vállalkozói haszonbérlet bérleti díját az alaphoz viszonyítva 10–20%-kal magasabb összegben állapítaná meg. A jelenlegi nehéz gazdasági helyzetben vállalkozásélénkítési célzattól ezt nem javasolnám.

Ami a speciális használati formákat illeti, nevezetesen a felesbérletet és a részesművelést, ott fennáll egy bizonyos ellentmondás a nyugat-európai jogi szemlélettel és a magyar munkajoggal. A nyugat-európai államok ugyanis a felesbérletet és a részesművelést olyan palástoló szerződéseknek tartják, amelyeknek célja, hogy olyan munkaszerződést palástoljanak el, amelyknél a munkabér természetbeni része a Magyarország által is aláírt 1946-os ILO-egyezményben rögzítettek szerint nem haladhatja meg az 50%-ot. A korábbi magyar munkatörvénykönyv (Mt.) értelmében a munkadíj természetbeni része 20%-nál több nem lehetett. Az új Mt. viszont ezt a kérdést vagy slendriánságból vagy szándékosan, de elfelejtette rendezni. Így e két intézmény neuralgikus pont.

A vitaanyagnak egy komoly hiányossága, amely átkerült az új földtörvénybe is, hogy teljesen figyelmen kívül hagyja a speciális földöröklést, amelyet azok a nyugat-európai

államok is külön rendeznek, ahol a mezőgazdasági üzemmel és a termőföldviszonyokkal, valamint az agrártevékenységgel kapcsolatos egyéb kérdések speciálisan szabályozva nincsenek. Ez egy komoly hiányosság, ami az új földtörvényben is megjelenik. De lege ferenda ez utólagos rendezést tenne szükségessé.

Még csak annyit említenék meg az erdőkre is kitérve, hogy mezőgazda is lehet erdőtulajdonos, és farmgazdasághoz is tartozhat erdő; a vételi és haszonbérleti jogosultság, valamint a birtoklási/használati területkorlátok a kistulajdonosokat érintve az új földtörvényben keretjellegűen rendezhetők azzal, hogy a használati jogosultságok szakmai szabályainak konkretizálása az erdőtörvénybe tartozik. Ugyanígy külön törvényben lenne helyes szabályozni a német „Höfeordnung” mintájára a farmgazdaság üzemeltetésének alapvető normáit, összhangba hozva azokat a földvédelemmel, aminek szempontjai a francia Agrominimum-törvényben találhatók meg.

2.3. A termőföldbirtoklás és -forgalmazás rendjéről szóló törvény főbb tartalmi és rendszerbeli kérdései

Egyértelmű, hogy a vitaanyag olyan törvényt kíván alkotni, amely a magyar föld védelmét célozza. Ennek a célnak a jogi, földtörvényi leképezéséhez a következő szempontokat kívánom felvetni, vagyis a törvényt a következőképp építeném föl.

- a) A törvény célját és legfőbb szempontjait egy viszonylag terjedelmes részben lenne helyes megfogalmazni, amely a következő alcímekre tagolódhatna:
 - A termőföld és a termőfölddel összefüggő gazdaság fogalma. A termőföld fogalma kettéágazik: mezőgazdasági termőföldre, amelyen belül különböző mezőgazdasági-kertészeti ágazatba tartozó termőföldek vannak, és erdészeti termőföldekre, valamint e kétféle alapvető egymástól eltérő két termőterülethez a termőföldre ráépülő növény- és állattenyésztő farmgazdaság, míg az erdőhöz az erdő- és fagazdálkodás, valamint a vadgazdálkodás – ideértve a vadászatot is – tartozik. Az erdőgazdálkodás kérdéseit azonban a speciális törvénybe szükséges utalni, megjelölve az utalást ebben a törvényben.
 - Az új, „Földtulajdoni és -hasznosítási, valamint -forgalmazási törvény” (Fhft.) főszabályként utal a termőföld árujellegeré, és aláveti magát a római szerződésben deklarált áruforgalmi szabadságnak. Azonban, tekintettel a termőföld korlátozott formában meglévő jellegére, annak állapotát mennyiségi és minőségi szempontból a hazai minőségi és mennyiségi élelmiszer-szükséglet, valamint a minőségi és mennyiségi exportlehetőségeink kiaknázása végett fent kell tartani. Ami pedig az erdőket illeti, azok állagfenntartása és a bennük folyó tervszerű fa- és vadgazdálkodás környezetvédelmi és egészséges ökológiai egyensúly, valamint körforgás szempontjából alapvető fontosságú.
 - A termőföld, és az azon folyó agrár-, erdő-, valamint fagazdálkodás, továbbá részben a családi gazdálkodás méreteit meghaladó agrár-, agrártermékeket feldolgozó élelmiszer- és faipar munkateremtő jellege következtében fennálló vidéki foglalkoztatási lehetőségek fenntartása és növelése a faluturizmus kihasználásával együtt amellettszól, hogy a termőföldet és részben az erdőt a ráépülő gaz-

- dasági egységgel együtt – ideértve a munkaeszközöket is – a birtoklás és a forgalmazási jogügyletek szempontjából együtt kezelje az agrárjogon belül az Fhft.
- Ezek a szempontok egyfelől azt igénylik, hogy a termőföld és a gazdaság birtoklásánál a tulajdonjog és a használati/hasznosítási jog főszabályként összekapcsolódjon. Ezt figyelembe véve a tulajdonátruházási és -használatbaadási haszonbérleti szerződések e célkitűzéseknek megfelelően úgy korlátozódjanak, hogy olyan egészséges mező- és erdőgazdasági földbirtokok alakuljanak ki, amelyek a tulajdonos, valamint a haszonbérelő által megművelhető, illetve gazdaságvitelileg ténylegesen üzemeltethető.
 - A mező- és erdőgazdálkodásra és a termőföld tulajdonosi és haszonbérleti birtoklására – e kettő fő művelési ágon belüli használatra/hasznosításra jogosultság szempontjából – három alanyi kört indokolt megkülönböztetni az új Fhft.-ben:
 - a) mezőgazdasági termelőt, azon belül növénytermesztőt, állattenyésztőt és vegyes gazdálkodót. b) Ezenkívül pedig mindegyiken belül szakosított növény- és állattenyésztő üzemeket (működtető gazdákat), valamint diverzifikált vegyes gazdálkodást folytató farmereket és e gazdák profilbeállítottságának megfelelő üzemeket. c) Tekintettel arra, hogy a termőföld állagának megóvása szempontjából lényeges a szakszerűség, indokolt az Fhft.-ben előírni, hogy mind a főfoglalkozású egyéni és családi farmer (gazdálkodó) a földhasználattal egybekötött gazdaságvitelhez, mind pedig a jogi személyként működő farmgazdaság üzemvezetője és az egyes üzemágak vezetői megfelelő mezőgazdasági szakképesítéssel rendelkezzenek, ami egyéni/családi gazdánál kiváltható megfelelő szakmai gyakorlat tanúsításával is.
 - Külön kell venni azonban az erdőbirtokost, aki lehet erdőtulajdonos és haszonbérleti jogviszonyon alapuló erdőbirtokos egyaránt. A kis erdők tulajdonosa bármely farmer, sőt nem farmer is lehet. Kis erdők esetében a tulajdon és a használat elválik egymástól, mivel ez esetben az erdő művelésére az erdőbirtokossági társulat jogosult, amely jogi személy, és a tagok tulajdonközösségén gazdálkodik. A bizonyos méreteket meghaladó erdőknél, ha a tulajdonos vagy a haszonbérelő szakképzett erdész, maga is vezetheti az erdőgazdaságát, ha viszont erdészeti szakképzettséggel nem rendelkezik, de maga akarja hasznosítani, szakképzett erdészre kell bízni az üzemvitelt, vagy a használati jogot haszonbérleti szerződéssel szakképzett erdésznek vagy erdő- és fagazdasági társaságnak, vállalatnak kell átengednie.
 - b) A mezőgazdasági termőföldtulajdon és -használat/hasznosítás speciális szabályai:
 - A mezőgazdasági termőföldre és a mezőgazdasági üzemre konkrét előírások az a) pont, vagyis az Fhft. I. fejezete alapján:
 - A tulajdonosi és használati/haszonbérleti birtoklás a tényleges gazdaságvitellel függjön össze. Ennek figyelembevételével:
 - A tulajdonosi és a használati/haszonbérleti birtoklás területi mérete a fő szabályként egyéni és/vagy családi megművelési, valamint gazdaságviteli képességtől legyen függővé téve. A vitairatban az ezzel összefüggésben szereplő területi mérték meghatározások jók. A meghatározott birtokmaximumok megfelelnek az agrárgazdasági társas, illetve jogi személyiségi vállalkozásoknak is.

- Ahhoz, hogy a tényleges gazdaságvitel biztosítva legyen, szükséges előírni az egyéni/családi gazda részére a gazdaság területén vagy annak egy meghatározott, kis távolságú, bármikor elérhető körzetén belüli állandó letelepedését ottani tartós életvitellel, jogi személynél pedig, hogy az üzemközpont a gazdaság területén legyen, és hogy Magyarországon adózzon, valamint hogy vezető alkalmazottai, nevezetesen az ügyvezető igazgató és az egyes ágazatok vezetői szintén a szolgálati helyükön vagy annak szűk körzetén belül lakjanak.
- Csak az birtokolhasson, azaz vehessen termőföldet, vagy az haszonbérleljen, aki az a) pontban, azaz az Fhft.-ben megjelölt képesítéssel rendelkezik (jogi személynél pedig az ügyvezető igazgatója és ágazatvezetői).
- További kritériumnak kell lennie annak, amit a vitairat is hangsúlyoz: a gazdaság egészséges méretére történő vigyázás. A termőföld eladásánál és haszonbérbe adásánál a vitairatnak megfelelően gátat szükséges vetnie annak, hogy az eladó vagy a haszonbérbeadó részéről – különösen ha összefüggő területnek az egyik részét adja el vagy adja haszonbérbe – a megmaradó része ne hogy a gazdálkodás szempontjából egészségtelen mérték alá csökkenjen, vagy a vevő, haszonbérbe vevő így alapítson egészséges méreten aluli gazdaságot magának, vagy pedig ily módon ugyancsak olyan túlméretezett gazdaság alakuljon ki, amelyet hatékonyan üzemeltetni nem tud. Emiatt is szükséges a földügyletek hatósági engedélyezése.
- Ami a haszonbérletet illeti, indokolt figyelembe venni az ILO-nak a munkabérre vonatkozó egyezményét, amely szerint a munkabérnek legfeljebb csak az 50%-át lehet természetben megállapítani. Ennek figyelembevételével az úgynevezett „felesbérlet”, vagyis az olyan haszonbérleti szerződést, amelyben a bért a termés meghatározott hányadában állapítják meg, munkaviszonyt palástoló szerződésnek és ezért semmisnek minősítik a nyugat-európai államok azzal, hogy az ilyen felesbérletet munkaviszonyként kell elbírálni, amelynél viszont a bér megállapítása a törvénybe ütközés miatt szintén semmis. Ezért a természetbeni haszonbérnek legalább az 50%-át pénzbelivé szükséges átalakítani. Jó lenne, ha ezt de lege ferenda az Fhft. kimondaná a jelenlegi normaszöveg kiegészítése mellett. A korábbi földtörvény (1994. évi LV. törvény) 25. §-a kifejezetten szolt a részesművelésről, vagyis a haszonbérletnek egy olyan formájáról, ahol a földtulajdonos is közreműködik a termesztésben. Az új Fhft. 11–14. pontjai a részesművelésről nem szólnak, csak a haszonbérletről. A részesművelést ezért indokolt lenne munkaszerződésként kezelni, vigyázva a természetbeni és a pénzbeli díjazás arányára. Ezenkívül egy olyan megoldás is alkalmazható a részesműveléssel kapcsolatosan, amelyben haszonbérleti szerződés vállalkozási szerződéssel kapcsolódik. Ily módon szintén kikerülhet az ILO-egyezménynek a munkabér természetbeni megállapításával kapcsolatos korlátozása.
- A termőföldügyletek hatósági eljárási rendjének szabályozása is idetartozik. Ezt a vitairat jól fogja meg. Erről az a) pontban szoltam. Kiegészítésképpen annyit, hogy itt szükséges megjelölni az elbírálásra hatáskörrel rendelkező

mezőgazdasági szakhatóságot, annak eljárási és határozathozatali rendjét, valamint az esetleges közigazgatási jogorvoslati lehetőséget és jogorvoslati eljárási rendet; a közigazgatási jogerős elutasítási határozat közigazgatási bíróság előtti megtámadási rendjét és a bírósági eljárás esetleges mezőgazdasági szakmai szempontjait, az Mt.-ben szabályozott munkaügyi eljárási modellhez hasonlóan.

- Az erdők tulajdoni és haszonbérleti birtokolásának, valamint az ezekkel összefüggő jogügyletek engedélyezésével, engedélyezési eljárásával összefüggő speciális előírásokról lehetne itt szólni, amelyeket vagy amelyeknek egy részét az erdőtörvényhez kell utalni.
- c) Az Fhft.-nek ez a fejezete szólna a farmgazdaság üzemeltetési rendjéről az agrominimum- és a termőföldvédelmi előírások tükrében. Az erdő- és a vadgazdálkodás hasonló előírásai az erdőtörvénybe és a vadgazdálkodási törvénybe tartoznak. Mindkét törvény esetében igen lényeges – korábbi álláspontomtól eltérően – az erdő- és a vadgazdálkodásnak egy rövid távú éves és egy hosszú távú tízéves tervezéshez való kötése, amely az erdő- és a vadállomány fenntartására és regenerálására vonatkozó szakmai előírásokkal együtt a neoliberais dereguláció során nem estek áldozatul.
- d) Végezetül – miként erről már szó esett – külön fejezetben rendezni kellene a termőföld és a mezőgazdasági üzem speciális öröklését az 1.2. fejezetben bemutatott nyugat-európai megoldások valamelyikét követve. Ennek elmaradása komoly hiányossága az új magyar földjogi szabályozásnak.

2.4. A zsebszerződések és a tulajdonközösségek rendezésének a kérdése

A zsebszerződésekkel kapcsolatban egyezik az álláspontom a vitaanyag szerkesztőivel, hogy azokat nem szabad legalizálni. Ugyanakkor én nem tartanám jó megoldásnak sem a közigazgatási eljárás keretében történő kisajátítást, sem a büntetőjogi felelősségre vonást. A helyzet ugyanis az volt, hogy a földárverési eljárások alkalmával megjelentek a külföldiek nepper megbízottai, akik tömegesen vásárolták fel az árveréseken legálisan földhöz jutattottaktól a termőföldeket és az erdőket. Tekintettel arra, hogy az árverések során legálisan, igen sok esetben mintegy a korábbi kényszerfelajánlások okán kárpótlásként földhöz jutottak, az iparban és/vagy a kereskedelemben találtak maguknak munkát, gyermekeik pedig már ilyen munkahelyekre nőttek bele, és az 1990-es évek első felében még úgy tűnt, hogy az állásuk biztos, kaptak az akkor kedvezőnek tűnt ajánlaton, és zsebszerződéssel eladták a külföldi jelentkezőnek a földet azzal, hogy Magyarország EU-taggá válása után legalizálják a tulajdonváltást.

Figyelembe véve azt, hogy az így földhöz jutott magyar állampolgárok zöme azóta elvesztette az állását, és igen sokan közülük tartósan munkanélkülivé váltak, méltánytalan lenne tőlük a földet örökre elvenni. Megítélésem szerint az lenne igazságos megoldás, ha ezeket a zsebszerződések alapján történő földhasználatokat az új Fhft. haszonbérleti szerződéseknek tekintené, amelyek az Fhft.-ben meghatározott haszonbérleti díjak közép-arányosát számítva annyi ideig állnának még fenn, ameddig az így kiszámított törvényes haszonbérleti díjnak megfelelő időt ki nem meríti. Ha már kimerítette, és így szűnik meg

automatikusan korábban a „haszonbérletté” minősített zsebszerződéses földhasználat, úgy egyik félnek sem lehet a másikkal szemben követelése. Ilyen formán a jogilag továbbra is földtulajdonos zsebszerződéses eladó használatába kerülne vissza a föld, amin azonban, ha gazdálkodni nem kíván, az NFA törvényi vételi joggal, vagy haszonbérleti jogosult kijelölésével élhetne, egyúttal meghatározva az előbbi esetben a vételárat, a második esetben pedig a haszonbérleti díjat. Ez a méltányos jellegű megoldás azonban nem vonatkozna az olyan termőföldbirtokosokra, akik kizárólag ingatlanspekulációra szereztek zsebszerződésekkel földbirtokot. Az ilyen személyektől a földelvétele természet- és környezetvédelmi szempontból is célszerű, mivel ők ezekkel a kérdésekkel nem törődnek, csupán a saját maguk javára történő haszonmaximálással. Emiatt fennáll az a veszély, hogy az ilyen személyek mezőgazdasági termőföldeket parcelláznának, beltelki ingatlanná átminősítve azokat. Ebből pedig komoly veszélyek származhatnak, mivel a mező- és erdőgazdasági földek területe részben a településnövekedés, részben pedig a gyáripar zöldberuházási igényei miatt végesen csökken. Mindez belátható időn belül egyfelől agrártermelési és élelmezési, másfelől pedig természet- és környezetvédelmi problémákhoz vezethet, ami végső soron a légkör felmelegedésével összefüggésben az üvegházhatást visszafordíthatatlanná teheti. Ezért a zsebszerződések ilyen szemléletű felülvizsgálása is indokolt, és ha az itt bemutatott negatív körülmények fennállnak, az ilyen szerződéseket természet- és környezetvédelmi szempontból is érvénytelenné nyilvánítani indokolt.

A zsebszerződéses földhasználatokkal kapcsolatosan a tapasztalatok szerint probléma még az is, hogy akik így szereztek termőföldhasználatot (többnyire külföldiek), területüket elkerítették, és ezáltal igen sok esetben elzárták a falu lakosságától a községi közös legelőre vezető utakat. Emiatt több faluban az addigi 500 m vagy 1–2 km út helyett gyakran 10–12 km hosszú kerülő útra kényszerülnek a gazdák annak érdekében, hogy állataikat naponta a községi legelőre kihajtsák. Az ilyen helyzetek megszüntetése érdekében minden termőföld-tulajdonos és termőföldhasználót törvényi úton a legelőhasználattal összefüggő átjárás túsására szolgálmi alapon kötelezni kellene. E legelőhasználattal kapcsolatos átjárásra vonatkozó törvényi szolgalmat a földjogi szabályozásba, Magyarországon pedig az új Fhft.-be lenne szükséges beiktatni.

Érdemes szólni arról is, hogy Magyarországon igen sok esetben az úgynevezett zsebszerződések tartalmába földhasználati jogcímként a külföldi vevő részére haszonélvezeti jogot írtak. Az Fhft. ezeket a haszonbérleti szerződéseket is semmisnek minősítette, és ezeket a haszonélvezeti jogokat is törölni kell az ingatlan-nyilvántartásból, kivéve azokat, amelyek hozzátartozói vagy rokoni viszonyon alapulnak. Ennek érdekében a magyar Ingatlan-nyilvántartási törvény (1997. évi CXL. törvény) 94. §-át módosító 2014. évi XXXI. törvény 9. §-a értelmében a földhivatalok tizenöt napos határidővel felszólítják a haszonbérletet, hogy igazolják a tulajdonossal fennálló hozzátartozói-rokoni kapcsolatot. Ha ezt igazolni nem tudják vagy a törvényben előírányzott ötnapos határidőt, illetve a 2014. december 31-ével lejáró póthatáridőt elmulasztják, szintén automatikusan törlik a külföldi haszonélvező ez irányú jogcímét az ingatlan-nyilvántartásból. Azok a külföldiek, akik 2014 előtt szereztek ilyen módon, vagyis haszonbérlet jogcímén zsebszerződéssel földterületet, azzal érvelnek, hogy visszamenőlegesen nem lehet rájuk a fenti törvénymódosítást alkalmazni. Azok pedig, akik haszonélvezeti jogcímen szereztek földterületet, ugyancsak zsebszerződéssel, azzal védik földszerzési jogukat, hogy az iménti módosító szabályt, vagyis a földhaszonbérlet fogalmát nem lehet kiterjesztően alkalmazni a földhaszonbérletre. Megítélésem

szerint mindkét esetben semmis a zsebszerződés, akár haszonbérlet, akár pedig haszonélvezet jogcímén kötött meg, mert törvénybe ütközik. Ennélfogva az azt kikerülni célzó rafinált jogügylet szintén semmis, mert egy jogellenes ügyletet rosszhiszeműen, tudatosan palástol. Ezért a semmisség polgári jogi szabályai a 2014 előtt és az azt követően megkötött zsebszerződésekre egyaránt alkalmazandók, függetlenül attól, hogy a törvénybe ütköző zsebszerződésnek jogcíme haszonbérlet vagy haszonélvezeti jog. A magam részéről azonban itt is a méltánylandó esetekben a már kifejtett megoldást tartanám szerencsésnek, vagyis azt, ha a külföldi haszonélvező haszonélvezeti jogát átmeneti haszonbérleti joggá alakítják át, a földtulajdonos esetében pedig a tulajdonjog visszaállítását tartanám elfogadhatónak.

Ami a termőföld-tulajdonközösségeket illeti, azok az 1990-es évek elején az új szövetkezeti törvény, a szövetkezeti földeknek a tagok és hozzátartozóik részére történt visszaadásáról szóló törvény végrehajtása során alakultak ki azáltal, hogy sokan (ideértve a szövetkezetben maradtakat és az onnan kilépetteket), akik nem akarták használatba venni visszakapott földjeiket, részhaszonbérletbe adva hagyták vissza a szövetkezetbe. Időközben azonban e szövetkezetek közül sokat felszámoltak, és emiatt igen zavaros állapotok alakultak ki. A minél előbbi rendezés szempontjából helyes megoldás lenne, ha a vitairati javaslatot elfogadnák, miszerint a rendezés eljárási költségeit az állam magára vállalná.

2.5. A fenntartható fejlődés problémája és a termőföld állagának megóvása

A termőföldön történő szakszerű termelés és a termőföld időközi pihentetése, vagyis ugaroltatása, pontosabban az agrominimum-előírások betartása igen lényeges egyfelől a termőföld jó minőségének a megtartása, másfelől az egészséget nem károsító, jó minőségű élelmiszer-termesztés szempontjából. Mindezt azért lényeges kiemelni, mivel manapság már előállítanak vegyi úton olyan fogyasztható élelmiszereket, amelyek bár közvetlenül nem károsak az egészségre, de a szükséges vitaminokat nem tartalmazzák. Ezért közvetve az egészségre nem mondhatók előnyösnek. Ártani nem ártnak, de nem is használnak. Eklatáns példa erre a Kínában vegyi úton, szintetikus előállított, emberi fogyasztásra alkalmas tojás. Ugyanakkor ezen túlmenően számos negatív tényező pusztítja és teszi tönkre, mérgezi a termőtalajt. Idetartozik a vegyszeres gyomirtás, másként szólva az iparszerűen kemizált mezőgazdálkodás, és ideértendő a GMO-kezelésű növényi élelmiszer-termesztés is. Németországban terjedt el az a nézet, amelyet már a gyakorlatban is alkalmaznak, hogy az elhasznált gáztermékeket a talaj és a sziklák üregeibe zárják el és tárolják mindörökké. Ez a szemlélet azonban nem számol azzal, hogy e használt gáz- és energiaanyagok szivárognak felfelé a termőtalajba, ugyanakkor lefelé a talajvízbe is. Ennélfogva fennáll annak a veszélye, hogy ha ez a használt energiatárolási technika Európában és a tengerentúl is általánossá válik, oda jutunk, mint ami az egykori NDK-ban volt tapasztalható, hogy a már megszüntetett Chemischen Werke Buna und Leuna növényi és állati élelmiszer-termelés során észlelt talaj(víz)mérgezéséhez és levegőszennyezéséhez hasonló hatás ismét megjelenik, csak most nem egy lehatárolt kis államterületen, hanem több kontinensre kihatóan. A kémiai úton történő művi élelmiszer-előállítás propagálása összefügg a termőterületeknek az ipari és a lakóépületek, valamint a szállodák létesítése (turizmus) érdekében történő csökkentésének a politikájával. Az ember által előállított művi környezet túlsúlyba kerülése a természeti környezet rovására felborítja azt az ökológiai egyensúlyt, amelynek követke-

tében kipusztulnak állati és növényi élőhelyek és fajok, és irreverzibilissé válik az ehhez hozzájáruló ipari és közlekedési gázkibocsátás hatására történő légköri felmelegedés, ami nemcsak egyre több növény- és állatfaj kipusztulását, eltűnését okozza, hanem immár az emberiség létét is veszélyezteti. A Chemischen Werke Buna und Leuna mintegy 30×30 négyzetkilométernyi légszennyező területén az állandósult sárga köd miatt verőfényes napsütésben is csak a napkorongot lehetett opálosan látni, és az ott élők átlagélettartama 15–20 évvel lett rövidebb a működést megelőző időszakhoz képest, amire a hitleri érában került sor, de az intézet hasonlóképp légszűrés nélkül működött az NDK-ban az újraegyestítést követő üzembeszárásig. E folyamatokat gyorsítja még a víz, a kőolaj és a gázenergia rablógazdálkodású, pazarló és szennyező el- és felhasználása is. Mindezek következtében a korábbi évszázadok fenntartható fejlődése napjainkra egyre inkább fenntarthatatlanná vált.

Mostani, a növényi környezetet és a mezőgazdasági termőterületet ugyancsak komplex módon romboló, valamint a légkör-felmelegedést is fokozó jelenség az észak-amerikai és dél-amerikai cégek által együttesen végzett fafeldolgozó és mezőgazdasági tevékenység. Dél-Amerikában a legnagyobb, 63%-os környezetpusztítást állapítottak meg a kutatók abból eredően, hogy az esőerdők iparszerű fafeldolgozás miatti kivágása után az aljnövényzet rablógazdálkodással, dilettáns módon lelegeltetéssel kiirtják, majd azt követően a termőföld további tönkretételével GMO-kezelt szójatermesztést folytatnak anélkül, hogy a termőföld tápértékét rendszeres trágyakiterítéssel megóvnák. Az így kopárrá és használhatatlanná váló földterületeket elhagyják, ami a légkör-felmelegedést a tűző napsugarak visszaverődése folytán továbbnöveli.

Az 1997-ben megtartott kiotói klímakonferencián az egyezményt aláírt államok vállalták, hogy 5,2%-kal csökkentik szén-dioxid-kibocsátásukat. Ezt a vállalást azonban hatástalanná tették azok a fejlett és feljövő nagyhatalmak, amelyek nem voltak hajlandók kvótákat vállalni, amelyek pedig igen, azok az egyes államok részére megállapított kibocsátási kvótákat az azokat felhasználni nem tudó fejletlen országoktól kvótakereskedelem során megvásárolták, és így a szén-dioxid-kibocsátás korlátozása hatástalan maradt. Ugyanakkor a klímakutatók már 1990-ben megállapították, hogy a légkör-felmelegedés lelassításához legalább 60%-os csökkentésre lenne szükség. Az ez év szeptember végére összehívott New York-i klímakonferencián összegyűlt államok képviselői megkondították a vészharangot. Konstatálták, hogy a klímaüzlet és a kibocsátás-kiszervezés miatt, a Csendes-óceán vízszintjének két méter körüli emelkedése következtében szigetek, sőt országok közeljövőbeni eltűnése várható. Megállapították azt is, hogy 1970-hez képest 52%-kal kevesebb gerinces állategyed (nem faj!) él a Földön. Mindezt földrészekre vetítve, a mérsékelt égövben – ahová a Kárpát-medence is tartozik – az állatok 36%-a tűnt el, addig a forró égövben az esőerdők rohamos kiirtása következtében 56%. Dél-Amerikában a legnagyobb, 83%-os pusztulást állapítottak meg a kutatók, ott, ahol – miként erről már szóltunk – az esőerdők kivágása után, az aljnövényzetet érő rablólelegeltetést követően a termőföld hasonló további tönkretételével szójatermesztést folytattak. E New York-i klímakonferencián megállapították, hogy az év augusztusa volt a legmelegebb addig a Földön, és ugyanez vonatkozott az óceánok víz hőmérsékletére is. Ami a Kárpát-medencét illeti, a várható aszály lehetetlenné teheti a hagyományos növényfajták termesztését, az egyre forróbbá váló nyarak és az egyre dermesztőbbé váló hideg következtében az erdők kipusztulásával, valamint a tápláléknövények kiveszésével lehet számolni. Mindezek ellenére a konferencián is a határozattervezet Molnár Csaba megállapítása szerint az újabb és újabb kicsinyes egyezkedések következtében teljesen felhígult.

Mindezt figyelembe véve igen aktuálissá vált a Bándi Gyula által a múlt év őszén a fenntartható fejlődésről megírt és sikerrel megvédett akadémiai doktori értekezés.¹ Bándi eme munkájában először a fenntartható fejlődés fogalmát és tartalmát határolja körül, utalva arra, hogy az a Föld eltartóképességével ember-, illetve társadalomcentrikusan függ össze. Ha a fejlődés a Föld eltartóképességét meghaladja, úgy az fenntarthatatlan. Magyarán a fejlődés akkor fenntartható – állítja helyesen a szerző – ha segít megőrizni és fenntartani az ökológiai rendszerek további működését, és fenntarthatatlan, ha másként tesz. Lehetséges ugyanis olyan fejlődés, amely technikailag, technológiailag egy hatalmas előrelépés, de ha ez az ökológiai eltartóképességet meghaladja, fenntarthatatlan. Ezért ezen a téren a középutas fejlődés a jó megoldás. Álláspontja szerint ezen a téren globális kölcsönhatások érvényesülnek, mivel itt az emberről és az emberek szervezett összességét képező társadalomról, annak gazdaságáról, valamint a mindennek a térénumát képező élő és életelen természeti és művi környezetéről, továbbá mindezek kölcsönhatásáról és a környezet ökológiai eltartóképességéről van szó. A szerző utal is arra, hogy e globális kölcsönhatások natura és szociometriai negatív vagy pozitív pro futuro kihatásai előre mennyire láthatók, nehéz megítélni. E hatások minőségétől függ a jogi hozzáállás jellege is. Ezért – miként ezt a szerző helyesen állítja – a környezetvédelem és annak joga az a relatíve biztos pont, amely az értékelés és a megmérés funkcióját el tudja látni.

A szerző ezzel kapcsolatosan foglalkozik a reziliencia fogalmával, amely egy ökoszisztémának azzal a képességével függ össze, hogy megzavarását túrni képes anélkül, hogy közben minőségileg új állapotba kerülne. Hogy ez a megzavarás által minőségileg keletkező új állapot a társadalomra, a gazdaságra stb. negatív hatása miatt ne következhesen be, ehhez az adott ökoszisztéma felhasználja az ellenőrző, javító mechanizmusát, mintegy újjáépítve önmagát, állítja a szakértő. Ez a természetben a növény- és az állatvilágban önmagától, a saját védekező mechanizmusán keresztül is megvalósul, a társadalom esetében azonban mindehhez külső beavatkozásra van szükség. A társadalmi fenntartható fejlődés biztosítása érdekében az „ellenőrző-javító mechanizmust” a jog és az állami, valamint a nemzetközi közigazgatási szervezet látja el, amit megítélésem szerint helytállóan állít Bándi. A reziliencia – miként ezt szakmailag megalapozva kifejti az értekező – egy olyan dinamikus, az emberi tevékenységhez kötött rendszer, amelyet kifejez az a képessége, hogy miként kezeli a kockázatokat és a zavarásokat, miként reagál a bizonytalanságra és a jövőbeli változásra. Ezért arra vonatkozóan, hogy az ökoszisztémát, illetve a környezetet, valamint az emberi társadalmat érintő valamely jurisztikus vagy metajurisztikus, egyedi vagy közösségi, privát, vagy etatikus cselekvés a jelent és a jövőt érintve milyen hatást vált majd ki, Bándi négy „kulcsot” jelöl meg. Ezek: *a)* a társadalmi ökológiai kockázatok számbavétele; *b)* a kockázat- és zavarkezelési képesség; *c)* a lehetőségek sokoldalú feltárási képessége; *d)* produktív válaszok megadására alkalmas tények egymáshoz viszonyítása. Eme „négy kulcs” figyelembevételével állítja fel a Bándi Gyula a reziliencia alkalmazásának elveit, így az integrációt, a szubszidiaritást, az elővigyázatosságot, a kooperációt, a tervszerűséget és az emberi jogon nyugvó társadalmi részvételt. Ezzel egyúttal javaslatot tesz azoknak a pro futuro megválaszolendő negatív vagy pozitív tartalmú hatásoknak a megközelíthető bemérésére, amelyekről fentebb már említést tettem.

¹ BÁNDI Gy. (2013): *A fenntartható fejlődés jogi rendezésének problémája*. MTA Doktori Értekezés.

Bándi Gyula szükségszerűen kitér a fenntarthatóság etikai-erkölcsi hátterére is, ami alapvető fontosságú, mivel az ember – különösen ha egocentrikus – a környezetet hajlamos csak saját telhetetlen túlfogyasztási ösztönei alapján kifosztani, és túlfogyasztó-kidobó szemléletével tönkretenni, mit sem törődve a jelen felmenő és jövő generációinak az érdekeivel. Ebből a szempontból szerintem helyesen tartja nagy jelentőségűnek Bándi a természetjogot, amely a jog erkölcsi-etikai fundamentuma.

A szerző helytálló logikát és rendszerelvet követve ezután rátér a fenntartható fejlődéssel kapcsolatos politikák és jogi kérdések vizsgálatára. Bándi mindjárt az európai politikával és a joggal kezdi. Az ennél tágabb nemzetközi politikáról és a nemzetközi jogról a szerző az értekezés elején beszél, elemezve a riói konferencia és a Rio+20, valamint a fenntartható fejlődést és az üvegháztartással, a légkör felmelegedésével kapcsolatos konferenciákat és nemzetközi egyezményeket, amelyeken – bátran és helytállóan kimondja – hogy „rossz kompromisszumok” születtek. A riói konferencián ugyanis a szakértői jelentés a fenntarthatóság jogi alapelveinek a megfogalmazásán túl nem jutott. Mint mondja, ezek az elvek nem voltak mások, mint az ENSZ alapokmányának e területre történt adaptációja. Amik eme jogi alapelvek közül konkrétan ide és elsősorban csak ide vonatkoznak Bándi felsorolásából kiemelve, megítélésem szerint a következők: a generációkra figyelés, a természeti erőforrások feletti nemzeti szuverenitás, a környezeti kármegelőzés, az elővigyázatosság, az együttműködés elve nacionális és internacionális viszonylatban, az emberiség közös örökségének a fenntartása és a leglényegesebb a környezeti hatásvizsgálaton alapuló döntéshozatal. Bándi bátran kimondja, hogy ezek az elvek lényegében *lex imperfecta* jellegűek, mert azok betartását jogilag számon kérni nem lehet. Hogy ezek az elvek mennyire nem jelentettek semmit a jogalkalmazás számára, mutatta az is, hogy a Bős–Nagymaros ügyben a fenntartható fejlődés betartásának kötelező normakénti vizsgálata nem merült fel. Megjegyezném továbbá, hogy a riói konferencián megszületett egyezménnyel kapcsolatosan az USA-nak fenntartásai voltak, és vonakodott aláírni a megállapodást, mivel úgy vélte, az esőerdők fakitermelésének a betiltása a dél-amerikai államok gazdaságát lehetetlenítené el. Ezen túlmenően pedig – miként erről már szó esett – a szén-dioxid-kibocsátási kvótákat meghatározó egyezmények lehetővé tették az úgynevezett kvótakereskedelmet, amely teljesen felpuhította a szén-dioxid-kibocsátást korlátozó egyezményt. Nem ártott volna, ha ezeket is megállapításának nyomatékaként beírta volna a szerző az értekezés e kérdést tárgyaló részébe.

Az értekezésben a szerző a fenntartható fejlődés joga kialakulásának a végigvezetésénél jelentős állomásként utal az EU megbízásából 2000-ben a fenntarthatóság jogáról írt görög előtanulmányra, amely tizenkét alapelvet rögzít. Bándi ezeket felsorolja. Én ezek közül lényegesnek a környezetvédelmi közrendet, a fenntarthatósági és az eltartóképességi elvet, a megzavart ökoszisztéma helyreállítására irányuló kötelezést, a természet esztétikai és közös örökségi értéknek deklarálását, az érzékeny ökoszisztéma gyengéd fejlesztését, valamint a környezeti tudatosságra nevelést tartom. Ez utóbbihoz sorolja a görög szerző a fenntarthatóság jogának megteremtését és az erkölcsi tartalommal jobban átítatott rendszer kialakítását, ehhez kapcsolódnak Bándinak a már bemutatott erkölcsi-etikai nézetei. A továbbiakban Bándi kimutatja, hogy mindezt továbbfejlesztették azok az elvek, amelyeket a Nemzetközi Jogi Társaság Újdelhiben megfogalmazott. A szerző utal arra, hogy ezekben az elvekben már megfogalmazták azt, miszerint az államok kötelesek a természeti erőforrásokat fenntartható módon használni, továbbá kötelesek a generációk közötti méltányosságra,

a környezetért fennálló felelősség kiterjesztésére, valamint a környezeti károkkal kapcsolatos elszámolásra ügyelni. Végezetül a nemzetközi környezeti jog fejlődésével kapcsolatosan a szerző utal az UCN kódextervezetre, amely a környezetről és a környezet fenntartható fejlődéséről a reziliencia aspektusa alapján szól. Sajnos azonban – miként erre Bándi is utal – mindez csak elvi deklaráció a szankció nélküli *lex imperfecta* miatt.

Kissé eltérve Bándi rendszerétől, most térek rá értekezésének V. részére, amely a fenntartható fejlődésről szóló EU-politikát és EU-jogot tárgyalja. Közbevetőleg jegyzem csupán meg, hogy az értekezés rendszerétől csak annyiban tértem el, hogy a szerző a fenntartható fejlődés politikájának és jogának a kialakulási csomópontjait a fogalmi tisztázást követően mutatja be. Én minderre összevontan, az intézmény jelen tárgyalásánál reagálok.

Visszatérve a fenntartható fejlődés európai politikájára és jogára, Bándi öt kérdéskört tárgyal meg, mielőtt következtetéseit levonná. Az első témakör a környezetvédelmi akcióprogramok és alapok bemutatása. A szerző az 1972. évi párizsi csúccsal indít, bár itt környezetvédelemről és fenntartható fejlődésről még érdemben nincsen szó. Erre – miként a szerző is megállapítja – 1973-ban az első környezetvédelmi akcióprogramban került sor, amelyet azóta öt követett. Bándi az akcióprogramok tartalmát az értekezésben részletesen bemutatja. Kiemeli, hogy a növekedést össze kell egyeztetni a természet megőrzésével, valamint a kármegelőzés és az integráció előtérbe helyezésével. A program a megelőzéssel összhangban azokra az anyagokra és tevékenységekre koncentrál, amelyek pusztítják a természeti erőforrásokat, vagy másképpen károsítják a környezetet. Itt utal a szerző a veszélyes hulladékokra, kiemelve, hogy e feladatok megvalósítása tagállami hatáskörbe tartozik, és az EU csak akkor lép közbe, ha a tagállamok a problémáikat nem tudják megoldani. Ez a szubszidiaritás elve. Az akcióprogram 2007. évi felülvizsgálatát követő 2010. évi SOER-jelentést a szerző szintén részletesen ismerteti, amely ismertetésből kiemelném az egyre fogyatkozó erőforrásokkal való takarékos, egyúttal azonban hatékony felhasználás szükségességét, valamint annak a kimondását, hogy a környezetterhelés enyhítése és a környezet- és éghajlat-politikai célok csak úgy valósíthatók meg, ha a környezetvédelmi megfontolások mindenütt érvényre jutnak.

Második témakörként a szerző a fenntartható fejlődésnek az elsődleges jogban történő megjelenésével foglalkozik azzal összefüggésben, hogy a maastrichti szerződést követően beemelték a római szerződésbe VII. címként a környezet megóvásának a fontosságát. A szerző azonban helyesen érzékelteti azt a problémát, hogy sem a római szerződés preambuluma, sem a VII. cím nem tartalmazza a fenntarthatóságot, és a preambulum továbbra is csak a gazdasági fejlődés fontosságáról szól. Felveti a szerző, hogy a maastrichti szerződés a környezeti jogalkotással kapcsolatos szabályokat megváltoztatta, azonban Bándi adós maradt annak megvilágításával, hogy milyen módon. A szerző részéről itt a kritikai értékelés elmaradt. A szakember a továbbiakban kiemeli az EU alapjogát képező lisszaboni szerződést, amely már kifejezetten deklarálja, hogy a Föld fenntartható fejlődéséért a környezet minőségének magas fokú védelmén keresztül munkálkodik az EU. Ugyanakkor Bándi helytálló megállapítása szerint az EU működését meghatározó szerződés (EUMSZ) a gazdaságot és annak működését helyezi előtérbe, háttérben hagyva a környezetvédelmet.

Harmadik témakörként az értekező a fenntarthatósági és a növekedési stratégiákat mutatja be. Itt elemzi a cardiffi és a göteborgi csúcson történeteket. Ennek során utal arra, hogy Göteborgban fogalmazták meg az EU fenntartható fejlődésének átfogó tartalmi és stratégiai feltételeit, amelyek a gazdasági, társadalmi és környezetvédelmi dimenziót fogják

át. A továbbiakban a szerző a fenntartható fejlődési akcióprogramok felülvizsgálatának a sorozatával, valamint a lisszaboni stratégia részletes elemzésével foglalkozik, rámutatva, hogy központi kérdéssé a klímaváltozás és az energiaforrásokkal történő takarékos felhasználás vált.

Ötödik témakör e fejezetben a fenntarthatóság gyakorlatban megtapasztalható sokoldalúságának a bemutatása, amellyel összefüggésben a szerző hatásvizsgálattal, az energia és a környezet összefüggésével, a közbeszerzéssel, a fejlődő országokkal való együttműködéssel foglalkozik. Ezt követően egy igen pontos következtetésre jut, amelynek lényege, hogy túlnyomóan csak deklarációk születtek, amelyek tele vannak ellentmondásokkal. A fenntartható fejlődést a politika még mindig nem veszi komolyan, állapítja meg helytállóan az értekező. Magam is látom, hogy igen erős az olyan nézet, miszerint a klímaváltozást nem a környezet- és a légszennyezés okozza, hanem a légkör-felmelegedés egy periodikus jelensége a természetnek. Jogi elvek, konkrét szabályok alig vannak, és amiket már megfogalmaztak, azok is kijátszhatók. Mind ezt Bándi, ha nem is túlhangsúlyozva, de kimondja.

Az értekezésnek az „A” részét képező zárófejezetben a szerző a fenntarthatóságról szóló jogtudományi nézeteket mutatja be. A szerző szerint a fenntartható fejlődés kiemelése ezek hatására először nemzetközi szinten és a nemzetközi jogban jelent meg, innen került át a szerződési (kötelmi) jogba, azonban csak általános jelleggel és meglehetősen pontatlanul. Bándi itt szól arról is, hogy egyes szerzők szerint a jog nem alkalmas a fenntartható fejlődés és a más, forrásban lévő jelenségek kezelésére. Erre viszont Bándi nem reflektál kellő egyértelműséggel, noha hermeneutikailag a szövegösszefüggésből az tűnik ki, hogy eme állásponttal nem ért egyet.

Igen lényeges és jó fejtegetésnek tartom a zárófejezet második részében az irányelvek elemzését, amelyek a környezeti hatásvizsgálattal függnek össze. Ennek kapcsán Bándi a környezetjogi fogalmak tisztázásával foglalkozik, utalva arra, hogy nem szükséges túl precíz, egzakt fogalmakat alkotni. Elég, ha a közmegegyezés szerinti szóhasználat eredményhez vezet. A szerző e nézetének megalapozottságát részben vitatom. A fogalomjelentésnek egyértelműnek kell lennie. A túlzott precizitást azonban én is ellenzem, mert megnehezíti a jogalkalmazást. Bándi szerint a fenntarthatóságra nem lehet egységes, egyértelmű fogalmat megalkotni, mivel az egy olyan szlogen, amelyet gyakran használnak tényleges tartalom nélkül, tudva, hogy reálisan nem számon kérhető. Éppen ez a tény indokolja a fenntarthatóság fogalmának jogászai szempontból egyértelmű meghatározását. Nem értek egyet a szerzőnek azzal a nézetével, hogy a fenntarthatóság és a fenntartható fejlődés nem teszi lehetővé konzisztens rendszer felállítását. Ez részben igaz csak, elvégre statikailag tényleg nem lehetséges ekként létrehozni a rendszert, dinamikussága vetületében azonban igen. Mindezek után a szerző a fenntarthatóság magyarországi lehetséges jogi kereteit sumházza, kettébontva azt belső és külső integrációra. A külső integráció követelménye, hogy a szabályozás minél nagyobb számú környezeti elemre térjen ki, míg a belső integrációé az, hogy a gazdasági és a környezeti szabályok egymással összhangban álljanak, egymást nem kioltva, hanem erősítve.

Áttérve az értekezés „B” részére, a fenntarthatóságot az egyes jogterületeken történő érvényesülése szempontjából, valamint annak a szemszögéből vizsgálja a szerző, hogy azt minként szabályozzák az egyes jogterületeken, és hogy ezek a szabályok miként érvényesülnek a gyakorlatban. A szerző az egészséges környezethez való jogot először nemzetközi jogi szempontból vizsgálja, és erkölcsi kategóriaként a természetjogból, majd tételes jogilag

az ENSZ emberjogi alapokmányából vezeti le. Ebben a kontextusban a szerző egy hármas kapcsolatrendszerrel állít fel, amelyben kimutatja, hogy a fejlődés fenntartható módon történő megvalósulása egyben emberjogi megvalósulását is jelenti, csak ebben az esetben egészséges a környezet, amihez minden embernek joga van. Eme elvi kiindulópont tisztázása után Bándi a környezethez való jogra konkretizálja az elemzést az ENSZ, az egyes államok és a jogosult természetes személyek vonatkozásában, mindezt vizsgálva a nemzetközi jog különböző forrásaiban. Ennek során a szerző arra a következtetésre jut, hogy kis lépésekben kerül be a nemzetközi jogi dokumentumokba a fenntartható fejlődéssel összefüggésben a környezetvédelem. E tekintetben látens módon, helytálló kritikával utal arra, hogy a környezetvédelemmel kapcsolatos nemzetközi jogi dokumentumok, így a stockholmi és a riói egyezségokmányok legnagyobb hiánya, hogy egyiknek sincs kötelező ereje. A szankció-hiánynak ez a kritikája végigvonul Bándi egész szakmunkáján.

A szerző ezek után a környezethez való jog európai jogi vetületeit vizsgálva kimutatja, hogy az emberi jogok európai konvenciója a környezetvédelemről konkrét formában nem tesz említést, ugyanakkor az Emberi Jogok Európai Bizottsága (EBESZ) konkrét ügyekben (reptér szomszédságában élők) kimondja, hogy a lakók életminőségi érdekeit figyelembe kell venni. Ugyanis az Emberi Jogok Európai Bíróságnak (EJEB) a magán-, valamint a családi élet tiszteletben tartásához való joggal, valamint az élethez és az egészséghöz való jog tiszteletben tartásával összefüggő ítéletei kihatnak a környezetvédelemre is. Az emberjogi bíróság álláspontja ugyanis ma már alapelveként rögzíti, hogy az alapvető jogok és a környezet minősége között kapcsolat áll fenn – szögezi le szerintem helytállóan Bándi.

Ezt követően a negyedik pontban a fenntarthatóság magyar jogi helyzetét elemezve a környezetvédelmi törvény, a környezet óvásával kapcsolatos alkotmánybírósági határozatok, valamint az Alaptörvény vetületében arra a megállapításra jut a szerző, hogy a környezethez való jog Magyarországon önállósodott, és önmagában is megjelenő alkotmányos alapjoggá vált. Még jobban kimutatható lett volna e helytálló tétel, ha a szerző még a természetvédelmi, a levegő- és a vízvédelmi stb. törvényt is felemlíti. Ezek együtt ugyanis kódexszerűen lefedik a tágabb értelmű környezetvédelmi jogot. Ezek mindegyike kihat a testi és a lelki egészségre, valamint a mindezek feltételét képező, egészséges környezethez való emberi alkotmányos alapjogra.

E fejezet utolsó pontja az előző négy pont alapján a szerző által megállapított összegezést tartalmazza. Hiányosságként állapítja meg, hogy az emberi jogok katalógusa nem tartalmazza az egészséges környezethez való jogot, a gazdasági célok háttérbe szorítják a környezetvédelmet, holott ennek fontosságát ki kellene mondani, mivel a környezetvédelem integrált szemléletet kíván. Ma ugyanis a környezeti károk emberek sokaságának jogait csorbítják. Ugyanakkor arról is szól a szerző, hogy a környezeti jog tartalma nem terjeszthető ki az észszerű határokon túl, a környezeti jog kötelezetti oldala pedig széles körű internacionális és nemzeti, továbbá intézményi és emberi felelősséggel párosul. Ennek jegyében mindenki köteles – állapítja meg Bándi – a levegő, a víz, a talaj tisztaságát, az életközösségeket, egyszerűen a környezetet óvni. Megjegyzem, itt az újszerű elemek mellett keverednek olyan ismétlődő átfedések, amelyekről már az „A” részben szó esett.

Az ezt követő további három fejezet a fenntarthatóság legfontosabb elveivel foglalkozik. Itt határozza meg ezeknek pontosabb tartalmát a szerző. A szubszidiaritási elv a környezet fenntartásával kapcsolatos társadalmi funkciók és a felelősség megosztását jelenti a különböző jogalanyok között. Az elővigyázatossági elv célja a környezeti kockázatok

minimalizálása. Fontos, hogy most [kell] cselekedni a környezet érdekében, nem megvárva, amikor a tudományos eredmények ismertté válnak. Én ezt a nézetet ráérzésszerűnek, emocionálisnak és ezért kockázatosnak ítélem. Az integráció a fenntartható fejlődésnek és a környezetvédelemnek, valamint az egészségvédelemnek az integrálását jelenti az EU egyéb politikájába, s mindez egy állandó folyamat kell, hogy legyen, állítja a szerző. Itt is némi átfedés tapasztalható, mert az elvekről az „A” részben szintén különböző helyeken szó esett, bár tartalmuk ott tisztázva nem lett.

Az értekezés „A” és „B” részében tárgyaltak alapján a szerző öt pontban foglalja össze a következtetéseit, amelyek szerint: *a)* a fenntarthatóság és a fenntartható fejlődés együtt kezelendő; *b)* a fenntarthatóság a kiinduló alap; *c)* fontos a nemzedékek közötti méltányosság; *d)* fontos a fenntartható fejlődés szoros kapcsolata a környezeti joggal; *e)* a fenntarthatóság nélküli a konkrét jogi fogalmakat.

Mindezek alapján összegzésül előadjuk, hogy a mű teljesen újszerű látásmóddal és helytállóan ragadja meg jogászai szempontból a fenntartható fejlődés mibenlétét. A fenntartható fejlődésnek a jogi szabályozással és a jogalkalmazással összefüggő releváns jegyeit jól ragadja meg, kimutatva, hogy speciális elkülönített jogintézmény-kialakításról itt nem lehet szó, hanem több terület szabályait szükséges ezen a területen alkalmazni rugalmasan, aszerint, hogy mire van éppen szükség. Pozitív az is, hogy kimutatja, hogy a leglényegesebb a környezetvédelem. Imponáló az értekezésben, hogy az egyes jogágakat „körsugaras” jelleggel összpontosítja a fenntarthatóságra. Ez teszi indokolttá, hogy a fenntarthatóságnak egyértelmű, jogilag használatos fogalma legyen. Igen lényegesnek tartom, hogy kimondja a szerző, hogy a fejlődés csak akkor fenntartható, ha a korlátait figyelembe veszik, és ennek érvényesítésére használja fel ma a jog az eszközeit, szankciórendszerét. A szerző az idevonatkozó nagy mennyiségű bel- és külföldi szakirodalmat széleskörűen feldolgozta, és szinte jogelméleti absztrakcióval elemezte ezt az átfogó témát, teljesen újszerű megközelítéssel, egy új kategóriát, a rezilienciát is beiktatva. Ezzel a fenntartható fejlődés „jogi alaptanát” jelentős mértékben gazdagította, aminek a jogalkotáson kívül az e területen jelentkező jogi praxisban is igen lényeges hatása lehet. E jogterületnek eme jogelméleti-jogfilozófiai jellegű feldolgozásának az árnyoldala bizonyos elvonság. A szerző a megfelelő helyekre életszerű esetek beillesztésével ezt az elvonságot csökkenthette volna. Ugyanakkor pozitív, igen újszerű és helytálló, hogy eredeti szövegeket keretbe helyezve kiemel. Pozitívum a jogintézmények fejlődéstörténeti csomópontjainak a bemutatása és a kritikai, de tárgyilagos értékelés.

Összegzésként megállapítható, hogy mind a mezőgazdasági és az erdőgazdasági termőföld, mind az erdők és az élmezőnyre szánt mezőgazdasági termés jó minőségének a megőrzése, továbbá a növényi és az állati életközösségek fenntartása, valamint az emberiség boldogulása és léte szempontjából alapvető fontosságú, hogy csökkenjen a szén-dioxid-kibocsátás, és lelassuljon a légköri felmelegedés. Mivel ma a világ országainak az ipara még a fosszilis szénhidrogének felhasználásán nyugszik, a hagyományos szénhidrogén-alapú gazdaság ma még mindennél olcsóbb. Molnár Csaba szerint ezért a világ legnagyobb ipari országai a termelés e módjának megváltoztatását nem forszírozzák. Ez teszi a fejlődést fenntarthatatlanná. Ebbe pedig belejátszik a nemzetközi jog *lex imperfecta*, vagyis szankció nélküli jellege. Áthidaló megoldásként ezért az ez irányban történő hatékony nemzetközi egyezményi eljárást megelőzve, és példát mutatva, európai uniós határozattal kellene új irányt venni ezen a téren az EU tagállamaiban, illetve az európai térség országaiban.

Mindebből látható, ha a fejlődés fenntarthatatlanná válik, elveszik a természetes termőtalaj, tönkremegy a természetes vegetáció, ezáltal megszűnne az emberi fogyasztásra alkalmas növényi és állati élelmiszer-előállítás lehetősége, és az emberi faj a többi élő fajjal együtt kipusztulna.

3. Alkotmányossági alapkérdések – a tulajdonhoz való jog vs. a környezethez való jog

3.1. Az Alkotmány alapján született környezet- és természetvédelmi tárgyú főbb határozatok²

A környezet védelme alkotmányosan védett érdek. Az 1989. évi XXXI. törvénnyel elfogadott ideiglenes Alkotmány 18. §-a nem csupán deklarálta, de garantálta is az egészséges környezethez való jogot („A Magyar Köztársaság elismeri és érvényesíti mindenki jogát az egészséges környezethez.”) A 70/D. § (1) bekezdése szerint „[a] Magyar Köztársaság területén élőknek joguk van a lehető legmagasabb szintű testi és lelki egészséghez”. A (2) bekezdés szerint „[e]zt a jogot a Magyar Köztársaság a munkavédelem, az egészségügyi intézmények és az orvosi ellátás megszervezésével, valamint az épített és a természetes környezet védelmével valósítja meg”. Az Alkotmány paragrafusainak tartalmát az Alkotmánybíróság számos határozatában értelmezés útján bontotta ki és fejlesztette tovább.

Egyik legnagyobb jelentőségű, gyakran idézett határozatában, a 28/1994. (V. 20.) AB határozatban (a továbbiakban: ABH) azt fejtette ki, hogy a „környezetvédelemhez való jog [...] elsősorban önállósult és önmagában vett intézményvédelem, azaz olyan sajátos alapjog, amelynek az objektív, intézményvédelmi oldala túlnyomó és meghatározó. A környezethez való jog az állam környezetvédelemre vonatkozó kötelességei teljesítésének garanciáit emeli az alapjogok szintjére, beleértve a környezet elért védelme korlátozhatóságának feltételeit is. E jog sajátosságai folytán mindazokat a feladatokat, amelyeket másutt alanyi jogok védelmével teljesít az állam, itt törvényi és szervezeti garanciák nyújtásával kell ellátnia.”³ Az ABH-ban az Alkotmánybíróság azt is megállapította, hogy a környezethez való jog a környezet védelmére és az élet természeti alapjának fenntartására vonatkozó állami köteletséget jelenti. Ebben a tekintetben az „alanyi jogok feladatát is jogalkotási és szervezési garanciákkal kell az államnak pótolnia”.⁴ Az Alkotmánybíróság hangsúlyozta azt is, hogy a környezethez való jog intézményes védelmének mértéke nem tetszőleges. „A környezethez való jog tárgyából és dogmatikai sajátosságából az következik, hogy a természetvédelem jogszabályokkal biztosított szintjét az állam nem csökkentheti, kivéve, ha ez más alkotmányos jog vagy érték érvényesítéséhez elkerülhetetlen. A védelmi szint csökkentésének mértéke az elérni kívánt célhoz képest ekkor sem lehet aránytalan.”⁵ Kimondta továbbá azt is, hogy a környezethez való jog érvényesítése azt is megkívánja, hogy az „állam a preventív

² Összefoglalta a 16/2015. (VI. 5.) AB határozat az Országgyűlés 2015. április 28-ai ülésnapján elfogadott, de még ki nem hirdetett, az állami földvagyon kezelésével összefüggő egyes törvények módosításáról szóló törvény egyes rendelkezései alaptörvény-ellenességének megállapításáról, Indokolás (79)–(86).

³ ABH 1994, 134, 138.

⁴ ABH 1994, 134, 139.

⁵ ABH 1994, 134, 140.

védelmi szabályoktól ne lépjen vissza a szankciókkal biztosított védelem felé. Ettől a követelménytől is csak elkerülhetetlen szükségesség esetén, és csak arányosan lehet eltérni.”⁶

A 28/1994. (V. 20.) AB határozatban a testület kimondta, hogy a környezethez való jog intézményes védelmének mértéke nem tetszőleges, mivel a környezetvédelem az emberi élet fennmaradásának feltételeit védi, így az emberi élethez való jog érvényesülésének fizikai feltételeit biztosítja. Mindez az államtól a környezethez való jog jogalkotással való védelmének különös, más jogokéhoz képest fokozottan szigorú voltát követeli meg. Az állam nem élvez korlátlan szabadságot abban, hogy a környezet állapotát romlani engedje, vagy a romlás kockázatát megengedje. A környezetben okozott károk véges javakat pusztítanak, sok esetben jóvátehetetlenek, a védelem elmulasztása visszafordíthatatlan folyamatokat indít. E sajátosságok miatt a környezethez való jog védelmének eszközei között a megelőzésnek elsőbbsége van. Mindezeket figyelembe véve az államnak az Alkotmányban rögzített kötelezettsége a környezet állapotának védelme érdekében a környezeti állapotromlás megelőzéséhez szükséges jogszabályi rendelkezések megalkotása, és az e jogszabályok érvényesítését megvalósító intézmények működtetése. A környezetvédelem preventív eszközei között kitéüntetett helyet foglalnak el a területfelhasználási és építési szabályok.

Az Alkotmánybíróság az Alkotmány 18. §-ából tehát – többek között – azt a következtetést vonta le, hogy az egyszer már elért védelmi színvonal ne csökkenjen (ez az úgynevezett *non derogation* elve), aminek határozatba foglalása nagy hazai és nemzetközi elismerést aratott. Az Alkotmánybíróság rámutatott arra is, hogy „a tilalmak és szankciók szigorítása nem elegendő: olyan megelőző biztosítékok is kellenek, amelyek a károkat ugyanolyan valószínűséggel kizárják, mintha a terület állami tulajdonban és természetvédelmi szerv kezelésében lenne”⁷ Ezzel összefüggésben hangsúlyozta a tulajdon jelentős mértékű korlátozhatóságát, visszautalva a 64/1993. (XII. 22.) AB határozatra.

Az Alkotmánybíróság ebben a 64/1993. (XII. 22.) AB határozatában kifejtette: „Az alapjogi tulajdonvédelem sajátosságai miatt az állami beavatkozás alkotmányosságá-
ga megítélésnek súlypontja, az alkotmánybírósági értékelés voltaképpen tere a cél és az eszköz, a közérdek és a tulajdonkorlátozás arányosságának megítélése lett. Az alapjogkorlátozás szükségessége, illetve elkerülhetetlensége vizsgálatánál itt eleve figyelembe kell venni, hogy az Alkotmány 13. § (2) bekezdése a kisajátításhoz csupán a »közérdeket« kívánja meg, azaz, ha az értékgarancia érvényesül, ennél szigorúbb »szükségesség« nem alkotmányos követelmény.”

Ugyancsak ebben a határozatában fogalmazta meg a testület, hogy „[a] közérdekből szükséges korlátozás esetében is szólhat valamely más alkotmányosan figyelembe veendő szempont mellett, hogy a tulajdonos veszteségét mégis ki kell egyenlíteni, vagy legalábbis mérsékelni. Ilyen szempont lehet például a korlátozás súlya vagy az, ha a törvény csak a tulajdonosok egy csoportját kényszeríti a teherviselésre, összehasonlítható más tulajdonosokat azonban nem. Ezekben az esetekben a beavatkozást igazoló közérdek és a tulajdonos kényszerű jogséremlme közötti arányosság követeli meg a kiegyenlítést.”

A tulajdonhoz való jog tehát nem korlátozhatatlan, ezen kívül a tulajdonosnak a joga gyakorlása során tekintettel kell lennie mások jogaira, jogos érdekeire. A tulajdonhoz való jog mint alapjog korlátozása kizárólag akkor alkotmányos, ha másik jog védelme vagy

⁶ ABH 1994, 134, 141.

⁷ ABH 1994, 134, 142.

érvényesülése, illetve egyéb alkotmányos cél más módon nem érhető el, és a korlátozás arányban áll az elérni kívánt cél fontosságával.

Ebben a tulajdonhoz való jog tartalmát vizsgáló határozatában azt fejtette ki az Alkotmánybíróság, hogy az „alapjogként védett tulajdon tartalmát a mindenkori (alkotmányos) közjogi és magánjogi korlátokkal együtt kell érteni. Az alkotmányos tulajdonvédelem terjedelme mindig konkrét; függ a tulajdon alanyától, tárgyától és funkciójától, illetve a korlátozás módjától is. A másik oldalról nézve: ugyanezen szempontoktól függően az adott fajta közhatalmi beavatkozás alkotmányos lehetősége a tulajdonjogba más és más”.⁸ Ez a határozat széles körű felhatalmazást biztosított mind a magán-, mind a köztulajdon tekintetében a korlátozásra, amivel a törvényhozás élt is. Az általános környezetvédelmi jogelvek (követelmények, tilalmak és korlátozások) köre bővült, a szabályozás a védett tárgyak (föld, víz, levegő, élővilág stb.) szerint differenciálódott. A környezetvédelmi jog fejlődését követte az állami (szakhatósági, felügyeleti, vagyongazdálkodási) intézményrendszer kiépítése és működtetése is. A jogi és intézményes védelmi szint fejlődését előmozdították az Alkotmánybíróság határozatai is.

Az Alkotmánybíróság a természet védelméről szóló 1996. évi LIII. törvény (Ttv.) 26. § (2) bekezdésének⁹ vizsgálata során a 964/B/1998. AB határozatában megállapította: „az Alkotmány 18. §-ában deklarált, az egészséges környezethez való alkotmányos jog tartalma, továbbá a természeti értékek megőrzéséhez és gyarapításához, a természetben okozott jöveteletlen és visszafordíthatatlan károk megelőzéséhez fűződő közérdek súlya kellő okot szolgáltat arra, hogy a jogalkotó a Ttv. rendelkezései szerint az érintett ingatlan-tulajdonosok tulajdonosi jogait korlátozza. A védetté nyilvánítás a közérdeket szolgálja és az ingatlan-nyilvántartási bejegyzés e tény megismerhetőségét biztosítja. A védetté nyilvánítás az Alkotmánybíróság álláspontja szerint nem jelent a természeti értékek védelmének megóvását elérni kívánó közérdekű célhoz viszonyítva aránytalan tulajdonkorlátozást.”¹⁰

Az Alkotmány 18. §-ában deklarált egészséges környezethez való alkotmányos jog tartalma, valamint a természeti értékek megőrzéséhez és gyarapításához, a természetben okozott jöveteletlen és visszafordíthatatlan károk megelőzéséhez fűződő közérdek súlya tehát kellő okot szolgáltat arra, hogy a jogalkotó a tulajdonhoz való jogot korlátozza. Az Alkotmánybíróság a 29/1995. (V. 25.) AB határozatában azt kimondta, hogy „Az alkotmányosan védett tulajdon biztonságos hosszú távú használatának korlátozását lehetővé tevő rendelkezés [...] akkor alkotmányos, ha – más tulajdonkorlátozási lehetőségekhez hasonló módon – a tulajdonos érdeksérelmének alkotmányos orvoslása mellett – más jelentős, ugyancsak védett cél érdekében történik.”¹¹ Az ingatlantulajdonosok tulajdonosi jogainak korlátozásával összefüggésben a testület megállapította, hogy egy földterület védetté nyilvánítása nem jelent a természeti értékek védelmének megóvását elérni kívánó közérdekű célhoz viszonyítva aránytalan tulajdonkorlátozást. A testület szerint az ilyen korlátozás azért nem önkényes, mert a természet megóvását célozza, tehát észszerű, viszont törvénynek kell tartalmaznia azokat az előírásokat is, amelyek a védetté nyilvánított ingatlanok tulaj-

⁸ ABH 1993, 373, 380.

⁹ Eszerint: „26. § (2) Terület védetté, fokozottan védetté nyilvánításának tényét az ingatlan-nyilvántartásba be kell jegyezni, védettség feloldását követően a védettség tényét pedig törölni kell. A bejegyzést, illetve annak törlését a természetvédelmi hatóság hivatalból kezdeményezi.”

¹⁰ ABH 2002, 873, 878.

¹¹ ABH 1995, 145, 148.

donosainak megfelelő, arányos ellentételezést, kártalanítást nyújtanak az ingatlanulajdont érintő korlátozás esetére.¹²

A közterületekhez tartozó zöldfelületek közösségi érdekeknek megfelelő mértékű megtartása az egészséges környezethez való jog intézményvédelmi oldalára figyelemmel ugyancsak megfelelhet a tulajdonkorlátozás alkotmányosságának feltételeként szolgáló közérdekűségi mércének.¹³ Ezen az alapon mondta ki az Alkotmánybíróság egy önkormányzati rendelettel összefüggésben, hogy a bányatelek művelésének önkormányzat általi megtiltása a környezetvédelem érdekében ugyan járhat tulajdonosi érdeksérelemmel, ám az önkormányzatnak ilyenkor megvan a lehetősége arra, hogy előnyben részesítse a hosszú távú természetvédelmi érdekeket, hozzátevé azonban, hogy mindez eseti mérlegelés kérdése, amelynek lehetőségét kizárni alkotmányellenes.¹⁴

Az Alkotmánybíróság az előzőekben idézett, 28/1994-es határozatában deklarált egészséges környezethez való jogot későbbi gyakorlatában kiterjesztette az épített környezet védelmére is. A gázelosztó vezeték létesítésére vonatkozó előírásokat vizsgáló 27/1995. (V. 15.) AB határozatban az Alkotmánybíróság abból indult ki, hogy az egészséges környezethez való jog érvényesítése állami kötelezettség. Kimondta azt is, hogy a környezethez való jogból következik, hogy „az épített környezet jogszabályban biztosított védelmi szintje jogilag kötetlen hatósági döntésekkel nem csökkenthető”. Utalt arra is, hogy „pusztán az építő vagy építtető gazdasági érdeke például nem elég indok ahhoz, hogy a hatóság eltérést engedélyezzen a biztonsági övezet jogszabályban rögzített terjedelmétől, továbbá a jogszabályban előírt tilalmak és korlátozások alól”.¹⁵

Ehhez hasonló megállapítást tartalmazott a 14/1998. (V. 8.) AB határozat, amely alkotmányos követelményként a rendelkező részében kimondta, hogy „a területrendezés körében egyfelől a környezetvédelmi célok, másfelől a fejlesztési célok a döntéshozatalnál azonos súllyal kerüljenek mérlegelésre”. Utalt az Alkotmánybíróság arra, hogy a területfejlesztési törvény „ágazati koncepciókkal összhangban történő” szövegrésze „nem értelmezhető akként, hogy az ágazati koncepciók a fontossági sorrendben bármiféle elsőbbséget élveznek a környezetvédelmi érdekekkel szemben”.¹⁶ Az Alkotmánybíróság e határozatában hangsúlyozta: „[e]gyetlen fejlett ország sem képes arra, hogy differenciálás nélkül az ország egész területén garantálni tudja a környezet minimális terheltségét. Az emberi életkörülmények javítása, vagy akár csak szinten tartása elképzelhetetlen termelő beruházások, illetőleg az infrastruktúra fejlesztése nélkül, márpedig akár az útépités, akár a vasútépités vagy a települések fejlesztése óhatatlanul növeli az adott térségben a korábbi környezetterhelést.” A területfejlesztési törvény vizsgált rendelkezése – érvelt az Alkotmánybíróság – „magában hordja az alkotmányellenes jogalkalmazási gyakorlat kialakulásának veszélyét. Az a megfogalmazás ugyanis, amely a környezet terhelésének kizárólag az ágazati koncepciókkal összhangban történő megállapítására utal, a jogalkalmazókban könnyen kelthet olyan láttszatot, mintha az ágazati koncepciók feltétlen elsőbbséget élveznének a környezetvédelmi érdekekkel szemben.”¹⁷

¹² 964/B/1998 AB határozat, ABH 2002, 873, 878.

¹³ 50/2007. (VII. 10.) AB határozat, ABH 2007, 984, 993.

¹⁴ 29/1995. (V. 25.) AB határozat, ABH 1995, 145.

¹⁵ ABH 1995, 129, 134.

¹⁶ ABH 1998, 126.

¹⁷ ABH 1998, 126, 130.

Az Alkotmánybíróság a 48/1998. (XI. 23.) AB határozatában az egészséges környezethez való joggal összefüggésben akként fogalmazott, hogy az ugyan „nem alanyi alapjog, de nem is pusztán alkotmányos feladat (államcél), hanem az élethez való jog objektív, intézményvédelmi oldalának része, amely az emberi élet természeti alapjainak fenntartására vonatkozó állami kötelességet külön alkotmányos jogként nevesíti. Ugyanezek az alkotmányos állami kötelességek az Alkotmány 18. §-ának hiányában is levezethetők lennének az Alkotmány 54. § (1) bekezdéséből.”¹⁸

Ezek és az azonos, illetve hasonló tartalmú alkotmánybírósági határozatok megszilárdították és pontosították az egészséges környezethez való alkotmányos alapjog tartalmát, az addig elért védelmi szintjét, ugyanakkor hangsúlyozták a gazdaság fejlesztése és a környezeti érdek közötti egyensúly (összhang) fontosságát is.

3.2. Az Alaptörvény hatálybalépését követő alkotmánybírósági gyakorlat

Az Alaptörvény harmadik módosításával kiegészült P) cikk (2) bekezdése szerint „[a] termőföld és az erdők tulajdonjogának megszerzése, valamint hasznosítása (1) bekezdés szerinti célok eléréséhez szükséges korlátait és feltételeit, valamint az integrált mezőgazdasági termelés-szervezésre és a családi gazdaságokra, továbbá más mezőgazdasági üzemekre vonatkozó szabályokat sarkalatos törvény határozza meg.” Az alaptörvényi módosítás célja, hogy a sarkalatos szabályozási tárgyak a gazdálkodás terén a szabályozás stabilitását segítsék elő, biztosítva annak hosszú távú kiszámíthatóságát.

Az Alaptörvény P) cikkének (2) bekezdése sarkalatos törvény megalkotását írta elő a törvényhozó Országgyűlés számára, amely sarkalatos törvénynek rendelkeznie kell a termőföld és az erdők tulajdonjogának megszerzéséről, hasznosításáról, az integrált mezőgazdasági termelés-szervezésről, a családi gazdaságokról és más mezőgazdasági üzemekről. A sarkalatos törvénynek továbbá rendelkeznie kell a P) cikk (1) bekezdésében írt célok, így a nemzet közös örökségét képező természeti erőforrások, – jelen esetben – a termőföld és az erdők védelmének, fenntartásának és a jövő nemzedékek számára való megőrzésének állami és általános kötelességének eléréséhez szükséges korlátokról és feltételekről. Sem az Alaptörvény P) cikke, sem más szabálya nem rendelkezett a fenti célok elérése érdekében meghatározott szervezeti formában felállítandó testületről, hatósági jogkörrel, eljárási szabályokról.

Az Alaptörvény tehát a P) cikkben megfogalmazott célok és a megalkotandó sarkalatos törvény kötelező szabályozási tárgyain kívül nagy szabadságot biztosított az Országgyűlés számára annak mérlegelésére, hogy milyen intézményi keretet, eljárási szabályokat, döntési hatalmat talál a leginkább megfelelőnek a termőföld megszerzésének és hasznosításának szabályozására, miként arra is, hogy milyen hasznosítási, gazdálkodási formákat tekint elsősorban támogatandónak. A szabályozás tekintetében a törvényhozó számára biztosított szabadság azonban nem korlátlan, a törvényben megalkotott részletszabályok tényleges tartalma tekintetében az Alaptörvény szabályai kötik az Országgyűlést. A megalkotott sarkalatos törvény szabályainak illeszkedniük kell az Alaptörvényen alapuló jogrendszer más szabályaihoz, és természetesen nem léphetik át az Alaptörvény I. cikke (3) bekezdé-

¹⁸ ABH 1998, 333, 343.

sében írt tartalmi korlátokat sem. Az Alaptörvény P) cikkének végrehajtására megalkotott sarkalatos törvény, a mező- és erdőgazdasági földek forgalmáról szóló 2013. évi CXXII. törvény (Földforgalmi törvény) preambuluma és a törvényjavaslat miniszteri indokolása értelmében a törvényhozó a kis- és közepes méretű agrárüzemek megerősítésére törekedett. A Földforgalmi törvény nem kódex jellegű szabályozást valósít meg, annak rendelkezései egyéb jogszabályok, köztük a mező- és erdőgazdasági földek forgalmáról szóló 2013. évi CXXII. törvénnyel összefüggő egyes rendelkezésekről és átmeneti szabályokról szóló 2013. évi CCXII. törvény (a továbbiakban: Fétv.) rendelkezéseivel összhangban alkalmazandók.

3.2.1. Az Alaptörvény XIII. cikkében biztosított, a P) cikkel a termőföld tekintetében korlátozott tulajdonhoz való jog – A 17/2015. (VI. 5.) AB határozat

A Földforgalmi törvényben új jogintézményként jelent meg a *földbizottság*,¹⁹ amely a helyi közösség bevonását teszi lehetővé a földszerzési eljárásba.²⁰

A törvény kihirdetésekor rendelkezései szerint a helyi földbizottság véleményt nyilvánít az ajánlattevő személy, valamint az elővásárlási nyilatkozatot tevő személyek szerzéséről. A helyi földbizottság vétőjoggal rendelkezik, vagyis támogatásának hiányában a mezőgazdasági igazgatási szerv köteles elutasítani a jogügylet jóváhagyását; ugyanígy kell eljárni, ha a földbizottság nem adja ki az állásfoglalását.²¹

Az Alkotmánybíróság a 17/2015. (VI. 5.) AB határozatban – egyebek mellett – azt vizsgálta, hogy a kifejezett és a hallgatólagos vétő intézménye összhangban áll-e az Alaptörvény XIII. cikkében biztosított tulajdonhoz való joggal.

Az Alkotmánybíróság rámutatott arra, hogy az Alaptörvény XIII. cikkében biztosított *tulajdonhoz való jog a tulajdon szerzésére irányuló vételi szándékot nem védi, az eladói szándékot viszont igen*. Az Alkotmánybíróság emlékeztetett arra a – 3387/2012. (XII. 30.) AB végzésben tett – korábbi megállapítására, hogy az Alkotmánybíróság értelmezése

¹⁹ A törvény szerint a települési önkormányzat közigazgatási területén földet használó földművesek, mezőgazdasági termelőszervezetek, más természetes és jogi személyek településenként helyi gazdálkodói közösséget alkotnak. A helyi gazdálkodói közösség képviselői szerve a közösség tagjai által megválasztott helyi földbizottság. A helyi földbizottság a település közigazgatási területéhez tartozó földek mértékének arányában legalább három, legfeljebb kilenc főből áll. A helyi földbizottság a település közigazgatási területén a törvény hatálya alá tartozó földek tulajdonjogának forgalmát befolyásolja.

²⁰ Az Alkotmánybíróság utalt arra, hogy a földbizottság ugyan nem köztestület, de mint valamely település termőföldet művelő gazdálkodói közösségének a törvény által létrehozott képviselői szerve, a gazdasági életnek azokra a fakultatív köztestületeire emlékeztet, amelyek a 20. század elején jelentek meg hazánkban. A határozat szerint a Földforgalmi törvény a földbizottságot hasonló célból (a termőföld védelme, fenntartása, megőrzése) és hasonló szervezeti megoldással hozta létre, ami történeti alkotmányunk vívmányait is vissza-tükrözi. [17/2015. (VI. 5.) AB határozat, Indokolás (51)–(54)]. Vörös Imre szerint ugyanakkor nem derül ki, hogy milyen előképről is van szó, és az Alkotmánybíróság itt egyfajta „éltnuló” szerepet felvállalva egy, az alkotmányjoggal és a történeti alkotmánnyal nehezen kapcsolatba hozható jogi kategória esetében is behozta a történetiség szempontját. Vörös I. (2016): A történeti alkotmány az Alkotmánybíróság gyakorlatában. *Jogtudományi Közlöny*, 10. sz. 494.

²¹ A helyi földbizottság állásfoglalását a települési önkormányzat jegyzője a hivatala hirdetőtábláján öt napra kifüggeszti. Az állásfoglalás ellen – a hirdetőtáblán való kifüggesztést követő öt napon belül – az eladó, a vevő, illetve a határidőben elfogadó nyilatkozatot tevő elővásárlásra jogosult kifogást terjeszthet elő a települési önkormányzat képviselő-testületénél.

szerint az alkotmányos tulajdonvédelem a meglévő tulajdonra vonatkozik, a tulajdonhoz való jog nem biztosít jogot a tulajdonszerzésre.²² A negyedik érdekelte, a földbizottság által képviselt helyi gazdálkodói közösségre vonatkozó szabályok az elővásárlásra jogosultakra vonatkozóktól jelentősen eltérnek. Mindenekelőtt a helyi gazdálkodói közösség közvetett érdekeltsége távolibb, mint az elővásárlásra jogosultaké, mivel az elővásárlásra jogosultak nem vehetnek részt a földbizottság szerződésre vonatkozó állásfoglalásának kialakításában. A távolabbi, közvetett érdekeltség ellenére a földbizottság jogosultsága erősebb, mint az elővásárlásra jogosultaké: nemcsak a vételi szándékot képes megghiúsítani, hanem az eladói szándékot is. Ez az erősebb jogosultság kockázat nélkül gyakorolható, mivel – szemben az elővásárlásra jogosult kötelezettségével – a földbizottság nem köteles az eredeti vevő helyébe lépni.

A földbizottság jogosultságának gyakorlása tehát – az Alkotmánybíróság szerint – a tulajdonhoz való jog lényeges tartalmához tartozó rendelkezési jog gyakorlását képes megghiúsítani. *A tulajdonhoz való jog garantálása azonban nem értelmezhető a tulajdonnal való korlátlan rendelkezés lehetőségeként, a közérdekű célt szolgáló korlátozás nem sérti a tulajdonhoz való jogot.*²³ Az Alkotmánybíróság szerint *ha a földbizottság teljesen önkényesen, minden jogszabályban – a P) cikk (2) bekezdésében megalkotni rendelt sarkalatos törvényben – meghatározott szempont nélkül vonhatná el a tulajdonos mint eladó rendelkezési jogát, a tulajdonhoz való jog korlátozásának arányossága fel sem merülhetne.* A Földforgalmi törvény azonban egyrészt meghatározza a tulajdonszerzés korlátait (az eladó rendelkezési jogának korlátait a másik fél kiválasztását illetően), másrészt a földbizottságnak ezeket a szempontokat, illetve más, az Alaptörvénnyel összhangban álló, általa meghatározott szempontokat kell figyelembe vennie állásfoglalása kialakításakor. *A tulajdonhoz való jog korlátozása tehát a földbizottságok számára biztosított jogosultság által a P) cikk (1) bekezdésében írt alkotmányos érték védelme érdekében történik.* Mivel a tulajdonhoz való jog a tulajdon megszerzését nem védi, a tulajdonnal való rendelkezés pedig nem eleve kizárt, a Földforgalmi törvényben a földbizottságok számára biztosított vétőjogot *in abstracto* az elérni kívánt célhoz szükségesnek és arányosnak, közérdek által igazoltnak lehet tekinteni. A Földforgalmi törvényben *a földbizottságok mint közvetett magánjogi érdekeltek számára biztosított jogosultság tehát nem ellentétes az Alaptörvény XIII. cikkében biztosított, a termőföld tekintetében a P) cikkel korlátozott tulajdonhoz való joggal. Az okszerű értékelés és érdemi felülbírálat követelményét mint garanciát sérti viszont a hallgatólágos vétő lehetősége.* Ez nemcsak a magyar jog eddig ismert megoldásaitól idegen, hanem olyan egyoldalú hatalmasságot biztosít a földbizottság számára a konkrét szabályozási környezetben, amely *a közérdek vizsgálása nélkül képes megghiúsítani az eladónak a termőföldtulajdonával rendelkezését, a termőföld elidegenítését, amely a tulajdonhoz való jog lényeges tartalma.*²⁴ A Földforgalmi törvény ezért *a P) cikk (1) bekezdésében írt korlátozás figyelembevétele mellett is sérti az Alaptörvény XIII. cikkében védett tulajdonhoz való jogot.* A hallgatólágos

²² Indokolás (16); 35/1994. (VI. 24.) AB határozat, ABH 1994, 201. Lásd így még: 3021/2014. (II. 11.) AB végzés, Indokolás (14).

²³ ABH 1997, 411, 418.

²⁴ A hasonló hatású, meghatározott időtartamra szóló elidegenítési tilalmat [7/1991. (II. 28.) AB határozat, ABH 1991, 27.; 24/1992. (IV. 21.) AB határozat, ABH 1992, 129.] vagy ingatlanok forgalomképtelenné nyilvánítását [11/2013. (V. 9.) AB határozat] az Alkotmánybíróság szigorúan ítélte meg.

vétó ügy vezethet a szerződés teljesülésének megakadályozásához, hogy abban semmilyen, a P) cikk (1) bekezdésében írt cél érvényesítése nem ismerhető fel.

Czine Ágnes alkotmánybíró ugyanakkor különvéleményében nem osztotta ezt az álláspontot. Álláspontja szerint *az adott ügyben támadott szabályozás túlmegy a tulajdonjog lehetséges alkotmányos korlátozásán*. A szabályozás következtében ugyanis a termőföld tulajdonosa kizárólag a helyi földbizottság állásfoglalásától függően jogosult rendelkezni a tulajdonjogával, annak ellenére is, hogy a mezőgazdasági igazgatási szerv által vizsgálendő – fentiekben hivatkozott – feltételek fennállnak. A támadott szabályozásban nem egyértelmű, hogy a helyi földbizottság pontosan milyen szempontrendszer alapján hozza meg a döntését. Ennek egyértelmű szabályozása azonban elengedhetetlen lett volna ahhoz, hogy a földtulajdonos rendelkezési jogának gyakorlásakor az egyértelműen meghatározott törvényi szempontokhoz tudja igazítani eljárását. Ennek hiánya ezért a tulajdonjog gyakorlását bizonytalanná teszi. Czine Ágnes szerint *a mezőgazdasági igazgatási szerv által vizsgálendő feltételek önmagukban kellő biztosítékul szolgálnak ahhoz, hogy az Alaptörvény P) cikk (1) bekezdéséből fakadó alkotmányos érdek megvalósuljon*. Erre is tekintettel szükségtelennek tartja, hogy a hatósági döntéshozatali eljárásba – az ügy érdemét meghatározó jogkörrel – a helyi földbizottságot bevonják. Mindezek alapján Czine Ágnes úgy ítélte meg, hogy *a helyi földbizottságnak egy konzultációs jogkört meghaladó mértékű bevonása a termőföldre vonatkozó adásvételi szerződés jóváhagyásának hatósági eljárásába aránytalanul korlátozza a termőföld tulajdonosának tulajdonjogát*, és e korlátozást az sem teszi arányossá, hogy a helyi földbizottságnak a döntését indokolnia kell.²⁵

3.2.2. A védett és védelemre tervezett földterületek Nemzeti Földalapba kerülése – A 16/2015. (VI. 5.) AB határozat

Az indítványozó – Áder János köztársasági elnök – az Országgyűlés által 2015. április 28-án elfogadott, az állami földvagyon kezelésével összefüggő egyes törvények módosításáról szóló – még ki nem hirdetett – törvény (a továbbiakban: Törvény) egyes rendelkezéseinek az Alaptörvénnyel való összhangjának előzetes vizsgálatát kezdeményezte az Alkotmánybíróságon.

A Törvény alaptörvény-ellenességének elsődleges oka a köztársasági elnök szerint az elfogadásához szükséges minősített többség hiányából eredő közjogi érvénytelenség, mivel az Országgyűlés egyszerű többségű döntésével a Nemzeti Földalapba kerülnek védett és védelemre tervezett földterületek, amely pedig – a köztársasági elnök álláspontja szerint – egy minősített többséget igénylő kérdés. Másrészt a védett vagy védelemre tervezett területek védettségi szintjének helyreállítása céljából elrendelt kisajátítás feltételeire vonatkoznak, ezért ezeket – a köztársasági elnök álláspontja szerint – a törvényhozó kizárólag minősített többségű döntéssel változtathatta volna meg. A köztársasági elnök a Törvény tartalmi vizsgálatát is kezdeményezte. Ezzel kapcsolatban hivatkozott azon

²⁵ Az Alkotmánybíróság a határozat rendelkező rész 2. pontjában meghatározta ennek szempontjait is. Eszerint a földbizottságok állásfoglalása a törvényben megkövetelt értékelést olyan részletességgel kell tartalmazza, hogy annak okszerűsége érdemben is elbírálható legyen a hatósági eljárásban, a hatósági döntés ténybeli megalapozottsága és jogszerűsége pedig nemcsak formai szempontból, hanem érdemben is felülbírálható kell legyen a bírósági felülvizsgálat során.

alkotmányos követelményre, hogy a természetvédelem jogszabályban rögzített védelmi szintje nem csökkenhet. Ezt a védett és a védelemre tervezett területeknek a Nemzeti Földalap kezelésébe adása nem kellően biztosítja, ezáltal sérül az Alaptörvény P) cikk (1) és (2) bekezdése, valamint a XXI. cikk (1) bekezdése. A Törvény 13. §-a módosította a korábban létesített haszonbérleti szerződéseket, ami a köztársasági elnök álláspontja szerint felveti a jogbiztonság sérelmét is.

Az Alkotmánybíróság az államfői indítványt elbíróló 16/2015. (VI. 5.) AB határozatában rámutatott arra, hogy az Alaptörvény nem csupán megőrizte az egészséges környezethez való alkotmányos alapjog védettségét, hanem az Alkotmányhoz képest e tárgykörben lényegesen bővebb rendelkezéseket is tartalmaz.²⁶ Ez alapján az olyan szervezetalakítási szabályozás, amely kevésbé hatékony védelmet eredményez, alaptörvény-ellenes helyzetet idéz elő. Jelen esetben az a tény, hogy a természetvédelmi vagyongazdálkodást, amelynek elsődleges célja a természetvédelmi célok megvalósítása, a természeti vagyon állagának megőrzése és fenntartható módon való növelése,²⁷ egy olyan szerv végzi, amelynek alapvetően birtokpolitikai rendeltetése van, felveti a védelmi szint csökkenésének valós kockázatát. A birtokpolitikai célokat követő Nemzeti Földalap tevékenységét elsősorban a nyereségorientáltság szempontjai determinálják, miközben a természetvédelmi vagyongazdálkodásnak a bevétel realizálása nem elsődleges célja. A természetvédelmi és a gazdasági megfontolások szükségképpen egymással versengő szempontok, hiszen a természetvédelem megvalósítása az állam szempontjából mindig egyfajta önkorlátozást feltételez, ami egy gazdasági szemléletű és profitérdekelt szervtől kevésbé várható el. A természetvédelmi szempontok nem megfelelő érvényesítése, esetlegesen másodlagossá válása pedig olyan, hosszú távon jelentkező negatív externáliákat, társadalmi költségeket, illetve károkat okozhat, amelyek ellentétesek az Alaptörvény P) cikk (1) bekezdésében foglalt, a biológiai sokféleségnek, különösen a honos növény- és állatfajoknak a jövő nemzedékek számára történő megőrzése kötelezettségével, valamint a XXI. cikk (1) bekezdésében foglalt egészséges környezethez való joggal. Az Alkotmánybíróság szerint amennyiben a jogalkotó mégis úgy dönt, hogy egy gazdasági szemléletű szervre természetvédelmi feladatokat telepít, úgy csak speciális anyagi és eljárási garanciák révén biztosítható, hogy a természetvédelmi célok ne rendelődjenek alá az elsősorban profitorientált gazdasági tevékenységnek. Tekintettel arra, hogy ezek a garanciák a támadott szabályozásból hiányoznak, megállapítható annak a kockázata, hogy a hatékony gazdálkodás szempontja elsődlegessé válik a természetvédelmi szempontok rovására. Ezek alapján az Alkotmánybíróság azt állapította meg, hogy a jogalkotó a köztársasági elnöknek aláírásra megküldött törvényben nem gondoskodott azokról az Alaptörvény P) cikk (1) bekezdéséből levezethető garanciákról, amelyekkel biztosítható lenne, hogy a természetvédelem jogszabályokkal biztosított szintje a törvénymódosítás következtében ne csökkenjen. Az a körülmény, hogy bizonyos, korábban fennálló és egyértelműen beazonosítható, jogszabályok által biztosított hatáskörök a szabályozási környezetből hiányoznak, és emiatt egyes feladatok ellátatlanul maradnak, a jogszabályi védelmi szint csökkenését eredményezi, még akkor is, ha emiatt a természeti állapot tényleges romlásának „csak” a kockázata merül fel.

²⁶ Lásd erről legutóbb összefoglalóan: CSINK L. – T. KOVÁCS J. (2013): Paradigmaváltás a környezet alapjogi jellegében? *Jogelméleti Szemle*, 4. sz. 42–54.

²⁷ 262/2010. (XI. 17.) Korm. rendelet 43/A. § (1) bekezdés.

Varga Zs. András alkotmánybíró különvéleményében nem értett egyet a természetvédelem tekintetében már elért jogszabályban biztosított védelmi szint megsértésének megállapításával, vagyis a tartalmi alaptörvény-ellenesség kimondásával sem. Álláspontja szerint bármely államigazgatási szerv vagyongazdálkodási jogát, sőt *akár a nemzetipark-igazgatóságokat is megszüntetheti a kormány*. A Nemzeti Földalap vagy bármely más államigazgatási szerv működése során köteles biztosítani ugyanazt a védelmi szintet, mint a nemzetipark-igazgatóságok vagy más tulajdonos, illetve vagyongazdálkodó, aminek megerősítéseként viszont *akár alkotmányos követelményként is kimondható lett volna, hogy a kormány köteles létrehozni olyan államigazgatási szervet, amelynek nevesített feladata a védett területek természetvédelmi kezelése, továbbá hogy ezt a szervet egyetértési jognak kell megilletnie az érintett területek hasznosításával kapcsolatos alapvető döntések meghozatala során*.

3.3. Az állam mint közhatalom-gyakorló és mint tulajdonos elválasztásából eredő alaptörvényi követelmények – A 11/2013. (V. 9.) AB határozat

Az Alkotmánybíróság a 11/2013. (V. 9.) AB határozatban nem tulajdoni sérelemként, hanem az Alaptörvény B) cikk (1) bekezdésébe foglalt jogállami jogbiztonsággal összefüggésben kezelte azt a problémát, miszerint a 2009. július 10-én hatályba lépett, az erdőről, az erdő védelméről és az erdőgazdálkodásról szóló 2009. évi XXXVII. törvény (a továbbiakban: Erdőtvt.) 8. §-a már a Magyar Állam tulajdonát képező ingatlanokra megindított végrehajtási eljárás alatt kimondta, hogy „a védelmi és közjóléti elsődleges rendeltetésű, az állam kizárólagos tulajdonában álló erdő a kincstári vagyon részét képezi és forgalomképtelen”. Emiatt a rendelkezés miatt a végrehajtó a forgalomképtelenné vált állami erdővel kapcsolatban az árverezést megtagadta, így a végrehajtást kérő igényét csak részben – az erdőnek nem minősülő ingatlanok esetében – elégítették ki. Az Alkotmánybíróság rámutatott arra, hogy „[a] piacgazdaság körülményei között következetesen el kell határolni egymástól az állam közhatalmi és tulajdonosi minőségét. A vagyoni viszonyokban az állam tulajdonosként szerepelve a gazdasági élet egyik alanyaként és nem közhatalmi funkciót gyakorló szervezetként jelenik meg, és ennek megfelelően kell minősíteni. Amikor tehát az állam félként magánjogi viszonyokban jelenik meg, a másik (vele szerződő) félhez képest mellérendelt, vele egyenjogú viszonyban van. Ebben az esetben nem élvezhet a közhatalma révén nagyobb védelmet a másik (vele szerződő) félhez képest.”²⁸ Az Alkotmánybíróság hangsúlyozta, hogy alkotmányos indokként elfogadható az a jogalkotói cél, hogy az Erdőtvt. hatálybalépésekor is már állami tulajdonban álló erdővagyon a kincstári vagyon részét képezze, és forgalomképtelen dologként az is maradjon. Ugyanakkor a tulajdon, a szerződés és általában a vagyoni forgalom biztonságának magánjogi követelményei egyúttal – mint alkotmányos követelmények – a jogállami jogbiztonságból levezethetők.²⁹ A forgalomképtelenség kimondásával – átmeneti szabályok beiktatásának hiányában – a Magyar Állam törvényhozói, azaz közhatalmi minőségében alkotott olyan szabályt, amellyel a magánfelek közötti viszonyában őt magát mint tulajdonost (dologi adóst) terhelő kötelezettségét egyoldalúan megszüntette, ezzel súlyos érde- és vagyoni sérelmet okozva a szerződés teljesítésében bízó, ellenérdekű

²⁸ 11/2013. (V. 9.) AB határozat, Indokolás (37).

²⁹ Indokolás (41).

félnek. Ez sérti a jogbiztonság alaptörvényi követelményét is, amit a törvényhozónak kell orvosolnia. Ezért az Alkotmánybíróság a határozatban – hivatalból eljárva – mulasztásban megnyilvánuló alaptörvény-ellenességet állapított meg amiatt, hogy a törvényhozó az Erdőt. hatálybalépésekor nem alkotott átmeneti rendelkezéseket, és ennek következtében az állami tulajdonban álló erdőingatlanokra bejegyzett vagyoni értékű jogok jogosultjai az ingatlanok forgalomképtelenné nyilvánítása következtében megfelelő biztosíték nélkül maradtak. A bírói indítvány a hivatkozott az erdőtulajdonosok vonatkozásában a tulajdonhoz való jog sérelmére is. Ezt az indítványi elemet az Alkotmánybíróság azonban nem találta megalapozottnak, ugyanis a jogalkotó kizárólag a 100%-ban az állam tulajdonában álló erdők vonatkozásában határozott azok forgalomképtelenségéről. A nem állami (akár csak részlegesen is magán) tulajdonba tartozó erdőterületeket a támadott rendelkezés nem érinti. A törvény hatálybalépését megelőzően már 100%-ban állami tulajdonban álló erdők forgalomképtelenségének a kimondása pedig nem veti fel a tulajdonhoz való jog sérelmét, e tekintetben tehát az Alkotmánybíróság az indítványt elutasította.

Kiss László alkotmánybíró *16/2015. (VI. 5.) AB határozathoz* írt különvéleményében – egyebek közt *erre a határozatra alapozva tartotta alaptörvény-ellenesnek* – az állami földvagyon kezelésével összefüggő egyes törvények módosításáról szóló törvény azon rendelkezését, amely szerint a Törvény hatálybalépése előtt megkötött és a módosítás hatálybalépésekor fennálló, a Nemzeti Földalapba tartozó földre vonatkozó haszonbérleti szerződéseket módosítva megszünteti a szerződésekben az állam nevében eljáró szerv által a haszonbérlet javára alapított előhaszonbérleti jogot. Kiss szerint az Alkotmánybíróság 11/2013. (V. 9.) AB határozatában a jogbiztonság vonatkozásában meghatározott követelményeket a Törvény alkotmányossági vizsgálata során is mérlegelni kellett volna, megállapítható ugyanis, hogy (bár képviselőként az NFA járt el) a haszonbérbe adó (tulajdonosi minőségében) valójában a Magyar Állam; a haszonbérleti szerződés egyik szerződési kikötésében rögzített előhaszonbérleti jog pedig a Magyar Állam mint egyik szerződő fél akaratából (amely a többségi határozat szerint kizárólag a jogszabályban rögzített előhaszonbérleti jogokat jelenti) történt. Ezt követően a Magyar Állam törvényhozói minőségében kibocsátott (jog)szabályával a felek között megkötött szerződés egyik (jogszabályon alapuló) elemét egyoldalúan úgy szünteti meg, hogy ezáltal szabadul az őt terhelő egyik kötelezettségétől, ugyanakkor mindezzel vagyoni hátrányt okoz a másik szerződő félnek.

Kiss László szerint az, hogy a Nemzeti Földalapba tartozó földre vonatkozó, már létrejött és jelenleg fennálló haszonbérleti szerződések egyik, felek által közös megegyezéssel rögzített pontját – nevezetesen az állam nevében eljáró szerv által a haszonbérlet javára alapított előhaszonbérleti jogot – a jogalkotó egyoldalúan közhatalmi aktussal megszünteti, a haszonbérlet szerzett jogát sérti.

3.4. „Befejezetlen szimfóniák” az Alkotmánybíróságon

3.4.1. *A Natura 2000 területek problémája*

Érdekes találkozási pontja a termőföldre vonatkozó tulajdonhoz való jognak és a környezethez való jognak a „Natura 2000 területek” szabályozása.

Az Alkotmánybíróság 3063/2012. (VII. 26.) AB végzéssel lezárt ügyében az indítványozó az európai közösségi jelentőségű természetvédelmi rendeltetésű területekről szóló 275/2004. (X. 8) Korm. rendelet (a továbbiakban: rendelet) és a Magyar Közlöny 2005. június 16-ai számának 80/II. kötetében közzétett Környezetvédelmi és Vízügyi Miniszter közleményének alaptörvény-ellenességének megállapítását és megsemmisítését kérte az Alkotmánybíróságtól. A rendelet a Natura 2000 területek kijelölésének feltételeit állapítja meg. Az indítványozó szerint a rendelet alapján nem tudta befolyásolni a tulajdonát érintő korlátozásokat, az intézkedésekkel szemben nem élhetett jogorvoslattal, ezért sérült az Alaptörvény XIII. cikkében biztosított, tulajdonhoz fűződő joga, mert a kijelölésről szóló jogszabály semmilyen kártalanítást nem biztosít a tulajdonosok részére, valamint sérültek a XXVIII. cikk (7) bekezdésében biztosított jogai.

A 3063/2012. (VII. 26.) AB végzés azonban formai okból visszautasította az indítványt arra hivatkozással, hogy „A Korm. rendelet kifogásolt rendelkezései vonatkozásában a panaszos közvetlen érintettsége nem áll fenn, azok az indítványozóra nézve nem közvetlenül hatályosuló, alkalmazandó normák, ezért az indítvány az Abtv. 26. § (2) bekezdésében szabályozott törvényi feltételeknek nem felel meg.” Emellett az alkotmányjogi panasz olyan kérdéseket vet fel, amelyekben az Alkotmánybíróság már döntést hozott [Például 28/1994. (V. 20.) AB határozat, ABH 1994, 134.; 33/2006. (VII. 13.) AB határozat, ABH 2006, 447.], és ezért nem tartalmaz olyan alapvető jelentőségű kérdést, amely az érdemi alkotmányosági vizsgálatot szükségessé tenné.

Álláspontom szerint viszont épp ezek a korábbi AB határozatok igazolták volna, hogy a kérdés alapvető jelentőségű. Amennyiben *res iudicata* nem állapítható meg – márpedig szerintem a korábbi (Alaptörvény előtti) AB határozatokra hivatkozva, amelyek még az Alkotmány szakaszai alapján születtek, *res iudicata* formálisan nem állapítható meg³⁰ –, úgy az indokolást szerintem végig kellett volna futtatnia az Alkotmánybíróságnak az Alaptörvény megfelelő szakaszai vonatkozásában, legalább annyiban, amennyiben azt a 22/2012. (V. 11.) AB határozat indokolása megkívánta (vagyis, ha „az Alaptörvény konkrét – az előző Alkotmányban foglaltakkal azonos vagy hasonló tartalmú – rendelkezései és értelmezési szabályai alapján ez lehetséges”).

A határozat szerint a panaszos közvetlen érintettsége nem áll fenn, a kormányrendelet kifogásolt rendelkezései az indítványozóra nézve közvetlenül nem hatályosuló, alkalmazandó normák.

Az Alkotmánybíróság az ügy kapcsán nem vizsgálta, hogy itt valójában európai uniós kötelezettség teljesítéséről van szó. A támadott rendelet címéből is látható, hogy az az európai közösségi jelentőségű természetvédelmi rendeltetésű területekkel kapcsolatos szabályokat tartalmazza, vagyis ez egy „végrehajtási rendelet.”³¹

³⁰ Az Alkotmánybíróság eddigi gyakorlata nem teljesen konzekvens a tekintetben, hogy a korábbi Alkotmány alapján hozott döntéseire alapozva megállapítható-e *res iudicata* vagy sem. A 3005/2012. (VI. 21.) AB végzés ugyanis kifejtette, hogy: „Az Alkotmánybíróság az Alaptörvény hatálybalépése előtt hozott korábbi határozata alapján is hivatkozhat ítélt dologra, feltéve, hogy az Alaptörvény konkrét – a régi Alkotmányban foglaltakkal azonos vagy hasonló tartalmú – rendelkezései alapján ez lehetséges.” [Indokolás (12)]. Ugyanakkor a 3073/2016. (IV. 18.) AB határozat nem állapított meg *res iudicata*-t önmagában arra hivatkozással, hogy az Alkotmánybíróság egy korábbi, 2008-as határozatában a támadott jogszabályi rendelkezést nem az Alaptörvénnyel összefüggésben vizsgálta, hanem a rendelkezésnek az Alkotmánnyal való összhangjáról döntött. [Indokolás (13)].

³¹ BÁNDI Gy. (2006): *Környezetjog*. Budapest, Osiris. 388.

A közösségi környezetjog alapvető követelménye a 92/43/EGK tanácsi irányelv („élőhely” irányelv) a vadon élő állat- és növényfajok természetes élőhelyeinek védelméről, amelyet – számos egyéb uniós irányelvvel együtt – a kormányrendelet zárórendeletkezése is megjelölt, mint amely uniós jogi aktusnak való megfelelést e kormányrendelet biztosítja. Az „élőhely” irányelv 3. cikkének (1) bekezdése a különleges természetmegőrzési területek Natura 2000 néven létrehozandó, egységes európai ökológiai hálózatról rendelkezik.

A tagállam kötelessége, hogy kijelöljön egy felelős szervezet, amely összeállítja a különleges természetmegőrzési területek (Special Areas of Conservation, SAC) javasolt listáját, a vonatkozó irányelv mellékleteiben foglalt kritériumrendszer alapján. Ezt a javasolt listát elküldi a bizottságnak a kapcsolódó térképekkel együtt, és a területek akkor lesznek a Natura 2000 részei, amikor a listát a bizottság elfogadta. Az elfogadást követően ki kell jelölni ezen területek végleges listáját, legkésőbb hat éven belül.

A kérdéses területek kijelölése volt már vita tárgya egy Írországgal kapcsolatos jogesetben,³² amelyben a bíróság leszögezte, hogy egy SAC-terület kijelölésének négy lépcsője van, mégpedig:

- a tagállam javasolja a terület kijelölését;
- a bizottság az elfogadásra szánt listáról tervet készít;
- a bizottság ezt követően elfogadja a javaslatot a meghatározott eljárás szerint;
- a tagállam kijelöli a területet.

Ezek szerint a tagállamnak mérlegelési jogköre van a javaslattételkor, ez azonban nem teljes jogkör, mert három feltétele van:

- csak tudományos okok alapján lehet javaslatot tenni;
- az adott területek reprezentatív módon kell, hogy képviseljék a tagállam természeti értékeit, egy koherens és kiegyensúlyozott hálózatot kialakítva, ezért az ökológiai változatosságot is meg kell jeleníteni;
- a lista legyen teljes, kimerítő, feleljen meg az irányelv mellékletei szerinti követelményeknek, tehát nem hagyható ki belőle olyan terület, amely megfelelné a követelményeknek.

Az Európai Bíróság állandó ítélkezési gyakorlatából következik, hogy az irányelvet vitathatatlan kötelező erővel, valamint a szükséges konkrétsággal, pontossággal és egyértelműséggel kell átültetni, hogy teljesüljön a jogbiztonság követelménye, annak érdekében, hogy abban az esetben, ha ez az irányelv a magánszemélyek számára jogok keletkeztetését célozza, a kedvezményezetteknek lehetőségük legyen jogaik teljességének megismerésére.³³

Mindezek alapján a *visszautasítás* álláspontom szerint megalapozottabb lenne azon az alapon, hogy itt uniós jogi kötelezettség teljesítéséről van szó, a tagállam (így nálunk a miniszter) csak „javaslatot” tesz, és a bizottság fogadja el a javaslatot. Jogvita esetén az Európai Bizottsággal szemben a bírósághoz lehet fordulni (ahogy volt már példa erre számos alkalommal, mint például a bizottság kontra Ausztria, C-209/02. számú ügy eseté-

³² C-67/99. számú ügy.

³³ C-427/07. számú Bizottság kontra Írország ügyben hozott ítélet 55. pontja és az ott hivatkozott ítélkezési gyakorlat.

ben, amelyben egy golfpályaépítés egy madárfaj élőhelyének veszélyeztetését jelenthette volna az ausztriai Stíriában.)

Azt ugyanis, hogy a kérdés alapvető alkotmányjogi jelentőségű, véleményem szerint alátámasztja az, hogy az ombudsman 2005-ben – aki akkor még Lenkovics Barnabás volt – az *OBH 4875/2005. számú ügyben* készült jelentésében rámutatott arra, hogy a kormányrendelet nem rendelkezik arról, hogy ki, milyen eljárásban dönthet a Natura 2000 területekkel érintett földrészteket tartalmazó, miniszteri közleményben szereplő lista jogszerűségéről, illetve a későbbiekben felvetett hibák a jövőben miként korrigálhatók. A kormányrendelet a védett ingatlanok listával történő kijelöléséről szól, illetve a már bevont földrésztelek vonatkozásában statikus kérdéseket rendez. A dinamikus állapotot ezekkel kapcsolatban nem kezeli, vagyis nem ad olyan eljárási szabályokat, amelyek a listán szereplő területek és az életkörülmények esetleges változásához kötődnek. Lenkovics szerint „a jogalkotó elmulasztotta szabályozni, hogy mi a teendő akkor, ha a valakinek a tulajdonában álló földrészlet indokolatlanul van a listán – ld. nem indokolt vagy okafogyottá vált a védelem fenntartása –, vagy éppen ellenkezőleg, a listán kellene lennie.”

Mindezek alapján álláspontom szerint megfontolandó lett volna még akár az indítvány befogadása és érdemi elbírálása is.

3.4.2. A Normafa Park történelmi sportterület – A 3011/2015. (I. 12.) AB végzés

Az indítványozók által felvetett probléma lényege, hogy a Normafa Park történelmi sportterületről szóló 2013. évi CXLVIII. törvény (a továbbiakban: Normafatv.) támadott rendelkezése a beépítettség-növelés, illetve a beépítés tényét teljes egészében kivonja a természet védelméről szóló 1996. évi LIII. törvény (a továbbiakban: Ttv.) 38. § (1) bekezdés c), d) és e) pontjai szerinti engedélyezés alól, és a Ttv. 39. § (1) bekezdése szerinti szakhatósági hozzájárulás megadására irányuló eljárásban vizsgálható kérdések közül. Ez az indítványozók szerint a környezetvédelem már elért szintjét csökkenti, mivel az általános szabályoktól eltérően a hatósági eljárásokban nem lesz vizsgálható, hogy környezetvédelmi szempontból a beépítettség növelése, illetve a beépítés nem okoz-e érdemi károkat, a hatósági eljárások csak a beépítettség-növelés, illetve a beépítés megvalósításának módját érinthetik. Márpedig a környezetvédelem már elért szintjének csökkentése – a 3068/2013. (III. 14.) AB határozat és a 28/1994. (V. 20.) AB határozat szerint – az egészséges környezethez való jog korlátozását jelenti.

Az alkotmányjogi panasz szerint a felvetett kérdés azért alapvető alkotmányjogi jelentőségű, mivel annak az egyre gyakoribb törvényhozási gyakorlatnak az alaptörvény-szerűségét kérdőjelezi meg, amely egyes beruházások esetére a természetvédelmi engedélyezési és más hasonló eljárásokat, illetve az azokban vizsgálható kérdések körét törvényalkotással szűkíti le. Az indítványozók szerint az alapjog-korlátozásnak jelen esetben már a szükségessége sem áll fenn. A Normafatv. preambulumban meghatározott célok, vagyis „a polgárok fizikai és szellemi épülése, a gazdaság és a turizmus élénkítése, [...] a sport- és kulturális szolgáltatások színvonalának emelése” nem indokolhatja a környezetvédelem már elért szintjének a csökkentését. A természetvédelmi hatósági eljárások célja az, hogy a konkuráló érdekek és a környezetvédelem már elért szintje közötti összhang fennállását biztosítsa, ehhez képest az indítványozók szerint az idegenforgalom nem minősül

olyan alkotmányos értéknek, amely az alapjog-korlátozást elkerülhetetlenül szükségessé tenné. A törvényalkotó ráadásul a beruházás gyorsításán kívül nem tudott olyan indokot felhozni, amely az adott cél eléréséhez a környezetvédelem már elért szintjének csökkentését kényszerítővé tenné. Az alkotmányjogi panasz szerint nem igazolható az alapjog-korlátozás arányossága sem. Az ennek indokául felhozott célok nem jelentenek olyan társadalmi igényt, amely a környezeti állapot esetleges visszafordíthatatlan károsodásával arányban állnának. A törvényalkotó által kitűzött célok ráadásul az egészséges környezethez való jogot kevésbé korlátozó eszközökkel is elérhetők, például soron kívüli eljárás előírásával, illetve a természetvédelmi hatóság számára az engedélyezési, illetve szakhatósági eljáráshoz többleterőforrások biztosításával.

Az indítványozók végül azt is felvetették, hogy amennyiben az Alkotmánybíróság a jogrendszer kímélete érdekében alkotmányos követelményt kívánna megállapítani, úgy a testület mondja ki, hogy a Normafatv. semmilyen formában nem korlátozza a természetvédelmi hatóságnak a Ttv. 38. és 39. §-ai szerinti eljárása során vizsgálható körülményeket.

Az indítványozók kérelmére ugyan az eljárást az Alkotmánybíróság végül megszüntette, de álláspontom szerint a panasszal felvetett probléma általánosságban továbbra is adott.

Felhasznált irodalom

A nyugat-európai szabályozást érintő irodalmi dokumentumok:

- ALVINCZ J. (2013): A földügyi szabályozás téves értelmezése, avagy hiteltelen írás a Hittelben. *Hitel*, 6. sz. 111–121.
- BÁNDI Gy. (2013): *A fenntartható fejlődés nemzetközi szabályozásának és gyakorlatának problémái*. MTA Doktori értekezés.
- BURGERNÉ GIMES A. (1998): Földhasználati és földbirtok-politika az Európai Unió országaiban. I–II. *Statisztikai Szemle*, 1998/ 4–5. sz. 375–389.; 6. sz. 481–495.
- BUSSE, Ch. (2010): Beziehungen zwischen Landpachrecht und Agrarmarktrecht. In CsÁK Cs. szerk: *Az európai földszabályozás aktuális kihívásai*. Miskolc, Novotni Alapítvány. 51–68.
- KÁDÁR I. (2009): Az élelmiszerválság háttéréről és a termőföld pusztulásról. *Polgári Szemle*. 5. évf. 5. sz. Elérhető: http://epa.oszk.hu/00800/00890/00042/EPA00890_Polgari_Szemle_354.html (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.)
- MAJOR I. – ORIEL HERRERA B. (2006): A globalizáció hatása a trópusokra és az emberiség jövőjére. *Polgári Szemle*, 2. évf. 1. sz. Elérhető: <http://epa.oszk.hu/00800/00890/00011/article75.html> (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.)
- MURRAY, J. (é. n.): *Mezőgazdasági öröklés Skóciában* (ford. SÜVEGES Márta). Budapest, ELTE–ÁJK, Agrárjogi Tanszék.
- PEINE, F.-J. (2003): *Az agrárfarmok és az ipar által elhasznált gázenergia tárolásának lehetőségei földalatti üregekben*. Előadás a Miskolci Egyetem Agrár-, és Környezetjogi Tanszékén.
- PRUGBERGER T. – SZILÁGYI J. E. (2004): Földbirtokszerkezet és szabályozás Nyugat-Európában. *Az Európai Unió agrárgazdasága*, 8–9.; 38–41.
- PRUGBERGER T. (2010): A mező- és erdőgazdasági földingatlan tulajdonának, használatának, -hasznosításának és jogátruházásuk szabályozásának lehetőségei az uniós jog tükrében. In CsÁK Cs. szerk.: *Az európai földszabályozás aktuális kihívásai*. Miskolc, Novotni Alapítvány. 201–240.

- RAISZ A. (2010): Földtulajdoni és földhasználati kérdések az emberjogi bíróságok gyakorlatában. In CSÁK Cs. szerk.: *Az európai földszabályozás aktuális kihívásai*. Miskolc, Novotni Alapítvány. 241–254.
- SÜVEGES M. (1990): A földmagántulajdon korlátozásának eszközei a dán jogban. *Magyar Jog*, 11. sz. 960–968.
- SÜVEGES M. (1990): A földtulajdon és a mezőgazdasági üzem szabályozása az olasz jogban. *A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának actái*, 32. kötet, 97–129.
- SZILÁGYI J. E. (2010): Az Európai Unió termőföldszabályozása az Európai Bíróság joggyakorlata tükrében. In CSÁK Cs. szerk.: *Az európai földszabályozás aktuális kihívásai*. Miskolc, Novotni Alapítvány. 269–282.
- SZILÁGYI P. Z. (2006): *Külföldiek termőföldtulajdon-szerzése Európában*. Nemzeti Szabályozás. Kibővített elemzés. FVM. szakosított kézirat.
- STANEK, I. (1975.): *Die Landwirtschaft in Ost und West*. Stuttgart, Umler Verlag.
- WINKLER, W. (é. n.): *Das Grundstücksverkehrsrecht in westlichen Europa. Deutsche Manuskript*. Unter veröfentlichung in japanischer Sprache. Institut für Landwirtschaftsrecht der Universität Göttingen.
- WINKLER, W. (1991): Das landwirtschaftliche Erbrecht in westlichen Europa. *Berichte über Landwirtschaft: Zeitschrift für Agrarpolitik und Landwirtschaft*, No. 4. 517–542.
- WINKLER, W.: Die Ausführung des Agrarstruktur Rechts und europäischen Gemeinschaften in Bundesrepublik Deutschland. Dreiländerseminar über „Das landwirtschaftliche Sondererbrecht“. Wasserberg, 1989. dec. 1–2. *Agrarrecht*, 1990/3.

Az új magyar földtörvénnyel kapcsolatos kodifikációs irodalom:

- ALVINCZ J. (2013): A földügyi szabályozás téves értelmezése, avagy hiteltelen írás a Hittelben. *Hitel*, 6. sz. 111–121.
- ALVINCZ J. (2014): Korrektül egymásról és a kormány földjogi törvénycsomagjáról. *Hitel*, 4. sz. 77–87.
- CSÁK Cs. szerk. (2010): *Az európai földszabályozás aktuális kihívásai*. Miskolc, Novotni Kiadó.
- KOROM Á. szerk. (2013): *Az új magyar földforgalmi szabályozás az uniós jogban*. Budapest, Nemzeti Közszerkeleti Egyetem.
- PRUGBERGER T. (2009): Szempontok az új földtörvény vitaanyagának értékeléséhez és a földtörvény újrakodifikálásához. *Kapu*, 10. sz. 62–66.
- TANKA E. (2012): A föld közfunkcióinak alkotmányvédelmi igénye és az oltalom hazai megvalósulása. In RIXER Á. szerk.: *Állam és közösség. Válogatott közjogi tanulmányok Magyarország Alaptörvénye tiszteletére*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar. 148–166.
- TANKA E. (2013): Történelmi alulnézet a magyar posztszocialista földviszonyok neoliberais diktátumok szerinti átalakításáról. *Hitel*, 1. sz. 109–136.

A fenntartható fejlődéssel kapcsolatos irodalom:

MOLNÁR Cs. (2014): Ki fizeti a lakbért az üvegháztartásban? Életveszélyes hokiütők. *Magyar Nemzet*, 2014. okt. 4., 21.; 24.

Az alkotmányossági résszel kapcsolatos irodalom:

BÁNDI Gy. (2006): *Környezetjog*. Budapest, Osiris.

CSINK L. – T. KOVÁCS J. (2013): Paradigmaváltás a környezet alapjogi jellegében? *Jogelméleti Szemle*, 4. sz. 42–54.

VÖRÖS I. (2016): A történeti alkotmány az Alkotmánybíróság gyakorlatában. *Jogtudományi Közlöny*, 10. sz. 491–508.

A mikroállalkozások szerepe a vidék népességmegtartó erejének fokozásában

Miskolczi Bodnár Péter

1. Bevezetés

Tanulmányunk igyekszik szélesebb kontextusba helyezni a vidék népességmegtartó erejének problematikáját, majd bemutatja a legsúlyosabbnak tartott probléma – a munkahelyek hiánya – orvoslásában kiemelkedő szerepet betöltő mikroállalkozásokat, és ezek támogatásának új formáit, amelyek révén még több új munkahelyet teremthetnek vidéken.

Kísérletet teszünk a szülőhelyhez való kötődést és az attól való elszakadást befolyásoló emocionális és gazdasági tényezők számbavételére. Ezt követően a regionális népességmozgásokat mutatjuk be statisztikai adatokkal. Szükségnek látszik felvillantani az országból való elvándorlás folyamatát, amely Kelet-Európa valamennyi országát érinti. Tanulmányunk második részében bemutatjuk a munkahelyteremtésben kulcsszerepet játszó kis- és közepes vállalkozásokat. Főként a mikroállalkozásokra koncentrálunk, mivel – néhány kivételt leszámítva – vidéken ezektől a gazdasági egységektől várható az új munkalehetőségek létrehozása, sőt a meglévők megőrzése is. A mikroállalkozások sérülékenyséjük miatt támogatásra szorulnak. Tanulmányunk röviden összegzi a mikroállalkozások támogatásának különböző lehetőségeit. Végezetül annak a reményünknek kívánunk hangot adni, hogy a mikroállalkozások támogatása révén a költségvetés és a jogrendszer egy költségtakarékos, ugyanakkor hatékony eszközre lel, amely áttételesen ugyan, de érdemben hozzájárul a vidék népességmegtartó erejének növeléséhez.

2. A szülőhelyhez való kötődést és az attól való elszakadást befolyásoló tényezők

Számos körülménytől függ az, hogy egy ember a szülőhelyén vagy annak közelében tölti-e életét. Némi leegyszerűsítéssel a befolyásoló körülményeket két nagy csoportra oszthatjuk. Régebben mind az emocionális, mind az anyagi-gazdasági körülmények az otthonmaradás mellett szóltak, szinte „röghöz kötötték” a mezőgazdasági tevékenységből élő vidéki népességet. A szülőhelyhez való hűséget ösztönző körülmények sokat veszítettek erejükből. Megítélésünk szerint az emocionális elemek ma is inkább a szülőhelyhez való kötődést táplálják, bár erejük sokat gyengült az idők folyamán. Az anyagi-gazdasági tényezők viszont ma már gyakran a szülőhelytől való elszakadásra ösztönöznek.

2.1. Az emocionális tényezők

A szülőkhöz, rokonokhoz, gyerekkori barátokhoz való kötődés volt és máig ez a legszorosabb kapocs, amely áttételesen a szülőhelyhez köt mindenkit.

2.1.1. A régmúlt

Az elmúlt századokban faluhelyen ez a kötődés olyan erős volt, hogy szinte elszigetelte az ott lakókat a külvilágtól. A kisközösségben működő kölcsönös segítség, a „számíthatok rá” tudata valós biztonságérzetet adott. A nászajándékok számontartása és viszonzásának mélyen gyökerező erkölcsi kötelezettsége, a komatálak küldésének szokása, a kalákában felépült falusi házak sokasága tárgyiasult bizonyítékai ennek a szoros összefonódásnak. A szülőhelyen megtörtént eseményekről szóló történetek csak az adott közösségben voltak érdekesek. A máshonnan – akár a szomszéd faluból – érkezőket némi gyanakvással fogadták, a háztüznézőbe távolról érkezőket a helyi legények nem nézték jó szemmel, sokszor a véglegesen letelepedőket is „holmi gyűttmentként” kezelték. A szoros lelki kapcsolat emberöltőkön is túli volt. A falusi ember előre tudta, kik lesznek ott a temetésén, és a sírok gondozásának erkölcsi kötelezettsége is hozzájárult ahhoz, hogy a gyermekek ugyanott maradtak, ahol ők és felmenőik megszülettek.

Az egymástól elszigetelődő kisebb csoportok kultúrája is sajátos – másoktól eltérő – jeget mutatott. Különböztek az énekelt dalok, a táncok, a hímzés és a népviselet. A különbségek visszahatva egyfelől erősítették az adott közösséghez tartozás érzését, másfelől nehezítették az attól való elszakadást és egy másik közösség másfajta kulturális értékeinek az átvételét, a máshová történő beilleszkedést.

2.1.2. Változások

A 20. században folyamatosan gyengült az emocionális kötődés ereje. A világháborúk, a határok átrajzolása, a válságok, a szocialista iparosítás tömegeket mozdított ki megszokott környezetükből. A családok jóval kisebbek lettek. Az oldalági rokonsági kapcsolatok fokról fokra gyengültek. Az egyenesági kapcsolatra épülő családok előbb háromgenerációsak lettek, majd – részben a házassági korhatár kitolódásának eredményeként – két generáció együttélése vált általánossá. A sokszínű népviseleteket egybemosta a blue jeans, majd másféle módon ismét sokszínűvé tették a divatmárkák, de az így jelentkező különbségek már nem növelik a lakóhelyhez való kötődést. A néptáncot az emberek többsége már nem táncolja, hanem – jó esetben – nézi a televízióban. Az emberek dalos kedve is a múlté, ha mégis dalra fakadnak, repertoárjuk egységesedik, és a legismertebb műdalokra és operettekre korlátozódik.

A tanulás újfajta emocionális kötődéseket alakít ki. A kisebb falvakban csak alsó tagozatos általános iskolák működnek, így a tízévesnél idősebb gyermekek a szomszéd helységbe járnak tanulni, a gimnáziumot, szakközépiskolát már a közeli városban végzik el. Más faluból, városból származó barátokra lelnek, kötődéseik földrajzi értelemben kiszélesednek. Ha eljutnak egyetemre, akkor még távolabbra ingáznak. A diplomát szerzők jelentős része csak

látogatóként tér vissza abba a közösségbe, ahonnan szárnyára bocsátották. A hazaköltözés elmaradásának döntően materiális okai vannak, nevezetesen a friss diplomások többsége szülőhelyén nem is találna végzettségének megfelelő munkát.

2.2. A gazdasági tényezők

2.2.1. Régmúlt

Régen a vidéki népesség a földből élt. Elsősorban a földművelés és az azzal szoros kapcsolatban álló állattenyésztés adott munkát és megélhetést a lakosságnak. Akinek földje volt, azt a földtulajdon kötötte szülei, nagyszülei falujához. A földtulajdonnal nem rendelkezők pedig napszámosként találtak ugyanott szerény megélhetést. A jobbágyság „röghöz kötésének” megszűnését követően az otthonának elhagyására de iure felhatalmazott szabad parasztok döntő többsége de facto szülőhelyén élte le életét.

A 19. században a szénbányászat és a vasútépítés, majd -üzemeltetés vidéken is új munkahelyeket teremtett.

2.2.2. Változások

A mezőgazdasági hozamok növekedésével és a gépesítéssel párhuzamosan folyamatosan csökken a mezőgazdaságban dolgozók száma a népességben belül. A vidéki lakosság mind nagyobb része függetlenedik a földműveléstől. E folyamat lehetőséget biztosít arra, ami egyben már bizonyos értelemben kényszerűség is lesz, hogy a földtől elszakadók másfajta munkát keressenek. A szénbányák bezárása, a kisforgalmú vasutak felszámolása elsősorban a vidéki munkahelyek csökkenését eredményezte. A vidék népességmegtartó ereje szempontjából sajnos lényeges körülmény, hogy az élethivatás-szerűen végzett mezőgazdasági tevékenység és a szénbányászati, vasúti munkahelyek helyébe lépő új munkát gyakran nem lakóhelyükön találják meg a munkakeresők. Az ipar, a kereskedelem és a szolgáltatások fejlődésének eredményeként egyre több munkahely keletkezett. A 20. században a munkahelyek elsősorban a városokban jöttek létre. A vidéki lakosság egy jelentős része ingázóvá vált, de sokan végérvényesen elköltöztek.

Természetesen a munkahelyeket követő népességmozgás sem csak egyirányú. Munkahelyek vidéken is létesülnek. A korszerűsödő mezőgazdaság a műtrágyák, növényvédő szerek alkalmazásában jártas, állati takarmányok előállításához és felhasználásához értő személyek számára kínál munkalehetőséget. Az öntözéses földművelés terjedése, a mezőgazdaságban alkalmazott géppark látványos bővülése egyre több műszaki szakembert igényel. Bár változatlanul a mezőgazdaság tűnik a vidékfejlesztés legfontosabb eszközének, de a fejlődésben elmaradt régiók munkahelykínálatának a színesítésében szerepet kap a földvédelem, a környezetvédelem, a vidéki turizmus megjelenése, valamint a kavics- és homokbányászat fejlődése is. Összességében azonban kijelenthető, hogy a vidéken adódó új munkahelyek száma elmarad a mezőgazdaságban megszűnő munkahelyek számától. Az újabbak döntően a népesség megtartásában játszanak szerepet. Mérséklük a vidékről a városokba történő költözést, de nem indukálnak ellentétes irányú tömeges

népességmozgást. A vidéken keletkező új munkahelyeket jellemzően a helyben vagy más vidéki tájakon születettek töltik be. A városokból vidékre költözés a városi életformában csalódott, tisztább, természetközeli életmódra vágyóknak köszönhető, akik képesek a távmunka lehetőségét kihasználni. A városi és vidéki ingatlanárak közötti különbség sokakat arra indít, hogy kisebb méretű városi lakásaikat nagyobb alapterületű vidéki ingatlanokra cseréljék. Ez a folyamat azonban döntően a városok agglomerációs gyűrűire korlátozódik, mivel a lakóhelyet váltók eredeti munkahelyükön dolgoznak tovább, és emiatt a napi ingázással még elérhető távolságnál nem költöznek messzebbre.

3. Regionális népességmozgások

A vidékről a városba költözés fő mozgató ereje a munkanélküliség területi egyenlőtlensége. Észak-Magyarországon, Kelet-Magyarországon és a Dél-Dunántúlon a munkanélküliségi ráta jóval magasabb, mint a fővárost is magában foglaló közép-magyarországi régióban, vagy a Nyugat-Dunántúlon. Így megindult egy költözési hullám, amelynek eredményeként Észak-Magyarországról, Kelet-Magyarországról és a Dél-Dunántúlról elvándorolnak az emberek. A folyamat látványos bizonyítéka az, hogy ezekben a régiókban egyre több az olyan település, amelynek lélekszáma nem éri el a száz főt.¹ Az észak-magyarországi régióban az egykori szocialista nehézipar (szénbányászat, kohászat) felszámolásának eredményeként, még a korábban mesterségesen felduzzasztott iparvárosokból (Ózd, Salgótarján, Miskolc) is elköltöznek az emberek, nem csak a falvakból.

Sajnos az adatok nem utalnak arra, hogy a folyamat lezárult volna. Éppen ellenkezőleg. A Jobline 2015. október 7–26. között 3631 18–65 év közötti magyarországi álláskeresőt és állással rendelkezőt kérdezett meg,² és ez alapján az derült ki, hogy a munkavállalók fele költözne el Magyarországon belül egy másik városba egy új állásért, kétharmaduk csak akkor, ha az új ajánlat jobb pozícióról, magasabb fizetésről szólna. Más oldalról értelmezve a válaszokat azt kapjuk, hogy a megkérdezettek egyharmada azonos vagy rosszabb feltételekkel is vállalná a költözést. Az átlagosnál sokkal nyitottabbak a lakóhely-változtatásra a fiatalok³ és a pályakezdők, valamint az agráriumban dolgozók. Az online felmérés jól mutatja, hogy a vidéken mezőgazdaságból élő fiatalok körében komoly szándék a szülőhely elhagyása.

¹ Borsod megyében 29, Baranya megyében 23, Zala megyében 41 olyan település is van már, amelynek a lélekszáma nem éri el a száz főt. *Magyarország közigazgatási helynévkönyve* (2016). Elérhető: www.ksh.hu/docs/hun/hnk/hnk_2016.pdf (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.) A lakosság csökkenése annak ellenére következett be, hogy ezek a települések többnyire csak 150–250 km távolságra vannak a fővárostól.

² Az álláskereső alkották a megkérdezettek 27,6%-át, míg az állással rendelkezők a 72,4%-át.

³ Míg a 18–25 év közöttiek 70%-a, az 50 éven felülieknek 40%-a nyilatkozott úgy, hogy költözne.

4. A munkavállalási célú elvándorlás

A vidéki népesség fogyatkozásához Magyarországon 2008-tól egy újabb körülmény is hozzájárul. Ez az Európai Unión belüli migráció.⁴ Az EU-ban érvényesülő négy alapvető szabadság egyike a személyek szabad áramlása. Magyarország 2004-ben csatlakozott az Európai Unióhoz,⁵ de a magyarok más tagállamban való munkavállalása kezdetben nem volt gyakori.⁶ A magyar munkavállalók külföldi munkavállalása a 2008-ban kezdődött válság hatására indult be, és az osztrák és a német munkaerőpiaci korlátozások 2011. tavaszi feloldásának következtében öltött jelentősebb mértéket. A 2011. évi angol népszámlálás adatai szerint 44 400 fő tartotta anyanyelvének a magyart a Nagy-Britanniában élők közül.⁷ Az osztrák statisztikák szerint 23 600 magyar dolgozott 2014-ben Ausztriában.⁸ A hivatalos német statisztikák szerint az ott dolgozó magyarok száma a 2010. évi 17 ezerről 2014-re 65 ezerre nőtt.⁹

A 2011. évi magyar népszámlálás¹⁰ adatai szerint 2011. október 1-jén 70 ezer fő egy évnél rövidebb ideje és 143 ezer fő egy évnél hosszabb ideje tartózkodott külföldön. A külföldön élők száma azonban ennél már 2011-ben is magasabb volt,¹¹ és azóta tovább

⁴ Az Európai Unió belüli migráció Magyarországot érintő hatásaival foglalkozik – többek között – LAKATOS J. (2015): *Külföldön dolgozó magyarok, Magyarországon dolgozó külföldiek. Statisztikai Szemle*, 93. évf. 2. sz. 93–113. és BOGNÁR K. – SZABÓ L. (2014): *A kivándorlás hatása a hazai munkaerőpiacra*. Budapest, MNB-tanulmányok. Elérhető: www.mnb.hu/Root/Dokumentumtar/MNB/Kiadvanyok/mnbhu_egyebkiadvanyok_hu/A_kivandorlas_hatasa_a_hazai_munkaeropiacra.pdf (A letöltés dátuma: 2017. 01. 01.)

⁵ Magyarországgal együtt csatlakoztak az Európai Unióhoz a balti államok, valamint Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Szlovénia (akiket Máltával és Ciprussal együtt EU10-ként szokás nevesíteni). 2007-ben vált taggá Románia és Bulgária. Az újonnan belépő országokban a lakosság életszínvonala jelentősen elmaradt a régi tagországokétól, s nem egy közülük jelentős munkanélküliséggel küzdött. E körülményekre tekintettel lehetett számítani arra, hogy ebből tíz tagállamból sokan keresnek majd munkát az EU korábbi tagállamaiban, akik közül néhány átmenetileg védte munkaerőpiacát a kelet-európai álláskeresőktől.

⁶ Még Magyarországnál is kevesebben hagyták el nyugat-európai munkavállalási céllal Csehországot. Sokan vállaltak viszont nyugaton munkát a csatlakozás pillanatától Lettországból, Litvániából, Romániából, Bulgáriából és Lengyelországból. Az Európai Unió migrációs kiadványa szerint 2013-ban már 10 millió munkavállalási korú (azaz 15–64 éves) uniós állampolgár élt állampolgárságától eltérő tagországban (15,5 millió EU-n kívüli migráns mellett), ebből 2,5 millió román, illetve bolgár volt, 2,3 millióan pedig a 2004-ben csatlakozó országok valamelyikéből érkeztek. 2013-ban a szakértők Románia esetében 14% felettre becsülték a külföldön élők arányát a munkavállalási korú (15–64 év közötti) népességhez viszonyítva, amelyet 10% körüli értékével Litvánia és a csak 2013-ban taggá vált Horvátország követett. Lettország és Bulgária a 7–9%-os sávba tartozott. A lengyel arány ugyancsak 5% feletti. Az aktív korú magyaroknak 3, a cseheknek viszont mindössze 1%-a élt külföldön. Lásd *Employment and Social Situation Quarterly Review with supplement on „Recent trend in the geographical mobility of workers in the EU”* (2014). Elérhető: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=89&newsId=2087&furtherNews=yes> (A letöltés dátuma: 2017. 01. 01.)

⁷ Felhívjuk a figyelmet arra, hogy ebben a számban tanulók és nem dolgozó családtagok is szerepelnek.

⁸ Ez a szám viszont nem tartalmazza a Magyarországról naponta ingázó munkavállalókat, akik nem rendelkeznek lakóhellyel Ausztriában.

⁹ Az adatok az *EU Employment and Social Situation* (Foglalkoztatás és társadalmi helyzet) című, negyedévente megjelenő kiadványának a munkavállalók országok közötti áramlásával foglalkozó 2014. júniusi különszámából származnak, amely felhasználta az elérhető uniós és nemzeti adatforrásokat, így két fontos célország, Németország és az Egyesült Királyság nemzeti statisztikáiból származó migrációs adatokat is.

¹⁰ *2011. évi népszámlálás – 4. Demográfiai adatok* (2013). Elérhető: www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_04_2011.pdf (A letöltés dátuma: 2017. 01. 01.)

¹¹ Mivel a népszámlálás a Magyarországon élők megkérdezésén alapult, így nem vették számba azokat a külföldön élő magyar állampolgárokat, akiknek magyarországi háztartási kapcsolata nem volt.

növekedett.¹² A Jobline 2015. október 7. és 26. között végzett felmérése alapján főleg a szakmunkások és a vendéglátóiparban dolgozók nyitottak a külföldi munkavállalásra, míg a pénzügyben, a közigazgatásban és a jogi területen dolgozók a legkevésbé mobilisak.

Magyarország különleges helyzetben van a kelet-közép-európai tagállamok között, mivel nemcsak távozó, hanem munkavállalási céllal érkezők is vannak.¹³ A határos országokból érkezők többsége azonban nem a vidék gazdaságát erősíti. Kivéteklént jószerint csak a kelet-magyarországi megyék határmenti területeit említhetjük, ahol a mezőgazdasági idénymunkák idején átmenetileg megnő az Erdélyből érkező munkások száma.

5. A mikro-, kis- és közepes vállalkozások

Magyarországon a kis- és középvállalkozások fogalmát a 2004. évi XXXIV. törvény határozza meg. A jogszabály – Európai Uniós alapokon¹⁴ – három körülményt említ. Azon szervezetek minősülnek kis- és középvállalkozásnak, amelyek állományi létszáma¹⁵ legfeljebb 249 fő, éves nettó árbevétele nem éri el az 50 millió eurót, vagy mérlegfőösszege nem haladja meg a 43 millió eurót, és az állam vagy az önkormányzat közvetlen vagy közvetett tulajdoni részesedése külön-külön vagy együttesen nem haladja meg a 25%-ot.¹⁶

¹² Egy nemzetközi kutatás alapján az EU valamelyik nyugati tagállamában tartózkodó magyarok száma a 400 ezer főt is megközelítheti. *A migráció és a migrációs hatások kezelése Délkelet-Európában – Határokon átnyúló együttműködés a tényekre alapozó stratégiáért*. Elérhető: <http://ispmn.gov.ro/hun/node/ntlnire-de-lucru-seemig--gestionarea-migraiei-i-a-efectelor-sale-n-europa-de-sud-est--aciuni-transnationale-pentru-strategii-fundamentale-belgrad-19-20-septembrie> (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.)

¹³ Magyarországon 2013-ban 34 037 román és 9 105 szlovák állampolgár dolgozott, míg az Európai Unió összes többi tagállamából mindössze 5 387 munkavállaló érkezett.

¹⁴ Az Európai Unióban a kkv.-kat első alkalommal 1996-ban definiálták a *kis- és középvállalkozások fogalmának meghatározásáról szóló 1996. április 3-i 96/280/EK bizottsági ajánlás* keretében. A bizottság 2003-ban felülvizsgálta és módosította a fenti fogalom meghatározást annak érdekében, hogy az új dokumentum tükrözze az általános gazdasági fejlődést, és foglalkozzon azokkal az akadályokkal, amelyekkel a kkv.-k szembesülnek. A 2003. évi fogalom meghatározás jobban megfelel a kkv.-k különböző kategóriáinak, és jobban figyelembe veszi a vállalkozások közötti kapcsolatok különféle típusait. Segíti az innováció előmozdítását, és elősegíti a partnerségek kialakulását, ugyanakkor gondoskodik arról, hogy az állami programok csak azokat a vállalkozásokat célozzák meg, amelyeknek valóban szükségük van támogatásra.

¹⁵ A foglalkoztatotti létszámra vonatkozó kritérium a teljes munkaidős, a részmunkaidős és az ideiglenes alkalmazottakra, valamint az idénymunkásokra terjed ki, és a következőket foglalja magában:

- alkalmazottak,
- a vállalkozásnak dolgozó, ahhoz kirendelt és a nemzeti jogszabályok szerint alkalmazottnak számító személyek (idetartozhatnak az ideiglenes vagy úgynevezett átmeneti alkalmazottak),
- tulajdonosvezetők,
- olyan partnerek, akik a vállalkozással valamely rendszeres tevékenységben vesznek részt, és a vállalkozással való együttműködés révén pénzügyi haszonra tesznek szert.

¹⁶ A vállalkozás akkor is önálló vállalkozásnak minősül – vagyis olyannak, amelynek nincsenek partnervállalkozásai –, ha ezt a 25%-os küszöbértéket az alábbi befektetők bármelyike elérte vagy túllépte:

- állami befektetési társaságok, kockázati tőke-társaságok és üzleti angyalok;
- egyetemek és nonprofit kutatóközpontok;
- intézményi befektetők, beleértve a regionális fejlesztési alapokat;
- önálló helyi önkormányzatok, amelyek éves költségvetése 10 millió eurónál kisebb, és a lakosok száma 5 ezer főnél kevesebb.

A statisztikai számbavétel a jogi definícióban említett három körülmény közül csak a foglalkoztatottak létszáma alapján történik.¹⁷ A legfeljebb 49 főt foglalkoztató szervezetek kisvállalkozásnak, ezen belül a 10 fő alattiak mikro-vállalkozásnak, az 50–249 fővel működők középvállalkozásnak minősülnek.

A Magyarországon működő vállalkozások döntő része a kis- és középvállalkozások csoportjába tartozik. Az egyszerűség kedvéért a kis és közepes méretű vállalkozások megjelölés helyett többnyire a kvv. rövidítést használom a tanulmányban. 2012-ben 644 ezer kvv.-t tartottak nyilván az országban.¹⁸ A kvv.-k száma egy év alatt mintegy 46 ezerrel csökkent. A fogyás főként a kis létszámmal és egyéni vállalkozás formájában tevékenykedő szervezeteket érintette, állományuk 15%-kal lett kevesebb, míg a társas formában működőké stagnált.¹⁹ A 10–49 fős kisvállalkozások, valamint az 50–249 fős középvállalkozások száma egy év alatt nem változott jelentősen, ellenben a mikro-vállalkozásoké 6,8%-kal csökkent.

A működő kvv.-k 95%-a mikro-vállalkozásnak minősült (azaz kevesebb mint tízfős létszámmal működött), 4,0%-a 10–49 fővel tevékenykedett, míg a középvállalkozások (50–249 fős) aránya nem érte el az 1%-ot (0,7%).²⁰ Országosan a társas formában működő kvv.-k 93%-a, az egyének 99%-a a mikro-vállalkozások közé tartozott.²¹

6. A mikro-, kis- és közepes vállalkozások a magyar gazdaságban

A kvv.-k jelentős szerepet töltenek be az ország jövedelemtermelésében, a beruházásokban, valamint – tanulmányunk szempontjából ez a legfontosabb – a munkahelyteremtésben. 2012-ben a vállalkozási szektor által alkalmazott létszám mintegy háromnegyede, összesen közel kétfélmillió munkavállaló a 250 főnél kisebb létszámú szervezeteknél dolgozott.²² A legfeljebb kilenc főt foglalkoztató vállalkozások együttesen a legnagyobb munkaadónak minősülnek Magyarországon, ugyanis a mikro-vállalkozások biztosítanak kereseti lehetőséget a kvv.-knál alkalmazott létszám több mint a felének (összesen egymillió főnek).

¹⁷ A kvv.-k jogi és statisztikai fogalma az európai jogban is különbözik, lásd a bizottság ajánlása 2003. május 6. a mikro-, kis- és középvállalkozások fogalmának meghatározásáról [*Az értesítés a C(2003) 1422. számú dokumentummal történt*] (EGT-vonatkozású szöveg, 2003/361/EK ajánlás a mikro-, kis- és középvállalkozások fogalmának meghatározásáról.)

¹⁸ 2012-ben ezer lakosonként 39 társas és 25 egyéni kvv. működött Magyarországon.

¹⁹ 2012-ben a működő kvv.-k 61%-a társas, 39%-a egyéni formában tevékenykedett (2011-hez képest a társaságok aránya 4,0 százalékponttal emelkedett.) 2012-ben a társas formában működő kis- és középvállalkozások legnagyobb hányada, kétharmada korlátozott felelősségű társaság volt, a betéti társaságok aránya mintegy háromtizedet, míg a részvénytársaságoké csupán 1%-ot tett ki.

²⁰ Magyarország minden régiójában a legfeljebb 9 fős mikro-vállalkozások dominálnak. A nagyobb szervezetek hányada az 5%-os szintet is csupán Közép-Magyarországon és Dél-Alföldön éri el.

²¹ A legalább 10 fős kisvállalkozások körébe előbbiek 6,3%-a, utóbbiak 0,5%-a sorolódott. A társas vállalkozások közül 4543, az önállóak közül csupán 35 szervezet minősült középvállalkozásnak. Az említett számok a KSH 2014 novemberi adatai.

²² 2012-ben a magyarországi kvv.-k összesen 1 981 ezer munkavállalót foglalkoztattak, ami 2,7-szer több a nagyvállalatoknál dolgozók számánál, és 73%-a az összes foglalkoztatottnak. A mikro-vállalkozások jellemzően egy-két fővel végzik tevékenységüket, több mint 50%-uk csak egyetlen munkavállalót foglalkoztat. A kisvállalkozások átlagosan 19 munkavállalót foglalkoztatnak. Az átlagos foglalkoztatottsági létszám az 50–249 fős középvállalkozásoknál 99 főt jelentett (ami azonban még mindig jóval kisebb a nagyvállalatokra jellemző 851 főnél).

A kkv.-k foglalkoztatottai közül a legtöbben – 262 ezer fő – a kereskedelem-, illetve a gépjárműjavítás-ágazatba sorolt mikrovállalkozásoknál dolgoztak. A mikrovállalkozások a szakmai, tudományos, műszaki tevékenységben 159 ezer, az építőiparban 105 ezer embert foglalkoztattak.

A kkv.-k által létesített munkahelyek a vidékfejlesztés szempontjából különösen fontosak, szerepük jelentősebb, mint a nagyvállalkozásokhoz tartozó munkahelyeké. A nagyvállalatok ugyanis jellemzően városokban és városok közvetlen közelében tevékenykednek, így az általuk létesített/fenntartott munkahelyeket csak a városiak és a városok vonzáskörzetébe tartozó települések lakói tudják kihasználni. A városoktól távolabbi településeken döntően kkv.-k működnek és kezdenek bele új tevékenységekbe. Így az, hogy a vidéki lakosság a szülőhelyén vagy annak közvetlen körzetében talál-e munkalehetőséget, az döntően a kisvállalkozásokon múlik.

2012-ben²³ a kkv.-k összesen közel 45 ezer milliárd forint árbevételt értek el, a teljes vállalkozási szektor teljesítményének 58%-át. A mintegy 610 ezer mikrovállalkozás és a 4400 középvállalkozás által elért összes nettó árbevétel szinte azonos értéket képviselt: 2012-ben egyaránt meghaladta a 16 ezer milliárd forintot. A vállalkozások méretének növekedésével hatványozottan nő az éves árbevételük.²⁴

A kkv.-k tevékenységét illetően a szolgáltatások szerepe a meghatározó. A legfeljebb kilencfős mikrovállalkozásoknál foglalkoztatottak 35–43%-a²⁵ két szolgáltatási területen, a kereskedelem, a gépjárműjavításban, illetve a szakmai, tudományos, műszaki tevékenységben dolgozott. További 8–13%-uk számára építőipari, 8–10%-uk részére pedig ipari szervezet nyújtott kereseti lehetőséget.²⁶ Az üzleti és személyi jellegű szolgáltatások első-

²³ 2014-re a kkv.-szektor GDP-hez való hozzájárulása 54,4%-ra csökkent.

²⁴ Egy mikrovállalkozás 2012-ben átlagosan 26 millió forint, egy 10–49 fős kisvállalkozás 475 millió forint nettó árbevételt könyvelhetett el, míg az 50–249 fős középvállalkozások már közel 3,6 milliárd forintot realizáltak. Egy szervezet átlagosan 70 millió forintot ért el. Annak ellenére, hogy a kis- és középvállalkozások között a legfeljebb 9 főt foglalkoztató mikrovállalkozások számbeli túlsúlya mutatkozott, az árbevétel mindössze 36%-át realizálták. A kkv.-k 0,7%-át képviselő középvállalkozások súlya a mikro méretűekhez hasonló. A szervezetek 4,1%-át kitevő 10–49 fős kisvállalkozások pedig az árbevétel 28%-át érték el.

A működés keretétül választott szervezeti forma is jelentősen befolyásolja az elért eredmény nagyságát. Egy társas vállalkozásként bejegyzett kkv. 2012-ben átlagosan 112 millió forint nettó árbevételt könyvelhetett el, az egyéni vállalkozások esetében ugyanez az érték 7,5 millió forintot tett ki.

Az árbevétel gazdasági ág szerinti összetétele a szervezetek tevékenységi szerkezetének megoszlásához hasonlóan alakult. Magyarországon 2012-ben a kkv.-k árbevételének 63%-át szolgáltatások nyújtásával foglalkozó, egyharmadát ipari, építőipari tevékenységet folytató, 3,9%-át pedig mezőgazdasági termeléssel foglalkozók könyvelték el. Az egyszemélyes vagy néhány alkalmazottal rendelkező vállalkozások túlnyomó részben szolgáltatásokra specializálódtak, a létszám növekedésével azonban az árbevétel mind nagyobb hányada kötődött az ipari szervezetekhez. A középvállalkozások árbevételének közel fele ipari tevékenységből keletkezett.

²⁵ A számadatok Magyarország egyes régióiban megfigyelhető – nem túlzottan nagy – eltéréseket jelzik.

²⁶ E kiemelt négy ágazat közül a kereskedelemnek, vendéglátásnak a kis, illetve a közepes méretű szervezetek esetében is jelentős szerepe van, azonban itt már nem a legfontosabb, helyét egyre inkább átveszi az ipar. A 10–49 fős szervezetek körében az építőipar a mikrovállalkozásoknál megfigyelhető súlyt képvisel. Itt emellett a mezőgazdaság emelhető ki mint olyan ágazat, amiről általánosan elmondható, hogy jelentősebb létszámot foglalkoztat. Az 50–249 fős középvállalkozások által foglalkoztatottak legnagyobb hányada – az ország egész területén, még az erőteljesen szolgáltatás centrikus Közép-Magyarországon is – ipari szervezeteknél dolgozik, a második helyet a kereskedelem, a vendéglátás foglalja el, amelyeket a megfelelő természeti feltételekkel rendelkező régiókban a mezőgazdaság követ.

sorban a mikrovállalkozásokhoz, a gazdasági szolgáltatások a kisvállalkozásokhoz kötődnek. Építőipari feladatokat túlnyomó részben az 50 főnél kisebb létszámú szervezetek, ipari termelést pedig legnagyobb részben az ennél nagyobb méretű vállalkozások végeznek. Míg eleinte a kkv.-k csupán a helyi gazdaságban, azon belül is a lakossági szolgáltatásokban működtek, addig újabban az innovatív üzleti szolgáltatások területén is megjelentek. Ezek főképp a hálózatra alapozott globális piacra kilépő vállalkozások.

7. A kis- és közép vállalkozások helyzete nemzetközi összehasonlításban

Az Eurostat 2011. évi adatai alapján az Európai Unió 28 tagállamában működő vállalkozások túlnyomó része a magyarországihoz hasonlóan a kis- és közép vállalkozások közé tartozott. Hányaduk átlagosan 99,8%-ot tett ki. Az arány – az adatot nem közlő hat tagállam kivételével – mindenütt elérte vagy meghaladta a 99,5%-ot.

Az Európai Unió vállalkozásai által előállított bruttó hozzáadott értékből a kkv.-k átlagosan 58%-kal részesedtek, ami 4 százalékponttal magasabb a magyarországinál. A foglalkoztatottakat illetően fordított a helyzet, a kkv.-k súlya átlagosan 67%-os, miközben Magyarországon elérte a 73%-ot. A szomszédos uniós országokkal összehasonlítva a kkv.-knál foglalkoztatottak hányada a magyarorszáigal szinte megegyező vagy annál nagyobb Szlovákiában, illetve Szlovéniában, viszont jóval kisebb Romániában.

8. A kkv.-k veszélyeztetettsége

Sok szó esik a kis és közepes méretű vállalkozások sebezhetőségéről. Valamennyi kkv. hendi keppel indul a gazdasági versenyben. Jellemzően kevesebb tőkével rendelkeznek, amiből következően fokozottabban lenne szükségük hitelekre. A bankszektor azonban kevésbé szívesen kölcsönöz kkv.-k részére, például azért, mert kevésbé tudnak fedezetet felajánlani arra az esetre, ha nem lennének képesek visszafizetni a kölcsönt, hiszen a csekély tőke miatt csak nagyon szerény az a vagyon, amely fedezetül szolgálhat egy kölcsönt nyújtó számára.

A mikrovállalkozások halmozottan hátrányos helyzetben vannak. A rendelkezésükre álló és a kölcsönigényléshez felhasználható saját erő korlátozott mértéke még sikeres szerződés kötés esetén is behatárolja a kölcsönként megszerezhető pénzeszög vagy a lízing formájában elérhető érték nagyságát.

A mikrovállalkozások abból kifolyólag is fokozott veszélynek vannak kitéve, hogy az itt alkalmazott jellemzően csak egy-két dolgozó ismeretei nem érik el a csoportokat, osztályokat és részlegeket üzemeltető nagyvállalatoknál felhalmozódó tudásszintet. Ez a relatív ismerethiány okozhat súrlódásokat, ütközéseket a jogi elvárásokkal. A bankokat – a fedezethiányon túl – az is gyakran visszaretenti az újonnan alakult kkv.-k finanszírozásától, hogy azok tapasztalatlansága, az üzleti életben való jártasságuk hiánya, kapcsolataik kialakulatlansága, piacismereteik csekély foka számottevően megnöveli a kölcsönnyújtás kockázatát.

Különösen veszélyes a mikrovállalkozások életében az az időszak, amikor megszűnik az egyedüli munkavállaló munkaviszonya, vagy a tulajdonos már nem képes irányítani a céget.

A 2007-ben újonnan alapított vállalkozásoknak csak 38%-a létezett a működésük kezdetét követő ötödik évben.

A 2007-ben alakult kkv.-kat 51–49%-os arányban egyéni és társas formában jegyezték be, hosszabb távra szóló fennmaradásukhoz azonban – vélhetően nagyobb induló tőkájükből, stabilabb szervezeti formájükből adódóan – utóbbiaknak nagyobb esélyük van. Ezt látszik igazolni, hogy az egyéni vállalkozások csupán 29%-a, ezzel szemben a társas formában működők 47%-a tevékenykedett még 2012-ben is.

A kkv.-k kétharmadának öt éven belüli lemorzsolódása témánk szempontjából azt eredményezi, hogy a kkv.-k által létesített munkahelyek nem stabilak, több mint 50%-uk öt éven belül megszűnik.

9. A kkv.-k támogatásának elvi háttere és csoportosítása

Mind az európai, mind a magyar gazdaságirányítás felismerte azt, hogy a kkv.-kat támogatni kell, egyrészt, mert a gazdaság, sőt az egész társadalom számára fontos, hogy ez a szektor jól működjön, másrészt, mert támogatás nélkül sok kkv. létre sem jönne vagy megszűnne. A kkv.-szektor egészének a támogatása nem jelent tisztességtelen állami beavatkozást a gazdasági versenybe.

A támogatásokat többféle szempont szerint osztályozhatjuk. Az egyik alapján megkülönböztethetünk pénzügyi és egyéb támogatásokat, s előbbieik forrás szerint európai uniós és tagállami támogatásokra bonthatók. Egy másik szempont szerint közvetlen és közvetett támogatásokat különböztethetünk meg. Közvetett támogatás alatt az kkv.-kat közvetlenül támogató szervezetek, alapok – többnyire tagállami – támogatását értjük.

10. A mikrovállalkozások pénzügyi támogatása

10.1. Pénzügyi eszközök a forráshiány felszámolására az EU programjában

Az Európai Unió korábban többéves programokat dolgozott ki a kis és közepes méretű vállalkozások fejlesztése érdekében. A vállalatok és vállalkozások, különösen a kkv.-k számára kidolgozott, 2001–2005 közötti időszakra szóló, 2000. december 20-án elfogadott program²⁷

²⁷ 2000/819/EC: Council Decision of 20 December 2000 on a multiannual programme for enterprise and entrepreneurship, and in a particular for small and medium-sized enterprises (SMEs) (2001–2005). Ez már a negyedik többéves program volt, amelyet nem követett újabb hasonló, a támogatások alanyára koncentrááló akcióprogram. Az Európai Unió a kis- és középvállalatok támogatásának aktuális teendőit újabban a szakmai programokba (például az innováció fejlesztése, az energiahatékonyság növelése stb.) integrálva hirdeti meg.

céljai²⁸ közül a vállalkozások pénzügyi környezetének javítása körében található néhány, amely alkalmasnak tűnik a forráshiány orvoslására.

Az európai befektetési alap útján támogatják a kis és közepes méretű vállalkozások tevékenységének megkezdését és az ezt közvetlenül követő életpályaszakaszt. Ez a támogatás elsősorban befektetési tőkealapok, különösen az indulótőkét biztosító alapok, regionális alapok, egyes szektorokra vagy technológiákra koncentráló alapok pénzügyi forrásainak részbeni biztosítása útján valósul meg, tehát döntően közvetett támogatást jelent a kkv.-k számára. A vállalat megalapítását követő szakaszban az úgynevezett „üzleti inkubátorok” létrehozatalának és támogatásának és követő programokkal való társításának szánnak szerepet az úgynevezett mentori rendszer keretében.

Támogatják a kis és közepes méretű vállalkozásoknak való kölcsönnyújtást. A program keretében a tagállamokban a kkv.-k számára folyósítandó kölcsönök visszafizetéséért – önállóan vagy más, hasonló szervezetekkel közösen – garanciát vállaló szervezetek segítik hozzá tevékenységük kiterjesztéséhez. A pénzügyi biztosítékok főként kis összegű kölcsönök (mikrokreditek), az információs technológia korszerű eszközeinek, szoftvereknek a beszerzését biztosító és használatuk elsajátítását finanszírozó kölcsönök, továbbá olyan kölcsönök létrejöttét hivatottak előmozdítani, amelyek a komoly növekedési potenciállal rendelkező kisvállalatok pénzügyi nehézségeit hivatottak áthidalni. Az európai befektetési alap úgy támogatja ezeket a tevékenységeket, hogy tőkét biztosít a garanciát ténylegesen nyújtó vállalkozások számára, esetleg velük közösen közvetlenül is nyújt garanciát. Az ilyen támogatás – a kkv.-k szempontjából – közvetett támogatásnak minősül. A garancia által a kis és közepes méretű vállalkozások tőkével való ellátását biztosító helyi vagy regionális alapok tevékenységének kockázatát is lehet csökkenteni.

Az európai joint venture tevékenység keretében – többek között – az úgynevezett üzleti angyalok²⁹ hálózatának fejlesztését, a hasznos tapasztalatok kicserélését, a legjobb módszerek (best practices) elterjesztését, tanítását, a bankárok és a kkv. vezetők közös asztalhoz ültetését tűzték ki célul.

²⁸ A többéves program általános célkitűzése az, hogy javítsa az általános üzleti környezetet Európában. A program céljai a 2. cikkely szerint az alábbiak:

- a gazdaság növekedésének és versenyképességének fokozása a tudásalapú és nemzetköziesedő gazdaságban,
- a vállalkozások erősítése,
- a gazdaság közigazgatási és szabályozási környezetének egyszerűsítése és javítása, különösen annak érdekében, hogy a kutatás, az innováció és az üzleti kreativitás virágozhasson,
- a pénzügyi környezet javítása a gazdaság, különösen a kis és közepes méretű vállalkozások számára,
- annak biztosítása, hogy a gazdaság könnyebben elérhesse az Európai Közösség támogatási szolgáltatásait, programjait és hálózatait, és ezen eszközök koordinálásának fokozása.

²⁹ Az üzleti angyal nem feltétlenül pénzügyi szervezatként támogatja például a startupvállalkozásokat, hanem magán személyként vagy egyéb elkötelezettként. Ezek jellemzően a

- korábbi vállalkozói ismerettségből kerülnek ki,
- befektetéshez értő vagyonos emberek,
- kockázatmentes vágyó rokonok, ismerősök, barátok.

Őket szokták hívni a „3F”-nek: Friends, Family and Fools. Ez is szemlélteti, hogy alapvetően magas üzleti kockázattal járhat az ilyen irányú befektetés. Ugyanis a befektetett pénznek nincs fedezete, ezért a tőke-viszszafizetés garanciája ez esetben nem létezik. Lásd Tóth Márk (2015): Kockázati tőke az adózásban. *Profit7.hu*. Elérhető: <http://profit7.hu/adoszakerto/kockazati-toke-az-adozasban> (A letöltés dátuma: 2017. 01. 01.)

Némi leegyszerűsítéssel a kkv.-k európai támogatásának három fő elemét emelhetjük ki:

- tőke – nevezetesen induló és pótlólagos tőke – biztosítása,
- garancianyújtás kölcsönfelvételhez, vagy tőke biztosításához,
- piaci ismeretek elterjesztése.³⁰

Magát a kölcsönnyújtást és a kölcsönért fizetendő kamatok támogatását a 2001–2005 közötti időre szóló program nem említi, csak a kölcsönök biztosítását. Ennek oka abban keresendő, hogy a kis és közepes méretű vállalkozások tevékenységének javítását célzó korábbi programok főként ezekre helyezték a hangsúlyt, a kkv.-k számára kölcsönöket nyújtó intézmények által folyósított kölcsönök kamatainak egy részét fedezték a brüsszeli költségvetésből folyósított kamattámogatások. Ezek közvetlen támogatásnak minősültek. Az utóbbi időben az EU többéves programjai nem közvetlenül a kis és közepes méretű vállalkozásokat finanszírozzák, hanem harmadik személyeket látnak el tőkével abból a célból, hogy a kkv.-k javára és érdekében végezzenek bizonyos tevékenységeket, a költségek részbeni fedezésével elérjék, hogy a kkv.-k részére szolgáltatást nyújtó vállalkozások csökkentsék az áraikat.

10.2. Pénzügyi eszközök a forráshiány felszámolására Magyarországon

Napjaink magyar gazdaságának szereplői alultőkésítettek.³¹ A forráshiány mindenfajta méretű vállalkozást sújt, de a mikro- és kisvállalkozások szenvednek tőle legjobban. A kkv.-k számára meghirdetett pályázatokon a feltételeknek megfelelő vállalkozások különböző pénzügyi kedvezményeket (csökkentett kamatozású, vagy kamatmentes hitelt) vagy vissza nem térítendő támogatásokat kaphatnak.

A forráshiány mérséklésének közvetlen eszközeit az olyan támogatások, pályázati lehetőségek képezik, amelyek bizonyos közérdekű célok megvalósítása érdekében kedvezményes kamatozású, esetleg kamatmentes kölcsönöket, új munkahelyek létesítése esetén munkabér-támogatást stb. biztosítanak. A kkv.-k számára legkedvezőbb esetben a számukra nyújtott támogatást nem is kell visszatéríteni.

A vidékfejlesztés szempontjából nagyon fontosak a jellemzően az önkormányzatok által igénybe vehető támogatások, például a külterületi utak javítására, a településfejlesztésre vagy a település képét meghatározó épületek felújítására igényelhető támogatás. Léteznek kifejezetten mezőgazdasági tárgyú támogatások, amelyek – jellegüknél fogva – döntően a vidékfejlesztést szolgálják, például az öntözésfejlesztési célú vagy a szarvasmarhatartást segítő támogatás. Mikro-vállalkozások számára is elérhető, de nem csak kkv.-k által igény-

³⁰ A piaci ismeretek elterjesztése tipikusan nem pénzügyi jellegű támogatás, bár lehetséges, hogy piaci alapon igénybe vehető képzések, tanfolyamok ellenértékét térítik meg utólag a kkv. számára.

³¹ Az alapvető probléma tehát gazdasági gyökerű, azt nem jogszabályok okozzák. Abban azonban már a jogi környezet is „ludas”, hogy a kis és közepes méretű vállalkozások nem jutnak minden esetben megfelelő mértékű és olcsó külső forráshoz. Ezen jogi hátráltató tényezők közül villantott fel néhányat *A kisvállalkozások forrásteremtését és különösen kockázati tőkével való támogatását segítő kezdeményezések az EU-ban és Magyarországon* című tanulmányom, amely a *Kis- és középvállalkozások az Európai Unió küszöbén* című, a Széchenyi István Egyetem által Győrben, 2004-ben kiadott tanulmánykötetben jelent meg (205–221.) A tanulmányban olyan jogi szabályokat, jogintézményeket mutattam be, amelyek akadályozzák a kis és közepes méretű vállalkozások forráshiányának csökkentését, és ezeket a korlátozó tényezőket milyen jogszabályi változtatások révén lehetne kiiktatni.

be vehető program például az egyedi szennyvízkezelés kiépítését szolgáló pályázat vagy a „Fiatal gazda” pályázat. Kifejezetten nem mezőgazdasági tevékenység kistelepülésen való indításához 12 millió forint vissza nem térítendő támogatást lehet igényelni 2017-től.

Ezek a pályázati lehetőségek nagyon fontosak, de nem nyújtanak valódi lehetőséget minden kkv. számára. A mikroállalkozások többsége nem is szerez tudomást e pályázati lehetőségekről, és jelentős részük nem kellően felkészült ahhoz, hogy a siker esélyével kecsesítő pályázati anyagot tudjon összeállítani. A támogatandó célok köre is folyamatosan változik, a támogatási feltételek sem állandók, a pályázat benyújtási határidői rövidek, így a rendszer egésze egy átlagos mikroállalkozás számára nem kiszámítható. Még a pályázaton sikerrel szereplőknek sem oldódik meg minden problémája, mivel a támogatások egyszeri alkalmat jelentenek, tartósan nem kompenzálják a mikroállalkozás méretéből fakadó hátrányokat.

11. A kockázati tőke-befektetés

Szeretném felhívni a figyelmet egy olyan intézményre, amely az európai többéves programokban említett mindhárom célkitűzés megvalósítására képes. A kockázati tőke-befektetés olyan jogi eszköz, amely tőkét biztosít a kisvállalkozásnak tevékenysége kezdeti szakaszában, tőkét emel, vagy tagi kölcsönt ad a kkv. számára, amikor tevékenységét bővíteni kívánja, és mindezek mellett piaci ismereteinek átadásával, üzleti kapcsolatainak felhasználásával, vállalatirányítási tudásának bevetésével közvetlenül is javítja a kisvállalkozás menedzselési színvonalát.³² A kockázati tőke-befektetés tehát nem tisztán pénzügyi támogatás, hanem olyan módszer, amely a kkv. likviditásának javításán túl piaci ismereteket, üzleti kapcsolatokat is biztosít a kkv. számára a működésének viszonylag korai szakaszában. A kockázati tőke-befektetők „a pénzügyi támogatáson felül szakmai tudással is segítik a vállalkozásokat. A magántőke befektetők gyakorlatilag együtt dolgoznak a cégvezetéssel, hogy a vállalkozás gazdasági expanzióját megvalósítsák.”³³ A kkv. számára fontos, hogy pénzügyi helyzete és ismeretszintje anélkül javul, hogy ezért fizetnie kellene. A kapott segítség „árát” a kkv. tulajdonosai fizetik meg, akik rövid távon el kell, hogy fogadják azt, hogy a kockázati tőke-befektető „beleszól” a cég ügyeibe, hosszabb távon pedig kénytelenek osztozni az elért hasznon, ami befektető nélkül csak az övék lett volna. „Jellemzően a kockázati tőke úgy nyújt pénzügyi segítséget az induló vállalkozásnak, hogy tulajdoni részesedést is kap belőle. Ez az egyik biztosítéka annak, hogy a birtokolt tulajdonosi arány függvényében az üzleti folyamatokba beleszólással bírjon.”³⁴

³² Az Európai Unió már a korábbi programokban is biztosított közösségi forrásokat a kis- és közepes vállalkozások számára. Ezek egy része (I-TEC-program, ETF-startupprogram stb.) az ilyen vállalkozások számára kockázati tőkét biztosító alapok rendelkezésére álló pénzeszközök növelését szolgálta. Az EU komoly szerepet szánt annak az elképzelésnek, hogy a kutatócentrumokhoz és tudományos parkokhoz kapcsolódó alapok kockázati tőkét nyújtsanak a kis és közepes méretű vállalkozások számára.

³³ TÓTH M. (2015): Kockázati tőke az adózásban. Elérhető: <http://profit7.hu/adoszakerto/kockazati-toke-az-adozasban> (A letöltés dátuma: 2017. 01. 01.)

³⁴ TÓTH 2015.

11.1. A kockázati tőke-befektetés gazdasági háttere

A kockázati tőke-befektetés a társaságokhoz tulajdonosként történő csatlakozás egy speciális esete. Magyarországon többnyire nem a társaság megalapításakor kapcsolódik be a pénzforrásokkal rendelkező személy, hanem már létező társaságban szerez tulajdonrészt. A kockázati tőke-társaságok speciális tevékenysége révén olyan céltársaságok is pótlólagos forráshoz juthatnak, amelyek a finanszírozás egyik klasszikus jogi eszközével (kölcsön, bankkölcsön, lízing, faktoring) sem szerezhettek extra tőkét, a nagy kockázat vagy a magas tőkeigény, esetleg a lassú megtérülés stb. miatt. A kockázati tőke-befektető tudomásul veszi, hogy lesznek olyan befektetései is, amelyek kapcsán elveszíti a befektetett összeget, mivel úgy számít, hogy lesznek extraprofitot eredményező ügyletei is, amelyek kiegyenlítik ezt a veszteséget. A kockázati tőke-befektető egy portfóliót készít, amelyben bizonyára lesznek nagyon sikeres befektetések éppúgy, mint olyanok, amelyeket csak nullszaldóval vagy veszteséggel tud lezárni. A nemzetközi gyakorlat szerint tíz befektetésből kettő nyereséggel zárul, és ennek a két befektetésnek a kimagasló hozama fedezi a másik nyolc projekt veszteségét vagy az átlagosnál kisebb nyereségét. A kockázati tőke természetesen nem a nagyobb kockázat, hanem a nagyobb nyereség reményében kerül kapcsolatba olyan tevékenységekkel végző társaságokkal, amelyek fejlesztési elképzelései ígéretesek. A kockázati tőkének kimagasló szerepe a kis és közepes méretű vállalkozások finanszírozásában. Abban az esetben, ha a kockázati tőke-befektető egy kockázati tőke-társaság, akkor csak a saját tőkéjét használja. A kockázati tőkekezelők³⁵ viszont kockázati tőke-alapokat³⁶ hoznak létre oly módon, hogy kollektív befektetési értékpapírokat hoznak forgalomba zártkörűen, kizárólag szakmai befektetők részére. Egy kockázati tőkekezelő vállalkozás jóval nagyobb tőkét képes a hasznos cél érdekében összegyűjteni, mint egy átlagos magyar gazdasági társaság. A kockázati tőkekezelőkre és az általuk végzett tevékenységre a jogszabály számos követelményt határoz meg, éppen azért, mert a kockázati tőkekezelő nem a saját vagyontárgyát kockáztatja.³⁷

11.2. A kockázati tőkére háruló kockázat mérséklése

A kockázati tőke is igyekszik felbecsülni a kockázatokat. A megismert rizikó azonban kevesebb esetben veszi el a befektetői kedvét. Az új termékeket gyártani kívánó, új szolgáltatással a piacra lépő, vagy éppen új technológiát alkalmazó cégek különösen gyakran válnak

³⁵ A kockázati tőkekezelő: rendszeres gazdasági tevékenységként kizárólag kockázati tőke-alapot, illetve magántőkekezelő alternatív befektetési alap-kezelő [a kollektív befektetési formákról és kezelőikről, valamint egyes pénzügyi tárgyú törvények módosításáról szóló 2014. évi XVI. törvény 4. § (3) bekezdés 60. pontjának a 2014. évi CIV. törvénnyel módosított szövege].

³⁶ A kockázati tőke-alap: olyan zártvégű alternatív befektetési alap, amelyet vállalkozásfejlesztés finanszírozásának céljából hoztak létre, és befektetési politikája szerint az összesített tőke-hozzájárulása és a le nem hívott tőkéje legalább 70%-át a vállalati fejlődés kezdeti szakaszában lévő vállalkozásokba fekteti, amelynek kollektív befektetési értékpapírjait zártkörűen, kizárólag szakmai befektetők részére hozzák forgalomba, és amely nem tőkeáttétellel finanszírozott [a kollektív befektetési formákról és kezelőikről, valamint egyes pénzügyi tárgyú törvények módosításáról szóló 2014. évi XVI. törvény 4. § (3) bekezdés 59. pontjának a 2014. évi CIV. törvénnyel módosított szövege].

³⁷ Követelményeket tartalmaz például a 2014. évi XVI. törvény 67. §-a.

a kockázatitőke-befektetések céltársaságaivá. Ennek az az oka, hogy az új megoldás révén a tevékenység különösen hatékony lehet, ha ezt az újdonságot sikerül a piacra vinni, és a piac azt el is fogadja. Ahhoz, hogy ez bekövetkezzék, a tőkén kívül még szükség van másra is.

A kockázati tőke gyakran az induló vállalkozásokban lát fantáziát. Ezek a fejlődésük kezdeti stádiumában lévő vállalkozások nem rendelkeznek megfelelő piaci ismeretekkel. Vezetőik gyakran jó műszaki emberek, akik szeretnék ötletüket megvalósítani, de az ehhez szükséges irányítási, vállalatvezetési ismereteknek gyakran híján vannak. A kockázati tőke nem „csupán” pénzt ad a célok eléréséhez, hanem biztosítja a szükséges ismereteket, szakmai tapasztalatokat, piaci kapcsolatokat. Teszi ezt azon jól felfogott érdekében, hogy a céltársaság sikere saját társasági tulajdonrészének értékét növeli. A kockázati tőke tehát nem csak azért toleránsabb a befektetési kockázatok iránt, mert olyan társaságokat választ, ahol a lehetséges nyereség magas mértéke racionálisan ellensúlyozza a kockázat – másfajta hitelezők számára már túl magas – fokát. A másik ok az, hogy a kockázatitőke-befektető saját tevékenységével képes csökkenteni a kockázatot. A rizikó tehát számára – saját aktivitásának eredményeképpen – kisebb, mint ugyanazon szituációban a kölcsönt folyósító vagy a faktoráló számára lenne.

A kockázatitőke-befektető többnyire jelentős tulajdoni hányadot szerez, és ezzel összefüggésben a szavazati jogok magas százalékával rendelkezik. A kockázatitőke-befektető – a társaság tagjaként, részvényeseként – tulajdonosi minősége által képes befolyásolni a társaság működését, a gazdasági tevékenységet, a kockázatvállalás mértékét. Mivel a kockázatitőke-befektető szavazati hányada magas, így arra is képes, hogy irányítsa a társaságot,³⁸ ne csupán befolyásolja a döntéseket.

11.3. A kockázati tőke támogatása

A kkv. számára a kockázatitőke-befektető – legyen az önálló társaság vagy kockázatitőke-alap-kezelő – közvetlen támogatást nyújt. A kockázatitőke-befektető és kockázatitőke-alap-kezelő számára nyújtott EU és/vagy tagállami támogatás a kkv-k számára nyújtott közvetett támogatásnak minősül.

11.3.1. A megfelelő jogi környezet kiépítése

A magyar jog 1998-tól kezdődően világos szabályokat tartalmazott³⁹ a kockázatitőke-befektetési vállalkozásokra és a kockázatitőke-alap-kezelő kockázatitőke-alap-kezelőkre. A törvényt 2006. január 1-től hatályon kívül helyezték, így a kockázatitőke-befektetési vállalkozás mint kategória megszűnt. A kockázatitőke-alap-kezelőkre vonatkozó szabályokat áthelyezték egy másik törvénybe. Így a hatályos magyar jog a kockázatitőke-befektetést nem szabályozza, mivel az alapkezelőkre vonatkozó normák döntően befektetővédelmi jellegűek.

³⁸ Természetesen itt nem feltétlenül alakul ki konszernjogi értelemben vett irányítás. Szociológiai szempontból 75%-nál kisebb szavazati részesedés mellett is képes a kockázatitőke-társaság érvényre juttatni a céltársaság működésével kapcsolatos akarátát és érdekeit.

³⁹ Eredetileg az 1998. évi XXXIV. törvény szövege szövege a kockázatitőke-befektetésekről, a kockázatitőke-társaságokról és a kockázatitőke-alapokról. Utóbbiakról ma a 2014. évi XVI. törvény tartalmaz rendelkezéseket.

11.3.2. A tőketámogatás

Az Európai Unió speciális programot⁴⁰ valósít meg, amellyel egy határokon átnyúló kockázati tőke-alap-kezelő tevékenységét támogatja. A program jellegéből fakadóan a kedvezményezettek nem a mikrovállalkozások közül kerülnek ki. Magyarországon ma 28 JEREMIE-alap működik összesen 130 milliárd forintos keretösszeggel. Ezek hibrid alapok, amelyek az uniós forrás és a magántőke mellett állami forrásokat is felhasználnak befektetéseik során. A kockázati tőke-befektetési szektor révén a 2010 és 2014. június 30. közötti időszakban Magyarországon 179 társaság kapott 58 milliárd forint értékű finanszírozást, 2014 harmadik negyedévéig pedig már 271 befektetést hajtottak végre a kockázati tőke-alapok 72 milliárd forint értékben, és 8 milliárd forint kölcsönt is nyújtottak. Az átlagos befektetési érték 294 millió forintra nőtt 2014 harmadik negyedévére.⁴¹

11.3.3. Az adókedvezmények

A tagállamok adómentességek, adókedvezmények útján tudják támogatni a kockázati tőke-befektetési tevékenységet végző vállalkozásokat és a kockázati tőke-alap-kezelőket. A kockázati tőke-befektetéseket végző vállalkozásokat a magyar jog 1998-tól kezdődően úgy is igyekezett ösztönözni, hogy a tevékenység megkezdésétől számított hat éves időszak alatt a társasági adónak 0%-os volt az adókulcsa az ilyen tevékenység végzők számára.⁴² A kockázati tőke-befektetések adószempontú támogatása áttételesen a céltársaságok helyzetének javítását szolgálta. Azért engedte el – bizonyos esetekben – az állam a kockázati tőke-befektető társaságok által fizetendő társasági adót, hogy ez a kedvezmény tőkét csalogasson a kockázati tőke-befektető társaságokhoz és a kockázati tőke-alapokhoz, amelyek tevékenysége által javul a céltársaságok forrásellátottsága. A kockázati tőke-befektetési tevékenységet végző vállalkozások és a kockázati tőke-alap-kezelők átmeneti társasági adókedvezménye nem csupán a kockázati tőke-befektetésért volt. Az állam nem a kockázati tőke-befektető társaságokat és kockázati tőke-alapokat kívánta adókedvezményben részesíteni. A speciális adójogi helyzet az ilyen szervezetek kockázati tőke-befektető tevékenységének szólt.

Nem volt szerencsés megoldás, hogy az adókedvezmények csak a korlátozott felelősségű társaságokban és részvénytársaságokban történő tulajdonszerzéshez kapcsolódtak, mert ez nem adott ösztönzést a mikrovállalkozásokba történő befektetéshez, amelyek jellemzően nem kft. vagy rt. formájában működnek. Nem állítható, hogy a kockázati tőke teljes mértékben figyelmen kívül hagyta a mikrovállalkozásokat, de szerencsésebb lett volna a vidékfejlesztésben kimagasló szerepet játszó mikrovállalkozásokba történő befektetések

⁴⁰ JEREMIE-program.

⁴¹ A kockázati tőke-alapok forrásgyűjtéseinek és befektetéseinek bő 70 százaléka a JEREMIE-alapokhoz kapcsolódik, döntő hányada így uniós forrás, az intézményi befektetőktől – például a nyugdíjalapoktól – kevés forrás érkezik. A források legnagyobb hányadát (58,52%) kormányzati szervek bocsátják rendelkezésre, őket a (döntően állami háttérű) bankok (18,01%) és a magánbefektetők (10,48%) követik. Lásd *Közel 300 millió forint az átlagos kockázati tőkebefektetés* (2015). Elérhető: https://mfor.hu/cikkek/makro/Kozel_300_millio_forint_az_atlagos_kockazati_tokebefektetes.html (A letöltés dátuma: 2017. 01. 01.)

⁴² Jelen tanulmány – terjedelmi okokból – nem tűzhetette ki célként a vonatkozó adószabályok részletes bemutatását.

esetén is biztosítani mindazokat a kedvezményeket, amelyekhez a kockázati tőke hozzájutott a közepes méretű vállalkozásokba történő befektetés esetén. Az 1998 utáni magyar adójogi szabályozás ösztönözte a kis- és közepes vállalkozások segítőit, de behatárolta tevékenységüket, és ezzel a mikro- és kisvállalkozások tekintetében jórészt kihasználatlanul maradtak a kockázati tőke-befektetésben rejlő előnyök.

Sajnos a magyar adójogi jogalkotás nem a diszfunkció felszámolása irányába lépett, hanem 2006-ban mellőzte a kockázati tőke-befektetők társasági jogi adókedvezményét. Így a hatályos magyar jog szerint csak a kockázati tőke-alapokat kezelő társaságok mentesülnek a tevékenység után az általános forgalmi adó megfizetése alól. „Olyan, adózást érintő kedvezményt, amely kifejezetten kockázati tőke-befektetésekhez mint jogügyletke kapcsolódna, a hatályos magyar jogrendszer nem alkalmaz.”⁴³

További negatív fejlemény, hogy 2015. elejétől a befektetési alapokra vonatkozóan életbe lépett különadó értelmében adót is kell fizetniük a kockázati alapkezelőknek. A pénzügyi szervezetek különadóját pedig már eddig is fizetniük kellett. Mindez együttesen azt eredményezi, hogy az állam adójogi eszközökkel nem ösztönzi a kockázati tőke-befektetéseket, így ma Magyarországon a lehetségesnél kevesebb vállalkozás végzi ezt a – kkv.-k szempontjából is fontos – tevékenységet, és az ezzel foglalkozók a szükségesnél és indokoltnál kisebb tőkeerővel rendelkeznek.

12. A kkv.-k által elkövetett versenyjogi jogsértések enyhébb szankcionálása

A versenyt leginkább sértő magatartások tanúsítóit a versenytörvény alapján a Gazdasági Versenyhivatal jellemzően bírság megfizetésére kötelezi.⁴⁴ A kis és közepes méretű vállalkozások jogi ismeretei bizonyítottan kisebbek a nagyvállalatoknál. A jogalkotó feltételezi azt, hogy a kkv.-k által első ízben elkövetett jogsértés nem a piaci versennyel való szándékos szembehelyezkedés, hanem a kellő ismeretek hiányának következménye. Ezért 2015 nyarától a Gazdasági Versenyhivatal – bizonyos esetekben⁴⁵ – jogosult arra, hogy bírság helyett figyelmeztetést alkalmazjon. Valószínű, hogy a figyelmeztetés is elegendő ahhoz, hogy a versenyjogi követelményekbe beleütköző kkv. a jövőben nem tanúsít majd jogsértő magatartást. A jog azonban olyan kötelezettség előírására is feljogosítja a Gazdasági Verseny-

⁴³ GLAVANITS J. (2012): A kockázati tőkebefektetések adózásának egyes kérdései. *Miskolci Szemle*, 1. sz. 104–114.

⁴⁴ Az eljáró versenytanács bírságot szabhat ki azzal szemben, aki ... [Tpvt. 78. § (1) bekezdés]

⁴⁵ Tpvt. 76. § (1) Az eljáró versenytanács határozatában

l) a 78. § (8) bekezdése szerinti figyelmeztetést alkalmazhatja arra vonatkozó kötelezettség előírása mellett, hogy az ügyfél alakítson ki a versenyjogi előírásoknak megfelelést és jogsértés megelőzését biztosító belső eljárásrendet.

Tpvt. 78. § (8) Kis- és középvállalkozásokkal szemben az első esetben előforduló jogsértés esetén – kivéve az Európai Unió jogába való ütközés esetét – bírság kiszabása helyett az eljáró versenytanács figyelmeztetést is alkalmazhat.

Tpvt. (9) Nincs lehetőség a (8) bekezdés alapján a bírságtól való eltekintésre, ha

a) a jogsértés közbeszerzési eljárás során áruk rögzítésére vagy a piac felosztására irányuló megállapodás kötésében, vagy összehangolt magatartás tanúsításában nyilvánul meg, vagy

b) a jogsértésre a személyeknek koruk, hiszténységük, szellemi vagy fizikai fogyatkozásuk miatt különösen kiszolgáltatott, egyértelműen azonosítható csoportjához tartozó személlyel szemben került sor.

hivatalt, hogy az ügyfél alakítson ki a versenyjogi előírásoknak megfelelést és jogsértés megelőzését biztosító belső eljárásrendet.

A kkv.-knak a versenyjogban 2015 óta érvényesülő pozitív diszkriminációja olyan újszerű jogi kezdeményezés, amely – szűk körben – alkalmas arra, hogy ezt a sok veszélynek kitett vállalkozáscsoportot úgy mentesítse az ismerethiányból fakadó jogsértés tipikus következménye alól, hogy ezzel nem veszélyezteti a bírságtól remélt generális és speciális prevenciót.

13. Összegzés

Tanulmányunk elején – a szülőhelyhez való kötődést és az attól való elszakadást befolyásoló emocionális és gazdasági tényezők számbavétele révén – igyekeztünk bemutatni a legfontosabb körülményeket, amelyek szerepet játszanak abban, hogy egy vidéken született magyar állampolgár szülőhelyén vagy annak körzetében éli-e le életét, vagy beköltözik a városba, esetleg nemcsak szülőhelyét hagyja el, de az országot is. Álláspontunk szerint a sokféle körülmény közül legfontosabb a munkalehetőség vidéki hiánya, illetőleg az a helyzet, hogy a vidéken elérhető munkalehetőség nem illeszkedik az egyén elképzeléseihez. Tanulmányunk második részében bemutattuk a kis- és közepes vállalkozásokat, főként a mikrovállalkozásokra koncentrálna. Azért szenteltünk a kkv.-knak és e körön belül is a mikrovállalkozásoknak nagy figyelmet, mert ezek töltenek és tölthetnek be kiemelkedő szerepet a vidék népességmegtartó képességét legsúlyosabban veszélyeztető probléma orvoslásában. Statisztikailag bizonyított tény ugyanis, hogy a kkv.-k egységnyi jövedelem előállításához számottevően több munkaerőt használnak fel, mint a nagyvállalatok. Vidéken főként a mikrovállalkozásoktól várható az új munkalehetőségek létrehozása, sőt a meglévők megőrzése is. A kkv.-k és különösen a mikrovállalkozások azonban sérülékenyek, rövid életűek. Állami beavatkozás nélkül nem képesek megvalósítani céljaikat, amelyek egyben társadalmi célkitűzések is. Támogatások újabbnál újabb formáit kell kitalálni és megvalósítani ahhoz, hogy a kkv.-k képesek legyenek betölteni azt a szerepet, amelyre adottságaik alapján képessé válhatnak, és vidéki munkahelyek százezreit hozhassák létre. Láthattuk, hogy a pályázatok révén elnyerhető közvetlen és közvetett pénzügyi segítségen túl, a kockázati tőke-befektetés is alkalmas eszköz a kkv.-k fennmaradásának és fejlődésének előmozdítására. A magyar jogalkotás olyan újszerű jogi megoldások bevezetésére is nyitott, mint a versenyjogi jogsértés szankciórendszerének felfüggesztése. Végezetül annak a reményünknek kívánunk hangot adni, hogy a mikrovállalkozások támogatása révén a költségvetés és a jogrendszer egy költségtakarékos, ugyanakkor hatékony eszközre lel, amely áttételesen ugyan, de érdemben hozzájárul a vidék népességmegtartó erejének növeléséhez.

Felhasznált irodalom

BODNÁR K. – SZABÓ L. T. (2014): *A kivándorlás hatása a hazai munkaerőpiacra*. Budapest, MNB-tanulmányok. Elérhető: www.mnb.hu/Root/Dokumentumtar/MNB/Kiadvanyok/mnbhu_egyebkiadvanyok_hu/A_kivandorlas_hatasa_a_hazai_munkaeropiacra.pdf (A letöltés dátuma: 2017. 01. 01.)

- GLAVANITS J. (2012): A kockázati tőkebefektetések adózásának egyes kérdései. *Miskolci Szemle*, 1. sz. 104–114.
- LAKATOS J. (2015): Külföldön dolgozó magyarok, Magyarországon dolgozó külföldiek. *Statisztikai Szemle*, 93. évf. 2. sz. 93–113.
- TÓTH M. (2015): Kockázati tőke az adózásban. Elérhető: <http://profit7.hu/adoszakerto/kockazati-toke-az-adozasban> (A letöltés dátuma: 2017. 01. 01.)
- Közel 300 millió forint az átlagos kockázati tőkebefektetés* (2015). Elérhető: https://mfor.hu/cikkek/makro/Kozel_300_millio_forint_az_atlagos_kockazati_tokebefektetes.html (A letöltés dátuma: 2017. 01. 01.)

A termőföld mint környezeti tárgy védelme és beilleszkedése a vidékfejlesztés jogi eszközrendszerébe

Kurucz Mihály

1. Bevezetés

A vidékfejlesztés és a mezőgazdaság, a mezőgazdaság mint környezetterhelő tényező

A vidéki térségek gerince a mezőgazdaság. A mezőgazdaság akkor támasza a vidék társadalmának, ha annak természeti és szociális környezetét is szolgálja, az úgynevezett öko-szociális hatásai szinergiahatásban állnak a műszaki, üzemgazdasági észszerűségekkel. A vidékfejlesztés kulcsfontosságú tényezője a többfunkciós mezőgazdaság. Ebben az értelemben a mezőgazdaság nem csupán árutermelő ágazat, hanem társadalmi és környezeti feladatokat egyaránt ellát: természetvédelmi és tájfenntartási feladatkört. Ezt nevezzük *multifunkcionális mezőgazdasági modellnek*.

A mezőgazdasági tevékenységnek nem az a kizárólagos funkciója, hogy előállítsa a mezőgazdasági terméket.¹ A mezőgazdasági politikának a termék-előállítás mellett célkitűzése a vidéki lakosság megőrzése, a mezőgazdaság hagyományos módszereinek a fenntartása, a kulturális hagyományoknak a megőrzése, a környezet, a természet, a táj megőrzése is, akárcsak a megélhetés, a jövedelem biztosítása a vidék népessége számára.

A mezőgazdálkodásnak azonban nem minden formája és rendszere képes a vidék megerősítésére, népességmegtartó képességének növelésére.

A hagyományos, a környezettel azonos anyagokkal, technikákkal dolgozó mezőgazdaság – az iparral ellentétben – nem volt szennyező hatású. A növénytermesztés során – a betakarított növényi részek kivételével – a növénymaradványok visszakerültek a talajba, illetve a vadon élő vagy a haszonállatok táplálékául szolgáltak. Az állati trágya növényi tápanyagként hasznosult, és az ember – a létfenntartási céllal betakarított zöldtömeg kivételével – lényegében minden szerves hulladékot visszajuttatott a talajba.

A hagyományos modell a külső erőforrások korlátozottsága miatt a rendelkezésre álló erőforrások maximális hasznosítására törekedett. A természetes ökoszisztémákhoz hasonlóan zárt rendszerű anyag- és energiaáramlás jellemezte: a főtermék mellett a melléktermékek takarmányként, trágyaként, illetve tüzelőként hasznosultak, lényegében hulladékképződés

¹ Szemben például az Amerikai Egyesült Államok mezőgazdaságával, amely kizárólag élelmiszer-előállítási célt követ.

nélkül. Ez a körforgás ökológiai szempontból előnyös volt. A növénytermesztés és az állattenyésztés ugyanis térben egységet alkotott, egy olyan stabil ökológiai rendszerként, amely nagyon kevés szennyeződést juttatott a környezetbe.

A környezet szempontjából káros hatásokkal is járt a hagyományos modell, ugyanis a talajok tápanyagtartalmának elszegényedését idézte elő, ahogyan sem a defláció, sem az erózió vonatkozásában nem tudott megfelelő védelmet nyújtani. Ez mindenekelőtt a szakértelem és a megfelelő eszközök hiányára vezethető vissza, de szerepet játszott benne a birtokstruktúra kedvezőtlen irányban történő módosulása is. Az alacsony termelékenységű összefüggésben – a népesség növekedésével összhangban – a mezőgazdasági terület a természetes élővilág rovására növekedett. A hagyományos modell napjainkban is jellemző, mégpedig a Föld országainak nagyobbik, a fejlődő országokból álló csoportjára.

Az intenzitását és környezeti hatásait tekintve a kapitalista agráriumhoz hasonló iparszerű modell hazánkban a nagyüzemi gazdálkodáshoz köthető. Az iparszerű termelési rendszerek üzemgazdasági szinten is csak állami támogatással versenyképesek, de az általuk okozott társadalmi² és környezeti károk viselése az adófizetőket terheli.

Az iparszerű, legújabb változatában a biokémiai ipari modellre korszerűsített nagyüzemi mezőgazdasági változatnak a környezetre és a vidék társadalmára gyakorolt (ökoszociális) hatásai rosszak, a környezet pusztulásához és a helyi társadalom széteséséhez, a vidék népességmegtartó képességének csökkenéséhez vezetett és vezet. Az „iparszerű” mezőgazdaságban a gépek kiváltják a humán munkaerő nagy részét, az emberiség fele ma is földműveléssel foglalkozik.

Az ökoszociális vagy második pilléres³ mezőgazdasági rendszerek, amelyeket a Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program is támogat, részben megelőzik ezeknek a problémáknak a kialakulását. A mezőgazdaság többfunkciós, úgynevezett ökoszociális modelljében az agrártermelés igényeivel egyenrangú követelményként érvényesül a környezet- és természetvédelem is.⁴

Az agrár-környezetvédelem fogalmi rendszerében első szinten helyezkedik el a *környezeti fenntarthatóság*,⁵ a természeti erőforrások védelme. Ennek eléréséhez szükséges az agrártermelés negatív externáliáinak csökkentése a gazdálkodás egyes kockázatos inputjainak, mint például a kemikáliáknak a visszafogásával, illetve a környezetbarát termelési eljárások bővítésével.

² A modernizálás, gépesítés rendkívül jó dolog, de vitathatatlanul munkanélküliséget indukáló tényező. Lehet azzal érvelni a mezőgazdasági szektor társadalmi jelentőségével szemben, hogy foglalkoztatottainak köre egyre kisebb számú, a távozásra kényszerült munkaerőt jelentő embertömeg azonban ettől még sajnos nem szublimál el, így indokolatlan kifejeíteni a gazdaságossági számításokból. Attól még makacsul létezik továbbra is egy probléma, hogy sikerült externalizálnunk. A társadalmi károkat tovább gyarapítja az egészségtelen élelmiszerek okozta megbetegedések költségvonzata

³ Az EU Közös Agrárpolitikájának átalakítási folyamatában a második (ökoszociális) pillér erősítése (leginkább az agrár-környezetvédelmi támogatások összkiadásokon belüli arányának növelésének eszközével) és az első, úgynevezett termelési pillér (kvótákhoz kötött, mennyiségi támogatások) ezzel párhuzamos karsúsítása a fő cél

⁴ TANKA E. (2005): A birtokpolitika és a földjog stratégiai kihívásai uniós tagságunk első évtizedében. *Gazdaság és Jog*, 13. évf. 1. sz. 3.

⁵ A fenntartható használat, a tartamosságot, a természetkímélő módszerek alkalmazását és a biológiai sokféleség védelmét foglalja magában az élőhelyvédelemben. A korábbi vonatkozó hazai dokumentum, az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program stratégiai célkitűzései között szintén szerepel a vidéki környezet javítása a megfelelő földhasználat révén, amelyhez beavatkozási akcióként kapcsolódik az agrár-környezetgazdálkodási és Natura 2000 támogatások mellett a talajok védelmének megerősítése is.

A *szociális-társadalmi fenntarthatóságot* a zömmel vidéki térségekben mezőgazdaságból élők számára kínált alternatív jövedelemszerzési, illetve munkalehetőségek biztosításával szolgálja az agrár-környezetgazdálkodás. A hagyományos gazdálkodási módszerek, földhasználati módok (például a külterjes legeltető állattartás), illetve az azokhoz kötődő (például ló-, juh-) fajták megőrzése az extenzív mezőgazdálkodás által kialakított és fenntartott természetközeli élőhelyek állapotának szinten tartása mellett az adott területek idegenforgalmi értékét is nagymértékben képes növelni.

A *gazdasági fenntarthatósághoz* tapadó cél (gazdasági hatékonyság) elérését erősíti az uniós anyagi támogatás és a fogyasztói igényen alapuló piaci kereslet. A *gazdasági fenntarthatóságot* ma már nem úgy erősítik az agrár-környezetvédelmi intézkedések, mint amikor az 1990-es évek „túltáplált” közös agrárpolitikájának segítettek.

A társadalompolitikai fenntarthatóság kulcseleme az *élelmiszer-biztonság*: az emberi fogyasztásra szánt termékek minőségbiztosítása, szennyező anyagoktól való mentessége. Az agrár-környezetvédelmi szabályozási célban a gazdasági szempontok összefonódnak a társadalomvédelmi szempontokkal, a két pillér integráltan jelenik meg. A gazdasági érdekkötöttség (csak a biztonságos élelmiszer kereslete látszik az unióban töretlennek), illetve a társadalmi haszon is adott: az emberi egészség – egészséges élelmiszereknek köszönhetően – magasabb szintjének társadalmi-gazdasági rentabilitása átütően nagy. A pillérek további összefonódását mutatja az a kört bezáró összefüggés, miszerint az élelmiszer-biztonság szintjének (például vegyszerekkel nem terhelt termőtalajból származó peszticidmaradvány-mentes alapanyagoknak köszönhető) emelkedése a környezeti fenntarthatóság pozitív következménye.

Az agrár-környezetvédelmi gazdálkodás kizárja az iparszerű nagyüzemi monokultúrás, tájhomogenizáló, gépesített, sok vegyszert használó, idegenanyag-intenzív gazdálkodási gyakorlatot. Ezzel szemben az élőmunka-igényes, magas hozzáadott értékű termékek előállítását garantálja. Az ilyen minőségi termékskála az agrártermelés jövedelmezőségét emeli, ezzel a vidéki termelők életszínvonala és a vidék népességmegtartó képessége is nő (szociális pillér).

Az így értelmezett agrártermelés célja egyrésztől a végtermék-előállítás, másrésztől a vidék arculatának megőrzése, a vidéki közösségek fenntartása, a környezeti javak előállítása.⁶ Ennek jegyében az EU bővíti a mezőgazdaság vidékfejlesztési, ökoszociális, úgynevezett „II. pilléres” teljesítményeihez kötődő támogatási forráskereteket és jogcímeket.⁷

A multifunkcionális (termelési, környezeti és társadalmi funkció) mezőgazdaságban a *közjavak*⁸ előállítása egyre fontosabb szerepet kap.

A *közjóság* olyan jóság, amelynek fogyasztásából más fogyasztók nem zárhatók ki, de nem is zavarják egymást a fogyasztásban. A mezőgazdaság által biztosított közjavak, mint például az egészséges talaj és a hozzá tartozó tiszta talajvíz, az életképes tájazonos

⁶ HALMAI P. (2007): *Az Európai Unió agrárrendszere*. Budapest, Mezőgazda Kiadó. 60.

⁷ *Jövőkereső. A Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács jelentése a magyar társadalomnak* (2010). Budapest, Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács.

⁸ A közjóság, közjavak fogalma alatt értünk a közgazdaságtanban minden olyan dolgot, amely – közvetve vagy közvetlenül – emberi szükségletek kielégítésére alkalmas. Ha egy jóság fogyasztásából nem lehet senkit kizárni, továbbá korlátlan számú fogyasztó használhatja anélkül, hogy egymást zavarnák, vagyis nem rivalizálnak egymással fogyasztói, akkor ezt a jóságot közjóságnak nevezzük.

élőhely, a termőhely⁹ stb. nem tartoznak az árutermelés körébe, piacuk nem tökéletes, nem kereskedelmi célból történik előállításuk sem. Ezeknek a közjavaknak a termelése az egész társadalom érdekét szolgálja, amely szolgáltatást a társadalomnak kell megfizetnie. A közjavak előállítása nem kötelező, csupán önkéntesen vállalható. A mezőgazdasági tevékenységekhez a közjavak jelentős száma kapcsolódik. A mezőgazdaság által biztosított közjavak egyrészt környezetvédelmi, másrészt társadalmi jellegűek.¹⁰

Környezetvédelmi jellegű közjavak:

- a környezet, a természeti táj, a kulturális örökség (mint például a sövények, a teraszos művelésű földek, és a mezőgazdasági termelés során kialakult tájképi elemek) megőrzése és fenntartása,
- a biodiverzitás fejlesztése,
- a vízminőség és a vízkészletek védelme, vízvisszatartás,
- a talaj termőképességének megőrzése,
- klímastabilitás, az üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentése,
- levegőminőség-védelem.

Társadalmi jellegű közjavak:

- a vidéki területek életképességének fenntartása, a vidék élhetősége,
- a lakosság rekreációjának biztosítása, egészségmegőrzés,
- a foglalkoztatottság fenntartása;
- az élelmezésbiztonság megerősítése;
- állatjólét és állategészségügy.

A kizárás lehetetlensége, illetve a rivalizálás hiánya együttesen a közjavak kritériumai. Amikor mindkettő feltétel fennáll, ezeket a javakat *tiszta közjavaknak* nevezzük.¹¹ A vidékfejlesztés valójában ilyen közjavak fenntartását és újraelőállítását célozza.

2. A vidékfejlesztés tárgya: a vidék és annak fogalma

A „vidéki térségeket” eleinte a „városi térségek” ellentétéként határozták meg. Ezt a megközelítést alkalmazta az Európa Tanács által 1996-ban elfogadott Vidéki Térségek Európai Chartája is, amely szerint a vidéki térség olyan szárazföldi vagy part menti vidék, amely kisvárosokat és falvakat foglal magában, ahol a terület legnagyobb részét a következő célokra használják:

⁹ Ideértendő a magyarra nehezen fordítható *terroir* fogalma.

¹⁰ A közjavak ellentétei a magánjavak. Magánjavak (mint például maga a mezőgazdasági termék) és az élelmiszer esetében a kizárás lehetősége fennáll, továbbá a fogyasztók rivalizálnak egymással, azaz egyik fogyasztása csökkenti a másik lehetőségét.

¹¹ A tiszta közjavakra nehéz példát találni. Ha a két kritérium közül csak egyik vagy másik teljesül – például a fogyasztásból egységet ki lehet zárni, de nem rövidítik meg egymást, vagy senki nem zárható ki ugyan a fogyasztásból, de minél többen hozzáférnek, annál kisebb értéket képvisel – ezeket a javakat *nem tiszta közjavaknak*, vagy *vegyes javaknak* nevezzük. A mezőgazdasági közjavak tipikusan ilyenek.

- mezőgazdaság, erdészet, halászat,
- a vidéken élők gazdasági és kulturális tevékenysége (kézművesség, ipar, szolgáltatások stb.),
- nem városi pihenő és rekreációs térségek,
- egyéb célok, mint például lakóközetek.

A vidék megerősítéséhez több lábon álló, diverz vidéki gazdaságot kell kialakítani, a tájat vonzó állapotban kell megőrizni. A sokszínű, több lábon álló vidéki gazdaság kialakításának ki kell terjednie a termőföldhöz kapcsolódó, annak termékeit feldolgozó tevékenységek fejlesztésére, a mikro-, kis- és középvállalkozások, a termelői-fogyasztói közösségek, továbbá a helyi és regionális termékek és piacok fejlesztésére, a régiók és kistérségek gazdasági autonómiájának növelésére.

A vidéki életminőség javításának fontos eleme az ellátás, az alapvető szolgáltatások, például a templomok, iskolák, a helyi kultúra és közösségi együttlét intézményei fenntartása, mert ezek meghatározzák a helyi társadalom, a falusi közösségek identitását. Ezek az együvé tartozás közösségi intézményei, így közpénzből származó kiegészítéssel jövedelmezővé kell tenni, vagy legalább az állam, az önkormányzat forrásaiból finanszírozni kell.

2.1. A vidéki régiók jellemzői

„A vidéki területeken az egy lakosra jutó jövedelem körülbelül egyharmadával kevesebb, a nők foglalkoztatási aránya alacsonyabb, a szolgáltatási ágazat kevésbé fejlett, általában kevesebb a felsőoktatási végzettségű lakos és kevesebb háztartás rendelkezik szélessávú internet-hozzáféréssel. Néhány vidéki régióban hatalmas problémát jelent a távoli és periférikus fekvés. A hátrányok általában még jelentősebbek a túlnyomóan vidéki régiókban, igaz az EU-szintű általános kép tagállamonként jelentős eltéréseket mutat. A lehetőségek, a kapcsolatok és a képzési infrastruktúra hiánya különösen nagy problémát okoz a távoli vidéki területeken élő nők és fiatalok esetében.”¹²

Magyarországon a rendszerváltást követően főként az agrárpolitika, a földpolitika hiánya okozta a termelés nagyarányú visszaesését és azt a helyzetet, hogy az EU-tagországokhoz képest legnagyobb hasznosítható földterülettel rendelkező Magyarországon a hazai feldolgozóipar kétharmada kerülhetett külföldi tulajdonba. Egyetlen EU-tagországban sem alakult ki olyan torz struktúra, ahol a feldolgozó vertikum elszakadt a termelőtől, és a helyben keletkező jövedelem folyamatosan eláramlik az ágazat szereplőitől távol levő multinacionális vállalatok adóoptimalizálás szisztéma szerint működő, változó központjaiba.

Az Európai Unióban használt kritériumok szerint az uniós csatlakozás időpontjában, 2004-ben Magyarország területének 96%-a vidéki térségnek minősült, ahol a népesség 74,5%-a élt. Az alapvetően vidéki területek részaránya 58,3%, az össznépeességből való részesedésük 31,3%, amely 3,2-szer magasabb az EU átlagánál (9,7%). Az összlakosság 35,9%-a élt községekben. Az összes település 54,3%-ának lakossága nem érte el az ezer főt, ezeken a településeken él az összlakosság egyötöde.

¹² Az Európai Tanácsnak készített tavaszi jelentés statisztikai melléklete – SEC (2005) 160. OECD, kibővített hatásvizsgálat SEC (2004) 931.

A vidéki térségekben „alacsony a vállalkozási sűrűség, fejletlen a tercier szektor, a vállalkozások innovációs képessége alacsony. Új vállalkozások létrehozását nehezíti a tőke, a szaktudás és a vállalkozási készségek hiánya. A gazdaság szerkezetére a gyengébb jövedelemtermelő képességű tevékenységek, valamint a fizikai foglalkozásúak és az alacsonyabb iskolai végzettségűek nagyobb aránya, illetve az aktív korú népesség kisebb aránya jellemző, ezért a jövedelmek a vidéki térségekben elmaradnak az országos átlagtól. A munkanélküliség lényegesen magasabb, a gazdasági aktivitás alacsonyabb az országos átlagnál. A népességre az öregedő korstruktúra, az alacsony képzettségi szint, gyenge mobilitás jellemző.”¹³ Az elhelyezkedési nehézségek térben koncentráltan jelentkeznek.

A vidéki térség mezőgazdasági és nem mezőgazdasági részei élesen megkülönböztethetők a városi térségtől, amelyet az ott lakók nagy koncentrátsága és vertikális, illetve horizontális struktúrák jellemeznek.

Az OECD a vidéket területi lehatárolás alapján határozta meg. Nem kapcsolta össze a földhasználattal vagy a gazdaság állapotával, ehelyett háromféle rurális területet különböztetett meg:

- a gazdaságilag integrált vidéki területek,
- a közttes rurális területek,
- a távoli vidéki területek.

Helyi szinten a vidékiség meghatározása a népsűrűség alapján, míg regionális szinten az alapján történik, hogy a régió lakosságának hány százaléka él vidéken. A vidéki térségek regionális szintű meghatározása az OECD-ben használtak szerint:

- alapvetően vidéki térség: az a térség, ahol a lakosság több mint 50%-a 120 fő/km² alatti népsűrűségű (vidéki) településen él,
- jellemzően vidéki térség: az a térség, ahol a lakosság 15–50%-a 120 fő/km² alatti népsűrűségű (vidéki) településen él,
- alapvetően városi térség: az a térség, ahol a lakosság kevesebb mint 15%-a él 120 fő/km² alatti népsűrűségű településen.

A vidékfejlesztés térségeivel kapcsolatban Európai Bizottság a népsűrűségtől függő urbanizáció fokát tekinti meghatározónak.

3. A vidékfejlesztési politika lassú kialakulása a közös agrárpolitika reformfolyamataiban

Az EK a közös agrárpolitikán (CAP) belül 1960-as évek reformja a családi gazdaságban történő termelés közvetlen támogatásával, az agrártermékeket feldolgozó és piacra vivő családi gazdaságok és egyéb vállalkozások szerkezeti modernizálásával, azzal a céllal, hogy hatékonyságukat és versenyképességüket növeljék, így jövedelmi oldalról elősegítve a vidéki társadalom felzárkózását a városi térségekhez.¹⁴ Az agrárpolitika révén növekedett

¹³ Nemzeti Agrár-Videkfejlesztési Stratégia 2007–2013 1/5. változat (2005. 12. 20.)

¹⁴ A vidékpolitika hangsúlyja a „több olcsó élelmiszert” jelszón alapul.

ugyan a farmerek jövedelme, de az továbbra sem érte el más – velük összehasonlítható – társadalmi és foglalkozási rétegek jövedelmét.

A CAP-on belül 1975-ben a hegy- és dombvidéki, valamint az elmaradott területeken folytatott gazdálkodásról szóló irányelvben először jelent meg a területi-regionális megközelítés, vagyis a támogatások meghatározott körzetekben élőknek való juttatása. Ezen megközelítés a későbbiekben egyre nagyobb teret nyert, majd elvezetett a strukturális politikák, a vidékfejlesztés és a regionális fejlesztés összekapcsolásához. Az irányelv külön támogatást nyújtott azoknak a feldolgozóüzemeknek, amelyek valamilyen szempontból hátrányos körülmények között termeltek, például gyenge talajon gazdálkodtak. A cél az volt, hogy megállítsák az emberek elvándorlását ezekről a területekről. A támogatást ekkor még az élelmiszer-feldolgozó üzemeknek adták a gazdasági, társadalmi és környezetvédelmi egyensúly eléréséhez.

Az 1980-as évek elején a közös agrárpolitika újabb válsága egyszerre volt piaci, finanszírozási és termelés-, illetőleg településpolitikai. Ez az EU-t arra kényszerítette, hogy újragondolja a termelésbővítést preferáló támogatási politikáját. A termelés növelését célzó beruházások támogatásának megszüntetése, valamint közvetlen termeléskorlátozó intézkedések voltak ennek látható tünetei. A CAP által is felgyorsított és teremtett probléma a vidék elnéptelenedése volt. Ezt a vidék komplex gazdasági fejlesztésének támogatásával, a termelés és tájvédelem támogatásával kívánták megoldani.

A rurális politika első eszközei az úgynevezett integrált mediterrán programok voltak, amelyek mind a közös agrárpolitikát, mind a regionális és szociális alapokat felhasználták. Skócia, Franciaország és Belgium egyes részein indultak el az integrált mediterrán programok keretében. Az 1985-ben bevezetett integrált mediterrán programok előbb az újonnan belépő államok gazdálkodói versenyhátrányának csökkentésére, majd maguknak az új tagállamoknak a támogatására (például Görögország teljes területére), különböző gazdasági tevékenységek támogatására irányultak.

A második gyenge kísérlet a zöld könyv, amelyet az Európai Bizottság 1985-ben bocsátott ki *A közös mezőgazdasági politika perspektívái* címmel. Ebben rögzítették a regionális politika multiszektoriális megközelítés keretében történő integrációjának és a közösség, a tagállamok és az érintett régiók szoros együttműködésének szükségességét. A dokumentumban a vidékfejlesztési kérdések közvetlenül jelennek meg.¹⁵

1988-ban a bizottság kiadta *A vidéki társadalom jövője* című jelentését, amely elismer- te, hogy a közös agrárpolitika és a strukturális alapok együttesen sem irányultak a vidéki régiók valódi szükségleteire, sőt valójában hozzájárultak a vidéki területek jelentős problémáinak kialakulásához, például a modernizált mezőgazdaság visszafordíthatatlan kárt okozott a környezetnek. A jelentés világosan állította, hogy a vidéki területeknek többre van szükségük, mint egy szűken vett, csak a mezőgazdaságra összpontosító szabályozásra.

Az Egységes Európai Okmány 1986-ban a római szerződést új, *Gazdasági és szociális kohézió* című fejezettel egészítette ki, megteremtve a regionális politika szerződéses alapjait. Ekkortól beszélhetünk a vidékfejlesztési és területfejlesztési politikák egységes rendszerbe szerveződéséről. Egyben felhívta a figyelmet a vidékfejlesztés fontosságára és a strukturális alapok reformjának szükségességére.

¹⁵ KURUCZ M. (2003): *Az európai agrárjog alapjai*. Budapest, ELTE JTI Mobil Kiadó. 85–86.

A második eszköznek az 1988-as Delors I. csomag tekinthető, amely az Egységes Európai Okmányban foglaltak megvalósításához szükséges reformintézkedéseket tartalmazta: az Európai Unión belül az egységes belső piac megvalósítása érdekében a gazdasági és társadalmi kohézió, a regionális különbségek csökkentése elkerülhetetlen. Ennek következménye lett a területi szemlélet erősödése és a strukturális alapok reformja. A reform mintájául a korábban említett integrált mediterrán programok szolgáltak.¹⁶

Az 1992-es reform a kitűzött célokat nem teljesítette. Nem vezetett a várt termeléseszkö-
kenéshez, a termelői jövedelem bővüléséhez, a versenyképesség növekedéséhez. A közös agrárpolitika működési költségei tovább emelkedtek. Újabb korrekciós tematikaként meg-
jelent a Vidéki Térségek Európai Chartája 1996-ban, amely olyan életképes mezőgazdasági, erdészeti, halászati/vízkezelési szektorokra épülő vidékfejlesztést kívánt megvalósítani, amely képes az emberi tőke megtartására, valamint gazdasági tevékenységeket vonzani a vidékre, és amely egyúttal védi és fejleszti a sokoldalú európai vidéki gazdasági és kulturális örökséget. A charta az úgynevezett „sokfunkciós mezőgazdaság” kialakítását tartotta szükségesnek. Ennek alárendelten meghatározta a vidéki térségek funkcióit három fő területben:

- gazdasági (termelési) funkciók, amelyek magukban foglalják például a mező- és erdőgazdálkodást, a falusi turizmus, üdülés, rekreáció lehetőségeinek hasznosítását,
- ökológiai funkciók elsősorban az egészséges élet természetes alapjainak védelmét (föld, víz, levegő), a tájjelleg megőrzését, a biológiai sokszínűséget, az erdő és más élőhelyek megőrzését, általában az ökológiai rendszerek védelmét jelenti,
- szociális funkciók, amelyek a vidéki értékek, életstílusok, kulturális javak megőrzését jelentik.¹⁷

Az Európai Bizottság 1996-ban megrendezte Corkban az Európai Vidékfejlesztési Konferenciát. Ennek záródokumentuma tíz pontban foglalta össze a vidékfejlesztés integrált megközelítését, közülük a legfontosabb a fenntartható vidékfejlesztés¹⁸ cross compliance jellege. A vidékfejlesztés lett a fenntartható fejlődés politikai, társadalmi vetülete.¹⁹

¹⁶ A Strukturális Alapok finanszírozására rendelkezésre álló összeg megduplázódott, az 1989. évi 7 milliárd ECU-t 1993-ra 14 milliárdra emelték.

¹⁷ KURUCZ 2003, 194–195.

¹⁸ A fenntartható fejlődés fogalmát először a Gro Harlem Brundtland asszony által vezetett ENSZ-bizottság (WCED) fogalmazta meg. A fenntartható fejlődés ez alapján egy olyan fejlődés, amely kielégíti a jelen szükségleteit anélkül, hogy veszélyeztetné a jövő generáció szükségleteinek kielégítését. A fenntartható fejlődés magában foglalja a véges természeti erőforrásokkal való racionális gazdálkodást, amely tekintettel van az ökológiai állapotra és a gazdasági növekedésre. (Brundtland-jelentés 1987. 8–9, 43–46.) A fenntarthatóság fogalma az ENSZ riói konferenciáján megfogalmazottakkal összhangban a közösségi elsődleges jogba az 1992-es maastrichti szerződéssel került be.

¹⁹ Meadows a *Növekedés határain túl* című művében elvi érveléssel mutat rá arra, hogy a legegyszerűbb definíció: egy fenntartható társadalom olyan, amely több generáción keresztül tart, elég előrelátó, rugalmas és bölcs, hogy ne tegye tönkre saját fizikai vagy társadalmi rendszerének támaszát. Tágabb értelemben fenntartható fejlődésen a gazdasági, ökológiai és társadalmi fejlődést értik, míg szűkebb értelemben a környezeti szempont érvényesülését, tehát az optimális erőforrás-használatot és környezeti menedzsmentet. Három különböző értelmezési típus alakul ki: az első kategóriába tartozó értelmezés a fogyasztás fenntarthatóságára, a második a természeti erőforrások időbeli állandóságára, míg a harmadik a jelen és a jövő generációk közötti egyenlő esély biztosítására koncentrál.

A fenntartható fejlődés²⁰ – új eleme követelményével együtt – a város és a vidék közti kapcsolat és a források elosztásának alapvető megváltoztatását célozza. Az *integrált megközelítés*²¹ szerint a vidékfejlesztés csak a különböző gazdasági szektorok – világosan lehatárolt földrajzi, területi keretek közötti – organikus együttműködésén keresztül képzelhető el. A jobban rászoruló területeknek magasabb arányú támogatást kell adni. A *diverzifikáció* (a sokszínűség kialakításának elve) a gazdasági és társadalmi életnek a helyi közösségek és magánszemélyek kezdeményezéseire alapozott sokszínűsítését célozza meg. Ehhez minden elérhető eszközt, segítséget (technikai újítások, fejlett tömegkommunikáció, üzleti szolgáltatások, kisvárosok és falvak rekonstrukciója, közösségfejlesztés) fel kell használni.

E ponthoz szorosan kapcsolódik a *szubszidiaritás* elve. A kívánt sokszínűség kialakításához elengedhetetlen a döntéshozatal decentralizációja. Az irányítást a különböző szintek (lokális, regionális, nemzeti, európai) partnerségeken keresztül együttműködésére kell alapozni, és a döntéseket mindig a lehető legalacsonyabb, az érintettekhez a legközelebb álló szinten kell meghozni. A hangsúlyt a helyi részvételre és az alulról szerveződő megközelítésre kell helyezni. A vidékfejlesztésnek koherens európai keretek között, de lokálisan, a helyi közösségek által irányítva kell működnie. A deklaráció felszólítja az EU politikusait az integrált, fenntartható vidékfejlesztés támogatására és elveinek gyakorlati alkalmazására.²²

Az Európai Unió közös agrárpolitikájának (CAP) állandó és inkább kudarcos, semmint sikeres reformzuhataga keretében az Agenda 2000 bevezetésével nyer másodlagos közösségi politikai célt – a közös piaci rendtartások mellett – a vidékfejlesztési politika. A kialakulása az agrárpolitika versenyképességének növekedési irányba fordulásából táplálkozik. Az Agenda 2000 az agráriumnak az ipariszolgáltató-szektorral szemben fennálló, negatív előjelű jövedelemdiszparitását úgy kívánta csökkenteni, hogy a versenyképes birtokok támogatását helyezte előtérbe, hogy ezáltal az agrárium településszerkezeti elemének a rurális térségeknek az urbanizált térséggel szembeni gazdasági aktivitási, ezzel együtt az életszínvonalbeli és népességmegtartó hátrányát mérsékelje. Ez a célkitűzés látványos csődöt mondott.

Az Agenda 2000 reformcsomag vázolja fel az európai mezőgazdaság új, multifunkcionális modelljét, amely a fentebb említett elvárásoknak megfelelően új alapokat teremt az agrárpolitika és a vidékfejlesztés számára.

²⁰ A fenntarthatóság rövid idő alatt divatszóvá, tematizált fogalomná vált, ma már nem lehet megkerülni, sokszor csak kötelező díszítő jelző minden társadalmi, gazdasági, műszaki közleményben. Biztatást ad ebben a tekintetben nekünk Stiglitz, Sen és Fitoussi definíciós kísérlete: milyen társadalomműködtetési modellt mint tőkét adunk át jövőnek, ökológiai műszaki, gazdálkodási, szociális életmódbeli és kulturális metszetű tekintetben.

²¹ A vidékfejlesztésnek a közös agrárpolitika integráns részévé kell válnia. E pont következetes érvényesítése szintén az EU-intézményhálózat, a döntési mechanizmusok és a finanszírozási rendszer átalakítását követelné meg (például a vidékfejlesztés önálló intézményhálózatának kialakítása, forrásainak elkülönítése). HALMAI P. (2004): *A reform ökonómiaja. EU közös agrárpolitika: fordulópont vagy kiigazítás?* Budapest, KJK–KER-SZÖV. 13–14.

KATONÁNÉ KOVÁCS J. (2011): A többfunkciós mezőgazdaság értelmezése. *Őstermelő Gazdálkodók Lapja*, 2011. április–május, 119–120., FODOR L. szerk. (2005): *Agrárjog. Fejezetek a mezőgazdasági életviszonyok sajátos szabályozása köréből*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 165–166.

²² *The Cork Declaration – A living countryside*. Elérhető: www.europa.eu.int. (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.)

A természetvédelmi szempontból jelentős mezőgazdasági rendszerek (HNV farming systems) fenntartásának egyik legfontosabb eszközévé a természetvédelmi ösztönzők váltak²³. A természetvédelmi ösztönzők a CARPE²⁴ „kódexe”, a CAP átalakítása jegyében 1999-ben megjelent 1257/1999 EK Tanácsi Rendelet /1999. május 17./ *az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garanciaalapból (EMOGA) nyújtandó vidékfejlesztési támogatásról és bizonyos rendeletek módosításáról és hatálytalánításáról*.²⁵ Az új jogszabály jórészt korábban is meglévő, modernizációval, illetve szerkezetátalakításokkal kapcsolatos jogszabályokat foglal egységes rendszerbe *vidékfejlesztési rendelet* köznyelvi elnevezéssel, és számos korábban hozott rendeletet magába olvasztott. A bizottság által 2002 júliusában közzétett félidejű felülvizsgálat három célt jelölt meg, amelyek közül az első a vidékfejlesztés erősítése a CAP első pilléréből annak második pillérébe való átcsoportosításával, a kötelező moduláció bevezetésével és a vidékfejlesztés rendelkezésre álló eszközparkjának bővítésével az élelmiszer-minőség javítása, magasabb környezeti színvonal elérése, állatvédelmi szabályok érvényesítésének erősítése végett.²⁶

Az új közösségi agrárpolitika abból az illúzióból indult ki, hogy ha a társadalmaktól elvont jelentős adóforintokat az önellátó agrárium felől átcsoportosítja a jövedelemtermelésre alkalmas, úgynevezett versenyképes agrárium felé, akkor a versenyképes agrártermelés finanszírozza a társadalmi háttérét is.²⁷ Bár a kitűzött cél nem valósult meg, de létrejött egy újabb, immár belső feszültségviszony az agráriumon belül: a kisebb gazdaságok lassú tönkremenetelével. Az új támogatási szisztéma a versenyképességet nem emelte meg olyan mértékben,²⁸ hogy annak folytán a mezőgazdasági üzemek a külső piacokon versenyképessé váltak volna,²⁹ de a diszfunkcionális hatások hamar jelentkeztek a rurális térségek jövedelmi helyzetének sülyedésében. Ettől függetlenül a jövedelem- és exporttámogatások megszüntetését és az uniós piacra jutást célzó, az USA-val folytatott küzdelemben is alulmaradt az unió, és a hosszú politikai csatározás az uniós agrárpolitikának a GATT-egyezmény keretében való beillesztésével zárult.

²³ NAGY Sz. – MÁRKUS F. – ÁNGYÁN J. (1997): *Az EU csatlakozás várható hatása a Környezetileg Érzékeny Területek (ESA) rendszerére és az extenzív gazdálkodási módok megőrzésének lehetőségeire*. Elérhető: http://mek.oszk.hu/09800/09809/pdf/zold_belep_15.pdf (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.)

²⁴ Common Agricultural and Rural Policy for Europe (Európai Közös Agrár- és Vidékfejlesztési Politika)

²⁵ A végrehajtás részletes szabályairól külön jogszabály, az 1750/1999 EK rendelet rendelkezik. (A célprogramok végrehajtásával kapcsolatos szabályokat a Határozatok Tára, 1999/37. számában tartalmazza.)

²⁶ HALMAI 2004, 156 –157.; COM(1999) 719. final.

²⁷ A Mansholt-terv szerint olyan gazdaságokra kellett volna korlátozni a közvetlen támogatásokat, amelyek meghatározott időszakban legalább két – teljes munkaidőben dolgozó – munkaerővel megfelelő üzemi jövedelmet érnek el, munkaerőnként évi 2300 órát teljesítve. Minden ilyen üzemre egyedi fejlesztési tervet kellett kidolgozni.

²⁸ TÓTH B. (1996): *Az agrárnépesség és birtokmérétek az EU-ban*. Budapest, Országos Mezőgazdasági Könyvtár és Dokumentációs Központ. 4. 1–2.

²⁹ A közös piaci országokban az átlagos birtok nagyság 1960 és 1970 között 2,3 hektárral, 1970 és 1980 között mindössze 1 hektárral nőtt az alapító hat országban, átlagban 13,7 hektárra emelkedett. Később, a bővülés nyomán a kilenc tagországban is csupán 17 hektár volt a gazdaságok átlagos területe. Vagyis a gazdaságok majdnem 80%-a még mindig kisebb volt 20 hektárnál. Az említett évtizedben – 1970 és 1980 között – lezajlott szerkezetváltás, az átlagterület 1 hektáros növekedése semmiképp sem nevezhető gyorsnak. A közös agrárpolitika egyéb fő céljai sem valósultak meg. Nem csökkentek a piactámogatás költségei, nem szüntek meg a termékfölöslegok. Tíz év alatt nem sikerült megfelelő struktúrapolitikai eredményeket elérni. A támogatásoknak még mindig csak 4–5%-a irányult a birtokszerkezet javítására. Nem sikerült elérni azt a célt, hogy 10 év alatt a szerkezetpolitikára fordított kiadások felülmúlják az ártámogatási kiadásokat.

A közös vidékfejlesztési politika az unión belüli angol–francia–német torzszalkodás foglyává vált CAP versenyképességi irányba történt elmozdításának korrigáló, korrekciós eszközeként jelent meg, inkább a településszerkezeti elemek, a rurális térségek megőrzésének céljával. A szlogenek szintjén tetszetős multifunkcionális mezőgazdaság, illetőleg a fenntartható fejlődés varázsszavaiba csomagolt új policy szép célokat tűzött ki maga elé: a több lábón álló, környezetet nem terhelő, munkalehetőséget biztosító, diverzifikált vidék kialakulását, megőrzését. A vidékfejlesztés szinergikus felhangokat is kapott: rurális térségek átfogó fejlesztése kapcsolódna az EU strukturális fejlesztési programjainak más elemeihez is. A vidékfejlesztési intézkedések kedvezményezettjei a hátrányos helyzetű mezőgazdasági termelők, élelmiszer-feldolgozók, illetve vidéki közösségek. A vidékfejlesztési politika, eltérően a CAP piacsabályozási modelljétől, megfelelően a vidéki térségek lakóinak puha érdekérvényesítő képességeinek nem alanyi jogokon alapul, nem automatikusan, hanem programfinanszírozás segítségével működik: a támogatáshoz való hozzájárítás (subsidy accession instead of market accession) pályázati elvű, feltétele a régió vagy a tagállam által összeállított terv. Ugyanennek a logikának a mentén a vidékfejlesztési politikának nem alapelve a közösségi finanszírozás sem, a programokat részben a tagállam finanszírozza, a közösségi elemet pedig a tagállam előfinanszírozza.³⁰

A vidékfejlesztési politikának abban a pillanatban, amikor a politikai felhőképzést a jogi szabályozás szintjén meg kell jeleníteni, alapkérdésévé válik a vidékiség normatív fogalmának meghatározása.

A bizottság 2003 januárjában közreadott reformtervezete a CAP-reform szükségességét az élelmiszer-biztonság, a vidéki környezetvédelem és a nagyobb jövedelem biztosításában jelölte meg. Kiemelt továbbá az EU pozíciójának megerősítése a WTO-val folytatott tárgyalásokon.

A reform célja a mezőgazdaság versenyképességének és piacorientáltságának fokozása, a CAP jelentős egyszerűsítése, a csatlakozási eljárás támogatása és az imént már említett EU-pozíció erősítése a WTO-tárgyalásokon.

Az Európai Unió agrárminiszterei 2003 júniusában a bizottság radikális javaslatainál mérsékeltébb átcsoportosítást fogadtak el. A döntés legfontosabb eleme az agrárköltségvetés kétharmadát kitevő, élelmiszer-termelésen alapuló közvetlen kifizetések elválasztása a termeléstől. Kötelező kölcsönös megfeleltetési szabályokat vezettek be. A vidékfejlesztést érintő lényegi változtatás a *moduláció* kötelezővé tétele lett. Bár ennek lehetősége 2000-től létezett, korábban ez nem volt kötelező, és csak néhány ország vezette be.

A vidékfejlesztési intézkedések finanszírozása érdekében megállapodtak a nagyobb gazdaságoknak fizetendő közvetlen támogatások csökkentésében évi 5000 €/gazdaság évi támogatási összeg felett.³¹ A modulációból az adott tagországban keletkező pótlólagos forrás 20%-át a tagország maga használja fel, az összeg további részét szétosztják a tagországok között a megművelt terület, az agrárfoglalkoztatás és az egy főre eső GDP adatainak figyelembevételével. Ugyanakkor mindegyik tagországnak meg kell kapnia a saját gazdálkodói által megtermelt modulációs összeg legalább 80%-át. A moduláció nem vo-

³⁰ HALMAI 2007, 189–190.

³¹ E határ felett 2005-től évente a közvetlen támogatás 3%-át, a második évben 4%-át, és 2007-től 5%-át vonják el.

natkozik az új tagországokra mindaddig, amíg a közvetlen jövedelemtámogatások el nem érik az EU szintjét.³²

A Gazdasági és Szociális Bizottság 2003 júliusában nem rejtette véka alá aggályait a reform szabályaival kapcsolatban. Általánosságban üdvözölte azt a tényt, hogy az újonnan elfogadott szabályozás eredményeként az Európai Unió WTO-val kapcsolatos tárgyalási pozíciója megerősödött, ugyanakkor felhívta a figyelmet a CAP renacionalizálásának veszélyére, amely az ár- és jövedelempolitika szétválasztása miatt fenyeget.³³

A bizottság 2003 novemberében rendezte meg az Agenda 2000 utáni teendők meghatározása érdekében a Corkban tartott követő második vidékfejlesztési konferenciáját. A záródokumentum fontosnak tartotta rögzíteni, hogy a vidéki térségek gazdasági, környezetvédelmi és szociális fejlődése fenntartható, továbbá kiemelte a csatlakozásra váró országok felelősségét. Hangsúlyozta, a vidékfejlesztés nem képzelhető el a továbbiakban kizárólag a mezőgazdaság alapján, azon túl kell terjeszkednie, különben elképzelhetetlen az életképes és fenntartható vidéki közösségek támogatása. Meghatározta a vidékfejlesztés jövőben követendő alapelveit, ezek közül a legfontosabbak:

- az életképes vidék (a befektetések a fenntartható fejlődést biztosítják, és új munkahelyeket teremtenek, különösen a fiataloknak és a nőknek),
- meg kell őrizni az európai vidék sokszínűségét, és bátorítani kell a szolgáltatások színvonalának emelését; meg kell őrizni a természetes tájképet és a kulturális hagyományok sokszínűségét,
- a vidékfejlesztési politika a vidéki társadalom szükségleteit kell, hogy szolgálja,
- a vidékfejlesztési politikát a kibővített EU minden vidéki térségében alkalmazni kell,
- több befolyást kell biztosítani a programban való együttműködéshez,
- a vidékfejlesztési politikát a szubszidiaritás elvének figyelembevételével kell a köz- és a magánszféra partnersége alapján végrehajtani,
- fontos és szükséges a vidékfejlesztési politika jelentős egyszerűsítése; ennek megvalósítása egyetlen programozási, pénzügyi irányítási és ellenőrzési rendszerben történjen a vidékfejlesztés igényeinek megfelelően.³⁴

³² Magyarországra és a többi újonnan csatlakozó országra először 2013-ban vonatkozott a moduláció, amelynek következtében – az 5%-os modulációt figyelembe véve –1,2 milliárd euró többletforrás keletkezett. A garanciarészlegbe sorolt és az Agenda 2000-ben rögzített 4 kísérő intézkedés közül témánk szempontjából az agrár-környezetvédelmi, erdősítési kísérő intézkedés kiemelten fontos.

Az új vidékfejlesztési intézkedések között szerepelt:

a Natura 2000 bevezetéséhez adott támogatás; az új tagországoknak is ki kell jelölniük a védett növény- és állatfajok élőhelyeit a Natura 2000 természetvédelmi rendszerben.

Erdészeti támogatás: a támogatás a továbbiakban nemcsak magánszemélyeknek és gazdasági társaságoknak jár, hanem azt kiterjesztik az állami tulajdonban levő ökológiai és szociális célokat szolgáló erdőkre is.

Kedvezőtlen adottságú területek támogatása;

³³ *CAP Midterm review: a reaction from the EESC 07/07/2003 Commission Press Room*. Elérhető: www.europa.eu.int. (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.) Csak mellékesen jegyzem itt meg, hogy a renacionalizálás a 2020-as CAP-reform reális veszélyévé vált, és alapvetően a nettó befizető országok, így német, holland, osztrák érdeke, amely az úgynevezett „brexit” időpontjáig itt találkozott a brit törekvésekkel is.

³⁴ *The European Conference on Rural Development*. Elérhető: http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-03-236_en.htm (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.)

3.1. A vidékfejlesztés új generációja 2007–2013 és 2014–2020 között

A vidékfejlesztés új jelszava az egyszerűsítés, az egységes finanszírozási, programozási, pénzügyi irányítási és ellenőrzési keret létrehozása. Intézményi oldalról létrehozták az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapot (EMVA), amelyet a többéves programozást lehetővé tevő pénzügyi irányítási és ellenőrzési szabályok alapján kezelnek.

A vidékfejlesztés³⁵ a közösségi szolidaritáson alapuló, és nem uniós finanszírozású politika, amely újabb feszültségviszonyt teremt a részben közösségi politikává fejlődő közös környezetvédelmi politikával. Az osztott politikának megfelelően meghatározott a társfinanszírozás, és annak aránya az egyes tengelyek szintjén, lehetőséget adva a tagállamoknak a tengelyen belüli átcsoportosításra. A szervezeti felépítés terén szintén az egyszerűség jellemző: minden programhoz tartozik egy operatív végrehajtással megbízott irányító hatóság és egy kifizető ügynökség, aki a pénzügyi végrehajtásért felel.

A magyar nemzeti programok az uniós vidékfejlesztési programokba épültek be, az ökoszociális gazdálkodást előmozdító agrár-környezetgazdálkodási programok, és azok „támogatási” rendszere (VP AKG) elnevezés alatt.³⁶ Az AKG a régi mezőgazdálkodás környezeti, természeti kihívásokra adott válaszingázkedés, közgazdasági tartalmát tekintve nem jövedelemtámogatás, jövedelemkiegészítés, hanem a környezettudatosabb gazdálkodásból adódó többletköltségek és csökkenő bevételek kompenzációjára szolgál. Az AKG támogatási rendszerben részt vevőknek gazdálkodási gyakorlatukat az előírásoknak megfelelően némiképp át kell alakítani. Az AKG célja, hogy segítse a megváltozott környezeti feltételekhez való alkalmazkodást. Az Agrár-környezetgazdálkodási támogatás önkéntesen vállalható kifizetési és követelményrendszer, amellyel a gazdálkodók hozzájárulhatnak a fenntartható agrárkörnyezet megteremtéséhez.

Az Agrár-környezetgazdálkodási támogatás céljai a korábbiakhoz hasonlóan továbbra is:

- a vidéki területek fenntartható fejlődésének támogatása,
- a környezet állapotának megőrzése és javítása,
- a mezőgazdasági eredetű környezeti terhelés csökkentése, valamint
- a természeti erőforrások fenntartható használatán alapuló mezőgazdasági gyakorlat erősítése.

Emellett kiemelten támogatja:

- a biodiverzitás megőrzését, a természet, a víz, és a talaj védelmét,
- a klímaváltozás elleni küzdelmet és
- az éghajlatváltozáshoz történő alkalmazkodást a termőhelyi adottságoknak megfelelő termelési szerkezet, a környezettudatos gazdálkodás és fenntartható tájhasználat kialakításával.

³⁵ 2002-ben – hazai költségvetésből finanszírozott – Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program (NAKP) indult el. 2004–2009 között a Nemzeti Vidékfejlesztési Terven (NVT) belül, 2009–2014 között pedig az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program (ÚMVP) keretében nyílt lehetőség az Agrár-környezetgazdálkodási programhoz való csatlakozásra.

³⁶ 1305/2013/EU rendelet; 150/2004 (X. 12.) FVM rendelet.

A Nemzeti Vidékfejlesztési Tervben (NVT) meghirdetett ökológiai gazdálkodást előmozdító ÚMVP-célprogram területei

Integrált szántóföldi növénytermesztési célprogram

1. Horizontális szántó
2. Tanyás gazdálkodás célprogram
3. Ökológiai szántóföldi növénytermesztés

Az Ökológiai gazdálkodás támogatása a VP-ben külön intézkedés.

4. Extenzív gyepgazdálkodási célprogram
2. Horizontális gyep
5. Ökológiai gyepgazdálkodás

Az Ökológiai gazdálkodás támogatása a VP-ben külön intézkedés.

6. Integrált gyümölcs- és szőlőtermesztési célprogram (horizontális ültetvény)
7. Hagyományos gyümölcsstermesztés célprogram
8. Ökológiai gyümölcs- és szőlőtermesztés

Az Ökológiai gazdálkodás támogatása a VP-ben külön intézkedés.

9. Nádgazdálkodás (horizontális nádas)
10. Természetes vizes élőhelyek mocsarak, zsombékok, sásos területek gondozása célprogram
11. Vizes élőhelyek létrehozása és kezelése célprogram
12. Szántóföldi növénytermesztés tűzokélfőhely-fejlesztési előírásokkal célprogram

MTÉT tűzokvédelmi szántó tematikus előírás csoport

13. Szántóföldi növénytermesztés kék vércse élőhely-fejlesztési előírásokkal célprogram

MTÉT Kék vércse védelmi szántó tematikus előírás csoport

14. Szántóföldi növénytermesztés vadlúd- és daruvédelmi előírásokkal célprogram

MTÉT Alföldi madárvédelmi szántó tematikus előírás csoport

15. Szántóföldi növénytermesztés madár- és apróvad élőhely-fejlesztési előírásokkal célprogram

MTÉT Hegy- és dombvidéki madárvédelmi szántó tematikus előírás csoport

16. Gyepgazdálkodás tűzokélfőhely-fejlesztési előírásokkal célprogram

MTÉT tűzokvédelmi gyep tematikus előírás csoport

MTÉT Alföldi madárvédelmi gyep tematikus előírás csoport

17. Gyepgazdálkodás élőhely-fejlesztési előírásokkal célprogram

MTÉT Hegy- és dombvidéki madárvédelmi gyep tematikus előírás csoport

MTÉT Nappalilepke-védelmi gyepek tematikus előírás csoport

18. Vízerózió elleni célprogram

Erózióérzékeny szántó tematikus előírás csoport

19. Szélerózió elleni célprogram

*Belvízérzékeny szántó tematikus előírás csoport**Aszályérzékeny szántó tematikus előírás csoport**Belvízérzékeny gyepek tematikus előírás csoport*

20. Környezetvédelmi célú gyeptelepítés célprogram

21. Természetvédelmi célú gyeptelepítés célprogram

A támogatás összege továbbra is öt éven keresztül, évente, az egységes kérelem keretein belüli kifizetési kérelemben igényelhető. A sikeres támogatási kérelem (pályázat) benyújtását követően kézhez kapott támogatói okirat nem jelenti automatikusan a támogatás kifizetését, csupán a támogatásban való részvételre jogosít fel.

A támogatási összeg igényléséhez évente külön kifizetési kérelem benyújtása szükséges. A támogatási összeget a kifizetési kérelem elbírálását követően ítélik oda, területalapú, vissza nem térítendő támogatás formájában. A támogatás az előírások teljesítésével összefüggő többletköltségeket és elmaradt bevétel ellentételezését szolgálja, igénybevételéhez az előírásokat be kell tartani, kifizetésre csak az előírások betartásának ellenőrzése és a gazdálkodási napló egyes adatait tartalmazó webGN beérkezése után kerül sor.

Az egyes tematikus előírás csoportokra külön-külön támogatási összeg vonatkozik. A kifizetés összege ezért minden gazdálkodó esetében eltérő lehet, hiszen az függ az egyes tematikus előírás csoportok kialakításától. A végleges összeg tehát két tételből alakul ki: az alapsomag egyösszegű kifizetéséből és a választható előírások utáni, előírásonkénti támogatások összegéből. Így a kifizetési összeg a választott előírások számától és az azokhoz rendelt kifizetési összeg nagyságától függ.

A támogatás összegét euróban állapították meg, tagállami fizetőeszközben (forintban) fizetik ki, és a tárgyév január 1-jén fennálló euró/forint árfolyam szerint határozzák majd meg.

4. A földvédelem a vidékfejlesztés keretébe tartozó környezeti javak védelmének rendszerében

A termőföld mint korlátozott mértékben rendelkezésre álló erőforrás nem munkatermék, monopolizálható, sérülékeny természeti elem, így megőrzése kiemelt gazdasági-társadalmi érdek. A termőföld és az erdő Magyarország nemzeti vagyonának 35%-át képező természeti erőforrások között 75%-os részarányt képvisel, az összes hazai erőforrás mintegy 26%-át. A magyarországi termőföldvagyon – az úgynevezett ipusági társadalmakhoz, különösen az Európai Unió más tagországaival képest – nagy mennyiségben rendelkezésre álló, jó

állapotú, tisztának mondható erőforrás, egyben a tiszta víz, az egészséges ökoszisztémák, az élelmiszerek előállításának viszonylag stabil háttere.³⁷

A 20. századtól kezdve a természeti és mezőgazdasági földhasználat drámai mértékben szorul vissza, a termőföld mennyisége évről évre rohamosan csökken. Az elmúlt évtizedekben közel egy millió hektárral csökkent a mezőgazdaságilag művelt terület mennyisége, amelyet egyrészt erdősítés (hatszázezer hektár), másrészt viszont művelésből történő kivonás (négy százezer hektár) eredményezett.³⁸ Ugyanakkor a jogszabályokban tükröződő erőfeszítések, a meghirdetett pályázatok ellenére a termelésbe visszaállított termőföld mennyisége minimális, gyakorlatilag elhanyagolható mértékű.

4.1. A földvédelem a környezetvédelem mediális, a vitális és a kauzális védelem tengelyében

A környezetvédelem egyik célja az ember – ipari, mezőgazdasági, bányászati stb. – tevékenységéből fakadó káros következmények kiküszöbölése és megelőzése.³⁹ Magyarország Alaptörvénye (a továbbiakban: Alaptörvény)⁴⁰ és annak alapján a környezetvédelmi törvény az életközösségek természetes folyamatait és viszonyait, a biológiai sokféleséget emeli a feltétlen védelem centrumába.

A földvédelem⁴¹ a környezetvédelem úgynevezett mediális védelmi részéhez tartozó önálló terület, de a természeti területek révén átnyúlik a vitális,⁴² az idegen anyagok (mint például a hulladék földben való elhelyezése) által pedig a kauzális környezetvédelem⁴³ terénúrára is.

A földvédelem az élőhelyvédelem tárgyi alapja, és így valamennyi természeti és természetközeli állapotú életközösség élőhelyeire kiterjed,⁴⁴ és egyszerre tárgya a környezetvédelemnek és az azzal nem azonos a természetvédelemnek. Kötelező előírás szerint

³⁷ Az ország összterületének mintegy kétharmada művelt terület, ez az európai átlag közel kétszerese. Ebből a szántóként hasznosítható terület kb. 4 700 ezer hektár, a teljes terület 50,6%-a, ez pedig háromszorosa az európai átlagnak, amelynek köszönhetően hazánk Európa második „legfelszántottabb” országának számít. A mezőgazdasági területek arányát tekintve is csak Dánia előzi meg hazánkat.

³⁸ Míg 1938-ban a művelésből kivont terület aránya az ország teljes területének csupán 6,6%-át tette ki, addig 1990-ben ez az arány 11,5%, 1996-ban pedig már 13,8% volt, 2007-ben pedig 30%. A kivont területek 31%-át az ipar és a bányászat, 30%-át egyéb célok szolgálatába állították, 25%-ot pedig belterületbe vontak.

³⁹ BÉRCESI F. (2008): Környezet- és természetvédelmi igazgatás. In KILÉNYI Géza et al. szerk.: *A Közigazgatási Jog Nagy Kézikönyve*. Budapest, Complex Kiadó. 1219.

⁴⁰ Lásd erről az Alaptörvény XX. és XXI. cikkeinek rendelkezéseit.

⁴¹ Különböző módon közvetlenül és egyszerre szabályozza az Alaptörvény P) cikke, XXI. cikke, ennek végrehajtására a környezetvédelmi törvény 14–17 cikkei, továbbá a 2007. évi CXXIX. törvény.

⁴² A Tvt. 4. § i) pontjának értelmében az élőhely az a meghatározható térbeli egység, ahol adott élő szervezet és állománya (populáció), vagy élőlények életközössége a természeti rendszerben előfordul és a kialakulásához, fennmaradásához, szaporodásához, tenyésztéséhez szükséges környezeti feltételek adottak.

⁴³ 1995. évi LIII. törvény 15. § (1) A föld felszínén vagy a földben olyan tevékenységek folytathatók, ott csak olyan anyagok helyezhetők el, amelyek a föld mennyiségét, minőségét és folyamatait, a környezeti elemeket nem szennyezik, károsítják. (2) Az anyagok elhelyezésének környezetvédelmi feltételeit külön jogszabály állapítja meg.

⁴⁴ 1995. évi LIII. törvény (Kt.), 23. § (2) és (1) bekezdések.

E generális előírások konkretizálásaként az élővilág igénybevétele mértékének és helyének szabályozására jogszabály vagy hatósági határozat igénybevételi határértéket állapíthat meg [Kt., 23. § (3) bek.].

a tagállamok nem engedélyezhetnek olyan beavatkozást, amely komolyan veszélyeztetheti valamely természeti terület meghatározott ökológiai jellemzőit. Ez különösen igaz akkor, ha a beavatkozás jelentős mértékben csökkentheti a természeti terület nagyságát, vagy a területen élő veszélyeztetett fajok eltűnéséhez vezethet, vagy a természeti terület elpusztítását vagy lényegi jellemzőinek megszüntetését eredményezi.⁴⁵

Környezetvédelmi, természetvédelmi és agrárgazdasági érdekek is amellett szólnak, hogy a környezetbarát termelést megkövetelő uniós normák végrehajtásában is átlagon felül teljesítsen a hazai agrárium.

4.2. A földvédelem alkotmányjogi alapjai

Az Alaptörvény P) cikkelye a termőföldet mint természeti erőforrást a jövő generációi számára helyezi alkotmányos védelem alá. Ez egyszerre jelent az állam számára objektív intézményvédelmi kötelezettséget, illetve megjelenik alanyi jogvédelmi területként is, az egészséges környezethez való alkotmányos alapjog kimondása révén.

Az Alaptörvény P) cikk (1) bekezdése a természeti erőforrásokat, különösen a termőföldet, az erdőket és a vízkészletet, a biológiai sokféleséget, különösen a honos növény- és állatfajokat mint a nemzet közös örökségét a jövő nemzedékek számára való megőrzés érdekében történő védelmét és fenntartását az állam és mindenki kötelességévé teszi.⁴⁶ Az Alaptörvény XXI. cikk (3) bekezdése tiltja Magyarország területére elhelyezés céljából szennyező hulladék behozatalát.

4.3. Feszültségviszony a környezetvédelmi és a termőföldvédelmi törvény között a földvédelem tartalma tekintetében

A magyar szabályozásban az Alaptörvény kötelezése és felhatalmazása alapján a földvédelem általános, keretjellegű előírásait a Környezetvédelmi törvény (Kvt.) tartalmazza, amelyhez képest számos egyéb tárgykörhöz tartozó jogszabály ír elő speciális követelményeket. Kiemelendő ezek közül a termőföld védelméről szóló törvény (Tfvt),⁴⁷ amely az ország területének mintegy 87%-át kitevő termőföldek hasznosítását, védelmét, értékelésének módját, illetve talajvédelmét szabályozza.

A Kvt. és a Tfvt. eltérő szemléletet és célokat követ. A környezetvédelem szempontjából a föld a környezeti rendszer egyik eleme a víz, a levegő, az élővilág és a mesterséges vagy épített környezet mellett. A földet ennek megfelelően nem csupán önmagában, de a többi elemmel alkotott egységben és az egymással való kölcsönhatások figyelembevételével kell védeni, szem előtt tartva az elemeken belüli arányokat és folyamatokat is.

A környezetvédelmi törvény alapján a földvédelem kiterjed a föld felszínére és a felszín alatti rétegeire, a talajra, a kőzetekre és az ásványokra, ezek természetes és átmeneti

⁴⁵ C-244/05. számú ügy, a Bund Naturschutz in Bayern eV és társai kontra Freistaat Bayern. A Legfelsőbb Bíróság leszögezte, hogy kiemelt közösségi jelentőségű élőhelytípus vonatkozásában a *részletes környezeti hatástanulmány* vizsgálata és értékelése nem mellőzhető (EBH2007. 1752).

⁴⁶ Alaptörvény T) cikk (3): Jogszabály nem lehet ellentétes az Alaptörvénnyel.

⁴⁷ 2007. évi CXXIX. törvény, a Tfvt.

formáira és folyamataira, magában foglalja a talaj termőképessége, szerkezete, víz- és levegőháztartása, valamint élővilága védelmét is.

A talajfedettséget eredményező beruházás (építés, bányászat) folytatása esetén, annak megkezdése előtt a beruházónak gondoskodnia kell a termőréteg megfelelő letermeléséről és termőtalajként való felhasználásáról.⁴⁸ A kőzetek és ásványok bányászatára, kitermelésére vonatkozóan – ha törvény így rendelkezik – igénybevételi határértéket kell meghatározni.⁴⁹ A föld igénybevételével járó tevékenység befejezése után a terület ütemezett helyreállításiáról, rendezéséről, illetőleg újrahasznosításának feltételeiről a terület használója köteles gondoskodni.

Ehhez képest a Tfv. tartalmát tekintve elsődlegesen nem környezetvédelmi, hanem gazdálkodási norma, háttérben gazdasági szempontokkal, amelyekhez környezetvédelmi megfontolások is kapcsolódnak (külső integráció). E törvény szabályai a mezőgazdasági ágazat termelőképessége fenntartása érdekében, termelési tényezőként és eszközként védik a földet. Aláhúzza e körülményt a törvény azon rendelkezése, amely szerint földvédelmi rendelkezéseinek a *hatálya* kifejezetten nem *terjed ki a föld mint környezeti elem védelmére*. Ez a deklaráció viszont a föld védelmét a környezetvédelemtől függetleníti, a szabályozást légüres térbe helyezi, és a védelmi rezsimet a mezőgazdasághoz kötötté teszi.

A termőföldvédelmi törvény⁵⁰ védelmi mechanizmusát vizsgálva alapvető kérdés merül fel: a földet mint agrártermelési tényezőt vagy mint környezeti elemet védi? A Tfv. bizarr módon efelől kétséget sem hagy, visszafeleselve a környezetvédelmi törvénynek, nem tekinthető szabályozását a föld mint környezeti elem védelmének.⁵¹

Amennyiben a termőföldet termelési tényezőként védjük, akkor nem tudunk választ adni arra a kérdésre, mit és miért védünk a földtulajdonossal és a földhasználóval szemben. A tulajdonos, illetőleg a földhasználó uralma alatt lévő termelési tényező rendeltetésszerű használata mint gondossági magatartási mérték a termelési célfüggvény által determinált.

A föld termelésben való használata a termelt növények gazdaságos előállításának logikája mentén értelmezhető. A föld igénybevétele erre a célra történik, így idegen anyagokkal való terhelése, azaz az anyagbevitel a termelés, termesztés folytán keletkező új dolgok anyagkivételéhez szükséges fedezetet teremt meg. A földhasználó ebben a magatartási folyamatban célszerűen és okszerűen viselkedik. Amennyiben az uralma alatt tartott és rendelkezésére álló termelési tényezőt rongálja, azt mint az önkárokozó magatartást lehet értékelni. Az önkárokozásnak ez a formája nem tiltott cselekmény, önmagától a károkozót nem kell megvédeni.

A termőföld termelési tényezőként közgazdasági értelemben internalizálható elem, mikroszinten költségtényezőként kalkulálható és beépíthető, következésképpen nem igényel közigazgatási-hatósági szabályozást. Utóbbi hatása ex post jellegű, nagy az érvényesítési költségigénye, gyakran bizonytalan eleme a vállalkozói várakozásoknak.

⁴⁸ 1995. évi LIII. törvény 16. §.

⁴⁹ 1995. évi LIII. törvény 17. § (1) bekezdés.

⁵⁰ 2007. évi CXXIX. törvény a termőföld védelméről.

⁵¹ 2007. évi CXXIX. törvény.

Egészen más kérdésekre kell válaszokat adnunk, ha a termőföldet mint környezeti elemet védjük, hiszen az a földhasználóval szemben is egyfajta externalitásként jelentkezik. A földhasználó olyan speciális, természeti meghatározottságú anyagot használ fel a termelési folyamatban, amely természeténél fogva szükségszerűen közvetlen és szerves kölcsönhatásban áll más, ugyancsak természeti meghatározottságú elemekkel, mint a víz, a levegő, a szomszédos talajok. A környezeti hatásterület szerinti más földhasználók, úgynevezett harmadik személyek jelenléte adja az ő jogos érdekeiknek figyelembevételét, ennek folytán a földtulajdonjog, illetőleg a földhasználati jog tartalmának korlátozását. E korlátozás lehet magán-, illetőleg közjogi gyökerű egyaránt. A jogkorlátozás jellege abban a tekintetben közömbös, hogy a földhasználónak mint környezeti elem használójának a használat során mások, szomszédjogok jogosultjainak érdekei tiszteletben tartásával lehet eljárnia, amelyet a jog a kölcsönös érdekkiegyenlítés zsinórmértéke szerint értékkel.

A termőföldre vetítve az előbbi érdekkiegyenlítési folyamatot, tulajdoni oldalról rá kell mutatnunk a termőföld tulajdonjogi összetettségére. A földfelszint jelentő termőtalajréteget meghaladóan a föld a mélységi rétegeiben ásványi anyagokat, természeti erőforrásokat, és a föld méhének kincseit tartalmazza, amelyek a köztulajdon, a public domain tárgyai. Amikor tehát a föld igénybevételével járó tevékenység során a környezeti hatásterület szerinti – horizontális síkban – szomszédok magánjogi szomszédok, vertikális síkban az ásványi anyagok, föld méhének kincsei, természeti erőforrások tekintetében közjogi szomszéd az állam. Ebből eredően a földtulajdon magánjogi és közjogi korlátozásai tulajdonjogi metszetben is megalapozottak.

A Tfv-t.-ben a közjogi korlátozások körében elsősorban a tiltás, illetőleg a meghatározott magatartások előírása, másodsorban a magatartások hatósági engedélyezési rendszere, harmadsorban és korlátozott mértékben az autonóm cselekvések tűrése érvényesül. A közjogi korlátozások érvényesítése a közigazgatási jog terrénuma, ahogy a szabályozás metódusválasztása is mind a normatív, mind az egyedi aktusok tekintetében.

Az Alaptörvény P) cikke mentén a földvédelem mint természeti erőforrás védelme környezeti elemre és azon belül értelmezhető termelési tényezőre vonatkozhat, és így épülhetnek rá a földtulajdonjogot és földhasználati jogot terhelő és mindenkit jogosító közjogi korlátozások. Termelési tényezőként a termőföld tőketermékként értelmezett, és a tőkehasznosítás során más eredetű és jellegű magánjogi korlátozásokat lehet érvényesíteni, de semmiképpen sem lehet közjogi korlátozásokat szembesíteni a földtulajdonossal, illetőleg földhasználóval szemben.

A föld környezeti elemként bújik ki a termelési tényezőként termőföldet használó hatalmassági köréből, és mint mindenkit, a jelen és jövő generációi életfeltételeit egyaránt érintő, következőképpen a civiljogi tulajdonossal, más földhasználóval szemben is a – jelen- és jövőbeni – közösséget védendő különleges dologként jelenik meg.

Ebből következően a termőföld mint környezeti elem tekinthető extern tényezőként a földhasználat szabályozása folyamatában, következőképpen csak ebben a szabályozási megközelítésben szembesíthető külső tényállási elemként a földtulajdonos és földhasználó jogival, illetőleg jogos érdekeivel szemben. Ebben a relációban merülhet fel a tulajdonjog – védelmi eredetű és jellegű – közjogi korlátozásának esetköre is, hiszen a földön

fennálló tulajdon alapjogi védelme szembesíthet másokat, az emberi közösséget megillető egészséges környezethez való jog alapjogi védelmével.⁵²

Ezért tűnik számomra egyértelműnek, hogy önálló föld-, illetőleg ezen belül termőföld-védelmi jogalkotásnak csak akkor van értelme, ha az a földnek, ezen belül a termőföldnek mint környezeti elemnek a védelméről rendelkezik. Ennek alapján azonban mind a föld-, illetőleg ezen belül a termőföld védelmének be kell illeszkednie a környezet-, illetőleg a természetvédelmi szabályozási modellbe, a tételes jogi rendszerbe. A földvédelmi törvény a környezetvédelmi törvénykezdés rendszerében a különös és általános viszonylatában mutatható fel.

Környezetvédelmi elemként való védelem esetén a védelmi rezsim beilleszthető a környezeti emissziós és immissziós védelmi célok rendszerébe, továbbá ráilleszhető a környezeti hatások emissziós relációiban a föld használata, igénybevétele, terhelése, szennyezése, másfelől az immissziós relációkban az igénybevétel, terheltség, szennyezettség, károsodás állapotjellemzőibe. Azonnal választ tudunk adni arra is, hogy miért, mitől, illetőleg mitől, és kiért védjük a termőtermőföldet. Védjük egyfelől valakiknek: a jövő generációi számára a természeti állapot fennmaradásáért, illetőleg emissziós értelemben – az adott immissziós állapottól függően, illetőleg annak alárendelten – védjük most in situ az igénybevétel túlzott mértékétől az igénybe vevő földhasználókkal szemben, még inkább immissziós tekintetben az adott terheltségi szintek túllépésétől, szennyezettség, károsítás megelőzése céljából.

A termőföldvédelmi törvény szabályozási céljai:

- a termőföld készletének és minőségének megóvása, azaz védelme elsősorban agronómiai használat függvénye,
- az ettől eltérő használat beépítési jellegű, amely csökkenti az agrártermelésre rendelkezésre álló szűkös földmennyiséget,
- az agrártermelési földhasznosítás termőföldet védő emberi tevékenység,
- minden más, köztük akár a természetvédelmi földhasznosítás nem földvédelmi, sőt korlátozandó földhasznosítási tevékenység.

A termőföld legfontosabb alapfunkciói, amelyek földhasználati módokat is jelentenek egyben:

- a földi környezet szűrő, raktározó és pufferközegként funkcionál,
- a földi környezet az állat- és növényvilág, a mikroorganizmusok élettere,
- a földi környezet a talaj, a földfelszín és a földközeli levegőrétegek, továbbá felszíni vizek kölcsönhatásrendszerében befolyásolja a földi klímát,

⁵² Az 1989-ben alapvetően módosított alkotmány a környezethez való jogot két eltérő úton szabályozza. 18. §-ában az állampolgári jogot fejleszti tovább és emeli alkotmányos elvvé: „A Magyar Köztársaság elismeri és érvényesíti mindenki jogát az egészséges környezethez.” A 18. § azért is kiemelten jelentős, mert az alkotmány a környezethez való jog legáltalánosabb felfogását nem az állampolgári jogok között, hanem az általános rendelkezések között emelte ki. Az Alkotmány 70/D. §-ában ismételten megjelenik a környezetvédelem szükségessége mint az egészséghöz való jog biztosításának eszköze: „A Magyar Köztársaság területén élőknek joguk van a lehető legmagasabb szintű testi és lelki egészséghöz. Ezt a jogot a Magyar Köztársaság a munkavédelem, az egészségügyi intézmények és az orvosi ellátás megszervezésével, a rendszeres testedzés biztosításával, valamint az épített és természetes környezet védelmével valósítja meg.”

- a földi környezet az emberi élettevékenységek, ezen belül kitüntetetten a mezőgazdálkodás, az építés és a szabadidős tevékenységek tereként, helyszínékként szolgál.⁵³

A felsorolt jellemzők miatt a föld természeti és szociális téren is determinált. Ez előbbi felsorolásban sem csak mint természeti tárgy jelenik meg, hiszen egyéb – az emberi társadalom számára fontos, sőt nélkülözhetetlen – funkciókat is betölt, igényeket elégít ki. E különböző funkciók kielégítése a legtöbb esetben egymást kizáró (nem lehet ugyanazon a földterületen erdő és lakóterület is egyszerre).

Az itt bemutatott funkciók azok, amelyek a termőföldet a védelemre érdemessé teszik. Az egyszer s mindenkorra adott (korlátozott) és a különböző igényekhez képest szűkös mértékben rendelkezésre álló föld monopolizálhatósága indokolja a racionális, a különböző funkciók között egyensúlyt teremtő hasznosítását és védelmét, amelyet számos, különböző jogterülethez tartozó szabályok szolgálnak.

4.4. A termőföld védelmére vonatkozó szabályozás sokszínűsége

A föld összetett jellegére és más környezeti elemekkel való szoros kapcsolatára tekintettel a földvédelem szabályait több jogág tartalmazza. Így a polgári jog birtokvédelmi és szomszédjogi szabályai, a büntetőjog, a közigazgatási jog környezetvédelmi tárgyú rendelkezései éppúgy alkalmazhatók a földvédelmi célok elérése érdekében, mint egyes természetvédelmi vagy építésjogi szabályok.

A földvédelem *tágabb értelemben* magában foglalja az emberi mesterséges környezet, az élővilág és a víz, a természeti táj védelmét is, míg *szűkebb értelemben* a földvédelem tárgyi körét a föld felszíne és felszín alatti rétegei képezik. Idetartoznak azok a jogszabályok, amelyek elsősorban a föld (talaj) minőségének védelmét szolgálják a káros, szennyező anyagok bevitelének megakadályozásával, illetve azok, amelyek a föld felhasználását, a természeti táj és a termőföldmennyiség megőrzését célozzák.

A föld mennyiségét és minőségét veszélyeztetik: intenzív mezőgazdasági földhasználat (például túlzott vagy szakszerűtlen kemizáció, monokultúra), természetes (de az ember által befolyásolható) degradációk (például sivatagosodás, erózió), pazarló földhasználat (indokolatlan zöldmezős beruházások).

A termőföldvédelemnek két oldala, vonatkozása van: a mennyiségi és a minőségi aspektust jelentő „talajvédelem”. Környezetvédelmi szempontból előbbi a természeti erőforrások pazarlását (igénybevitelét), utóbbi a környezet szennyezését, illetve minőségromlását (terhelését) igyekszik visszafogni.

A termőföldvédelmi törvény nem minden termőképés földre, hanem a mezőgazdasági hasznosítású termőföldekre terjed ki. Egyes rendelkezések tárgyi hatálya más termőképés földekre (például a művelésből kivont), földrészletekre is kiterjed (például újrahasznosítás). Az erdő, fásítás (telepítés, igénybevitel) esetében ugyanakkor az erdőtörvény előírásait kell (a Tftv. helyett) alkalmazni. (Más művelési ágak – például szőlő – esetében a speciális

⁵³ KURUCZ M. (1999): *Agrárkörnyezet védelme. Agrárjog*. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Agrárjogi Tanszék. 146.

szabályozás nem szorítja ki a Tfv. általános normáit, hanem ezek együttes alkalmazására kerül sor.)

A termőföldvédelem kiindulópontja az, hogy a termőföld rendeltetése a mezőgazdasági hasznosítás, ami – ha megfelelően végzik – a talaj minőségének fenntartását, illetve megújulását eredményezi.

Környezetjogi szempontból a földvédelem tekintetében is meg kell különböztetni a földhasználat, a föld igénybevétele és terhelése, a föld szennyezése és károsítása, továbbá veszélyeztetése mint antropogén beavatkozás fokozatait, illetve az ezek nyomán beálló állapotváltozás grádusait mint az igénybevettség, hatás, szennyezettség és károsodás állapotjellemzőit.

Előbbi normatív kategóriák alapvető fontosságúak a földhasználati magatartásokat értékelő és elkülönítő rendszerben, de nem adják meg azokat az emissziós és immissziós határértékeket, amelyek az előbbi magatartások nyomán környezetvédelmi reakciót váltanak ki mind az emissziós, mind az immissziós relációkban. Ennek az is oka, hogy nem tudjuk, nem ismerjük többnyire az adott talajok – még az úgynevezett becslőjárásokba soroltak – kvázi természetes állapotát, háttérállapotát sem, mivel ennek rendszeres vizsgálata sporadikusan történik. Ilyenek például az állami földek haszonbérleti szerződésai, ahol a földhasználónak időről időre el kell végeznie bizonyos talajvizsgálati feladatokat, és arról a haszonbérbe adót is tájékoztatnia kell.

A mennyiségi földvédelem első szintje a földhasználati kötelezettség,⁵⁴ illetőleg annak formáinak szabályozása. Ennek megfelelően a földvédelmi szabályozás elsőként a közjogi földhasznosítás kötelezettségét szabályozza. A földhasznosítási kötelezettség célja a talaj in situ megőrzése. Ennek alárendelten minden olyan földfelszínre kiterjed, ahol a talajfedettséget eredményező más célú használat nem alakul ki.

A mennyiségi talajvédelem második szintje a termőföld (talaj) művelési ága változtatásának szabályozott keretek közé terelése. Ennek megfelelően szerkezetileg a földhasznosítási kötelezettség szabályozása mellé kerül. A földhasználónak a föld talaját nemcsak rendeltetészerűen, de művelési ághoz kötötten kell használnia.

Az összhang megteremtése a környezeti célok, illetőleg a tulajdonvédelmi célok között nem könnyű. A tulajdonos uralmi helyzetét erősíti, hogy a földtulajdonos szükségképpen jogszerű földhasználó, így neki kell viselnie a földhasználattal kapcsolatos minden olyan kötelezettségeket és terheket, amelyeket nem tud másra áthárítani. Ennek megfelelően jogait összhangba kell hozni a kötelezettségeivel. Ezért indokolt azt a szabályt érvényesíteni, amely szerint a földhasználó csak a tulajdonjogi jogcímen alapuló használat mellett dönthet szabadon a művelési ág változtatása, a más célú használat iránti eljárások megindítása felől. Más jogcímen használati joggal rendelkező személy csak a tulajdonos kifejezett, előzetes engedélye alapján járhat el ilyen ügyben, indíthat közigazgatási eljárást, lehet ott ügyfél. A jogkövető magatartás kikényszerítésének egyik eszköze lehet a jogellenes magatartás szankciójának szigorítása, a visszatartó erő fokozása végett.

⁵⁴ A Tfv. rendszerében felmerült olyan – a tulajdonhoz való alkotmányos alapjogot szinte elimináló – szabályozási cél is, hogy a termőföld művelési ágát csak a gazdálkodó változtathassa meg gazdálkodási érdekből. Gyakorlati tapasztalat, hogy a földtulajdonosok jelentős része vállalkozási, spekulációs céllal törekszik a művelési ág és a minőségi osztály megváltoztatásán keresztül földje aranykorona értékének lecsökkentésére, ebből következően más célú hasznosítás esetén a fizetendő földvédelmi járulékok jelentős mértékben lecsökken, illetve a tervezett földigénybevétel „engedélyezhetővé válik”.

A földhasználatot úgy kell végezni és szabályozni, hogy az a lehető legkisebb mérvű terhelést és igénybevételt idézze elő, továbbá megakadályozza a föld mint környezeti elem szennyezését, és kizárja annak károsítását. A földhasználat során az egyes használati módok elkülönítése és szervezése tekintetében a föld mennyiségi kíméletével és takarékos használatával kell eljárni.

A mennyiségi földvédelem harmadik szintje a más célú használatok kérdése. A más célú hasznosítás nem mezőgazdasági célú hasznosítás. Ennek a földkészlet-hasznosításnak előfeltétele a konkrét területhasználati eljárás. A termőföld más célú használatát – az eddigi szabályozással és joggyakorlattal ellentétben – kizárólag a területrendezési jog által engedélyezett célokra lehet kérni, és ezt a földvédelmi hatóság előtt igazolni kell.

A más célú hasznosítási kérelmek mérlegelése esetén az előbbi első szűrő alkalmazása után ki kell jelölni azokat a kultúrákat, amelyeket nem lehet főszabályként elpusztítani. Idetartoznak az erdők, gyümölcsösök, szőlők, meliorált területek. Itt az elsődleges cél a meglévő agrárföldhasználat fenntartása.

A szűkös erőforrásként rendelkezésre álló talajt a talajfedettséggel járó igénybevételek, a talaj pusztulását eredményező földhasználatok elől elzárjuk, és kikényszerítjük a már igénybe vett területek újrahhasznosítását, továbbá kizárjuk eleve az olyan más célú hasznosításokat, amelyek kezelhetetlen környezeti szomszédjogi zavarásokat eredményeznek.

A termőföld használója választása szerint köteles a termőföldet az ingatlan-nyilván tartásban feltüntetett művelési ágának megfelelő termeléssel hasznosítani (aktív hasznosítás), vagy a termelés folytatása nélkül a talajvédelmi előírásokat betartani. A hasznosítási kötelezettség újabban kiterjed a gyommentesítésre (a gyomnövények megtelepedésének és terjedésének megakadályozására) is (passzív hasznosítás, a termőföld rendelkezésre állásának biztosítása).

A törvény a földhasználó választási jogát szenzitív művelési ágak esetén korlátozza. A szőlőt és a gyümölcsöst a termelési kötelezettség terheli, itt a talajvédelmi szabályok betartása az ültetvény értékének csökkenését, pusztulását eredményezné.

Ellentétes irányban a földhasználó választási jogát az állam (jogsabály vagy hatósági határozat útján) korlátozhatja azzal, hogy felfüggeszti a hasznosítási kötelezettséget. Ebben az esetben a használonak – kártalanítás fejében – tartózkodnia kell a termeléssel való hasznosítástól. Ilyen fordulhat elő például növényegészségügyi okokból (zárlat).

A hasznosítás korlátozására kerülhet sor egy ipari létesítmény védőövezetében, vagy a szaporítóanyag tisztasága érdekében (vetőmag-szaporítási zárt körzet), amely esetben a termeléssel történő hasznosítás lehetséges marad ugyan, de annak módja meghatározott (példákat erre a levegővédelmi és a természetvédelmi szabályozás körében mutatunk be).

A mezőgazdasági hasznosítási kötelezettségtől a földhasználó csak engedély alapján, igénybevételi díj (földjára) fizetése ellenében térhet el.

Más célú hasznosításnak minősül:

- a mezőgazdasági használatból való időleges és végleges eltérés, amelynek révén a föld a mezőgazdasági hasznosításra alkalmatlanná válik,

- a föld fekvésének megváltoztatása, külterületi föld belterületbe vonása,⁵⁵ mivel ezáltal beépítési célterületté válik,
- üzemi, vonalas létesítményhez tartozó fásítás igénybevétele, amely kívül esik az erdőtörvény hatályán.

A nem mezőgazdasági, hanem jellemezően beépítési célú⁵⁶ földhasználati engedélyt a földhasználó kérelme alapján a termőföld fekvése szerint illetékes járási hivatal mint ingatlanügyi hatóság földvédelmi eljárás keretében adja ki, helyszíni szemle alapján és a szakhatósági állásfoglalások figyelembevételével. A más célú hasznosítási engedélyt minden más engedélyt megelőzően kell beszerezni, ennek hiányában minden más eljáró hatóság köteles az eljárást felfüggeszteni. A szabály megsértése a hatósági engedély közjogi semmisségét eredményezi.⁵⁷ E szabály nem mond ellent a Kvt. ismert előírásának, miszerint a tevékenység megkezdéséhez környezetvédelmi engedélyt minden más engedély előtt szükséges beszerezni. A terület hasznosításának kérdése ugyanis megelőzi az arról való döntést, hogy a környezethasználatot milyen feltételekkel lehet megvalósítani. Az engedélyezés segítheti a beruházót annak eldöntésében, hogy a későbbi tevékenység érdekében érdemes-e egy terület kivonását kérnie.

A nem mezőgazdasági hasznosítást a gyengébb minőségű termőföldeken, a lehető legkisebb mértékű termőföld igénybevételel lehet engedélyezni. Az átlagosnál jobb minőségű földek végleges hasznosítása, illetve hulladéklerakó létesítése esetén mindig nagyobb szigorral kell eljárni.

Értékelési szempontot képez az érintett és szomszédos termőföldek mezőgazdasági hasznosításának akadályozása. Az engedélyt, szakhatósági hozzájárulást meg kell tagadnia, ha a kérelem átlagosnál jobb minőségű termőföldre szól, miközben a tervezett tevékenység végzésére, létesítmény elhelyezésére jogosultság gyakorlására hasonló körülmények és feltételek mellett átlagos minőségű vagy átlagosnál gyengébb minőségű termőföldeken is sor kerülhet.

⁵⁵ A törvény a belterületbe vonást a végleges más célú hasznosítás sajátos eseteként kezeli. A kérelmező itt az önkormányzat, akinek településszerkezeti terve benyújtásával kell alátámasztania a belterületbe vonást. A belterületbe vonásnak térben és időben is igazodnia kell ugyanis a tényleges igényekhez. Elbírálási szempont a tervezett beruházás időpontja, amely négy évnél későbbi nem lehet; továbbá az érintett ingatlanok szomszédsága – e körben elutasítási ok, ha a terület nem szomszédos a jelenlegi belterülettel – és a minősége is (ha az átlagosnál jobb minőségű területről van szó, miközben a belterülettel érintkező földrészletek közt van gyengébb minőségű is). Az önkormányzatnak egyébként ugyanúgy járulékot kell fizetnie, mint a magánszemély igénybevevőnek.

⁵⁶ A szabályozás logikái rendjének önellentmondását jelzi, hogy a természetvédelmi cél is más célú használat, igaz, nem terheli igénybevételei díj.

⁵⁷ 2004. évi CXL. törvény 121. §.

A más célú hasznosítás lehet időleges⁵⁸ vagy végleges.⁵⁹ Az időleges más célú hasznosítás esetében az engedély határozott időre, maximum öt évre szól, s a hatóság már az engedély kiadásakor vizsgálja az újrahhasznosítási terv meglétét és megfelelőségét.

A más célú hasznosítás engedélyezése nem jelenti azt, hogy a földhasználójának nem maradnak az érintett területhez kapcsolódó hasznosítási kötelezettségei. Mindaddig, amíg nem kezdődik meg az engedélyezett tevékenység, létesítmény építése, fennáll a főszabályként meghatározott hasznosítási kötelezettség. Ezt nevezik ideiglenes hasznosításnak.

A más célú tevékenység folytatása, a beruházás megvalósítása nem feltétlenül jelenti az érintett terület növénytakarójának felszámolását. Ha marad növényzet, úgy a törvény szerinti minimálkövetelmény annak rendszeres gondozása, feltéve, hogy az az engedélyezett felhasználást nem akadályozza, korlátozza. Ez az úgynevezett mellékhasznosítási⁶⁰ kötelezettség. E kötelezettség (értelemszerűen a termőföldeken kívül) minden földrészletre vonatkozik, függetlenül attól, hogy korábban termőföldnek minősült-e.

Az újrahhasznosítási kötelezettség kiemelt földvédelmi terület, ez a mennyiségi védelem negyedik szintje, mivel a terület igénybevételét követően annak lehetőleg eredeti, termőföldet képező állapotba helyezését jelenti. Az újrahhasznosítási cél a termőtalajnak és annak alapjának a helyreállítása, a földkészlet helyhez kötött védelme. Ezért elsődlegesen annak olyan visszapótlását kell a földhasználónak elvégeznie, hogy az alkalmassá váljon a földművelésre. Ennek pénzügyi feltételeit a szomorú és kiábrándító joggyakorlat átalakítására szigorúan kell szabályozni. Abban az esetben, ha a más célú hasznosítás megszűnik, úgy a használó kötelezettsége, hogy a területet mező- vagy erdőgazdasági művelésre alkalmassá tegye, illetve újrahhasznosítsa. Az újrahhasznosítás⁶¹ tervszerűen történik. E terv időleges hasznosításnál már az engedély iránti kérelem melléklete. Végleges hasznosításnál (kivonásnál) a tevékenység megszűnését be kell jelenteni a földhivatalnak, s a bejelentéshez kell csatolni az újrafelhasználási tervet. A tervet a földhivatallal (bánya esetén a bányászati hatósággal) jóvá kell hagyatni, el kell fogadtatni. A hatóság határozatában rögzíti az újrahhasznosítás célját. Végleges kivonás után a Tft. alapján e cél az, hogy a földrészletet ismét termőfölddé minősítsék, s ehhez a hatóság írja elő a helyreállítandó

⁵⁸ Az időleges hasznosítás körébe esik például a villamos vezetékek elhelyezése, illetve a bányászolgalmi vagy vízvezetési szolgalmi jog olyan gyakorlása is, amelynek révén akadályozott a mezőgazdasági termelés, illetve a talajvédelmi előírások betartása. Ilyen esetben engedélyre nincs szükség, de a jogosult bejelentési kötelezettséggel tartozik a földhivatal felé, amelynek elmulasztását a törvény szigorú következményekkel sújtja: a földvédelmi járulék megfizetésén túl annak háromszoros összegét is meg kell fizetni – földvédelmi bírsággént. Más körülmény is időleges hasznosításnak minősülhet, ha amiatt a lábon álló termény megsemmisül, terméskiesés következik be, az időszzerű mezőgazdasági munkák akadályozására kerül sor, vagy a talajszerkezet károsodik. Ilyen következménnyel járó tevékenység csak engedély alapján folytatható. Végleges a más célú hasznosítás, például építmény elhelyezése esetében.

⁵⁹ A más célú hasznosítás az engedély jogerőre emelkedésétől számított négy év alatt kezdhető meg és az alatt be is kell fejezni.

⁶⁰ Például a gyp kaszálása (a gyommentesítés, vagy a parlagfű irtása már növényvédelmi kötelezettség). Termelni nem kell, sőt, bizonyos esetekben (például környezetszennyező ipari létesítmény védőövezetében) egyenesen tilos.

⁶¹ Szorosan kapcsolódik ide az 1993. évi XLVIII. törvény, a *bányatörvény* 36. §-ának előírása, amely szerint a bányavállalkozó köteles a külszíni területet, amelynek használhatósága a bányászat következtében megszűnt vagy lényegesen korlátozódott, az úgynevezett *műszaki üzemi tervnek megfelelően*, fokozatosan helyreállítani, és ezzel a területet újrahhasznosításra alkalmas állapotba hozni, vagy a természeti környezetbe (tájképbe) illően kialakítani.

művelési ágat, minőségi osztályt, s azokat a kötelezettségeket (tevékenységeket, technológiákat), amelyek a megvalósítás körében a földhasználót terhelik. Időlegesen kivonás (más célú hasznosítás) esetében a Tft. szigorúbban rendelkezik, hiszen az újrahásznosítás célja kifejezetten az eredeti művelési ág és minőségi osztály visszaállítása.

A termőképes föld védelménél sok ágazati szabály is tartalmaz közjogi kötelezést. A területfejlesztés és területrendezés szabályozásáról szóló 1996. évi XXI. törvény a területrendezés feladataként jelöli meg az egyes térségek területhasználati módjának meghatározását. Ez a területi adottságok és erőforrások hosszú távú hasznosítása és védelme érdekében az országos és térségi területrendezési tervek keretében történik.

Magyarország területrendezési tertvörvénye (2003. évi XXVI. törvény) meghatározza az ország szerkezeti tertvét, benne az országos területfelhasználási kategóriákat, mint a mező- és erdőgazdaság, vízgazdálkodás, település, a területhasználatok térségi övezeteit (például az országos ökológiai hálózat övezetét, a kiemelten fontos, érzékeny természeti területeket; a kiváló termőhelyi adottságú szántóterületeket; a vízminőség-védelmi területeket), valamint az ezekre vonatkozó, sajátos szabályokat. Utóbbiak között számos, földvédelmi előírást találunk, így például:

- borvidéki és bortermőhelyi településen szőlőtermesztésre alkalmas terület nem minősíthető beépítésre szánt területté, a művelési ág, pedig csak a hegyközség (jegyző) egyetértésével változtatható meg,
- erdőterületen, az utak mellett csak a közlekedés biztonságához szükséges építmény emelhető,
- az országos ökológiai hálózat területén bányászati tevékenységet folytatni csak a természetvédelmi hatóság hozzájárulásával lehet,
- természetvédelmi területen és természeti területen külszíni művelésű bánya nem nyitható,
- erdőben, természeti és természetvédelmi területen, vízminőség-védelmi területen, kiváló minőségű szántó-, szőlő- és gyümölcsös területeken térségi hulladéklerakó hely nem jelölhető ki,
- vízerózióknak kitett övezetben az erdők elsődleges rendeltetése védelmi, művelési áruk nem változtatható meg.

A területfelhasználás célját (például építési, köz-, külterület, beépítésre szánt, különleges rendeltetésű terület) a településeken az épített környezet alakításáról és védelméről szóló 1997. évi LXXVIII. törvény alapján a településrendezési tervek jelölik ki. A jogszabály szerint a területrendezés során biztosítani kell a lakosság megélhetését és ellátását biztosító gazdasági érdekeket, de emellett a környezet védelmét és a termőfölddel való takarékos gazdálkodást is. Utóbbira irányulnak például a beépítési sűrűséget korlátozó vagy a zöldfelület-gazdálkodásra vonatkozó követelmények.

A földhasznosításra és földvédelemre az erdőtörvény⁶² rendelkezéseit is alkalmazni kell.⁶³

4.5. A talaj mint a földvédelem vitális központi elemének védelme

A föld fogalma egy rendszerbe foglalja a talajt, azon belül a termőtalajt, az alapkőzetet és az ásványi anyagokat egyaránt. A föld mint környezeti tárgy rendszerében központi helyet kap a talaj, azon belül elsősorban a termőtalaj védelme, mivel annak kialakulása és fennmaradása – az emberi munkát figyelmen kívül hagyva – éppen az alapkőzet, az ásványi anyagok, a vizek, a talaji (talajfelszíni és felszín alatti) élővilág, éghajlat kölcsönhatásának az eredménye.

A talaj a Föld legkülső, szilárd burka, amely a növények termőhelyéül szolgál. Alapvető tulajdonsága a termékenység, vagyis az a képesség, hogy kellő időben és a szükséges mennyiségben képes ellátni a növényeket vízzel és tápanyaggal.⁶⁴ A talaj szilárd, folyékony és gáz fázisból álló heterogén rendszer, amely lehetővé teszi a növényi-állati és mikrobiális életet a talajban és annak felszínén. A szervetlen és szerves részekből álló szilárd fázis főként tápanyagtároló; a folyadékfázist jelentő talajoldat a tápanyagok szállítója és a fizikokémiai, biológiai átalakulások közege; a gázcsere főként az oxigén és a nitrogén beáramlását és a szén-dioxid távozását jelenti.⁶⁵ A talajbiológia a talaj fogalmának meghatározásánál azt hangsúlyozza, hogy a talaj tipikusan nyílt ökológiai rendszer, amely magában foglal egy élő biológiai és egy élettelen abiotikus háromfázisú (gáz, folyékony és szilárd halmazállapotú) alrendszert, amelynek részei szorosan összefonódnak.

4.5.1. A talaj *Tfvt. szerinti normatív fogalma*

A 2007. évi CXXIX. (a földvédelmi) törvény meghatározza a talaj fogalmát is, ami azért lehet fontos ebben az esetben, mert ameddig a talaj jog szerinti fogalma megállapítható, ott a termőföldről szóló törvény tárgyi hatálya érvényesül, következésképpen a bányászati törvény szabályai nem alkalmazhatók. A törvény szerint talajnak minősül a föld felszínének élő közege, amelynek legfontosabb tulajdonsága a termékenység, egyben feltételelesen megújuló természeti erőforrás. E meghatározásból következően a talaj mélységi kiterjedése közvetlenül

⁶² 2009. évi XXXVII. törvény.

⁶³ Az erdőtörvény szabályozza az erdők (gazdasági, védelmi, közjóléti) rendeltetését is, aminek földvédelmi (illetve talajvédelmi) szempontból is jelentősége van. Az úgynevezett védelmi rendeltetés ugyanis lehet talajvédelmi: a meredek hegyoldalon, a sekély termőtalajon, az erodált területeken levő, valamint a víz és a szél káros hatásának kitett talajok védelmét szolgáló erdő esetén; vagy úgynevezett mezővédő: a szomszédos mezőgazdasági terület védelmét szolgáló erdőnél. A rendeltetés megváltoztatását nemcsak az erdőgazdálkodó, hanem közérdekből számos állami szerv is kezdeményezheti. Kifejezetten talajvédelmi követelmény, hogy az erdőben szennyvíz, szennyvíziszap, hígtrágya vagy talajszennyező anyag elhelyezése tilos. Az erdőből (az akácmag engedélyezett gyűjtésének kivételével) az erdei avar vagy a talaj humuszos termőrétegének összegyűjtése és elszállítása ugyancsak tilos.

⁶⁴ STEFANOVITS P. (1975): *Talajtan*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.

⁶⁵ MENDEL, K. (1976): *A növények táplálkozása és anyagcséréje*. Ford. EIFERT J. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.

nem vezethető le, de a talajtan alapján megállapítható a talaj tárgyi terjedelme a jog szerint. Nevezetesen mindaddig, amíg a talajszelvény élő közeget jelent, azaz biológiai aktivitás kimutatható, addig a jog értelmében vett talajfogalomról van szó akkor is, ha az egyébként ásványi anyagokat is tartalmaz. Ebből a szempontból közömbös, hogy ásványi anyagok kimutathatók-e, hiszen a tételes jog által, törvényi szinten kimondott jogfogalomról van szó.

A talaj korlátozottan áll rendelkezésre, és pusztul. Nagy értékű talajfelületeket használnak évente ipari, lakásépítési, úthálózati célokra. Komoly veszélyt jelentenek a városok és nagyobb ipari létesítmények, amelyek felfalják a talajt, környezetünket is szennyezve hulladékaikkal és szennyvizeikkel. A házak, gyárak, hidak, utak, csatornák gyakran megváltoztatják a föld alatti természetes vízfolyásokat és a talajvízszintet. A szakszerűtlen talajhasználat, illetve agrotechnika (művelés, trágyázás, növényvédelem) szintén erózióhoz, talajpusztuláshoz vagy talajszennyezéshez vezethet.

A talaj tehát a levegőhöz és vízhez hasonlóan védelmet igényel, védelmet a szennyezés, az erózió, a pusztulás ellen. A talaj pusztulását követően az újraképződés évszázadokat vehet igénybe, hiszen lassú természeti (fizikai, kémiai, biológiai) folyamatok teremtik meg a termőföldet. Az elszennyezett talaj tisztítása, a helyreállítás költségei meghaladhatják a társadalom erejét generációkon át.

A talaj védelme a talaj sokrétű és sérülékeny funkciói és sokrétű hasznosítása miatt közérdekű feladat. Az Európa Tanács 1990. évi jelentésében hat ilyen funkciót azonosítottak, három főként ökológiai, három pedig elsősorban az emberi tevékenységhez kötődik.

- **Ökológiai funkciók:**

Biomassza termelési funkció: a talaj a mező- és erdőgazdálkodás termőhelye, az élelmiszer- és takarmánynövények, valamint a megújuló energia és nyersanyag előállítója, illetve forrása.

- **Szabályozó funkciók:**

A környezet elemeit védő szűrő, tompító és átalakító folyamatok, amelyek különösen a felszín alatti vizek és a tápláléklánc védelme szempontjából fontosak.

- **Biotópfunkció:**

A talaj biológiai élettér, amely mint a biocönózisok léttereinek alkotója teret, anyagot és biomasszát nyújt a benne élő mikroorganizmusoknak, növényeknek és talajlakó állatoknak. Egyben géntartalékként is szolgál, hiszen genetikai öröksége elengedhetetlenül szükséges életünkhöz.

- **Fizikaiközeg-funkció:**

A talaj mint építési telek technikai, ipari, szociális létesítmények alapjául szolgál, beleértve a közlekedési utakat, pályákat, pihenőhelyeket stb.

- **Nyersanyagforrás-funkció:**

A talaj anyagai, mint a tőzeg, folyami kavics, agyag, homok stb. az építőipar alapanyagai. Emellett a talaj a víz, olaj, ásványok és egyéb nyersanyagok lelőhelye is.

- **Archív funkció:**

A talaj archeológiai és paleontológiai információkat hordoz, és mint földtörténeti, illetve kultúrtörténeti objektum lehetővé teszi az emberiség és a Föld kialakulásának, fejlődésének tanulmányozását és megismerését. A geológiai örökségre vonatkozó információ például elengedhetetlen a klímaváltozások tanulmányozásához.

A talaj említett funkciói azonban végesek, megújuló képessége pedig behatárolt. Elsősorban az ökológiai funkciók sérülékenyek, és ezek szorulnak védelemre.

A talaj káros anyagokkal történő szennyezése egyszerre minőségi (például toxikus anyagok) és mennyiségi (talajkimosódás, talajpusztulás) problémákat eredményez, amelyek elsősorban az ipari és kereskedelmi, illetve mezőgazdasági létesítményekből, a magánháztartásokból, illetve a közlekedésből származnak. Ezek a szennyező anyagok közvetlenül vagy a levegő és a víz közvetítésével jutnak a talajba.

A talajban a káros anyagok felhalmozódása a talaj többi alkotórészének károsodásával is jár, ha a szennyező anyagok bevitelével és ezeknek másodlagos produktumai a talaj tisztító, lebontó képességét meghaladják.

A talajfunkciókat veszélyeztető környezeti terhelések jelentősek a lakott területeken, és különösen magas szintet érnek el az ipari területeken és azok vonzáskörzetében. A mezőgazdasági talajokon elsősorban a szél és a csapadék közvetíti őket, a városokban többnyire közvetlenül száraz ülepedés, például por formájában rakódnak le. A szennyező anyagok lerakódásának mértéke jelentősen függ a talajhasználati módoktól is, így a természetes szűrőként jelentkező erdőtalajok a környezeti terhelés szempontjából sokkal inkább veszélyeztetettek, mint például a nyitott térségű szántótalajok.

A talajszerkezet káros megváltozását jelenti továbbá a beépített területeken fellépő túlzott talajfedettség, illetve a nagyüzemi mezőgazdaságban alkalmazott nehézgépek kiváltotta talajtömörülés, továbbá a növényvédelmi szerek és műtrágyák használatához kötődő talajszerkezet-változás. A talajt szennyező anyagok nem igen különböztethetők meg a használat jellege szerint.

A talaj sokrétű funkcióinak védelme és racionális használata igényli a talajtakaró pontos ismeretét (talajtani, geológiai, hidrogeológiai tulajdonságok). Az állam feladata a nemzeti és helyi érdekeknek megfelelő törvénykezés, hogy a talajhasználat ellenőrzötté váljon, és ne vezethessen pusztuláshoz vagy szennyezéshez. A szennyezett talajok tisztításáról kötelezően intézkedni kell.

Magyarország különösen érdekelt a talajvédelemben, hiszen a hasznosított terület részaránya Európában itt az egyik legnagyobb, valamint a talaj képezi Magyarország legnagyobb természeti erőforrását, kincsét. Védelme az egész nemzet létalapjának, az eljövendő generációk életének védelmét is jelenti, nemcsak átvitt értelemben.

4.5.2. A talajvédelem szabályozása

Az európai jogi talajvédelem körvonalai

Az Európai Közösség aláíró államai 1990-ben elfogadták az Európai Talaj Charta alapelveit és vállalták, hogy ezeket elfogadva magas szintű talajvédelmi politikát valósítanak meg, és az ehhez a megfelelő pénzalapokat is biztosítják.

Az európai közösségi szinten érvényes szakpolitikai szabályozások (mint például a vizekre, hulladékokra, vegyi anyagokra, ipari szennyezés megelőzésére, természetvédelemre, peszticidekre és a mezőgazdaságra vonatkozó törvények, irányelvek) hozzájárulnak valamelyest a talaj védelméhez, de nem tartalmazzák a talajra vonatkozó olyan konkrét intézkedéseket, hogy megfelelően biztosítsák a talaj védelmét európai szinten.

A talaj védelmére az Európai Bizottság ennek megfelelően 2006-ban előterjesztett egy talajvédelmi keretszabályozás-tervezetet. A tervezet kiindulópontja a fenntarthatóság, amely szerint a talajt úgy kell használni, hogy megtartsa ökológiai, gazdasági és társadalmi szolgáltatásainak betöltéséhez szükséges képességeit, s egyidejűleg megőrizze funkcióit úgy, ahogy a jövő generációk igényeinek megfelel.

Az Európai Tanács 2006 szeptemberében elfogadta a talajvédelemről szóló tematikus stratégiáját.⁶⁶ Ennek célja a talaj védelmének és fenntartható használatának biztosítása a további talajromlás megelőzése, a talaj funkciójának megőrzése és a megromlott állapotú talaj helyreállítása révén.

Ezt figyelembe véve az Európai Bizottság 2006-ban javaslatot terjesztett elő egy olyan talajvédelmi keretirányelvre,⁶⁷ amely a talajromlás országhatárokon átnyúló természetét is figyelembe veszi. Az Európai Parlament a javaslat első olvasatát 2007 novemberében csaknem kétharmados többséggel elfogadta. A 2010. márciusi környezetvédelmi tanácson a tagállamok egy kisebbségben lévő csoportja a szubszidiaritásra, a túlzott költségekre és az adminisztratív terhekre hivatkozva megakadályozta a további előrelépést. Azóta nem tettek további lépéseket e téren, így a javaslat a tanácsnál maradt. Tekintve, hogy a föld az unió területén többnyire magántulajdonosok kezén van, a tagállamokat arra köteleznék a keretirányelv, hogy az ő felelősségüket érvényesítve, óvintézkedéseket írjanak elő a károk megelőzésére, csökkentésére. A magyar földvédelmi jogi szabályozás a talajdegradációk megelőzésének állami ösztönzését már régtől fogva ismeri, ezek minden bizonnyal megfelelnek a tervezett közösségi szabályozás elvárásainak.

A legújabb fejlemények a talajvédelmi stratégia kapcsán nem sok optimizmusra adnak okot. 2012. február 13-án a bizottság jelentést nyújtott be az Európai Parlamentnek, a tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának a talajvédelemről szóló tematikus stratégia végrehajtása és a folyamatban lévő tevékenységek kapcsán.⁶⁸

A jelentés hangsúlyozta, hogy a stratégia elfogadása után öt évvel még mindig nem valósult meg a talajminőség szisztematikus európai ellenőrzése és védelme, bár a talajvédelemről szóló tematikus stratégia felhívta a figyelmet a talajromlásra. Ez azt jelenti, hogy a talaj állapotára és minőségére vonatkozó ismereteink még mindig töredékesek, és nincs hatékony és következetes talajvédelem minden tagállamban.

A jelentésben a bizottság összefoglalta az eddigi tevékenységeit, különös tekintettel a stratégia négy alappilléreire, amelyek a következők: nyilvánosság, kutatás, integráció más szakpolitikákba, jogi szabályozás.

A talajvédelem uniós jogi tárgyi köre különösen a következő területekre terjed ki:

- földcsuszamlások,
- a talajfelszín lezárása,
- a talajfunkciók és a biológiai sokféleséggel való kapcsolatuk,
- a talaj szén- és nitrogén-körforgalma (különös tekintettel a tőzeglápok helyreállítására),
- talajtermékenység,
- a mezőgazdaságban újrahasznosuló tápanyagok.

⁶⁶ COM(2006); Magyarországon 2005-ben dolgozták ki az úgynevezett talajvédelmi stratégia alapjait.

⁶⁷ COM(2006).

⁶⁸ Az európai talajromlás folytatódása miatt, illetve az uniós szabályozás hiányában fontos, hogy az unió javítsa a talajjal kapcsolatos problémák kezelésének módját. COM(2012) 46.

A bizottság elhatározta, hogy szabályos időközönként (öt- vagy tízévente) ellenőrzi a talaj állapotát, többek között új, távérzékelős technikák bevonásával. Az összehangolt ellenőrzés végrehajtása a nyomon követést szolgáló rendszerről szóló, jelenleg felülvizsgálat alatt álló határozattal összhangban fog történni. A globális környezetvédelmi és biztonsági megfigyelés⁶⁹ elnevezésű program információkat fog szolgáltatni, különösen a talajfelszín lezárása tekintetében.

A talajvédelem további különböző szakpolitikákba való integrálása terén a bizottság a biológiai sokféleséggel kapcsolatos, 2020-ig teljesítendő uniós stratégiával⁷⁰ összefüggésben fel fogja hívni a figyelmet a talaj biológiai sokféleségére.

A jogalkotásban, a bizottság 2012-ben felülvizsgálta a környezetre gyakorolt hatások vizsgálatáról szóló irányelvet,⁷¹ amely lehetővé teheti a talajjal kapcsolatos kérdések jobb integrálását a projekttervezés korai szakaszában. A bizottság törekvése annak megválaszólása, hogy az éghajlatváltozással kapcsolatos, 2020-ig megvalósítandó uniós kötelezettségvállalás részeként hogyan lehet a földhasználatra, a földhasználat-megváltoztatásra és az erdőgazdálkodásra vonatkozó elszámolással⁷² ösztönzőket létrehozni a szén-dioxid-kibocsátás csökkentése és a talaj szervesanyag-tartalmának megőrzése érdekében. A bizottság nemzetközi szinten kezdeményezte a FAO keretében globális, kormányközi talajügyi terület létrehozatalát.

Az Európai Bizottság 2012. február 13-án sajtóközleményben⁷³ is jelezte, hogy a talajfelszín lezárása – vagyis a talaj vízhatlan anyaggal történő letakarása – miatt 1990 és 2006 között naponta legalább 275 hektárral csökkent a talaj felszínének kiterjedése, ami éves szinten ezer négyzetkilométert tesz ki. A víz általi talajerózió Európában a becslések szerint 1,3 millió km² méretű területet érint. A talajromlás csökkenti Európa élelmiszer-termelési kapacitását, valamint gyengíti az aszály- és árvíz-megelőző képességét, a biológiai sokféleség leépülésének megállítását és az éghajlatváltozás kezelését.

Az Európai Bizottság Környezeti Főigazgatósága 2012. május 10. és 11. között konferenciát tartott Brüsszelben⁷⁴ *Talaj-remediáció és a talajfelszín-lezárás* címmel.⁷⁵ A konferencia része a bizottság folyamatos munkájának, amely a 2006-ban elfogadott talajvédelmi tematikus stratégia alkalmazására irányul. A rendezvény a talajszennyezettség időbeni felismerésére és az Európában elérhető remediációs módszerekre fókuszált. A konferencia kiemelte a szennyezett és barnamezős területek hatását a területigény korlátozására és a mezőgazdasági termőtalajfelszín lezárására. A konferencián a bizottság bemutatta a talajvédelmi stratégia részeként készített, véglegesítés alatt álló útmutatóját, a talajfelszín-lezárásra vonatkozóan.

A munkaanyag szerint az úgynevezett talajlezáródás hatásainak csökkentésére a tagállamoknak megfelelő építési technológiai és termékszabályokat kellene érvényesíteniük, amelyek minél több talajfunkció megőrzését biztosítják. Ez a szabály a talajdegradáció

⁶⁹ GMES: Global Monitoring for Environment and Security.

⁷⁰ COM(2011).

⁷¹ 85/337/EGK irányelv.

⁷² LULUCF: Land Use, Land-Use Change and Forestry.

⁷³ Lásd <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=ÓP/12/128&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en> (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.)

⁷⁴ 2012. május 10–11. Brüsszel, *Talajremediáció és a talajfelszín-lezárás* című konferencia.

⁷⁵ Soil Remediation and Soil Sealing.

egyik formájára vonatkozik, amely a földfelszín tartós lefedése révén a környezeti elemek közti kapcsolatrendszeret érinti (lásd a szabad földfelszín csökkenését, a vizek korlátozott áramlását, az élőhelyek fragmentációját stb.).⁷⁶

A tagállamoknak öt éven belül fel kellene mérniük a természetes okból vagy a mezőgazdasági tevékenység miatt károsodott, illetve veszélyeztetett területeket, majd nyilvánosságra hozniuk az érintett földrészletek jegyzékét. Az ehhez alkalmazandó vizsgálati módszereket a tagállamok választhatnák meg. E követelménnyel összefüggésben a hazai jogból a Tfv.-ben szabályozott országos Talajvédelmi Információs és Monitoring rendszer, illetve a földminősítés említhető. Ezek a veszélyeztetéstől függetlenül érvényesülnek, azonban (az uniós tervezettől eltérően) csak a termőföldekre (tehát a más célra hasznosított területekre nem) terjednek ki.

Az előbbieket érintett (erodált, tömörödött, szikes stb.) területekre – a vízvédelem, illetve a levegővédelem terén már ismert módon – hét éven belül intézkedési programokat kellene készíteni, amelyek kiterjednek a kockázatsökkentési célokra és intézkedésekre, illetve a finanszírozás kérdéseire. A programok előzetes hatásvizsgálatának a környezeti hatásokon túlmenően a gazdasági és szociális hatásokra is vonatkoznia kellene. A nyolcadik évben megkezdendő végrehajtás során pedig költséghatékonyságra kellene törekedni. A – többnyire nem mezőgazdasági eredetű – talajszennyezésre külön szabályok vonatkoznak, amelyek a veszélyes anyagok talajba jutásának megfelelő korlátozására köteleznék a tagállamokat.

A tervezet szerint a szennyezett területeket (egykori és jelenlegi telephelyeket) az adott helyen folytatott tevékenységek (hulladéklerakás, repülőtér, benzinkút, szennyvíztelep stb.) alapján öt éven belül azonosítani kell, majd ezek jegyzékét is nyilvánosságra kell hozni. A tagállamoknak a felméréssel ütemesen kell haladniuk, s azt huszonöt év alatt kell teljes területükre kiterjeszteniük. E rendelkezéshez a hazai gyakorlatból példaként a kármentesítési programot, illetve a tartós környezeti károsodás ingatlan-nyilvántartási bejegyzését és a környezeti adatok nyilvánosságát kapcsolhatjuk.

A tervezet szerint a földforgalomba is beépítik a talajvédelem szempontjait: az épületek energiatausítványához hasonló „talajállapot-jelentést” kellene készíteni az érintett területekről tulajdonosváltás esetére, s a hatóság, illetve a másik fél rendelkezésére bocsátani. A tervezet indokolása szerint egy ilyen rendelkezésnek nyilvánvalóan kihatása lesz azonban a földpiacra is, amennyiben a veszélyeztetett (szennyezett) területek nyilvános adataiból akár más tagállamok polgárai is hitelesen tájékozódhatnak az adott terület múltbeli hasznosításáról, esetleges szennyezettségéről. Ez a vevő számára bizonyos fokú biztonságot jelent az ingatlan értéke és a vételár közötti értékarány, illetve az ő esetleges későbbi felelősségének mértéke tekintetében. Erre vonatkozó hazai követelmény jelenleg nincs, kivéve a gazdálkodó szervezet jogutód nélküli megszűnése miatti tulajdonosváltást, amikor a környezeti terhekről a talajra is kiterjedő nyilatkozattételre, illetve környezetvédelmi állapotértékelésre kerülhet sor.

A földrészletekkel való takarékoskodást szolgáló – a zöldmezős beruházásokkal szemben a barnamezős beruházások ösztönzését lehetővé tevő – előírás szerint a szennyezett területeket helyre kellene állítani. Ez voltaképp a hazai gyakorlatból ismert, és a felszín alatti vizek védelme körében szabályozott kármentesítés. Ez a „szennyező fizet” elvnek megfelelően a károkozó felelőssége, de a felelősség megállapítása hiányában a helyreállítást

⁷⁶ Lásd a magyar Kvt.-nek a beruházás előtti talajmentésre vonatkozó kötelezését.

a tagállamoknak kellene finanszírozniuk egy nemzeti helyreállítási stratégia alapján, a magyar Nemzeti Kármentesítési Programhoz hasonlóan. Fontossági sorrend alapján kerülne sor a helyreállításra, az emberi egészségre nézve kockázattal járó szennyezésekkel kezdve, illetve minderre megfelelő monitoring alkalmazása mellett kellene törekedni.

Az önálló magyar talajvédelemi jog

Az uniós jog hiányában is gyarapodó magyar talajvédelmi jogi rendszerben jelenleg nincs olyan hatályos jogszabály, amely tartalmazná a talaj azon minőségi kritériumait, amelyek a védelmi rezsim alapjait, annak vonatkoztatási pontjait, céljait, eszközeit és az ahhoz köztendő eljárási szabályokat tartalmazná.

A terhelés, a szennyezés, illetőleg a terheltség, a szennyezettség mértékét technikai szabályként az anyag koncentrációjának alapján ítélik meg, összevetve azt a szennyezett-ségi listákkal, határértékekkel. (Ilyen például az úgynevezett holland lista, a berlini lista⁷⁷ vagy *A hazai szennyvizek és szennyvíziszapok termőföldön történő elhelyezése* című ágazati műszaki irányelv [MI-081735/1990] határértékei.)

A szabályozás kiindulópontja a talajt szinte közjósággá alakítja, megtiltja, hogy akár a tulajdonos vagy a használó önállóan rendelkezzen azzal, azt kialakulása helyétől elvlassza. Kivételes – a talajfedettségrel járó igénybevételek esetén, a talajt mentendő, kötelező – talajmentési célú elválasztást ír elő.

- A talaj mentése in situ:

A beruházások megvalósítása során a beruházó köteles gondoskodni a humuszos termőréteg megmentéséről és hasznosításáról. A kivitelezés és üzemeltetés során biztosítani kell, hogy a környezeti hatások az érintett és a környező termőföld minőségében kárt ne okozzanak. A beruházások megvalósítása során keletkezett mentett humuszos termőréteg teljes mennyiségét a beruházás kivitelezése során igénybe vett földrészleteken kell felhasználni úgy, hogy a kialakított felső humuszos termőréteg vastagsága az eredeti humuszos termőréteggel együtt az egy métert ne haladja meg.

- A talaj mentése ex situ: a talaj mint ingó dolog forgalmazása:

Amennyiben a mentett humuszos termőréteg előbbi felhasználására nincs lehetőség, a felhasználásra nem kerülő rész az eredeti funkciójának megfelelően a talaj felső termőrétegeként, vagy természetű közeg előállítására felhasználható, illetve ezekre a célokra átruházható.

- A talajfelhasználás anyagmérlege:

A humuszos termőréteg letermelésével, megmentésével, hasznosításával, továbbá a terület helyreállításával kapcsolatos munkálatokat a beruházás engedélyezése céljából készített terveknek tartalmazniuk kell. A mentett humuszos termőréteg mennyiségéről és felhasználásáról a beruházó köteles külön nyilvántartást vezetni.

⁷⁷ A holland listában közölt koncentrációk iránymutatóul szolgáltak például több szovjet ingatlan vizsgálatánál. A szennyvízrendelet adatait pedig Apajpuszta (Kiskunsági Állami Gazdaság) tisztítása során alkalmazták. Lásd még például a *Szennyvizek és szennyvíziszapok termőföldön történő elhelyezése* című ágazati műszaki irányelv (MI-081735/1990) határértékeit.

A talajvédelmi közjog

Minden olyan káros terhelés, szerves vagy ásványi anyag, illetve technológia, amely a talaj funkcióit veszélyezteti, talajszennyezésnek minősül. A talaj szennyezettségének megítélését szolgáló terhelési határértékek hatósági eljárás alapját képezhetik.

A földhasználó a termőhely ökológiai adottságaihoz igazodó talajvédő gazdálkodást vagy tevékenységet köteles folytatni. Ennek szektorai a talaj mennyiségét és minőségét veszélyeztető tényezők szerint különülnek el.

A földhasználó közjogi kötelezettségei a hatályos földvédelmi törvény alapján

A földhasználó az erózióval veszélyeztetett területen a víz- és szélerózió megakadályozása érdekében köteles:

- a szántó művelési ágú földrészleten:
 - talajfedettséget szolgáló növényeket termesztetni,
 - olyan művelési módot alkalmazni, amely a talaj szerkezetességének megővésével, a talajtömörödés megakadályozásával, megszüntetésével elősegíti a csapadékvizek talajba jutását, és/vagy
 - szintvonalas művelést folytatni.
- ültetvényterületen:
 - szintvonalakkal párhuzamos irányú telepítést végezni, vagy
 - a sorközök fedettségét gyepesítéssel, talajtakarással biztosítani;
- rét, legelő (gyep) művelési ágú földrészleten:
 - fokozott gondot fordítani a talajt kímélő legeltetésre, valamint
 - ahol a gyeptakaró a talajvédelem követelményeinek nem felel meg, azt felújítással helyreállítani.

Amennyiben a kötelezettségek teljesítése sem elegendő az erózió megakadályozására, úgy a földhasználó köteles:

- a művelési ágot megváltoztatni, vagy
- gyp-, cserje- és erdősávot létesíteni, vagy
- talajvédelmi műszaki beavatkozásokat, valamint létesítményeket alkalmazni.

Az erózió elleni védelmet nyújtó terepalakulatokat, gyp-, cserje- és erdősávokat meg kell őrizni.

- A savanyú vagy a savanyodásra hajlamos talajokon a termesztett növény igényére tekintettel:
 - nem savanyító hatású műtrágyát kell használni, vagy a savanyító hatású műtrágyát megfelelő meszező anyaggal együtt kell alkalmazni,
 - mésztrágyázást vagy
 - talajjavítást kell végezni,
 - a szikes talajon *tilos olyan talajművelést folytatni, amely a talaj minőségének további romlásával járhat. Az egyéb talajokon olyan minőségű öntözővíz*

használható, továbbá bármely tevékenység csak úgy folytatható, amely másodlagos szikesedés előidézésével nem jár.

A földhasználó kötelessége a talaj szervesanyag-tartalmának megőrzése is.

A földhasználat során a talaj tápanyag-szolgáltatását és a természettt növények tápanyagigényét figyelembe vevő, környezetkímélő tápanyag-gazdálkodást kell folytatni. A mezőgazdasági földhasználat során a szakszerűtlen tápanyag-gazdálkodás a környezet terhelését eredményezheti azáltal, hogy a növény által fel nem vett tápanyag a talajban felhalmozódik, bemosódik a csapadékkal, és szennyezi a vizeket, vagy erózióval hozzájárulhat a felszíni vizek eutrofizációjához.

A talaj termékenységét, kedvező biológiai aktivitását leginkább kedvezőtlenül befolyásoló folyamat a talaj szerves anyagának folyamatos csökkenése. A talaj szerves anyaga csupán a helytelen talajművelés következtében is csökkenhet, amennyiben nem gondoskodik a földhasználó annak pótlásáról. Magyarországon az állatállomány jelentős mértékben lecsökkent, ezzel lényegesen kevesebb a képződő és kijuttatható szerves trágya, ennél fogva valamennyi olyan technológiai elemet alkalmazni kell, amellyel a fogyó szerves anyag pótolható. A talaj szerves anyagának „természetes” fogyasztán túl nem egyszer előfordul a termőföld humuszos termőrétégeinek tudatos letermelése haszonszerzés céljából. Ezt a tevékenységet tiltja a törvény. A talaj tömörödésének megelőzése az utóbbi évek gyakori belvizeinek kialakulását is csökkenti.

Főszabályként tilos a talaj humuszos termőrétégeinek eltávolítása.

A földhasználónak talaj szervesanyag-tartalmának megőrzéséről kell gondoskodnia:

- a talajkímélő művelési módok alkalmazásával,
- vetésváltás alkalmazásával,
- másodvetésű vagy köztes növény termesztésével,
- a tarlómaradványok hasznosításával,
- szerves anyagok kijuttatásával,
- a humuszos termőréteg megőrzésével.

4.5.2.2.3. A jó mezőgazdasági gyakorlati kódex releváns termőképesség-védelmi előírásai

A jó mezőgazdasági gyakorlat szabályozási célja a vizek és a talaj nitrátszennyezésének megelőzése, csökkentése, illetőleg a növények optimális tápanyagellátásának, valamint a talajok termékenységének fenntartása. A *mezőgazdasági felhasználás* a szennyvíznek, szennyvíziszapnak mezőgazdasági terület talajára történő kijuttatását, illetve bedolgozását célozza. A szabályozás eszközei a következők:

- A nitrogén mennyiségének mennyiségi korlátozása.
Mezőgazdasági területre éves szinten szerves trágyával kijuttatott nitrogén mennyisége nem haladhatja meg a 170 kg/ha értéket, beleértve a legeltetés során az állatok által közvetlenül kijuttatott, továbbá a szennyvizekkel és szennyvíziszapokkal kijuttatott mennyiséget is.
- Trágyázási tilalmi időszakok.
Tilos a trágya kijuttatása december 1. és február 15. között. Gyors hatású, könnyen oldódó nitrogéntrágya, így trágyalé, hígtrágya, ammónium- és nitráttar-

talmú műtrágya betakarítás után nem juttatható ki szántóterületre, amennyiben oda az adott évben nem kerül újabb kultúra. Ha megfelelő talajfedettséget biztosító növény kerül még az adott évben a területre, az imént említett anyagok felhasználhatók, de a trágyázás és a vetés közötti időszaknak rövidnek kell lennie (legfeljebb 14 nap).

- Trágyakijuttatás erősen lejtős területen.
Tilos hígtrágya, trágyalé felszíni kijuttatása olyan lejtős területen, ahol fennáll annak a veszélye, hogy a lemosódó tápanyagok felszíni vízbe juthatnak. A közvetlen talajba juttatás (injektálás) ezeken a területeken is megengedett. A 20%-nál meredekebb lejtésű területeken trágyát csak a növényvel fedett területen vagy azonnali bedolgozás mellett szabad használni.
- Trágyázás vízzel telített, fagyott, hótakaróval borított talajokon.
Nem juttatható ki trágya fagyott, vízzel telített, összefüggő hótakaróval borított talajra. Az összefüggő hótakaró azt jelenti, ha a területet legalább 5 cm vastag, egységes hótakaró borítja. Fagyott a talaj, ha 5 cm-nél mélyebben, tartósan átfagyott. Nem tekinthető a talaj fagyottnak, ha a felszíni réteg éjszaka fagyott, napközben pedig felenged. Ebben az esetben a talaj képes a víz és a tápanyagok befogadására. Vízzel telített a vízkapacitásig telített talaj, amely nem képes további víz felvételére.
- A mezőgazdasági területek trágyázásának szabályai.
A trágyakijuttatás során alapvető követelmény, hogy a nitrátkimosódás a lehető legkisebb legyen. Szakszerű a trágyázás, ha a talaj tulajdonságainak, tápanyagellátottságának, a környezeti feltételeknek és a termesztett növény helyesen megválasztott termésszintjéhez tartozó tápanyagigénynek megfelelő adagban, megfelelő időben és módon, a trágya tápanyagtartalmának ismeretében történik. A trágyázást pontos adagban és egyenletesen kell végezni, kerülve az átfedéseket. Így biztosítható a talaj fizikai, kémiai és biológiai tulajdonságaira gyakorolt kedvező hatás. Az egyenletes trágyaeloszlás érdekében a trágyaszóró gépek karbantartásáról rendszeresen gondoskodni kell.
 - A hígtrágya hasznosítása:
Hígtrágya csak talajtani szakvéleményre alapozott talajvédelmi hatósági engedély birtokában juttatható ki mezőgazdasági területre. Az évente terület egységre kijuttatható hígtrágya mennyiségét a hígtrágya tápanyagtartalma és a talaj fizikai, kémiai, vízgazdálkodási tulajdonságainak ismeretében, a termesztendő növény tápanyagigénye alapján úgy kell meghatározni, hogy a kijuttatott hígtrágya nitrogéntartalma hasznosuljon, és ne kerülhessen a vizekbe. A szakvélemény készítése során a talajvíz vizsgálata is szükséges, ha a talajvíz legmagasabb szintje hét méteren belül található.
A hígtrágya hasznosítására szolgáló terület talaját, továbbá a talajvíz szintjét és minőségét – elsősorban nitráttartalmát – háromévente meg kell vizsgálni. A vizsgálat eredményeit meg kell küldeni a talajvédelmi hatóságnak.
 - Az istállótrágya felhasználása:
Az istállótrágya kijuttatásának jellemző ideje augusztus–november. Tavasszal az istállótrágya kijuttatás csak homoktalajon történhet.

Istállótrágyát, egyéb szerves tárgyat elsősorban a szerves trágya-igényes növények alá kell kiszórni, amelyek azt legjobban hasznosítják. A szántóföldi növények közül elsősorban a cukorrépa, a kukorica, az egynyári takarmánynövények és a repce tartozik ide.

A kijuttatott istállótrágyát lehetőleg azonnal, de legfeljebb 14 napon belül a talaj felső szerkezetes rétegébe egyenletesen be kell dolgozni.

A trágyakijuttatást úgy kell ütemezni, hogy lehetőleg a tél beállta előtt a trágyatároló kiürüljön.

Talajcsövezett területen fokozott gondot kell fordítani a trágyázás szakszerűségére, mivel a kimosódás veszélye itt nagyobb.

- A műtrágyázás szabályai

Műtrágyát talajvizsgálatokra alapozott számítások alapján lehet felhasználni. A talaj tápanyagvizsgálatát legalább ötévente, gyepek esetében legalább tízévente kell elvégeztetni.

A gazdaságos, környezetvédelmi szempontból biztonságos műtrágyaadag számításakor figyelembe kell venni a talaj tápanyag ellátottságát, a növény tápanyagigényét, az elővetemény hatását és a korábban kijuttatott szerves trágya nitrogénigény-csökkentő hatását.

Nitrogénműtrágyát akkor kell adagolni, amikor a növény legjobban képes azt hasznosítani. Ősszel csak akkor lehet kiadni, ha a területen levő növény hasznosítani tudja.

- A talaj tömörödésének megelőzésével vagy megszüntetésével a káros vízbőség vagy belvív kialakulásának megakadályozása.

Az ehhez kapcsolódó kötelezettségeknek a földhasználó a talajlazítás, vízelvezetés, vízmentesítés igen költséges módjaival tehet eleget.

- A termőföld megóvása a minőségét rontó talajidegen anyagoktól.

A földhasználó általában tudatosan nem szennyezi a talaját, ott hulladékot, úgynevezett talajidegen anyagot nem helyez el, azonban felelős azért, hogy az általa használt termőföldön illegális hulladéklerakás ne történjen. Termőföldön hulladékot lerakni, tárolni tilos.

- A földtulajdonos és a földhasználó jogai.

A talajvédelmi hatóság határozatában csak a földhasználó hozzájárulásával felhasználásra tervezett területre engedélyezi a szennyvíz vagy szennyvíziszap kijuttatását, és egyidejűleg előírja annak feltételeit. Ha a földhasználó és a tulajdonosa nem azonos, akkor a földtulajdonos hozzájárulása is szükséges.

- Állattartó telepek trágyatároló műtárgyainak kialakítására vonatkozó szabályok. Trágyatároló műtárgyak méretezésekor az alábbiakban meghatározott tárolási kapacitáson felül figyelembe kell venni azt a többlettárolási igényt is, ami a kihelyezésre használt területen fennálló, előre nem látható, szélsőséges vízjárás viszonyokból (belvív, valamint fakadó és szivárgó vizekből adódó elöntés) adódhat. A trágya tárolása során eleget kell tenni a felszín alatti vizek minőségének védelmére vonatkozó, külön jogszabályban foglalt előírásoknak.

- A hígrágyatároló.

Hígrágya, trágyalé, csurgalékvíz kizárólag szivárgásmentes, szigetelt tartályban, medencében tárolható. A tárolótartály, medence anyagát úgy kell

megválasztani, hogy az a korrózióknak ellenálljon, élettartama legalább 20 év legyen. A tárolóhelynek legalább négyhavi hígtrágya, trágyalé, csurgalékvíz befogadására elegendő méretűnek kell lennie, hogy biztosított legyen a tilalmi időszakokban biztonságos tárolásuk.

- Az istállótrágya-tároló.

Istállótrágyát szigetelt alapú, a csurgalékvíz összegyűjtésére szolgáló gyűjtőcsatornákkal és aknával ellátott trágyatelepen kell tárolni. A csurgalékvíz a hígtrágyával azonos módon használható fel, vagy a trágyára visszaöntözhető. A tárolókapacitásnak elegendőnek kell lennie legalább nyolchavi istállótrágya tárolására. Így biztosítható, hogy az istállótrágya optimális állapotban kerüljön felhasználásra.

Mélyalmos trágya – amennyiben nem ütközik más előírással – előzetes tárolás nélkül is kijuttatható. Abban az esetben, ha az előírások ezt nem teszik lehetővé, az istállótrágyával azonos módon kell tárolni és kezelni. A karámföld tárolása az istállótrágyával azonos módon történik. A karámok csurgalékvizének gyűjtését úgy kell megoldani, hogy az ne veszélyeztethesse a környezetet.

Ideiglenes trágyakazal, trágyaszarvas mezőgazdasági tábla szélén – legfeljebb két hónap időtartamra – olyan helyen alakítható ki elszívárgás elleni védelem nélkül, ahol a talajvíz legmagasabb szintje 1,5 m alatt van, és/vagy a felszíni víz nincs 100 m-en belül.

Ideiglenes trágyakazal nem létesíthető vízjárta területen, alagsóvezett mezőgazdasági tábla szélén.

A silótakarmányok tárolására szolgáló silótereket szigetelt aljzattal kell készíteni. Az érlelés során keletkező silólevet a csurgalékvízhez hasonlóan szivárgásmentes, szigetelt aknában kell gyűjteni, felhasználása során ügyelni kell rá, hogy ne szennyezhesse a vizeket.

A földhasználónak, illetve a szennyvíztisztító mű, szennyvízkezelő berendezés üzemeltetőjének az engedély kiadása iránti kérelmet a szennyvíz, szennyvíziszap felhasználására tervezett mezőgazdasági terület fekvése szerint illetékes talajvédelmi hatóságához kell benyújtani az alábbiak szerint.

- A tilalmak rendszere.
 - Veszélyeztetési tartalom: a tisztítatlan szennyvíz, nyersiszap, valamint a kezeletlen települési folyékony hulladék vagy más kezeletlen iszap a mezőgazdaságban nem használható fel. Tilos a szennyvíz vagy szennyvíziszap mezőgazdasági felhasználása, ha azokban a mérgező (toxikus) elemek vagy káros anyagok koncentrációja meghaladja a közölt határértékeket. A talaj egyedi határértéket meghaladóan tartalmaz mérgező (toxikus) elemeket és káros anyagokat, vagy pH-értéke 5,5-nél alacsonyabb.
 - Tárolás: a termőföldön szennyvíziszap nem tárolható. A felhasználásra kijelölt mezőgazdasági területre csak az azonnal felhasználható és bedolgozható szennyvíziszap-mennyiség szállítható ki. Amennyiben a szennyvíziszap mezőgazdasági felhasználásával összefüggő munkafolyamatok szervezése ezt indokolja, hatóságilag engedélyezett gyűjtőtároló létesíthető.
 - A talaj érzékenysége:

- védett természeti területen, továbbá azon a földrészleten, ahol ökológiai gazdálkodást folytatnak,
- rét és legelő művelési ágban hasznosított mezőgazdasági területen,
- a zöldség- és a talajjal érintkező gyümölcsök termesztése esetében a termesztés évében, valamint az azt megelőző évben,
- termőrétegének vastagsága 60 centiméternél kevesebb,
- szélsőséges mechanikai összetételű, azaz durva homok (a leiszapolható rész kisebb, mint 10%) vagy nehéz agyag (a leiszapolható rész nagyobb, mint 80%),
- talajvízének évi átlagos szintje 150 cm-nél magasabb, és a talajvízszint legmagasabb átlaga (a mértékadóan magas talajvízállások öt éves átlagára vonatkoztatva) nem éri el a 100 centimétert,
- a talaj felszíne fagyott, hóval borított (felszíni kijuttatás esetén), továbbá
- a talaj vízzel telített,
- 6%-nál nagyobb lejtésű területen szennyvíz, illetve folyékony szennyvíziszap felhasználása tilos,
- víztelenített szennyvíziszapot (ha szárazanyag tartalma több mint 25%) csak 12%-nál kisebb lejtésű területen lehet felhasználni.

◦ Hulladékelhelyezés

Az OTÉK szerint az építmények használatából származó és keletkező hulladékot – a környezetet nem szennyező módon – helyileg ártalmatlanítani kell, vagy rendszeres elszállításáról kell gondoskodni. Hulladékot elhelyezni csak építésügyi hatóság által, az érintett szakhatóságok hozzájárulása alapján, meghatározott területeken szabad.

Települési (kommunális) hulladékot csak a helyi építési szabályzatban, szabályozási tervben erre a célra kijelölt területen szabad elhelyezni. Veszélyes, radioaktív hulladékot a vonatkozó jogszabályok szerint szabad elhelyezni.

Települési és más hulladékot, szennyvíziszap elhelyezésére és kezelésére szolgáló építményt hullámtéren, töltésekkel nem védett ártéren, fakadó vagy szivárgó vizekkel veszélyeztetett, vízvédelmi, vízbázisvédelmi, sérülékeny földtani adottságú, valamint vízjárásos (mély fekvésű) területeken elhelyezni nem szabad.

◦ A szennyvíziszap kijuttatása

A szennyvíziszapot a talaj felszíne alá kell juttatni, ha a kijuttatás a talaj felszínére történik, azt azonnal be kell dolgozni. A felhasználható szennyvíz és a folyékony szennyvíziszap mennyiségét elsősorban a talaj vízgazdálkodási tulajdonságai, a vízháztartási mérleg, a szennyvíz és a folyékony szennyvíziszap mérgezőelem- (toxikus) és károsanyag-, valamint tápanyagtartalma, továbbá a természetes kivánt növény víz- és tápanyagigénye (elsősorban nitrogén) alapján kell meghatározni.

A felhasználás módját, gyakoriságát, a felhasználható szennyvíz, valamint a szennyvízzel kiadható mérgező (toxikus) elemek és káros anyagok mennyiségét a talaj legfeljebb 25 cm-es művelési mélységére elvégzett terhelhetőségi számítások alapján a talajtani szakvéleményben kell rögzíteni.

A felhasználható szennyvíziszap mennyiségét az abban levő nitrogén-, mérgezőelem- (toxikus) és károsanyag-tartalom alapján kell meghatározni a talaj tápelem-ellátottsága, valamint a természeti kívánt növény tápanyagigénye figyelembevételével.

A szennyvíz, illetve szennyvíziszap mezőgazdasági felhasználása során úgy kell eljárni, hogy az ne eredményezzen a talajban és a felszín alatti vízben (B) szennyezettségi határértéknél kedvezőtlenebb állapotot.

Az AKG-támogatást igénylő és az azt elnyerő gazdálkodóknak a gazdaságuk teljes területére vonatkozóan naptári évente a külön jogszabály szerinti naplót kell vezetniük.

Időszaki korlátozások

Termő szőlő és bogyógyümölcs-, valamint intenzív, alacsony törzsű gyümölcsültetvényekben szennyvizet és szennyvíziszapot csak a vegetációs időn kívül lehet felhasználni. Hagyományos művelésű magas törzsű gyümölcsfák esetében a kijuttatás és a betakarítás között legalább hat hét várakozási idő szükséges.

Szántóföldi növények termesztésére, valamint takarmánytermesztésre használt területen szennyvíziszap csak a betakarítás és a következő vetés közötti időszakban használható fel. A talaj szennyvízzel történő öntözése megengedhető a vegetációs időn belül is, de a kijuttatás befejezésétől a betakarításig legalább három hét várakozási időt kell betartani.

A szennyvíziszap mezőgazdasági felhasználása

A mezőgazdasági területen csak kezelt szennyvíziszap és tisztított szennyvíz használható fel. A szennyvíz és szennyvíziszap mezőgazdasági felhasználása engedélyhez kötött tevékenység, amelyet

- talajtani szakvélemény alapján,
- a közegészségügyi,
- állategészségügyi,
- környezetvédelmi,
- vízügyi szakhatóság,
- a települési – fővárosban a fővárosi – önkormányzat jegyzőjének hozzájárulásával az illetékes növényegészségügyi és talajvédelmi állomás határozatban engedélyezhet, ha a kérelem megfelel a jogszabályban előírt feltételeknek.

A szennyvíz és szennyvíziszap mezőgazdasági felhasználása adott mezőgazdasági területre legfeljebb öt éves időtartamra engedélyezhető.

A beruházónak a beruházással, üzemeltetéssel és egyéb tevékenységgel kapcsolatos talajvédelmi kötelezettségei a következők.

Magyarországon az úgynevezett zöldmezős beruházások folytán a talajvédelem szempontjából egyik leginkább problémás terület az infrastrukturális, kommunális igénybevételekkel, továbbá az urbanizációval együtt járó beruházások során a termőföldterületek

talajának megóvása, az ország „humuszvagonának” megőrzése. A beruházás során az építés megvalósításához letermelt humuszos termőréteget teljes mennyiségében csak eredeti funkciójának megfelelően a talaj felső talajrétegeként, vagy termeszítő közeg előállítására lehet felhasználni. Ha a letermelt termőréteg felhasználását a beruházás helyszínén, illetve annak környezetében az adott körülmények nem teszik lehetővé, az értékesíthető, elszállítható. A megvalósítás során feleslegessé vált, mentett humuszos termőréteg mennyiségéről és felhasználásáról a beruházónak nyilvántartást kell vezetnie.

Beruházásokat, valamint termőföldön folytatott, vagy termőföldre hatást gyakorló bármely egyéb tevékenységet úgy kell megtervezni és megvalósítani, hogy az érintett és a környező termőföldön a talajvédő gazdálkodás feltételei ne romoljanak.

A földhasználó és a beruházót terhelő egyéb kötelezettségek a következők.

A talajvédelmet szolgáló létesítmények szakszerű üzemeltetését és fenntartását biztosítani kell.

A termőföldként nyilvántartott földrészetek megosztásánál vagy összevonásánál úgy kell eljárni, hogy a talajvédő gazdálkodás feltételei ne rosszabbodjanak.

A földhasználó és a beruházó köteles a talaj védelmével kapcsolatos tevékenysége dokumentumait öt évig megőrizni.

A termőföldhasználaton, valamint a beruházási, üzemeltetési tevékenységen túl termőföldön bármely egyéb tevékenység csak úgy folytatható, hogy az vagy annak hatása az érintett és a környező termőföld minőségében, továbbá a vizekben kárt ne okozzon.

A termőföld minőségét veszélyeztető tevékenységet és eseményt a talajvédelmi hatóság részére haladéktalanul be kell jelenteni.

Az AKG esetében a kötelezetteknek 2016. január 1. és 2020. december 31. között talajvizsgálattal kell rendelkezniük. A VP AKG-ben elvárt, hogy folyamatosan álljon rendelkezésre az 5 év folyamán érvényes talajvizsgálat. A kijuttatandó műtrágya és egyéb terménynövelő anyagok hatóanyagainak mennyiségeit a fentiek figyelembevételével szántó- és ültetvényterületeken 5 évenként végzett talajvizsgálatokra alapozottan kell meghatározni. Így elkerülhető az egyes hatóanyagok túlzott mértékű kijuttatása, ami sem gazdálkodási, sem környezetterhelési szempontból sem kívánatos.

Talajvédelmi hatósági eljáráshoz kötött tevékenységek

A talajvédelmi hatóság a törvényben előírt talajvédelmi kötelezettségek közül néhányat hatósági engedélyhez köt. Az engedélyezési eljárást az indokolja, hogy ezen tevékenységek folytatásához meghatározott vizsgálatokra alapozott úgynevezett talajvédelmi tervet vagy laboratóriumi vizsgálatokra alapozott számításokat kell a kérelmezőnek benyújtania annak igazolásához, hogy az adott tevékenység a talaj minőségében nem okoz kárt, vagy a jelentős forrás felhasználásával végrehajtott beavatkozás megfelelően hasznosul.

Ha a termőföld tulajdonosa és használója nem egyezik meg, ezen beavatkozások közül a mezőgazdasági célú tereprendezés, erózió elleni védelemhez szükséges műszaki beavatkozás, létesítmények elhelyezésének engedélyezéséhez, továbbá szennyvíz, szennyvíziszap felhasználásának, illetve nem mezőgazdasági eredetű nem veszélyes hulladékok felhasználásának engedélyezéséhez be kell szerezni a tulajdonos vagy a termőföld használojának hozzájárulását. Erre azért van szükség, mivel ezen beavatkozásokkal együtt az adott

földrésztelen alkalmazható technológiát szükségszerűen módosítani kell (például bizonyos növények nem termelhetők meghatározott időtartamig).

A törvény alapján hígtrágya, szennyvíz, szennyvíziszap és bármilyen nem veszélyes hulladék termőföldön történő felhasználása csak öt évre engedélyezhető. Ha az öt év letelte után ellenőrző talajvizsgálat igazolja, hogy ezek az anyagok nincsenek káros hatással a talajra, a tevékenység ismételten öt évre engedélyezhető.

A talajvédelmi hatóság engedélye szükséges:

- talajjavításhoz,
- mezőgazdasági célú tereprendezéshez,
- talajvédelmi műszaki beavatkozásokhoz, létesítmények megvalósításához, amennyiben az engedélyezés nem tartozik más hatóság hatáskörébe,
- hígtrágya termőföldön történő felhasználásához az állattartás során keletkező egyéb szerves trágya kivételével,
- szennyvíz, szennyvíziszap mezőgazdasági felhasználásához,
- nem mezőgazdasági eredetű nem veszélyes hulladék termőföldön történő felhasználásához,
- mezőgazdasági termelés során keletkező nem veszélyes hulladék termőföldön történő felhasználásához, kivéve a mezőgazdasági táblán keletkező növényi maradványokat.

A hatósági engedély kiadásának feltétele talajvédelmi terv elkészítése és csatolása:

- talajjavításhoz,
- mezőgazdasági célú tereprendezéshez,
- talajvédelmi műszaki beavatkozásokhoz, létesítmények megvalósításához,
- hígtrágya termőföldön történő felhasználásához az állattartás során keletkező egyéb szerves trágya kivételével,
- szennyvíz, szennyvíziszap mezőgazdasági felhasználásához,
- nem mezőgazdasági eredetű nem veszélyes hulladék termőföldön történő felhasználásához.

A mezőgazdasági célú tereprendezéshez, talajvédelmi műszaki beavatkozásokhoz, létesítmények megvalósításához kiviteli terv is szükséges. A mezőgazdasági termelés során keletkező nem veszélyes hulladék termőföldön történő felhasználásához talajvizsgálat, továbbá a felhasználni kívánt hulladék beltartalmára vonatkozó vizsgálat szükséges. A talajvédelmi tervet az engedélyezés iránti kérelmet benyújtó ügyfélnek kell beszereznie.

A hatósági engedély érvényességi ideje

A hígtrágya termőföldön történő felhasználásához, szennyvíz, szennyvíziszap mezőgazdasági felhasználásához, nem mezőgazdasági eredetű nem veszélyes hulladék termőföldön történő felhasználásához, mezőgazdasági termelés során keletkező nem veszélyes hulladék termőföldön történő felhasználásához (kivéve a mezőgazdasági táblán keletkező növényi maradványokat) az engedély legfeljebb öt évre adható meg, amelynek letelte után a tevé-

kenység ismételten ötévi időtartamra engedélyezhető, külön jogszabály szerinti ellenőrző vizsgálatok alapján.

Az AKG-ban szükséges évenként a tápanyag-gazdálkodási terv elkészítése. A tápanyag-gazdálkodási terv egyes adatait a webGN részeként a naptári évet követő március 1-ig a NÉBIH felé elektronikus úton továbbítani kell. Tápanyag-gazdálkodási szempontból figyelembe kell venni, hogy a horizontális szántó és ültetvény tematikus előírascsoportok kivételével nem megengedett a hígtrágya alkalmazása, még abban az esetben sem, ha a gazdálkodó arra külön talajvédelmi hatósági engedéllyel rendelkezik. Egyetlen esetben sem lehetséges szennyvíz és szennyvíziszap, valamint azt tartalmazó komposzt alkalmazása. Szántók esetében az alapelőírások között is szerepel az istálló- vagy zöldtrágya, illetve horizontális szántó esetében baktériumtrágya használata, ezt a tápanyag-gazdálkodási terv készítésénél figyelembe kell venni. A talajvizsgálatra alapozott tápanyag-gazdálkodási tervet talajtani szakértő, szaktanácsadó bevonásával kell elvégeztetni.

Harmadik személyeket megillető jogok a termőtalaj-használatban

Amennyiben az engedélyes az érintett termőföldnek nem földhasználója, úgy a tevékenység engedélyezéséhez a földhasználó hozzájárulása szükséges talajjavításhoz, hígtrágya termőföldön történő felhasználásához. Az állattartás során keletkező egyéb szerves trágya kijuttatásához nincs szükség a földhasználó engedélyére.

A tulajdonos, illetőleg a földhasználó hozzájárulása szükséges a következőkhöz:

- *mezőgazdasági* célú tereprendezés,
- *talajvédelmi* műszaki beavatkozás, létesítmények megvalósítás,
- szennyvíz, szennyvíziszap *mezőgazdasági* felhasználása,
- nem *mezőgazdasági* eredetű nem veszélyes hulladék termőföldön történő felhasználása.

A talaj mint környezeti elem igénybevételének díja: a talajvédelmi járulék

Talajvédelmi járulékot fizet a talajvédelmi hatóság részére a beruházó – ha a beruházás megvalósítása során keletkezett mentett humusztermőréteg teljes mennyiségét a beruházással érintett területen nem használja fel – a fel nem használt humusztermőréteg mennyisége után, továbbá az, aki a beruházási tevékenyegen kívüli bármely esetben humusztermőréteget távolít el.

A talajvédelmi hatóság a beruházási tevékenységgel összefüggő, engedély alapján végzett tevékenység esetén, illetve a talajvédelmi terv vagy a kiviteli terv tartalma alapján külön határozatban megállapítja a talajvédelmi járulékkal érintett humusztermőréteg mennyiségét és a talajvédelmi járulék mértékét.

A talaj jogsértő használatához fűződő szankció a talajvédelmi bírság.

A termőtalaj minőségében okozott károk az esetek jelentős részében maradandók, ezért a talajvédelmi hatóság eljárásai során jogsértés esetén nem lehet eltekinteni a bírság kiszabásától. Ennek szellemében tehát az említett törvény a 3. számú mellékletben rendelkezik a talajvédelmi bírság tényállásairól és az azokhoz tartozó bírság mértékekről. A bírság

mértéke arányos a talajkárosítással érintett területtel. A kis területet érintő, de jelentős kárt okozó tevékenység esetére a törvény megadja a kiszabásra kerülő legkisebb bírságösszeget. A legsúlyosabb bírsággal a törvény a talajvédelmi szempontból legsúlyosabbnak ítélt vétséget, a talaj felső termőrétegének eltávolítását, azaz felső humuszos termőrétegének indokolatlan és engedély nélküli letermelését bünteti. A törvény szerint, ha a jogsértő tevékenységgel érintett földrészletnek több földhasználója vagy több tulajdonosa van, a talajvédelmi bírság a földhasználókat vagy tulajdonosokat egyetemlegesen terheli, tekintettel arra, hogy a talajvédelmi járulék nem szankció jellegű befizetés, ezért a talajvédelmi bírság megfizetése nem mentesít a járulék megfizetése alól.

A talajvédelmi járulékra és bírságra vonatkozó közös szabályok

A talajvédelmi járulékot, valamint a bírságot az azt kiszabó határozat jogerőre emelkedésétől számított 15 napon belül kell befizetni a talajvédelmi hatóság számlájára. A járulék, valamint a bírság meg nem fizetése esetén a kiszabott összeget késedelmi kamat terheli, amelynek mértéke a mindenkor érvényes jegybanki alapkamat kétszerese.

A talajvédelmi járulék, valamint a bírság fizetése alól felmentés nem adható. A talajvédelmi bírság fizetése nem mentesít a talajvédelmi járulék megfizetése alól. A talajvédelmi követelmények folyamatos megsértése esetén a talajvédelmi bírság ismételten kiszabható.

A határidőre meg nem fizetett talajvédelmi járulék, valamint bírság az adók módjára behajtandó köztartozás.

A növényegészségügy és a földvédelem integrálódása az élelmiszerlánc-biztonság rendszerében

Új – a közösségi jogból eredő – elem a földvédelemben annak az élelmiszerlánc-biztonság körébe való bevonása. Ennek megfelelően az élelmiszerláncról és hatósági felügyeletéről szóló 2008. évi XLVI. törvény alkalmazási köre kiterjed a termőföld, erdő- és egyéb növényi vegetáció számára alkalmas terület használatára.

A földhasználat és a földvédelem alapkonfliktusát rejti magában a növényvédelmi szabály, amely szerint, aki földet, erdőt használ, köteles a károsítók ellen védekezni, terjedésüket megakadályozni, szükség esetén azokat elpusztítani. Az ennek során alkalmazott növényvédőszerrel mellék- és bomlástermékei, a növényvédőszerrel feldúsulása a talajban, illetve kimosódásuk közvetlen földkárokat okoz, illetve közvetlenül – táplálékláncon keresztül – veszélyezteti az állatok és az ember egészségét is. Éppen ezért rendkívül fontos, hogy a növényvédőszerrel, más növényvédelmi célú termékek szigorú szűrőn keresztül kerüljenek felhasználásra.

Ezt biztosítja az az engedélyezési rendszer, amely szerint növényvédelmi célú termékek és eszközök csak forgalomba hozatali, felhasználási engedélyben meghatározott előírások szerint használhatók fel. Ezeket az anyagokat és eszközöket mérgező hatásuk és közegészségügyi, valamint a hasznos élő szervezetekre gyakorolt veszélyességük mértéke szerint az engedélyezőnek az engedélyben minősítenie kell.

A holisztikus értelemben vett talajvédelem – különösen a beruházási tevékenységek esetén – az integrált szennyezés-megelőzési, környezetvédelmi rendszer logikája mentén szabályozható, míg a mezőgazdasági gyakorlat esetén az idegen anyagok forgalomba helyezésének hatósági engedélyezési, a felhasználási helyzetekben a felhasználónál elvégzendő hatásvizsgálat, valamint a BAT, illetőleg a jó mezőgazdasági gyakorlat komplex rendszerébe illeszthető be.

Felhasznált irodalom

- BÁLDI A. – DEMETER A. – GERGELY E. (2003): *Európai jelentőségű természeti területeink felmérése és értékelése*, Magyarország és a Natura 2000 – III., Vácrátót, MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete.
- BARANYI T. (2005): A természetvédelmi szabályozás hatékonysága a Natura 2000-rendszer tükrében. In *A környezetvédelmi szabályozás hatékonysága. Debreceni Konferenciák III.* Debrecen, Lícium-Art Kiadó. 142–149.
- FODOR L. szerk. (2005): *Agrárjog. Fejezetek a mezőgazdasági életviszonyok sajátos szabályozása köréből.* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- KYULAI I. (2007): Új megközelítések a fenntarthatóság érdekében. In KÓRÓDI Mária szerk.: *Remény a fennmaradásra. Fenntartható-e a fejlődés?* Budapest, Kossuth Kiadó,
- HALMAI P. (2004): *A reform ökonómiája. EU közös agrárpolitika: fordulópont vagy kiigazítás?* Budapest, KJK-KERSZÖV.
- HALMAI P. (2007): *Az Európai Unió agrárrendszere.* Budapest, Mezőgazda Kiadó.
- KATONÁNÉ KOVÁCS J. (2011): A többfunkciós mezőgazdaság értelmezése. *Őstermelő Gazdálkodók Lapja*, 2011. április–május, 119–120.
- KELEMEN J. – LIGETVÁRI F. (1999): Védett területek fenntartása – természetvédelmi kezelés. In LIGETVÁRI F. – MÖCSÉNYI M. szerk.: *Környezetünk és védelme II.* Miskolc, Ökológiai Intézet a Fenntartható Fejlődésért Alapítvány. DATE–MVKFK. 211.
- KURUCZ M. (1999): *Agrárkörnyezet védelme. Agrárjog.* Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Agrárjogi Tanszék.
- KURUCZ M. (2002): *Föld- és vízvédelmi jog. Agrárkörnyezeti alapok.* Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Agrárjogi Tanszék.
- KURUCZ M. (2003): *Az európai agrárjog alapjai.* Budapest, ELTE-JTI Mobil Kiadó.
- MENDEL, K. (1976): *A növények táplálkozása és anyagcseréje.* Ford. EIFERT J. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.
- NAGY SZ. – MÁRKUS F. – ÁNGYÁN J. (1997): *Az EU csatlakozás várható hatása a Környezetileg Érzékeny Területek (ESA) rendszerére és az extenzív gazdálkodási módok megőrzésének lehetőségeire.* Elérhető: http://mek.oszk.hu/09800/09809/pdf/zold_belepo_15.pdf (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.)
- NÉMETH F. (1996): *Land use.* In BÁLDI A. – NÉMETH F. – SEREGÉLYES T. eds.: *National Ecological Network of Hungary, Proposal for Environmental and Nature Friendly Regional Planning*, IUCN The World Conservation Union. 49.
- STEFANOVITS P. (1975): *Talajtan.* Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.

- TANKA E. (2005): A birtokpolitika és a földjog stratégiai kihívásai uniós tagságunk első évtizedében. *Gazdaság és Jog*, 13. évf. 1. sz. 3–11.
- TAR F. (2008): *Fenntartható földhasználati stratégia kialakítása Magyarországon*, Doktori értekezés, Gödöllő, Szent István Egyetem.
- TÓTH B. (1996): *Az agrárnépesség és birtokméretek az EU-ban*. Budapest, Országos Mezőgazdasági Könyvtár és Dokumentációs Központ.
- VAJNÁNÉ MADARASSY A. – VAJNA T. (1997): Az EU-csatlakozás várható hatásai a védett természeti területek mezőgazdálkodásának helyzetére, fejlesztési és közgazdasági támogatási lehetőségeire. In *Zöld Belépő, EU-csatlakozásunk környezeti szempontú vizsgálata, Környezet- és természetvédelem, mezőgazdálkodás, vidékfejlesztés kutatási tématerület*. Budapest–Gödöllő, BKE Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék. Elérhető: http://mek.oszk.hu/09800/09809/pdf/zold_belepo_45.pdf (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.)

A társadalmi innováció lehetőségei a szociálisfarm-rendszer keretei között¹

Csák Csilla

1. Bevezetés

A migrációs folyamatok államhatárokon átnyúló hatásai mellett figyelmet kell fordítani az államhatárokon belül tapasztalható átrendeződésekre is. A belső migrációs folyamatok alapvetően a falvakból a városokba, illetőleg a vidéki településekről a fővárosba irányuló elvándorlást vetítik előre, amely sok esetben egyes települések elnéptelenedésével, előregeedésével jár. A kedvezőtlen folyamatok munkahelyteremtéssel, valamint a vidéki élet minőségének javításával korrigálhatók. A vidéki lét és különösen a falvak életének meghatározó tényezője a mezőgazdaság és az ahhoz kapcsolódó tevékenységek. Jelen tanulmány keretében a mezőgazdasági tevékenységhez kapcsolódóan egy speciális együttműködési formát elemzünk, amely jelenségre a jogi szabályozásnak választ kell adnia, ami pedig a szociális farm. Vannak olyan modellek, amelyek esetében a jogi szabályozás alapján alakult ki valamilyen működési jelleg, de ezúttal a folyamatok sorrendje épp fordított: olyan jelenségről beszélhetünk, amely megjelent és működik, de a jogi szabályozása még szükséges ahhoz, hogy életképes modellként értékelhessük Magyarországon.

A szociálisfarm-rendszer bevezetése hozzájárul a többfunkciós mezőgazdasági modell megvalósításához. A mezőgazdasági tevékenység alkalmas az integráló hatás kiváltására; a vidéki térségekben dominánsan jelen van, és a foglalkoztatási lehetőségek alapját jelenti, amelynek speciális szegmense a hátrányos helyzetű személyek számára munkavégzési lehetőség megteremtése. A hátrányos helyzetű személyekkel foglalkozó szervezetek számára számos szempontból korlátozott a tevékenység végzése. Az új szociálisfarm-modell – a jogi szabályozás módosításával, illetőleg új jogi szabályozás bevezetésével – alkalmassá tehető arra, hogy a szociális szolgáltatást nyújtó személyek szabályozott és támogató környezetben tudják folytatni tevékenységüket.

¹ A cikkben ismertetett kutatómunka az EFOP-3.6.1-16-00011 számú „Fiatalodó és Megújuló Egyetem – Innovatív Tudásváros – a Miskolci Egyetem intelligens szakosodást szolgáló intézményi fejlesztése” projekt részeként – a Széchenyi 2020 keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

2. A mezőgazdaság multifunkcionális jellemzői

A kooperáció jelentése partnerség, együttműködés egy közös cél elérése érdekében, illetőleg közös fellépés érdekérvényesítés céljából. A kooperációnak többféle szintje és fajtája létezik. Megjelenik társadalmi és gazdasági téren egyaránt, amely területek sok esetben összekapcsolódnak, egymással kölcsönhatásban jelennek meg. A kooperációs célkitűzés meghatározó az egyes szintek és területek elhatárolásában. Ugyanakkor a célok megvalósításának tartalmi elemei sok esetben összetett kapcsolatrendszerrel mutatnak a kooperációs szintek és fajták között. Az közös bennük, hogy az egyes tevékenységi területeken meghatározott erőforrásokat mozgósítanak és kapcsolnak össze. A szociálisfarm-modellben a társadalmi és a gazdasági kooperáció különböző szintű formái jelennek meg, mint a társadalmi felelősségvállalás, a közös felelősség, a fenntartható mezőgazdaság, a környezettudatosság, a személyiségfejlesztés (kétség- és képességfejlesztés), az ismeretátadás, a gazdasági előnyök (termelés, feldolgozás, értékesítés, felhasználás, jövedelem/bevétel). A szociálisfarm-modellben ezek a kooperatív elemek jelennek meg a mezőgazdasági tevékenység keretei között. Álláspontom szerint az együttműködésnek az a formája teremti meg az integrációs kapcsolatrendszer alapját és működésének lényegét, amely az egyes területek közötti átjárást biztosítja.

A szociális inklúzió abban az értelemben jelenik meg, amely befogadást és elfogadást jelent a hátrányos helyzetű személyek esetében. Olyan együttműködést jelent, amely megpróbálja pozitív módon értelmezni és megoldani az esélyegyenlőségi axiómákon alapuló elveket, és olyan modelleket alakít ki, amelyek mind a piaci szereplők, mind az érintettek számára előnyösen megvalósítható tevékenységeket, programokat jelentenek (például támogatott foglalkoztatás).

A szociálisfarm-modellben a társadalmi és a gazdasági kooperáció különböző szintű formái jelennek meg.

A kölcsönhatás, együttműködés, kooperáció irányai a következők:

- társadalmi felelősségvállalás, közös felelősség,
- fenntartható mezőgazdaság,
- környezettudatosság,
- személyiségfejlesztés (kétség- és képességfejlesztés),
- ismeretátadás,
- gazdasági előnyök (termelés, feldolgozás, értékesítés, felhasználás, jövedelem/bevétel).

A modell két pillérré épül, egyrészt a mezőgazdasági tevékenységre, másrészt a támogató szolgáltatóra. Ezen a két pilléren keresztül kapcsolható össze a mezőgazdasági tevékenységet végzők (szociálisfarm-fenntartók) személyi köre, valamint a kiegészítő tevékenységet végzők (szociálisfarm-szolgáltatást igénybe vevők) személyi köre.

A közös agrárpolitikának (CAP, Common Agricultural Policy) az elmúlt évtizedek és a jelenkor kihívásaira tekintettel választ kellett adnia a fenntarthatóság, a mezőgazdaság többfunkciós felfogása, a közjavak és a gazdaságok diverzifikálása – többek között a vidéki

életminőség javítása – adta kérdésekre is.² Ezek a kérdések és az ezekre adandó válaszok mindenképpen felvetik a mezőgazdasági (alap)tevékenységnek, illetőleg a kiegészítő tevékenységnek, valamint az azon kívüli tevékenységnek a bővítését, a gazdaságon belüli (on-farm) és a gazdaságon kívüli (off-farm) vonatkozásban egyaránt.

Multifunkcionális mezőgazdaság alatt azt értjük, amikor a mezőgazdasági termelés a (gazdasági) alaptevékenységén túl az ökológiai és a társadalmi-gazdasági életképesség fenntartásához is hozzájárul, azokat magában foglalja. A szociálisfarm-rendszer bevezetése hozzájárul a többfunkciós mezőgazdasági modell megvalósításához. A mezőgazdasági tevékenység alkalmas az integráló hatás kiváltására; az a vidéki térségekben dominánsan jelen van, és a foglalkoztatási lehetőségek alapját jelenti, amelynek speciális szegmense a hátrányos helyzetű személyek munkavégzési lehetőségének megteremtése. A szociálisfarm-modell alkalmassá tehető arra a jogi szabályozás módosításával, illetőleg új jogi szabályozás bevezetésével, hogy a szociális szolgáltatást nyújtó személyek szabályozott és támogató környezetben tudják folytatni tevékenységüket.

A szociális farm egységes definíciójáról nem beszélhetünk. A magunk részéről a szociális farmot úgy határozzuk meg, mint a szociális szolidaritás elveinek megfelelően a társadalmi és környezeti szemléletformálás érdekében működő kooperatív gazdálkodási forma, amely mezőgazdasági termelő, feldolgozó, szolgáltató tevékenységet végez hátrányos helyzetű személyek bevonásával, illetőleg mezőgazdasághoz kapcsolódó, szemléletformáló, kiegészítő tevékenységet végez a társadalom szélesebb köre számára.

Ezek a gondolatok elvezetnek bennünket a szociális mezőgazdaság kérdésköréhez. Ennek sem létezik egységes meghatározása. Az *Európai Gazdasági és Szociális Bizottság* 2012. decemberi *Szociális mezőgazdaság: „zöld gondozás”, szociális és egészségügyi politikák* című véleménye³ többek között a korábbi kutatások eredményeire támaszkodva fogalmaz meg következtetéseket és ajánlásokat. Megállapítja, hogy a szociális mezőgazdaság európai megjelenési formái közös jellemzőkkel is rendelkeznek, de a megközelítés, a más ágazatokhoz való kapcsolódás és a finanszírozás szempontjából különböznek. Közös jellemzőkként említik, hogy a szociális mezőgazdasági gyakorlatok szorosan kapcsolódnak a hagyományos vidéki gazdasági tevékenységekhez, és jelen vannak a mezőgazdasági üzemekben. Számos szociális farm biogazdaságként működik, jellemzők a nagy munkaerő-igényű tevékenységek, erőteljes a többfunkciós jelleg, a nyitottság a környező területek iránt, magas a diverzifikáció és a rugalmasság szintje.

A szociális mezőgazdaság négy fő területét különböztetik meg:

- rehabilitációs és terápiás tevékenységek,
- munkaerőpiaci és társadalmi integráció,
- pedagógiai tevékenységek,
- személyes ápolás.

Szükség van a szociális mezőgazdaság európai szintű definíciójának elfogadására. Az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság első lépésben a szociális mezőgazdaságot olyan tevékenységek összességéként határozza meg, amelyek – növényi és állati – mezőgazdasági

² ANDRÉKA T. (2010): Birtokpolitikai távlatok a hazai mezőgazdaság versenyképességének szolgálatában. In CSÁK Cs. szerk.: *Az európai földszabályozás aktuális kihívásai*. Miskolc, Novotni Kiadó. 11.

³ Elérhető: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=uriserv:OJ.C_.2013.044.01.0044.01.HUN&toc=OJ:C:2013:044:TOC (A letöltés dátuma: 2015. 08. 21.)

forrásokat használnak fel vidéki vagy városkörnyéki övezetekben olyan szociális szolgáltatások létrehozására, mint a rehabilitáció, a terápia, a védett munkahelyek, az egész életen át tartó tanulás és a társadalmi integrációhoz hozzájáruló más tevékenységek. A bizottsági vélemény rámutat, hogy sem uniós, sem nemzeti szinten nem létezik szabályozási keret, nincsenek összehangolva a különböző szintű politikák, illetve az érintett intézmények. Csak néhány állam kivétel, ahol létezik ágazati szabályozás nemzeti vagy regionális szinten.

Mindezek alapján azonban megállapítható, hogy a szociálisfarm-modell cél- és esz- közrendszerében alkalmas szolgáltatási és intézményi kereteket nyújtani a szociális mezőgazdaság megvalósításához.

3. A szociális farmok működésének gyakorlata

A nemzetközi tapasztalatok alapján különböző elnevezéseket használnak az egyes országokban a szociális farm meghatározására. A nemzetközi példák alapján nem beszélhetünk egységes európai szabályozásról vagy gyakorlatról. Nagy-Britanniában a care farming mozgalom alulról építkezik, mivel az állam egyelőre még nem karolta fel a kezdeményezést. A care farmok ügyét a Care Farming UK csapata képviseli a szigetországban, amit a szociálisfarm-művelők (care farmers) és a kezdeményezéssel szimpatizálók működtetnek kis létszámú, fizetett stábbal és jóval jelentősebb mértékű önkéntes munkával. Nagy-Britannia tehát arra ad példát, hogy az állami szereplők bevonása nélkül hogyan indulhat el a civilek, gazdák, szakemberek közös akarásával a care farming ügyének elterjesztése. 2013-ban 180 care farm működött Nagy-Britanniában, elsősorban Angliában. A care farmok többsége növénytermesztéssel és állattartással egyaránt foglalkozó kisgazdaság, átlagos méretük 49 hektár. A szociálisfarm-szolgáltatást igénybe vevők köre általában a tanulási nehézségekkel, mentális problémákkal küzdők, autizmussal élők, iskolakerülő és motiválatlan fiatalok, alkohol- és drogproblémákkal küzdők.

Norvégiában a kormány, pontosabban a Mezőgazdasági Minisztérium felismerte a green care (zöld gondoskodás) szolgáltatások gazdasági potenciálját, ezek játsszák a főszerepet a folyamatok előremozdításában. Az országban a zöld gondoskodás kifejezés egyet jelent a farmokon nyújtott, személyre szabott, minőségbiztosított jóléti szolgáltatásokkal, amelyek magukban hordozzák a fejlődés és az életminőség-javítás lehetőségét. A zöldgondoskodás-szolgáltatások helyszíne lehet egy gazdaság, egy erdőgazdaság vagy egy kertészet. A fejlesztő tevékenységek minden esetben az adott helyszínen folyó munkához kötődnek. E szolgáltatások az alábbi területeken alkalmazhatók: oktatás (gyermek és ifjúsági alapprogramok); munka (munkanélküliek visszakapcsolása a munka világába); egészségügyi és szociális szolgáltatások; integrációs tevékenységek (menekültek, bevándorlók beilleszkedésének elősegítése); bűnmegelőzés. 2011-ben közel 1100 norvég gazdaság kínált fejlődési/gyógyulási lehetőséget. A zöldgondoskodás-szolgáltatást kínáló gazdaságok közel 40%-a két csoportra specializálódik: az iskolás osztályokra és a pszichés problémákkal küzdőkre. A norvég kormány tudatosan felkarolta, katalizálta a farmok ilyen jellegű profilbővítését. A 90-es évek elejétől folyó fejlesztés, hálózatépítés tapasztalatai alapján 2012-ben a Mezőgazdasági Minisztérium és a Regionális Fejlesztési Minisztérium a zöldgondoskodás-mozgalom képviselői bevonásával megalkotta a Nemzeti Zöld Gondoskodás Stratégiát.

Hollandiában az egészségügyi/szociális szektor és az agrárszektor egyaránt megértette a szociálisfarm-művelés előnyeit, a döntéshozók sem zárkóznak el a témától. A holland kutatói közösség a kezdeményezés mellé állt, itt készül a legtöbb kutatás a témában. A szociálisfarm-művelés a mezőgazdasági termelés és a szociális, egészségügyi szolgáltatások kombinációját jelenti itt. A farmok száma évről évre nő: 1998 és 2009 között 75-ről több mint 1000-re emelkedett. 2005-ben összesen 10 ezer kliens részesült szociális farmokon nyújtott szolgáltatásokban, ez farmonként átlagosan évi 73 ezer euró bevételt jelentett. A szociális farmok jellemzően nappali foglalkoztatóként, támogatott munkahelyként vagy lakóhelyként funkcionálnak a megváltozott munkaképességű emberek számára. Hollandiában a szociálisfarm-művelés az alábbi célcsoportok számára kínál gyógyulási/fejlesztési lehetőséget: mentális problémákkal küzdők, drog- vagy alkoholfüggőségben szenvedők, tanulási nehézségekkel küzdők, idős emberek, gyerekek, motiválatlan, magatartási problémával küzdő fiatalok, tartósan munkanélküliek. A kutatások eredményei szerint a szociális farmon töltött időszak során fokozódik a farmsegítők önbecsülése, önbizalma, önállóbbakká, nyugodtabbakká válnak, és könnyedebben alakítanak ki kapcsolatot társaikkal. Életminőségük és közérzetük javul, miközben egyre inkább a társadalom hasznos tagjaiként tekintenek önmagukra.⁴

A német kezdeményezésű MAIE projekt (Multifunctional Agriculture in Europe – Social and Ecological Impacts on Organic Farms, azaz Többfunkciós Mezőgazdaság Európában – Társadalmi és Ökológiai Hatások Biogazdaságokban) az európai kezdeményezéseket fejlettségi osztályokba sorolta:⁵

- Úttörő (Pioneer) státus – Szlovénia, Csehország, Bulgária – ahol elindultak már szociálisfarm-kezdeményezések.
- Közepesen fejlett (Moderately developed) státus – Franciaország, Portugália, Finnország, Németország – ahol a szociális farmok száma és sokszínűsége fejlődik, felhasználói hálózatok alakulnak, de a politikai és finanszírozási háttér még nem biztosított.
- Jól fejlett (Well developed) státus – Olaszország, Hollandia – ahol az egészségügyi és szociális szektor felfedezte a szociális farmok terápiás, rehabilitációs, foglalkoztatási előnyeit, a gazdák számára a szolgáltatások nyújtása bevételt jelent, az együttműködési rendszerek fejlettek, és vannak elérhető támogatási források egyaránt.
- Hivatalosan elismert (Officially recognized) státus – Norvégia – ahol a kutatók, az érintettek és az egészségügyi, mezőgazdasági és foglalkoztatási miniszté-

⁴ Az 1990-es évek óta a világban számos hálózatot alakítottak ki, amelyek a megváltozott munkaképességű emberekkel foglalkozó szervezeteket igyekeznek összefogni. Kontinensünkön ezek közül a legfontosabb az Európai Fogyatékosügyi Szolgáltatók Szövetsége (European Association of Service Providers for Persons with Disabilities, EASPD). Jelenleg több mint tízezer tagja van a nemzeti ernyőszervezeteken keresztül, akik szolgáltatásokat nyújtanak a fogyatékos emberek számára. Kiemelkedő még a VATES Alapítvány, amely Finnországban működő ernyőszervezet. Olyan hálózatot működtet a hazájában, amely a speciális foglalkoztatási formákat alkalmazó munkaerőpiaci szereplőket fogja össze, illetve lobbitevékenységet folytat a rehabilitációs célú foglalkoztatásnak a jogrendszerben és a munkaerőpiacon való hangsúlyosabb megjelenítése érdekében.

⁵ Lásd www.maie-project.eu/ (A letöltés dátuma: 2015. 08. 12.)

riumok képviselői együttműködnek, valamint a szociális farmok elismertsége és finanszírozása biztosított.⁶

Az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság 2012-es véleménye szerint az uniós intézményeknek, a regionális és nemzeti hatóságoknak ösztönözniük és támogatniuk kellene a szociális mezőgazdaságot. Ennek legfontosabb eszközei a kedvező jogi keretek megteremtése, kutatási programok indítása, egy EU-bizottsági struktúra létrehozása a témával kapcsolatban, valamint a forrásokhoz való hozzáférés biztosítása 2014–2020 időszakban.

4. A magyar szociálisfarm-modell

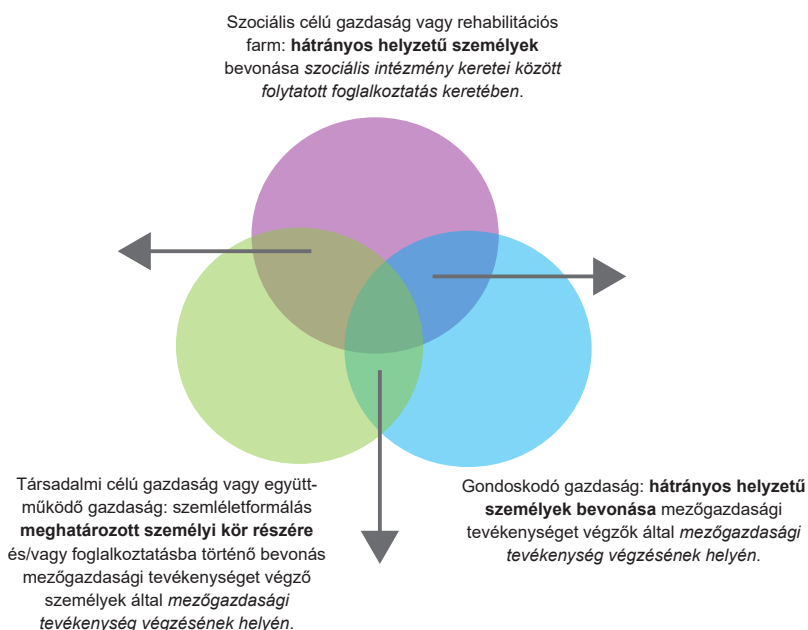
A szociális farmok kísérleti programja tízéves múltra tekint vissza Magyarországon. Az eddigi projektek elsősorban szociális és foglalkoztatáspolitikai források felhasználásával szerveződtek, különös tekintettel az aktív korú autizmussal élőkre fókuszálva, majd pedig később a megváltozott munkaképességűek csoportjára is. A mezőgazdaság elsődlegesen a terápiás környezeti keretek és az aktív tevékenység lehetőségének szerepét töltötte be. A gazdaságok fejlődésével azonban a mezőgazdasági termelés és értékesítés egyre fontosabb szerepet töltött be, mind a gazdasági, mind pedig a társadalmi fenntarthatóság szempontjai szerint. A valódi „majorsági” üzemelés indításával együtt megjelentek azok a jogi problémák, amelyek egyre inkább visszalépésre, alapkoncepciójuk felhagyására kényszerítették a szereplőket.

A szociális farm a mentális és fizikális jóllétet, illetve ismeretátadást elősegítő szolgáltatásokat nyújt a mezőgazdasági munkába történő bevonással. A szociális farmok kialakításának egyik lehetséges formája, hogy a segítő szervezetek keresnek a környéken működő földműveseket, akikhez rendszeresen, aktív tevékenységre „kiviszik” a hátrányos helyzetű célcsoport tagjait. A segítő szervezetek azonban maguk is létrehozhatnak mezőgazdasági egységeket. Az ilyen szociális farmok működtetéséhez azonban elengedhetetlen a segítő szervezetek által földműves (jogszabályban előírt végzettségű) szakember alkalmazása.

A szociális farmok típusai:

- *Szociális célú gazdaság vagy rehabilitációs farm:* hátrányos helyzetű személyek bevonása szociális intézmény keretei között folytatott (mezőgazdasági) foglalkoztatás keretében.
- *Gondoskodó gazdaság:* hátrányos helyzetű személyek bevonása mezőgazdasági tevékenységet végzők által a mezőgazdasági tevékenység végzésének helyén.
- *Társadalmi célú gazdaság vagy együttműködő gazdaság:* szemléletformálás meghatározott személyi kör részére és/vagy foglalkoztatásba történő bevonás mezőgazdasági tevékenységet végző személyek mezőgazdasági tevékenység végzésének helyén.

⁶ A Social Services in Multifunctional Farms (SoFar, azaz Társadalmi szolgáltatások többfunkciós gazdaságokban) projekt összegzése szerint Belgiumban 308, Franciaországban 2100, Németországban 220, Írországban 106, Olaszországban 675, Hollandiában 839, Szlovéniában 15 szociális farm működik.

1. ábra

A szociális farmok típusai

Forrás: a szerző szerkesztése

A szociális farm különböző modelljeit vázolhatjuk. Alapvetően három típust mutattunk be az 1. ábrán. Az egyes típusok a tevékenységet végzők, illetőleg a tevékenység végzésének a helye szerint különíthetők el. A tevékenységet végzők a hátrányos helyzetű személyek (tág értelemben például alacsony végzettségűek, romák, megváltozott munkaképességűek, fogyatékosok), illetőleg a társadalmi szemléletformálás esetén a tanulók, diákok körébe tartoznak, akik a mezőgazdasági tevékenységet végző személyek irányításával azok munkájába bekapcsolódva végzik a kisegítő tevékenységüket. A tevékenység végzésének helye szerint megkülönböztethetünk olyan jellegű szociális farmot, amely esetében a hátrányos helyzetű személyt ellátó szervezet tevékenységének végzése helyén történik a munkavégzés, illetőleg a foglalkoztatás (ez különösen abban az esetben valósulhat meg, ha az adott szervezet, személy mezőgazdasági tevékenységet is folytat). A munkavégzés helyszíne más esetben lehet a mezőgazdasági tevékenységet főfoglalkozás keretében végző szervezet, személy mezőgazdasági tevékenységének végzésének a helye (farm, mezőgazdasági üzem).

Látható – az 1. ábrára utalva –, hogy az egyes típusok között átfedés figyelhető meg a személyi kör és a tevékenység végzésének helye tekintetében, amely átfedések teremtik meg a koherenciát az egyes típusok között, és teszik egységessé és egységesen kezelhetővé a szociálisfarm-rendszert.

A modell két pillérré épül, egyrészt a mezőgazdasági tevékenységre, másrészt a támogató szolgálatra. Ezen a két pilléren keresztül kapcsolható össze a szociálisfarm-szolgáltatást nyújtók (szociálisfarm-fenntartók) személyi köre, illetőleg a szociálisfarm-szolgáltatást

igénybe vevők személyi köre. A szociálisfarm-szolgáltatást nyújtók (szociálisfarm-fenntartók) személyi körét két alapvető kategória szerint lehet meghatározni:

- szociálisfarm-gazdaság: olyan mezőgazdasági tevékenységet végző gazdálkodó szervezet, amely aktív tevékenység végzésére fogad hátrányos helyzetűeket, és/vagy oktatási/nevelési célból fogad gyermekeket, tanulókat. A mezőgazdasági tevékenységet végzők alatt különböző szervezeti formában működő mezőgazdasági tevékenységből árbevételt elérő vállalkozási formát értünk.
- Szociálisfarm-közösség: olyan szociális szolgáltatók, amelyek (saját) hátrányos helyzetű célcsoportjukat bevonva maguk végeznek mezőgazdasági termelő/szolgáltató és értékesítő tevékenységet.

Mindkét esetben definiálni kell a szociálisfarm-szolgáltatást, amely egyrészt jelenti a hátrányos helyzetű személyek részére a mezőgazdasági tevékenységek végzése feltételeinek a biztosítását, illetőleg a mezőgazdasági és kiegészítő tevékenységek végzése körében a termelés, feldolgozás, értékesítés, mezőgazdasági szolgáltatás nyújtását, másrészt jelenti a gyermekek/tanulók részére a gyakorlati (környezettudatos) mezőgazdasági ismeretek átadását.⁷

A modell működése szempontjából központi elem a mezőgazdasági tevékenység értelmezése. Ez jelenti mind a szolgáltatást nyújtók, mind pedig az igénybe vevők tekintetében a foglalkoztatási jogviszony alapját, ez mutat rá a munkavégzés ágazati irányára.

A szociális farm nem jelenik meg önálló szervezeti formaként, bármely szervezeti formában működtethető. A „szociális farm” címet azok a szervezetek viselhetik, illetőleg azok tekinthetők szociális farmnak, amelyek működésében a szociális farm jellemzői megtalálhatók. Az más kérdés, hogy a „szociális farm” elnevezést milyen eljárási formában és kinek a jóváhagyásával, döntésével lehet megszerezni. Az azonban fontos, hogy mindenképpen ellenőrzött eljárási rendben kerüljön sor a minősítés megszerzéséhez. Különösen fontos ez akkor, ha a szociálisfarm-modellhez pénzügyi (támogatási, adózási stb.) kedvezményeket, előnyöket kívánunk rendelni.⁸

A szociális farm tehát nem egy új szervezeti, hanem egy összetett (mező)gazdálkodási forma. Keretei között a tevékenységorientációra kell koncentrálni. Ebben a tevékenységi formában megjelenik az ökológiai elem, valamint a társadalmi felelősségvállalási elem is egyben. Ez jelenti a szociálisfarm-szolgáltatás rendszerét.

A szociális farmok fejlesztése, számuk növelésének hosszú távú célja a vidéki környezet vonzóvá tétele, a passzív ellátásban lévő hátrányos helyzetűek bevonása és az aktív, munkaalapú jövőkép széles körű elterjesztése is. Jövőképünk alapján a farmok hálózatának bővülése hozzájárulhat többek között a vidék megtartó erejének növeléséhez, a hátrányos

⁷ 2013. évi CXXII. törvény a mező- és erdőgazdasági földek forgalmáról, 5. § 14. és 18. pont.

⁸ Lásd bővebben: NAGY Z. (2010): A termőfölddel kapcsolatos szabályozás pénzügyi jogi aspektusai. In CSÁK Cs. szerk.: *Az európai földszabályozás aktuális kihívásai*. Miskolc, Novotni Kiadó. 187–197., OLAJOS I. (2002): A 2002. február 22-én hatályba lépő termőföld adásvételéhez kapcsolódó elővásárlási és elő-haszonbérleti jog gyakorlásáról. *Napi Jogász*, 2002/4. 7–12., OLAJOS I. (2002): A termőföldről szóló törvény változásai a kormányváltások következtében. Gazdasági eredményesség és politikai öncélúság. *Cég és Jog*, 2002/10. 13–17., OLAJOS I. – PRUGBERGER T. (2002): A termőföldbirtoklás, hasznosítás és forgalmazás a családi gazdaság elősegítésének új jogi szabályozása tükrében. *Magyar Jog*, 2002/május, 286–295., BOVBOS P. (2004): A termőföldre vonatkozó elővásárlási jog szabályozása. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica*. Tomus: LXVI. Fasc. 3. 5., CSÁK Cs. – HORNYÁK Zs. (2014): A földforgalmi törvény szabályaiba ütköző mezőgazdasági földekkel kapcsolatos szerződések jogkövetkezmenyei. *Őstermelő*, 2014/2. 10–11.

helyzetűek életminőség-javításához, munkahelyeket teremthet, fejlesztheti a társadalmi integrációt a gyakorlatban.

A szociális farmok működésének értékelése három főbb megközelítéssel történhet: a célcsoportokra, továbbá a gazdákra gyakorolt hatások szemszögéből, illetve a gazdálkodást mint üzleti tevékenységet értékelve. Az értékelés típusai: ellátási szükségletek feltárása, folyamatértékelés, eredményértékelés, klienselégedettség, a gazdák elégedettsége, gazdasági értékelés, költségvizsgálat, költséghatékonyság, költséghasznosság, költség-haszon vizsgálat.

A szociális farmok számának bővülése, fejlesztésük a következő eredményekkel járhat:

- nő a vidék megtartó ereje,
- nő a gazdák megbecsülése,
- a hátrányos helyzetűek életminősége nő,
- a munkanélküliség csökken (a szociális farmok országos kiterjesztése akár több ezer fős nagyságrendben is generálhat munkahelyteremtést),
- jelentősen fejlődik a szociális, illetve a zöld gazdaság,
- bővülnek a szociális, gyermekvédelmi és egészségügyi szolgáltatók, intézményfenntartók rehabilitációt és foglalkoztatást biztosító lehetőségei,
- a környezeti szempontok érvényesülése számos területen erősödik, nő a hazai termékek megbecsülése,
- a természet iránti elkötelezettség szélesedik,
- jelentősen fejlődik a társadalmi integráció a gyakorlatban,
- a gazdák új bevételi forrásai, növekvő gazdasági stabilitása végső soron hozzájárulhat a vidék élhetőségének erősítéséhez (különösen, ha jövedelmük nagyobb részét a helyi gazdaságban költik el),
- azzal, hogy a gazdaságban nyilvánosan elérhető teret hozunk létre, a vidéki táj nyitottabbá válik, a közösség figyelme újra a földművelés felé fordulhat, csökkenhet a helyi földalap külső tulajdonosoknak való értékesítése,
- a vidéki munkalehetőségek száma nőhet egyfelől azáltal, hogy a szociális farm működtetésének lehetősége életben tarthat kisebb gazdaságokat (ellensúlyozva a vidék elnéptelenedését),
- amennyiben a szociális farmok biotermelést vagy egyéb környezetbarát földművelést folytatnak, úgy csökkenhet a környezet és a természet terhelése. Ismeretes, hogy a biogazdaságok segítik a biológiai sokféleség megőrzését: alacsonyabb a talaj-, víz- és légszennyezésük, mint a hasonló méretű konvencionális farmoké.

A farm létrehozásához mezőgazdasági szaktudásra, tapasztalatra van szükség. Az alábbiakban a működtetés technikai kivitelezése szempontjából különítünk el két lehetőséget. A szociális farmok kialakításának egyik lehetséges formája, hogy a segítő szervezetek keresnek a környéken működő földműveseket, akikhez rendszeresen (akár napi jelleggel), aktív tevékenységre „kiviszik” a hátrányos helyzetű célcsoport tagjait. Így a segítő szervezeteknek nem szükséges mezőgazdasági környezetet létrehozniuk, és annak fenntartásához nem szükséges mezőgazdasági szakembert alkalmazniuk. Ugyanakkor egy másik lehetőség szerint a segítő szervezetek maguk is létrehozhatnak mezőgazdasági egységeket, ahol a saját hátrányos helyzetű célcsoport tagjainak bevonása sokkal intenzívebb. Az így kialakuló szociális farmok fenntartható és szakmailag megalapozott működtetéséhez

azonban elengedhetetlen lehet a segítő szervezetek által földműves (jogszabályban előírt végzettségű) szakember alkalmazása.

A szociális farm komplex modelljének megvalósításához a jogi keretek Magyarországon jelenleg nem adóttak. A jogi szabályozás fejlesztési irányát alapvetően két aspektusból közelíthetjük meg: agrárgazdasági tevékenységek végzése, szociálisfarm-modell elismertetési folyamata.

Ami az első aspektust érinti, meg kell jegyeznünk, hogy a tevékenység összetett (szociális ellátás, foglalkoztatás, oktatás, vállalkozási tevékenység stb.): több hátrányos helyzetű csoporttal foglalkozhat a fenntartó, de nem egységként (farmként), csak több szolgáltatás mozaikjaként működhet. A mező- és erdőgazdasági földek forgalmáról szóló 2013. évi CXXII. törvény (földforgalmi törvény) jelenleg csak meghatározott szervezetek számára teszi lehetővé a földtulajdonlást, illetőleg a földhasználatot. A szociális farmok különböző szervezeti keretek között működnek (például szociális ellátást nyújtó szervezetek), amelyek nem felelnek meg a földhasználati jogosultság feltételeinek. A helyzet rendezéséhez a földforgalmi törvény mezőgazdasági kiegészítő tevékenység meghatározásának módosítását kellene kezdeményezni: e fogalomkörbe be kellene emelni a szociálisfarm-szolgáltatást is. Ezzel a szociálisfarm-művelés mezőgazdasági tevékenységnek minősülne, a szociális farm mezőgazdasági termelőszervezeti státuszt kaphatna, egységként működhetne, és agrártámogatásokra is jogosult lehetne. Annak érdekében, hogy a kisleptékű termelés lendületet vehessen, más, többi kapcsolódó jogszabály módosítására is szükség van (mint például az értékesítés, a piacra jutás feltételeinek átalakítása). A kormányzat felismerte a szociálisfarm-modell jelentőségét, és jelen pillanatban aktív kezdeményezések vannak a jogszabályi környezet megváltoztatására vonatkozóan. A helyzet rendezését ugyanakkor nehezíti, hogy a földforgalmi törvény sarkalatos törvény, amely kétharmados parlamenti többséggel módosítható. Ennek ellenére meg kell találni azt a lehetőséget, amely a szociális farm mint tevékenységi forma működési kereteit könnyíti.

A szociális farm számára kedvező jogszabályi környezet létrehozásának elsődleges célja egy új gazdaságnövelő eszközrendszer kialakítása, amely tevékenységbővítéssel egyaránt kedvez a meglévő gazdálkodóknak, valamint a hátrányos helyzetű célcsoportokat segítő, őket ellátó, egyéb társadalmi alaptevékenységet végző, de gazdálkodást tervező szervezeteknek. Cél a vidéki környezet vonzóvá tétele, a passzív ellátásban lévő hátrányos helyzetűek bevonása és az aktív, munkaalapú jövőkép széles körű elterjesztése is. Társadalmi szempontból a rehabilitációs cél mellett kiemelkedik a közösség önfenntartó képességének fejlesztése. A szociális farmok koncepciójának beemelése a szakmapolitikákba közvetlen pozitív hatást fejthet ki a gazdasági, szociális, vidékfejlesztési, foglalkoztatási, egészségügyi, rehabilitációs és társadalmi területeken egyaránt.⁹

⁹ A szakterület egyik kulcsfontosságú jogszabálya a Bizottság 651/2014/EU rendelete (2014. június 17.), az úgynevezett általános csoportmentességi rendelet. Célja, hogy meghatározza azokat a támogatási területeket, ahol a vonatkozó keretszabályokat betartva a tagállamok a Bizottság előzetes jóváhagyása nélkül is jogosultak állami támogatás nyújtására. Az Európai Bizottság 2014. május 21-én fogadta el az új általános csoportmentességi rendeletet. A rendeletben meghatározott területek közé tartozik, és így támogatható a hátrányos helyzetű munkavállaló, a megváltozott munkaképességű munkavállaló és a súlyosan hátrányos helyzetű munkavállaló is. A támogatást akkor lehet mentesíteni az előzetes bejelentési kötelezettség alól, ha valószínűsíthető, hogy segíti e munkavállalói csoportok munkaerőpiacra történő belépését, újbóli bekerülését, illetve a munkaerőpiacon maradását. Pontosan lehatárolt az elszámolható költségek köre is. A szociális farmokon folytatott tevékenység, amennyiben a meghatározott körbe tartozó személyekkel folytatott tevékenységeket érinti, jogosult lehet a foglalkoztatási támogatásokra.

5. Összegzés

A jövőkép – a jogszabályi feltételek kedvezővé tétele mellett – a működés jogi jellegének garanciáiban rejlik, álláspontom szerint. Ez azt jelenti, hogy meg kell teremteni a feltételeit annak, hogy a szociálisfarm-modell elismertté váljon. Tekintettel arra, hogy nem egy szervezeti formáról van szó (mint például szociális szövetkezet esetében, amellyel a szerencsétlenül választott elnevezés miatt gyakran összetévesztik a szociális farm fogalmát), meg kell jegyezni, hogy a szociális farm esetében egy tevékenységi formáról beszélünk, amely különböző szervezeti keretek között működő tevékenységet takar. Ezért szükséges ennek a tevékenységi formának az elismerése, azaz egy állami elismerés keretében történő megerősítése. Az elismerés folyamatának szabályozása elképzelhetőnek tűnik olyan keretek között, mint például a mezőgazdasági integrátori szervezetek esetében a termelői szervezetek állami elismerésének folyamata. Természetesen ehhez meg kell határozni azokat a kritériumokat és feltételeket, amelyek teljesítése esetén valaki megkaphatja a „szociális farm” státuszt. A jogalkotási folyamatok eredményét izgalommal várjuk. Mára a szociális farm logóját kialakították, amelynek védjegyzetési eljárása folyamatban van. Ez az első lépés a szociális farmok átlátható és kézzelfogható, transzparens megjelenése terén. Ez egyben azt is jelenti, hogy a kutatás és jogtudományi elemzés még tovább folytatódik, ez a folyamat még nem zárult le.

Felhasznált irodalom

- ANDRÉKA T. (2010): Birtokpolitikai távlatok a hazai mezőgazdaság versenyképességének szolgálatában. In CSÁK Cs. szerk.: *Az európai földszabályozás aktuális kihívásai*. Miskolc, Novotni Kiadó.
- BOBVOS P. (2004): A termőföldre vonatkozó elővásárlási jog szabályozása. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica*. Tom. LXVI. Fasc. 3. 5.
- CSÁK Cs. – HORNYÁK Zs. (2014): A földforgalmi törvény szabályaiba ütköző mezőgazdasági földekkel kapcsolatos szerződések jogkövetkezményei. *Őstermelő*, 2014/2. 10–11.
- NAGY Z. (2010): A termőfölddel kapcsolatos szabályozás pénzügyi jogi aspektusai. In CSÁK Cs. szerk.: *Az európai földszabályozás aktuális kihívásai*. Miskolc, Novotni Kiadó. 187–197.
- OLAJOS I. – PRUGBERGER T. (2002): A termőföldbirtoklás, hasznosítás és forgalmazás a családi gazdaság elősegítésének új jogi szabályozása tükrében. *Magyar Jog*, 2002/május, 286–295.
- OLAJOS I. (2002): A 2002. február 22-én hatályba lépő termőföld adásvételéhez kapcsolódó elővásárlási és elő-haszonbérleti jog gyakorlásáról. *Napi Jogász*, 2002/4. 7–12.
- OLAJOS I. (2002): A termőföldről szóló törvény változásai a kormányváltások következtében. Gazdasági eredményesség és politikai öncélúság. *Cég és Jog*, 2002/10. 13–17.

A magán- és a családi élethez, az otthonhoz való jog abszolút érvényesülése valóban csak egy „papíron” múlik?

Barzó Tímea

1. Bevezetés

A vidéki népesség széles körét is érintő kérdés, hogy a társadalom egyes tagjai által választott párkapcsolati formák milyen polgári jogi és családjogi védelmet élveznek. Ebben a körben leginkább a házasság és a de facto élettársi viszony terjedt el a gyakorlatban annak ellenére, hogy a de facto élettársi kapcsolat polgári jogi és családjogi jogkövetkezményeivel, a de facto élettársak által létrehozott „család” védtelenségével az érintettek csak akkor szembesülnek, amikor különválnak. Addig csak azt gondolják, hogy a házasság nem több, mint egy plusz „papír”. A volt élettársakat védő polgári jogi és családjogi rendelkezések azonban csak szűk körben érvényesülnek Magyarország Alaptörvényének (a továbbiakban: Alaptörvény), a családvédelmi törvénynek¹ a „család” fogalmára vonatkozó jogértelmezése, és a Ptk.-nak² az adott területet rendező, duális jellegű normatív szabályozása során.

Jelen tanulmány arra próbál rámutatni, hogy míg az Alaptörvényben, a családvédelmi törvényben, illetve a családjogi alapelvekben nyomatékkal szerepel a családvédelem és a gyermeki jogok elsőlegességének figyelembe vétele, addig a házasság mellett létező más párkapcsolati formák – különösen a de facto élettársi kapcsolat – és az azokból származó polgári jogi, családjogi viszonyok indokolatlanul diszkriminatív szabályozása és megítélése pont az említett jogpolitikai célkitűzések minden területen megvalósuló érvényesülését kérdőjelezi meg.

A magánélethez való jog *alapjogi védelme* az Alaptörvény VI. cikkelyében ölt testet. A Ptk. 2016 júliusában hatályba lépett módosítása azonban már a *személyiségi jogok általános védelme* körében is nyomatékosítja az Alaptörvény VI. cikkében megjelenő azon szabályt, amely szerint mindenkinek joga van ahhoz, hogy magán- és családi életét, otthonát, kapcsolattartását és jó hírnevét tiszteletben tartsák. A magánélethez való jog a személyiségi jogok védelmének széles értelmezésében részesülő „anyajoggá” vált, amellyel a személyiség védelmének bármely aspektusa összefüggésbe hozható. Felmerül a kérdés, hogy nem sérül-e azon magánszemélyeknek a magán- és családi élethez fűződő alapjoga és személyiségi joga, akik bár szociológiai értelemben családot alkotnak, a Ptk. azonban nem tekinti családnak őket, és megfosztja őket annak lehetőségétől, hogy például a törvényes öröklés szabályai

¹ A családok védelméről szóló 2011. évi CCXI. törvény (Csvt.)

² A Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény (Ptk.)

szerint egymás után örökölhessenek, hogy esetleg gyermeket közösen örökbe fogadhasanak, vagy hogy különválásuk esetén az érintett fél családjogi védelemben részesüljön. A szerző erre a kérdésre is keresi a választ akkor, amikor felvázolja a házasság és a de facto élettársi kapcsolat közötti különbségeket, kihangsúlyozva, hogy a kétféle párkapcsolati formából eltérő megítélésű „családok” származnak, amely megkülönböztetés teljes mértékben ellentmond a gyermek és a család védelmét hangsúlyozó jogpolitikai célkitűzéseknek.

2. Előzmények

A házasságon kívüli születések aránya az ezredfordulót követő évtizedben folyamatosan emelkedett, míg 2015-ben elérte az addig mért legmagasabb értéket, a 47,8%-ot. E mögött a házasságon kívüli partnerkapcsolatok számának erőteljes növekedése áll, valamint az, hogy az ilyen párkapcsolatban élő személyek egyre bátrabban vállalnak gyermeket. A 2011. évi népszámlálás szerint az élettársi kapcsolaton alapuló családok száma tíz év alatt a másfélszeresére, 1990-hez viszonyítva pedig több mint a három és félszeresére emelkedett, továbbá a párkapcsolatban élő szülőképes korú nők már 28%-a élt élettársi kapcsolatban.³ Ezzel egyidőben a házasságkötések számának rohamos csökkenése volt megfigyelhető. Az 1970-es évekre jellemző 90–100 ezer közötti házasságkötés mellett a 2010-ben kötött 35 500 házasság lokális minimumot jelentett; ez az egyik legalacsonyabb érték volt a népmozgalmi statisztika eddigi történetében.⁴ Az élettársi kapcsolatban élő párok és gyermekeik családjogi jogviszonyaiból eredően egyre növekedett a jogviták száma, amelyekre a „hagyományos” házassági vagyoni és egyéb családvédelmi szabályokat nem lehetett automatikusan alkalmazni. Ennek következtében egyre gyakrabban maradtak „védtelenül” az élettársi kapcsolat megszűnését követően gyermekeikkel egyedül maradó édesanyák, ritkábban édesapák.

Éppen ezért az új Ptk. kodifikációja során az egyik leglényegesebb vitakérdés az élettársi kapcsolat szabályozása volt, a Csjt. ugyanis egyáltalán nem rendelkezett az élettársakról, az 1959-es Ptk. pedig – az 1977. IV. törvénnyel való módosítását követően – a Kötelmi jog „Egyes szerződések” körében határozta meg az élettársi kapcsolat vagyoni jogi következményeit, ugyanitt definiálva a (tényleges együttélésen alapuló) élettárs fogalmát.⁵ A szakértői előkészítő munka során hamar egyértelművé vált, hogy ez a fajta szabályozás

³ Az élettársi kapcsolatok elterjedését vizsgáló tanulmányok szerint az ilyen párkapcsolati formát választó párok egy része ezt egyfajta „próbaházasságnak” tekinti, amelyben a párok önmaguk és a másik házasságra való alkalmasságáról vagy éppen alkalmatlanságáról kívánnak meggyőződni. Mások a megnövekedett karrierbizonytalanságok, egzisztenciális nehézségek és a mindennapi élet kockázatai miatt tekintenek el a házasságkötéstől. Lásd részletesebben az alábbi tanulmányokban: SPÉDER Zs. (2004): Gyermekvállalás és a párkapcsolatok alakulása. In KOLOSI T. – TÓTH I. Gy. – VUKOVICH Gy. szerk.: *Társadalmi riport*. Budapest, TÁRKI, 137–151., valamint BUKODI E. (2002): Házasság vagy élettársi kapcsolat: ki mikor mit (nem) választ. *Statisztikai Szemle*, 2002/3. sz. 227–251.

⁴ Erről a mélypontról történt egy kedvező elmozdulás az elmúlt hat évben, 2015-ben a megkötött házasságok száma már 45 900 volt. Népmozgalom 2015 (2016). *Statisztikai Tükör*, 2016. április 1. 3–4.

⁵ A fogalom a Ptk. 1996-os és 2009-es módosításaival változott, illetve átkerült a Ptk. *Értelmező rendelkezések* című fejezetébe. Az első módosítás ismerte el – alkotmánybíróági döntés nyomán – az azonos nemű párok élettársi kapcsolatát. KÖRÖS A. (2013): Az új Ptk. Családjogi Könyve – a 2013. évi V. törvény és a Szakértői Javaslat összevetése. Első rész: Alapelvek, Házasság, Élettársi kapcsolat. *Családi Jog*, 3. sz. 6.

sem az élettársi kapcsolat tartalmának, sem társadalmi elfogadottságának nem felel meg.⁶ Az egyre nagyobb számban élő élettársak ugyanis tipikusan házastársak módjára, rendszerint gyermekeikkel (vagy egyikük gyermekeivel) együtt, családot alkotva élnek, és ezt a fajta kapcsolatot a házasság helyett – talán elsősorban a kisebb kötöttség reményében – választják. Ennek megfelelően a 2003-ban közzétett koncepció egyértelműen az élettársi kapcsolatnak a Családjogi Könyvben való elhelyezése mellett foglalt állást, és az addig a polgári jogi társaság normái között szabályozott vagyoni jogi hatások mellett bizonyos feltételek fennállása esetén *tartási jogot*, az élettársak által közösen használt lakásra pedig a kapcsolatnak egyikük halálával történő megszűnése esetén *törvényes öröklés jogcímén lakáshasználati jogot* kívánt a másik élettársnak biztosítani. Az elképzelt szabályozás nem emelte volna az élettársi kapcsolat védelmét a házasság szintjére, de a hatályos joghoz képest többjogokat biztosított volna. A Családjogi Könyv első szakértői munkatervezete az elképzélésekkel egyezően a tényleges együttélésen alapuló élettársi kapcsolatot szabályozta, és pedig a házasságénál jóval kevésbé részletes keretszabályokkal. A bírói gyakorlatban felmerült esetekből kiindulva kimondta az élettársak együttműködési és támogatási kötelezettségét, és az életközösség megszűnése esetén tíz év, illetve, ha a kapcsolatból gyermek származott egy év élettársi együttélés után a rászoruló élettársnak – a házastársi tartás feltételeivel – tartást, a másik élettárs kizárólagos tulajdonában álló lakáson pedig – a házastársénál szigorúbb feltétellel – használati jogot engedett. Az élettársak vagyoni viszonyai körében törvényes vagyoni rendszerként a tulajdonközösségnél kötetlenebb közszereményt – a vagyonyarapodásban a közreműködés arányában való részesedést – javasolta.

Mindezekhez képest az új Ptk. módosító indítványok nyomán elfogadott törvényszövege meglehetősen módon teljesen megváltoztatta az úgynevezett de facto élettársi kapcsolat szabályozását. A törvényhozó a Szakértői Javaslatnak a koherens rendszerbe foglalt szabályait egyszerűen kettévágta, ráadásul oly módon, hogy az élettárs fogalma és annak vagyoni jogi következményei a Kötelmi Jogi Könyv Egyes szerződések részébe (a Ptk. Hatodik Könyvébe), míg az élettársi tartás és lakáshasználat szabályozása a Családjogi Könyvbe (Negyedik Könyv VII. Cím) került „Az élettársi kapcsolat családjogi hatásai” címmel. Az élettársi kapcsolathoz kizárólag akkor fűződik családjogi hatások (élettársi tartás és lakáshasználati jog), ha az élettársak legalább egyéves életközösségből közös gyermek születik. Ha tehát az élettársaknak nincs közös gyermekük, hiába éltek bármilyen hosszú ideig együtt, nevelték egyikük vagy mindkettőjük gyermekeit, vezettek közösen háztartást, működtek közre a másik vállalkozásában, az említett családjogi joghatások nem léteznek. Az élettársi kapcsolat szabályainak kétfelé osztása az említett alapon (szerződés vagy családjogi kapcsolat) technikailag is elég sutára sikerült. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a tartás egyszeri juttatással történő teljesítéséről elvileg azok az élettársak is megállapodhatnak, akiknek nincs közös gyermekük és nem élnek legalább egy éve együtt, ennek ellenére a Családjogi Könyv 4:92. §-a lesz rájuk nézve is irányadó. A lakáshasználat szerződéses rendezésének lehetősége ezzel szemben a Kötelmi Jogi Könyvben van elhelyezve,⁷ de az élettársak közös jogcíme alapján lakott lakás használatának rendezését bármelyik élettárs a bíróságtól a Családjogi Könyv 4:93. §-a alapján, a házastársakra vonatkozó rendelkezések

⁶ VÉKÁS L. szerk. (2008): *Szakértői Javaslat az új Polgári Törvénykönyv tervezetéhez*. Budapest, Complex Kiadó. 450–451.

⁷ Ptk. 6:517. §

szerint kérheti, függetlenül attól, hogy az élettársi kapcsolatból született-e közös gyermek vagy sem és az együttélés mennyi ideig tartott. Mindezekből kitűnik, hogy a kötelmi jogi és a családjogi hatások nincsenek következetesen szétválasztva, azok összefonódnak, mint ahogy a valóságban sincs kétféle – szerződéses vagy családjogi – élettársi kapcsolat sem. A közös háztartásban, érzelmi és gazdasági közösségben való együttélés házasság nélkül is családi kapcsolatot teremt, aminek semmi köze sincs a polgári jogi társasági szerződés jellemzőihez.⁸ A Szakértői Javaslatlall ellentétben az új Ptk. elhagyta az élettársak közös cél érdekében történő együttműködésének és támogatásának kötelezettségét. Ettől függetlenül nyilvánvaló, hogy a jognak minden tartós párkapcsolatban, így a de facto élettársi viszonyban is erkölcsi alapon el kell várnia a kölcsönös szolidaritást a felektől, s ez a több évtizedes bírói gyakorlatban már teljesen elfogadottá vált.⁹ Az élettársi kapcsolatból következő kölcsönös támogatási kötelezettség alapján tehát elvárható, hogy az élettárs az általa elért jövedelmét társával megossza akkor, ha utóbbi az együttélés meghatározott időszakában – betegségéből eredő munkaképtelenségére tekintettel – csak kisebb mértékben tud a közös javak előteremtésében közreműködni. Ez nem változtat az együttélés teljes időszakára megállapított szerzési arányon.¹⁰

3. A de facto élettársi kapcsolat fogalmi elemei

Az *élettársi kapcsolat* két olyan, házasságkötés nélkül közös háztartásban, érzelmi és gazdasági közösségben együtt élő személy között jön létre, akik közül egyiknek sem áll fenn mással házassági életközössége, bejegyzett élettársi életközössége vagy élettársi kapcsolata, és akik nem állnak egymással egyenesági rokonságban vagy testvéri kapcsolatban. Nem feltétel továbbá a partnerek különeműsége, így élettársi kapcsolat akár *azonos neműek* között is megállapítható.¹¹ Annak ellenére, hogy a jogalkotó pontos fogalmat kívánt adni az élettársi kapcsolatok vonatkozásában, az egyes fogalmi elemek értelmezése még mindig nem egyértelmű, ezeket a bírói gyakorlat tölti meg tartalommal.¹² Míg a házasságot a házassági anyakönyvi kivonat közhitelesen tanúsítja, addig a volt élettársaknak az élettársi vagyoni jogi és egyéb igényeik érvényesítése során előbb azt kell – akár hónapokon keresztül, tanúk meghallgatásával és egyéb bizonyítékokkal – kétséget kizáróan bizonyítaniuk, hogy a megjelölt időszakban élettársi kapcsolatban éltek.

Az első vizsgálandó elem a *felek közötti érzelmi és gazdasági közösség fennállása*. Az érzelmi oldalt az élettársak egymással szemben fennálló érzelmei, illetve az ebből eredő támogatási és együttműködési kötelezettség képezi, valamint az a tény, hogy együvé tartozásukat harmadik személyek felé nyíltan felvállalják. A gazdasági közösséget az alapozhatja meg, ha a felek a közös jövőbeni céljaik elérése érdekében együtt döntenek, és közösen gazdálkodnak. *Az élettársi kapcsolat az egységes ítélkezési gyakorlat szerint feltételezi a felek*

⁸ KRISTON E. (2016): Az élettársak megítélése az alkotmányjog és a polgári jog szempontjából. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Juridica et Politica*. Tomus XXXIV. 235–236.

⁹ BH 2005.141.

¹⁰ BH 2013.217.

¹¹ Ptk. 6:514. §

¹² HEGEDŰS A. (2006): Az élettárs fogalma és a kifejezés tartalmi vonatkozásai. *Családi Jog*, 4. sz. 10–15. és SZEIBERT O. (2004): Az élettársak jogállása. *Polgári Jogi Kodifikáció*, 3. sz. 17–20.

*közös lakásban való együttélését, a közös háztartás fenntartását, a felek közötti érzelmi és gazdasági közösség fennállását, valamint azt is, hogy harmadik személyekkel szemben az összetartozásukat minden vonatkozásban vállalják.*¹³ *Jelenősége van tehát annak is, hogy a felek harmadik személyek felé kifejezésre juttatták-e kölcsönös együttélési szándékukat, illetve a tartósság szándékával éltek-e együtt, fennállt-e közöttük a nemi kapcsolat.*¹⁴ A közös gazdálkodás – a mindennapi életvitel mellett – a közös gazdasági cél elérése érdekében, vagyoni tevékenységekben is megnyilvánuló gazdasági együttműködést jelent, amelyben a felek legalább hallgatólagosan egyetértenek abban, hogy a közös gazdasági tevékenység eredményeként szerzett vagyon közös legyen, akkor is, ha kifelé, harmadik személyek irányában csak egyikük jelentkezik szerző félként.¹⁵ A gazdasági közösség mint az élettársi jogviszony nélkülözhetetlen eleme megvalósul akkor, ha az érzelmi kapcsolatban és közös háztartásban élő felek a közös családi élet megvalósítása érdekében egyikük ingatlanán – közösen felvett hitel felhasználásával – jelentős mértékű beruházást végeznek el.¹⁶ Az a tény azonban, hogy a hosszú távra tervezett érzelmi és gazdasági kapcsolat létesítései az egyik fél önhibáján kívül még nem képes jelentős jövedelem megszerzésére, és a közös életvitel anyagi terheit kizárólag a másik fél viseli, nem zárja ki a gazdasági kapcsolat keletkezését.¹⁷

A második elem az élettársak *közös háztartásban történő, tartós együttélése*. Egyetértés van a bírói gyakorlatban a tekintetben, hogy a feleknek közös lakásban együtt kell élniük ahhoz, hogy az élettársi kapcsolat megállapítható lehessen közöttük, viszont a tartós együttélés nem feltétlenül jelent folyamatos, megszakítás nélküli együttlétet. *Az élettársi kapcsolat fennállásának törvényi feltételei megállapíthatók, ha a felek a házasságuk felbontását követően egy lakásban, közös háztartásban, gazdasági és érzelmi közösségben élnek.*¹⁸ *Az egyik fél állapota és intézeti elhelyezése nem zárja ki a tartós, érzelmi és gazdasági közösségi kapcsolatnak élettársi jellegűvé minősítését. Ha a körülmények által indokoltan a teljes körű élettársi kapcsolat egy-egy eleme adott esetben bizonyos időszakban nem állapítható meg, ez egymagában nem akadályozza a kapcsolat élettársi jellegének megállapíthatóságát.*¹⁹

A fogalom negatív oldalról is behatárolja az élettársi kapcsolat megállapíthatóságát. Ennek értelmében nem jöhet létre élettársi kapcsolat, ha a felek egyikének fennálló házassága, bejegyzett élettársi kapcsolata vagy már meglévő élettársi kapcsolata van más személlyel. Ezenkívül a felek közötti rokoni kapcsolat is kizáró tényező, az egészséges utódnemzés érdekében ugyanis – akárcsak a házastársaknál – a felek nem lehetnek egymás egyenesági leszármazói vagy testvérei.

Az élettársi életközösség fennállásának vitatása esetén közbenső ítélet meghozatala a javasolt, hiszen ha nem állapítható meg a felek között a kérdéses időszakban élettársi kapcsolat, akkor ahhoz élettársi vagyoni jogi igény vagy családjogi joghatás nem fűződhet.

¹³ Debreceni Ítéletábra Pf.20259/2008/7.

¹⁴ SZEIBERT O. (2014): *A családjogi harmonizáció kérdései és lehetőségei Európában*. Budapest, HVG-ORAC Kiadó. 119.

¹⁵ BDT 2011. 2601.; BDT 2009. 1952.;

¹⁶ BH 2014.111.

¹⁷ BDT 2008. 1805. I.

¹⁸ BDT 2016. 3582.

¹⁹ BH 2001. 596.

Az élettársi kapcsolat fennállásának bizonyítása rendkívül összetett folyamat, amelyen a jogalkotó úgy próbált könnyíteni, hogy 2010. január 1-től bevezették az Élettársi Kapcsolatok Nyilvántartását (a továbbiakban: élettársi nyilvántartás), amelynek vezetése a Magyar Országos Közjegyzői Kamara feladata. Az élettársi nyilvántartás az élettársi kapcsolat fennállása bizonyításának megkönnyítése céljából tartalmazza két, nem cselekvőképtelen nagykorú kérelmező által közjegyző előtt közösen tett azon nyilatkozatot, hogy egymással a Polgári Törvénykönyv szerinti élettársi kapcsolatban élnek (deklaratív hatály). Ennek megfelelően az élettársi nyilvántartás igazolja, hogy egymással élettársi kapcsolata áll fenn azoknak, akiknek az élettársi kapcsolat fennállásáról szóló közösen tett nyilatkozata az élettársi nyilvántartásban szerepel. Az élettársi nyilvántartás nem igazolja az élettársi kapcsolat fennállását akkor, ha az élettárs utóbb tett, az élettársi kapcsolat fenn nem állásáról szóló nyilatkozatát az élettársi nyilvántartásba bejegyezték, az élettársak egyike meghalt, vagy az élettársak bármelyike utóbb házasságot köt vagy bejegyzett élettársi kapcsolatot létesít. A törvényi hatály elismerése azonban nem zárja ki, hogy a hatóság az élettársi kapcsolat valós tartalmát érdemben vizsgálja, tekintve, hogy a közjegyző az előtte megtett nyilatkozat valós, tényleges tartalmát nem ellenőrzi, azt csupán nyilvántartja.²⁰

A közjegyző a nyilatkozat fennállásáról, illetve a bejegyzésről kérelemre tanúsítványt ad ki, ami jelentősen megkönnyíti a felek közötti élettársi kapcsolat fennállásának bizonyítását.

4. A de facto élettársak vagyoni viszonyai

A felek között fennálló vagyoni viszonyok szabályozása az élettársi kapcsolatok egészét érintő kérdés, tekintet nélkül az életközösség időtartamára és arra a körülményre, hogy az élettársaknak született-e közös gyermekük vagy sem. A vagyoni jogi rendelkezéseket – az élettársi kapcsolat fogalmához hasonlóan – a Kötelmi Könyvben határozták meg.

A Polgári Törvénykönyv az élettársak esetében is biztosítani kívánja a felek magán-autonómiáját, ennek következtében az élettársak is elsősorban *élettársi vagyoni szerződésben* rendezhetik egymással vagyoni viszonyaikat. A szerződés megköthető az élettársi kapcsolat létrejötte előtt és alatt egyaránt, és mindaddig fennáll, amíg az élettársak közötti életközösség (együttélés) meg nem szűnik. A megállapodás érvényességének kelléke, hogy közokiratba vagy ügyvéd által ellenjegyzett magánokiratba kell foglalni. Hatályossá pedig csak akkor válik, ha az Élettársi vagyoni Szerződések Országos Nyilvántartásába bevezették. A nyilvántartást – a házassági vagyoni szerződésekhez hasonlóan – szintén a Magyar Országos Közjegyzői Kamara vezeti, és a dokumentum – ellenkező bizonyításáig – közhitelesen tanúsítja, hogy a nyilvántartásba bejegyzett vagyoni szerződés fennáll. Ha a szerződés nem kerül be a nyilvántartásba, harmadik személyekkel szemben csak akkor lesz hatályos, ha az élettársak bizonyítják, hogy a harmadik személy tudott vagy tudnia kellett a szerződés fennállásáról és annak tartalmáról is. A szerződés tartalma, módosítása és megszüntetése tekintetében a házassági vagyoni szerződésnél részletesen

²⁰ EBH 2015. K.27. II.

elemzett szabályok megfelelően alkalmazhatók az élettársi vagyoni szerződésre is.²¹ Ha a felek nem kívánják vagyoni szerződést kötni egymással, akkor a törvényes vagyoni rendelkezések vonatkoznak rájuk.

Az 1959-es Ptk. még úgy rendelkezett, hogy az élettársak együttélésük alatt a közreműködésük arányában szereztek közös tulajdont.²² Egységes volt a bírói gyakorlat is abban, hogy az élettársi kapcsolat fennállása alatt keletkezett vagyonszaporulat tekintetében a közös szerzés vélelme érvényesült.²³ A közös szerzés vélelmével szemben a saját vagyoni hozzájárulásra hivatkozó felet terhelte annak bizonyítása, hogy a vagyontárgy megszerzése nem az élettársi közös vagyomból, hanem saját vagyoni eszközeinek felhasználásával történt.²⁴ Az élettársak egyenlő arányú szerzése azonban nem volt vélelem alatt, hanem csak egy kiegészítő szabály állt rendelkezésre, amelyet akkor lehetett alkalmazni, ha a bizonyítás lefolytatása után sem lehetett a reális szerzési arányt megállapítani.²⁵

A 2013-as Ptk. új alapokra helyezi az élettársak törvényes vagyoni rendszerét. Ennek értelmében az élettársak az élettársi kapcsolat teljes ideje alatt önálló vagyonszerzőnek minősülnek, az életközösség megszűnésekor azonban bármelyik fél követelheti a másiktól a kapcsolat fennállása alatt keletkezett vagyonszaporulat megosztását. Nem képezik részét a vagyonszaporulatnak például az – egyébként az adott élettárs különvagyónának minősülő – alábbi vagyoni elemek:

- az élettársi vagyontársaság létrejöttékor meglévő vagyontárgy,
- az élettárs által a vagyontársaság fennállása alatt örökölt vagy részére ajándékozott vagyontárgy, illetve ingyenes juttatás,
- az élettárs személyét ért sérelemért kapott juttatás (sérelemdíj),
- az élettárs személyes használatára szolgáló szokásos mértékű vagyontárgy,
- a különvagyon értékén szerzett vagyontárgy, illetve a különvagyon helyébe lépő érték.

A vagyonszaporulat megosztásakor a rendező elv a felek szerzésben való közreműködése, azaz a felek között az együttélés alatt szerzett vagyonszaporulatot a vagyonszerzésben való közreműködés arányában, elsősorban természetben kell megosztani. A közreműködés arányának meghatározása a bíróságok feladata, ami komoly bizonyítási nehézségeket fog okozni a gyakorlatban. A méltányos vagyonrendezés és a gyengébb fél érdekének alapvető szintű védelme érhető tetten azon a törvényi rendelkezésen, miszerint a vagyonszerzésben való közreműködésnek minősül a háztartásban, gyermeknevelésben és a másik élettárs vállalkozásában végzett munka. Ha nem állapítható meg a felek között a közreműködés

²¹ KRISTON E. (2014): Az élettársi kapcsolatok szabályozása az új Ptk. tükrében. *Advocat*, XVII. évf. 1–2. sz. 35–40.

²² SZEIBERT O. (2012): Élettársi vagyoni jog: az ítélkezési gyakorlat állása 2012-ben. Újabb ítéletek és kérdések. In SZEIBERT O. szerk.: *Család, gyermek, vagyon. A joggyakorlat kihívásai. Családjogi tanulmánykötet*. Budapest, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft. 173–189.

²³ BH 1996. 258., BH 2007. 122.

²⁴ Lásd részletesebben: HEGEDŰS A. (2008): Az élettársi kapcsolat vagyoni jogi vonatkozásai. *Családi Jog*, 6. évf. 1. sz. 11–19.

²⁵ NYÍRÓNÉ KISS I. (2016): A szerzésben való közreműködés arányának megállapítása az élettársi közös vagyon megosztása során – jogeset elemzés a Fővárosi Ítéletábla gyakorlata alapján I. rész. *Családi Jog*, 14. évf. 4. sz. 38.

aránya, akkor azt egyenlőnek kell tekinteni, kivéve, ha bármelyik félre nézve az egyenlőség méltánytalan vagyoni hátrányt jelentene.

Az élettársak közötti törvényes vagyoni rendszer sajátosnak mondható, mindazonáltal sok hasonlóságot mutat a házastársak között szerződéssel kiköthető közszerzeményi rendszerrel. Ennek megfelelően az élettársakat egymás vagyonszaporulatából rájuk eső rész biztosítására a közszerzeményre irányadó, a vagyonszaporulat megosztása kapcsán pedig a házastársak közös vagyonának megosztására vonatkozó rendelkezéseket kell alkalmazni. Ez alapján bármelyik fél követelheti már az életközösség fennállása alatt is, hogy a vagyonszaporulatból rá eső rész megállapításra kerüljön, és akár biztosíték adására is kötelezheti a másik élettársat, ha ő a másik fél tudomása nélkül megkötött szerződésekkel olyan mértékű adósságot halmozott fel, amivel a biztosítékot kérő élettárs részesedését veszélyezteti. Ha az élettárs a biztosítékadás elől elzárkózik vagy azt bármely módon akadályozza, a másik fél bírósághoz fordulhat (közszerzemény biztosítása). Fontos hitelezővédelmi szabály, hogy a vagyonszaporulat biztosítása nem sértheti annak a harmadik személynek a jogát, akinek korábban keletkezett követelése áll fenn a „pazarló” élettárssal szemben.

A házastársak törvényes vagyoni rendszeréhez képest egy lényegesen bonyolultabb és a vagyonszerzésben kevésbé közreműködő élettárs számára jóval kedvezőtlenebb törvényes vagyoni rendszert figyelhetünk meg az élettársak vonatkozásában. Míg a házastársak esetén egyenlő arányú, osztatlan közös tulajdonba kerül mindaz, amit a házastársak a házastársi vagyontársaság alatt akár együttesen, akár külön-külön szereztek, addig az élettársak az életközösségük alatt szerzett vagyontárgyak tekintetében teljes vagyonekülönülésben élnek, és csak az életközösségük megszűnésekor fogalmazódik meg az élettársak igénye a másik vagyonában bekövetkezett „tisztá” vagyonszaporulat megosztására. Ez az igény azonban – szemben a házastársakat megillető dologi jellegű, tulajdonkeletkeztető igénnyel – kötelmi jellegű igény, amely elévül, és amelyben az élettársakat nem a másik vagyonában bekövetkező vagyonszaporulat fele illeti meg, hanem a vagyonszerzésben való közreműködés aránya határozza meg az osztozkodás alapját. Ez utóbbi pedig egy végeláthatatlan bizonyítási eljárásba torkolhat.

A vagyonszaporulat megosztásánál további eltérés a házassági vagyontársaságban élő házastársak közös vagyonának megosztásához képest, hogy az élettárs nem tarthat igényt a másik fél foglalkozásának vagy egyéni vállalkozásának gyakorlásához szükséges vagyontárgyakra és a gazdasági társaságbeli részesedésére akkor sem, ha azok anyagi fedezetének biztosításában részt vett.²⁶

5. A de facto élettársi kapcsolat családjogi hatásai

5.1. Az élettársak lakáshasználatának rendezése

Az élettársi kapcsolat fogalmának egyik legmeghatározóbb eleme a közös háztartásban megvalósuló együttélés, így, ha az életközösség megszűnik a felek között, (csakúgy, mint a házasság esetében) különösen nagy hangsúlyt kap a lakáshasználat rendezése.

²⁶ Ptk. 4:71. § (1) bekezdés.

A jogalkotó ebben az esetben is a szerződéses rendezési módot tekinti elsődlegesnek, vagyis a felekre bízva a döntést. Az élettársi lakáshasználatot rendező szerződést a felek megköthetik előzetesen, még az életközösség megkezdése előtt, de akár annak fennállása alatt is, sőt az élettársak az életközösség megszűnését követően is rendelkezhetnek a közösen lakott lakás sorsáról. Az előzetes rendezés érvényességi kelléke a közokirat vagy az ügyvéd által ellenjegyzett magánokirat formájában történő szerződéskötés, míg a lakáshasználat utólagos rendezése nincs alakszerűséghez kötve.

A közösen használt lakásnak az életközösség megszűnését követő további használatát előzetesen rendező szerződés vagy az életközösség megszűnése után kötött egyéb megállapodás hiányában az életközösség megszűnése esetén bármelyik élettárs kérheti a bíróságtól a közösen használt lakás további használatának rendezését. A lakáshasználat bírósági rendezésére azonban csak akkor van lehetőség, ha az élettársi kapcsolat legalább egy évig tartott, és abból gyermek született. Éppen ezért a lakáshasználat rendezésében is kiemelt jelentősége van a gyermeki érdekek elsődlegességét kimondó alapelvnek, hiszen valamennyi rendezési módozat során figyelembe kell venni az élettársak közös kiskorú gyermekeinek önálló lakáshasználati jogát. Az élettársi lakáshasználat bírósági rendezésére vonatkozó szabályok azonban már az élettársi kapcsolat családjogi hatásai körében lettek elhelyezve.²⁷ Az élettársak közös jogcímen használt lakása tekintetében a házastársak közös jogcíme alapján használt lakás használatának rendezésére vonatkozó szabályokat kell alkalmazni.

A volt élettárs használati joga a másik élettárs kizárólagos jogcíme alapján lakott lakásban megszűnik, amikor az élettársi kapcsolat véget ér. Ez alól is csak az az egyetlen eset jelent kivételt, amikor az élettársi kapcsolat legalább egy évig tartott, és abból gyermek született. A lakás használatának biztosítása a gyermek számára elemi létfeltétel, amelyhez egy bizonyos – minimális – idejű együttélés szükséges ugyan, hogy egyáltalán megállapíthatók legyenek az élettársi kapcsolat elemei, hosszabb időtartam előírása azonban már a gyermek alapvető érdekeit sértheti. A tartással ellentétben az előírtnál rövidebb idejű élettársi kapcsolat esetén a bíróság nem adhat a jogcímmel nem rendelkező élettársnak lakáshasználati jogot.

5.2. Az élettársi tartás

Az élettársi kapcsolat másik kiemelt családjogi hatása, hogy az életközösség megszűnése esetén tartást követelhet volt élettársától az, aki magát önhibáján kívül nem képes eltartani, feltéve, hogy az életközösség legalább egy évig fennállt, és az élettársak kapcsolatából gyermek született. Ezen túlmenően az élettársi tartás feltételrendszere megegyezik a volt házastárs tartásának feltételeivel, amelyek a következők: a jogosult rászorultsága, az önhiba hiánya, az érdemtelenység hiánya, és a kötelezetti oldalon a teljesítőképesség.

Az élettárs az életközösség megszűnésétől számított egy évig érvényesítheti igényét a volt partnerrel szemben, ha egy évet meghaladóan válik rászorulttá, akkor csak különös méltánylást érdemlő esetben ítéltető meg a tartásdíj fizetése.

²⁷ SZEIBERT O. (2013): Az élettársi kapcsolat családjogi hatásai. In KÓRÓS A. szerk.: *Az új Ptk. magyarázata III/VI.: Polgári jog. Családjog.* Budapest, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft. 147–158.

A volt élettárs a különélő házastárssal és a volt házastárssal egy sorban jogosult a tartásra, azonban az élettárs sem köteles eltartani volt élettársát, ha ezzel gyermekének vagy saját magának a tartását veszélyeztetné.

Az élettársi tartás szerződésbe foglalt egyszeri juttatással is teljesíthető, amelyhez a felek részéről közokiratba vagy ügyvéd által ellenjegyzett magánokiratba foglalt megállapodás szükséges. Ebben az esetben a tartásra jogosult a továbbiakban tartási igénnyel nem léphet fel, még akkor sem, ha törvény alapján arra jogosult lenne.

Az élettársi tartás egyéb részleteinek tekintetében (például a tartás mértéke, annak teljesítése stb.) ismételten utaló szabályt tartalmaz a Ptk., a rokонтartás közös szabályai lesznek irányadók, kiegészítve azzal, hogy a tartásra való jogosultság megszűnik, ha a jogosult élettárs újabb élettársi vagy bejegyzett élettársi kapcsolatot létesít, vagy házasságot köt.

Megállapítható tehát, hogy az élettársi kapcsolatnak csak és kizárólagosan akkor van törvényben is elismert és a Ptk. Családjogi Könyvében szabályozott családjogi joghatása, ha az élettársi viszonyból egy közös gyermek származott, és az élettársi kapcsolat a felek között legalább egy évig fennállt. A közös gyermeket nevelő, a korábbi kapcsolataikból származó gyermekeiket akár évtizedekig közösen nevelő, vagy idősebb korban, vagy akár özvegyként élettársi kapcsolatot létesítő személyek nem minősülnek családnak, ezért nem jár nekik a családokat megillető védelem és támogatás sem.

6. A család fogalma és védelme

A családot az Alaptörvény L) cikkelye a nemzet fennmaradásának alapjaként definiálja, majd kimondja, hogy a családi kapcsolat alapjának a házasságot és a szülő-gyermek viszonyt tekinti. Az Alaptörvény mondja ki azt is, hogy a családok védelmének szabályait sarkalatos törvény határozza meg. Ez a sarkalatos törvény pedig a Családvédelmi Törvény, amelynek preambuluma szemléletesen foglalja össze a család szerepét és jelentőségét.

A Családvédelmi Törvény 7. § (1) bekezdése eredetileg úgy fogalmazott, hogy a család alapja kizárólagosan egy férfi és egy nő házassága vagy egyenesági rokon kapcsolat, vagy a családba fogadó gyámság lehet. A 43/2012. (XII. 20.) AB határozat azonban megállapította, hogy a törvény ezen pontja Alaptörvénybe ütközik. A testület megítélése szerint a törvényhozó a Családvédelmi Törvényben úgy élt egy Alaptörvényben nevesített intézmény – alacsonyabb jogforrási szinten történő – újradefiniálásának lehetőségével, hogy az ilyen szűken meghatározott családdefiníció mellett még ettől elkülönítve, esetleg más elnevezéssel sem törekedett felsorolni azokat a törvény által elismert egyéb társas együttélési formákat, amelyeket az állami intézményvédelmi kötelezettségből fakadóan ugyanazok a támogatások illetnek meg, mint a családokat. Ha a törvényhozó azt a megoldást is választja, hogy absztrakt jogszabályi fogalom meghatározással egy általa választott életközösségi formát ki kíván emelni, és mintául szándékozik állítani, az intézményvédelmi kötelezettségből fakadóan akkor is köteles a törvény által elismert egyéb társas együttélési

formáknak is megegyező szintű védelmet garantálni.²⁸ Tehát a család Alaptörvény szerinti fogalmába – a negyedik alaptörvény-módosítás előtti szövegezés szerint – beletartozott a védelem szempontjából a házasságon alapuló család mellett a szociológiai értelemben vett család is.²⁹

Az Alaptörvény negyedik módosítása azonban kiegészítette az L) cikket, kifejezésre juttatva, hogy a családi kapcsolat alapjának a házasságot és a szülő-gyermek viszonyt tekinteti. Utóbbi alapja leggyakrabban a leszármazás, azonban ilyen kapcsolatot keletkezett a vér szerinti leszármazáson felül az örökbefogadás, illetve az örökbe fogadó gyámság is. Az Alaptörvény negyedik módosításának célja az volt, hogy megerősítse a társadalmi alapintézménynek minősülő család alaptörvényi szintű védelmét a történelmi hagyományoknak megfelelően. A férfi és a nő közötti, önkéntes elhatározáson alapuló érzelmi és gazdasági életközösségek közül tehát az Alaptörvény a házasság intézményének védelme mellett kötelezte el magát, amely egyben alaptörvényi szinten zárta le az egyneműek házasságkötésének elismerése körüli vitát.³⁰ A negyedik alaptörvény-módosítással egyben alkotmányos rangra emelkedtek azok a szabályok, amelyek értelmében a családi kapcsolat alapja a házasság, valamint a szülő-gyermek viszony.³¹ Az Alaptörvény ezzel a de facto élettársi kapcsolatot sem ismeri el családként még akkor sem, ha abból gyermek is születik. Ez utóbbi esetben a szülők mindketten a közös gyermek családjának tekintendők, de egymás viszonylatában a családi kapcsolat nem állapítható meg. Ez a szemlélet jól tetten érhető a de facto élettársi kapcsolat Polgári Törvénykönyvben rögzített szabályozása során is, amelynek minden logikát nélkülöző elhelyezését már ismertettük. Sajnálatos módon azonban ez a „házasságközpontú” szemlélet, ha közvetlenül nem is, de közvetett módon hátrányosan különböztet a gyermekek között annak függvényében, hogy azok házasságból vagy alkalmi kapcsolatból, illetve de facto élettársi kapcsolatból születtek.

²⁸ Az Alaptörvény L) cikkéből ugyanis nem következett az, hogy például az egymás gyermekeiről gondoskodó, és őket felnevelő élettársak, a közös gyermeket nem vállaló, vagy olyan különmű élettársak, akiknek egyéb körülmények miatt közös gyermeke nem lehet (így például az idősebb vagy meddő, egymással életközösségben élő személyek), az özvegyek, a testvérükről vagy testvérük, esetleg más rokonuk gyermekéről gondoskodó személyek, az unokájukat felnevelő nagyszülők, a nem egyenes ági idősebb rokonairól gondoskodó személyek, és számos más, a tágabb, dinamikusabb szociológiai család-fogalomba beletartozó, azonos célra irányuló, kölcsönös gondoskodáson alapuló, tartós érzelmi és gazdasági életközösségekre ne vonatkozna ugyanúgy az állam objektív intézményvédelmi kötelezettsége, nevezze ezeket bárhogyan is a törvényhozó. 43/2012. (XII. 20.) AB határozat.

²⁹ A grémium elsősorban a jogforrási szintet figyelembe véve állapította meg 2012. év végén a Csvt. családot definiáló szakaszainak az Alaptörvény-ellenességét, hiszen a 2012. év végén csupán a Csvt.-ben, tehát alacsonyabb jogforrási szinten szerepelt a család házasságon alapuló kapcsolatának meghatározása. Az ellentétet az Alaptörvény negyedik módosítása oldotta fel, amely szerint az Alaptörvény idézett L) cikk (1) bekezdése kiegészült azzal a mondattal, miszerint a „családi kapcsolat alapja a házasság, illetve a szülő-gyermek viszony.”

³⁰ SCHANDA B. (2012): A jog lehetőségei a család védelmére. *Iustum Aequum Salutare*, 2. sz. 84–85.

³¹ A család fogalmának változásával és az Emberi Jogok Európai Bíróságának kapcsolódó esetjogával részletesen foglalkozik az alábbi tanulmány. REIDERNÉ BÁNKI E. (2015): Az élettársi kapcsolat az új Polgári Törvénykönyv tükrében. In *Tanulmányok a 65 éves Lenkovic Barnabás tiszteletére*. Budapest–Győr, 367–372.

7. Összegzés

A házasság privilegizált helyzetének bizonyítékaként a de facto élettársak hátrányosabb jogállása az alábbiakban foglalható össze.

- Az élettársak közötti vagyoni viszonyokra nem az egyenlő arányú szerzést vélelmező vagyontársaságra, hanem a közszerzeményre vonatkozó szabályokat kell alkalmazni, ahol az élettársak az életközösségük ideje alatt teljes vagyonekülönülésben élnek, és csak az életközösségük megszűnését követően követelhetik a másik féltől annak az alvagyonnak a törvényben előírt hányadát, ami a másik vagyonaiban közszerzeménynek minősül. A szerzésben való közreműködés mértéke határozza meg arányokat.
- A de facto élettársi viszonyoknak csak abban az esetben vannak családjogi joghatásai (élettársi tartás és élettársi lakáshasználat), ha az élettársak legalább egy évig fennálló élettársi kapcsolatából legalább egy közös gyermek született.
- Az élettársaknak nincs törvényes öröklési joguk, élettárs csak végintézkedés útján örökölhet.
- Az élettársi kapcsolat nem keletkeztet automatikusan apasági vélelmet.³²
- Az élettársak nem fogadhatnak gyermeket közösen örökbe. Különnemű és házassági kötelékben nem élő élettársak esetén azonban elvégezhető a reprodukciós eljárás.³³

A házastársak és az élettársak vagyoni viszonyainak „hierarchiáját” erősítette a Legfelsőbb Bíróság is abban a döntésében, amelyben kimondta, hogy ha a felek egyike házastársi élet- és vagyontársaságban él, annak a ténye az élettársi vagyontársaság fennállásának a lehetőségét kizárja.³⁴

A címben feltett azon kérdésre, miszerint „a magán- és családi élethez, otthonhoz való jog abszolút érvényesülése valóban csak egy papíron múlik-e”, egyértelműen az a válasz, hogy igen. A házassági anyakönyvi kivonattal mind a házastársak, mind pedig egyenes ági rokonaik egymással kölcsönösen kialakított kapcsolatrendszere vita nélkül olyan „családot” alkot, amely alkotmányosan elismert védelemben részesül. Ezzel szemben azonban a de facto élettársi viszony a jogalkotó szerint egy kötelmi jog körébe tartozó olyan szerződéses kapcsolat, amely soha nem minősülhet családjogi jogintézménynek, legfeljebb családjogi joghatásokkal bírhat, mégpedig olyan élettársi viszony esetén, amely legalább egy éve fennáll, és amelyből legalább egy közös gyermek született.

Az, hogy a jogalkotó a házasság intézményét támogatja, teljesen természetes. Ez a fajta gondolkodás és szabályozás azonban nem mehet el addig a pontig, hogy az eredmény a nem házasságon alapuló családi kapcsolatban élő személyek – volt élettársak – és rajtuk keresztül gyermekeik jóval hátrányosabb helyzetét eredményezzék, mint amit a volt házastársaknak és gyermekeiknek el kell szenvedniük. A már korábban említett, Alaptörvényben

³² Kivételesen apasági vélelmet keletkeztetett 2010. január 1. és 2010. december 31. között az a körülmény, hogy az anya a fogamzási idő kezdetétől a gyermek születéséig, vagy annak egy része alatt a közjegyző által vezetett Élettársi Nyilatkozatok Nyilvántartása által igazolt élettársi kapcsolatban élt. Ilyenkor ugyanis az anya élettársát kellett a gyermek apjának tekinteni. 2013. évi CLXXVII. törvény 30. §.

³³ Eütv. 167. § (1) bekezdés.

³⁴ BH 2004. 504.

is rögzített magánélethez, családi élethez való jog a személyiségi jogok védelmének széles értelmezésében részesülő „anyajoggá” vált, amellyel a személyiség védelmének bármely aspektusa összefüggésbe hozható. Megítélésem szerint sérül azon magánszemélyeknek a magán- és családi élethez fűződő alapjoga és személyiségi joga, akik bár szociológiai értelemben családot alkotnak, az Alaptörvény és a Ptk. azonban nem tekinti családnak őket, és megfosztja ezen párokat olyan jogosultságoktól, mint a törvényes öröklés, a közös örökbefogadás, vagy egyéb családjogi védelmet eredményező alanyi jogok, mint az élettársi vagyontársaság vagy az élettársi tartás. Winston Churchill gondolatait olvasva sem az jut eszébe az olvasónak, hogy azok csak házasságon alapuló családi kapcsolatok esetén igazak és örökérvényűek: „Kétség sem fér hozzá, hogy a család és az otthon az, amely által az emberi társadalom legnagyobb erényei születnek, erősödnek és táplálkoznak.”

Felhasznált irodalom

- BUKODI E. (2002): Házasság vagy élettársi kapcsolat: ki mikor mit (nem) választ. *Statistikai Szemle*, 2002/3. sz. 227–251.
- HEGEDŰS A. (2006): Az élettárs fogalma és a kifejezés tartalmi vonatkozásai. *Családi Jog*, 4. sz. 10–15.
- HEGEDŰS A. (2008): Az élettársi kapcsolat vagyoni jogi vonatkozásai. *Családi Jog*, 6. évf. 1. sz. 11–19.
- KŐRÖS A. (2013): Az új Ptk. Családjogi Könyve – a 2013. évi V. törvény és a Szakértői Javaslat összevetése. Első rész: Alapelvek, Házasság, Élettársi kapcsolat. *Családi Jog*, 3. sz. 1–8.
- KRISTON E. (2014): Az élettársi kapcsolatok szabályozása az új Ptk. tükrében. *Advocat*, 17. évf. 1–2. sz. 35–40.
- KRISTON E. (2016): Az élettársak megítélése az alkotmányjog é a polgári jog szempontjából. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Juridica et Politica*. Tomus XXXIV. 235–236.
- NYÍRŐNÉ KISS I. (2016): A szerzésben való közreműködés arányának megállapítása az élettársi közös vagyon megosztása során – jogeset elemzés a Fővárosi Ítéletábrák gyakorlata alapján I. rész. *Családi Jog*, 14. évf. 4. sz. 38–43.
- REIDERNÉ BÁNKI E. (2015): Az élettársi kapcsolat az új Polgári Törvénykönyv tükrében. In *Tanulmányok a 65 éves Lenkovich Barnabás tiszteletére*. Budapest–Győr, 367–372.
- SCHANDA B. (2012): A jog lehetőségei a család védelmére. *Iustum Aequum Salutare*, 2. sz. 84–85.
- SPÉDER Zs. (2004): Gyermekvállalás és a párkapcsolatok alakulása. In KOLOSI Tamás – TÓTH István György – VUKOVICH György szerk.: *Társadalmi riport*. Budapest, TÁRKI, 137–151.,
- SZEIBERT O. (2004): Az élettársak jogállása. *Polgári Jogi Kodifikáció*, 3. sz. 17–20.
- SZEIBERT O. (2012): Élettársi vagyoni jog: az ítélkezési gyakorlat állása 2012-ben. Újabb ítéletek és kérdések. In SZEIBERT O. szerk.: *Család, gyermek, vagyon. A joggyakorlat kihívásai. Családjogi tanulmánykötet*. Budapest, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft. 173–189.
- SZEIBERT O. (2013): Az élettársi kapcsolat családjogi hatásai. In KŐRÖS András szerk.: *Az új Ptk. magyarázata III/VI.: Polgári jog. Családjog*. Budapest, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft.
- SZEIBERT O. (2014): *A családjogi harmonizáció kérdései és lehetőségei Európában*. Budapest, HVG-ORAC Kiadó.
- VÉKÁS L. szerk. (2008): *Szakértői Javaslat az új Polgári Törvénykönyv tervezetéhez*. Budapest, Complex Kiadó.

A nemzetiségi önkormányzati rendszer mint a nemzeti identitás egy eszköze

Latorcai Csaba

1. Bevezetés

Jelen tanulmány célja a nemzetiségi önkormányzati rendszert mint a nemzeti identitás megélésének és megőrzésének egyik fontos eszközét bemutatni, valamint megvilágítani szerepét és jelentőségét.

A nemzetiségi önkormányzatok működése számos esetben sajátos elemeket tartalmaz, amelyből következően tevékenységük különleges: többek között működésük nyelve vagy éppen a kialakult szokásjogaik terén, valamint programjaik szervezésében, működési módjukban, üléseik kapcsán. A nemzetiségek választott testületeinek sajátosságai jól mutatják Magyarország jogrendszerének, önkormányzati szerkezetének sokszínűségét. Természetesen a törvény által elismert tizenhárom nemzetiség önkormányzata működésében számos azonosság is felfedezhető, valamint olyan kötelezettségek, amelyeket részükre törvények írnak elő. Ezen rendelkezések a nemzetiségi önkormányzatok tagjai, valamint közösségük számára is kötelezők, amelyeket ismerni és alkalmazni kell. A nemzetiségi önkormányzatok közjogi jogállású önkormányzatok, amelyek alapjait az Alaptörvény rakja le, részletszabályait sarkalatos törvény állapítja meg, szoros összhangban az Európa Tanács 1985-ben elfogadott Helyi Önkormányzatok Európai Chartájában megfogalmazott alapelvekkel. E jogszabályi garanciák révén láthatják el kiemelkedő szerepüket mind a nemzetiségi identitás, kultúra, nyelv, szokások, mind pedig a nemzeti identitás megőrzése terén. A nemzetiségi önkormányzatok tevékenységükkel hozzájárulnak a nemzeti identitás megerősítéséhez és fenntartásához.

A tanulmány tehát a nemzetiségi önkormányzatok nemzeti identitás megerősítésében, valamint megőrzésében és továbbélésében elfoglalt helyét és szerepét kívánja ismertetni. Emellett a tanulmány címében jelzett nemzeti identitás kérdését is körbejárjuk a magyar és a szerb jogszabályok összehasonlításával.

2. Nemzetiségi önkormányzat és identitás

A nemzetiségi önkormányzatok felépítése jól mutatja Magyarország jogrendszerének sokszínűségét az önkormányzati rendszer vonatkozásában. A szakirodalom szerint az önkormányzat mint fogalom többféle értelemben használatos. Egyfelől beszélni lehet helyi

önkormányzatokról a helyi közhatalom gyakorlásával összefüggésben; másrészt kisebbségi (nemzetiségi) önkormányzatokról a kisebbségi (nemzetiségi) kollektív jogok gyakorlása szempontjából, de használatos ennél jóval szélesebb értelemben is, például a köztestületek (kamarák) esetében, és további más szervezettípusoknál is találkozni lehet az önkormányzati elven történő működés szabályaival.¹

Az önkormányzat fogalma a legáltalánosabban (ön)szerveződési, működési, döntéshozatali elvet jelent, vagyis önkéntes szerveződést, önálló működést és döntéshozatalt, továbbá egy sajtóságot kapcsolatban más szervekkel, valamint magában foglalja a szervezetek kapcsolatát az államhoz.

Az önkormányzat fogalmáról, így a nemzetiségi önkormányzat meghatározásáról sem lehet beszélni anélkül, hogy az autonómia kérdése ne kerülne elő. Önkormányzat ugyanis nem létezik autonómia, azaz más egységektől való elkülönülés, függetlenség nélkül. Az autonómia terjedelme meghatározó az önkormányzatra nézve: minél teljesebb, annál szélesebb az önkormányzathoz való jog. A nemzetiségi önkormányzat közjogi jogállású önkormányzat, alapjait az Alaptörvény rakja le, részletszabályait sarkalatos törvény állapítja meg, szoros összhangban az Európa Tanács 1985-ben elfogadott Helyi Önkormányzatok Európai Chartájában megfogalmazott alapelvekkel.²

Az önkormányzat mellett e fejezet keretein belül fontos szólni az identitás fogalmáról is, amely a modern korban jelent meg. Pataki Ferenc úgy fogalmaz, hogy az „identitás a személyiségnek nevezett konstrukció és a társadalmi struktúra közé elhelyezhető közvetítő kategória, amely az egyén-társadalom viszonyt reflexív módon és szimbolikus formákban építi fel.”³ Gereben Ferenc értelmezése szerint az identitás és az identitástudat a fennmaradásra való törekvés a lényegesnek ítélt jegyek, tulajdonságok megőrzése céljából, ami lehetővé teszi, hogy a személyek és közösségek tartósan azonosak maradhassanak önmagukkal. Az előbbieken felsoroltak mellett fontos annak előzetes tisztázása, hogy melyek a megőrzésre érdemes, fontos jegyek, milyenek kívánunk maradni, és fel kell tenni azon kérdéseket, amelyek arra utalnak, hogy kik vagyunk.

Az identitás fogalmát tovább elemezve fontos kitérni arra, hogy az identitástudat egy komplex, összetett dolog, aminek több dimenziója is ismert.

A téma szempontjából az önmeghatározás vertikális szintjén fontos a nemzeti identitás fogalmának kiemelése, mivel ezen fogalom egyszerre alkalmazható mind a többségi nemzetek polgáira, mind pedig a kisebbségi (nemzetiségi) sorban élőkre. Utóbbiak nemzeti identitását alakítja a nemzetihovatartozás-tudat, a nemzeti önkép, jövőkép, a vallási identitás, a közös történelmi tudat, valamint a kulturális identitás. Ezen értékek megőrzésében és fenntartásában a nemzetiségi önkormányzatoknak kiemelt szerepük van.⁴

¹ GREGÓCZKI E. et alii (2002): *Jogi ismeretek*. Budapest, Finance Oktatási és Kutatási Alapítvány. 76–78.

² LATORCAI Cs. – MOLNÁRNÉ ASBÓTH E. – PAULIK A. I. (2013): *Nemzetiségi Önkormányzatok Kézikönyve*. Budapest, Emberi Erőforrások Minisztériuma. 5–10.

³ PATAKI F. (1982): *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Budapest, Kossuth Kiadó. 300.

⁴ GEREBEN F. (1999): *Identitás, kultúra, kisebbség*. Budapest, Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely. 56–60.

3. Nemzetiségi önkormányzatok alakítása, működése, főbb jellemzőik

Magyarország Alaptörvényének (a továbbiakban: Alaptörvény)⁵ XXIX. cikke kimondja, hogy az ország területén élő nemzetiségek államalkotó tényezők, amelyeknek joguk van az anyanyelvhasználathoz, a saját nyelven való egyéni és közösségi nyelvhasználathoz, kultúrájuk ápolásához és az anyanyelvű oktatáshoz. Jogaik gyakorlásához az Alaptörvény értelmében a nemzetiségek helyi és országos önkormányzatokat hozhatnak létre.⁶

Az Alaptörvény mellett a magyarországi nemzetiségek számára a másik legfontosabb jogszabály az önkormányzatokra vonatkozó előírásokat is magában foglaló a nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény (a továbbiakban: Njtv.), amely 2011 decemberében lépett hatályba, felváltva a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvényt.

Az Njtv. értelmében a nemzetiségek közvetlen választással három szinten hozhatnak létre nemzetiségi önkormányzatokat: községben, városban és fővárosi kerületben települési; a fővárosban és megyében területi, valamint országos nemzetiségi önkormányzatot.⁷

Az Njtv. tartalmazza a nemzetiségi önkormányzat definícióját: „nemzetiségi önkormányzat: törvényben meghatározott nemzetiségi közszolgáltatási feladatokat ellátó, testületi formában működő, jogi személyiséggel rendelkező, demokratikus választások útján létrehozott szervezet, amely a nemzetiségi közösséget megillető jogosultságok érvényesítésére, a nemzetiségek érdekeinek védelmére és képviselésére, a feladat- és hatáskörébe tartozó nemzetiségi közügyek települési, területi vagy országos szinten történő önálló intézésére jön létre.”⁸

A nemzetiségi önkormányzat a nemzetiségi kulturális autonómia nem kizárólagos, de első számú letéteményese. Tehát a nemzetiségi önkormányzati, önkormányzathoz fűződő jog olyan közösségi jog, amelyet a valamely nemzetiséghez tartozó választópolgárok választott nemzetiségi önkormányzati képviselők útján, elsősorban önkormányzati testületi működés keretei között feladat- és hatásköreik ellátásával gyakorolnak.⁹

Ahhoz, hogy pontosan megismerjük a nemzetiségi önkormányzatok identitás megőrzésében betöltött szerepét, szükséges megismerkedni azok jogállásának jellemzőivel, amelyek az alábbiakban foglalhatók össze.

- A nemzetiségi önkormányzati jogok főszabályként minden nemzetiségi önkormányzat tekintetében egyenlők, az esetleges kivételeket az Njtv. határozza meg.
- A nemzetiségi önkormányzatok feladat- és hatásköre eltérő lehet, a törvény ugyanis a kötelező feladatokat eltérően is meghatározhatja. Tipikus példája lehet ennek a különböző szintű önkormányzatok feladat- és hatásköre. Az ön-

⁵ Magyarország Alaptörvénye elején megfogalmazott Nemzeti hitvallás az alábbiakat határozza meg: „Ígérjük, hogy megőrizzük az elmúlt évszázad viharaiban részekre szakadt nemzetünk szellemi és lelki egységét. Kinyilvánítjuk, hogy a velünk élő nemzetiségek a magyar politikai közösség részei és államalkotó tényezők. Vállaljuk, hogy örökségünket, egyedülálló nyelvünket, a magyar kultúrát, a magyarországi nemzetiségek nyelvét és kultúráját, a Kárpát-medence természet adta és ember alkotta értékeit ápoljuk és megóvjuk.” Magyarország Alaptörvénye.

⁶ Alaptörvény XXIX. cikk.

⁷ A nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=139819 (A letöltés dátuma: 2016. 11. 15.)

⁸ A nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény 2. § 2. pont.

⁹ A nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény 2. § 3. pont.

ként vállalt feladatok és hatáskörök pedig értelemszerűen önkormányzatonként és nemzetiségenként eltérőek, igazodva a nemzetiségi önkormányzat anyagi teljesítőképességéhez és a nemzetiségi közösség igényeihez.

- A nemzetiségi önkormányzatok között nincs alá-fölrendeltségi viszony, mert az eltérő jogok és kötelezettségek megléte, de az eltérő feladat- és hatáskörök sem hoznak létre alá-fölrendeltséget a területi és települési önkormányzatok között.
- A nemzetiségi önkormányzati feladat- és hatáskörök a nemzetiségi önkormányzat testületét illetik meg.
- A nemzetiségi önkormányzat jogi személy, amelyet az elnök képvisel.
- A települési nemzetiségi önkormányzat testülete a képviselő-testület, a megyei, a fővárosi és az országos nemzetiségi önkormányzat testülete pedig a közgyűlés.
- A nemzetiségi önkormányzat testülete a feladat- és hatáskörét a szerveire (elnök, bizottság, országos szint esetén hivatalára), valamint – az Njtv.-ben meghatározottaknak megfelelően – társulására ruházhatja át. A nemzetiségi önkormányzat testülete az átruházott hatáskör tekintetében utasítást adhat a hatáskör gyakorlásához, valamint ezt az átruházott hatáskört bármikor visszavonhatja. Fontos kiemelni, hogy az átruházott hatáskör nem ruházható tovább.
- A nemzetiségi önkormányzatra nézve kötelező feladat- és hatáskört az Njtv. alapíthat meg. Mindezzel egyidejűleg a kötelező feladatok ellátásához az Országgyűlés biztosíthatja – feladatellátásához szükséges összeg tekintetében – az azzal arányban álló forrás- és eszközrendszerrel.
- A nemzetiségi önkormányzatok a feladat- és hatáskörükbe tartozó nemzetiségi ügyekben¹⁰ önállóan vagy más szervekkel együttesen járhatnak el.
- A nemzetiségi önkormányzat a nemzetiségi ügyek intézése során feladat- és hatáskörében eljárva határozatot hoz, önállóan igazgat, tulajdona tekintetében tulajdonosként jár el, önállóan megalkotja költségvetését és ezen alapuló költségvetési gazdálkodást folytat.¹¹

A nemzetiségi önkormányzatok feladatainak meghatározásához figyelembe kell venni a már hivatkozott Njtv. értelmező rendelkezései között meghatározott nemzetiségi közügy, illetőleg a nemzetiségi önkormányzat fogalmát.

A nemzetiségi közügyekkel kapcsolatosan a törvényből egyértelműen kitűnik, hogy azokat nemzetiségi önkormányzatok látják el oly módon, hogy a közügyek ellátása során a nemzetiségi önkormányzat az adott közösséghez tartozókat meghatározott közszolgáltatásokkal látja el, irányítja a nemzetiségi képvisellel összefüggő ügyeket, valamint megteremti az ezekhez szükséges anyagi, személyi és szervezeti feltételeket. Ebből követ-

¹⁰ Nemzetiségi közügy a nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény. 2. § 1. pontja szerint: az Njtv.-ben biztosított egyéni és közösségi jogok érvényesülése, a nemzetiséghez tartozók érdekeinek kifejezésre juttatása – különösen az anyanyelv ápolása, őrzése és gyarapítása, továbbá a nemzetiségek kulturális autonómiájának a nemzetiségi önkormányzatok által történő megvalósítása és megőrzése – érdekében a nemzetiséghez tartozók meghatározott közszolgáltatásokkal való ellátásával, ezen ügyek önálló vitelével és az ehhez szükséges szervezeti, személyi és anyagi feltételek megteremtésével összefüggő ügy; a közhatalmat gyakorló állami és helyi önkormányzati szervezetben, továbbá a nemzetiségi önkormányzati szervezetben való nemzetiségi képviselőhöz és mindezek szervezeti, személyi és anyagi feltételeinek biztosításához kapcsolódó ügy.

¹¹ A nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény 76–78. §.

kezően a nemzetiségi önkormányzatok működése csak akkor tekinthető törvényesnek, ha a szervezetet az előírt módon hozzák létre és működtetik, tehát a nemzetiségi önkormányzat ellátja a közhatalmi állami szervekhez, a területi önkormányzati szervekhez, a nemzetiségi önkormányzati szervekhez kapcsolódó képviseleti feladatokat.

Fontos továbbá kiemelni, hogy az Njtv. a nemzetiségi közügyek keretében ellátandó feladatokról nem ad zárt felsorolást. Ki kell hangsúlyozni, hogy a törvény „a nemzetiségi önkormányzatok feladat- és hatásköre”, illetőleg „az országos nemzetiségi önkormányzat” alcímei csak a legfontosabb kötelező feladat- és hatásköröket nevesítik, tehát ezen részek korántsem tételes felsorolásokat tartalmaznak, hanem a törvény szinte valamennyi fejezete, címe és alcíme tartalmaz kötelező vagy vállalható nemzetiségi önkormányzati feladatot.¹² Ezek közül a legfontosabbak:

- A nemzetiségi önkormányzatoknak a közfeladat ellátásához meg kell teremteniük a szervezeti, személyi és anyagi feltételeket. A nemzetiségi önkormányzat a kötelező és vállalt feladatainak ellátásához szükséges szervezeti megoldásokat önállóan dolgozza ki, tehát meghatározza országos szint esetében elnökhelyettesei számát, kialakítja a bizottsági struktúráját, feladat- és hatásköreit szerveire (elnök, bizottság, országos szint esetén hivatal), valamint társulására átruházhatja, feladatait önállóan vagy más szervekkel együttműködve elvállalhatja. Meghatározza a működéséhez szükséges helyi önkormányzattól igényelt működési feltételeket, vagyis a helyi önkormányzattal megkötendő megállapodás paramétereit, meghozza a feladatellátásához szükséges alapítói társulási, támogatói döntéseket, dönt a költségvetési kérdésekben, állami és egyéb támogatások igénybevételéről, továbbá meghozza szervezeti és működési szabályzatát.¹³
- Nemzetiségi közszolgáltatással kapcsolatos feladatok ellátása. Ezek elsősorban a nemzetiségi közösség kulturális autonómiájának erősítéséhez, a nyelvi, oktatási és kulturális jogok gyakorlásához kötődnek, de felmerülnek még a társadalmi felzárkózás, a szociális, ifjúsági, kulturális igazgatás és a közfoglalkoztatás területén, valamint a településüzemeltetési és településrendezési feladatok körében. Ilyen feladat például a nemzetiségi pályázat kiírása, nemzetiségi ösztöndíj adományozása, intézményműködtetés vagy valamilyen közszolgáltatás nyújtása – ami megvalósulhat például nyelvoktatás biztosításában.¹⁴
- A nemzetiségi képviselettel összefüggő feladatok közé sorolhatók az állami, helyi önkormányzati egyéb szervekhez, továbbá a nemzetiségi önkormányzatokhoz kötődő képviseleti jellegű ügyek. Az idetartozó ügyek a nemzetiségi közösség kulturális autonómiájának erősítéséhez, a nyelvi, oktatási és kulturális jogok gyakorlásához kötődnek, továbbá a társadalmi felzárkózás, a szociális, ifjúsági, kulturális igazgatás és a közfoglalkoztatás területén, valamint településüzemeltetési és településrendezési feladatok körében merülnek fel.¹⁵ Az előzőekben meghatározott feladatok körében a nemzetiségi közösség igényeinek ismeretében

¹² A nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény 2. § 1. és 2. pont.

¹³ A nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény 78–86. §.

¹⁴ A nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény 116. § (2) bekezdés, 10. § (4) bekezdés.

¹⁵ A nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény 10. § (4) bekezdése, 81. § (1) bekezdése, 115. §, 116. § (1) bekezdése.

a nemzetiségi önkormányzatok gyakorolják a jogszabályban meghatározott javaslatlételi, kezdeményezési, véleményezési, egyetértési jogot.

4. A nemzetiségi önkormányzatok és az identitás megőrzése

A nemzetiségi önkormányzatoknak az identitás megőrzésével kapcsolatos feladatainak egyik legfontosabb alapját a nemzetiségek alapvető jogai határozzák meg, amelyeket a már említett Njtv. foglal keretbe. A nemzetiségekhez tartozóknak a törvények adta keretek között joguk van a szülőföldjükön való zavartalan boldoguláshoz, a saját, a szülők, az ősök születési vagy lakhelyének kultúrájához, hagyományaihoz való kötődés szabadságához és oltalmához, az óhazával való zavartalan kapcsolattartáshoz, a szabad anyanyelvhasználathoz, a politikai képviselőjük során (például nemzetiségi szószóló) saját nyelven történő felszólaláshoz.

A nemzetiségi identitást erősítik azok a jogszabályi garanciák is, amelyek lehetővé teszik, hogy azon településeken, ahol valamely nemzetiségnek a népszámlálás során regisztrált aránya meghaladja a 10%-ot, a helyi önkormányzat köteles a települési nemzetiségi önkormányzat kérésére biztosítani, hogy a közigazgatási eljárás során alkalmazott nyomtatványok az adott nemzetiség nyelvén is rendelkezésre álljanak. Az önkormányzati döntések közzététele, kihirdetése a nemzetiség anyanyelvén is elérhető kell, hogy legyen. Emellett a jogszabályok előírják, hogy a közhivatalok elnevezését feltüntető táblák a nemzetiség anyanyelvén is olvashatók legyenek, ahogy a helység- és utcaneveket jelző tábláknak is szerepelniük kell a magyar nyelvű írásmód mellett a hagyományos nemzetiségi elnevezés szerint, a nemzetiség anyanyelvén is. Az Njtv. továbbá lehetőséget biztosít a különböző funkciókat betöltő hivataloknál az adott nemzetiség anyanyelvét ismerő személy alkalmazására, továbbá települési szinten is lehetőség nyílik a nemzetiségi nyelven történő tájékoztatásra valamely helyi szinten működő médiaszolgáltató útján.¹⁶

A nemzetiségi identitás megőrzése szempontjából nagyon fontosak továbbá az egyéni nemzetiségi jogok, amelyek az egyének kizárólagos és elidegeníthetetlen jogának számítanak. Azonban az egyéni jogok mellett szükséges a közösségi nemzetiségi jogok megléte is, amely az Njtv. szabályai szerint a nemzetiségek elidegeníthetetlen közösségi joga. Ezen jogok biztosítják a nemzetiségek önazonosságának megőrzését, ápolását, erősítését és átörökítését, valamint az adott nemzetiség történelmi hagyományának, nyelvének megőrzését és fejlesztését, tárgyi és szellemi kultúrájának ápolását és gyarapítását. Fontos joga továbbá a nemzetiségeknek az intézmények létrehozása, működtetése, a nemzetiségi nevelés-oktatás, ünnepek, rendezvények zavartalan megtartása, építészeti, kulturális, kegyeleti és vallási emlékeik, hagyományaik megőrzése, ápolása, átörökítése, jelképeik használata, s mindezek megvalósításában kiemelt szerepet vállalnak a területi (ezen belül is legfőképp a helyi) szinten működő nemzetiségi önkormányzatok is.¹⁷ A nemzetiségi önkormányzatok tevékenységükkel jelesen hozzájárulnak az identitás megőrzéséhez, azonban ezen feladatok ellátása és minősége szintenként és a rendelkezésre álló forrás mértékétől függően változik.

¹⁶ A nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény 3–10. §.

¹⁷ A nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény 11–21. §.

Települési szinten a nemzetiségi önkormányzatok hatáskörükben elláthatnak intézményfenntartói feladatokat, többek között a nemzetiségi nevelés-oktatási intézmények tekintetében, továbbá közgyűjtemények fenntartását is elláthatják, ugyanakkor szerepük települési szinten a kulturális önazonosság fenntartásában a leglátványosabb.¹⁸ Ez utóbbi során a települési nemzetiségi önkormányzatok anyagi lehetőségeikhez mérten (központi költségvetési támogatások, pályázati források) valósítják meg programjaikat, éves terveiket, amelyek révén többek között az adott nemzetiség nyelvének, hagyományainak, kultúrájának megőrzésére és továbbörökítésére törekednek. Többek között ilyen rendezvények a hagyományörző bálók, az anyanemzet vallási és állami ünnepeinek megünneplése, a települési önkormányzat rendezvényein az adott településen élő nemzetiség képvisellete, népszerűsítése. Az együttműködés megvalósulhat a különböző nemzetiségi civil szervezetek támogatásán keresztül is, illetve egyéb más területeken, mint amilyen a könyvkiadás vagy a színházi és egyéb rendezvények megvalósítása.

Szintén jelentős a megyei, fővárosi nemzetiségi önkormányzatok jelenléte, amelyek hasonló feladatokat látnak el az identitás megőrzése terén, mint a települési nemzetiségi önkormányzatok, azonban nagyságuk és a rendelkezésre álló forrásaik okán nagyobb volumenű feladatok ellátására képesek, illetve jelentős szerepet vállalnak a települési nemzetiségi önkormányzatok támogatásában is.

A nemzetiségi identitás megőrzésének önkormányzati szinten történő megvalósításának csúcsszervének az országos nemzetiségi önkormányzatok tekintendők, amelyek egyedülként látják el az adott nemzetiség intézményes képviselétét. Feladataik igen sokrétűek, tekintettel arra, hogy az intézményfenntartáson és a nemzetiségi kultúra ápolásán és népszerűsítésén túl ellátnak érdekvédelmi, érdekképviselési feladatokat, az általuk képviselt nemzetiségek tekintetében országos szintű képviselést, továbbá véleményt nyilvánítanak az általuk képviselt nemzetiségeket érintő jogszabályok tervezeteiről, nemzetközi megállapodásokról.¹⁹ Többek között az 1995. március 18-án alakult Szerb Országos Önkormányzat is ilyen feladatokat lát el. E szervezet képviseli a magyarországi szerb nemzetiség érdekeit, fő feladata a szerb kultúra, a szerb szokások ápolása, valamint a nyelvoktatás elősegítése, szervezése, az anyaországgal való kapcsolatok létrehozása, ápolása, azok továbbfejlesztése, a diaszpórában élő szerbekkel való kapcsolattartás, a szerb nemzetiség képvisellete az állami szervek előtt, továbbá minden egyéb feladat végrehajtása, illetve koordinálása, amely a magyarországi szerb nemzetiséget érinti.

Az önkormányzat jól működő és kiépített kapcsolatrendszerrel rendelkezik különböző szerb civil szervezetekkel, egyesületekkel, oktatási és kulturális intézményekkel, valamint a Szerb Ortodox Egyház Budai Püspökségével és az egyház szervezeteivel, a magyarországi szerb médiával és különféle állami szervekkel, intézményekkel. Jó kapcsolatot ápol továbbá az anyaország területén működő kulturális, oktatási és tudományos intézményekkel is.²⁰

A Szerb Országos Önkormányzat a Szervezeti és Működési Szabályzatában (a továbbiakban: SZMSZ) megállapított feladatai körében – települési szerb nemzetiségi önkormányzatok hiányában – ellátja a nemzetiségi közösséggel kapcsolatosan a településen jelentkező érdekképviselési és érdekvédelmi feladatokat, továbbá hasonló feladatot lát

¹⁸ A nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény 25. § (3) bekezdés és 34. §.

¹⁹ A nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény 117–120. §.

²⁰ *Magyarországi szerbek* (2012–2014). Elérhető: <http://emberijogok.kormany.hu/magyarorszag-i-szerbek> (A letöltés dátuma: 2016. 11. 15.)

el a területi önkormányzatok kapcsán is. Ellátja a szerb nemzetiség érdekképviseletét és a nemzetiség védelmét, továbbá a nemzetiségi kulturális autonómia fejlesztése érdekében országos szintű nemzetiségi intézményhálózatot tart fenn. A nemzetiséget érintő jogszabálytervezetekről, nemzetközi szerződésekről, megállapodásokról véleményt nyilvánít, egyetértési jogot gyakorol fejlesztési tervekkel kapcsolatban, továbbá ellátja a nemzetiséget érintő egyéb feladatokat.²¹

Szakmai tevékenységét az önkormányzat bizottságokban döntés-előkészítés, végrehajtás, ellenőrzés) fejt ki. A bizottságok külső tagjait különböző szakemberek közül választják ki. Fontos kiemelni, hogy a szakmai bizottságok maguk alkotják a működési szabályzatukat a közgyűlés jóváhagyása mellett. Három állandó bizottság működik az önkormányzat közgyűlésének feladatai ellátására. A Pénzügyi Ellenőrző Bizottság a vagyonyilatkozat nyilvántartásával és ellenőrzésével kapcsolatos feladatok ellátásával foglalkozik. A Kulturális Bizottság a kulturális életet érintő kérdésekben dönt (például pályázati kiírások), illetőleg a beadott kérelmek alapján dönt a kedvezményezettekéről, továbbá a támogatás mértékéről. Az Oktatási Bizottság dönt például a szerb közösséghez tartozó diákok körében meghirdetett ösztöndíjpályázatokról, amelyek kiírásában alapfeltételként szerepel, hogy a felsőoktatási intézményben tanuló pályázó a szerb nemzetiséghez tartozzon, annak aktív tagja legyen, valamint ne részesüljön ösztöndíjban más nemzetiségi közösségtől. A szociális körülmények nem szerepelnek a feltételek között. Ezen szervek közül kiemelkedő a Kulturális Bizottság és az Oktatási Bizottság tevékenysége.

A Szerb Országos Önkormányzat működését segítik a különböző területeken létrehozott intézményei is:

- Szerb Intézet,
- Szerb Pedagógiai és Módszertani Központ,
- Magyarországi Szerb Kulturális és Dokumentációs Központ,
- Battonyai Két Tanítási Nyelvű Szerb Általános Iskola és Óvoda,
- Szerb Országos Önkormányzat Hivatala,
- Srpske Nedeljne Novine (Szerb Hetilap),
- Magyarországi Szerb Színház,
- valamint 2013. szeptember 1. óta a „Nikola Tesla” Szerb Tanítási Nyelvű Óvoda, Általános Iskola, Gimnázium és Diákotthon.²²

A működéssel kapcsolatos iratanyagok jelentős része szerb nyelven készül, mint például a közgyűlési jegyzőkönyvek. A hivatal munkatársai munkavégzésük során is a szerb nyelvet használják, mivel mindegyikük a szerb közösséghez tartozik. Az SZMSZ-ben rögzítették, hogy a Szerb Országos Önkormányzat gazdálkodását a mindenkor hatályos jogszabályok szerint végzik. E szabályzat – a már leírtakon túl – tartalmazza még a képviselők jogait és kötelezettségeit, az ülések rendjét, a szavazás menetét.²³

²¹ *A Szerb Országos Önkormányzat Szervezeti és Működési Szabályzata* (2016). Elérhető: http://szerb.hu/media/pdf/szoo-szervezeti-es-mukodesi-szabalyzat_31_2016.pdf (A letöltés dátuma: 2016. 11. 15.)

²² *A Szerb Országos Önkormányzat Szervezeti és Működési Szabályzata*. Elérhető: http://szerb.hu/media/pdf/szoo-szervezeti-es-mukodesi-szabalyzat_31_2016.pdf (A letöltés dátuma: 2016. 11. 15.)

²³ *A Szerb Országos Önkormányzat honlapja. Szabályzatok*. Elérhető: <http://szerb.hu/hu/szabalyzatok.php> (A letöltés dátuma: 2016. 11. 15.)

A fentiekben bemutatott tevékenysége mellett rendezvényeivel az önkormányzat nagymértékben hozzájárul a magyarországi szerb identitás és kultúra megőrzéséhez, közülük is kiemelkedő a Szerb Kultúra Hónapja című rendezvény, a Szent Száva-napi Akadémia, irodalmi estek, kiadványok, könyvkiadás támogatása, valamint a hazai folklór és színjátszás támogatása különféle táborok megvalósításával.

5. A Magyar Nemzeti Tanács mint az identitás megőrzésének egyik eszköze

A szerb és a magyar jogrendszer nemzetiségre, nemzeti kisebbségekre vonatkozó szabályait vizsgálva mindenféleképp szükséges szólni arról, hogy mind Magyarország, mind pedig Szerbia Köztársaság államalkotó tényezőként ismeri el a területén élő nemzetiségeket. Szerbia Köztársaság alkotmánya értelmében az állam védi a nemzeti kisebbségek jogát, és garantálja az egyenlőség biztosítását, valamint identitásuk megőrzésének lehetőségét, továbbá több szakaszban is szabályozza a nemzeti kisebbségek jogait. Az alkotmányból levezethető, az identitás megőrzését is elősegítő rendelkezések alapján a nemzeti kisebbséghez tartozók tudományos, oktatási és kulturális egyesületeket hozhatnak létre, amelyeket önkéntes alapon támogatnak. Ezen egyesüléseknek az állam különös szerepet tulajdonít a kisebbségi jogok megvalósítása esetén. E jogszabály továbbá úgy határoz, hogy a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek joga a saját nemzetiségükkel történő együttműködés a Szerb Köztársaság területein kívül is.²⁴ Az alkotmány mindemellett politikai képviselőket is biztosít a nemzeti kisebbségek részére.

Hasonlóan a magyar Njtv. rendelkezéseihez, a nemzeti kisebbségek jogainak és szabadságainak védelméről szóló törvény szintén engedélyezi a nemzetiségi nyelv hivatalos használatát azon területek – települések – esetében, ahol nemzeti kisebbségek élnek.²⁵ A törvény továbbá lehetőséget biztosít a szerbiai nemzeti kisebbségek számára nemzeti tanácsok létrehozására, amelyeknek feladata igen jelentős az identitás megőrzés területén. A törvény rendelkezései értelmében a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek kisebbségi nemzeti tanácsot választhatnak az önkormányzatra való joguk megvalósítása érdekében. Ez a szervezet képviseli a nemzeti kisebbséget a hivatalos nyelvhasználat, az oktatás, a nemzeti kisebbségi nyelven való tájékoztatás és a kultúra területén, részt vesz az e kérdésekről való döntések folyamatában.²⁶ Ezen tanácsok általános jogszabályi kereteit önálló törvény rendezi (zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina – a nemzeti kisebbségek nemzeti tanácsairól szóló törvény), s létrehozásukkal megvalósul az identitás megőrzésének intézményi kerete.

A Magyar Nemzeti Tanács (a továbbiakban: MNT), mint azt az alapszabálya is tartalmazza, a szerbiai magyar nemzeti kisebbség, nemzeti közösség (a továbbiakban: magyar kö-

²⁴ *Ustav Republike Srbije* [Szerbia Köztársaság Alkotmánya] (2006). 14. és 80. szakasz. Elérhető: http://paragraf.rs/propisi/ustav_republike_srbije.html (A letöltés dátuma: 2016. 11. 15.)

²⁵ *Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina* [A nemzeti kisebbségek jogainak és szabadságainak védelméről szóló törvény] (2002). 11. szakasz. Elérhető: www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zastiti_prava_i_sloboda_nacionalnih_manjina.html (A letöltés dátuma: 2016. 11. 15.)

²⁶ *Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina* [A nemzeti kisebbségek jogainak és szabadságainak védelméről szóló törvény] 19. szakasz.

zösség) közvetlenül és demokratikusan megválasztott országos önkormányzata. A magyar kulturális autonómia legfőbb szerve, amelynek közvetítésével a magyar nemzeti közösség gyakorolja kollektív jogát az önkormányzathoz a kultúra, az oktatás, a tájékoztatás és a hivatalos nyelv- és íráshasználat területén. Az MNT céljai közé tartozik az önazonosság megőrzésével és erősítésével kapcsolatos feladatok ellátása, a magyar közösség teljes és valós egyenrangúságának, valamint esélyegyenlőségének biztosítása a szülőföldjén. A szervezet célja az önazonosság megőrzését és erősítését szolgáló kulturális, oktatási és tájékoztatási intézményrendszer fejlesztése, támogatása és bővítése, továbbá a magyar közösség békés együttélésének és megismerésének az elősegítése más nemzeti közösségekkel.²⁷

Az MNT az identitás megőrzésével összefüggő feladatai mellett számos más területen is tevékeny: többek között elismerések odaítéléséről dönt, valamint a magyar kultúra, az oktatás, a tájékoztatás és a hivatalos nyelv- és íráshasználatot érintő kérdésekben képviseli a magyar közösséget, jogszabályokkal összhangban dönt a fentiekben jelzett kérdésekben. Tevékenysége során a kultúra, az oktatás, a tájékoztatás és a hivatalos nyelv- és íráshasználat területén intézményeket alapít, vagy társalapítói jogokat gyakorol, létrehozhat alapítványokat, továbbá alapítói jogok gyakorlását is átveheti a köztársaság, a tartomány és a helyi önkormányzatok által alapított kulturális és oktatási intézmények tekintetében. A szervezet továbbá feladatai során meghatározza a magyar nemzeti közösség nemzeti szimbólumait és ünnepeit, valamint elfogadja a nemzeti tanács jelképeire vonatkozó javaslatokat, határon átnyúló kapcsolatokat ápol a magyar nemzethez tartozókkal és szervezetekkel, támogatja a magyar civil szervezetek működését és az általuk kezdeményezett projekteket és rendezvényeket, továbbá egyéb feladatokat lát el a magyar identitás megőrzésének ügyében.²⁸ Az MNT által alapított vagy társalapításában létrehozott intézmények közé tartozik a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, a Pannónia Alapítvány, a Szekeres László Alapítvány, a Fórum Könyvkiadó Intézet, a Hét Nap Lapkiadó Kft., a Magyar Szó Lapkiadó Kft.²⁹

6. Összegzés

Napjainkban fontos, hogy az ember egy közösséghez tartozzon, és érezze ezen közösséghez tartozás jelentőségét is. Amennyiben egy polgár nemzetiséghez, nemzeti kisebbséghez tartozónak vallja magát, úgy ezen közösségi lét hatványozottan fontos lehet az életében. Ennek megvalósításában a nemzetiségi önkormányzatok vagy a nemzeti tanácsok tudnak segítséget nyújtani, amelyek tevékenysége éppen emiatt válik fontossá és nélkülözhetlenné. Az identitás megőrzésében a fentiek alapján tehát jelentős a nemzetiségi önkormányzatok, a nemzeti tanácsok szerepe, amelyek támogatása és segítése a fiatal generációk aktív szerepvállalásával valósítható meg a jövőben.

A fentiekben leírtakon túl jelen összegzés keretei között szükséges szólni a magyar és a szerb szabályozási rendszerről, illetve a tanulmányban ismertetett rendszerről is. Az Alaptörvényben a *Szabadság és felelősség* című fejezet tartalmazza a nemzetiségekre

²⁷ *Magyar Nemzeti Tanács alapszabálya* (2016). 2. és 4. szakasz. Elérhető: www.mnt.org.rs/dokumentumok/alap-dokumentum/alapszabaly (A letöltés dátuma: 2016. 11. 15.)

²⁸ *Magyar Nemzeti Tanács alapszabálya* 14. szakasz.

²⁹ *Az MNT által alapított/társalapított intézmények.* (é. n.) Elérhető: www.mnt.org.rs/kozerdeku-informaciok/mnt-által-alapított-társalapított-intezmenyek (A letöltés dátuma: 2016. 11. 15.)

vonatkozó szabályokat: a magyarországi nemzetiségeket államalkotó tényezőként ismerik el, továbbá lehetőséget biztosítanak számukra helyi és országos önkormányzatok létrehozására. A joggyakorlásra vonatkozó rendelkezések meghatározását sarkalatos törvényben utalja tovább szabályozni.³⁰ Amennyiben az Alaptörvényt összehasonlítjuk Szerbia Köztársaság alkotmányával (a továbbiakban: alkotmány), megállapítható, hogy utóbbi bővebb rendelkezéseket tartalmaz a területén élő nemzeti kisebbségekre vonatkozóan. Az alkotmány értelmében a Szerb Köztársaság védelmezi a nemzeti kisebbségek jogait, továbbá az állam külön védelmet szavatol a nemzeti kisebbségeknek teljes egyenjogúságuk megvalósítása és identitásuk megőrzése érdekében. Az alkotmány a fentiekben túl külön fejezetben szabályozza a nemzeti kisebbségek tagjainak jogait; e fejezet a kisebbségekre vonatkozó alapvető jogok, a társulási jog és a nemzettársakkal való együttműködés joga biztosítása mellett a sajátosság megőrzésére való jogot is garantálja a tekintetben, hogy a Szerbia Köztársaságban élő nemzeti kisebbségek tagjainak joguk van a nemzeti, etnikai, kulturális és vallási sajátosságaik kifejezésére, őrzésére, ápolására, fejlesztésére és nyilvános kifejezésére, jelképeik nyilvános helyeken való használatára, nyelvük és írásuk használatára. Az alkotmány továbbá kimondja, hogy a nemzeti kisebbséghez tartozóknak – azokban a környezetekben, ahol az összlakosság jelentős számarányát képezik – joguk van a hivatalos ügyeket, valamint az ezekből fakadó eljárásokat saját anyanyelvükön lefolytatni. A törvény továbbá jogot biztosít az anyanyelvű oktatásra az állami és az autonóm tartományi intézményekben, oktatási magánintézmények alapítására, a családi és utónév saját nyelven történő használatára, továbbá jogot formál arra vonatkozóan, hogy azokban a környezetekben, ahol a nemzeti kisebbséghez tartozó állampolgárok az összlakosság jelentős számarányát képezik, a hagyományos helyi elnevezéseket, a település- és utcaneveket, a topográfiai jeleket saját nyelvükön kiírják. Mindemellett az alkotmány jogot biztosít a nemzeti kisebbségek számára a saját nyelvükön történő teljes körű, kellő idejű és elfogulatlan tájékoztatásra (ideértve az értesítések és eszmék kifejezését, fogadását, közlését és cseréjét is), valamint saját tömegtájékoztatási eszközeik megalapítására. Olvasható továbbá, hogy az alkotmánnyal összhangban, törvény alapján, a nemzeti kisebbségek tagjai számára a tartományi jogszabályokkal kiegészítő jogokat is meg lehet állapítani.³¹

A fentiekből kitűnik a nemzetiségi identitás megőrzésének jelentősége, a kérdéskör mind közvetlenül, mind pedig közvetve mindkét ország alapidokumentumában megtalálható, azonban ami a nemzetiségi jogok egyéb irányú szabályozását illeti, úgy a szerb alkotmány részletesebben szabályoz, mint a magyar Alaptörvény. Amennyiben azonban a nemzetiségekre vonatkozó törvényeket vizsgáljuk az identitás megőrzésének, megélésének fényében, úgy megállapítható, hogy az Njtv. részletesebben szabályoz a nemzeti kisebbségek jogainak és szabadságainak védelméről szóló törvénynél. Az Njtv. többek között tartalmazza a nemzetiségek alapvető jogait, egyéni és közösségi nemzetiségi jogokat. Tartalmazza továbbá a nemzetiségek oktatási, kulturális és a média területén érvényesülő jogait, amely jogoknak szintén fontos szerepük van a nemzetiségi identitás megőrzésében. Az Njtv. fontos része továbbá a nemzetiségi önkormányzatok működésével, illetve tagjainak megválasztásával összefüggő szabályozás, amely részletesen szabályozza mind a működéssel, működtetéssel összefüggő feladatokat, jogokat, kötelelességeket, mind pedig a nemzetiségi önkormányzati

³⁰ Alaptörvény XXIX. cikk.

³¹ *Ustav Republike Srbije* [Szerbia Köztársaság Alkotmánya] (2006). 14. és 75–80. szakasz.

képviselők megválasztásával, feladatukkal kapcsolatos szabályokat. Az Njtv.-hez viszonyítva a nemzeti kisebbségek jogainak és szabadságainak védelméről szóló törvény lényegesen szűkszavúbban szabályozza a nemzetiségek, nemzeti kisebbségek jogait. Ezen törvény szintén tartalmazza a nemzetiségi, nemzeti kisebbségi alapelveket, valamint a sajátosság megőrzésének a jogát (például nemzeti kisebbségi nyelvű tömegtájékoztatás, oktatás stb.), amelyen keresztül megvalósítható a nemzeti identitás megőrzése, továbbörökítése, illetőleg – mint azt a korábbi fejezetekben már kifejtettük – megteremti a nemzeti tanácsok létrehozásának lehetőségét, amelyekkel összefüggő keretszabályokat külön törvény határoz meg.

Eszerint mind Szerbia Köztársaság, mind pedig Magyarország országgyűlése számára fontosak a nemzetiségek, amelyek identitásának megőrzését az államok prioritásként kezelik, a legmagasabb törvényi szinten védve e jogokat és a garanciákat. Az identitás megőrzésében fontos szerepe van a nemzetiségi önkormányzatoknak vagy az MNT-nek, amelyek intézményes keretek között végzik az identitás megőrzésével összefüggő feladatok megvalósítását, azonban munkájukat nagyban segítik a nemzetiségi civil szervezetek is. Az intézményi struktúrából eredő változások okán más ezen szervezetek működése, finanszírozása és szerepe az adott nemzetiség (és állam) életében, azonban ezen szervek számos azonos feladatot látnak el a nemzetiségi nyelv, kultúra, hagyományok, szokások megőrzése terén. E szerepükkel közvetett (például: általuk működtetett intézmények), valamint közvetlen módon (például: általuk szervezett rendezvények megvalósításával) is nagyban hozzájárulnak a nemzetiségi identitás megőrzéséhez, továbbéltetéséhez.

Felhasznált irodalom

Magyarország Alaptörvénye

2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól

A Magyar Nemzeti Tanács alapszabálya (2016). Elérhető: www.mnt.org.rs/dokumentumok/alap-dokumentum/alapszabaly (A letöltés dátuma: 2016. 11. 15.)

A Szerb Országos Önkormányzat Szervezeti és Működési Szabályzata (2016). Elérhető: http://szerb.hu/media/pdf/szoo-szervezeti-es-mukodesi-szabalyzat_31_2016.pdf (A letöltés dátuma: 2016. 11. 15.)

Az MNT által alapított/társalapított intézmények. (é. n.) Elérhető: www.mnt.org.rs/kozerdeku-informaciok/mnt-altal-alapitotttarsalapitott-intezmenyek (A letöltés dátuma: 2016. 11. 15.)

GEREBEN F. (1999): *Identitás, kultúra, kisebbség.* Budapest, Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely.

GREGÓCZKI E. – HALMI G. – HEIMNÉ SZALAI E. – LENKOVICS B. – SZALAI L. (2002): *Jogi ismeretek.* Budapest, Finance Oktatási és Kutatási Alapítvány.

LATORCAI Cs. – MOLNÁRNÉ ASBÓTH E. – PAULIK A. I. (2013): *Nemzetiségi Önkormányzatok Kézikönyve.* Budapest, Emberi Erőforrások Minisztériuma.

Magyarországi szerbek (2012–2014). Elérhető: <http://emberijogok.kormany.hu/magyarorszagi-szerbek> (A letöltés dátuma: 2016. 11. 15.)

PATAKI F. (1982): *Az én és a társadalmi azonosságtudat.* Budapest, Kossuth Kiadó.

A Szerb Országos Önkormányzat honlapja. Szabályzatok. Elérhető: <http://szerb.hu/hu/szabalyzatok.php> (A letöltés dátuma: 2016. 11. 15.)

Ustav Republike Srbije [Szerbia Köztársaság Alkotmánya] (2006). Elérhető: http://paragraf.rs/propisi/ustav_republike_srbije.html (A letöltés dátuma: 2016. 11. 15.)

Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina [A nemzeti kisebbségek jogainak és szabadságainak védelméről szóló törvény] (2002). Elérhető: www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zastiti_prava_i_sloboda_nacionalnih_manjina.html (A letöltés dátuma: 2016. 11. 15.)

Pénzügyi jogi eszközök a vidékfejlesztés területén

Nagy Zoltán

1. Bevezetés

Az utóbbi évtized egyre nagyobb kihívása a vidék népességmegtartó erejének növelése. A társadalmi és gazdasági folyamatok következtében az elkövetkező évtizedekben folyamatosan nő a városi lakosság, ezen belül is a nagyvárosi lakosság lélekszáma, míg a vidéki kistelepülésen lakók száma gyors ütemben csökken. Ez a tendencia komoly társadalmi, szociális, környezeti és gazdasági problémákat vet fel. A kis területen élő népességből eredő gazdasági előny a modern technológiai fejlődéssel egyre inkább csökken, illetve egyre jelentősebb szociális és környezeti problémát generál. A nagyvárosok túlzott mértékű népeseződése a közműszolgáltatások területén és a közlekedésben is egyre nagyobb mértékű zavart okoz, nem beszélve a még elfogadható határértéket átlépő környezetszennyezésről. Mindezek a kihívások – ahogy arra a szakirodalom is rámutat – felvetik az intenzívebb állami szerepvállalást a jogi szabályozás területén a vidéki közösségek fenntartása érdekében, elismerve a vidéki életközösségek pozitív társadalmi jelentőségét.¹ Ez pedig egy hatékony vidékfejlesztési stratégia kialakításával valósulhat meg.²

A vidékfejlesztésnél a vidéki élet fenntartása összetett kérdés, amely magában foglalja a munkahelyteremtést és -fenntartást, az oktatás, az egészségügyi és kulturális szolgáltatások, illetve a magas szintű közműszolgáltatások biztosítását. Mindezek és a közösség önszerveződésének biztosítása nélkül nem lehetséges a vidéki életforma hosszabb távon történő fenntartása. Sajnos az uniós támogatások elsősorban az agrárpolitikai célkitűzésekre koncentrálnak, maga a vidékfejlesztési politika is a közös agrárpolitika második pillérének

¹ SZILÁGYI J. E. (2016): Változások az agrárjog elméletében? *Miskolci Jogi Szemle*, 11. évf. 1. sz. 30–36. A szerzővel egyetértve megállapítható, hogy a vidéki étellel kapcsolatos kihívások intenzívebb állami szerepvállalást indokolnak, amely növekvő támogatást kellene, hogy jelentsen ezen a területen. A támogatásokkal kapcsolatos eddigi tapasztalatok is hasznosak a helyes problémamegoldás szempontjából. Erre a szerző több művében is rámutat. SZILÁGYI János Ede (2007): Az agrár- és vidékfejlesztési támogatások új rendszere: 2007. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Juridica et Politica*, Tomus 25/2. 719–733.; SZILÁGYI J. E. (2008): A vidékfejlesztés pénzügyi és intézményi rendszere a Közös Agrárpolitikában. In OLAJOS I. szerk.: *Videkfejlesztési politika támogatásának joga*. Miskolc, Novotni Kiadó. 65–93.

² RAISZ A. – SZILÁGYI J. E. (2012): Az agrárjog kapcsolódó területeinek (környezetjog, vízjog, szociális jog, adójog) fejlődése az Európai Unióban, a nemzetállamokban és a WTO-ban. *Agrár- és Környezetjog*, 7. évf. 12. sz. 107–148.

tekintendő. Ezt támasztja alá az uniós prioritási rendszer is, amely hat uniós prioritást határoz meg a 2014–2020 közötti támogatási időszakra:³

- az innováció és a tudásátadás ösztönzése a mezőgazdaságban,
- versenyképesebb és innovatívabb agrártechnológiák támogatása,
- az élelmiszer-ellátási lánc, az állatjólét és a mezőgazdaságikockázat-kezelés megszervezésének támogatása,
- a mező- és erdőgazdasággal kapcsolatban lévő ökoszisztémák megőrzése,
- az erőforrás-hatékonyság és az alacsonyabb szén-dioxid-kibocsátás ösztönzése a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban,
- a vidéki térségek gazdasági és társadalmi fejlődésének az elősegítése.

Jól látszik tehát, hogy bizonyos területek nem kapnak kellő uniós támogatást, így azokra a központi költségvetésnek vagy a helyi önkormányzatoknak kell forrást előteremteni. A központi költségvetés azonban elsősorban a nagyvárosokra koncentrál, ott indít el fejlesztési programokat, a kisebb települések számára, a vidékfejlesztésre kevesebb forrás jut. Mindemellett a nagyvárosok több saját bevétellel rendelkeznek, az ott lakók adóerőképessége is nagyobb, mint a kisebb településeké. Így azon kistelepülési önkormányzatok számára áll rendelkezésre kevesebb forrás, amelyek egyébként is forráshiányosak. Pedig a helyi lakosság igényeinek felmérése, a vidékfejlesztés irányainak kialakítása a helyi közösség érdekében csak akkor valósul meg, ha a helyi önkormányzatok a döntési jog mellett forrásokat is kapnak a célok megvalósítására. Az utóbbi évek költségvetési politikája nem ebbe az irányba mutat, hiszen a közfeladat-ellátásban az erős központosítás érvényesül. Az igaz, hogy csökkent az önkormányzatok által ellátandó közfeladatok száma, de ezzel párhuzamosan erőteljesen csökkentek az önkormányzatok részére folyósított központi költségvetési források volumene is. A tanulmányban megvizsgálom az önkormányzatok költségvetési lehetőségeit a vidékfejlesztés finanszírozására. Milyen adók korlátozzák a forráslehetőségeiket, illetve milyen adóbevételei lehetőségek állnak rendelkezésre?

Az uniós támogatások kapcsán is jól látszik, hogy a vidékfejlesztés szorosan kapcsolódik a mezőgazdasági termeléshez. A tanulmányban elemzem az adójog szerepét a mezőgazdasági tevékenység támogatásában. Ennek két szempontból is nagy jelentősége van. A mezőgazdaság a helyi munkahelyteremtésben játszhat fontos szerepet; a mezőgazdasági tevékenységet végzők száma jelentősen csökken a vidéki lakosság csökkenésével, s ez hosszabb távon egyes régiókban a mezőgazdasági tevékenység megszűnésével fenyegethet. Mindezek a változások fontos kihívást jelentenek a költségvetési politika, ezen belül pedig az adópolitika számára.

2. A mezőgazdasági tevékenység egyes adóztatási kérdései

Az adójogi szabályozás kiemelten kezeli a mezőgazdasági tevékenységet, illetve az ilyen tevékenységet végző adóalanyokat. A különböző adónemek között a szabályozásban lényeg-

³ *Vidékfejlesztési politika, 2014–2020*. Elérhető: https://ec.europa.eu/agriculture/rural-development-2014-2020_hu (A letöltés dátuma: 2016. 12. 30.); Csűrös G. (2015): *Uniós pénzügyek – Az európai integráció fejlődésének pénzügyi jogi vizsgálata*. Budapest, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft. 302–306.

ges eltéréseket találunk, hiszen az egyes adójogszabályok jellegükből eredően sajátosan kezelik ezt a területet.

Általánosságban elmondható, hogy minden adójogszabály törekszik az általános jellegű szabályozásra és a versenysemlegesség érvényesítésére. Mindezek mellett a jogalkotó preferálja az adóalanyok azon körét, amelyek mezőgazdasági tevékenységet⁴ végeznek. A jogalkotó a szabályozásnál tekintettel van arra, hogy az ágazat nagy költségigényű, és a költségekről bizonylat nem minden esetben áll rendelkezésre (saját munkaerő kifejtése, saját előállítású alapanyagok felhasználása), továbbá az adóalanyok jó része kiegészítő tevékenységként végzi a mezőgazdasági tevékenységet, ezért jelentéktelenebb az ebből elért jövedelem. Fontos kiemelni még, hogy ez egy eszköz- és munkaigényes szektor, illetve a beruházások csak lassan, hosszabb távon térülnek meg, ugyanakkor az állam számára kiemelten kezelt stratégiai ágazat, ezért sem a tevékenységet végzőket, sem a fogyasztót nem lehet magas adóval sújtani.

Mindezeket figyelembe véve az adójog saját eszközeivel igyekszik előnyös helyzetbe hozni az ágazatot. Ilyen eszközök: az egyes adóalanyok számára különleges adózási módok és jogállás biztosítása, mezőgazdasági tevékenységből származó termék vagy a tevékenység speciális adózásának biztosítása, kedvezményes adómértékek meghatározása, adómentességek biztosítása, adóalap-csökkentő kedvezmények előírása, adókedvezmények biztosítása. A tanulmány terjedelme miatt a teljesség igénye nélkül mutatom be egyes jelentősebb adónemek szabályozásában a kiemelt szabályozási területeket.

2.1. A személyi jövedelemadó agrárjogot érintő speciális szabályai

Agrárjogi szempontból a személyi jövedelemadóra vonatkozó törvény veszi figyelembe leginkább az ágazat sajátosságait. A legtöbb magánszemély a mezőgazdasági tevékenységet nem egyéni vállalkozóként, hanem kiegészítőjövedelem-szerzés céljából végzi, és ez a falusi lakosság részére fontos jövedelemforrás.⁵ Az ágazat másik sajátossága a költségek nagy hányada, illetve ezek igazolhatóságának kérdése, továbbá az, hogy az agrárium nagy költségigényű ágazat, a költségek jó része saját maga által végzett munkában, vagy saját előállítású termék felhasználásában ölt testet, amelyről bizonylattal nem rendelkezik az adózó.

Mindezek alapján adózási szempontból speciálisan kezeli az Szja. tv. a mezőgazdasági tevékenységet végző magánszemélyek e tevékenységből származó bevételét úgy, hogy létrehozza a mezőgazdasági őstermelő és kistermelő adójogi kategóriáját, adómentességeket határoz meg, bevételt csökkentő kedvezményeket biztosít, speciális kistermelői költségátalányt állapít meg, adókedvezményt biztosít a mezőgazdasági őstermelő számára, különleges adózási szabályként az átalányadózás szabályait állapítja meg.

⁴ A mezőgazdasági tevékenység jogi meghatározásának nehézségeiről lásd CsÁK Cs. (2010): The Hungarian National Report on the Legal Forms of Agricultural Undertakings, with Attention to Traditional and Industrial Cultivation. *Journal of Agricultural and Environmental Law*, Vol. 5. No. 8. 21–24.; SZILÁGYI J. E. (2009): The Dogmatics of Agricultural Law in Hungary from an Aspect of the EC Law. *European Integration Studies*, 2009/1. 48–49.; SZILÁGYI J. E. (2007): Az agrárjog dogmatikájának új alapjai – útban a természeti erőforrások joga felé? *Jogtudományi Közlöny*, 62. évf. 3. sz. 118–119.

⁵ A vidéki lakosság és a mezőgazdaság kapcsolatának fontos vonatkozásairól lásd még OLAJOS I. (2008): *A vidékfejlesztési jog kialakulása és története*. Miskolc, Novotni Kiadó. 19–44.

Az agrárjogi területhez kapcsolódóan több adómentesség emelhető ki: a termőföldért kapott életjáradék, a termőföld átruházásából származó jövedelem, illetményföld-juttatás, a termőföld bérbeadása, az erdőhasználati jogosultság átadása. Mindezek adómentességének fontos törvényi feltételei vannak. A fenti felsorolásból is látszik, hogy az adójog főként a termőfölddel kapcsolatos jövedelmeket mentesíti a személyi jövedelemadó alól.

A vidék fejlődésének, a munkahelyteremtésnek egyik fontos pillére lehet az idegenforgalom. Ezt a célt szolgálta többek között az adójog is azáltal, hogy a korábbi szabályozás mentesítette a falusi vendégfogadásból származó bevételt, a törvény által meghatározott jövedelemhatárig. Az új szabályozás alapján 2010-től önálló tevékenységből származó jövedelemként adókötelessé vált az agroturisztikai szolgáltatásból és a szállásadásból származó jövedelem. Az adózónak ugyanakkor lehetősége nyílik arra, hogy a szállásadásból származó bevétele után külön adózást válasszon, és tételes átalányadózás alapján adózzon.

Az Szja. tv. az adómentesség biztosítása mellett a mezőgazdasági tevékenységet végző adóalanyok számára biztosít kedvező adózási feltételeket.⁶ Sajátos szabályozás vonatkozik a mezőgazdasági őstermelőre és a mezőgazdasági kistermelőre, illetve a mezőgazdasági őstermelőkre vonatkozó szabályokat alkalmazza a törvény a családi gazdálkodókra és közreműködő családtagjaikra is, továbbá kiterjeszti a mezőgazdasági és vidékfejlesztési támogatási szerv által vezetett ügyfélnyilvántartási rendszerben nyilvántartott mezőgazdasági termelő magánszemélyre.

Az Szja. tv. a különleges adózási feltételeket csak a mezőgazdasági őstermelői tevékenységet végző magánszemélyek számára biztosítja, azaz a mezőgazdasági őstermelő fogalmának fontos eleme a tevékenység, illetve a termék, amire irányul ez a tevékenység. Mezőgazdasági őstermelői tevékenységnek minősül a saját gazdaságban történő növénytermelés, ültetvénytelepítés, állattenyésztés, termékfeldolgozás (ha az a saját gazdaságban előállított alapanyag felhasználásával történik), a saját gazdaságban egyes mezőgazdasági termékek jogszabályba nem ütköző gyűjtése, saját tulajdonú földterületen végzett erdőgazdálkodás, ha az előállított termék vagy tevékenység az Szja. tv.-ben meghatározottak körébe tartozik.⁷

A mezőgazdasági kistermelő fogalma a mezőgazdasági őstermelő fogalmán belül egy szűkebb kategóriát takar. Mezőgazdasági kistermelőnek tekintjük azt a mezőgazdasági őstermelőt, akinek a tevékenységből az adóévben megszerzett bevétele a 8 millió forintot nem haladja meg.

A mezőgazdasági őstermelő tevékenységből származó jövedelem az összevontan adózó jövedelmeken belül az önálló tevékenységből származó jövedelmek közé tartozik, így a jövedelem megállapítása tételes költségelszámolással vagy 10%-os költséghányad elszámolásával történik.⁸ A törvény a mezőgazdasági őstermelő esetén adómentes bevételi kategóriát is meghatároz, így ha az őstermelői tevékenységből származó bevétel a 600 ezer

⁶ SZAKÁCS I. (2008): *Az adózás nagy kézikönyve*. Budapest, KJK–KERSZÖV. 762.

⁷ Szja. tv. 6. sz. melléklete.

⁸ A tételes költségelszámolás azt jelenti, hogy az adózó maximum a bevételnek mértékéig bevételeiből jogosult költségek levonására. Költség a Szja. tv. 4. § (3) bekezdése alapján a bevételszerző tevékenységgel közvetlenül összefüggő, kizárólag a bevétel megszerzése, a tevékenység folytatása érdekében a naptári évben ténylegesen kifizetett, szabályszerűen igazolt kiadás. A törvény a kiadás tényleges kifizetésétől függetlenül költségnek minősíthet más tételeket is, törvényi vélelem alapján. (A 10%-os költséghányad levonására például a törvény ad lehetőséget annak ellenére, hogy ezt ténylegesen nem fizetik ki.)

forintot nem haladja meg, akkor ezen bevételből jövedelmet nem kell figyelembe venni.⁹ A tételes költségelszámolást alkalmazó mezőgazdasági őstermelő számára a jogalkotó lehetővé teszi bevételt csökkentő kedvezmények igénybevételét is.¹⁰

Kizárólag a mezőgazdasági kistermelő számára kistermelői költségátalányt állapít meg a törvény, amelynek révén a tételes költségelszámolást alkalmazó mezőgazdasági kistermelő az e tevékenységéből származó bevételéből 40%-ot igazolás nélkül számolhat el költségként, az igazolt költségein felül.¹¹ A speciális költségelszámolási és bevételcsökkentő szabályok mellett még további kedvezményként adókedvezményt is biztosít a jogalkotó a mezőgazdasági őstermelő számára, az e tevékenységéből származó jövedelme adójának megfelelő összegben.¹²

A mezőgazdasági kistermelőt támogatja továbbá a törvény – az egyéni vállalkozók mellett – azáltal, hogy lehetővé teszi számára a különleges szabályokat tartalmazó átalányadózás választását. Ennek lényege, hogy nem kell tételes költségelszámolást végrehajtani, az átalányadót a bevételekből kiindulva kell meghatározni.¹³ Az átalányadó alapja is eltér az általános szabályoktól. Az átalányadó alapja az átalányadózó jövedelem, amelyet úgy számolunk ki, hogy a bevételeket csökkentjük az Szja. tv.-ben meghatározott, bevételek százalékában kifejezett költséghányaddal.¹⁴ Az adóalap (jövedelem) tehát rendkívül alacsony mértékű lesz a mezőgazdasági kistermelőnél, hiszen normál esetben 15% (költséghányad 85%), illetve állattenyésztés és állati termék előállításánál 6% (költséghányad 94%).

A mezőgazdasági tevékenységet az adóalany egyéni vállalkozóként is végezheti, de ebben az esetben az általános szabályok vonatkoznak rá – az átalányadózás kivételével –, mivel ezt nem mezőgazdasági tevékenységet végző egyéni vállalkozó is választhatja.¹⁵ Egyébként az egyéni vállalkozásból származó jövedelem a külön adózó jövedelmek körébe tartozik. A versenysemlegesség miatt az Szja. tv. szabályainak e területe sokban hasonlít (adó mérték, költségelszámolás) a társasági adó szabályaira. Az agrárszektorra érintő különleges szabályozás itt is a veszteségelhatárolást, illetve az értékcsökkenési leírást érinti. (Ilyenek például a leírási kulcsok ültetvények, építmények esetén.)

⁹ Szja. tv. 23. §.

¹⁰ Szja. tv. 21. §.

¹¹ Szja. tv. 22. § (6) bekezdés.

¹² Szja. tv. 39. § (1) bekezdés; SZAKÁCS 2008, 852–853.

¹³ Szja. tv. 50–57/A. §.

¹⁴ Szja. tv. 53. §.

¹⁵ Az egyéni vállalkozó adójogi fogalmát az Szja. tv. 3. § 17. pontja határozza meg részletesen. Ebbe a fogalomba nemcsak a vállalkozói igazolvánnyal rendelkező magánszemély, egyéni cég tartozik bele, hanem a közjegyző, az önálló bírósági végrehajtó, az egyéni szabadalmi ügyvivő, az ügyvéd, a magánállatorvos, a magángyógy-szerész, a falugondnok, a tanyagondnok és az európai közösségi jogász is.

2.2. Az általános forgalmi adó agrárjogot érintő egyes speciális szabályai

Az általános forgalmi adóról – külön adónemenként – a 2007. évi CXXVII. törvény (Áfa tv.) rendelkezik. Az áfa jellege szerint általános, fogyasztási típusú adó.¹⁶ Az adó általános, mivel az adókötelezettség – a törvényi kivételekkel – minden termék, szolgáltatás értékesítésére és a termékek importjára egyaránt kiterjed, ideértve az Európai Unión belülről történő termékbeszerzést. Fogyasztási típusú az adó, mert az adó terhének viselője a fogyasztó vagy a végső felhasználó. Láthatjuk tehát, hogy az általános forgalmi adó szektorsemleges, azaz főszabályként az agrárszektorra is az általános szabályok vonatkoznak, és csak speciális szabályozásként említi a törvény a mezőgazdasági termékeket és a mezőgazdasági tevékenységet végzőket. Az Áfa törvény szabályai kivételes szabályokban rendelkeznek az agrárszektorban részt vevőkről, és az agrártermékek fogyasztóiról. A különös szabályozás egyrészt az adómértékekben és az adómentesség biztosításával, másrészt a mezőgazdasági termelő különleges jogállásán és speciális szabályozásán keresztül valósulhat meg.

Az általános forgalmi adó a végső fogyasztót terheli, azaz az adó mértékének növelése és csökkentése befolyásolja a fogyasztói árat a végső fogyasztók számára. A központi költségvetés számára fontos érdek lehet, hogy az alapvető élelmiszerek tekintetében kedvezményes adókulcsokat alkalmazzon, vagyis ezek ára az adómérték miatt ne váljon megfizethetlenné az alacsonyabb jövedelmű fogyasztók számára. Sajnos ez az elv nem érvényesült az új 2007-es szabályozásban, amelyet azonban a törvény módosításai során korrigált a jogalkotó. Több mezőgazdasági termék és szolgáltatás tartozott a korábbi áfa-törvényben a kedvezményes kulccsal adózó termékek és szolgáltatások körébe,¹⁷ de ezt a 2007-es szabályozás már nem preferálta. A mezőgazdaságot érintő, kedvezményes 5%-os kulcs csak a gyógynövénydrogok esetén maradt meg. A 2007-es, illetve a 2008-as agrárarobbanás következtében ismét felvetődött a jogalkotás területén, hogy az agrártermékekre kedvezményes áfakulcsot kellene megállapítani. Az agrártermékekre azonban nem az 5%-os adókulcsot vezette be a jogszabály, hanem egy külön kedvezményes adókulcsot, a 18%-os adómértéket. A gyógynövénydrogok megmaradtak az 5%-os kulcs alá sorolva, de az alapvető fogyasztási cikkek (tejtermékeket, gabona, liszt vagy tej felhasználásával készült termékeket) a 18%-os kulcs alá sorolták be. Az utóbbi években az élőállat és a feldolgozott egész vagy fél állatok, illetve a tojás került az 5%-os kulcs alá. A kedvezményes kulcs tehát csak korlátozott mezőgazdasági termékkörre vonatkozik.

Az adómentesség biztosítása azonban előnyösebb a végső fogyasztó számára, hiszen árnövelő tényezőként az adó nem terheli a végső fogyasztót, azaz az adó alapjára külön általános forgalmi adót nem számítanak fel. Előnyös továbbá azért, mert az alacsony árbevételel rendelkező adóalanyokat mentesíti egyes adókötelezettségek és az adminisztratív terhek alól.

Az agrárszektorba tartozó adóalanyok főszabályként az általános szabályok szerint adóznak, de egyes speciális tevékenységet végző adóalanyok számára a törvény lehetőséget

¹⁶ FÖLDES G. (2004): *Adójog*. Budapest, Osiris Kiadó. 244. A többféle jellemzők közül e kettő sűríteli legjobban az áfa lényegét. További jellemzők: forgalmi adó, nettó típusú adó, elszámolásokban átfutó tételként szereplő adó, szektorsemleges, többfázisú adó, közvetett adó. A jellemzőket a szakirodalom részletesen ismerteti. vö. SZAKÁCS 2008, 13–14.

¹⁷ 1992. évi LXXIV. törvény (korábbi Áfa tv.) 1. sz. melléklete tartalmazta ezeket a kedvezményes kulcsokat, amelyek 15%-os mértéket jelentettek. (Hús-, hal-, tejtermékek stb.)

biztosít különleges adózási mód alkalmazására. Témánk szempontjából a mezőgazdasági tevékenységet folytató adóalany (mezőgazdasági termelő) adózási szabályainak van kiemelt jelentősége. A különleges szabályozás két szempontból előnyös az adóalany számára: egyrészt mentesül az adókötelezettségek, illetve az ezekkel járó adminisztratív terhek alól, másrészt a kompenzációs feláron keresztül az adóalany „egyfajta sajátos költségvetési támogatásban” részesül, illetve mivel nincs adólevonási joga, ezen keresztül megtérülhet a beszerzéseiben felmerült áfa összege.¹⁸

A mezőgazdasági tevékenységet folytató adóalany e tevékenysége tekintetében – a termékimport kivételével – adó fizetésére nem kötelezett, de adólevonási jogát sem gyakorolhatja, illetve nem terheli bevallási és elszámolási kötelezettség. A törvény mezőgazdasági tevékenységet folytató adóalanyként a mezőgazdasági termelő különleges jogállásáról beszél, így meghatározza az adójogi fogalmát is az általános forgalmi adó szempontjából: mezőgazdasági tevékenységet folytató adóalany, amely egészben vagy túlnyomó részben mezőgazdasági tevékenységet folytat, külön törvény szerinti mikro- és önálló vállalkozás (vagy ilyennek minősülne), és gazdasági céllal belföldön telepedett le, illetve ennek hiányában lakóhelye vagy szokásos tartózkodási helye belföldön van. Mezőgazdasági tevékenységnek minősül az áfatörvényben felsorolt termékek saját vállalkozásban történő termelése és feldolgozása (Áfa tv. 7. sz. melléklet I. rész), illetve a saját vállalkozás eszközei felhasználásával nyújtott szolgáltatás (Áfa tv. 7. sz. melléklet II. rész).¹⁹

Az adóalanyról a le nem vonható adó ellentételezése gyakorlatilag a kompenzációs feláron keresztül valósul meg, a mezőgazdasági tevékenységet folytató adóalanytól történő felvásárlás esetén. A kompenzációs felár az ellenérték részeként, de a felvásárlási áron felül a mezőgazdasági tevékenységet folytató adóalany e tevékenysége körében teljesített termékértékesítése, szolgáltatásnyújtása után az átvevő adóalany által kötelezően fizetendő összeg.²⁰ A kompenzációs felár mértékét az áfatörvény határozza meg: jellemzően növények és növényi termékek esetén 12%, élő állatok és állati termékek esetén 7%, szolgáltatások esetén pedig szintén 7%. A kompenzációs felár tehát többletbevételt biztosít a mezőgazdasági tevékenységet végző adóalany számára. Ez a végső fogyasztót terheli csak, mivel az átvevő adóalany jogosult ezt előzetesen felszámított adóként figyelembe venni, azaz őt a törvényi feltételek fennállása esetén adólevonási jog illeti meg.

2.3. A társasági adó agrárjogot érintő egyes speciális szabályai

A jövedelemadók csoportjába tartozik a társasági adó, amelynek szabályait az 1996. évi LXXXI tv. (Tao tv.) rögzíti.

¹⁸ Áfa tv. 197–253. § Különleges adózási módként szabályozza a törvény a mezőgazdasági tevékenységet, az utazásszervezési szolgáltatást, a használt ingóságok, műalkotások, gyűjteménydarabok és régiségek értékesítését, a befektetéscélú arany forgalmazását, az elektronikusan nyújtott szolgáltatásokat, továbbá különleges szabályokat állapít meg a törvény belföldön nem letelepedett adóalanyok adó-visszatérítési jogára.

¹⁹ Áfa tv. 198. § a–c., pont. A törvény 7. sz. mellékletének I. és II. részében felsorolja a mezőgazdasági tevékenység körébe tartozó termékeket és szolgáltatásokat (például élő növény, élő állat, állati termék, mezőgazdasági termékek feldolgozásából származó élelmiszeripari termék, talajművelés, mezőgazdasági termékek csomagolása, tárolása).

²⁰ Áfa tv. 201–202. §.

Az adókötelezettség a vállalkozási tevékenységet végző belföldi és külföldi illetőségű adóalanyokra egyaránt kiterjed. Előbbieket egyedileg határozza meg a törvény,²¹ szemben a külföldi illetőségű adózó, illetve külföldi személy fogalmával.²² A belföldi illetőségű adóalanyokat teljes körű adókötelezettség terheli, míg a külföldi illetőségű adóalanyokat csak korlátozott, azaz esetükben csak a belföldi jövedelemre terjed ki a törvény hatálya.

A belföldi illetőségű adóalanyok között nevesítetten megtaláljuk a szövetkezeteket, lakásszövetkezetet és az európai szövetkezeteket is, azaz a versenysemleges szabályozás miatt az agrárjogi vállalkozások is az általános szabályok szerint adóznak, speciális szabályokat csak az adózás előtt eredményt csökkentő és növelő (adóalap-módosító) tételeknél, illetve az adókedvezmények területén találunk. A korrekciós tételek közül az elhatárolt veszteség, az értékcsökkenési leírás szabályait érinteném a téma szempontjából. Az adózó a döntése alapján az adózás előtti eredménye terhére a korábbi évek elhatárolt veszteségét elszámolhatja, azaz csökkentheti jövőbeni eredményét.²³ Speciálisan a mezőgazdasági ágazatba sorolt adózó az elhatárolt veszteségét nemcsak a jövőbeni eredménye terhére számolhatja el, hanem visszamenőleg, az adóévet megelőző két adóév adózás előtti eredményével szemben is.²⁴ (Önellenőrzés formájában módosíthatja az adóbevallását, de maximum az adózás előtti eredményének 30%-ával.)

Az értékcsökkenési leírásnak különösen nagy jelentősége van az adóalapot módosító szabályok között. Az értékcsökkenési leírás a beruházások révén létrehozott vagy vásárolt tárgyi eszközök és immateriális javak előállítás és beszerzési értékének költségeként való elszámolását teszi lehetővé a használati időszak alatt. Célja, hogy a befektetés folyamatosan megtérüljön, és a pótláshoz a forrás rendelkezésre álljon.²⁵ Immateriális dolog az a nem anyagi eszköz, amely tartósan szolgálja a vállalkozási tevékenységet (vagyon értékű jog, üzleti vagy cégérték, szellemi termék stb.). Tárgyi eszköznek azok minősülnek, amelyek a vállalkozási tevékenységet közvetlenül vagy közvetve, rendszeres használat mellett tartósan, egy évnél hosszabb ideig szolgálják. (Ilyenek például a földterület, a telek, az erdő, az ültetvény, az épület, az építmény, a műszaki berendezés, a gépjármű stb.)²⁶ A Tao tv. pontosan meghatározza a 2. sz. mellékletében a leírási kulcsok mértékét az épületekre, építményekre, ültetvényekre és a gépekre, berendezésekre, felszerelésekre. A környezetvédelmi beruházásoknak kíván kedvezni a törvény, amikor a hulladéktárolóra magasabb leírási kulcs alkalmazását teszi lehetővé. Tenyészállatok esetében az 1. sz. mellékletében visszautal a számviteli törvényre, azaz az ott megállapított terv szerinti értékcsökkenés szabályait kell alkalmazni.²⁷ (Mivel a tenyészállatok a tárgyi eszközök kategóriájába tartoznak.)

Az adóalanyok és a korrekciós tételek mellett speciális agrárjogot érintő szabályozást az adókedvezmények területén találunk. Az adókedvezmények közül csak azokra térnek ki, amelyekben az agrárterületet érintő szabályozást találunk. A *térségi és egyéb adókedvezményeknél* három adókedvezményt találunk, ezek is az egyéb adókedvezmények köré-

²¹ Tao. tv. 2. § (2) bekezdés.

²² Tao. tv. 2. § (4) bekezdés. Adóalany tehát a külföldi vállalkozó és az a külföldi személy, aki az ingatlanal rendelkező társaság tagja.

²³ Tao. tv. 7. § (1) bekezdés a) pontja és 17. § (1) bekezdés.

²⁴ FÖLDES 2004, 333.; Tao. tv. 17. § (4) bekezdés.

²⁵ SZAKÁCS 2008, 609.

²⁶ SZAKÁCS 2008, 610.

²⁷ Tao. tv. 1. sz. melléklet 5. f.

be tartoznak, hiszen a térségi adókedvezmény már csak elnevezésében létezik.²⁸ Témánk szempontjából a szövetkezeti adókedvezmény emelendő ki. A szövetkezeti adókedvezmény tulajdonképpen a közösségi alap képzése kapcsán felmerülő adókedvezményt jelenti. A szövetkezet az adóévben képzett közösségi alap 6,5%-át adókedvezményként veheti igénybe. Ez egyébként csekély összegű, vagyis *de minimis* támogatásnak minősül. A közösségi alap többek között az oktatási támogatásokra, speciális juttatásokra, kulturális támogatásokra, közművelődési és sporttevékenység támogatására képezhető.

3. Az önkormányzati szolgáltatásokat befolyásoló egyéb adók

A városüzemeltetési közfeladatrendszer sokrétű közfeladat-ellátást takar, amely egymástól eltérő adó- és díjpolitikai kérdéseket vet fel. A közfeladat-ellátást az önkormányzatok nem közvetlenül, hanem szolgáltatókon keresztül látják el, vagy megrendelőként lépnek fel a közüzemi szolgáltatóknál. A szolgáltatás nyújtásával kapcsolatban azonban többféle probléma merül fel.

Egyrészt kötelező feladatellátásról van szó, tehát a szolgáltatás ár- és díjkérdéseitől függetlenül el kell látni a feladatot. Az önkormányzatnak igénybe kell vennie a szolgáltatást annak árától függetlenül is. Fontos probléma a közszolgáltatások területén a viszonylagos szolgáltatói monopolhelyzet, különösen az energiaszolgáltatás területén. A helyzetet a szolgáltatók kis száma alakítja az adott szektorban, ezért nem feltétlenül érvényesülnek a piaci viszonyok ezen a területen.

A piaci feltételeket tovább torzítja a fogyasztói árérzékenység, amely politikai kérdésként is felvetődik. A magyar lakosság árérzékenysége rendkívül magas, amelynek oka, hogy a közüzemi díjak a lakossági jövedelem jelentős részét, csaknem negyedét teszik ki. Az alacsony jövedelemszint és a lakossági szolgáltatók terhelhetősége sem növelhető jelentős mértékben. Az árérzékenység miatt a rezsiköltségek mértéke a politika számára is jelentős kérdéssé vált, azaz az árképzést nem pusztán piaci és a szolgáltatási színvonalhoz kapcsolódó közgazdasági kérdések befolyásolják.

A szolgáltatásokkal összefüggésben hatékonysági problémák is felmerülnek, amelyek az árképzést is befolyásolják. Ilyen hatékonysági kérdés az alacsony kapacitáskihasználtság, az alacsony szintű szolgáltatási lefedettség. A relatíve magas állandó költségek a fogyasztókra terhelődnek. Sok esetben ez olyan magas hányad, hogy megfizethetetlen ár alakulna ki, tehát nem áthárítható az árban. Ez jelentős támogatási igényt jelent az önkormányzatok felé a szolgáltatók részéről. Komoly problémát jelent továbbá az elavult technológiai háttér, a fejlesztések elmaradása, amely jelentős hálózati veszteségeket generál. Ezek a veszteségek viszont az árban csapódnak le, és szintén drágítják a szolgáltatásokat.

A városüzemeltetési szolgáltatások jellemzője, hogy új szabályozás érvényesül a díj megállapításban, figyelembe véve az indokolt költségeket, és hatósági ellenőrzés alá véve a közműszolgáltatók díjmegállapítását. Emellett a díjakat meghatározza a rezsicsökkentés is, amely maximált ár meghatározásával korlátozza a díjak növekedését, illetve a korábbi évekhez képest csökkenti azokat.

²⁸ Tao. tv. 22. § (14.) bekezdés; SZAKÁCS 2008, 673–691.

Az adójogi területen is sokszínű adószabályozás érinti a városüzemeltetési kérdéskört. Az adók többféle hatáskörűek a szabályozási területen. A kommunális jellegű adók önkormányzati bevételt jelentenek a városüzemeltetési feladatok ellátására, hiszen ezek alapvetően az infrastruktúra használatáért kirótt fizetési kötelezettségek. A magánszemélyek kommunális adója az ingatlanulajdonosokat, vagyonértékű jog jogosultjait, illetve a bérleti jog jogosultjait terheli. A másik kommunális jellegű adó az idegenforgalmi adó, amely a nem állandó lakosok önkormányzati területen való tartózkodását adóztatja. A helyi adók közül a legjelentősebb bevételt az iparüzési adó jelenti országos szinten, de ez csak azon önkormányzatok számára jelent bevételt, amelyeknél jelentősebb vállalkozási tevékenység folyik. Ez nem jellemző a kisebb településeknél, mivel ezeken sok esetben csak kevés helyi vállalkozó van alacsony adóerő-képességgel. Adóalanyok hiányában sok esetben nem is vezetnek be az iparüzési adót a kistelepülések, így ez nem jelent bevételt.

Szintén részben az önkormányzat bevételét képezi a gépjárműadó, amelyet az út-használat és környezetszennyezés ellentételezéseként megkap az önkormányzat a központi költségvetéstől.

A környezetterheléssel arányos fizetési kötelezettségeket is – önkormányzati bevételt jelentve – kivetnek, mint a talajterhelési díj, illetve a vízkészletjárulék, amely a központi költségvetést illeti meg.

A különadók közül az önkormányzatokat és a közműszolgáltatókat egyaránt jelentősen érinti a közművezetékek adója, amely a hő- és villamosenergia-ellátás mellett a víz, szennyvíz, csapadékvíz elvezetésére szolgáló közművezetékeket is terheli a hírközlési vezetékek mellett. Az adó nem terjed ki tehát valamennyi városüzemeltetési szolgáltatásra. Az adónak áttételesen hatása van az önkormányzati gazdálkodásra, hiszen a közművezeték üzemeltetője az adó alanya, és jellemzően önkormányzati tulajdonú vállalkozások üzemeltetik a víz- és hőellátást biztosító vezetékeket, így ezeket is sújtja az adó. A kötött díjszabás miatt pedig az önkormányzati gazdálkodásra is hatással van az adó, hiszen a szolgáltatók működését biztosítania kell az önkormányzatnak. A többféle különadó közül ennek a vagyoni típusú adónak van a legnagyobb hatása az önkormányzati gazdálkodásban.

A helyi adók és díjbevételek Magyarországon is meghatározó részét képezik az önkormányzati bevételi struktúrának, amelyből a közfeladatok ellátása megtörténik. Ezek egy részét fizetési kötelezettségként határozzák meg, míg mások a szolgáltatások ellenértéké-
ként kifizetett díjak. A tanulmányban elemzett adó- és díjszabály többféle hatást gyakorol az önkormányzatokra és gazdálkodásukra. Az adók egy része az önkormányzat bevételét képezi, forrást biztosítva a városüzemeltetési feladatok ellátására, míg mások terhelik az önkormányzatokat vagy a közműszolgáltatók gazdálkodását.

A díj- és adószabályozásra jellemző az erőteljes állami beavatkozás. A helyi adók tekintetében az önkormányzat adóztatási joga származékos, és a helyi adótörvény által meghatározott maximumértékeket tartalmaz. Ugyanakkor a bevezetéséről a helyi önkormányzat dönt, és meghatározza a mértékét. Szintén szigorú szabályozás alá esnek a különböző díjak. Ebben az esetben a jogi szabályozás erőteljesen behatárolja az önkormányzat döntési jogát, meghatározza a díjstruktúra kialakításának elveit. Kiemelendő ezen a területen is az állami kontroll és beavatkozás. Esetenként maximált díjszabással találkozunk, illetve a hatósági ellenőrzés is érvényesül a díjszabás felett, amely bírságolási jogot is biztosít a hatóság részére. A kötött díjszabályozás mellett a különadók és a rezsicsökkentés is komoly hatással van a díjakra.

4. Összegzés

A vidékfejlesztés területén számos pénzügyi eszköz van a központi kormányzat kezében, viszont az önkormányzat pénzügyi forrásai korlátozottak. A központi költségvetés és az Európai Unió támogatási programjai elősegíthetik a feladatok ellátását, de nem biztosítanak olyan közvetlen forrásokat, amelyek szintén elősegíthetik a vidék népességmegtartó erejének fokozását. A pályázatok nem minden esetben képesek kezelni az egyes települések sajátos problémáit, ezért jobb megoldás lenne, ha a helyi önkormányzatoknál keletkeznének olyan források, amelyeket szabadon felhasználhatnának a vidékfejlesztési célok érdekében, hiszen közelebb vannak a lakossághoz, a szolgáltatás igénybe vevőjéhez.

Sajnos azonban jól látszik az adóztatás áttekintéséből, hogy ott a legalacsonyabb az adóteher-viselő képesség, ahol a legnagyobb szükség lenne a pluszforrásokra. A kistételepüléseknél a helyi és települési adók szerepe elhanyagolható, tehát csak központi forrásokra és pályázati pénzekre támaszkodhatnak a szolgáltatások és az infrastruktúra fejlesztése terén. Mivel azonban erre viszonylag kevés forrás áll rendelkezésre, és nagyon sok település pályázna, nincs lehetőség rövid távon a fejlesztések megvalósítására. A fiatalok népesség megtartására pedig csak akkor lesz lehetőség, ha a városi életviszonyokkal versenyző infrastruktúra áll rendelkezésre (internet, tv, közműszolgáltatások, iskola, egészségügyi ellátás).

A munkahelyteremtés szempontjából az adózási rendszer sokféle preferenciát biztosít a mezőgazdasági tevékenységet végzők számára. Megállapítható tehát, hogy a központi adókban megfelelő szintű támogatása van az agráriumnak, kiegészítve azzal, hogy az adókon kívül még támogatások is segítik ezt a területet. A mezőgazdasági tevékenység mellett fontos a további munkahelyek létesítése a kistételepülési körzetekben, ez azonban már csak a központi kormányzat koordinálásával és támogatásával valósulhat meg, hiszen ez meghaladja a kistételepülések költségvetési és érdekérvényesítő képességét egyaránt.

Felhasznált irodalom

- CSÁK Cs. (2010): The Hungarian National Report on the Legal Forms of Agricultural Undertakings, with Attention to Traditional and Industrial Cultivation. *Journal of Agricultural and Environmental Law*, Vol. 5. No. 8. 21–24.
- CSÜRÖS G. (2015): *Uniós pénzügyek – Az európai integráció fejlődésének pénzügyi jogi vizsgálata*. Budapest, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft.
- FÖLDES G. (2004): *Adójog*. Budapest, Osiris Kiadó.
- OLAJOS I. (2008): *A vidékfejlesztési jog kialakulása és története*. Miskolc, Novotni Kiadó.
- RAISZ A. – SZILÁGYI J. E. (2012): Az agrárjog kapcsolódó területeinek (környezetjog, vízjog, szociális jog, adójog) fejlődése az Európai Unióban, a nemzetállamokban és a WTO-ban. *Agrár- és Környezetjog*, 7. évf. 12. sz. 107–148.
- SZAKÁCS I. (2008): *Az adózás nagy kézikönyve*. Budapest, KJK–KERSZÖV.
- SZILÁGYI J. E. (2007): Az agrár- és vidékfejlesztési támogatások új rendszere: 2007. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Juridica et Politica*, Tomus 25/2. 719–733.
- SZILÁGYI J. E. (2007): Az agrárjog dogmatikájának új alapjai – útban a természeti erőforrások joga felé? *Jogtudományi Közlemény*, 62. évf. 3. sz. 112–122.

- SZILÁGYI J. E. (2008): A vidékfejlesztés pénzügyi és intézményi rendszere a Közös Agrárpolitikában. In OLAJOS István szerk.: *Videkfejlesztési politika támogatásának joga*. Miskolc, Novotni Kiadó. 65–93.
- SZILÁGYI J. E. (2009): The Dogmatics of Agricultural Law in Hungary from an Aspect of the EC Law. *European Integration Studies*, 2009/1. 48–49.
- SZILÁGYI J. E. (2016): Változások az agrárjog elméletében? *Miskolci Jogi Szemle*, 11. évf. 1. sz. 30–50. *Videkfejlesztési politika, 2014–2020*. Elérhető: https://ec.europa.eu/agriculture/rural-development-2014-2020_hu (A letöltés dátuma: 2016. 12. 30.)

A jogtörténet új forrásai: Tárkány Szücs Ernő *Magyar jogi népszokások* című monográfiájától egy jogi kultúrtörténeti és jogi néprajzi digitális adattárig

Nagy Janka Teodóra

1. Bevezetés

A vidék népességmegtartó erejének fokozását elősegítő természeti, társadalmi és jogi tényezők körét vizsgáló előadásokhoz, tanulmányokhoz a jogtörténet, illetve egy sajátos kutatási terület, a jogi kultúrtörténet, a jogi néprajz eredményeinek megosztásával kívánunk kapcsolódni.¹

Kérdezhetnénk: „Hogyan is kerül a csizma az asztalra?” Hogyan kapcsolódik a vidék népességmegtartó erejének erősítéséhez a jogtörténet forrásainak bővítését célul kitűző jogi kultúrtörténet, jogi néprajz interdiszciplináris tárgyköre? Mi köze a 21. század elején egy alapvetően történeti szempontú társadalomtudományi megközelítésnek az urbanizációval, a mobilitással, a globalizációval összefüggő aktuális kihívásokhoz?

A vidék népességmegtartó erejéhez kapcsolódó kutatások összességét vertikális metszetben olyan változásvizsgálatnak is tekinthetjük, amely társadalomtörténet és jogtörténet metszéspontján a jog integratív, társadalom- és közösségszervező szerepéhez kapcsolódik. Ha a vidék fogalmát egyfajta tevékenységalapú, komplex struktúraként értelmezzük – a természeti erőforrások felhasználására épülő, meghatározott autonómiával rendelkező, elsősorban tradicionális közösségek által folytatott gazdasági tevékenységként –, akkor a „fent” jogszabályok által meghatározott világtól távolabb álló „lent” köznapi szabályainak, „a társadalom legszélesebb rétegeinek mindennapjait, közösségi és magánéletének [...] teljességét”² szabályozó zárt kisközösségek szokásrendjének (ideértve a szokásnormákat, a jogszokásokat, a szokásjogot) számbavétele szoros kapcsolódást mutat vizsgálati témánkkal.

2. Az alapfogalmak tisztázása

A közelmúltban a tudományos kutatások területén megfigyelhető általános jelenség a tudományközi kutatások erősödése, azaz a 18. századtól kialakuló diszciplináris tagozódáson

¹ A tanulmány alapjául szolgáló kutatás az OTKA 109191. számú pályázat támogatásával valósult meg.

² MEZEY B. (2014): Tárkány Szücs Ernő jogtörténete. In NAGY J. T. szerk.: *Tanulmányok Tárkány Szücs Ernő születésének 90. évfordulója tiszteletére* (Jogi kultúrtörténeti, jogi néprajzi kiskönyvtár 1.). Szekszárd, Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar. 25–36. 30.

túli kitekintés a jelenségek mind teljesebb, differenciáltabb megismerése érdekében. Az interdiszciplinaritás megtermékenyítő hatását tükrözik a jogtudomány, történettudomány, néprajztudomány, szociológia és antropológia közös mezsgyéjén elhelyezhető jogi kultúrtörténet és jogi néprajz új kutatási eredményei is.³

A határterületi diszciplínaként meghatározott jogi kultúrtörténet 1990-es évek végétől folyamatosan gyarapodó eredményei – a mindennapi jogélet vizsgálata és a szimbólumkutatás területén szervezett konferenciák, a megszületett tanulmánykötetek, a nemzetközi kutatások eredményeinek a hazai kutatásba történő gyors és közvetlen integrálását célul tűző tudományos munkák – a kutatási terület iránti érdeklődés erősödését bizonyították. Ezzel párhuzamosan az adott időszakban megélenkülő jogi néprajzi kutatások a jogi vonatkozású társadalmi normák között elsősorban a kisebb közösségek normáinak, normarendszereinek megismerését foglalmazták meg célként az úgynevezett komplex módszer alkalmazásával (az írott forrásokon túl a szájhagyományt és a jogi vonatkozású tárgyi emlékeket is felhasználva).⁴

Sajátos vizsgálati szempontot jelentett a jogi vonatkozású társadalmi normák gazdag világának kronologikus szempontú vizsgálata, a szokásnormák, a jogszokás, a jogi norma/jogintézmény, a jogi népszokás és a jogi néphagyományok megkülönböztetése.⁵ A *szokásnorma* az egyéni normák általános sokféleségében érvényesülő, a közösség által elfogadott, helyesnek tartott magatartásszabály/társadalmi norma. A *jogszokás* a közösség tagjainak kifejezetten jogi jellegű, a törvény által szabályozott „fent” világtól élesen elkülönülő „lent” világa, azaz a társadalom kisebb-nagyobb közösségeinek vélt vagy valós autonómiája alapján alkotott, a közösség által elismert (a hagyomány és szokás erejénél fogva megtartott és öröklődő, szükség esetén azonban a közösség által kikényszerített),

³ Például NAGY J. T. szerk. (2014): *Tanulmányok Tárkány Szücs Ernő születésének 90. évfordulója tiszteletére*. Szekszárd, Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar.; NAGY J. T. szerk. (2016): *Szokásjog és jogszokás I–II*. Szekszárd, Pécsi Tudományegyetem Kultúratudomány, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar.

⁴ NAGY J. T. (2014): „Ítéltetett Makó Város Bírāja és Tanácsa által...” Normakövetés és normaszegés Makó népi jogéletében (1781–1821). *Urbs: Magyar Várostörténeti Évkönyv*, 2014/10. 123–139.; NAGY J. T. (2012): A „Janus-arcú” megszegyenítő büntetések (Vajna Károly emlékezete). *Börtönügyi Szemle*, 31. évf. 2. sz. 79–90.; NAGY J. T. (2011): Jogi néprajzi, jogi kultúrtörténeti adatok az áldomáshoz. In MEZEY B. szerk.: *A szimbólumok üzenete: A jogi kultúra jelképei: eljárások, szokások, formák és tárgyak*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 345–354.; NAGY J. T. (2009): A jogi néprajz a hazai kutatások tükrében. In MEZEY B.–NAGY J. T. szerk.: *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 83–96.; NAGY J. T. (2003): A magyar jogi néprajzkutatás eredményei és alternatívái. In TÁRKÁNY SZÜCS E. szerk.: *Magyar jogi népszokások*. 2. kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó. 851–862.; VARGA Cs. (2009): Jogi néprajz – az elméleti jogi gondolkodás nézőpontjából. (A jogi népszokás-vizsgálatok lehetséges teoretikus hozzájáról) In MEZEY B. – NAGY J. T. szerk.: *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 26–46.

⁵ A kérdéssel részletesen foglalkozik: MEZEY B. (2009): Szokásjog és szokás határán: jogszokások. In MEZEY B. – NAGY J. T. szerk.: *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 13–25.; TÁRKÁNY SZÜCS E. (1981): *Magyar jogi népszokások*. Budapest, Akadémiai Kiadó. Varga Csaba a jogszokástól a jogi népszokásig terjedő folyamat változásait elemzi, és a kör a jogi néprajz vizsgálati szempontjai alapján egészül ki két további létszakasszal (szokásnorma, néphagyomány), lásd VARGA 2009. Tárkány Szücs Ernő elsősorban Bónis György munkáira hivatkozva határozza meg a néphagyomány fogalmát, lásd TÁRKÁNY SZÜCS 1981, 29–35., a néprajzi szakirodalom alapján pedig részletes olvasatát adja jogi néphagyomány és jogi népszokás elkülönítésének. Vö: TÁRKÁNY SZÜCS 1981, 36–44.; NAGY 2003, 2012.

a mindennapok szervezésére (az életviszonyokban jelentkező érdekeltségek egyeztetésére) szolgáló szokásszerű gyakorlat (például jegyesség, alku). Tagányi Károly külön is hangsúlyozta, hogy a jogszokásokat a megíratlan, jogi alakba nem öntött jogi vonatkozású szokások, szertartások és jelképek alkotják.⁶ A *szokásjog (consuetudo)* a kisebb vagy nagyobb közösségek együttélése során kialakult, majd az állam által utólag elismert, szankcionált szokásnormát, jogszokást jelenti. A *jogi norma* olyan általános jellegű, kötelező erejű társadalmi norma/magatartásszabály, amelyet az állam vagy állami szerv alkot, és végső soron állami kényszer biztosítja érvényesülését. A *jogi népszokás* olyan jogi vonatkozású szokás, amely elsősorban a paraszti közösségek vonatkozásában kutatott, és e közösségek mindennapi életének meghatározott, az ismétlődések során az utódokra is átörökített rendjét jelenti. A jogi népszokás jellemzője továbbá, hogy az állami szabályozásnak csak kiegészítőjeként, színezőjeként vagy csupán jelképes tartalommal él tovább.⁷ A *jogi néphagyomány* fogalmi körébe a már nem gyakorolt, de még ismert jogi vonatkozású szokásoknak, jelenségeknek a folklórban (mese, dal, monda, rege, anekdota, igaz történet), illetve a tárgyi emlékekben történő továbbélése, hagyományozása tartozik.⁸ A jogi vonatkozású társadalmi normákat vizsgálhatjuk *vertikálisan és horizontálisan*. A vertikális szint egyetlen jogi vonatkozású társadalmi norma időben különböző létformáit jelenti, a horizontális szint pedig az egy adott időpontban érvényesülő, különböző típusú jogi vonatkozású társadalmi normák metszetét.⁹

3. Tárkány Szücs Ernő munkássága – rövid összefoglaló

A jogi néprajz elméleti és módszertani kérdései tisztázásának következetes és avatott sürgetője volt mind hazai, mind nemzetközi szinten Tárkány Szücs Ernő. Publikációi közül különösen fontos a *Magyar jogi népszokások* címmel megjelent, a jogelmélet, illetve az összehasonlító jogelmélet felé is kapcsolódásokat kínáló jogi néprajzi szintézise, amelyet recenziójában Bónis György egyenesen „a jogi népszokások korpuszának” nevezett, külön is hangsúlyozva a jogtörténethez kötődését.¹⁰

Nemzetközi szempontból különösen fontosnak tekinthető Tárkány Szücs *Results and Task of Legal Ethnology in Europe* tanulmánya, amelyben egyrészt kísérletet tett az európai jogi néprajz eredményeinek, kutatási módszereinek és feladatainak összefoglalására,

⁶ Tagányi Károly még következetesen jogszokásokról szól, Tárkány Szücs Ernőnél jóval diffúzabb a terminológiahasználat, vö: TÁRKÁNY SZÜCS 1981; MEZEY 2009; NAGY 2009; BOGNÁR SZ. (2009): Tagányi Károly. A hazai élő jogszokások gyűjtéséről – a jogszokásgyűjtés tudományos programja. In MEZEY Barna – NAGY J. T. szerk.: *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 292–309.; BÁNKINÉ MOLNÁR E. (2009): A szokásjog helye és szerepe a Jászkun Kerület organizált társadalmában. In MEZEY B.– NAGY J. T. szerk.: *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 97–108.

⁷ VARGA 2009.

⁸ A kérdéssel részletesen foglalkozik NAGY 2003, 2009, 2012.

⁹ Vertikális szinten, azaz egyetlen kiválasztott, jogi relevanciával rendelkező társadalmi norma különböző létszakaszaiban történő vizsgálatára jó példa lehet a gazdag jogi kultúrtörténeti tartalmat hordozó, a jogi néprajz figyelmére is méltán számot tartó *áldomás* szokásköre. (NAGY 2011.)

¹⁰ NAGY J. T. (2014): A „híd-szerep” értelmezési lehetőségei Tárkány Szücs Ernő életművében. In: NAGY J. T. szerk.: *Tanulmányok Tárkány Szücs Ernő születésének 90. évfordulója tiszteletére*. Szekszárd, Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar. 45–56.

másrészt alapvető definíciós és metodikai kérdéseket próbált tisztázni.¹¹ Az *Ethnologica Europeana* hasábjain 1967-ben megjelent kutatástörténeti összegzés jelentőségét éppen ez adta,¹² s mint arra több szerző is felhívta a figyelmet, Tárkány Szücs Ernő máig mértékadó fogalmi és módszertani alapvetésének újraközlése reprezentálta az európai jogi néprajz eredményeit Alison Dundes Renteln és Alan Dundes 1994-ben megjelent *Folk Law* összegző tanulmánykötetében is.¹³ Az pedig külön is figyelemre méltó, hogy Tárkány Szücs Ernő az európai jogi néprajzzal foglalkozó tanulmányai magyar nyelven csak közel egy évtizeddel később, Katona Imre segítségével az újvidéki *Létünk* folyóiratban jelentek meg (1975, 1976) azon a területen, ahol – amint arra Bognár Szabina emlékeztetett – az 1800-as évek végétől rendszeresen átívelő akadémiai tradíciói voltak a délszláv jogszokások (*prav-nih običaja*) gyűjtésének.¹⁴

4. A Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport

A fent részletezett tudományközi kutatások folytatására alakult meg 2011-ben Szekszárdon a *Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport* a Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar (jelenleg Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar), a PTE Állam- és Jogtudományi Kar Jogtörténet Tanszéke és a PTE ÁJK „A magyar jogrendszer megújítása a jogállamiság és az európai integráció jegyében” Doktori iskolája, az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék és a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék támogatásával.¹⁵

A kutatócsoportnak – amelynek tagjai az eltérő diszciplínák egymást gazdagító szempontrendszerét kívánják érvényesíteni közös kutatásaik során – jelenleg 29 tagja van, elnöke Nagy Janka Teodóra, társelnöke Mezey Barna, tudományos titkára Bognár Szabina,

¹¹ TÁRKÁNY SZÜCS E. (1967): *Results and Task of Legal Ethnology in Europe. Ethnologica Europeana*. Párizs. 195–217. Újraközlés: DUNDES, A. – DUNDES RENTELN, A. eds. (1994): *Folk Law. I–II. Essays in the Theory and Practice of Lex non Scripta*. New York–London. 161–186. Magyarul: TÁRKÁNY SZÜCS E. (1976): Az európai jogi néprajz eredményei és feladatai. *Létünk*, 6. évf. 3–4. sz. 86–107.

¹² BOGNÁR SZ. (2014): Tárkány Szücs Ernő jogi néprajzi kutatásai és a nemzetközi néprajztudomány. In NAGY J. T. szerk.: *Tanulmányok Tárkány Szücs Ernő születésének 90. évfordulója tiszteletére*. Szekszárd, Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar. 37–44. A kérdéssel részletesen foglalkozott definíciós és metodikai szempontból KŐHEGYI M. – NAGY J. T. (1997): Adalékok a jogi néphagyománykutatás történetéhez. *Cumania*, 14. sz. 207–223.; NAGY J. T. (2011): European Perspectives of Studying Hungarian Ethno-Judicial Life. In BÉLI G. et alii eds.: *Institutions of Legal History with Special Regard to Legal Culture and History*. Pécs–Bratislava, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar – Insitute of Slovak Academy of Sciences. 377–386.; NAGY J. T. (2012): *Népi jogélet a Dél-Alföldön egy jogtörténeti és történeti forrás tükrében (1781–1821): Mindennapi jegyzőkönyvek a Makó Városában előfordult ügyes bajos állapotokról*. Szekszárd, Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar. 202–226.

¹³ KATONA I. (1985): Tárkány Szücs Ernő (Hódmezővásárhely 1921. 10. 13. – Budapest 1984. 7. 20.) Nekrológ. *Ethnographia*, 1985. 397.; BOGNÁR 2015.; TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ (1975): Az élő jogi népszokások Európában. *Létünk*, 5. évf. sz. 85–93; Az európai jogi néprajz eredményei és feladatai (1973). *Létünk*, 6. évf. 3–4. sz. 86–107.; TÁRKÁNY SZÜCS 1994.

¹⁴ BOGNÁR 2015.

¹⁵ Részletesen: www.jogineprajz.hu (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.)

a szervezési és adminisztratív munkákban Szabó Ernő kutatási asszisztens nyújt segítséget. A kutatócsoport működéséhez szükséges feltételeket a Pécsi Tudományegyetem szekszárdi kara (KPVK) biztosítja, a kutatócsoport a Kari Tanács számára éves beszámolót készít a végzett munkáról.

A kutatócsoportnak az alapító okiratban megfogalmazott küldetése: „a jogi kultúrtörténet és a jogi néprajz kutatásával akár fő, akár kapcsolt kutatási területként foglalkozó egyetemi oktatók, tudományos kutatók, gyakorló szakemberek összefogása, a kapcsolódó tudományterületeken meglévő szellemi erőforrások egyesítése, az interdiszciplinaritás alapjain a tudományterületek szinergiája jegyében a tudományterület fejlesztése, a színvonalas oktató-előadói tevékenység és a kutatómunka hatékonyabbá válásának elősegítése”. E tudományterületekhez tartozónak tekinti a jogi kultúrtörténetet, a jogi néprajz témáihoz kapcsolódóan a jogtudományok körében a magyar és az egyetemes állam- és jogtörténetet, a jogelméletet és -bölcseletet, az összehasonlító jogot, továbbá a jogszociológiát és a jogi antropológiát. Mindezeket túl hangsúlyosnak tartja a történettudományok és a néprajztudomány kutatási profiljához köthető kutatási tevékenységeket, de nyitott a fent fel nem sorolt, további társtudományokkal való együttműködésre is.

Már az alapítás során megfogalmazódott, hogy a kutatócsoport tagjai egy klasszikus tudományos műhelymunkára szerveződnek. Ezt egészítik ki azok a részben a kutatócsoport által a jogi kultúrtörténet és jogi néprajz témaköréhez kapcsolódóan szervezett, részben más partnerekkel együtt megvalósított hazai és nemzetközi konferenciák, szakmai találkozási alkalmak, fórumok, közös honlapok, amelyek a kutatási terület eredményeinek megismerését, megosztását teszik lehetővé. A tudományos kutatást, a műhelymunkát közös pályázati tevékenység egészíti ki, továbbá a jogi kultúrtörténet és jogi néprajz oktatásában, a téma iránt érdeklődő hallgatók, doktoranduszok, fiatal kutatók tehetséggondozásában való részvétel, a gyakorló szakemberekkel történő együttműködés. A kutatócsoport tagjai főként elektronikusan tartják a kapcsolatot, továbbá szakmai tanácskozásokon, rendezvényeken találkoznak, szükség esetén személyesen konzultálnak. A Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport konkrét tevékenységként kutatások, szakmai programok (elsősorban konferenciák) szervezését, kiadványok megjelentetését, szakmai honlap működtetését, hazai és nemzetközi szakmai kapcsolatok, együttműködések kialakítását vállalta.

A kutatócsoporthoz kötődő kutatások között külön is érdemes szólni „A jogtörténeti kutatások új forrásai: jogi kultúrtörténeti, jogi néprajzi digitális adattár” témában a kutatócsoport öt tagja által 2013-ban elnyert OTKA-támogatással megvalósuló kutatásról, amelynek eredményeiről a kutatócsoport tagjai és a téma iránt érdeklődők folyamatosan tájékoztatást kapnak szakmai fórumokon és a kutatócsoport honlapján.

A 2013-ban elkészült honlap (<http://jogineprajz.hu>) a kutatócsoport bemutatása, a tagokhoz és az OTKA-kutatásokhoz kapcsolódó aktuális hírek (programokról, a kutatási területhez kapcsolódó eseményekről külön képgalériával), a megjelent kiadványokról olvasható könyvajánlók, recenziók mellett lehetőséget biztosít – az OTKA-támogatásnak¹⁶ köszönhetően 2013–2017 között – egy jogi kultúrtörténeti, jogi néprajzi digitális adattár (DDFL) kialakítására is. Az adattárban a jogi kultúrtörténethez, jogi néprajzhoz kapcsolódó tanulmányok, dokumentumok, források, segédletek kapnak helyet, amelyeket kiegészít

¹⁶ OTKA K-109191. sz. pályázat.

a kutatási területhez kapcsolódó, kereshető bibliográfia kiépítése és egy kutatástörténeti arcképcsarnok.

A kutatócsoport megalakítására a Tárkány Szücs Ernő születésének 90. évfordulója alkalmából a Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kara (ma PTE KPVK) és a Magyar Néprajzi Társaság Társadalomnéprajzi Szakosztálya által szervezett *Emléknep és Konferencia* programhoz kötődve került sor Szekszárdon 2011. október 5-én. Ezt követően az OTKA-kutatáshoz kapcsolódva a kutatócsoport 2014. október 2–3-án szervezett ismét szakmai programot, amelynek az OTKA-kutatóhely, a szekszárdi PTE Illyés Gyula Kar (ma KPVK) adott otthont. A Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Interdiszciplináris Konferencia előadói között az OTKA-kutatócsoportban részt vevő öt tag mellett a kutatócsoport további tizenhat tagja tartott előadást.

A kutatócsoport önálló szimpóziummal vett részt a VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Pécs, 2016. augusztus 22–27.). A Jogi néprajz, jogi kultúrtörténet szimpóziumon (Pécs, 2016. augusztus 24., szimpóziumvezető: Nagy Janka Teodóra, Mezey Barna) a kutatócsoport tizenkét tagja tartott előadást a kutatási terület legújabb eredményeiről. Az említett, kifejezetten a kutatócsoport tagjai számára szervezett programokon túl a kutatók számos nemzetközi és hazai konferencián, egyetemi és további szakmai fórumon tartottak a kutatási területhez kapcsolódóan előadást, illetve konzultációt, valamint ismeretterjesztő előadásokat.

A kutatócsoport tagjai igen intenzív publikációs tevékenységet is folytattak az elmúlt időszakban, s ennek részeként szép számmal jelentek és jelennek meg a jogi kultúrtörténethez, jogi néprajzhoz kapcsolódó tanulmányok is. A kutatócsoport honlapján olvasható ezekről híradás, illetve recenzió, könyvajánlás. Az OTKA-kutatócsoport tagjai egyénileg és közösen is több publikációt jegyeznek a pályázati témához kapcsolódóan. Itt és most az egyéni publikációkra nem térünk ki, csak azokat a kiadványokat emeljük ki, amelyekben a kutatócsoport tagjai közösen publikáltak.

A Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport kutatási eredményeinek közzétételét és szélesebb körben történő megismertetését tűzi célul a Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kiskönyvtár sorozat, amelynek 2014-ben jelent meg az első kötete.¹⁷ Ez a kiadvány a jeles néprajztudós, a hazai és nemzetközi jogi néprajzi kutatás emblemikus alakja, Tárkány Szücs Ernő 90. születésnapja tiszteletére szervezett emlékülés és konferencia (Szekszárd, 2011.) előadásai alapján született tanulmányokat adja közre (tizenegy tanulmányt Tárkány Szücs Attila személyes hangú visszaemlékezésével kiegészítve). A tanulmányok a kutató hazai és nemzetközi tudománytörténetben betöltött szerepét, munkásságának eredményeit és hatását elemzik, kutatási eredményeinek a hazai néprajzi, jogtörténeti, történettudományi kutatásokba beépülését vizsgálják. A kiadvány

¹⁷ NAGY J. T. szerk. (2014): *Tanulmányok Tárkány Szücs Ernő születésének 90. évfordulója tiszteletére*. Szekszárd, PTE Illyés Gyula Kar.

a megjelent recenziók és a visszajelzések alapján rendkívül pozitív fogadtatásban részesült a szűkebb szakmai és a tágabb érdeklődő olvasóközönség részéről.¹⁸

A Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport kiadványsorozatának második kötete 2016-ban jelent meg.¹⁹ A *Szokásjog és jogszokás I–II.* című kiadvány alapját és kiindulópontját a Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Interdiszciplináris Konferencia (Szekszárd, 2014. október 2–3.) előadásai jelentették; az összeállítást a publikációk tematikus sokszínűsége és a kutatási eredmények fontossága a gazdag képi anyaggal kiegészülve azonban önálló tanulmánykötetté formálták. A *Szokásjog és jogszokás* cím jelképes is: utal mindarra, ami az interdiszciplinaritást vállaltan célul kitűző kutatásokat, a kötetben publikáló huszonnégy jogtörténészt, történészt és néprajzkutatót összefűzi. A kötet szakmai bemutatójára a VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus Jogi néprajz, jogi kultúrtörténet szimpózium szakmai programjaként Pécsen, 2016. augusztus 24-én került sor.

A kutatócsoporttagok közös és egyéni kutatásainak, a kutatási eredményeknek szakmai előadások és tanulmányok formájában történő ismertetése, a hazai és nemzetközi egyetemi és intézményi kapcsolatok erősítése, a kutatóvá formálódás, nevelődés segítése a terület iránt érdeklődő doktoranduszok, fiatal kutatók esetében folyamatosan napirenden tartott, fontos feladat.

*A jogtörténet új forrásai: a Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Digitális Adattár/New Sources of Legal History Research: Digital Database of Folk Law (DDFL)*²⁰ OTKA-kutatás rendkívül fontos a kutatócsoport tevékenységének egésze, a kutatási terület gazdagításához való hozzájárulás, a kutatások eredményessége szempontjából.

A jogtörténeti kutatások számára új forrásokat jelentő jogi kultúrtörténeti, jogi néprajzi kutatások elmúlt évtizedben történő megélénkülésében nagy szerepet játszott a kutatás korai szakaszaiban magától értetődő, majd háttérbe szorult tudományközi együttműködés, az interdiszciplináris szemlélet erősödése. Az OTKA-kutatás a jogtudomány (elsősorban a jogtörténet, a jogi kultúrtörténet), a néprajztudomány (különösképp a társadalomnéprajz, s ezen belül a jogi néprajz) és a történettudomány kutatóinak bevonásával igyekszik bővíteni és összegezni a tudományközi kutatások azon eredményeit, amelyek az érintett tudományterületekre is visszahatnak.

Az OTKA-kutatási projekt megvalósításához a PTE szekszárdi kara (KPKV) nyújt infrastrukturális, a 2011-ben alakult Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport pedig szakmai háttérrel. Ez utóbbi alkalmat jelent a hazai tudományos életben

¹⁸ KECSKÉS T. – PÉTERVÁRI M. (2014): Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Interdiszciplináris Konferencia – Disputa a néprajz és a jog kapcsolatáról. *Jogtörténeti Szemle*, 16. évf. 3. sz. 51–53.; NAGY J. T. (2014): A Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport. *Néprajzi Hírek*, 43. évf. 4. sz. 74–75.; DEÁK É. (2015): Tanulmányok Tárkány Szücs Ernő születésének 90. évfordulója tiszteletére. *Ethnographia*. 126. évf. 4. sz. 685–686.; SZABÓ T. (2015): A jogi kultúrtörténeti, a jogi néprajzi kutatások új eredményei. *Új Dunatáj*, 20. évf. 3–4. sz. 70–73.; SZABÓ T. (2014): *Tanulmányok Tárkány Szücs Ernő születésének 90. évfordulója tiszteletére – avagy adalékok a kutatóvá nevelődés folyamatához*. Kötetrecenzió az MTA PAB-VEAB Neveléstörténeti Munkabizottságának kihelyezett ülésén (Szekszárd, 2014. december 12.)

¹⁹ NAGY J. T. szerk. (2016): *Szokásjog és jogszokás I–II.* Szekszárd, PTE KPKV.

²⁰ OTKA K–109191. sz. pályázat, Vezető kutató: Dr. Nagy Janka Teodóra. Kutatók: Dr. Kajtár István, Dr. Homoki Mária, Dr. Bánkiné Molnár Erzsébet, Dr. Bognár Szabina, Kutatói asszisztens: Szabó Ernő. Időtartam: 2013. 10. 01. – 2017. 09. 30.

a pályázat keretei között megvalósítandó kutatási eredmények és tudományos teljesítmények szakmai disszeminációjára, a hazai és nemzetközi kutatásokba történő beépülésére is.

Az OTKA-kutatás legfontosabb célkitűzése egy digitális adattár létrehozása, amely lehetőséget ad a forráskutatás és a források digitalizálására, a szakmai előkészítését követően a források számbeli gyarapítására és egy szélesebb körben való megismerésére, a jogtörténeti kutatásokban és a társ-tudományterületeken történő hasznosulásukra. A digitális adattárban (*DDFL*) elhelyezendő források elsősorban levéltári és múzeumi adattári kutatások, illetve az ezeket kiegészítő bibliográfiakutatások, továbbá egyéni és közös terepkutatások eredményei. Az OTKA-kutatás támogatási időszaka alatt (2013–2017) a Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport honlapjának tartalomfejlesztése folyamatos, a forrásokat egy zárt adatbázisban (*DDFL*) helyezik el, majd a pályázat lezárultát követően a kutatócsoport honlapján széles körű hozzáférést biztosítanak a kutatók és az érdeklődők számára.

Az OTKA-kutatás tervezett céljai között szerepel a digitális adattáron (*DDFL*) túl egy interdiszciplináris monográfia, több kismonográfia és tanulmány megjelentetése (amely területen a kutatók jóvoltából eddig minden évben részarányosan is többletjelentés történt), továbbá nemzetközi és hazai konferencia-részvételek, valamint a Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoporttal közösen 2017-ben szervezett zárókonferencia.²¹

5. Összegzés

A vidék népességmegtartó erejéhez kapcsolódva tanulmányunk a jogi kultúrtörténet, jogi néprajz vertikális és horizontális metszeteit vizsgálta. Tárkány Szücs Ernő a *Létünkben* megjelent meghatározó tanulmányaira is emlékezve hívtuk fel a figyelmet arra, hogy az általa definiált európai jogszokáskutatás a társadalomtörténet és jogtörténet metszéspontján helyezkedik el és szorosan összefügg a „fent” jogszabályok által meghatározott, illetve azoknak megfelelni kívánó világtól távolabb álló „lent” köznapi szabályaival, az autonóm kisközösségek szokásrendjével (ideértve a szokásnormákat, a jogszokásokat és a szokásjogot is).

Az alapfogalmak értelmezését, Tárkány Szücs Ernő munkásságának összefoglalását és a 2011-ben öt egyetem együttműködésével megalakult Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport kutatási eredményeit ismertetve külön szólunk „A jogtörténeti kutatások új forrásai: jogi kultúrtörténeti, jogi néprajzi digitális adattár” témában elnyert eredményekről, A kutatócsoport öt tagja által 2013-ban elnyert OTKA-támogatással megvalósuló kutatásról kívánunk zárásként szólni, amelynek eredményeiről a kutatócsoport tagjai és a téma iránt érdeklődők folyamatosan tájékozódhatnak szakmai fórumokon és a kutatócsoport honlapján.

²¹ A kutatás részeredményeit közlő tanulmányokat a nyílt hozzáférés (Open Access) normái szerint folyamatosan és térítésmentesen olvashatóvá tesszük.

Felhasznált irodalom

- Az európai jogi néprajz eredményei és feladatai (1973). *Létünk*, 6. évf. 3–4. sz. 86–107.
- BÁNKINÉ MOLNÁR E. (2009): A szokásjog helye és szerepe a Jászkun Kerület organizált társadalmában. In MEZEY Barna – NAGY Janka Teodóra szerk.: *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 97–108.
- BOGNÁR SZ. (2009): Tagányi Károly. A hazai élő jogszokások gyűjtéséről – a jogszokásgyűjtés tudományos programja. In MEZEY B. – NAGY J. T. szerk.: *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 292–309.
- BOGNÁR SZ. (2014): Tárkány Szücs Ernő jogi néprajzi kutatásai és a nemzetközi néprajztudomány. In NAGY J. T. szerk.: *Tanulmányok Tárkány Szücs Ernő születésének 90. évfordulója tiszteletére*. Szekszárd, Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar. 37–44.
- DEÁK É. (2015): Tanulmányok Tárkány Szücs Ernő születésének 90. évfordulója tiszteletére. *Ethnographia*. 126. évf. 4. sz. 685–686.
- KATONA I. (1985): Tárkány Szücs Ernő (Hódmezővásárhely 1921. 10. 13. – Budapest 1984. 7. 20.) Nekrológ. *Ethnographia*, 1985. 397.
- KECSKÉS T. – PÉTERVÁRI M. (2014): Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Interdiszciplináris Konferencia – Disputa a néprajz és a jog kapcsolatáról. *Jogtörténeti Szemle*, 16. évf. 3. sz. 51–53.
- KÓHEGYI M. – NAGY J. T. (1997): Adalékok a jogi néphagyománykutatás történetéhez. *Cumania*, 14. sz. 207–223.
- MEZEY B. (2009): Szokásjog és szokás határán: jogszokások. In MEZEY B. – NAGY J. Teodóra szerk.: *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 13–25.
- MEZEY B. (2014): Tárkány Szücs Ernő jogtörténete. In NAGY J. T. szerk.: *Tanulmányok Tárkány Szücs Ernő születésének 90. évfordulója tiszteletére* (Jogi kultúrtörténeti, jogi néprajzi kiskönyvtár 1.). Szekszárd, Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar. 25–36.
- NAGY J. T. (2003): A magyar jogi néprajzkutatás eredményei és alternatívái. In TÁRKÁNY SZÜCS E.: *Magyar jogi népszokások*. 2. kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó. 851–862.
- NAGY J. T. (2009): A jogi néprajz a hazai kutatások tükrében. In MEZEY B. – NAGY J. T. szerk.: *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 83–96.
- NAGY J. T. (2011): European Perspectives of Studying Hungarian Ethno-Judicial Life. In BÉLI G. – DUCHONOVÁ, D. – FUNDARKOVÁ, A. – KAJTÁR I. – PERES Zs. eds.: *Institutions of Legal History with Special Regard to Legal Culture and History*. Pécs–Bratislava, PTE Állam- és Jogtudományi Kar – Insitute of Slovak Academy of Sciences. 377–386.
- NAGY J. T. (2011): Jogi néprajzi, jogi kultúrtörténeti adatok az áldomáshoz. In MEZEY B. szerk.: *A szimbólumok üzenete: A jogi kultúra jelképei: eljárások, szokások, formák és tárgyak*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 345–354.
- NAGY J. T. (2012): A „Janus-arcú” megszegényítő büntetések (Vajna Károly emlékezete). *Börtönügyi Szemle*, 31. évf. 2. sz. 79–90.

- NAGY J. T. (2012): *Népi jogélet a Dél-Alföldön egy jogtörténeti és történeti forrás tükrében (1781–1821): Mindennapi jegyzőkönyvek a Makó Városában előfordult ügyes bajos állapotokról*. Szekszárd, Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar.
- NAGY J. T. (2014): „Ítéltetett Makó Város Bírája és Tanácsa által...” Normakövetés és normaszegés Makó népi jogéletében (1781–1821). *Urbs: Magyar Várostörténeti Évkönyv*, 2014/10. 123–139.
- NAGY J. T. (2014): A „híd-szerep” értelmezési lehetőségei Tárkány Szücs Ernő életművében. In: NAGY J. T. szerk.: *Tanulmányok Tárkány Szücs Ernő születésének 90. évfordulója tiszteletére*. Szekszárd, Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar. 45–56.
- NAGY J. T. (2014): A Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport. *Néprajzi Hírek*, 43. évf. 4. sz. 74–75.
- NAGY J. T. szerk. (2016): *Szokásjog és jogszokás I–II*. Szekszárd, Pécsi Tudományegyetem Kultúra-tudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar.
- SZABÓ T. (2015): A jogi kultúrtörténeti, a jogi néprajzi kutatások új eredményei. *Új Dunatáj*, 20. évf. 3–4. sz. 70–73.
- TÁRKÁNY SZÜCS E. (1967): *Results and Task of Legal Ethnology in Europe. Ethnologica Europeana*. Párizs.; Magyarul: TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ (1976): Az európai jogi néprajz eredményei és feladatai. *Létünk*, 6. évf. 3–4. sz. 86–107.
- TÁRKÁNY SZÜCS E. (1975): Az élő jogi népszokások Európában. *Létünk*, 5. évf. sz. 85–93.
- TÁRKÁNY SZÜCS E. (1981): *Magyar jogi népszokások*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VARGA Cs. (2009): Jogi néprajz – az elméleti jogi gondolkodás nézőpontjából. (A jogi népszokásvizsgálatok lehetséges teoretikus hozzájáról) In MEZEY B. – NAGY J. T. szerk.: *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 26–46.

Az öröklési szerződés szindikátusi szerződéskénti alkalmazhatósága a társasági jogban mint népességmegtartó tényező¹

Dúl János – Nagy Barna Krisztina

1. Bevezetés

Az örökölhető vagyontárgyak egyik jelentős ismérve az, hogy ezek forgalomképes jogsultságok és kötelezettségek. Az egyes társasági formákhoz kapcsolódó részesedések öröklése nem mindegyik esetben tűri az ipso iure tulajdonosváltozást, az átszálláshoz feltétel is társulhat, míg másokat az örökösök könnyebben meg tudnak szerezni. Az öröklési jogi forgalomképességgel rokon vonásokat mutat a társasági jogi forgalomképesség azzal, hogy utóbbiban sokkal jelentősebb szerepe van a jogviszonyt alakítóknak, ugyanis nekik a jogszabályok nagyobb szabadságot adnak. A részvények – a dolgozói és egyéb korlátozottan forgalomképessé tett részvények kivételével – főszabály szerint szabadon átruházhatók, és az üzletrészek is forgalom tárgyai lehetnek. Ugyanakkor e jellegük korlátozható például elővásárlási joggal, vagy ha a társasági szerződés adásvételen kívül más jogcímen nem engedi az átruházást, öröklés esetén megváltásra jogosult személyt jelölnek ki, vagy azt más feltételhez kötik; kkt. és bt. esetében pedig a társasági részesedés átruházásához már a társasági szerződés egyhangú módosítása szükséges.² A társasági részesedések átruházáskorlátozásának az a célja, hogy ilyen módon elkerüljék a nemkívánatos személyek társaságba történő belépését, a döntéshozatalban való részvételüket, akár egyszerű, minősített többséget biztosító befolyás szerzését.³

Speciális, élők közötti, de halál esetére szóló átruházási szerződés az öröklési szerződés, amelynek társasági jogban történő szindikátusi szerződéskénti alkalmazhatóságával, a családi társaságokra esetlegesen gyakorolt hatásával (kiemelve ennek a társaságnak az osztrák jogirodalomban megjelenő jellemzőit), és a vidék népességmegtartó erejével kapcsolatos összefüggéseinek elemzésére tesz kísérletet a tanulmány.

¹ Köszönetet mondunk Papp Tekla professzor asszonynak szakmai útmutatásáért.

² PAPP T. (2011): Gazdasági társasági formák Magyarországon – Előnyök és hátrányok rendszere. In *Acta Conventus De Iure Civili*. Tomus XIII. Szeged, Lectum Kiadó. 130.

³ TÖRÖK T. (2011): Az üzletrész- és a részvényátruházás, -átszállás korlátozása és kizárása. *Gazdaság és Jog*, 2011/2. 3.

2. Az öröklési szerződésről általában

A magyar Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény (a továbbiakban: Ptk.) szerint az öröklési szerződéssel az örökhagyó a vele szerződő felet a magának, illetve a szerződésben meghatározott harmadik személynek nyújtandó tartás, életjáradék, illetve gondozás ellenében – vagyona, annak egy meghatározott része vagy meghatározott vagyontárgyak tekintetében – örökösévé nevezi; a másik fél kötelezettséget vállal a tartás, életjáradék, illetve gondozás teljesítésére.⁴ Az örökhagyó szempontjából a formáját tekintve a szerződés egyben végintézkedés, ugyanakkor tartalma szerint a tartási vagy az életjáradéki szerződésnek egy speciális típusa, ezért e szerződések szabályait is megfelelően figyelembe kell venni.⁵

Az öröklési szerződéssel átruházott vagyontárgy nemcsak ingó és ingatlan lehet, hanem bármely olyan vagyonelem, amely öröklés útján átszállhat, hiszen az öröklési szerződéssel a szerződő fél – ahogy az a fogalomból is kiderül – az örökhagyó örökösévé válik. Nem feltétel, hogy a teljes vagyona nézve váljon örökössé, elegendő bizonyos vagyontárgyak meghatározása, így akár azok lehetnek önállóan az örökhagyó üzletrészei, részvényei stb., és ennek megfelelő értékű ellenszolgáltatást kell a szerződéses örökösnek nyújtania.

3. A társasági részesedések átruházása öröklési szerződéssel

A társasági részesedések átruházásának lehetőségét megengedi a bírói gyakorlat öröklési szerződés jogcímén is.⁶ A társaságokra vonatkozó öröklési jogi szabályok rövid áttekintésén túl az ilyen típusú öröklési szerződéseket tekintjük át e részben.

3.1. Kkt. és bt.

A közkereseti társaságoknál a tagok által a társaságra ruházott vagyonelemeket vagyoni hozzájárulásnak nevezzük. A tag halálakor tagsági jogviszonya megszűnik, a tagsági jogokat – mint személyhez fűződőket, ahogy azokat az örökhagyó gyakorolhatta – az örökösök nem szerzik meg.⁷ A jogutódjának, annak a személynek, aki a kkt.-beli vagyoni hozzájárulás tekintetében örökös lesz, lehetősége van a társaságba való belépésre, de ez nem kötelezettsége.⁸ Ezért igaz az, „habár a magyar jog az ipso iure öröklés elvét vallja, mely szerint az öröklés megtörténik a halál beálltával, ahhoz, hogy az örökös a kkt. tagja legyen,

⁴ Ptk. 7:48. § (1) bekezdés.

⁵ Ptk. 7:52. §; ANKA T. (2014): Öröklési szerződés. In OSZTOVITS A. szerk.: *A Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény és a kapcsolódó jogszabályok nagykommentárja IV. kötet*. Budapest, Opten Informatikai Kft. 588.; VÉKÁS L. – WEISS E. (2014): Öröklési szerződés. In VÉKÁS L. – GÁRDOS P. szerk.: *Kommentár a Polgári Törvénykönyvhöz*. Budapest, Wolters Kluwer Kft. 2430.; OROSZ Á. (2014): Öröklési szerződés. In PETRIK F. főszerk. – WELLMANN Gy. szerk.: *Polgári jog – Bevezető és Záró Rendelkezések. Az ember mint jogalany, Öröklési jog*. 2. átdolgozott, bővített kiadás. Budapest, HVG-Orac Lap- és Könyvkiadó Kft. 264. Az öröklési szerződésekkel kapcsolatban lásd még SZALMA J. (2016): A kötelelésrész, a végintézkedési szabadság és az öröklési szerződések az európai és a magyar magánjogban. *Jogtudományi Közlöny*, 2016/7–8. 377–382.

⁶ BDT 2007. 1581.

⁷ TÓTH I. (1995): A társasági jog és a hagyatéki eljárás. *Céghírnök*, 1995/7. 4.

⁸ Ptk. 3:149. §.

szükséges, hogy a társaság tagjaival az örökös megegyezzen.”⁹ Nem az öröklés lesz tehát a tagsági pozíció megszerzésének jogcíme, hanem a megállapodás, amit az életben maradt tag(ok) és az örökös(ök) kötnek meg.¹⁰ Ez a szabály is a kkt. erősen személyegyesítő jellegét hangsúlyozza, mert a tagság személyhez kötött, azzal kapcsolatban ipso iure bekövetkező jogutódlásnak nincs helye,¹¹ szemben a többi, öröklés alá eső vagyontárggyal. A törvény csupán lehetőségként szabályozza a társaságba történő belépést, erre azonban a társaság hozzájárulása nélkül nem kerülhet sor.¹² Az egyébként jogutódtagnak a társaságba tagként történő belépése nem a jogelődtag tagsági jogviszonyának a folytatása lesz, hanem új tag felvételét jelenti.

A betéti társaságokra a Ptk. 3:155. § alapján – eltérő rendelkezés hiányában – a közkereseti társaságokra vonatkozó szabályokat kell alkalmazni. A társasági és öröklési jog kapcsolódásánál a betéti társaság fogalmából¹³ eredő eltérést szabályozza a Ptk., azaz a legalább két tag eltérő felelősségét: amennyiben valamelyik státuszából minden tag kiválik, így például elhalálozik, és hat hónapon át nem cselekszenek a törvény előírásának megfelelően, úgy a társaság megszűnik.¹⁴ A közkereseti társaságnál megállapítottak tehát a betéti társaságokra vonatkozóan is irányadók, a betéti társasági tagsági jogviszony sem örökölhető ipso iure.¹⁵

A közkereseti és a betéti társaságoknál a tag a tagsági jogviszonyon alapuló jogokból és kötelezettségekből álló társasági részesedését vagy annak egy hányadát a társaság más tagjára vagy harmadik személyre átruházhatja. Átruházási jogcímenek minősül az öröklési szerződés is. Az átruházási szerződéssel kapcsolatos írásba foglalási kényszer azért nem okoz a feleknek többletkötelezettséget, mert már önmagában az öröklési szerződés érvényességi kelléke a valamely írásbeli végrendeleti formának való megfelelés, ez pedig jóval túlmutat az egyszerű írásbeliségen, hiszen az átruházó szerződés alakítására nem rendel további feltételt a Polgári Törvénykönyv, ezért más szerződés esetén elegendő e kritérium. A hatályos és az ezt megelőző szabályozások szerint a társasági részesedés korlátozottan forgalomképes vagyoni értékű jog, mivel a tagok döntéséhez, a társasági szerződés tagok általi módosításához kötött a tagcsere.¹⁶ A társasági szerződés módosítása miatt az összes tagnak hozzá kell járulnia az ügyletnek, éppen ezért olyan kikötésekhez, amelyek a korlátolt felelősségű társaságoknál és a részvénytársaságoknál törvényi szinten is szabályozva vannak, ezeknél a társasági formáknál szükségtelenek. Így nem kell külön a társaság beleegyezéséhez kötni az átruházást (például öröklési szerződés útján való átruházásnál), azzal, hogy természetesen nem ütközik jogszabályba, ha a társasági szerződésbe ilyen tartalmú rendelkezést vesznek fel. A társaság beleegyezése vonatkozásában a társasági, de

⁹ Boóc Á. (2014): Közkereseti társaság. In PETRIK F. főszerk. – SÁRKÖZY T. szerk.: *Polgári jog – A jogi személy.* 2. átdolgozott, bővített kiadás. Budapest, HVG-Orac Lap- és Könyvkiadó Kft. 185.

¹⁰ KISFALUDI A. (2014): Közkereseti társaság. In VÉKÁS L. – GÁRDOS P. szerk.: *Kommentár a Polgári Törvénykönyvhöz.* Budapest, Wolters Kluwer Kft. 362.

¹¹ PAPP T. szerk. (2011): *Társasági jog.* Szeged, Lectum Kiadó. 382., KISFALUDI A. – SZABÓ M. szerk. (2008): *A gazdasági társaságok nagy kézikönyve.* Budapest, Complex Kiadó Jogi és Üzleti Tartalomszolgáltató Kft. 759.

¹² ADORJÁN L. (1999): Társasági részesedések – értékpapírok a hagyatékban. *Gazdaság és Jog*, 1999/11. 8.

¹³ Ptk. 3:154. §

¹⁴ Ptk. 3:158. §

¹⁵ ÍH 2015. 154.

¹⁶ Boóc 2014, 185.

még inkább egy szindikátusi szerződésben meghatározhatnak olyan feltételeket, amelyek bekövetkezése esetén minden tagnak hozzá kell járulnia a társasági szerződés módosításához. Tekintettel kell lenni arra is, hogy az örökös öröklése jogán is beléphet a társaságba:¹⁷ látszólag két önálló jogcímen válhat a kkt., illetve a bt. tagjává (átruházás öröklési szerződéssel, valamint öröklés folytán), de a szerződés jellege ezt kizárja. Mindenképpen módosítani kell a társasági szerződést, ami pedig az összes tag konszenzusát fogja jelenteni.

3.2. A korlátolt felelősségű társaságok

A korlátolt felelősségű társaság¹⁸ a gazdasági társaságok személy- és vagyonegyesítő elemeit is ötvözi. Az egyes tagokat megillető üzletrészek alapját az általuk teljesített törzsbetétek képezik, az üzletrészek a tagok tulajdonában állnak. Az üzletrész öröklési jogi szempontból nem személyes jellegénél fogva a hagyatékhoz tartozik, az örökhagyó halálával a jogutódra száll.¹⁹ Tehát az üzletrész öröklése – a polgári jog öröklésre vonatkozó szabályai szerint – a korlátolt felelősségű társaság természetes személy tagjának halálakor a hagyatékba tartozó üzletrésznek a tag örökösére történő átszállása.²⁰

„A korlátolt felelősségű társaság – bár hordoz magán személyegyesítő jegyeket – lazább szálakkal kötődik a társaság tagjainak személyéhez, így megengedhető az, hogy a törvény erejénél fogva bekövetkező alanyváltozások álljanak be a társaság tagságában.”²¹ Az öröklés miatt bekövetkező tagváltást – ha a társaság személyegyesítő jellegét szeretnék hangsúlyozni, és az alapítók ragaszkodnak az eredeti tagi összetételhez – korlátozni tudják a társasági szerződésben a vonatkozó szabályok betartásával.

A Ptk. a korábbiakhoz viszonyítva akként módosította a szabályozást, hogy nem zárhatják ki a tagok a társasági szerződésben az üzletrész átszállását. Ehhez képest a tagoknak lehetőségük van arra, hogy a társasági szerződésben kijelöljék azt a személyt, aki jogosult az üzletrészt megváltani az örököstől.²² A törvény így akar igazodni az öröklés ipso iure öröklési rend elveihez, valamint a végintézkedésekre vonatkozó szabályokhoz.²³

A bírói gyakorlat alapján is megállapítható, hogy az átruházás tulajdonszerzési módot jelent, amelyhez kapcsolódóan a tulajdonszerzési jogcímekeket a Ptk. kötelmi joga tartalmazza, és a jogcímekek tekintetében nincs törvényi korlátozás. Konkrét jogeset vonatkozásában mondta ki a jogalkalmazó, hogy az előbbi megállapításnak megfelelően nincs akadálya annak, hogy a kft. tagja üzletrészét életjáradék fejében ruházza át.²⁴ Habár az öröklési szerződés az öröklési jogi könyvben található, és jellege miatt oda is tartozik, át lehet ruházni öröklési szerződés címén az üzletrészeket, már csak azért is, mert az örökhagyó részére

¹⁷ Ptk. 3:149. §

¹⁸ Ptk. 3:159. §

¹⁹ Ptk. 3:170. §, 7:1. §

²⁰ KISFALUDI 2008, 943.

²¹ KISFALUDI 2008, 943.

²² Vö: Ptk. 3:170. §; VÉKÁS L. szerk. (2013): *A Polgári Törvénykönyv magyarázatokkal*. Budapest, Complex Kiadó Jogi és Üzleti Tartalomszolgáltató Kft. 158., KISFALUDI 2014, 383.

²³ KOMÁROMI G. – PÁZMÁNDI K. (2014): Korlátolt felelősségű társaság. In PETRIK F. főszerk. – SÁRKÖZY T. szerk.: *Polgári jog – A jogi személy. 2. átdolgozott, bővített kiadás*. Budapest, HVG-Orac Lap- és Könyvkiadó Kft. 191–192.

²⁴ ÍH 2004. 71.

nyújtandó szolgáltatásra a kötelmi jogban fellelhető tartási és életjáradéki szerződést kell alapul venni. A különbség utóbbi kettő szerződés és az öröklési szerződés között, hogy öröklési szerződés esetén csupán az örökhagyó halálával szállnak át a szerződésben az örökösre átruházott vagyontárgyak.

Az üzletrészek pénzzolgáltatás ellenében történő átruházásának Ptk.-beli általános szabályai az öröklési szerződés tekintetében azért nem alkalmazhatók, mert nem pénzzolgáltatás áll az üzletrésszel szemben, illetve kevésbé személytelen, mint ahogy az az alapesetben szabályozott. Az öröklési szerződés lehet tartási jellegű: a tartás mint az ellenszolgáltatás fő vonása nem egyeztethető össze a pénzzolgáltatással, utóbbi a tartás pontosan megfogalmazott, a Ptk.-val a korábbiakhoz képest kibővített és a bírói gyakorlatban kimunkált fogalmába nem illeszthető be aggály nélkül. E szerződések másik jellemző típusa az életjáradéki szerződést ötvözi. Az életjáradék ugyan egyfajta pénzzolgáltatás, de az szorosan kapcsolódik a szerződéses örökös személyéhez, az örökhagyó nem kíván bárkit örökösévé tenni, éppen azért köt ezzel a személlyel szerződést. Mindezek emiatt nem egyeztethetők össze a 3:167. § (2) bekezdésében írtakkal, e bekezdés alapján azt a következtetést lehet levonni, hogy a tag számára tulajdonképpen irreleváns, kitől kapja meg az üzletrészének az értékét.

Lehetőség van arra, hogy a tagok a társasági szerződésben az üzletrész kívülálló személyre, pénzzolgáltatás ellenében történő átruházása kivételével²⁵ kizárhassák az átruházást. A törvény csak azt nem teszi lehetővé, hogy a tagok a pénzzolgáltatás ellenében történő átruházást érvényesen kizárják, ebből az is következik, hogy korlátozhatják, feltételekhez is köthetik.²⁶

Amennyiben az öröklési szerződésre nézve kizárták az átruházást, nem lesz érvényes az a szerződés, amely a tilalom ellenére rendelkezik az üzletrész sorsáról is, azt viszont nem tilthatja meg a társaság, hogy a tag a végrendeletében meghatározott személynek juttassa az üzletrészt. Éppen ezért megvalósulhat az is, hogy a társasági szerződés ilyen tartalmú rendelkezése esetén az üzletrészen kívül más, meghatározott vagyontárgyakra vagy azon kívüli teljes vagyonára köt valaki öröklési szerződést. Ha a társasági szerződésben meghatároztak olyan személyt, aki öröklés esetén az üzletrész megváltására jogosult, az ő döntésén múlik, hogy az örökös taggá fog-e válni vagy sem. Az üzletrész forgalmi értékét megváltás esetén is az örökösnek kell megkapnia; nem marad ellenszolgáltatás nélkül az általa az örökhagyónak, annak életében nyújtott tartás vagy életjáradék üzletrészre eső része. Ha a társasági szerződés kizárja vagy korlátozza akár az öröklési szerződés révén történő átruházást, még mindig dönthetnek úgy a tagok, hogy a társasági szerződést megfelelő többséggel módosítják, és az átruházást szabadon lehetővé teszik, vagy ha korlátozták, illetve ha korábban teljesen kizárták, akkor más feltételhez kötik.²⁷

²⁵ Ptk. 3:167. § (7) bekezdés.

²⁶ KOMÁROMI – PÁZMÁNDI 2014, 211.

²⁷ Az üzletrészek átruházásának Ptk. 3:166–167. §-ban foglaltakon kívüli eseteinek feldolgozásához nagy segítséget nyújtott Papp Tekla professzor asszony 2015. április 17-én, a Szegedi Tudományegyetemen tartott Társasági jog II. előadása.

3.3. A részvénytársaságok

„A részvény értékpapír, és mint ilyen, szabadon átruházható. Az átruházás korlátozása éppen ezért ritkán fordul elő, pontosabban szólva, a korlátozás esetei olyanok, hogy azok valóban kivételt jelentenek az általános szabályokhoz képest.”²⁸ Az átruházáshoz hasonlóan – a dolgozói részvényekre vonatkozó szabályozás²⁹ kivételével – a részvények halál esetén is forgalomképesek, azzal kapcsolatosan nem merülnek fel a korábbiakhoz hasonló problémák.

Lehetőség van arra, hogy a részvénytársaság a részvény átruházását az alapszabályban korlátozza, vagy az átruházást a társaság beleegyezéséhez kösse, de ezek a korlátozások harmadik személyekkel szemben csak akkor hatályosak, ha a korlátozás és annak pontos tartalma a részvényből, illetve dematerializált részvény esetén az értékpapírszámla adataiból kitűnik.³⁰ A Ptk. nem korlátozza ezt csak a zrt.-re, a nyrt.-k is megtehetik ugyanezt az alapszabályukban, ők azonban valószínűleg nem gyakran fogják alkalmazni, mert az a tőzsdei kereskedést mint e társaságok egyik kiemelkedő jellemzőjét gátolná.³¹

„Fontos rámutatni, hogy ezek a korlátozások kizárólag az átruházás útján történő részvénytársaság szerzést korlátozzák, az átruházásnak nem minősülő módon, pl. öröklés, jogutódlás útján történő részvénytársaság szerzés nem korlátozható.”³² Az öröklési szerződés már említett sajátos vonása megjelenik e társasági formánál is. Ez a jogügylet átruházásnak minősül, amelyre vonatkozóan korlátozásra – a korlátolt felelősségű társaságokhoz hasonlóan – sor kerülhet a részvénytársaság alapszabályában is, de nem zárható ki és nem is korlátozható törvényes és más végintézkedés útján a részvények örökösre történő átszállása. Ha kizárták vagy korlátozták az átruházást öröklési szerződés útján, és a korlátozásnak nem felel meg az adott szituáció, akkor az öröklési szerződés tartalmi szempontból érvénytelen, de ha az alakítás vonatkozásában megfelelő, akkor mint végrendelet megállhatja a helyét, a jogutódlás bekövetkezhet, ezt tehát nem tudja korlátozni az alapszabály.

²⁸ SÁNDOR T. (2014): A részvény. In PETRIK F. főszerk. – SÁRKÓZY T. szerk.: *Polgári jog – A jogi személy.* 2. átdolgozott, bővített kiadás. Budapest, HVG-Orac Lap- és Könyvkiadó Kft. 272.

²⁹ Ptk. 3:234. § (2) – (4) bekezdés

³⁰ Ptk. 3:219. § (1) bekezdés

³¹ KISFALUDI A. (2014): *Részvénytársaság.* In VÉKÁS L. – GÁRDOS P. szerk.: *Kommentár a Polgári Törvénykönyvről.* Budapest, Wolters Kluwer Kft. 431.

³² VEZEKÉNYI U. (2014): *Részvénytársaság.* In OSZTOVITS A. szerk.: *A Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény és a kapcsolódó jogszabályok nagykommentárja IV. kötet.* Budapest, Opten Informatikai Kft. 728.

4. A társasági jogi típusú szindikátusi szerződés³³

A társasági jogi típusú szindikátusi szerződés egy jogszabály által nem szabályozott, atipikus szerződés.³⁴ Egy olyan polgári jogi szerződés, amely szorosan kapcsolódik a társasági joghoz.³⁵ Akár a társasági jogi típusát, akár a polgári jogban előforduló vagy akár a közjogi elemeket tartalmazó változatát vizsgáljuk, egységes fogalmi meghatározással egyik esetben sem találkozunk. Ezért, ha arra vállalkozunk, hogy rendszerbe helyezzük ezt a szerződést, és körülhatároljuk az ismérveit, akkor a Polgári Törvénykönyv szerződési szabadságra³⁶ vonatkozó rendelkezéseit kell elővonnunk, valamint a további ismérvek meghatározása kapcsán a szakirodalom és a bírói joggyakorlat lehet a segítségünkre. A szerződési szabadság értelmében a felek szabadon dönthetnek arról, hogy szerződést kívánnak-e kötni, azt egymással szeretnék-e megtenni, továbbá arról is, hogy milyen szerződésben milyen tartalommal kívánnak együttműködni. A társasági jogi típusú szindikátusi szerződés esetében a gazdasági társaság tagjait illeti meg az a lehetőség, hogy a társaságon belüli együttműködésüket, egymással szembeni elvárásaikat és kapcsolataikat szindikátusi szerződésben rögzítsék.³⁷ A szerződés tartalma kapcsán érdemes kiemelni, hogy a szerződő felek a szindikátusi szerződésben a társasági szerződésen felüli többletköteleket rögzítenek.³⁸ Magyarázható ez azzal, hogy a magyar társasági jogi szabályozás alapvetően kógens álláspontra helyezkedett a jelenleg hatályos Polgári Törvénykönyv hatálybalépését megelőzően. Ez azt vonta maga után, hogy a gazdasági társaság tagjai a társasági szerződésben pusztán a kötelező kérdésekben állapodtak meg, egyedi megállapodásaikat, amelyek tipikusan a társaságon belüli viszonyaikat érintette, szindikátusi szerződésben rendezték. Tehát a társasági jog alapvetően kógens szabályai vezettek addig, hogy a magyar jogban hagyományokkal

³³ Lásd még: KOLBEN Gy. (1996): *A szindikátusi szerződés*. Budapest, KJK.; ÚJLAKI L. (1997): A társasági és szindikátusi szerződés összefüggései. *Gazdaság és Jog*, 1997/2. 24.; JASZTRABSZKI T. (2000): A szindikátusi szerződés. *Cég és Jog*, 2000/7–8.; KISS D. (2000): A szindikátusi szerződés. *Cégvezetés*, 2000/3. 48–52.; SÁRKÖZY T. (2002): A szindikátusi szerződésről. In SÁRKÖZY T. – VÉKÁS L. szerk.: *Eörsi Gyula Emlékkönyv*. Budapest, HVG-Orac.; HAITSCH Gy. (2003): Szerződés létrehozásának mellőzése előszerződés alapján annak következtében, hogy a szerződés tartalma nem határozható meg. *Gazdaság és Jog*, 2003/3. 25–26.; KISFALUDI A. (2009): Társasági jogviták választottbíróóság előtt. *Acta Conventus de Iure Civili*, Tomus X. Szeged, Lectum Kiadó.; MENYHÁRD A. (2009): A szindikátusi szerződés kikényszeríthetősége. *Acta Conventus de Iure Civili*, Tomus X. Szeged, Lectum Kiadó.; SZABÓ G. (2012): Gazdasági társaság a szindikátusi kötelemben. *Cég hírnök*, 2012/5. 7–11.; SZABÓ G. (2012): Texas Shoot-out, avagy biztosítéki konstrukciók a szindikátusi kötelemben. *Debreceni Jogi Műhely*, 2012/3.; SZUCHY R. (2014): A szindikátusi szerződés és a társasági szerződés kollíziója az új Polgári Törvénykönyv alapján. In MISKOLCZI BODNÁR P. – GRAD-GYENGE A. szerk.: *Megújulás a jogi személyek szabályozásában*. Budapest, KRE ÁJK. 61–71.; GLAVANITS J. (2013): A kockázati tőkebefektetéshez kapcsolódó szindikátusi szerződés a magyar és a nemzetközi szerződési gyakorlatban. In SZOBOSZLAI-KISS K. – DELI G. szerk.: *Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére*. Győr, Universitas Győr Nonprofit Kft.; NAGY BARNA K. (2015): A szindikátusi szerződés. *Debreceni Jogi Műhely*, 2015/3–4.

³⁴ PAPP T. (2015): *Atipikus szerződések*. Budapest, Opten Kft., 224–235.

³⁵ BH 1998. 89.

³⁶ Ptk. 6:59. § (1) és (2) bekezdése

³⁷ BALÁSHÁZY M. (1993): A szindikátusi szerződés a társasági és a polgári jog határán. *Gazdaság és Jog*; 1993/5. 16.

³⁸ JUHÁSZ J. (1991): Szerződések ütközése kft-ken belül, avagy felesleges duplicitás? *Magyar Jog*, 1991/12. 731.

bíró szindikátusi szerződés³⁹ a társasági szerződésre tekintettel kötött, ezért járulékos, de érvényes kötelmi jogi kötelezettségvállalásokat keletkeztető önálló szerződéssé vált.⁴⁰ Ebben a kérdésben az új Polgári Törvénykönyv jogi személyekre vonatkozó diszpozitív szabályozása a szindikátusi szerződést is érinti. Egyértelműen kiolvasható a törvényhez fűzött indokolásból az a szándék, amely értelmében a jogalkotó a társasági viszonyok átláthatóságát szem előtt tartva indokolatlannak minősíti a szindikátusi szerződést, és ezen érvelését azzal támasztja alá, hogy a létesítés szabadsága körében megszűnik az a kógens szabályozás, amely sok esetben indokolatlanul is olyan merev szabályozást alkalmazott, amely a társult jogalanyok privátautonómiáját korlátozva nem engedett teret szabad akaratoknak. Tehát a jogalkotói álláspont értelmében a szerződő felek, vagyis a gazdasági társaság tagjai eddig szindikátusi szerződésben rögzített megállapodásaikat a Ptk. diszpozitív szabályozása folytán már társasági szerződésbe is foglalhatják. Azonban a titkosságról, a szindikátusi szerződés legnagyobb előnyéről és az egyszerűsített cégeljárás lehetőségéről a jogalkotó megfeledkezett ezen álláspontjának kialakítása során. Így a szindikátusi szerződés egy olyan atipikus együttműködés, amely – ellentétben a társasági szerződés szervezeti kérdéseket rögzítő szabályaival – a felek társaságon belüli, egymással szembeni együttműködésük szabályait tartalmazza. Tehát a társaságnak két iránytűje van: az egyik a szervezeti kérdéseket rendező társasági szerződés, a másik pedig a személyek együttműködését rendező szindikátusi szerződés. A kettő egymáshoz való viszonyát a társasági szerződés primátusa határozza meg, hozzá képest a szindikátusi szerződés másodlagos,⁴¹ akár mondhatnánk azt is, hogy átvitt értelemben a *lex specialis* és a *lex generalis* viszonyában állnak egymással. Amennyiben a szindikátusi szerződés a társasági szerződés valamely rendelkezésével vagy kógens jogszabállyal ellentétben áll, a társasági szerződést saját függelékeként kezeli, a társasági szerződés valamely rendelkezését vagy jogszabály kógens előírásának megkerülését célozza, az a szindikátusi szerződés érvénytelenségét eredményezi.

5. Az öröklési szerződés és a társasági jogi típusú szindikátusi szerződés összehasonlítása

A tanulmány e fejezetében a szindikátusi szerződés és az öröklési szerződés közös szempontok szerinti bemutatására vállalkozunk. Ez azt a célt szolgálja, hogy a szerződések egyedi és közös vonásainak bemutatása révén állást foglalhassunk abban a kérdésben, hogy a két szerződés milyen viszonyban áll egymással, és amennyiben öröklési tartalmat magán hordozó szerződés megkötésére kerül sor egy gazdasági társaság tagjai között, akkor melyik szerződés fog dominálni, azaz a gazdasági társaság tagjai között megkötött és öröklési tartalommal bíró szerződés szindikátusi szerződésként értékelhető-e, avagy megőrzi öröklési szerződési jellegét. Az alpontok címében az összehasonlítás szempontjai olvashatók.

³⁹ NAGY BARNA K. (2016): Néhány gondolat a szindikátusi szerződésről jogtörténeti aspektusban. *Opuscula Civilia*, 2016/5. Elérhető: http://akk.uni-nke.hu/uploads/media_items/2016_evi-5_szam_opuscula-civilia_original.pdf (A letöltés dátuma: 2016. 11. 14.)

⁴⁰ Vb 1997/1. LUKÁCS M. – SÁNDOR I. – SZŰCS B. (2003): *Új típusú szerződések és azok gyakorlata a gazdasági életben*. Budapest, HVG-Orac. 23.

⁴¹ PAPP 2015, 230.

5.1. A szerződés fogalma

A tanulmány második fejezetében olvasható az öröklési szerződés fogalma, a negyedikben pedig a társasági jogi típusú szindikátusi szerződés meghatározása, ezért ezek ismételt kifejtésétől itt eltekintünk.

Sokkal inkább arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy mindkét szerződés egy speciális – de különböző célok elérése érdekében, különböző környezetben kötött – együttműködést valósít meg a szerződő felek között. Míg a szindikátusi szerződés a társasági tagok együttműködésének szabályait igyekezik lefektetni a társasági jog dimenziójában, addig az öröklési szerződés ugyanezt teszi, csak az örökhagyó és az örökös viszonyában, az öröklési jog dimenziójában. A szindikátusi szerződés a szerződő felek egymáshoz való viszonyát, elvárásait szabályozza, amely ismérv az öröklési szerződés esetén is fennáll, hiszen abban a tartás, az életjáradék vagy a gondozás teljesítésének a mikéntjét, vagyis az öröklési szerződésben az örökös és az örökhagyó egymással szembeni elvárásait, kapcsolatát és együttműködését szabályozzák a felek. (Az öröklési szerződés egy speciális együttműködés a társaság tagjai között, ami a szindikátusi szerződésre – annak jogi szabályozottsága hiánya folytán – ráhúzható, annak alakítását és tartalmát befolyásolja, de speciális együttműködésként a társaságon belül az öröklési szerződés szindikátusi szerződés lesz.)

5.2. Az alkalmazandó jog

Az öröklési szerződés esetében a Polgári Törvénykönyv öröklési szerződésre vonatkozó rendelkezéseit kell elsődlegesen alkalmazni, valamint – utaló szabály folytán – a Polgári Törvénykönyv egyes szerződésekre vonatkozó szabályai köréből a tartási és életjáradéki szerződés szabályait kell megfelelően alkalmazni az öröklési szerződésre is. Ezen túl – szerződéses jogviszonyról lévén szó – a szerződések általános és a kötetmek közös szabályai is alkalmazandók. Mivel az örökhagyó vonatkozásában az öröklési szerződés végintézkedés, a Polgári Törvénykönyv végintézkedésekre vonatkozó szabályait is figyelembe kell venni. A szindikátusi szerződés esetében a Polgári Törvénykönyv kötelmeinek közös és a szerződések általános szabályait alkalmazzák, a társasági jogviszonyra tekintettel pedig a jogi személyek általános, valamint az egyes gazdasági társaságokra vonatkozó szabályok alkalmazandók.

5.3. A szerződés megkötése és alakisága

A szerződési szabadság értelmében a felek szabadon dönthetnek a szerződéskötési szándék kérdésében, valamint arról, hogy kivel milyen típusú szerződést szeretnének kötni, és azt milyen tartalommal kívánják megtölteni. Az öröklési szerződés és a szindikátusi szerződés esetében is a szerződéskötési szándékról való döntési szabadság minden korlátozástól mentesen érvényesül, ellentétben a partnerválasztás szabadságával, ugyanis – ahogyan azt a korábbiakban már részben kifejtettük – házastársak között öröklési szerződés megkötésére nem kerülhet sor, valamint szindikátusi szerződést csak a gazdasági társaság tagjai köthetnek egymással, tehát csak tagsági jogvissonnyal rendelkező választható szerződő félként.

A szerződés alakisága tekintetében öröklési szerződés csak írásban köthető, az írásbeli végrendeletre vonatkozó szabályok betartásával. Az írásbeli végrendeletnek két típusa van: a közvégrendelet és az írásbeli magánvégrendelet. A közvégrendeletet közjegyző készíti a közokiratra előírt alakban.⁴² Amennyiben korlátozottan cselekvőképes kiskorú és a cselekvőképességében vagyoni jognyilatkozatai tekintetében részlegesen korlátozott nagykorú, valamint vak, írástudatlan, olvasásra vagy nevének aláírására képtelen állapotban lévő személy szeretne öröklési szerződést kötni, ezt csak közvégrendeleti formában teheti meg. A korlátozottan cselekvőképes kiskorú és a cselekvőképességében vagyoni jognyilatkozatai tekintetében részlegesen korlátozott nagykorú esetében a végrendelet érvényességéhez a törvényes képviselő hozzájárulása és a gyámhatóság jóváhagyása nem szükséges. Az írásbeli magánvégrendeletet a végrendelező akár maga is írhatja olyan nyelven, amelyen ő maga ért. Ebben az esetben a dokumentumot az elejétől a végéig a végrendelezőnek kell írnia, végül aláírnia, és ha több különálló lapból áll, akkor minden lapját folyamatos sorszámozással kell ellátni. A végrendelező végrendeletét akár mással is írathatja olyan nyelven, amelyen olvasni tud, majd két tanú együttes jelenlétében alá kell írnia, vagy ha azt már megtette, akkor két tanú együttes jelenlétében az aláírást magáénak ismeri el, majd mindkét esetben a tanúk aláírása is szükségeltetik a végrendelet érvényességéhez. Ha a végrendelet több lapból áll, azt folyamatos sorszámozással kell ellátni, és minden lapját a végrendelezőnek, valamint a tanúknak alá kell írniuk. Akár a végrendelező maga írja végrendeletét, akár mással íratja, a végrendelet készítésének ideje ki kell, hogy derüljön az okiratból. Ezek a szabályok az öröklési szerződés esetében is irányadók a szerződés alakisága tekintetében. A szindikátusi szerződés alakisága tekintetében jogszabályi előírás nem létezik, így ez a szerződés szóban, írásban vagy akár ráutaló magatartással is köthető.

5.4. A szerződés alanya

Öröklési szerződést bármely két természetes személy köthet egymással. Nem kizárt annak lehetősége, hogy akár családjogi tartásra is jogosító kapcsolatban lévő személyek is kössenek egymással öröklési szerződést.⁴³ Házastársak esetében azonban öröklési szerződés megkötésére akkor van lehetőség, ha a vagyon elkülönítésére vonatkozó házassági szerződést kötöttek, és a vállalt tartás vagy életjáradék fizetése a házastárs különvagyona terhére történik,⁴⁴ ugyanis házastársak esetében a tartási kötelezettség elsődlegesen jogszabályon alapul.⁴⁵

A felek házasságkötése esetén házastársi vagyontársaság keletkezik, így egymással szembeni vagyoni viszonyaikra nem az öröklési szerződés, hanem a Polgári Törvénykönyv Családjogi Könyvének rendelkezései lesznek az irányadók, amelyek szerint életvitelük fedezésére elsősorban keresményük, illetőleg közös vagyonuk szolgál. A házastársak szempontjából az öröklési szerződés annyiban lehet releváns, hogy ők közösen mint örökhagyók köthetnek ilyen szerződést a saját maguk vagy harmadik személy, avagy saját maguk és harmadik személy javára (például súlyosan beteg gyermek gondozására és tartására az örök-

⁴² A közjegyzőkről szóló 1991. évi XLI. törvény 117–132. §.

⁴³ PK 89. állásfoglalás; OSZTOVITS 2014, 590.

⁴⁴ WELLMANN 2014, 268.

⁴⁵ BDT 561/2002., OSZTOVITS 2014, 591–592.

hagyó szülők halálát követően). Az örökhagyó esetében speciális szabályként érvényesül, hogy a szerződés megkötése érdekében végintézkedési képességgel kell rendelkeznie, ami azzal magyarázható, hogy az öröklési szerződés az örökhagyó szempontjából az írásbeli végrendelet (és nem a magánvégrendelet) formáját ölti. A másik szerződő féllel (mint örökösnek nevezettel) szemben pusztán a jogügyleti képesség megléte forog fenn szerződés-kötési feltételként. Öröklési szerződés nemcsak az örökhagyó, hanem az örökhagyó és harmadik személy vagy csak a harmadik személy javára nyújtható tartásra, életjáradékra vagy gondozásra köthető. Ebben az esetben a jogviszony hárompólusúvá bővül: az örökhagyó és a szerződésben örökösnek nevezett lesznek a szerződő felek, de a tartást, az életjáradékot vagy a gondozást, avagy ezek kombinációját nem az örökhagyó, hanem a szerződésben nevezett harmadik személy javára kell nyújtania a szerződő félnek. A szindikátusi szerződés esetében a szerződő felek kapcsán annyi megkötés olvasható ki a szakirodalomból és a bírói gyakorlatból, hogy abban – a gazdasági társaság tagjai közötti kooperációt megtestesítő kontraktusról lévén szó – csak a gazdasági társaságban tagsági jogviszonnal rendelkezők vehetnek részt. Vagy a gazdasági társaság összes tagja vagy egy meghatározott részük, de a szerződés fogalmából kiindulva legalább két tagsági jogviszonnal rendelkező fél szükségeltetik a szerződés megkötéséhez. A gazdasági társaság nem lehet a szindikátusi szerződés alanya, de a harmadik személy javára kötendő szerződés szabályai értelmében bevonható a kötelembé. Összegzőként a szerződési alanyok körében elmondható, hogy mind az öröklési, mind a szindikátusi szerződés többalanyú jogviszonyt hozhat létre, de utóbbi annyiban speciális, hogy abban csak tagsági jogviszonnal rendelkezők vehetnek részt, míg öröklési szerződésnél a szerződő féli minőségre nézve további megkötés nincs.

5.5. A szerződés tárgya és tartalma

Az öröklési szerződés tárgya a tartás, életjáradék, gondozás vagy ezek kombinációjának nyújtása. Tartás alatt a lakhatás biztosítása, a jogosult ruházattal és élelemmel történő ellátása, betegsége esetén ápolása és gyógyíttatása, halála esetén illő eltemetése értendő. Az életjáradék egy meghatározott pénzösszeg vagy más helyettesíthető dolog időszakonként visszatérő szolgáltatását jelenti. Közvetett tárgya pedig az a vagyon (vagy annak egy része), amely vonatkozásában az örökhagyó a szerződő felet örökösévé nevezi, ha pedig harmadik személy javára szól az öröklési szerződés, abban az esetben a szerződő fél által örökölt azon ingatlan, amelyet a harmadik személy javára nyújtható tartás biztosítása fejében tartási joggal terhelnek.

A szindikátusi szerződés esetében a szerződés tárgyának meghatározása a szabályozottságának hiánya okán szinte lehetetlen vállalkozás, példálózó jelleggel azonban említhető a szavazási megállapodás, amely esetében a szerződés közvetlen tárgya az a vállalat lesz, amely szerint a megállapodásban részes felek a megállapodásban foglaltaknak megfelelően szavaznak, avagy ettől a magatartástól tartózkodnak. Gazdasági társaság létesítésére irányuló szindikátusi szerződés esetén a közvetlen tárgy az a magatartás lesz, amelynek kifejtése ahhoz szükséges, hogy a szerződésben vállaltaknak megfelelően a társaság megalapítására, cégbíróság általi bejegyzésére sor kerüljön (például vagyoni hozzájárulás teljesítése).

Az öröklési szerződés – a tartalmát tekintve – pusztán az örökhagyó (vagy örökhagyó házastársak) halála esetére tartalmazhat a vagyonnal vagy annak egy részével való

rendelkezést a tartás, az életjáradék vagy a gondozás fejében. Ezen túl a szerződésben bármilyen végrendeleti intézkedést tehet az örökgyó (vagy tehetnek az örökgyó házastársak). Ezzel szemben a szindikátusi szerződés tartalma nem ennyire behatárolt, azt a felek bármilyen tartalommal megtölthetik, de ügyelniük kell arra, hogy az kógens jogszabályi előírásba vagy a társasági szerződés rendelkezéseibe ne ütközzön, azok megkerülésére ne irányuljon, mert ebben az esetben az a szindikátusi szerződés érvénytelenségét fogja maga után vonni. Ebből az a következtetés vonható le, hogy a szindikátusi szerződés bármilyen társasági jogi vonatkozású tartalommal kitölthető a tagok egymás közötti viszonyát illetően, az öröklési szerződés ezzel szemben ezt a szabadságot csak az örökgyónak biztosítja akkor, amikor a további végrendeleti intézkedés lehetőségét szabályozza a Ptk., a felek egymás között csak a tartás, életjáradék és gondozás körülményeiről, valamint a megöröközhető vagyronról vagy annak egy részéről állapotodhatnak meg.

5.6. A szerződés módosítása

A szerződés módosításának két lehetséges útja van. A felek általi szerződésmódosítás az egyik mód, amikor közös megegyezéssel a szerződés tartalmát módosíthatják a felek a szerződés megkötésére vonatkozó alakiság megtartásával. A másik lehetőség pedig a bíróság általi módosítás a felek közötti tartós jogviszony esetén, amennyiben a Polgári Törvénykönyvben meghatározott konjunktív feltételek fennforognak.

A szindikátusi szerződés esetében – tekintve, hogy a felek kölcsönös együttműködésére és sajátos viszonyrendszerére vonatkozó titkos szerződésről van szó – a bíróság általi módosítás lehetősége inkább csak elméleti, semmint gyakorlati kategória. Ugyanis a felek a titkos megállapodásukat nem kívánják bíróság elé vinni, hiszen az ebben az esetben nyilvánossá válhat. Ezért szindikátusi szerződés estében a felek közös megegyezéssel való szerződésmódosítását tekintjük irányadónak.

Az öröklési szerződés esetén mindkét módozatnak relevanciája lehet. Alapvetően abban az alakban kell módosítani a szerződést, amilyenben azt megkötötték, de „a módosításra vonatkozó okirat alakiságait a módosítás időpontja szerinti örökgyói végrendelezési képesség szerint kell megítélni.”⁴⁶ Mivel az öröklési szerződés a tartalmát tekintve a tartási vagy életjáradéki szerződéssel rokon, a módosítás tekintetében ezen szerződésekre vonatkozó rendelkezések is irányadók.

5.7. A szerződés megszűnése és megszüntetése

A szerződés megszűnése és megszüntetése közötti legalapvetőbb különbség, hogy a megszüntetés a felek akaratából következik be, míg a megszűnés a feleken kívülálló körülmény folytán.

Az öröklési szerződés megszűnik az örökgyó halálával, azonban a harmadik személy javára kötött öröklési szerződés esetén ez csak viszonylagosan igaz. Ebben az esetben ugyanis bár az öröklő az örökgyó vagyonát vagy annak egy részét a tartás, gondozás vagy

⁴⁶ OSZTOVITS 2014, 606.

életjáradék fejében megszerzi, de a szerződéses kötelezettségét a harmadik személy javára továbbra is teljesítenie kell, ezért a megörökölt vagyontárgyra – ha az ingatlan – tartási jog jegyezhető be az ingatlan-nyilvántartásba, hogy a harmadik személy javára történő további teljesítés biztosított legyen. Ebben az esetben a szerződés csak akkor fog megszűnni, és fogja az örökös a tartási jogtól mentesen megszerezni az örökölt ingatlant, ha a harmadik személy is elhalálozik.

A szindikátusi szerződés esetében megszűnés akkor áll elő, ha két szerződő fél esetén az egyik fél tagsági viszonya megszűnik, vagy a személy meghal, vagy az a szervezeti keret – tehát maga a gazdasági társaság – szűnik meg, amelynek keretében a szerződéses vállalásra sor került. A felek bármikor megállapodhatnak abban, hogy a közöttük létrejövő szerződést – akár öröklési, akár szindikátusi szerződést – megszüntetik. Ebben az esetben a szerződés megszüntetésére vonatkozó nyilatkozatuk alakiságára a szerződés megkötésére vonatkozó szabályokat kell alkalmazni. Továbbá öröklési szerződés esetében – a tartási és életjáradéki szerződés szabályainak alkalmazhatósága folytán – az ott megállapított rendelkezések is irányadók, tehát bármelyik fél kérheti a bíróságtól is a szerződés megszüntetését.

5.8. A szerződések nyilvántartása

A 4/2009. (III. 6.) IRM rendelet értelmében a közjegyző az általa készített öröklési szerződést, valamint a nála nyílt vagy zárt letétbe helyezett öröklési szerződést a Végrendeletek Országos Nyilvántartásában rögzíti.

Az öröklési szerződés esetében az örökhagyó neve, az eljáró közjegyző neve és annak ténye lesz nyilvántartva, hogy az öröklési szerződést a közjegyző készítette, vagy azt nála letétbe helyezték. A hagyatéki eljárás során az annak lefolytatására illetékes közjegyző a nyilvántartásból tájékozódik annak megállapítása érdekében, hogy az elhunyt élt-e bármilyen végintézkedési lehetőségével, nevezetesen öröklési szerződés megkötésére sor került-e.

A szindikátusi szerződés esetében egyetlen jogszabály sem ír elő nyilvántartásba vételi kötelezettséget. Amennyiben a felek a társasági szerződésben utalnak arra, hogy bizonyos kérdéseket szindikátusi szerződésben rögzítettek, akkor az is a cégiratok részét fogja képezni, és be kell nyújtani a cégbíróság felé, így a szindikátusi szerződés mindenki számára megismerhető és nyilvános lesz. Ám a kötelező nyilvántartásra vonatkozó előírás hiányában a felek ezzel a lehetőséggel nem élnek, így titkos megállapodásként kezelik az együttműködésüket rendező szerződést.

5.9. Az öröklési és a szindikátusi szerződés viszonya más szerződésekhez

Öröklési szerződés esetében a végrendelettel való viszonyrendszer vizsgálatát tartjuk indokoltnak. Az örökhagyó döntésén múlik, hogy halála esetére vagyonával miként rendelkezik, egyáltalán azzal rendelkezni szeretne-e. Amennyiben a tartás, a gondozás vagy az életjáradék fejében a vagyona csak meghatározott részében nevezi örökösévé a szerződő felet, a fennmaradó vagyon tekintetében a törvényes öröklés szabályai érvényesülnek, vagy egyéb végintézkedési formával élhet az örökhagyó. Amennyiben egyéb végrendelezési

formával él az örökhatározó, és az ellentétben áll az öröklési szerződés tartalmával, mert olyan vagyronról rendelkezik, amelyről korábban már az öröklési szerződésben rendelkezett, akkor az öröklési szerződés lesz az elsődleges, és az azzal későbbi végintézkedésbeli rendelkezés érvénytelen. A meghatározó tényező az időbeliség és a favor testamenti elve, ellentétben a szindikátusi szerződés és a társasági szerződés viszonyában.

Ha a szindikátusi szerződés a társasági szerződés valamely rendelkezésével ellentétben áll vagy negligálja azt, az a szindikátusi szerződés érvénytelenségét eredményezi. Ugyanis általánosan elfogadott álláspont, hogy a társasági szerződés primátusa érvényesül, mert a szindikátusi szerződés célja, hogy a társasági szerződést kiegészítse, olyan kérdést szabályozzon, amelyet a felek nem kívántak transzparenssé tenni a társasági szerződésben.

6. Szindikátusi szerződés versus öröklési szerződés a társasági jogban

Az előző pontban tett összehasonlítás alapján megállapítható, hogy jogilag nincs annak akadálya, hogy a felek öröklési szerződési tartalommal megtöltött szindikátusi szerződést kössenek a gazdasági társasági jogviszonyt érintően, ugyanis a szindikátusi szerződés a szabályozottságának hiánya okán olyan rugalmas és a felek igényeihez igazítható szerződés, amely folytán öröklési tartalommal is kitölthető.

Az öröklési jellegű szindikátusi szerződés a társaság tagjai közötti együttműködést szabályozza, a gazdasági társaságban tagsági jogviszonnyal rendelkező fél halála esetére. A szerződés csak írásban köthető, mégpedig az írásbeli végrendeletre vonatkozó alakosság megtartásával. A szerződés tárgya az a gondozás, tartás vagy életjáradék, amelyet a szerződésben örökössé nevezett tag köteles teljesíteni az örökhatározó tag javára. A szerződés tartalmának kialakítása során az öröklési, tartási és életjáradéki szerződés kogens előírásaira kell figyelemmel lenniük a tagoknak. A szerződés módosítása, megszűnése és megszüntetése esete a szindikátusi szerződésnél tett megállapításokhoz képest annyiban bővül, hogy a bíróság általi módosítás vagy megszüntetés lehetősége is biztosított, ami ebben az esetben a szindikátusi szerződés titkos jellegét nem érinti. Az öröklési jellegű szindikátusi szerződés ebben az esetben egyidejűleg két nyilvántartásban is szerepelhet: öröklési szerződési jellege folytán a Végrendeletek Országos Nyilvántartásában, szindikátusi szerződési jellege folytán pedig a cégnyilvántartásban, feltéve, ha a társasági szerződés utalást tartalmaz a speciális kooperációs kontraktusra, vagy a felek így döntenek.

Tehát elmondható, hogy mindkét szerződés együttműködést szabályoz, a szindikátusi szerződésbeli együttműködés azonban egy tágabb kategória, amelybe az öröklési tartalom, az ilyen jellegű tagi együttműködés beleolvasható.

7. Az osztrák öröklési szerződés

Az osztrák jog alapján az öröklési szerződés házassági szerződésnek minősül,⁴⁷ amely a végrendeletekkel ellentétben egyoldalúan nem vonható vissza, vagyis csak közös megegyezéssel

⁴⁷ Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch (a továbbiakban: ABGB) 1217. §

szüntethető meg. Ez egy olyan jogügylet az örökhagyó és az örökös között, amellyel a megállapodás szerint – amennyiben túléli az örökhagyót – az örökös felhívják öröklésre.⁴⁸

Az öröklési szerződés jogintézményének vonatkozásában a magyar és az osztrák jog között lényeges eltérés tapasztalható. A magyar jog minimális alanyi korlátozásán túlmenően (nem tehet minden személy az általa megkívánt formában végrendeletet) bárki szabadon köthet egymással ilyen szerződést, az osztrák jog ehhez képest csak a házastársak számára engedélyezi ezt,⁴⁹ amin nem változtat a 2017. január 1-jén hatályba lépett öröklési jogi novella sem. Örökös lehet akár az egyik házastárs, de kölcsönösen is megnevezhetik egymást örökösnek, harmadik személyt azonban nem jelölhetnek meg. Az osztrák szabályozás fényében elismerhető az a gondolat, hogy helytelen akképp rendelkezni az öröklési szerződésben, hogy harmadik személyt jelölnek meg örökösként, hiszen léteznek harmadik személy javára szóló szerződések, de maga a törvénykönyv erre lehetőséget adna,⁵⁰ és nem fogalmaz egyértelműen, hogy ilyen szerződés csak házastársak között köthető. Harmadik személy örökössé nevezése a magyar jogban sem lehetséges, a leendő örökhagyó és örököse között kell a szerződést megkötöni.

Az osztrák öröklési szerződésről is megjegyezhető, hogy a szerződések és a végrendeletek között helyezkedik el, mint a magyar jogban, mindkettő jellegzetességeivel rendelkezik.⁵¹ A kontraktus alakszerűségét tekintve a magyar szabályozással bizonyos szempontból rokonítható vonás, hogy az öröklési szerződés esetében az érvényesség érdekében a közjegyzői okiratoknak és az írásbeli végrendeleteknek kell megfelelni,⁵² míg a tartalmat tekintve alapvetően a végrendeletekre irányadó anyagi feltételeknek kell eleget tenni.⁵³ Ez utóbbit vizsgálva nem kapunk olyan „instrukciót”, amely szerint az örökössé nevezés fejében tartás vagy életjáradék lenne az ellenszolgáltatás, ez nem tartalmi elem.

Az osztrák irodalomban is megjelent az az álláspont, amely szerint az üzletrészek átruházása folyamán életjáradék is lehet az ellenszolgáltatás, amit érdemes és lehetséges is úgy kombinálni, hogy az életjáradéki szerződés megkötésekor (vagy egy meghatározott, de a szerződéskötéstől számítva – nem hosszabb időn, például 1-2 hónapon belül) nyújtandó fix összegből és a tulajdonképpeni, meghatározott időközönként rendszeresen visszatérő életjáradékból álljon.⁵⁴ Ugyanakkor az előbbiekkal egyezően ez nem képezi az öröklési szerződésbeli kötelezettség teljesítését, mint az életjáradék megfizetése. Az életjáradék meghatározásának módja minden aggály nélkül átültethető a magyar jogba.

⁴⁸ APATHY, P. (2015): Erbrecht. In RIEDLER, A. (Hrsg.): *Zivilrecht VII*. Wien, LexisNexis Verlag. 127.

⁴⁹ ABGB 1249. §.

⁵⁰ WELSER, R. (2007): *Grundriss des bürgerlichen Rechts Band II: Schuldrecht Allgemeiner Teil, Schuldrecht Besonderer Teil, Erbrecht*. Wien, Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung. 522.

⁵¹ WELSER 2007, 522., APATHY 2015, 128.

⁵² ABGB 1249. §.

⁵³ WELSER 2007, 523.

⁵⁴ KALSS, S. – PROBST, S. (2013): *Familienunternehmen*. Wien, Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung. 714.

8. A családi vállalkozások mint jogi kategória

Jelentős szerep jut a vidéki népesség megtartásában a helyi családok által működtetett családi vállalkozásoknak, amelyek meghatározók lehetnek a gazdaságban, valamint javítják a működési területük szociális és kulturális állapotát, ezáltal az adott régió szerves társadalmi képződményeivé válhatnak.⁵⁵

Ausztrák jogirodalom a magyarhoz képest többet foglalkozik a családi vállalkozásokkal mint lehetséges társulási formákkal. Ezek a vállalkozások a többi, hagyományos értelemben vett gazdasági társaságtól tulajdonosi körükben és a társaságok céljaiban különböznek. Az ilyen társaságoknak nem az az elsődleges céljuk, mint a többi profitorientált társaságnak, hogy minél gyorsabban a lehető legmagasabb nyereségre tegyenek szert, hanem működtetésük folyamán jelentős szerepet játszanak a következő generációkról való hosszú távú gondoskodásnak, a családtagok vagyoni biztonságának, a családi vagyon megőrzésének elvei.⁵⁶

E vállalkozásoknak nincs jogszabályban lefektetett fogalmuk, a vonatkozó szakirodalomban különböző meghatározásokat találunk. Az ügynevezett név szerinti családi vállalkozások cégnevében egy család neve szerepel. A családi ellenőrzés alatt álló családi vállalkozásokban maximum három természetes személy a szavazatok legalább 50%-ával rendelkezik; míg vannak olyan családi vállalkozások, amelyek keretében szintén a szavazatok legalább 50%-ával rendelkező tulajdonosok, akik ugyanannak a családnak tagjai, a társaság vezetésében is részt vesznek.

További fogalmi ismérvként jelölhető meg, hogy a családtagok akarata elsődlegesen arra irányul, hogy mint egész család a legfelsőbb szinten irányítsák túlnyomó többségben a társaságot,⁵⁷ valamint fennáll annak a szándéka is, hogy a vállalkozást több generáción át működtessék, és az a család ellátását is szolgálja.⁵⁸ Tehát az objektív kritériumokhoz (úgy mint a részesedés nagysága, ezen keresztül a szavazásra való jogosultság mértéke, a vezető és ellenőrző pozíciók kézben tartása) párosulnak szubjektívnek tekinthető vonások (a cég folytatására irányuló akarat, felelősségvállalás) ahhoz, hogy a társaságot családi vállalkozásnak tekinthessük.⁵⁹ Nem zárható ki tehát a családi vállalkozás fogalma abban az esetben sem, ha adott társaság társasági részesedései nem egy család tulajdonában állnak, hanem több családban, illetve a családhoz képest idegen személyek is a társaság tagjaivá váltak.⁶⁰ Megjegyzi azt is az irodalom, hogy családi vállalkozás esetében nem feltétel, hogy az többszemélyes társaság legyen.⁶¹ Az osztrák közgazdasági és jogi elemzés esetleges magyar átvétele nem eredményezne idegen hatást, hasonló megfontolások a magyar cégek vonatkozásában is megállnák a helyüket.

Jelentős kérdés ezeknél a jellemzően kkv.-nak minősülő vállalkozásoknál a sikeres utódlás véghezvitele. A vállalkozások sokszor nem rendelkeznek meghatározott tárgykörökben belső szabályozással, amelyek szükség esetén kellenének. E hiányok közé tartoznak

⁵⁵ KALSS–PROBST 2013, 302.

⁵⁶ KALSS–PROBST 2013, 2.

⁵⁷ KALSS–PROBST 2013, 9–12.

⁵⁸ KALSS–PROBST 2013, 16.

⁵⁹ KALSS–PROBST 2013, 17.

⁶⁰ KALSS–PROBST 2013, 77.

⁶¹ KALSS–PROBST 2013, 12–13., 191.

a vitarendezési mechanizmusok vagy éppen az utódlás kérdésköre, amelyek rendezésére gazdasági, de inkább személyes és érzelmi alapokon nyugodva nem is készülnek fel. A keretszabályozás nem mindig tudja ezeket megnyugtatóan kezelni, ami aztán a családi vállalkozások megszűnését eredményezheti, de ezeket a kereteket pontosan ismerni kell, amelyekre alapozva aztán a hiátusok kiküszöbölhetők.⁶²

A magyar jogirodalom hiányosságai ellenére meggyökeresedett ez a típusú (de a hagyományos gazdasági társaságokhoz képest nem eltérő, hanem ugyanolyan formákban működő) társasági forma. Ausztriához hasonlóan Magyarországon is elterjedt ez: a hazai vállalatok 70%-a van családi tulajdonban, a GDP több mint felét adják, a munkavállalók felét dolgoztatják. Magyarországon is a generációváltás az egyik legjelentősebb kihívás, ennek ellenére nincs kidolgozott utódlási terv, ami miatt a vállalatok kétharmada megszűnhet e folyamat során.⁶³

A problémák megoldásának egyik eszköze az öröklési szerződés lehet. A többi átruházó szerződéshez képest ennek az az előnye, hogy a családi vállalkozásban részt vevő tag úgy gondoskodik az utódlásról, hogy ő maga továbbra is maradhat e minőségében egészen haláláig. A szerződésben lehetőség van a vagyon egy részére nevezni az örökös, és az örökhagyó ennek ellenértékének megfelelően lesz jogosult tartásra, gondozásra, életjáradékra attól függően, hogy az adott szituáció melyiket kívánja meg, és miben állapodik meg az örökhagyó tag és a szerződéses örökös. A hazai ilyen jellegű vállalkozásoknál is szempont lehet az, hogy a családtagok működtessék tovább, és megfelelő rokoni kapcsolatok esetén a leendő örökhagyó is ennek figyelembevételével kívánja utódját kiválasztani. Az öröklési szerződéssel arra is lehetőség nyílik, hogy a vállalkozás mindennapi ügyvitelében vagy annak foglalkozási területében jártas személlyel (lehetőség szerint valamely e szempontból alkalmas családtaggal) kerüljön sor a megállapodásra. E társaságok az utódlás megfelelő tervezése esetén nagyobb eséllyel működhetnek tovább, biztosítva a munkát ezáltal a munkavállalóknak, és továbbra is támogatva a helyi gazdaságot és kultúrát (például különböző rendezvények pénzügyi fedezetének nyújtása révén).

9. Összegzés

Ahogy azt a tanulmányban bemutattuk, az osztrák családi vállalkozások mind a vállalkozást alkotók személyében, mind pedig a vállalkozás céljában különböznek a klasszikus gazdasági társaságoktól. Ugyanis utóbbiakat egymástól idegen, családjogi értelemben véve kapcsolatban nem álló személyek alkotják, ellentétben a családi vállalkozásokkal, ahol kizárólag a családtagok vagy több család tagjai működnek együtt akár családtagok nem minősülő, „idegen” személyek közreműködésével. A családi vállalkozások keretében ezért sokkal nagyobb hangsúlyt kap a vállalkozás több generáción át való működtetése, és ezáltal a család tagjai ellátásának, megélhetésének a biztosítása, valamint annak a ténye, hogy a vállalkozás családon belüli továbbörökítése biztosított legyen.

Az osztrák jog alapján az öröklési szerződés házassági szerződésnek minősül, és csak házastársak között köthető, éppen ezért harmadik személyek ilyen jogviszonyba való

⁶² KALSS–PROBST 2013, 4.

⁶³ Lásd: www.vg.hu/kkv/optimistak-a-csaladi-cegek-475310 (A letöltés dátuma: 2016. 11. 09.)

bevonására nincs lehetőség. Egy ilyen konstrukció nem felel meg annak a követelménynek, hogy a családi vállalkozás továbbörökítése öröklési szerződéssel biztosított legyen, ellentétben a magyar szabályozással. A magyar öröklési szerződés megkötéséről tetszés szerinti személyi kör dönthet, ezáltal biztosítható a családi vállalkozás továbbörökítése, annak ellenére, hogy ez a bírói gyakorlat alapján nem elterjedt.

Az öröklési tartalmú szindikátusi szerződés megkötésére minden további nélkül lehetőségük van a gazdasági társaság tagjainak, ugyanis a szindikátusi szerződés bármilyen tartalommal megtölthető, ha az a gazdasági társaság tagjainak együttműködésére vonatkozik.

Végső következtetésként megállapíthatjuk, hogy az öröklési szerződés alaki és tartalmi feltételeinek megfelelő szindikátusi szerződés alkalmas arra, hogy a családi vállalkozások családon belüli továbbörökítését biztosítsa. Az öröklési szerződés sajátosságait magán hordozó szindikátusi szerződés a lehető legteljesebb mértékben szolgálja a vidék népességmegtartó erejét, hiszen azáltal, hogy a családi vállalkozás továbbörökítését biztosítja, a leszármazó családtagok számára a munka és a megélhetés lehetőségét teremti meg, amely a fiatal generációk számára ösztönzőleg hat az elvándorlás megakadályozásában, hozzájárulva ezáltal a vidék és annak népessége megtartásához.

Felhasznált irodalom

- ADORJÁN L. (1999): Társasági részesedések – értékpapírok a hagyatékban. *Gazdaság és Jog*, 1999/11. 7–9.
- ANKA T. (2014): Öröklési szerződés. In OSZTOVITS A. szerk.: *A Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény és a kapcsolódó jogszabályok nagykommentárja IV. kötet*. Budapest, Opten Informatikai Kft.
- APATHY, P. (2015): Erbrecht. In RIEDLER, A. (Hrsg.): *Zivilrecht VII*. Wien, LexisNexis Verlag.
- BALÁSHÁZY M. (1993): A szindikátusi szerződés a társasági és a polgári jog határán. *Gazdaság és Jog*; 1993/5. 16–18.
- BOÓC Á. (2014): Közkereseti társaság. In PETRIK F. főszerk. – SÁRKÖZY T. szerk.: *Polgári jog – A jogi személy*. 2. átdolgozott, bővített kiadás. Budapest, HVG-Orac Lap- és Könyvkiadó Kft.
- GLAVANITS¹. (2013): A kockázati tőkebefektetéshez kapcsolódó szindikátusi szerződés a magyar és a nemzetközi szerződési gyakorlatban. In SZOBOSZLAI-KISS K. – DELI G. szerk.: *Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére*. Győr, Universitas Győr Nonprofit Kft. 194–204.
- HAITSCH Gy. (2003): Szerződés létrehozásának mellőzése előszerződés alapján annak következtében, hogy a szerződés tartalma nem határozható meg. *Gazdaság és Jog*, 2003/3. 25–26.
- JASZTRABSZKI T. (2000): A szindikátusi szerződés. *Cég és Jog*, 2000/7–8.
- JUHÁSZ J. (1991): Szerződések ütközése kft-ken belül, avagy felesleges duplicitás? *Magyar Jog*, 1991/12. 731–732.
- KALSS, S. – PROBST, S. (2013): *Familienunternehmen*. Wien, Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung.
- KISFALUDI A. – SZABÓ M. szerk. (2008): *A gazdasági társaságok nagy kézikönyve*. Budapest, Complex Kiadó Jogi és Üzleti Tartalomszolgáltató Kft.
- KISFALUDI A. (2009): Társasági jogviták választottbíróóság előtt. *Acta Conventus de Iure Civili*, Tomus X. Szeged, Lectum Kiadó. 19–155.

- KISFALUDI A. (2014): Közkereseti társaság. In VÉKÁS L. – GÁRDOS P. szerk.: *Kommentár a Polgári Törvénykönyvhöz*. Budapest, Wolters Kluwer Kft.
- KISFALUDI A. (2014): *Részvénytársaság*. In VÉKÁS L. – GÁRDOS P. szerk.: *Kommentár a Polgári Törvénykönyvhöz*. Budapest, Wolters Kluwer Kft.
- KISS D. (2000): A szindikátusi szerződés. *Cégvezetés*, 2000/3. 48–52.
- KOLBEN Gy. (1996): *A szindikátusi szerződés*. Budapest, KJK.
- KOMÁROMI G. – PÁZMÁNDI K. (2014): Korlátolt felelősségű társaság. In PETRIK F. főszerk. – SÁRKÖZY T. szerk.: *Polgári jog – A jogi személy*. 2. átdolgozott, bővített kiadás. Budapest, HVG-Orac Lap- és Könyvkiadó Kft. 191–192.
- LUKÁCS M. – SÁNDOR I. – SZÜCS B. (2003): *Új típusú szerződések és azok gyakorlata a gazdasági életben*. Budapest, HVG-Orac.
- MENYHÁRD A. (2009): *A szindikátusi szerződés kikényszeríthetősége*. Acta Conventus de Iure Civili, Tomus X. Szeged, Lectum Kiadó.
- NAGY BARNA K. (2015): A szindikátusi szerződés. *Debreceni Jogi Műhely*, 2015/3–4. Elérhető: www.debrecenijogimuhely.hu/archivum/3_4_2015/a_szindikatusi_szerzodes/ (A letöltés dátuma: 2016. 11. 14.)
- NAGY BARNA K. (2016): Néhány gondolat a szindikátusi szerződésről jogtörténeti aspektusban. *Opuscula Civilia*, 2016/5. Elérhető: http://akk.uni-nke.hu/uploads/media_items/2016_-evi-5_-szam_opuscula-civilia.original.pdf (A letöltés dátuma: 2016. 11. 14.)
- OROSZ Á. (2014): Öröklési szerződés. In PETRIK F. főszerk. – WELLMANN Gy. szerk.: *Polgári jog – Bevezető és Záró Rendelkezések. Az ember mint jogalany, Öröklési jog*. 2. átdolgozott, bővített kiadás. Budapest, HVG-Orac Lap- és Könyvkiadó Kft.
- PAPP T. (2011): Gazdasági társasági formák Magyarországon – Előnyök és hátrányok rendszere. In *Acta Conventus De Iure Civili Tomus XIII*. Szeged, Lectum Kiadó.
- PAPP T. (2015): *Atipikus szerződések*. Budapest, Opten Kft.
- PAPP T. szerk. (2011): *Társasági jog*. Szeged, Lectum Kiadó.
- SÁNDOR T. (2014): A részvény. In PETRIK F. főszerk. – SÁRKÖZY T. szerk.: *Polgári jog – A jogi személy*. 2. átdolgozott, bővített kiadás. Budapest, HVG-Orac Lap- és Könyvkiadó Kft. 272.
- SÁRKÖZY T. (2002): A szindikátusi szerződésről. In SÁRKÖZY T. – VÉKÁS L. szerk.: *Eörsi Gyula Emlékkönyv*. Budapest, HVG-Orac 173–191.
- SZABÓ G. (2012): Gazdasági társaság a szindikátusi kötelemben. *Céghírnök*, 2012/5. 7–11.
- SZABÓ G. (2012): Texas Shoot-out, avagy biztosítéki konstrukciók a szindikátusi kötelemben. *Debreceni Jogi Műhely*, 2012/3. Elérhető: www.debrecenijogimuhely.hu/archivum/3_2012/texas_shootout_avagy_biztositeki_konstrukciok_a_szindikatusi_kotelemben/ (A letöltés dátuma: 2016. 11. 14.)
- SZALMA J. (2016): A kötelelrész, a végintézkedési szabadság és az öröklési szerződések az európai és a magyar magánjogban. *Jogtudományi Közlöny*, 2016/7–8. 377–382.
- SZUCHYR. (2014): A szindikátusi szerződés és a társasági szerződés kollíziója az új Polgári Törvénykönyv alapján. In MISKOLCZI BODNÁR P. – GRAD-GYENGE A. szerk.: *Megújulás a jogi személyek szabályozásában*. Budapest, KRE ÁJK. 61–71.
- TÓTH I. (1995): A társasági jog és a hagyatéki eljárás. *Céghírnök*, 1995/7. 4.
- TÖRÖK T. (2011): Az üzletrész- és a részvényátruházás, -átszállás korlátozása és kizárása. *Gazdaság és Jog*, 2011/2. 3–10.
- ÚJLAKIL. (1997): A társasági és szindikátusi szerződés összefüggései. *Gazdaság és Jog*, 1997/2. 24.

- VÉKÁS L. – WEISS E. (2014): Öröklési szerződés. In VÉKÁS L. – GÁRDOS P. szerk.: *Kommentár a Polgári Törvénykönyvhöz*. Budapest, Wolters Kluwer Kft.
- VÉKÁS L. szerk. (2013): *A Polgári Törvénykönyv magyarázatokkal*. Budapest, Complex Kiadó Jogi és Üzleti Tartalomszolgáltató Kft.
- VEZEKÉNYI U. (2014): *Részvénytársaság*. In OSZTOVITS A. szerk.: *A Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény és a kapcsolódó jogszabályok nagykommentárja IV. kötet*. Budapest, Opten Informatikai Kft.
- WELSER, R. (2007): *Grundriss des bürgerlichen Rechts Band II: Schuldrecht Allgemeiner Teil, Schuldrecht Besonderer Teil, Erbrecht*. Wien, Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung.

Az élelemhez való jog megjelenésének társadalmi igénye

Téglásiné Kovács Júlia

1. Bevezetés

A tanulmány kiindulási pontja, hogy az alapjogok megjelenését az egyes korokban más és más prioritások, társadalmi igények hívták életre, amelyek hatására más alapjogok váltak hangsúlyossá, és a fejlődés során az alapjogok jellege is megváltozott. Az élelemhez való jogot a globális (mennyiségi és minőségi) éhezéstől való félelem hívta életre. Maga az éhezés jelentette probléma gyakorlatilag egyidős az emberiség megjelenésével, alapvetően a szegényebb társadalmi rétegeket érintette, de idővel a világ fejlett országainak is szembesülnie kellett a minőségi éhezés és a túltápláltság problémájával, amely azonban már nemcsak a szegényebb társadalmi rétegeket érinti, hanem a magasabb életszínvonalon élőket is (lásd a magas mértékű civilizációs betegségekben szenvedő személyek nagy létszámát). A tanulmányban azt kívánom közelebbről megvizsgálni, hogy az élelemhez való jog élelmiszerbiztonsági, illetve az élelmiszer-biztonsági oldala milyen társadalmi, gazdasági-politikai, valamint környezeti kockázatoknak van kitéve, amelyek előhívják az élelmiszer alapjogi jellegű megjelenésének és kezelésének igényét.

Az alapjogok fejlődésében fontos szerepet játszott két, a 18. század végén elfogadott politikai dokumentum: Amerikában a Függetlenségi nyilatkozat, Franciaországban pedig az Emberi és polgári jogok nyilatkozata. Ezek bár eltérő politikai közegben, más világnézeti alapon fogalmazódtak, központi mondanivalójukat tekintve van egy lényeges egyezés: *az egyéni jogok nem az államtól származnak, az egyénnek vannak olyan jogosultságai, amelyet tőle az állam sem vonhat el.*¹ Ezek nem csupán politikai akaratot kinyilvánító dokumentumok voltak, hanem az akkori társadalmak szabadságvágyát tükrözték. Ebből pedig egyenes út vezetett a személyes és politikai szabadságjogok (az úgynevezett első generációs jogok) elismeréséhez és alkotmányi szintű deklarációjához. E jogok tipikusan az állami be nem avatkozást követelik meg; az állammal szemben az az elvárás, hogy ne hozzon olyan jogszabályt, ne alkalmazzon olyan egyedi intézkedést, amely sértené az egyén életét, tulajdonát, szabadságát stb.

A 19. század végén a *Rerum Novarum*² kezdetű pápai enciklikában is megfogalmazódtak szociális igények az első világháborút követően egyre inkább felerősödtek az állammal szemben. A kilátástalan gazdasági és szociális helyzet (munkanélküliség, a szociális

¹ CSINK L. – T. KOVÁCS J. (2013): Paradigmaváltás a környezet alapjogi jellegében? *Jogelméleti Szemle*, 4. sz. 42.

² XII. Leó pápa 1891-ben kiadott enciklikája munkáskérdésről, amelynek ismertetése elérhető: <https://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=125> (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.)

ellátórendszer fejletlensége, kórházak, egészségügyi ellátórendszerek, iskolák hiánya) új igényeket ébresztett a társadalomban, amelynek következtében megjelentek az úgynevezett második generációs jogok, a gazdasági, szociális és kulturális jogok. Jellemüket tekintve ezek alapvetően abban különböznek az első generációsoktól, hogy aktív állami beavatkozást igényelnek, vagyis esetükben nem elegendő a pusztán alkotmányi deklaráció, hanem szükséges az is, hogy az állam tevőlegesen működjön közre az érvényesülésben (építsen iskolát, kórházat, teremtsen munkahelyeket, biztosítson szociális ellátásokat stb.). Ezen alapjogok filozófiai jellege is eltérő; a természetjogi megközelítést ebben a körben a pozitivisták meg-
alapozás váltotta fel.

Ahogy a 18. század végén a személyes és politikai szabadságjogok kiteljesedése az egyének szabadságvágyának volt a következménye, úgy a 20. század első felében is egy társadalmi jelenség, a polgárok biztonságvágya hívta életre a gazdasági, szociális, kulturális jogokat. A második generációs jogok megjelenése nem eredményezte az első generációs jogok eltűnését, súlyponti eltolódást viszont jelentett: a társadalmi változás új alapjogokat hívott életre a korábbiak mellé.³

A harmadik generációs jogok megjelenéséhez a globalizációs kihívások és a technikai fejlődés vezetett. A harmadik generációs jogoknak csak egy része az, amely a jog fejlődése eredményeként (nemzetközi jog vívmányai, valamint a sérülékeny csoportok jogai) került előtérbe, másik részük a technológiai fejlődés révén (adatvédelem, illetve a biotechnológiai kérdések: klónozás, GMO), a harmadik generációs jogok harmadik része pedig (az egészséges környezethez való jog, vízhez való jog, élelemhez való jog) az emberiség létének alapvető biológiai funkcióit – ahogy azt az Alkotmánybíróság a környezethez való jogot értelmező alaphatározatában, a 28/1994. (V. 20.) AB határozatában is meghatározta –, az élethez való jog objektív intézményvédelmi oldalát biztosítja.

A harmadik generációs alapjogok biológiai életfeltételeket biztosító csoportjának megjelenését azon felismerés hívta életre, hogy az emberiség fejlődésével párhuzamosan a természetben okozott károk arányosan nőttek, amely környezeti ártalmaknak számos negatív következménye van az emberiséget körülvevő élővilág jelenére, illetve jövőjére és ezáltal az egész emberiségre nézve. Ennek hatására kezdtek fókuszálni a környezethez való jogra (ezen belül nemzetközi és alkotmányos államcélként a biológiai sokféleség védelmére, a globális felmelegedés folyamatának megállítására). Ekkor ismerték el egyetemesen, hogy a biztonságos környezet nélkül az életet biztosító víz és élelem is veszélybe kerül.

A harmadik generációs biológiai jogok az emberi lét feltételeinek az alapjait képező jogok, megjelenésüket tekintve a második világháborút követő nemzetközi emberi jogi egyezményekben jelentek meg először, ezt követően szivárogtak be a nemzeti alkotmányjogi gondolkodásba, illetve jelentek meg az egyes alkotmányok szövegében.

A jelenkor legnagyobb kihívása az emberiség számára biztosítani a mindennapi betevő falatot, viszont a növekvő népesség és gazdaság, növekvő erőforrás-felhasználást kíván, amely egyre csak gerjeszti a népességnövekedést.⁴ A fenntartható fejlődés, a fenntartható mezőgazdaság és élelmiszerlánc mind sokat vitatott eszmények, ugyanis csak a naiv fogyasztói társadalom képes elhinni azt a tévképzetet, hogy „minél többet veszünk, annál

³ CSINK – T. KOVÁCS 2013, 43.

⁴ HETESI Zsolt (2015): *A felélt jövő*. Budapest, Fenntartható Fejlődés Egyetemközi Kutatócsoport. Elérhető: www.geo-solar.net/pages/123321/contents/static/28/jovokep.pdf (A letöltés dátuma: 2016. 11. 27.)

többet spórolunk”. A környezetünk erőforrásai – benne az élőlények, a termőföld és az ivóvíz – mind végesek, így azon felfogás, miszerint a folytonos szociális jólétet az ökológiai eltartóképességgel arányos módon tudjuk megőrizni, nehezen tartható fenn.⁵

A nemzetközi környezetvédelmi sajtó arról ad hírt, hogy mára az iparosított mezőgazdálkodás, a zöld forradalom elérte a határait, az alkalmazott módszerek pedig egyre jobban szegényítik a talajt, és rontják a termelés feltételeit. Ezért a befektetett erőforrásokat növelni kell, újabb növényvédőszeres, több műtrágya szükséges, de ezzel a termelés már harminc éve alig nő. A Föld gabonataralékai pedig egyre csak csökkennek.⁶

Az élelemhez való jogot a globális (mennyiségi és minőségi) éhezéstől való félelem hívta életre. Bár maga az éhezés kérdése gyakorlatilag egyidős az emberiség megjelenésével, és a probléma alapvetően a szegényebb társadalmi rétegeket érintette, idővel azonban a világ fejlett országainak a minőségi éhezés és a túltápláltság problémájával is szembesülnie kellett, amely viszont már nem a szegényebb társadalmi rétegeket érinti, hanem a magasabb életszínvonalon élők, különösen az úgynevezett „civilizációs betegségek” által.⁷

Az élelemhez való jog alapjogi generációs besorolása nem egységes, megjelenését és tartalmát tekintve végighúzódik az alapjogok valamennyi generációján. A 20. század második felében, a második generációs jogokat rögzítő nemzetközi emberi jogi dokumentumokban (lásd GSZKE) fogalmazták ezt meg először. Így *időbeli* megjelenését tekintve az *emberi jogok harmadik generációjába* sorolandó, lévén, hogy az emberi jogoknak ez a generációja a 20. század második felében, kiváltképp a hetvenes-nyolcvanas években jelent meg.⁸

Az élelemhez való jog *szerkezetét* tekintve azonban mind az első, mind a második generációs jogokra jellemző sajátosságokkal is rendelkezik. *Tartalmát* tekintve ugyanis jellemző rá mind a passzív állami magatartás (amely kiváltképp az első generációs jogok attribútuma), mind a második generációs jogok esetén elvárt aktív állami szerepvállalás is. Jellegét tekintve továbbá az emberi léthez kapcsolódó jog, így köthető a természetjogi felfogáshoz, például az elesettek megsegítésének követelménye, valamint az állami hatalom alatt álló személyekről való fizikai gondoskodás követelménye révén (például a fegyveres erők ellátása, a szabadságvesztésüket töltő elítéltekről való gondoskodás).

⁵ A fenntartható mezőgazdaság, azon belül az élelmiszerlánc olyan fejlődés, amely kielégíti a jelen igényét anélkül, hogy veszélyeztetné a jövő nemzedékek esélyét arra, hogy ugyanezekkel az igényekkel a jövőben ők is élni tudjanak (2010. augusztus 17–22. között Budapesten tartott, I. Fenntartható Élelmiszerlánc Világtalálkozó). Oláh János szerint csak a „fenntartható fogyasztásnak van létjogosultsága”, lásd OLÁH J. (2006): *Környezetgazdálkodás. IV. Erőforrásgazdálkodás*. Szarvas, Tessedik Sámuel Főiskola. 54–57. BUKOVICS I. et alii (2014): Fenntarthatóság. In KAISER T. – KIS N. szerk.: *A jó állam mérhetősége*. Budapest, NKE. 141–167.

⁶ 2009-ben 651 millió tonna búza termett a világon, ez 37 millió tonnával kevesebb, mint amennyi előző évben. 2010-ben a rossz időjárás miatt hazánkban is kevesebb volt a gabonatermés, mint korábban. A rendkívüli szárazság miatt Ukrajnában 40%-kal lett kevesebb a búzatermés, mint 2009-ben, míg Oroszországban a 2010. évi tűzvihar olyan rendkívüli károkat okozott, amelyek következtében szinte teljesen leállt az orosz gabona-export. Mindemellett Ázsiában az emelkedő átlaghőmérséklet hatására a rizs is veszélybe került. *Higher Temperatures to Slow Asian Rice Production* (2010). University of California. Elérhető: www.sciencedaily.com/releases/2010/08/100809161138.htm (A letöltés dátuma: 2016. 11. 27.)

⁷ A civilizációs betegségekről lásd: REND A. (1991): „Civilizációs” betegségek. *Keresztény Magvető*, 97. évf. 3. sz. 176–182.

⁸ SÁRI J. – SOMODY B. (2008): *Alapjogok*. Budapest, Osiris Kiadó. 27.; HALMAI G. – TÓTH G. A. szerk. (2003): *Emberi jogok*. Budapest, Osiris Kiadó. 87.

Az élelemhez való jognak mind az élelmezés-, mind az élelmiszerbiztonsági oldala meglehetősen nagy kockázatoknak van kitéve, amelyeket három aspektusból: társadalmi, gazdasági-politikai, valamint környezeti oldalról szükséges megvizsgálni.

2. A megfelelő mennyiséget fenyegető tényezők

Az élelmezésbiztonságot napjainkban számos kockázati tényező fenyegeti, amelyeket egyrészt a társadalmi, másrészt a gazdasági és politikai kockázatok közé, harmadrészt a környezeti kockázatokhoz sorolhatjuk.

2.1. A társadalmi tényezők

Az élelmezésbiztonságot befolyásoló társadalmi tényezők a népesség rohamos tempóban történő növekedésében, a szegénységben, az egészségügyi problémákban, a betegségekben (AIDS), valamint a képzettség hiányában keresendők.

A katolikus egyház is kiemelten foglalkozik az éhezés problematikájával.⁹ A Cor Unum Pápai Tanács¹⁰ az éhezést kiváltó társadalmi okok közé sorolja a *népesség robbanásszerű növekedését*, valamint további társadalmi és kulturális tényezőket, amelyek növelik az éhezést és a krónikus rosszul tápláltság kockázatát. A *táplálkozási tabuk*, a nő társadalmi és családi státusza (amely szorosan összefügg a családszerkezettel), valódi befolyása a családban, az anyák képzetlensége az élelmezési technika terén, az általános írástudatlanság, a korai és néha túl gyakori szülés, a foglalkoztatási bizonytalanság vagy a munkanélküliség mind olyan tényezők, amelyek alul- és rosszul tápláltságot idézhetnek elő.

Az *egészségügyi problémák* és az éhezés közötti összefüggés kérdései – köztük az AIDS-vírus mint az éhínség egyik előidéző tényezője – a 2002-es dél-afrikai éhínségek nyomán merültek fel. Az ezzel kapcsolatos tanulmányok¹¹ rámutattak, hogy mivel a vírus elsősorban a fiatal, munkaképes korosztályban pusztít, emiatt pedig az időseknek kell a gyermekeket és az árvákat felnevelniük, az idősebb korosztály – munkabíró képességéhez mérten – a kevesebb munkát igénylő termékek termelésére áll át, amelyeknek a tápértéke sokkal alacsonyabb. Ennek következtében még kevesebb emberhez jut el a még alacsonyabb tápértékű élelem.

⁹ Érdekes kérdésként merülhet fel ezzel összefüggésben az „erkölcsi kötelesség” törvényi szinten történő kimondása. Ennek megválaszolása elvezethet akár a jog és az erkölcs egymáshoz való viszonyának vizsgálatához is, amelyhez legújabbán lásd RIXER Á. (2010): Mai jogunk jellegadó vonásai. A jog válsága, a válság joga és az új természetjog. *Iustum aequum salutare*, 6. évf. 3. sz. 25–36.

¹⁰ A katolikus egyház Cor Unum Pápai Tanácsának egy, kifejezetten az éhezéstről szóló kiadványában az éhezés kialakulásának okait három fő kategória (gazdasági, társadalmi és politikai) köré csoportosítja, amelyek minden egyes alcsoportja egyenként is súlyos élelmezési válságot képes kialakítani. NÉMETH L. szerk. (2002): Éhezés a világban. Kihívás mindannyiunk számára: a szolidáris fejlődés. *Római Dokumentumok XVII.* Cor Unum Pápai Tanács. Budapest, Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója. 10–27.

¹¹ DE MENEZES, C. et alii (2007): *Hunger and HIV. From Food Crisis to Integrated Care*. London, ACF International Network.

2.2. A gazdasági és a politikai tényezők

Gazdasági és politikai tényező például a szélsőséges neoliberális gazdaságpolitika alkalmazása, amelynek következtében súlyos élelmiszerelosztási anomáliák keletkeznek szerte a világban a teljes nélkülözéstől az erkölcsileg is elítélendő élelmiszer-pazarlásig. Ezen gazdasági-politikai kauzák a külföldi adósságszpirálokban, a mezőgazdasági inputok elérhetőségében, a korrupcióban, a háborúkban és a biotechnológia felhasználásában keresendők.

Egyes elemzések szerint a jelenlegi élelmiszerválság a mezőgazdasági és élelmiszer-árak körüli megnövekedett *spekuláció és korrupció* következménye. Ezzel ellentétes állásponton van Thierry Pouch, aki a mezőgazdasági termékek körül kialakult pénzügyi spekulációt¹² inkább a már kialakult élelmészeti válságra és a mezőgazdasági termékek árának emelkedésére ható és azt súlyosbító tényezőként határozta meg.¹³

Az élelmészbiztonsági krízist az „éhezések irodalma” szerint – többek között – a Világbank, a Nemzetközi Valutaalap és a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) erőszakos *kereskedelmi liberalizációjával*¹⁴ okozta, amelyet rákényszerített a fejlődő országokra, ezáltal a fenntartható élelmiszerpiaci árakat és a helyi élelmiszer-termelést szinte teljesen felszámolta. Ennek hatására egyre többen veszítették el megélhetésüket, egyre többen szegényedtek el és válnak éhezővé.¹⁵ Erre a problémára reagálva a FAO 2008-as konferenciáján Florence Egal azt hangsúlyozta, hogy az élelmészeti krízis elleni küzdelemnek nemcsak tűzoltásszerű programokból kellene állnia, hanem *hosszú távra szóló akcióprogramokat* is meg kellene határozni. Ehhez meg kellene érteni a helyi szinten működő rendszereket, és a helyi adottságokhoz igazodó, fenntartható termelési struktúrákat kellene kialakítani.¹⁶

A *mezőgazdasági liberalizáció* hatására az élelmészbiztonság államilag szabályozott rendszerének gyors leépítése, az árak emelkedése,¹⁷ a magánkereskedő-szektor kudarca és a jövedelmek stagnálása olyan helyzetet teremtett a világban, amelynek során a szegénység fokozódott, és a társadalom ellenálló képessége összeomlott. A liberalizáció során magánkézbe került a mezőgazdasági termékek kereskedelmének szabályozása és ennek egész intézményrendszere.¹⁸

Az élelmészeti válság kialakulásához vezetett az is, hogy a kistermelők gyakran *nem kaphattak hitelt* termelési befektetési célokra. Emellett a fejlődő országok és a nemzetközi

¹² Erre vonatkozólag indult meg egy olyanfajta törekvés az EU-ban, miszerint élelmiszer-alapanyagot tilos a tőzsdére bevinni.

¹³ PALLAGA V. (2008): *Konferencia az Élelmészeti Világnap alkalmából*. Vidékfejlesztési Minisztérium. www.vm.gov.hu/main.php?folderID=2327&articleID=13315&ctag=articlelist&iid=1 (A letöltés dátuma: 2010. 09. 13.)

¹⁴ A WTO termékforgalmi szabályozásáról és sajátos jogértelmezési technikájáról bővebben lásd PALÁSTI G. (2004): A környezet védelme a termékek forgalmának globális szabályozási rendszerében In FAZEKAS J. – PALÁSTI G. szerk.: *Globalizáció – Piacliberalizáció: A világméretű globalizáció megvalósításának jogi eszközrendszere, a piacliberalizációs szabályozás korlátai*. Miskolc, Novotni Kiadó. 319–394.

¹⁵ SIMONYI B. – VARGA G. (2008): *Élelmiszer-önrendelkezés*. Budapest, Védegyelet. 1.

¹⁶ PALLAGA 2008.

¹⁷ Bővebben lásd: KITTA G. – SCHULTZ G. (2008): Agrárpolitika az élelmiszer árak szorításában. In G. FODOR G. – STUMPF I. szerk.: *Végjáték – A 2. Gyurcsány-kormány második éve*. Budapest, Századvég Kiadó. 435–454. és TUNYOGINÉ NECHAY V. szerk. (2006): *Hazai és nemzetközi élelmiszerárak összehasonlítása néhány fontosabb termékpályán*. Budapest, Agrárgazdasági Kutató Intézet.

¹⁸ Bővebben lásd: KARSAI G. (2000): Az élelmiszer-kereskedelem privatizációja. *Közgazdasági Szemle*, 47. évf. 7–8. sz. 565–584.

pénzügyi intézmények *nem fektettek be a mezőgazdaságba*. A legszegényebb országok átlagosan bevételeik 15%-át költik adósságok visszafizetésére, ahelyett, hogy ezt a pénzt az élelmezési biztonságra költenék. Másrészről pedig csupán a népesség csekély része birtokolhatja a megművelhető földterületek nagy részét.¹⁹

Az *élelmiszerek növekvő ára* destabilizáló erőként hat a világgazdaságra, és már több országban is zavargásokhoz vezetett.²⁰ A Világbank vizsgálatai szerint több mint 1,2 milliárd ember él napi 1 dolláros jövedelemszint alatt: ők nem juthatnak sem tiszta vízhez, sem megfelelő egészségügyi ellátáshoz. Elemzése szerint a felfelé tartó élelmiszerárak a fejlődő országokban több mint 100 millió embert taszíthatnak még súlyosabb szegénységbe. Az emelkedő élelmiszerárak és az élelmiszerhiány miatt egyre sürgetőbb szükség van az integrált politikai válaszlépésekre és az élelmiszer-problémák kezelését szolgáló átfogó stratégiákra.²¹

Az *éhezést kiváltó gazdasági okok* közé sorolandó a Cor Unum Pápai Tanács szerint a szakértelem hiánya, a kedvező szolgáltatásra képtelen struktúrák, az egyes személyek bűne, a szeretet hiánya, a fejletlen országok eladósodása és a gazdasági válságokat követő strukturális átalakulás programjai is, amelyek még a jól működő, eredményes szektorokat is súlyosabb válsághelyzetbe hozzák. További kiváltó tényezőként pedig a *politikai hatalomgyakorlást* nevezi meg a katolikus egyház. A 20. században – sajnos – számtalan éhezést kiváltó emberiség elleni bűncselekmény valósult meg. 1932–1933 között Sztálin rendszeresen megfosztotta az ukrán parasztokat az élelemtől, körülbelül nyolcmillió ember halálát okozva. Ezt a hosszú ideig ismeretlen büntényt (*holodomor*, amely szó szerint éhhalált jelent)²² csak a 2000-es évek elején tárták fel, amikor megnyitották a Kreml levéltárát.²³ Idesorolható Bosznia, különösen Szarajevó körülrzárása, amelynek során még a humanitárius segélyeket is lefoglalták, valamint Etiópiában a népesség áttelepítése abból a célból, hogy a kormány egyetlen pártjának politikai ellenörzése alá vonják. Az eredmény több százezer halott, ami az erőltetett migráció és a termőföldek elhagyása által kiváltott éhínség

¹⁹ Például Brazíliában a földbirtokosok 1%-a birtokolja a megművelhető földterület közel felét, míg 4,5 millió földműves családnak még hozzáférése sincs semmilyen földterülethez. TIBA Z. (2006): Éhezés és éhínségek. Elméletek, hipotézisek és a nemzetközi jog összefüggései. *Acta Humana*, 16. évf. 3–4. sz. 89–104.

²⁰ 2010-ben Mozambik utcáin a meredeken emelkedő élelmiszerárak miatt kitört zavargások 13 halálos áldozattal jártak. Hasonlóan feszült a helyzet Egyiptomban is. Pakisztánban a pusztító árvizek közel 10 millió embert tettek hajléktalanná, vö. CAREY, J. (é. n.): *A Common Link Among Fire, Floods, Food Riots: Extreme Weather*. Elérhető: www.greenjustice.org.gr/en/environment/view/a-common-link-among-fire-floods-food-riots-extreme-weather.html (A letöltés dátuma: 2016. 11. 27.)

²¹ Az Európai Parlament 2008. május 22-i állásfoglalása az élelmiszeráraknak az EU-ban és a fejlődő országokban tapasztalt növekedéséről.

²² Azt, hogy az emberek mennyire nincsenek tisztában ezzel a kifejezéssel, az Országos Választási Bizottság és a döntését felülvizsgáló Alkotmánybíróság is elismerte. Indítványozók 2010-ben egy olyan kérdés hitelesítését kérték az Országos Választási Bizottságtól, amelyben szerepelt a „holodomor” kifejezés. Az OVB szerint azonban a választópolgároktól nem várható el, hogy tisztában legyenek a kifejezés pontos jelentésével, enélkül azonban nem lennének ismereteik azzal kapcsolatban, hogy egy eredményes népszavazás esetén pontosan milyen kérdés támogatásáról vagy elvetéséről döntenének, így a kérdés nem felel meg az egyértelműség követelményének. Lásd: 255/2010. (III. 31.) OVB határozat, 84/2011. (XI. 10.) AB határozat

²³ HARTYÁNYI J. (é. n.): *Az 1932-1933-as Ukrajnai Éhínség. Az ukránok ellen elkövetett népirtás*. Elérhető: http://arhiv.ukrajnci.hu/arhiv/hromada_60_hu/istorija/az_1932.htm (A letöltés dátuma: 2012. 02. 09.)

számlájára volt írható. Itt kell említést tenni az élelmiszer megvonásáról Biafrában a 70-es években: ezt a fegyvert használták a politikai szakadás megakadályozására.²⁴

Az éhezés jelenségének politikai vonatkozásait támasztja alá az a megállapítás, miszerint „a modern történelem során az éhínség mindig ott pusztított, ahol hiányzott a demokrácia.”²⁵ Ezt a megállapítást támasztják alá az elmúlt évtizedek nagy éhezései, azonban az is megállapítható, hogy a környezeti események során bekövetkező éhínségek nem feltétlenül az antidemokratikus politika eredményeképpen születnek, de az sem tagadható, hogy amennyiben egy állam politikája a környezeti elemekre nincs tekintettel, akkor ott előbb-utóbb egy környezeti katasztrófa által okozott éhínség is bekövetkezhet.²⁶

2.3. A környezeti tényezők

A környezeti tényezők közé sorolandó a klímaváltozás problémája, a kiszámíthatatlan aszályok és árvizek, a biodiverzitás csökkenése, a termőterületek sorvadása. Általánosan ismert, hogy a 2007–2008-as globális élelmiszerválság egyik kiváltó oka (a nagy szárazságok, alacsony részvények, a fosszilis üzemanyagok magas ára, a növekvő élelmiszer-szükséglet, az agrárium alulfinanszírozottsága és a növekvő exportkorlátozások mellett) az volt, hogy a termények energia-előállítás céljából történő gyártása terjedt el egyre inkább.²⁷ A *mezőgazdasági alapanyagok nem élelmezési célú felhasználása* azon túl, hogy a szűkösen rendelkezésre álló természeti erőforrásokat az energiatermelésben használták fel, a termékek árrobbanását is előidézte. A *bioüzemanyagok* – kiváltképp a mezőgazdasági alapanyagok nem élelmezési célú – felhasználása élénk diskurzust idézett elő a tudományban. *Ezzel kapcsolatban rengeteg vitát generált a 2007-ben meghatározott európai uniós célkitűzés*, amely szerint a szén-dioxid-kibocsátás csökkentésének érdekében a megújuló energiaforrások – ezen belül is a bioüzemanyagok – felhasználási arányát az EU tagállamai négyeszeresére emelik 2020-ra.²⁸

²⁴ NÉMETH 2002, 21.

²⁵ BORVENDÉG Zs. – PALASIK M. (2015): *Vadhajtások. A sztálini természetátalakítási terv átültetése Magyarországon 1948–1956*. Budapest, Napvilág Kiadó. 13.

²⁶ BORVENDÉG 2015, 13.

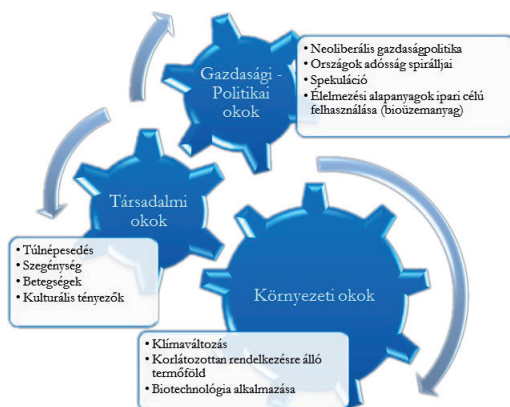
²⁷ HOSPES, O. – VAN DER MEULEN, B. eds. (2009): *Fed up with the Right to Food? The Netherlands' Policies and Practices Regarding the Human Right to Adequate Food*. The Netherlands, Wageningen Academic Publishers. 101.

²⁸ POPP J. (2010): Újabb feszültség a láthatáron az élelmiszer- és bioüzemanyag-ipar között? *Gazdálkodás*, 6. sz. 592–603. Ezzel összhangban 2010. december 5-én lépett hatályba a megújuló energia közlekedési célú felhasználásának előmozdításáról és a közlekedésben felhasznált energia üvegházhatású gázkibocsátásának csökkentéséről szóló 2010. évi CXVII. törvény. Az Országgyűlés 2010. október 11. és 12. ülésnapján tárgyalta T/1243. számú törvényjavaslat vitája során Oberczán Ferenc országgyűlési képviselő, a mezőgazdasági bizottság elnöke kiemelte, hogy „a bioüzemanyag alapanyag-termelése nem von el területet az élelmiszer-termeléstől, így nem is gyakorolhat az élelmiszerekre árfelhajtó hatást [...] [A]z élelmiszer-termelés és a bioüzemanyag nyersanyagtermelése között nem lesz konfrontáció, ugyanis az alapanyag 50–60 százaléka származhat nem élelmezési célú vagy hulladék eredetű forrásból: etanolnál például növények szára vagy gallyak felhasználásából, biodizélnél az élelmiszercélú növényi olajok és állati zsíradékok felhasználásából.” Mivel a törvény fő célja a szén-dioxid-kibocsátás csökkentése lenne, úgy ez a probléma feloldhatóbbá válna a közlekedés átrendezésével és a helyi piacok erősítésével, hiszen a több ezer kilométerről behozott zöldség- és gyümölcsfélék sokkal több energiát használnak fel szállításuk során, mint amennyibe maga a termelésük kerül.

Ez a célkitűzés azonban az Európai Unió tagállamaira vetítve azt jelenti, hogy a teljes földalap közel felét e cél érdekében kell felhasználni. Ez az intenzív monokultúra képes a föld termőképességét lepusztítani, „a világ élelmezésére a természet által (ma még) életet biztosító élelmet megsemmisíteni, a talaj degradációval és egyéb környezeti károkkal vissza nem fordítható rombolást végezni.”²⁹ A termőföld nem élelmezési célú hasznosítása jelentős élelmeszerár-emelkedést okoz, amelynek környezeti hatásai akár még a benzinnél és a dízelnél is rosszabbak lehetnek egyes kutatások szerint.³⁰

Itt kell szólni az emberi tevékenység által okozott környezeti ártalmakról, amelyek hatással vannak a *klimaváltozásra*. Az emberiség az ipari forradalom óta fosszilis energia-hordozókat (szént, kőolajat) éget el, és ezzel üvegházhatású gázokat, főként szén-dioxidot juttat a levegőbe. Ennek eredményeként az utóbbi száz évben a globális átlaghőmérséklet több mint 0,7 °C-kal emelkedett, és ha ez továbbra is a jelenlegi ütemben folytatódik, már a század végére 2 °C-magasabb lesz az átlaghőmérséklet. 2 °C fölötti növekedés már biztos éghajlati katasztrófához vezet. Egyre gyorsabb ütemben tűnnek el végleg különböző növény- és állatfajok a Földről; elolvadnak a sarki jégtakarók; a tengerek vízszintje megemelkedik, sűrűn lakott part menti területeket mosva el, csökkentve ezáltal az élelmeszer termelésére alkalmas területeket.

Az eddigiekben ismertetett okokat és azok egymáshoz való kapcsolatát a következő ábrával lehet a legszemléletesebben bemutatni.

1. ábra

Az élelmezésbiztonságot fenyegető kockázati tényezők

Forrás: a szerző szerkesztése

²⁹ TANKA E. (2007): *Az EU közös birtokpolitikája, ma és a jövő évtizedben – Az értékalapú magyar birtokpolitika uniós jogkeretei*. Budapest, Barankovics István Alapítvány. 335.

³⁰ 2007-ben az USA Stanford Egyetemének kutatói vizsgálták a bioetanol hatásait, és megállapították, hogy míg néhány rákkeltő anyag mennyisége csökken, addig másoké növekszik (formaldehid és acetaldehid). Hasonló megállapításra jutott a Nobel-díjas Paul Crutzen, hogy tudniillik a bioüzemanyagok előállítására és elégetésére nem csökkenti a légkörbe kijutó üvegházhatású gázok mennyiségét, hanem éppenséggel növeli azt. Lásd: TANKA 2007, 338.

3. A megfelelő minőségű ételhez való jog kihívásai

A 20. század második felétől a környezet állapota drámai módon megváltozott, nagymértékben leromlott. Ezen drámai leromlás főként gazdasági, társadalmi és környezeti okoknak tudható be, s mindezek következtében a megfelelő minőségű ételbiztosításának a kérdése is egyre nagyobb hangsúlyt kap manapság, hiszen ezen okok számos okozatot váltanak ki. Ilyen okozatok a civilizációs betegségek számának növekedése, rohamos terjedésük, a környezeti állapot leromlása, az étel tápanyagtartalmának csökkenése.³¹

3.1. A társadalmi és környezeti tényezők

A társadalom átalakulásával, amelyben az életfenntartáson túlmenő létecéllá nőtte ki magát a személyes és szakmai önmegvalósítás igénye, egyre kisebb hangsúlyt fektetünk a mindennapokban az étel előállítására, legtöbbször egy hosszú értékesítési lánc végén, a kisebb-nagyobb üzletekben vásároljuk meg a napi táplálékunk nyersanyagait vagy félkész alapanyagait.³² Mivel a napi étel-fogyasztásunk alapanyagainak megtermelésénél, előállításánál nem vagyunk jelen, ezért szükségszerűen az ételiparra vagyunk rászorulva, legyen az helyi kistermelő vagy multinacionális cég, amelyekkel szemben valamiféle bizalomnak is fenn kell állnia. Ennek a vásárlói bizalomnak az erősítése ugyanakkor magának az ételiparnak, illetve az étel-kereskedelemnek is „jól felfogott érdeke”, mert csak ezáltal képes a gazdasági nyereségét növelni.

Azonban a tömeges, sokszor kontinenseken átívelő fogyasztói igények kielégítése, továbbá a gazdasági racionalizáció miatt előtérbe kerülő intenzív növénytermesztési és állattartási technológiák alkalmazása nagymértékben rontja a környezet minőségét, illetve az ételbiztonsági kockázat is sokkal magasabb szinten van jelen.

A környezetszennyezés hatására fokozódó időjárási szélsőségek komoly kihívást jelentenek az ételbiztonság szempontjából is, ugyanis ezen körülményeknek megfelelően még több mesterséges eszköz (mint például növényvédő szer, műtrágya, szárazságtűrő vagy rovarrezisztens GM-vetőmagok) szükséges a folyamatosan növekvő fogyasztói igények kielégítéséhez. Ezek azonban további kockázatokat generálnak, így a kémiai szennyeződésekkel is jobban kell ez esetben számolni úgy, mint az alkalmazott növényvédő szerrel egyre csak ellenállóbb kártevők és baktériumok mikrobiológiai szennyezésével.

A környezet ipari mértékű használata a mezőgazdaság étel-termelő képességének csökkenéséhez vezet. Ez azonban világméretű éhínséggel fenyeget: az ilyen körülmények között megtermelt étel mennyisége és beltartalmi értéke (minősége) egyre csak csökken, ami szükségszerűen együtt jár az ételárak drasztikus növekedésével. Mindez a gazdagabb országokban is aránytalanul sújtja a lakosság szegényebb rétegeit, sőt

³¹ Így például míg 1942-ben egy kilogramm burgonya vastartalma 110 mg körül mozgott, ez a tápanyagtartalom ma 5(!) mg-ra csökkent.

³² Természetesen nem általánosíthatunk e témában sem, hiszen vannak olyan teljes mértékben vagy részlegesen önellátásra berendezkedett közösségek, amelyek tagjai saját maguk termelik meg a táplálékukat.

még a fizetőképes fogyasztók között is növeli a rosszul tápláltságot, illetve számos civilizációs betegség kialakulását is indukálja.³³

3.2. A gazdasági tényezők

1945 után az USA-ban megindult iparszerű élelmiszer-tömegtermelésnek alapvetően három fő oka volt. Egyrészt, hogy enyhítsék a kontinentális élelmiszerhiányból származó szociális problémákat, másrészt, hogy a háborúban kifejlesztett óriási technikai és vegyipari kapacitáikat hasznosítsák, harmadrészt pedig, hogy a fizetőképes élelmiszerpiac lezárásával és a piaci árak leszorításával az elsősorban mezőgazdasági termelésből élő, kulcsfontosságú nyersanyagforrásokkal rendelkező „harmadik országok” bevételeit korlátozzák.³⁴

Az iparszerűen termelő mezőgazdaság a szintetikus kemizáció alkalmazásával, a vidék, a táj értékeinek mellőzésével, a nagyterületű monokultúras növénytermesztés és a nagy létszámú, szakosított állattartás erőltetésével veszélyezteti a megfelelő minőségű élelmiszer megteremtését.³⁵ Márai Gézával jogos megállapítása szerint megfigyelhető az a tendencia, hogy az ipari módon megtermelt nyersanyagok nagy víztartalmúak, nehezen tárolhatók és jelentős veszteségekkel szállíthatók, nagy a szintetikus maradványtartalmuk, viszont lecsökkent a tápláló- és hatóanyag-összetételük (például vitaminok, ásványi anyagok), továbbá leromlott az élvezeti értékük (gyenge íz-, illat-, és állaghatások stb.),³⁶ amelynek következtében az élelmiszer-biztonsági intézményi rendszerek fontossága egyre csak felértékelődik. A mezőgazdasági tömegtermelés eredményeképpen egyre ellehetetlenül a vidék megtartó ereje és az életlehetőség, az ipari szintű tömegtermelés pedig súlyosan károsította a természeti és környezeti értékeket, az egészség színvonalát.³⁷

Az ipari élelmiszergyártás kialakítása miatt egyre nagyobb hangsúlyt fektetnek/kell fektetni az élelmiszer-biztonsági követelményekre, ugyanis a világpiacon a rendelkezésre álló óriási mennyiségű élelmiszer-nyersanyagból a tömegforgalmazásra és -fogyasztásra alkalmas, a nemzetközi, uniformizált igényeket kielégítő, profi kiszerezésű élelmiszereket állítanak elő. A globális ipari élelmiszergyártás módszereinek jellemzői a magas fokú feldolgozottság (így az eredeti élelmiszer jellegének eltüntetése, az alkotórészekig lebontott alapanyag újrafelépítése, hosszantartósítás, a jellegzetesség mesterséges adalékolása stb.), valamint a látványos, de annál környezetterhelőbb és sokszor félrevezető csomagolás alkalmazása.³⁸ Az ipari élelmiszergyártás eredményeképpen az eredeti élelmiszer-nyersanyagok, a nemzeti és tájadottsági jellegek teljesen eltűnnek, mesterséges, erősen adalékolt és tar-

³³ KONDOROSI F. (2012): A klímaváltozás emberi jogi aspektusa. *Debreceni Jogi Műhely*, 4. sz. Elérhető: www.debrecenijogimuhely.hu/archivum/4_2012/a_klimavaltozas_emberi_jogi_aspektusai/ (A letöltés dátuma: 2015. 03. 31.)

³⁴ NAGY B. (2008): Élelmiszer-biztonság mint egészségmegelőzési és nemzetvédelmi kérdés. *Agrárunió*, 3. sz. 41–43.

³⁵ MÁRAI G. (2014): A termőföld minősége és a táplálék értéke. In TANKA E. szerk.: *A magyar föld sorsa*. Budapest, Agroinform Kiadó. 215.

³⁶ MÁRAI 2014, 216.

³⁷ MÁRAI 2014, 216.

³⁸ MÁRAI 2014, 216.

tósított élelmiszerek előállítására zajlik, amelyeket a világ minden táján szinte egyformán, globalizáltan gyártanak.³⁹

Ahogy egyre tömegesebb mértékben jelenik meg az „egészséges”, vagyis a környezeti-leg⁴⁰ és társadalmilag⁴¹ is jobb körülmények között megtermelt vagy előállított élelmiszerek iránti igény, az élelmiszeripar is rá van kényszerítve az ilyen típusú fogyasztói igények kielégítésére. Ezért szükségesnek tartom a fogyasztói igények környezettudatosabb formálását, az egyszerű gazdasági szempontok figyelembevétele helyett. Az *élelmiszer-adalék*ipar teszi lehetővé az iparszerűen termelő mezőgazdaságot és az ipari élelmiszergyártást.⁴² Ezt úgy valósították meg, hogy a természetes tulajdonságaiktól megfosztott iparszerű élelmiszerek csak úgy kerülhetnek a tömegforgalomba és tömegfogyasztásba, hogy a mesterséges adalékanyagokkal látszólag visszaadják ezeket a tulajdonságokat. Ezeknek a „jótékony hatásait” pedig a reklámok sugallják a fogyasztók részére. Az adalékipar sikerét a soha nem látott választékú és mennyiségű adalékok globális alkalmazása bizonyítja, amelyből éves szinten egy átlagember mintegy 3,5 kg-ot fogyaszt el. Mindez a fogyasztók félrevezetésével, megtévesztésével és sokszor az egészségük veszélyeztetésével jár együtt, tehát a természetes minőség igénye nem érvényesíthető.⁴³

Ezért is van kivételesen nagy szerepe az állami szabályozásnak és a hatósági ellenőrzéseknek az élelmiszer-előállítás, a reklámozás és a kereskedelem terén, tehát addig, amíg az adott termék megvásárlására és elfogyasztására vonatkozó döntés megszületik az emberben.

Az ímént ismertetett, élelmiszer-minőséget lerontó tényezőket és kapcsolataikat az alábbi ábrával kívánom szemléletesebbé tenni.

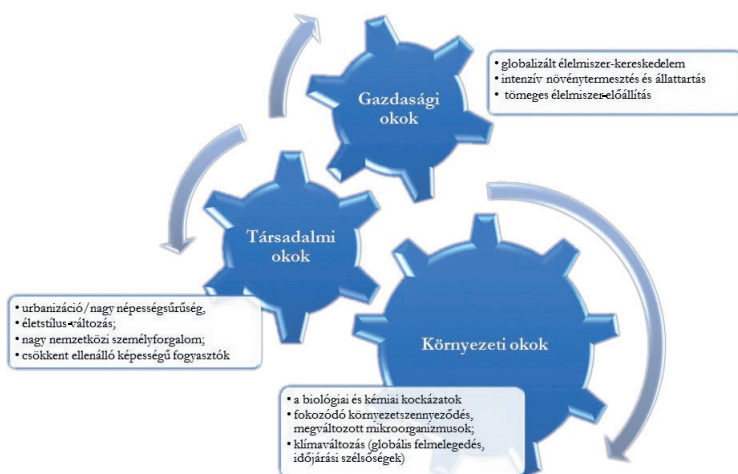
³⁹ MÁRAI 2014, 216.

⁴⁰ Lásd ehhez a vegyszer- és adalékanyag-mentes bioélelmiszereket.

⁴¹ Ilyenek az úgynevezett fair trade termékek, valamint az UTZ-jelöléssel ellátott termékek, amelyek azt jelölik, hogy az adott terméket a származási országban nem a munkavállalók alacsony bérezésével, valamint olcsó – fejlett országokban erősen elítélt és tiltott – gyermekmunkával állították el.

⁴² Ilyen adalékanyagok például a színezékek, a tartósítószerke, az antioxidánsok, a sűrítőanyagok, az emulgeálószerke, a savanyúanyagok, az aromák és ízfokozók, a csomósodást és lesülést pótlók, az édesítőszerke és cukorhelyettesítők. Ezeknek az adalékanyagoknak az igénybevételével lehetséges az egész világon ugyanazt az epres joghurtot megvásárolni. Ennek alapja ugyanis egy Ausztráliában honos fenyőféle fűrészpörából kivont „eperazonos” aroma.

⁴³ MÁRAI 2014, 216.

2. ábra

Az élelmiszer-minőséget lerontó tényezők és kapcsolataik

Forrás: a szerző szerkesztése

4. Összegzés

Az élelem megszerzése, illetve megtermelése ősidőktől kezdve az ember életének fenntartását jelentő alapfeladat. Az állam létrejöttének egyik indoka a külső és belső biztonság megteremtésének követelménye volt, amely többek között magában foglalja az élelmezés- és élelmiszer-biztonság megteremtésének az igényét is. Ezeknek megfelelően már az ókorban megjelentek a különböző élelmezésbiztonságot szavatoló intézmények, például: a közraktárak, illetve az élelmiszer-biztonságot szavatoló szabályrendszerek. Az elmúlt évtizedek társadalmi, gazdasági és környezeti folyamatai és az ezekhez kapcsolódó társadalmi igények életre hívták az élelemhez való jog emberi jogi megközelítésének a szükségességét.

Az élelemhez való jog megjelenésének kapcsán két részre, úgymint a mennyiségi és a minőségi oldalra bontva mutattuk be az élelemhez való jogot életre hívó társadalmi, gazdasági és környezeti tényezőket. Az élelemhez való jog mennyiségi oldalát, az élelmezésbiztonságot fenyegető kihívások kapcsán a legfőbb társadalmi tényezők között a népességrobbanást, a táplálkozási tabukat, a nők elégtelen szociális helyzetét, valamint az egészségügyi problémákat említettük. A gazdasági-politikai tényezők között a neoliberais gazdaságpolitika, az adósságszpirálok, a korrupció, a mezőgazdasági inputok, és a beszerzéshez szükséges eszközök hiánya lelhetők fel; míg a környezeti tényezők közül a klímaváltozás problémája, a kiszámíthatatlan aszályok és árvizek, a biodiverzitás csökkenése, a termőterületek sorvadása indukálja tovább az élelmezés bizonytalanságát világszinten.

A fentiekhez képest az élelem minőségi oldalának felértékelődését a környezeti kihívások közül a fokozódó környezetszennyezés, a növényvédő szerek hatására megváltozott mikroorganizmusok, génmódosított szervezetek környezetbe kerülése, valamint a klímaváltozás hívták életre. Az élelem minőségét befolyásoló gazdasági tényezők közül a nagyipari élelmiszeripari és mezőgazdasági technológiák, a globalizált élelmiszer-kereskedelem

(bonyolult és hosszú élelmiszerlánc), a tömeges és uniformizált élelmiszer-előállítás, míg társadalmi oldalról az urbanizálódott fogyasztói társadalom, a nagy nemzetközi személyforgalom, valamint a csökkent ellenálló képességű fogyasztók indukálják az élelmiszerbiztonság felértékelődését. Ezek a tényezők mind hatással vannak az élelem minőségére, amelyek egymást is egyre csak generálják a megfelelő minőség, a környezet és a társadalom kárára, egyúttal a gazdaság javára. Megállapítható, hogy ezek a tényezők egymásnak okai és okozatai is egyben. Ezek a társadalmi tényezők pedig egyre erőteljesebben igénylik az élelmiszer kérdéseinek alapjogi jellegű megjelenítését, az állami beavatkozást.

Felhasznált irodalom

- BORVENDÉG Zs. – PALASIK M. (2015): *Vadhajtások. A sztálini természetátalakítási terv átültetése Magyarországon 1948–1956*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- BUKOVICS I. – BESSENYEI M. – SZAKÁCS G. – RAKONCZAI É. (2014): Fenntarthatóság. In KAISER T. – KIS N. szerk.: *A jó állam mérhetősége*. Budapest, NKE. 141–167.
- CAREY, J. (é. n.): *A Common Link among Fire, Floods, Food Riots: Extreme Weather*. Elérhető: www.greenjustice.org/gr/en/environment/view/a-common-link-among-fire-floods-food-riots-extreme-weather.html (A letöltés dátuma: 2016. 11. 27.)
- CSINK L. – T. KOVÁCS J. (2013): Paradigmaváltás a környezet alapjogi jellegében? *Jogelméleti Szemle*, 4. sz. 42–54.
- DE MENEZES, C. – THURSTANS, S. – FERGUSON, P. – NUTMA, N. (2007): *Hunger and HIV. From Food Crisis to Integrated Care*. London, ACF International Network.
- HALMAI G. – TÓTH G. A. szerk. (2003): *Emberi jogok*. Budapest, Osiris Kiadó.
- HARTYÁNYI J. (é. n.): *Az 1932-1933-as Ukrajnai Éhínség. Az ukránok ellen elkövetett népirtás*. Elérhető: http://arhiv.ukrajnci.hu/arhiv/hromada_60_hu/istorija/az_1932.htm (A letöltés dátuma: 2012. 02. 09.)
- HETESI Zs. (2015): *A felélt jövő*. Budapest, Fenntartható Fejlődés Egyetemközi Kutatócsoport. Elérhető: www.geo-solar.net/pages/123321/contents/static/28/jovokep.pdf (A letöltés dátuma: 2016. 11. 27.)
- Higher Temperatures to Slow Asian Rice Production* (2010). Elérhető: www.sciencedaily.com/releases/2010/08/100809161138.htm (A letöltés dátuma: 2016. 11. 27.)
- Higher temperatures to slow Asian rice production*. Elérhető: www.eurekalert.org/pub_releases/2010-08/uoc-htt080610.php (A letöltés dátuma: 2016. 11. 27.)
- HOSPES, O. – VAN DER MEULEN, B. eds. (2009): *Fed up with the Right to Food? The Netherlands' Policies and Practices Regarding the Human Right to Adequate Food*. The Netherlands, Wageningen Academic Publishers.
- KARSAI G. (2000): Az élelmiszer-kereskedelem privatizációja. *Közgazdasági Szemle*, 47. évf. 7–8. sz. 565–584.
- KITTA G. – SCHULTZ G. (2008): Agrárpolitika az élelmiszer árak szorításában. In G. FODOR G. – STUMPF I. szerk.: *Végjáték – A 2. Gyurcsány-kormány második éve*. Budapest, Századvég Kiadó.
- KONDOROSI F. (2012): A klímaváltozás emberi jogi aspektusa. *Debreceni Jogi Műhely*, 4. sz. Elérhető: www.debrecenijogimuhely.hu/archivum/4_2012/a_klimavaltozas_emberi_jogi_aspektusai/ (A letöltés dátuma: 2015. 03. 31.)

- MÁRAI G. (2014): A termőföld minősége és a táplálék értéke. In TANKA E. szerk.: *A magyar föld sorsa*. Budapest, Agroinform Kiadó.
- NAGY Bálint (2008): Élelmiszer-biztonság mint egészségmegelőzési és nemzetvédelmi kérdés. *Agrárunió*, 3. sz. 41–43.
- NÉMETH L. szerk. (2002): Éhezés a világban. Kihívás mindannyiunk számára: a szolidáris fejlődés. *Római Dokumentumok XVII. Cor Unum* Pápai Tanács. Budapest, Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója.
- OLÁH J. (2006): *Környezetgazdálkodás. IV. Erőforrásgazdálkodás*. Szarvas, Tessedik Sámuel Főiskola.
- PALÁSTI G. (2004): A környezet védelme a termékek forgalmának globális szabályozási rendszerében. In FAZEKAS J. – PALÁSTI G. szerk.: *Globalizáció – Piacliberalizáció: A világméretű globalizáció megvalósításának jogi eszközrendszere, a piacliberalizációs szabályozás korlátai*. Miskolc, Novotni Kiadó. 319–394.
- REND A. (1991): „Civilizációs” betegségek. *Keresztény Magvető*, 97. évf. 3. sz. 176–182.
- RIXER Á. (2010): Mai jogunk jellegadó vonásai. A jog válsága, a válság joga és az új természetjog. *Iustum aequum salutare*, 6. évf. 3. sz. 25–36.
- SÁRI J. – SOMODY B. (2008): *Alapjogok*. Budapest, Osiris Kiadó.
- SIMONYI B. – VARGA G. (2008): *Élelmiszer-önrendelkezés*. Budapest, Védegyelet.
- TANKA E. (2007): *Az EU közös birtokpolitikája, ma és a jövő évtizedben – Az értékalapú magyar birtokpolitika uniós jogkeretei*. Budapest, Barankovics István Alapítvány.
- TIBA Z. (2006): Éhezés és éhínségek. Elméletek, hipotézisek és a nemzetközi jog összefüggései. *Acta Humana*, 16. évf. 3–4. sz. 89–104.
- TUNYOGINÉ NECHAY V. szerk. (2006): *Hazai és nemzetközi élelmiszerárak összehasonlítása néhány fontosabb termékpályán*. Budapest, Agrárgazdasági Kutató Intézet.

A természetjogról

Szalma József

1. Bevezetés: A természet- és a természetes jog (fogalom meghatározás)

1.1. A méltányosság és a változatlanosság

A természetes jog, természetjog (Nurrecht)¹ a *méltányosság*, igazságosság elvét követi. A méltányosságra való törekvés közös jellemzője a különböző korszakokban létrejövő, természetjogi doktrínáknak. A természetjog normatív tartalma hosszú jogfejlődés eredményeképpen változott. A méltányosságot, adott kor jogfelfogása szerint, értékítéleti alapon fogalmazták meg normatív módon. Ugyanakkor a természetjogi doktrínák gyakorta keresték, újradefiniálták a természetes jog állandó, változatlan, általános érvényű jelentéstartalmát.

¹ Lásd például FÖLDI A. – HAMZA G. (2010): *A római jog története és intézményei*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 387, 394, 454, 456, 465, 881, 1341, 1815, 1875, 1882. sz. széljegyzeteket (természetjogászok, ius naturale). Habár a természetjog tulajdonképpen a késői rendi jogban, továbbá a történeti jogi iskolában fogant, amely elsősorban a 18–19. században jut kifejezésre, tulajdonképpen az európai országok nemzeti doktrínájában újra és újra, új jogfilozófiai alapokon és módosult jelentéstartalommal érvényesült. Lásd például LANDSBERG E. (1925): Zur ewigen Wiederkehr des Naturrechts. *ARWP–Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, No. 18. 347, 367; STINTZING, R. – LANDSBERG, E. (1910): *Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft*. III/2. Göttingen, 1.; VIEHWEG, Th. (1969): Einige Bemerkungen zu Gustav Hugos Rechtsphilosophie. In *Festschrift für Karl Engisch zum 70. Geburtstag*. Frankfurt, Vittorio Klostermann. 80.; BLÜHDORN, J. (1973): Naturrechtskritik und Philosophie des positiven Rechts, zur Begründung der Jurisprudenz als positiver Fachwissenschaft durch Gustav Hugo. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, No. 41. 2.; KÖNKE, K. Ch. (1986): Die Entstehung und Aufstieg des Neukantianismus. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, No. 50. 157–158.; SCHNÄDELBACH, H. (1994): *Philosophie in Deutschland 1831–1933*. Frankfurt, 198.; BROCKMÖLLER, A. (1997): *Die Entstehung der Rechtslehre im 19. Jahrhundert in Deutschland*. Nomos, 47.; HAFERKAMP, H. P. (2015): Gustav Hugo zum 250. Geburtstag. *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht*. No. 1. 105–127.; HUGO, G. (1819): *Lehrbuch des Naturrechts als eine Philosophie des positiven Rechts, besonders des Privatrechts*. Berlin, Mylius.; HUGO, G. (1828): Selbstanzeige Naturrecht. In: *Beyträge zur civilistischen Bücherkenntnis der letzten vierzig Jahre*. Berlin, Mylius. 376.; HECK, Ph. (1932): *Begriffsbildung und Interessenjurisprudenz*. Tübingen, Mohr. 139.; KANT, I. (1786): *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*. Riga 467.; HUGO, G. (1791): Über die Institutionen des heutigen römischen Rechts. *Civilistisches Magazin*, I. 332.; HUGO, G. (1858): Das römische System passt noch besser zum Privatrechte der Alten als der Neuen. *Civilistisches Magazin*, IV. 227.; HUGO, G. (1799): *Lehrbuch des heutigen römischen Rechts*. 2. Versuch, Berlin. IX.; HUGO, G. (1811): *Lehrbuch der juristischen Encyclopädie*. Berlin, 32.; VON SAVIGNY, F. K. (1880): *System des heutigen römischen Rechts*. I–VIII. kötet. Berlin. Gustav Hugo egyfelől a jogfilozófia és a tételes jog közötti hidat a jogi tapasztalatban, másfelől (a történeti) pozitívizmus határait a jogfilozófia általi kritika lehetőségeiben kereste. Vö. HAFERKAMP 2015, 112. A vita idején (18. sz. második és a 19. század első fele) Németországban a római jog és doktrína hatályos jog volt, a Pandectaelmélettel és rendszerrel összhangban (Usus modernus Pandectarum).

A polgári korszaktól kezdően, amelyben kifejezésre jutott a jogalkotónak a jogalanyok törvény előtti jogegyenlősége iránti törekvése (a magyar jogban, 1848. évi XV. törvénycikk), amit a hatályos magyar Alaptörvény kifejezetten megerősít,² a méltányosságot abban kereste, hogy bárki, függetlenül státusától, származásától, azonos helyzetben, azonos megítélésben részesüljön. A hosszan tartó jogfejlődés során megmutatkozott, hogy a parlament (Országgyűlés), azaz az állami jogalkotói tevékenység által létrehozott törvények nem alkalmasak minden emberi kapcsolat szabályozására. Nem azért, mert a jogalkotó nem rendelkezik törvényhozói szuverenitással, hanem azért, mert nem észszerű törvénnyel szabályozni azt, ami nem a törvény dolga. Szükséges, hogy adott kapcsolatok továbbra is a törvényen kívüli, általánosan elfogadott normarendszerek szabályozási körében maradjanak. Ha erkölcsi, értékítéleti, szakmai vagy hivatási kapcsolatokról van szó, úgy helyet kell hagyni az erkölcsi, szakmai, hivatási szabályoknak és az ezeknek megfelelő szakmai szankcióknak, függetlenül attól, hogy ezek is változnak, fejlődnek. Ugyanakkor, ha a szakmai vagy egyéb szabályozási rendszerek nem mutatkoznak elegendőnek, elengedhetetlen a törvény pótlólagos szabályozása, szankcionálása. A szakma nem büntetheti, de kártérítésre sem kötelezheti azt az orvost, ügyvédet, mérnököt, aki a szakmai, hivatási szabályok ellenében járt el, és kárt okozott. Ez – a szakmai szabályok megsértése miatt – az állami szankciók igénybevételét is szükségessé teszi.

1.2. A római jogi álláspont – Cicero. A forma jogi jelentősége. Az alakiség redukált, pontosított jogi jelentősége, rendeltetése a modern polgári törvénykönyvekben. Jogügyleti akarat és nyilatkozat

Habár Cicero a mai értelemben véve nem volt jogász (ő az antik Rómában élt filozófusok és szónokok közül a leghíresebb), jogtudósként is minősíthető annak köszönhetően, ahogyan a természetjogról (*ius naturale*) írt és szólt (*De re publica*). Annál inkább, mert a természetjogról kifejtett álláspontja a későbbi korokban is jelentős értelmezési vitákat és egymástól eltérő állásfoglalásokat indukált. Eredeti álláspontjának megfogalmazását latinból magyarra Hamza Gábor fordította: „A valódi törvény mindenestre az igazi értelem, mely a természettel összhangban áll, mely mindenüvé kiterjed, mely tartós, örök, mely (parancsok révén) a kötelezettségek teljesítésére szólít, s tilalmak révén elrettent az álnokságtól [...]. E törvény lerontása az isteni jogba ütköző dolog [...]. Rómában nem lesz más törvény és megint más Athénban [...]. Valamennyi népet mindenkor ugyanaz az örök és változatlan törvény fog irányítani és valamennyinek mintegy közös mestere és parancsolója lesz: az Isten. Ő ennek a törvénynek az alkotója, ő a döntőbíró, ő a törvényhozó [...].”³ Cicero a „vera lex”-et Istenre mint annak alkotójára vezeti vissza.

Cicero utólagos értelmezői a természetes jognak a minden földi tekintélytől való független voltára utalnak (Georg Jellinek). A római jogászok, a modern kor római jogi elméletének művelői minősítése szerint (Max Kaser) egyébként nem voltak (jog)rendszeralkotók,

² A 2011. április 25-i magyar Alaptörvény XV. cikkének (1) bekezdése értelmében, a törvény előtt mindenki egyenlő. Minden ember jogképes.

³ Lásd HAMZA G. (1995): A természetjog értelmezésének problémái: Cicero és a *ius naturale* fogalma. *Jogtudományi Közlöny*, 50. sz. 523–529.; HAMZA G. (2014): Zur Interpretation des Naturrechts ind den Werken von Cicero. *Pázmány Law Review*, 2. sz. 5–15.

inkább a konkrét jogesetre koncentráltak, azt kívánták megoldani. A konfliktusmegoldás útján mintegy irányadóként hivatkoztak a „természetjogra”. Az utólagos, modern értelmezők (például Jones) szinte szembeállították a „természetes jogot” mint változatlant, a változásoknak kitett „tétéles joggal”.⁴

Az általános római jogi természetjogi álláspont mellett, a természetjog jogi természetéhez fűződnek a különleges, egyes „természetes” jogintézményekhez kapcsolódó római jogi források. A természetes jog fogalma ahhoz a római jogi jogfelfogáshoz kötődött, amely szerint a szerződés (*contractus, pactum*) csakis formális lehet (*forma dat esse rei*). A nemformális, formátlan, szóbeli, „csupasz” (*nudum pactum*) megállapodás igazán nem tekinthető szerződésnek, ezért jogi, azaz bírósági úton nem volt érvényesíthető. A középkori kánonjog, később pedig az *észszerűségi jogi doktrína* (*Vernunftrecht*, 16–17. század) hatására a 19. század nagy polgári jogi kódexei azonban az alakíthatóságot mellőző formátlan, azaz szóbeli szerződéseket is érvényeseknek tekintették.⁵

A 19. század kontinentális európai polgári jogi (német és francia) doktrínájában, különösképpen a jogügyleti akarati és nyilatkozati elv (*Willens- und Erklärungslehre*) mentén alakult ki a *szerződés jogkeletkeztető tényeinek* vizsgálata. A jogügyleti nyilatkozat olyan akaratsnyilvánítás, amelynek szándéka a szerződés vagy más jogügylet létrehozatala (*animus contrahendi*). Az *akarati elmélet* (vonatkozó kezdeti műveiben, az 1840-es évek során: Savigny,⁶ Windscheid,⁷ Zitelman⁸) szerint a szerződés jogkeletkeztető ténye az akarat. Ez alatt a belső, pszichológiai értelemben vett jogügylet megkötésére és tartalmára irányuló elhatározást értették. Amennyiben a nyilatkozat és az akarat egymástól eltértek, elsősorban az akarat rendelkezett. Ezzel szemben, a *nyilatkozati elmélet* (az 1870-es évek végétől, Kohler)⁹ – a jogforgalom biztonsága miatt – a kinyilatkoztatott, akár szóban vagy formában, a címzett számára felismerhetően közölt jogügyleti akaratot tartotta jogkeletkeztető ténynek. Azaz csupán a nyilatkozatnak lehetett jogkeletkeztető hatálya. Ha a nyilatkozat eltért a valós akarattól (például titkos fenntartás – *reservatio mentalis*) esetén, a bíróság előnyben részesítette a nyilatkozatot, tehát a pszichológiai értelemben vett belső, titkos fenntartás érvénytelen volt. Az akarat nem szuszpendálhatta (szüntethette meg) a nyilatkozatot, annak jogi hatályát. A két döntő elmélet mentén kialakultak az ezeknek kombinációját jelentő változatok, amelyek egyes jogügylettípusokra nézve vagy a nyilatkozatot, vagy az akaratot helyezték előtérbe. Így például a felek valós akaratanak feltárására a visszerthes szerződésnél (például vétel) a nyilatkozatot, az ingyenes szerződésnél az akaratot, vagyis a belső szándékot tartották vagy tartják alkalmasnak. A fiktív szerződéseknél az akarati elv érvényesült, vagyis az volt a döntő, hogy a nyilatkozó nyilatkozatához nem fűzött jogügyletkötési szándékot. Ennélfogva a fiktív szerződés érvénytelen. A kereskedelmi, vállalkozói

⁴ Vö. HAMZA 1995.; HAMZA 2014.

⁵ Vö. RANIERI, F. (1999, 2003): *Europäisches Obligationsrecht*. Springer–New York, 12.

⁶ SAVIGNY, F. (1840): *System des heutigen römischen Rechts*. Berlin, 184–258. és 237–242.

⁷ WINDSCHEID, B. (1880): Wille und Willenserklärung. *Archiv für die zivilistische Praxis*, No. 63. 72–73.

⁸ ZITELMANN, E. (1878): Die juristische Willenserklärung. *Jahrbücher für die Dogmatik des heutigen römischen und deutschen Privatrechts*, No. XVI, 91–158.

⁹ KOHLER J. (1878): Studien über Mentalreservation und Simulation. *Jahrbücher für die Dogmatik des heutigen römischen und deutschen Privatrechts*, No. VI, 91–158.; KOHLER J. (1878): Studien über die Mentalreservation und Simulation. *Jahrbücher für die Dogmatik des heutigen römischen und deutschen Privatrechts*, No. VI, 325.; KOHLER J. (1893): Ungehorsam und Vollstreckung im Zivilprozess. I. Vollstreckungsklage und Simulation. *Archiv für die zivilistische Praxis*, No. 80. 141.

szerződéseknél csupán a nyilatkozati elv érvényesült,¹⁰ a polgári jogi szerződéseknel pedig esetenként az akarati elv, mint például az említett ingyenes szerződéseknel.

Kialakultak az egyéb *vegyes elméletek*, amelyek azonos szerződési jogintézmények kapcsán részben a nyilatkozati, részben az akarati elvet alkalmazzák. Így létrejött a bizalmi elmélet,¹¹ amely szerint, annál fogva, hogy a felek érdekeltek a szerződés érvénye irányában, ennél az érdeküknél fogva, ügyelnek az *akarati és nyilatkozati összhangjára*, és ennek alapján *vélelmezhető* a belső és külső akarat összecsengése. Ezért bizalommal kell lenni a nyilatkozatban kifejtett akarat iránt. A vélelem (presumptio) azonban megdönthető, és a bíróság ilyenkor keresi a felek *egyetértő akaratát*, ha nincs, akkor szerződéstípustól függően az akaratnak vagy a nyilatkozatnak adnak előnyt a szerződés valós tartalmának vizsgálata során. A *vegyes elméletek* körébe tartozik az értelmezési elmélet,¹² amely szerint a címzett jogügyleti akaratnyilatkozatoknál (például ajánlat, ajánlat elfogadása) elsősorban a címzett értelmezését kell figyelembe venni, tehát a jogügyleti akaratot úgy kell értelmezni, ahogyan azt a címzett értette. Vita esetén azonban méltányolni kell a nyilatkozattevő szándékát is. Közben a szerződés hatálya felfüggeszthető vagy halasztható, sőt módosítható, halasztó, potestatív (jogalakító) feltétel vagy időhatározás (időtűzés) útján, a felek szerződéskötési szabadságának a szerződés tartalmára és hatályára kiterjedő érvénye értelmében.¹³

Ezek az elméletek jelentős hatást gyakoroltak a századforduló és a 20. században hatályba lépő (BGB. 1896.; Svájci Kt. 1911.; Olasz Ptk. 1942.) polgári jogi kodifikációknak a jogügyletekre (keletkezésükre, hatályukra és értelmezésére) vonatkozó rendelkezéseire. Ezen elméletek hatása az új magyar Ptk. (2013) jogügyletek értelmezésére vonatkozó rendelkezéseire is kimutathatók.¹⁴

A római jog minden szerződésre nézve általános érvénnyel írta elő a kötelező alaki kelléket. Ennélfogva jogfelfogása szerint a *szerződést maga a forma hozza létre*. Előre meg volt szabva, milyen formához (szerződéshez) mely joghatás fűződhet. Ha akár hiányzott is a valós szerződéskötési akarat, szándék (animus contrahendi), de a felek eleget tettek az alakiságnak (például stipulatio a színműben), a szerződésnek kikényszeríthető jogérvényes hatálya volt. A modern polgári jogtól kezdődően – és ez ma is így van – a formális szerződés esetén a formának, a *szerződési alakiságnak nincs előre meghatározott joghatása*. A törvénnyel megszabott kötelező formába a szabad szerződési akaratautonómia elve alapján, a tartalmat immáron maguk a felek, közös egyetértéssel, szabják meg. Ettől kedve a törvényi formakötelezettség csupán az alaki kénytetőség külső kötelező jegyeit jelenti (például közjegyzői forma), de tartalmának meghatározását a felekre bízta.

Hosszú jogfejlődés során, a 19. századi doktrína tovább árnyalta az alaki kelléknek a szerződés létrehozását, érvényét és hatályát érintő szerepét. A német pandektajog a római

¹⁰ KUHLENBECK, L. (1903): Von Pandekten, zum Bürgerlichen Gesetzbuch. Berlin.

¹¹ GRINZ, A. – LOTHMAR, Ph. (1895): *Lehrbuch der Pandekten*. Leipzig. 25.

¹² Lásd HENLE, R. (1910): *Vorstellungs- und Willensstheorie*. Leipzig, A. Deichert – Georg Böhne.

¹³ Lásd Ptk. 6:116. paragrafusának (1)–(3) bekezdéseit (Feltétel és időhatározás); 6:117 (1)–(2) paragrafusát (függőben levő feltétel). Általában a szerződés hatálya azonnal a szerződés megkötésekor beáll, kivéve a halasztó feltétellel megkötött szerződést. A doktrinális definíció szerint a *feltétel* nem más, mint egy jövőbeni, a felek által nem befolyásolt, külső, bizonytalan, előre nem látható körülmény, esemény, amelynek beállta (pozitív feltétel), vagy be nem állta (negatív feltétel) halasztja (halasztó hatály) vagy felfüggeszti a már beálló hatályt (felfüggesztő feltétel), vagy e hatályt módosítja (jogalakító feltétel). A jogkövetkezményekre nézve lásd a Ptk 6:119. paragrafusát.

¹⁴ Lásd a Ptk. 6:63–6:70. paragrafusait („A szerződés létrejötte”, helyesebben: létrejövetele).

jog formafelfogását újraértelmezte. Módosította és továbbfejlesztette a szerződés formájára, azaz jogkeletkeztető rendeltetésére vonatkozó megoldásokat.¹⁵ Megkülönböztetik a *lényeges formát* (forma ad solemnitatem) és a csupán *bizonyítást szolgáló formát* (forma ad probationem). A lényeges formát előíró jogszabály a szerződést nem tekintette érvényesnek, amennyiben a felek jogügyleti akarata nem öltött törvényben előírányzott formát. Ebbe a formába kellett beiktatni a *szerződés lényeges elemeit* (elementa neccessaria). A lényeges elemeket minden szerződésre nézve a törvény, azaz a polgári törvénykönyv egyes nevesített szerződésekre vonatkozó része írta elő. Például adásvétel esetén lényeges a vétel tárgya, a dolog vagy a szolgáltatás és ennek ára. Minden egyéb elem (a teljesítés helye, módja, határideje) *mellékes* elemeként szerepelt (elementa incidentalia). *Teljes* lett az a formális szerződés, amelyik tartalmazta a szerződés mind lényeges, mind mellékes elemét. A formális szerződés *érvényes* volt – és ma is az –, ha a szükséges, törvénnyel előírt kötelező (például írásbeli) forma tartalmazta, tartalmazza a lényeges elemeket.¹⁶ A lényeges formaigényű szerződésnél a lényeges szerződési elemekre vonatkozó kikötésekhez nem fűződik kikényszeríthető joghatás. A mellékes elemek formátlan jogügyleti nyilatkozattal módosíthatók, a fő elemek azonban csupán azonos formális nyilatkozattal. A forma e jogkeletkeztető és bizonyítási funkciói a mai jogban is kifejezésre jutottak.

¹⁵ Lásd a német jogirodalomban: FRANZ, M. (1907): *Die Formbedürftigen Geschäfte des Reichsprivatrechts.*; BRANDT (1943): Die Bedeutung der Rechtsformen. *Kieler Blätter*, No. 13.; GERNHUBER, J. (1957): Formnichtigkeit und Treu und Glauben. In *Festschrift zum 70. Geburtstag von Walter Schmidt-Rimpeler*. Karlsruhe, 151.; HÄSEMAYER, L. (1971): *Die gesetzliche Form der Rechtsgeschäfte*. Athenum.; HELDRICH, Karl (1941): Die Form des Vertrages. *Archiv für civilistische Praxis*, No. 147. 89.; Larenz, W. (1957): Das Problem der Aufrechthaltung formnichtigen Schuldverträge. *Archiv für civilistische Praxis*, No. 156. 381.; WAGNER (é. n.): Zum Schutzzweck des Beurkundungszwangs gemäß Par. 313. BGB. *Archiv für civilistische Praxis*, 172. 452. A svájci jogban lásd SCHNEIDER, M. (1912): Formbedürftige Rechtsgeschäfte nach schweizerischen Zivilrecht. *Zürcher Diss.* No. 9.; MÜLLER P. (1938): Die Heilung formwidrige Rechtsgeschäfte durch Erfüllung. *Freiburger Diss.*; SPIRO K. (1964): Die unrichtige Beurkundung des Preises bei Grundstückskauf. *Basel*, No. 10. Lásd a francia *Code civil* 1108. szakasza 1. bekezdésének 3. albekezdését. A francia jogirodalomban lásd COLIN, Ambroise – CAPITANT, H. (1959): *Traité de droit civil*. Tome II, Obligations. Paris, Librairie Dalloz, 347. oldaltól. A szerzők utalnak a konszenszualizmus (szóbeliség) és a formalizmus (alaki kényszer) elveire: a konszenszualizmus a modern polgári jogban, azaz a francia jogban főszabály, szemben a római jogi állásponttal, amely a formalizmus elvét helyezte előtérbe. A francia jogban a kényszerítő forma megszegése a szerződés semmisségéhez vezet. A svájci és a német jogban merült fel, hogy a formahiányos szerződés teljesítés útján konvalidálható. A külföldi jogirodalom (például COLIN–CAPITANT 1959) utal a lényeges forma jogkeletkeztető (621., 623.), bizonyítási (620.), nyilvánosítási (például ingatlan-nyilvántartási könyvekbe történő bejegyzés) funkcióira, rendeltetésére is.

¹⁶ Lásd Polgári Törvénykönyv 6:63. paragrafusának (2) bekezdését, 6:59. paragrafusának (1)–(2) bekezdését. Az új Ptk. nem tartalmaz általános rendelkezéseket a szerződéskötés alaki kellékeiről, például arról sem, hogy főszabályként a szerződés létrejöveteléhez a felek egyszerű szóbeli megállapodása szükséges, kivételesen, a törvényben előírt esetekben, a szerződés csak a kötelező forma kiállításával jöhet létre. A szerződés formájáról szóló elvi, eligazító rendelkezések talán nem lettek volna feleslegesek. Ennek hiányában a szerződés formáját a Ptk. hatodik könyve az egyes szerződésekre vonatkozó rendelkezéseire vagy a szétszórtan, külön törvényekben (Ingatlan-nyilvántartási törvény, Közjegyzői törvény, Munkajogi törvény) előforduló szabályozásra bizza. A formakellék tekintetében az új Ptk. nem mondható, hogy felvállalta volna a „világítótorony” szerepét. A vonatkozó jogfejlődés értelmében „természetes” a szóbeli, kivételes a kötelező formális szerződés. Még akkor is, ha sok a kivétel. Nota bene, a Ptk. a 6:70. paragrafusa (1)–(3) bekezdéseiben (Írásbeli alakhoz kötött szerződés) tartalmaz formakényszerről szóló rendelkezést, de csupán az ajánlat és az elfogadás vonatkozásában. E rendelkezés szerint „írásbeli alakhoz kötött szerződés megkötésére ajánlatot és elfogadó nyilatkozatot írásban lehet (helyesebb lenne: kell) tenni.”

A 19. század európai kontinentális polgári törvénykönyvei a szerződés-kötési szabadság folyományaként meghirdetik a *konzenszualitás vs. szóbeliség* elvét, amelynek értelmében főszabály szerint nem a forma, hanem az egyszerű, formaközvetítés nélküli jogügyleti akaratmegegyezés, a felek pusztá szóbeli egyetértése hozza létre a szerződést. Kivételt képez ez alól az az eset, ha a törvény adott nevesített szerződésre nézve kötelező alakiséget ír elő. A római joggal ellentétben a szóbeliség főszabállyá vált, s csupán kivétellel alakult a kötelező alakiség elve. A formátlan vagy konszenszualis, szóbeli szerződés is formát ölthet (bizonyítási jellegű és nem jogkeletkeztető forma), de ez esetben a szerződést nem a forma, hanem a jogügyleti akarat hozta létre. Ennek gyakorlati következménye, hogy a szerződési akaratmegegyezés valós tartalmának megállapítására sor kerülhet nemcsak az utólagosan kiállított forma segítségével, hanem ezen túlmenően, az eredeti akarat bizonyítására alkalmas, egyéb bizonyítási eszközökkel (például felek, tanú meghallgatása) is. Míg a *lényeges* forma elvben *abszolút bizonyítási eszköz* a szerződés lényeges elemeit illetően, addig a *bizonyítási forma* mind a lényeges, mind a mellékes elemekről *relatív bizonyítási hatályú*.

1.3. A rendi jogfelfogás: az ember alkotta jog (humani iuris) változó, a morális, „isteni” jog (divinae juris) állandó

A természetes jog fogalma abból a rendi társadalomban, majd a polgári korszakban kialakult és továbbfejlesztett álláspontból származik, amely a jogot vagy annak rendszerét az alapján különbözteti meg, hogy forrása az *emberi értelem*ből (humani iuris) vagy az *„isteni megmondolásból”* (divinae iuris) fakad-e.¹⁷ Voltak tehát olyan elméleti álláspontok, amelyek szerint

¹⁷ Werbőczy István Tripartitumának (Hármaskönyvének), amelyet Werbőczy az Országgyűlésnek 1514-ben mutatott be, majd Bécsben 1517-ben latin nyelven adott közre, több paragrafus foglalkozik a természetjog (szóhasználat szerint természeti jog) meghatározásával, annak forrásával és tartalmi jegyeivel. Tartalmazza először a köz- és magánjogra vonatkozó osztályozást. Eszerint a közjog kiváltképpen a főhatalmat, az országok kormányzatát és a nyilvános érdeket tartja szem előtt (lásd a Jogról és a jognak a felosztásairól, II. cím 3. paragrafus). A magánjog pedig az a külön jog, amely az egyes emberek érdekeit szabályozza, s ez ismét háromféle, úgymint: természeti jog, nemzetközi jog és polgári jog. A *természeti jog* az összes nemzetek közös joga, mivelhogy az mindenütt a természet ösztönzése következtésben, nem pedig valamely törvény megállapításából létezik (II. cím 4. paragrafus). A természeti jognak Werbőczy szerint van egy másik jelentése is: „Másképpen, a természeti jog alatt értjük azt, ami a mózesi törvényben és az evangéliomban foglaltatik, melynél mindenki köteles úgy viselkedni mással szemben, amint akarja, hogy más viselkedjék ő irányában és tilos másnak olyat tennie, amit nem akar, hogy más tegyen övele.” (II. cím 5. paragrafus). A természetjog harmadik jelentését Werbőczy a többi jogághoz (természeti jog, nemzetek joga és polgári jog) való viszonyításban látta. Szerinte „tudni kell, hogy a természeti jog egyéb jogoktól háromféleképpen különbözik. Először eredetére nézve, mivel a világ teremtésével vette kezdetét. Másodszor méltóságára nézve, mivel a természeti jog minden népeknél egyaránt érvényes, magától Istentől rendeltetett, állandó és változatlan marad, míg más jogok, amelyeket valamely nép vagy állam szerzett magának, gyakran változnak [...]” (III. cím). Lásd WERBŐCZY I. (1990): *Hármaskönyv*. Budapest, Téka Könyvkiadó. 29–30., 32–33. Az *igazság* fogalmáról szólva Werbőczy megállapítja, hogy „az igazság kétféle lehet, természeti vagy törvényi – ugyanis az igazság a dolog természeténél fogva (szabható meg), ami természeti jognak nevezetik, majd pedig az emberek közt megállapított bizonyos szabálynál fogva, amit tételes jognak nevezetik.” (I. cím, 3. paragrafus). (WERBŐCZY 1990, 27–28.) Werbőczy szerint „az igazság erkölcsi erénynek érvényesülése, a jogtudomány ennek a jognak a tudása”. (V. cím, 1. paragrafus; WERBŐCZY 1990. 34.) A *polgári jog* fogalmával kapcsolatban Werbőczy megkülönbözteti, kora európai jogfelfogásával összhangban, a *nemzetközi jogot*, ami alatt a *római kódexjogot* érti és a *hazai jogot*. Vagyis a polgári jog alatt kétfélét ért, az egyik az *általános jog*, amely a római polgári

a természetes jogot nem az emberi értelem, hanem az isteni akarat hozta létre. Ennélfogva a természetes jog az emberi jogalkotás „feletti”, azaz fölérendelt jog, és alkalmazásisorrend-tartás tekintetében előnye van az ember alkotta joggal szemben. A természetes jog „szemben állt” a tételes, hatályos joggal, amelyet az ember alkot. Ennek a jogfelfogásnak jelentős gyakorlati hatása volt a *reformáció* előtti (17. század első fele) európai kontinentális jogrendszerekre. A reformáció előtt ugyanis az egyház és az állam hatásköre jogalkalmazási szempontból szimbiotikus volt, egymástól nem volt elválasztva, az egyházi jogban jelzett vétséget az állam szankcionálhatta. A reformációt követően az egyházi (morális, etikai) és az állami jog egymástól külön váltak, az egyházi jogsértés nem volt érvényesíthető állami szankciók útján.

Egyébként a magyar jogban a személyi és ingatlanvagyonosi jogosultságokat (az úgynevezett *hiteles helyek*) ugyancsak az egyházi jogkörben jegyezték. A személyi jogosultságokhoz fűződően a születés, a házasság és a halál tényét a hiteles helyek vezették egészen az 1894. évig (1894:31. törvénycikk). Ekkor a házassági jogról szóló törvény hatálybalépésével bevezették a polgári házasság intézményét,¹⁸ és folyamányaként állami hatáskörbe helyezték a házassági, születési és elhalálozásról szóló anyakönyvek vezetését. Az egyházi evidencia azonban ezzel nem szűnt meg. A hiteles helyeken jegyezték be a (föld)ingatlanon gyakorolt tulajdoni és öröklési jogosultságokat, egészen az 1855. évi, kezdetben oktrojált osztrák, majd utóbb (a 19. század hetvenes éveitől) a magyar telekkönyvi rendtartás bevezetéséig, miután a hiteles helyek helyett a bíróságoknál vezették a jogkeletkeztető dologi jogi bejegyzéseket, mint például a bekebelezést.¹⁹

Következésképpen, a természetjogra vonatkozó doktrína szerint míg az ember alkotta jog *változó*, addig a természetes jog jellemzője, legalábbis a természetjogi doktrína egy része szerint, amely a természetes jogosultságoknak a morális és etikai tartalmát hangsúlyozta, az *állandóság*, változatlanság vagy az univerzális jelleg.

A természetjog *tartalmát* számos ókori, középkori és újkori jogfilozófus kereste: a görög szofisták, Hérakleitosz, Arisztotelész, később Aquinói Szt. Tamás, Thomas Hobbes, Samuel von Pufendorf.

A késői középkorban (16. század első felében) Aquinói Szt. Tamás a morális filozófia és a teológia²⁰ útjain kereste a természetjog forrását és tartalmát. Álláspontja szerint a termé-

törvénykönyvekben foglaltatik, amelyet csak a császár vagy más főfejedelem alkothat. A másik pedig a *hazai*, amely helyhatósági vagy rendeleti jognak is mondatik, amelyet minden egyes ország, tartomány vagy város alkothat magának (IX. cím, 2. paragrafus; WERBÓCZY 1990. 41.) Fő vonulatában és áttételesen: „anticipálva” a mai európai és nemzeti jogra vonatkozó szabályrendszert.

¹⁸ Lásd MEZEY B. szerk. (1997): *Magyar jogtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 186.

¹⁹ Lásd SZALMA J. (2005): *Ingtalan-nyilvántartás és telekkönyvi jog és eljárás*. Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar. 9–12.; 36–42.; KURUCZ M. (2007): *Magyar ingatlan-nyilvántartási jog: A bizalomvédelmi joghatások tükrében*. Budapest, ELTE ÁJK. 8–12.

²⁰ Lásd Aquinói Szent Tamás *Summa Theologiae* című művét.

szetjog erkölcsi érték.²¹ Így ő azt gondolta, hogy az *uzsora*, amelyben az egyik fél – visszaélve a másik fél szorult vagy függő helyzetével – a saját maga számára és a kihasznált fél kárára feltűnő előnyt köt ki a visszerthes szerződésben, erkölcstelen, ennélfogva semmis. Megfogalmazta továbbá a *iustum praetium*, vagy az „igazságos árra” való törekvés követelményét a szerződések megkötése során. Ilyen méltányosságra való törekvést tartalmaz Justinianus (6. század) kodifikációja, amely tiltja a visszerthes szerződésekben a felén túli sérelmet (*laesio ultra dimidium pars, laesio enormis*). Mindkét morális szabály bekerült a modern polgári kodifikációkba (így az új, magyar, 2013. évi Ptk.-ba is). Igaz, rendelkező rész és szankció tartalmi pontosítása útján – s ezáltal a morális szankciók helyett – állami szankciót kaptak (*uzsora* esetében semmisségi, felén túli sérelem esetén megtámadhatósági jogkövetkezményeket).

A humanista késői középkori jogtudományban a természetjog fogalmát Jean Domat (1625–1696) említi elsőként, mégpedig a magánjogi törvények közjogi és közösségi forrásból merített természetjogi tartalmára tekintettel (*Les lois civiles dans leur ordre naturel, le droit public et de legum delectus* című művében).²²

A természetjog tendenciális jogfejlődésmenetének római jogtól kezdődő, rendi társadalmon keresztül, a modern polgári korszakig terjedő vázlatára alapján megállapítható, hogy a modern polgári korszakban kialakult jogfelfogás szerint az erkölcsi szabályok azáltal váltak államilag szankcionálttá, hogy bekerültek a polgári jogi kódexek jogintézményei sorába. Azok az erkölcsi szabályok, amelyek nem kerültek be a törvénybe, nem rendelkeznek állami szankciókkal, államilag nem érvényesíthetők, és ezeket csupán a morális szankció oltalmazza. Amennyiben azonban az erkölcsi kötelezettség természetes kötelem (például olyan rokонтartás, amelyre nézve a törvény nem irányoz elő tartási kötelezettséget), ennek önkéntes teljesítése állami kényszer igénybevételével nem követelhető vissza jogalap nélküli gazdagodás (*condictio indebiti*) alapján.

1.4. A felvilágosodás kora: az emberi értelemből fakadó, észszerű jog

A felvilágosodás korában a természetjog fogalom meghatározásával Hugo Grotius, Spinoza, Leibniz, Jean Jacques Rousseau, Immanuel Kant és Fichte foglalkoztak. Ők az észszerűség fényében keresték a természetjog tartalmát és jelentését. A felvilágosodás filozófiai jogfel-

²¹ Lásd FINNIS, J. (1998): *Aquinas: Moral, Political and Legal Theory*. Oxford, Oxford University Press.; FINNIS, J. (1980): *Natural Law and Natural Rights*. Oxford, Oxford University Press. Finnis a joggyakorlat résztvevőjének nézőpontját tartja helyesnek. Vö. ZÉTÉNYI András (2015): Új tendenciák az angolszász természetjogban. In FEKETE B. – FLECK Z. szerk.: *Tanulmányok a kortárs jogelméletéről*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 315. A modern kori morális filozófia Szent Tamást megkísérli újraértelmezni. A természet rendjét a természettudományok vizsgálják. A természet rendjét olyan dolgok képezik, amelyeket nem az ember hozott létre. A második rend az értelmezés rendje, amelyet a logika, a módszertan és az ismeretelmélet vizsgál. A harmadik rendet az ember alkotta dolgok képezik, ami a különböző mesterségek, a technológia és az alkalmazott tudományok kutatási területe. A negyedik rendet képezi a döntéssel és a cselekvéssel kapcsolatos mérlegelés, amivel a pszichológia, a történettudomány foglalkozik. Lásd GRISEZ, G. (1975): *Beyond the New Theism: A Philosophy of Religion*. University of Notre Dame Press. Finnis egyébként „vallás” alatt a dolgok univerzális rendjére vonatkozó tudást és nem a hitélet intézményesített formáját érti. Lásd ZÉTÉNYI 2015, 314.

²² Lásd HAMZA G. (2014): *A modern jogrendszerek tagozódása és a római jogi tradíció*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 17.

fogására nézve közös az, hogy a természetjog nem az isteni akaratból, hanem az emberi természetből és értelemből ered (Vernunftgemäss), tehát forrása a józan ész. Szerintük a természetjog éppen ennek révén, vagyis a rációt, az észszerűséget figyelembe véve vált „univerzális”, „abszolút” és általános érvényűvé.

1.5. A polgári korszak és a polgári jogi kódexek természetjogi jogfelfogása.

Értékítéleti jog. Generálklauzulák mint a jog világító tornyai. A jogon kívüli normarendszerek kivételes törvényi inkorporációja. Emberi és személyiségi jogok oltalma. Természetbeni helyreállítás a kártérítési jogban. Természetes kötelmek. Precedens- és törvényi jog. Jogértelmezés. A természeti környezet fenntarthatóságának jogi oltalma. Jogorvoslathoz való jog.

A probléma a természetjog nem kodifikált elemeinek tartalmi meghatározásából adódik. Megmutatkozott, hogy valójában a természetes normák nem változatlanok, mert adott kor *szokásjogi* vagy *társadalmi felfogása*, azaz *értékítélete* is módosulhatott arra nézve, mi a jó (*megengedett*) és mi a rossz (*tilos*). Ezért a polgári korszak jogfilozófiája *tartózkodott a természetjog tételesjogi*, állami jogban való alkalmazásától a tartalmának meghatározatlan voltára, valamint változásaira és ezáltal bizonytalan voltára való tekintettel. E korszak *polgári jogi kódexei* csupán *kivételesen irányozták elő a törvénytesten kívüli normatív vagy értékítéleti rendszerek alkalmazását*. Ilyen például a klasszikus (francia, német, osztrák) és az új magyar polgári törvénykönyvekben megtalálható *jóhiszeműség* és *tisztesség*,²³ a *jó-erkölcs*²⁴ kógens követelménye, amely általános érvénnyel, vagyis a polgári jogi kapcsolatok összes típusára nézve kötelező. Ilyen továbbá az íratlan kereskedelmi *szokások* és az írott kereskedelmi *szokványok* tiszteletben tartásának igénye a kereskedelmi jogi kapcsolatok területén. Kialakult továbbá a modern európai nemzeti jogrendszerekben a kódexen kívüli törvényekben szabályozott *tisztességes verseny* követelménye. Akár a kódexben, akár a kódexen kívüli törvényekben nem szabályozott morális normarendszerek a modern polgári jogban kivételesen akkor alkalmazhatók, ha a *törvény külön utal rájuk*.²⁵ Alkalmazásukra csupán a *törvény prizmáján* keresztül kerülhet sor (közrendszabály, *közrend* elve – l'ordre public).²⁶ Más szóval: más, kódexen és külön törvényen (Sonder- und Nebengesetze) kívüli normatív rendszereket csak akkor alkalmazhatnak, ha ezek nincsenek ellentétben a közrend elvével, vagyis azokkal az *alapvető értékekkel, amelyeken egy társadalom jogi szervezése*

²³ Lásd Ptk. 1:3. paragrafusának (1) bekezdését: A jogok gyakorlása és kötelezettségek teljesítése során a felek a jóhiszeműség és a tisztesség követelményének megfelelően kötelesek eljárni.

²⁴ Lásd Ptk. 6:95. paragrafusát (A jóerkölcsbe ütköző szerződések). Lásd továbbá Ptk. következő paragrafusait: 6:100. (Fogyasztói jogot csorbító feltétel); 6: 101. (Fogyasztói joglemondó nyilatkozat érvénytelensége); 6:102., 6:103., 6:104. (Tisztességtelen általános feltétel és tisztességtelen feltétel a fogyasztói szerződésben); A vállalkozók közötti jogviszonyban szerződés részévé váló általános feltétel érvényét vizsgáló közérdekű kereset tekintetében, lásd a Ptk. 6:106. paragrafusát.

²⁵ Ezt az új magyar Ptk. is megteszi. A szerződés létrejövetele és tartalma című 6:63. paragrafusának (5) bekezdése szerint: „A szerződés tartalmává válik minden szokás, amelynek alkalmazásában a felek korábbi üzleti kapcsolatukban megegyeztek és minden gyakorlat, amelyet egymás között kialakítottak. A szerződés tartalmává válik továbbá minden, az adott üzletágban, a hasonló jellegű szerződés alanyai által széles körben ismert és rendszeresen alkalmazott szokás, kivéve, ha annak alkalmazása a felek között – korábbi kapcsolataikra is figyelemmel – indokolatlan volna.” (Kiemelés: Sz. J.)

²⁶ Lásd például Ptk 6:96. paragrafusát, amely szerint semmis az a szerződés, amely a jóerkölcsbe ütközik.

nyugszik (például szabadságjogok, emberi méltóság és más személyiségi jogok, a tulajdonbiztonság stb. tiszteletben tartásának alkotmánnyal, Alaptörvénnyel előírt követelménye).

A természetjog modern jogfelfogásához tartozik nemcsak a *pacta sunt servanda* (vagyis a szerződés a felek számára betartandó törvény), tehát a kontraktuális jog, hanem a *szerződésen kívüli*, azaz *deliktuális felelősség szankciórendszere* is. Ebben a felelősségi rendszerben a modern polgári törvénykönyvek többsége (például a német, a francia, az osztrák polgári törvénykönyv) a vagyoni károkozásnál a károkozást megelőző helyzet *természetbeni helyreállítását* tartják elsődlegesnek, és csupán akkor, amikor ez nem lehetséges, vagy pedig a károsult perbeli rendelkezési jogával élve igényli, másodlagos szankcióként a pénzbeli kártérítés valósulhat meg. Ezzel szemben, az új magyar Ptk., megfordítva, a pénzbeli térítést tartja elsődlegesnek, és nála másodlagos az előző helyzet természetbeni helyreállítása.

A *nemvagyoni kártérítés* területén is kifejezésre jut a nem pénzbeli és a pénzbeli *elégtételnyújtás* (*satisfaction*, *Code civil*, *fr.*). Ennek a szankciónak a tényállási eseteit képezik például a tévesen szabadságelvonásra marasztaló büntetőbírói ítéletek, az olyan testi sérelem okozása, amely életképesség-csökkenést eredményez, a torzítás miatti lelki szenvedés, a közeli hozzátartozó halálának okozása miatti lelki sérelmek stb. A nemvagyoni sérelmek – különösképpen a személyiségi jogok megsértése – esetén az új magyar Ptk. lehetővé teszi a *sérelemdíj* (a német jogban: Schmerzensgeld) igénylését.²⁷ A német jogban a sérelemdíj halál okozása, testi sértés, egészség, szabadság megsértése esetén (is) követelhető. A francia jogban a nemvagyoni kártérítés esetszerűsége túlmenő általános köre alakult ki. Ez nem más, mint a *dommage moral*, vagyis az *erkölcsi kár*. A francia polgári jog elmélete ugyanis – követve a *Code civil*-t – abból indul ki, hogy a polgári jognak a vagyoni sérelmekkel egyenrangú oltalmi célját képezik a morális értékek. Ilyen többek között a szerzői jogbitorlás, amikor is a bitorló a szerzőnek köteles pénzbeli elégtételt nyújtani.²⁸ A francia jog szerint az ember nemcsak materiális, hanem morális vagyonnal is rendelkezik, és az „erkölcsi vagyon” az anyagi vagyonnal azonos értékű oltalmi célként, azonos szankciókkal ellátott védelem alatt áll (*dommage materielle*, *dommage moral*). Vagyis megsértésük egyaránt vagyoni jellegű kárfelelősséggel, kártérítéssel vagy kárpótlással, pénzbeli vagy nem pénzbeli elégtételnyújtással (*satisfaction*) jár.²⁹

A francia jogban (is) *kumulálható* ugyanabból a károkozási tényállásból eredő vagyoni és nemvagyoni (erkölcsi) kár, összhangban azzal, hogy különféle károkról van szó, továbbá azzal, hogy a károsultat teljeskörűen oltalmazni kell az őt ért vagyoni és nemvagyoni sérelmet illetően. A *non cummul* elve – vagyis a több károkozási jogcím együttes alkalmazásának, párhuzamos igényérvényesítésének tilalma – csupán a szerződési és deliktuális károkozás kapcsán merült fel. Más szóval: egy károkozás esetén vagy az egyik, vagy a másik felelősségre vonási jogcím jöhet számításba (szerződésszegés vagy polgári jogi deliktum, azon az alapon, hogy a károkozó megsértette az általános károkozási tilalmat);

²⁷ Lásd a Ptk. 2:52. paragrafusának (1)–(3) bekezdéseit.

²⁸ Lásd például SAVATIER, R. (1951): *Traité de la responsabilité civile en droit Français, civil, administratif, professionnel, procédural, tome deuxième*. Paris, Pichon. 99. 534. (Application au droit moral de l'auteur).

²⁹ Lásd például CARBONNIER, J. (1959): *Droit civil, tome second: Les biens et les obligations*. Paris, Presses universitaires de France. 584. (Le dommage moral). Lásd a Code civil 1382, 1383; az osztrák ÁOPtk 1295. paragrafusait. Lásd ennek hatását az új magyar Ptk. rendelkezéseire a 2:51. paragrafus (1) bekezdése (c) albekezdésére, amely a nem pénzbeli elégtételnyújtásról szól, továbbá a 2:52. paragrafusának (1)–(3) bekezdését, amelyek a személyiségsérelmekkel kapcsolatos pénzbeli kárpótlást, azaz sérelemdíjat irányozzák elő.

a károsult választhat. Igen komoly megfontolás és hosszan tartó tartózkodás után a Cour de Cassation (francia legfelsőbb bíróság) kimondta, hogy a károsultnak választania kell: vagy a szerződésszegés következtében beálló kár térítését (kártérítési érdek) vagy az in integrum restitutiót (helyreállítást) igényli a deliktuális alapon. Ám a kérdés a felelősségi elméletben (J. Savatier) továbbra is nyitva maradt.³⁰ Az új magyar Ptk. a non cumul elvét (azaz a párhuzamos igényérvényesítés tilalmát – a német jogban: Anspruchskonkurrenz) fogadta el.³¹

Mint fentebb említettük, a mai jog felől szemlélve vannak olyan álláspontok, amelyek szerint a természetjog mint törvényen kívüli normarendszer *bírói jogalkalmazási szempontból kifogásolható*, nem fogadható el, mert *tartalma bizonytalan*, gyakran ellentmondásos, ily módon nem nyújt elegendő támpontot a jogi normáktól elvárt *jogbiztonsági* követelmény érvényesítéséhez.³²

A modern polgári korszak jogfilozófiájában a joggal oltalmazott emberi értékek meghatározásában támpontot a polgári jogi kódexek kívántak nyújtani a *generálklauzulák* (általánosító, úgynevezett kaucuk- vagy rugalmas normák) mentén, amilyen például a méltányosság. Ezek szolgálnak egyfelől a lehetséges *joghézagok* pótlására, másfelől a jog *világító toronyaként* (Vékás Lajos), vagyis olyan szabályokként, amelyek támpontot nyújtanak a jogalkalmazónak, a jogkövetőnek a *jog értelmezése* útján. A jogelmélet óvatosságra int a csupán generálklauzulákon alapuló ítélkezés irányában (Flucht in Generalklauseln), figyelembe véve, hogy ezeknek a tartalma igen tág: hiszen például a szín fogalmába belefér a fehér és a fekete is. Ily módon a jogi értékek mentén indokolatlanul egyforma megítélésű lenne a jó és a rossz is, ami nem lehet célja a helyes jognak. Szükség mutatkozott tehát a generálklauzulákat „feldolgozó”, konkretizáló normákra, azért, hogy pontosítás útján jogbiztonságot nyújtsanak. A modern polgári jogalkotáshoz fűződően – a jogalkalmazás elősegítése végett – kialakultak a *jogértelmezés doktrinális módszerei*, amelyek a *nyelvtani* (szemantikai), *logikai*, *normacél* szerinti (Zweck im Recht), *belterjes* (intenzív) és *külter-*

³⁰ Lásd például MAZEAUD, H. – MAZEAUD, J. (1962): *Leçons de droit civil*. Tome deuxième. Obligations, théorie générale, biens, droit de propriété. Paris, Édition Montchrestien. 331–334. Cour de cassation, Chambre civile, 11. janvier. 1922, S. 1924. I. 105.

³¹ Lásd erről, a magyar és a német jogra nézve, FUGLINSZKY Á. (2015): *Kártérítési jog*. Budapest, HVG Orac. 63. Lásd továbbá a Code civil 1382, 1383, az osztrák OÁPtK 1295. paragrafusát, amelyek nem adnak egyértelmű választ a kumulációs kérdésre. Ám mindkét kódex, generálklauzula módján, arról szól, hogy a károsultat, akár szerződésszegésből, akár deliktumból származik a kára, kártalanítani kell. Szerződésszegésből – veszélyes üzemi felelősség esetén – adódhatnak különböző, „deliktuális” és „szerződési” forrású, egymással térszerűen kapcsolatban álló károk. A magyar Ptk.-ban a deliktuális felelősségre vonatkozó, általános érvennyel előírányzott *előreláthatósági klauzula* korlátozza a károkozó felelősségét. Ugyanis a Ptk. 6:521. paragrafusa értelmében nem állapítható meg az okozati összefüggés azzal a kárral kapcsolatban, amelyet a károkozó nem látott előre, és amelyet nem is kellett előre látnia. Ez vitatható, mivel a károkozó felelősségének csökkentéséhez vezető rendelkezésnek tűnik, mivel a felelősségre vonás a károkozó szubjektív körülményeit, előreláthatósági képességét helyezi előtérbe. Így a károkozó „könnyedén” kimentheti magát azzal, hogy cselekményének vagy mulasztásának idején nem volt képes vagy nem volt köteles előre látni a kárt. A károsult fokozott oltalmának szüksége fényében és a károkozó indokolt érdekeinek oltalma céljából feltehető a kérdés, hogy nem lett volna-e elegendő a klasszikus kimentő okok és az okozatosságnál a természetes és jogi okkiválasztó elv mellett maradni, az előreláthatósági klauzula mellőzésével?

³² Lásd például KOZIOL, H. – WELSER, R. (2002): *Bürgerliches Recht*. Band I. Allgemeiner Teil, Sachenrecht, Familienrecht. 12. Auflage. Wien, Manz Verlag. 304.

jes (extenzív), *normatörténeti, rendszerező* (szisztematikus), *jog-összehasonlító*,³³ *alkotmánykonform, európakonform* stb. értelmezési, hivatási szabályokat taglalják.³⁴ A *joghézag* esetében az *analógia* (a nem szabályozott jogviszony más, hasonló tényállású, szabályozott jogviszony szankciónak alkalmazása) csupán a polgári jogban engedélyezett, a büntető jogban – a nullum poene elve miatt – nem. Kialakultak a jog *oltalmi céljai* mentén (például megelőzés a büntetőjogban, a deliktuális polgári jogban) a *jogi oltalom „tárgyai”* mint az *élet, a testi épség és az egészség, az emberi tisztesség és méltóság, a személyiség integritása, a tulajdon és a szabadság*. A csupán esetszerű, kazuisztikus normaalkotásnak is vannak hátrányai, mert konkretizálás útján történő teljességi igyekezete ellenére joghézaghoz vezethet: nem irányozható elő minden eset. Ezért szükségesek az általánosító normák. Elengedhetetlennek mutatkozott a generálklauzulák mint elvi kiindulópontok és a jogintézmények szerinti (viszonylagos kazuisztikus) szabályozás harmóniájára való törekvés.

A 20. század második évtizedében kifejezésre jutó *magyar jogfilozófiában* a kolozsvári származású és a korabeli kolozsvári Jogi Kar professzora, Somló Bódog foglalkozott a természetes joggal. Kora jogfilozófiája gyakran *szembesítette a természetes jog fogalmát a tételes joggal*, miközben a természetes jog jogi értékénél fogva szubordinált. Somló szerint azonban a természetes jog *nem a tételes jog feletti szubordinált jog*, hanem *helyes értelmezése a normatartalomnak*.³⁵ Hivatkozik Stammlerre, aki szerint a természetes jog olyan jog, amelynek a tartalma a természetessel analóg. E jog normatartalma megfelel a *helyesség* igényének, továbbá ez olyan jog, amely tartalmában megfelel az *észszerűség* követelményének.³⁶ A helyes és jó jognak *egyértelműnek* kell lennie, meg kell különböztetnie a *jogot és a jogtalanságot*, s e közben *etikusnak* kell lennie.³⁷ Somló megkülönbözteti és elválasztja egymástól a *jogot* és a *hatalmat*. Elgondolása szerint a jog az értelemről fakad, a hatalom pedig a jogalkotó arra való készsége, hogy a jogot akár *kényszer* kilátásba helyezésével vagy alkalmazásával érvényesítse. Ám a *helyes jog* olyan, amely spontán, *kényszer alkalmazása nélkül is jogkövetést eredményez*, sokszor jogon kívüli indítékokból (mint vallási, etikai, szokásjogi meggyőződés).³⁸ *A jog nélkül nem kívánatos anarchia* keletkezne.³⁹

³³ Lásd például FÖLDI A. szerk. (2012): *Összehasonlító jogtörténet*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 480–482. Kihangsúlyozzák a polgári jogi felelősségre nézve a polgári jogi felelősség *denaturalizációját*, amely a polgári korszaktól elválik a morális felelősségtől, mivel a polgári jogi kártérítési felelősség a pusztán helytálláson felül bevezette a vétkes magatartásból eredő károk iránti általános ekvivalenst, a pénzbeli térítés útján történő kártalanítást, a pénzzel tartozó adós fogalmát. Hivatkoznak Frank Ignácra, aki szerint a polgári jogban a *felelő* szó helyett inkább a *felelni tartozik* (respondere tenetur) kifejezés illik a jogi felelősség meghatározásához. Egyébként a francia jog-összehasonlítási elmélet egyik legkiemelkedőbb művelője René David (Les grands systèmes de droit contemporains) aki a jogcsaládokat, -típusokat a különbségek mentén mutatja fel, ugyanakkor kiemeli, hogy vannak közös elvek, technikák, amelyek a jogcsaládokat egymáshoz közelítik. A magyar jogelméletben a jogcsaládok és jogtípusok közös és eltérő elemeit Eörsi Gyula kutatta. EÖRSI Gy. (1975): *Összehasonlító polgári jog*. Budapest, Akadémiai Kiadó. Vö. BADÓ A. – BENCZE M. – BÓKA J. – MEZEY P. szerk. (2012): *A jogrendszer világa*. Budapest, Pro Talenti Universitatis Alapítvány. 14. Lásd továbbá SZALMA J. (1999): Az összehasonlító polgári jogról. Tézisek a polgári jogi harmonizációs, konvergenciális, divergenciális és univerzális tendenciáiról. *Jogtudományi Közlöny*, 6. sz. 245–252.

³⁴ Lásd SZALMA J. (2016): *Kutatásmódszertan*. Budapest, Patrocínium.

³⁵ SOMLÓ, F. (1917): *Juristische Grundlehre*. Leipzig, Verlag von Felix Meiner. 128–129.

³⁶ STAMMLER, R. (1911): *Theorie der Rechtswissenschaft*. Buchhandlung des Waisenhauses. 229.

³⁷ SOMLÓ, F. (1917): *Juristische Grundlehre*. Leipzig, Verlag von Felix Meiner. 121.

³⁸ SOMLÓ 1917, 108.

³⁹ SOMLÓ 1917, 98–120.

A 20. század második felében a magyar jogfilozófiában, különösképpen Peschka Vilmos, nemcsak a jogalkotás, hanem a jogalkalmazás területére is kiterjeszti „a társadalom objektív törvényszerűségeinek követelményét”, keresve a jogi értékeket, amelyek alatt főként erkölcsi értékeket is ért.⁴⁰ A jogi értékeket erkölcsi értékekben látta Ádám Antal is.⁴¹ Prugberger Tamás szerint a jogalkotásnak és a jogalkalmazásnak nemcsak a társadalmi törvényszerűségeknél kell megfelelniük, hanem az embert körülvevő természet élő és életelen környezetének óvása követelményeinek is.⁴²

A *precedensjog* alapvető jellemzője – szemben a törvényi jogforrási rendszerekkel –, hogy forrása nem az állami jogalkotási tevékenységből eredő általános jogi aktus, a törvény, hanem a bírói egyedi aktus, amely azonban kiterjeszthető más hasonló esetekre. A törvényi jogforrás előnye az, hogy hozzájárul a természetes jog által megkövetelt jogbiztonsághoz és – míg érvényben van – állandósági követelményéhez. A precedensjog előnye pedig a rugalmasságban és az új jogi helyzetekhez való adaptálás lehetőségében nyilvánul meg, ami hosszú jogfejlődés során nemcsak az angolszász (Equity, Common Law), hanem a magyar jogban is (Curia) kifejezésre jutott.⁴³

Az, ami a természetjogi doktrínából a 20. századi modern polgári korban egyértelművé vált, hogy a természetes jogok köre nem más, mint például az *élethez való jog*, ami a modern polgári jogi jogalkotás (magán- és közjogi ágainak) szerves részévé vált. Az európai büntetőjogi rendszerek törölték a halálbüntetést. Az életet – mivel nem is adja – az állam nem veheti el, de a *szabadságot* a büntető jogszabályban előre meghatározott súlyos közjogi vétségek, azaz bűncselekmények miatt (kirívó esetekben akár élethossziglan tartóan) igen. Vitatt, hogy az élethossziglan tartó szabadságvesztés milyen esetekben róható ki, tekintve, hogy a büntetőjog egyik fontos célja a reszocializáció, vagyis az élethossziglani szabadságvesztés akkor indokolható, ha ennek sikerességére nincs esély. A modern büntetőjogban kialakult az az elmélet, amely szerint az elkövetőnek szabadságvesztésre való marasztalása nem történhet meg *közvetlen* (materiális) *bizonyítékok* hiányában, vagyis csupán közvetett bizonyítékokra (indíciókra) alapozva. A modern polgári korszakban fogalmazódott meg a *nullum crimen sine crimine et sine lege* elve, tehát az a büntethetőségi szabály, amely szerint senki sem vonható büntetőjogi felelősségre azért a cselekményért, amelyet elkövetése idejében a büntető törvénykönyv különös része nem írt elő mint büntetendő cselekményt,

⁴⁰ Lásd PESCHKA V. (1963): A társadalmi folyamatok és a jogalkotási folyamatok összefüggéseinek néhány problémája. *Állam- és Jogtudomány*, 2. sz. 174.; PESCHKA V. (1987): *A jog sajátosságai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.; PESCHKA V. (1989): *Appendix. „A jog sajátosságához”*. Budapest, MTA Jogtudományi Intézet – Akadémiai Kiadó.

⁴¹ Lásd ÁDÁM A. (1996): A jogi és az erkölcsi értékek az alkotmányos államban. *Állam- és Jogtudomány*, 38. évf. 3–4. sz. 87.

⁴² Lásd PRUGBERGER T. (2012): A jogi normák a természeti és társadalmi törvényszerűségek összefüggésrendszerében. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Iuridica et Politica*, Tomus XXXI/1. Miskolc, University Press. 126–144.; PRUGBERGER T. (2013): A jogi értékek világa jogdogmatikai és jogrendszer-tani összefüggésben. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Iuridica et Politica*, Tomus XXX/1. Miskolc, University Press. 118–182.

⁴³ Lásd SZALMA J. (2012): Entwicklungstendenzen bei der Abgrenzung der zivilrechtlichen von der strafrechtlichen Haftung. *Journal on European History of Law*, No. 1. 32–42.; SZALMA J. (2008): Der Einfluss des ABGB in der Rechtsprechung des ungarischen obersten Gerichtshofes (Curia) – Präzedenzen zum Schadenersatzrecht in der zweite Hälfte des XIX. Jahrhunderts. In: KOHL, G. – NESCHWARA, Ch. – SIMON, T. eds.: *Festschrift für Wilhelm Brauneder zum 65. Geburtstag. Rechtsgeschichte mit internationale Perspektive*. Wien, Manz'sche Verlags- und Universitätsbuchhandlung. 671 – 686.

és amelyhez nem fűzött büntetőjogi szankciót. A büntetendő cselekményről *pontos leírás* szükséges, előírásának nem történhet meg generálklauzula alapján.

A polgári korszakban kifejezésre jutott a polgári és büntető kódexekben a *büntető és a polgári jogi felelősség egymástól való elválása*. Addig a római jogi tradíció mindkét felelősségi rendszerre nézve, mind a pönális, mind a restitúciós szabályt alkalmazta, pontosabban a polgári és büntető deliktumok szankcióit célok mentén nem különböztette meg. Más szóval, a *büntetőjogi és a polgári jogi felelősség egységben volt*. A polgári jogi deliktumok is pönális (büntető) szankciókkal voltak ellátva. Például testi sérelem okozása esetén a „fogat fogért” (tallion) elv érvényesült, sőt a duplum vagy a triplum mértékében is történhetett a szankcionálás. Ezzel szemben a polgári korszakban a két felelősségi rendszer egymástól elkülönült a szankcionálási célok mentén. Ezt követően a polgári jogi felelőséget vezérlő restitúciós cél nem az elkövetőt büntetve szankcionált, akár dupla kártérítést kiszabva, hanem a károsultat oltalmazta, az ő vagyónának helyreállítását célozta meg. A büntető jogi felelősség célja főszabályként az maradt, hogy az elkövetőt szankcionálja, büntesse, mert cselekménye közérdeket sért. Marton Géza találóan jegyzi meg, hogy nem minden vétkesség kap büntetőjogi szankciót, vannak olyanok, amelyek csupán polgári jogi (kártérítési) szankciókkal vannak ellátva. A büntető jog ugyanis csak az általa jelentősnek tartott vétkesség kapcsán szankcionál.⁴⁴ Aki csupán magánérdeket sértve másnak kárt okoz, természetesen nem büntethető, de a másnak okozott kár térítésére marasztalható.

A természetjognak azonban van a mai, kizárólag a *magánjogban* elfogadott értelmezése is, amely a természetjog forrását az adott helyzetben megszokott, kialakult és általánosan elfogadott emberi magatartás értékrendjében keresi. A *hatályos, tételes jog* is lehet „természetes”, hiszen legtöbbször megfelel az általánosan elfogadott emberi értékrendnek. Ilyen értelemben a természetjog forrásai az *emberi és személyiségi jogokban* fogalmazódnak meg.⁴⁵ Ezekhez tartozik az élethez való jog, az emberi méltósághoz való jog, a személyes szféra (például lakás, korrespondencia) és egyéb, a joggal is oltalmazott titoktartás tiszteletben tartásához való jog, a szabadsághoz való jog, az ember testi épségéhez és az egészséghez való jog, a családi élet sérthetlenségéhez való jog, a gyermekek és az időskorúak különleges oltalmához, továbbá a lelkiismereti szabadsághoz való jog, a személyek törvény előtti jogegyenlősége, a személy hátrányos megkülönböztetésének tilalma, a becsület és a jóhírnév, a névviselési jog, a szerzői és találmányi jog, a kegyeleti jog. A természetes jog e polgári jogi jogfelfogás értelmében tehát az emberi jogalkotás műve, emberi értékrend.

A modern természetjogi (emberi jogi) doktrína elfogadja az *egyéni* (alanyi) és *kollektív* emberi jogok, különösképpen a nemzeti kisebbségi jogok, a nemzeti kisebbség országos és települési önkormányzata elvének békés érvényesítését a demokratikus jogrend keretében, beleértve a határon túli magyar nemzeti közösségek kulturális, oktatási és egyéb önkormányzatát. Ezen alapvető, természetesnek is minősíthető, a modern polgári jogalkotásban is érvényesülő jogok legtöbbször az alkotmányos rend részeivé váltak. E természetes (emberi) jogok megsértése, megghiúsulásuk esetén a jogában korlátozott, akadályozott személynek (joggal védett természetes, de alanyi jogként is értelmezhető) jogában áll – jogosultságának érvényesítése céljából – a *bírósághoz* fordulni, azaz bírósági oltalmat igényelni.⁴⁶ A kollek-

⁴⁴ Lásd MARTON G. (1963): Versuch eines einheitlichen Systems der zivilrechtlichen Haftung. *Archiv für die civilistische Praxis*, No. 162. 3.; MARTON G. (1938): *Le fondements de la responsabilité civile*. Paris.

⁴⁵ Lásd Ptk., 2:42–2:55. paragrafusait. Lásd továbbá: Magyarország Alaptörvénye I.–VII. cikk.

⁴⁶ Lásd az új Ptk. 1:6. paragrafusát.

tív jogok körébe tartozik az oktatáshoz és képzéshez való jog, a szociális biztonsághoz való jog, a kollektív munkajog (a kollektív szerződések és törvényi jogszabályokban előírányzott szociális jog révén), a vallásfelekezeti és vallásgyakorlási jog. A nemzeti kisebbségekhez való tartozás joga és az ehhez a joghoz fűződő kollektív jogok az emberi jogok (római egyezmények) harmadik generációjához tartozók. Az európai és a magyar nemzeti kisebbségi jogi doktrína szerint a kisebbségek joga – például a hivatalos nyelvhasználat joga – nem az illető ország (amelyben élnek) adományának kérdése, hanem olyan jogok összessége, amelyek nekik járnak, és amelyek akár bírói úton is megvalósíthatók (kellene, hogy legyenek).

Egyfajta „természetes” jognak számít az az eset is, amikor a hatályos törvényi jogszabály a szabályozást „átengedi” a *szakmai* vagy *hivatási* (mérnöki, orvosi) szabályoknak. Ugyanis nincs értelme minden emberi kapcsolatot joggal szabályozni. A szabályozás átengedése más szabályrendszereknek elsősorban a polgári jogra jellemző, pontosabban a kötelmi jog különleges kárfelelősségi szabályaira (például orvosi felelősség). Így például a hatályos magyar Egészségügyi törvény⁴⁷ az *orvos* (egészségügyi intézmény, klinika) beteg iránti kártérítési felelősségét arra az esetre irányozza elő, amikor a diagnózis megállapítása és a gyógykezelés folyamán eltér az orvosi hivatás, a szakma szabályaitól, és ezáltal a beteg egészségében kárt okoz (például mozgásképtelenné és munkaképtelenné válik).⁴⁸ A kártérítési kötelezettség annak következtében is beállhat, hogy az orvos a betegtájékoztatási kötelezettségét nem tartja be, a beavatkozás kockázatairól nem nyújt teljes információt, műtét esetén az orvosi szabályokat (protokollt) nem tartja be stb.⁴⁹

Hasonló a *mérnöki*, továbbá *építészeti* és *karbantartási* felelősség is például az épületomlás esetén előidézett kárért,⁵⁰ amikor az azért következett be, mert az épület tervezésekor, kivitelezésekor a tervező, a kivitelező és a karbantartó nem tartotta be a mérnöki statikai szabályokat, az építkezési és karbantartási szakmai szabályokat, „törvényszerűségeket.” Ha a kár nem a tulajdonos karbantartási mulasztásából,⁵¹ hanem a tervezési és kivitelezési szakmai szabályok be nem tartásából következett be, a tervező és a kivitelező a felelős az okozott épületkáráért, az okozási elv alapján. Ilyenkor a vétkesség, azaz a szubjektív felrőhatóság nélküli *veszélyes üzemi* (tárgyi) felelősség szabályai érvényesíthetők, amennyiben az épület a helyzeténél, állapotánál, jellegzetességeinél fogva fokozott kárveszélyes dolognak minősült.

A kártérítési felelősség körében a „természetes törvények” részbeni inkorporációjára az alapvető felelősségi feltétel, az *okozatosság* tekintetében is sor került. Ugyanis főszabályként az a felelős, aki jogellenes magatartásával (cselekedetével vagy cselekvési kötelezettség mulasztásával) okozta a kárt.⁵² Az „okot” a (magyar) Ptk. nem definiálja, de

⁴⁷ 1997. évi LIV. törvény (Eütv.) 13. §; Dósa Á. (2010): *Az orvos kártérítési felelőssége*. 2. átdolgozott kiadás. Budapest, HVG–ORAC. 104, 204., 209.

⁴⁸ Lásd például KÖLES T. (1999): *Orvosi műhiba perek*. Budapest, HVG–ORAC; Dósa (2010.): *i. m.*

⁴⁹ Lásd SZALMA J. (2016): *Haftung für Rat, Auskunft und Gutachten im ungarischem Recht. Wirtschaft und Recht im Osteuropa (WiRO)*, No. 3. 65–70.; SZALMA J. (2016): *Haftung für Rat, Auskunft und Gutachten nach serbischem Recht*. In WELSER, Rudolf ed.: *Haftung bei Wertpapierässerung. Teil 1.: Rat und Auskunft als Grundlage der Haftung bei der Veräußerung von Wertpapieren nach dem Recht der CEE-Staaten, mit Beiträgen zur Haftung von Ratungagenturen*. Wien, Manz'sche Verlags- und Universitätsbuchhandlung.

⁵⁰ Lásd Ptk. Felelősség az épületkárokért, 6:560. paragrafus (1)–(3) bekezdéseit, továbbá 6:561. paragrafusának (1)–(4) bekezdéseit.

⁵¹ Lásd az új Ptk 6:560. paragrafusának (1) bekezdését.

⁵² Lásd az új Ptk 6:529., 6:521. paragrafusait.

nem határozza meg más Ptk. sem. Ezt a Ptk.-k a „természetes okságra” bízzák, ami pedig nem más – legalábbis a feltételek egyenrangúságának elmélete (John Stuart Mill, Traeger) és a jogi mércéket is figyelembe vevő okkiválasztó doktrína (a német jogban: Wolf, Buri, Mommsen, Windscheid, Max Rümelin; a francia jogban: René Savatier; a svájci jogban: Theo Guhl; a magyar jogban: Marton Géza) szerint is – mint az a *feltétel*, amely nélkül a kár nem következett volna be, és amelynek közvetlen, döntő, megfelelő, tipikus, valós és nem hipotetikus körülménynek kell lennie.⁵³ Például autóbalesetnél ilyen a gyorshajtás vagy a piros lámpajelzés időpontjában a zebrán való áthaladás, és nem releváns valamilyen a múltban távollevő ok, mint az autóvezető születése. Ok ugyan az utóbbi is, mert ha a baleset okozója anno nem születik meg, nem is okozhatott volna kárt, de jogilag irreleváns. (Az úgynevezett Neffretete effektus kizárása elengedhetetlen a jogi felelősség okkiválasztó mérlegelése során).

Az okozatosság jogi szerepe kettős: egyfelől *rámutat a kárfelelős személyére*, másfelől ez a *felelősség mértékének* meghatározója. Ugyanis a kárért az a felelős, aki okozta, és csupán azért a kárért tartozik, amely jogellenes magatartásából, mulasztásából következett be. Az új magyar Ptk. a felelősség mértékét az *előreláthatósági* klauzulával korlátozza mind a szerződési, mind a deliktuális felelősség terén.⁵⁴ Eszerint a károkozó nem vonható kártérítési felelősségre, ha jogellenes cselekménye vagy mulasztása során nem láthatta előre (vagy nem volt köteles előre látni) a kárt.⁵⁵ E rendelkezés az új Ptk.-ba főként az angolszász jogból került át.

Az előreláthatósági felelősség korlátozása a kontinentális jogban bizonytalan tartalmúnak minősített. A károsultat nemigen védő klauzula helyett az új Ptk.-ban alkalmazhatók lettek volna a német és francia jogban szereplő kimentő és felelősségmegosztó okok általános és a magyar jogban is elfogadott klasszikus jogintézményei. A klasszikus kimentő okok is felelősségkizáró, -korlátozó vagy -megosztó⁵⁶ jellegűek, mint a jogos önvédelem,⁵⁷ a szükséghelyzet,⁵⁸ a károsult beleegyezése⁵⁹ és hozzájárulása,⁶⁰ az erőhatalom (*vis maior*), esemény (*casus*). A szerződési felelősségnél a szerződéskötési autonómia miatt a közrend elvének tiszteletben tartása feltételével a kárfelelősség felelősségkorlátozó klauzulákkal

⁵³ Lásd például SZALMA J. (2000): *Okozatosság és polgári jogi felelősség*. Miskolc, Novotni Alapítvány a Magánjog Fejlesztéséért. 25, 56.

⁵⁴ Lásd például erről: CSÖNDES M. (2016): *Előrelátható károk? Az előreláthatósági korlát hatása a szerződés-szegési kártérítési jogunkra*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 63, 123.

⁵⁵ Lásd Ptk. 6:143. paragrafusának (2) bekezdését, amely szerint a szerződésszegéssel okozott károkat olyan mértékben kell megtéríteni, amilyen mértékben a jogosult bizonyítja, hogy a kár mint a szerződésszegés lehetséges következménye a szerződés megkötésének időpontjában előre látható volt. A deliktuális felelősség körében az új Ptk. 6:521. paragrafusában leszögezi, hogy „nem állapítható meg az okozati összefüggés azzal a kárral kapcsolatban, amelyet a károkozó nem látott előre és nem is kellett előre látnia.”

⁵⁶ Lásd a Ptk. 6:526. paragrafusát (semmis az életet, testi épséget vagy egészséget megkárosító károkozásért való felelősséget korlátozó vagy kizáró szerződési kikötés). Lásd továbbá a szerződési felelősségre vonatkozó felelősségkorlátozó rendelkezéseit, például a kötbérre vonatkozó rendelkezést: A Ptk. 6:186–6:189. paragrafusait, valamint a jogvesztésre vonatkozó szerződési rendelkezések hatályát (Ptk. 6:190. paragrafusát), a biztosítási kockázatokra vonatkozó szabályt (Ptk. 6:445. paragrafus), az alulbiztosítási rendelkezést (Ptk. 6:460. paragrafusa), az önrésről szóló szerződési vagy általános üzletkötési rendelkezést stb.

⁵⁷ Lásd Ptk. 6:520. paragrafusának b) pontját.

⁵⁸ Lásd a Ptk. 6:520. paragrafusának c) pontját.

⁵⁹ Lásd a Ptk. 6:520. paragrafusának a) pontját.

⁶⁰ Lásd Ptk. 6:525. paragrafusát (károsulti közrehatás).

kizárható vagy korlátozható. Így kizárhatók egyes kockázatok (például a felelősségbiztosítási jogban). Redukálható a felelősség az előre, szerződésszegés esetére kikötött absztrakt kárra szorítókozó felelősség (például a kötbérikikötésnél), vagy csökkenthető a kárfelelősség (például alulbiztosítás esetén). Egyébként a *teljes kártérítés* elve⁶¹ érvényesül (mind a felmerült kár – *damnum emergens* –, mind az elmaradt jövedelem (haszon?) – *lucrum cessans* – tekintetében), amelyet a modern kontinentális polgári törvénykönyvek konvergens módon követnek, mind a szerződési, mind a deliktuális felelősségre vonatkozó érvénnyel. Ily módon a modern polgári törvényhozás a teljes kártérítés elvének érvényesítésével lehetővé teszi a károkozói jogviszonyban a gyengébb félnek, a károsultnak, fokozott oltalmát, az ő „természetes” jogaként.

Vannak továbbá a jogtudománynak és a jogalkotásnak általánosan elfogadott szabályai, amelyek nélkül nem képzelhető el az *ésszerű* jog (*Vernunftrecht*). Így például hosszú idők során kialakult jogász *tapasztalat, tudás* hozta létre az értékpapírjogban a forgatmányt mint a névre szóló értékpapír átruházásának egyik jogintézményét, eszközét. Az ennek ellenében történő szabályozás, ennek a jogintézménynek a jogrendből való önkényes kiiktatása ellentétben állna az általánosan elfogadott „*jogi törvényszerűségekkel*”, hiszen a jogi *tapasztalat* az értékpapírok főszabály szerinti szabad forgalmazását tartja jogi és gazdasági értéknek. A forgatmánynak a jogrendből való kiiktatása ennek az értéknek, tapasztalatnak a tagadásához vezetne. A jog, a jogalkotó ugyan előírhatja, hogy a „fehér” az „fekete”, de ez a józan ésszel ellentétes lenne, és ennél fogva senki sem hinné el, hogy a fekete az fehér.

A viszonylag újabb és a legújabb magyar jogirodalom nemcsak a természeti, hanem a társadalmi törvényszerűségeknek megfelelő törvényeket tartja helyesnek és jónak, vagyis azokat, amelyek megfelelnek a társadalom objektív törvényszerűségeinek és az ember szocializált természetéből fakadó elvárásnak.⁶² Így a klasszikus csőd- és felszámolási jog a vállalkozás fizetéképtelenségének feloldását abban látta, hogy a felszámolás során a hitelezők a megmaradt vagyonból a tartozás és e vagyon arányában kapjanak (*részleges*) kielégítést. A modern fizetéképtelenségi jog (*Insolvenzrecht*) ezzel szemben az eladósodott vállalkozást, amelynél az eladósodás előfordulóan fiktív vagy kerülő jellegű (*agere in fraudem legis et partis*), és ily módon a hitelezők követésének, joggal védett érdekeinek kijátszását célozza meg, előíranyozza a hitelezői és bírói beavatkozás útján történő fakultatív szanálást annak érdekében, hogy a vállalkozás gazdasági talpra állítása révén tartozásait *teljes egészében* teljesítse.⁶³

⁶¹ Lásd Ptk. 6:522. paragrafusának (1)–(4) bekezdését (A kártérítési kötelezettség terjedelme).

⁶² Lásd például PESCHKA 1963, 174.; PESCHKA 1987; PESCHKA 1989; továbbá PESCHKA V. (1969): *Jog és érték. Állam és Jogtudomány*, 12. évf. 4. sz. 575–601.; PESCHKA V. (1981): *Érték és kategóriák a jogalkotásban. Jogtudományi Közlöny*, 4. sz. 239–247. Lásd továbbá PRUGBERGER 2012.

⁶³ Lásd az 1991. évi (többször módosított) XLIX. törvényt a csődeljárásról és a felszámolási eljárásról, azaz ennek 1. paragrafusa (1)–(3) bekezdéseit, 24. paragrafusának (1)–(7) bekezdéseit, továbbá 25–27. paragrafusait.

A modern polgári jogban egyfajta „természetes jogként” nevesíthetők a *természetes kötelek* is (naturalis obligatio).⁶⁴ Ezek olyan kötelek, amelyek valamely törvénnyel előírt oknál fogva (például elévülés) elveszítették bírósági úton történő érvényesíthetőségüket. Azért természetes kötelek, mert önkéntes teljesítésük esetén jogi úton nem követelhetők vissza, jogalap nélküli gazdagodásra (condictio indebiti) való hivatkozással. Az *elévülési* határidő elmúltával – amelyet az egyes kötelemfakasztó forrásokra nézve az anyagi jog szabályoz – létrejöhet a természetes kötelek, míg a *jogvesztő* határidő elmúltával – amelynek forrása az eljárási jog, ilyen például fellebbezési határidő – nem, mivel utóbbi esetben megszűnik nemcsak az eljárásjogi kereseti kérelem, hanem az anyagi jogi (természetes) igény is. Jogvesztő határidő nem szakadhat meg, míg az elévülési határidő igen (például jog határidőn belüli gyakorlása).

A természetes köteleknek *három típusát* ismeri a jogirodalom: azokat a természetes (erkölcsi jellegű) köteleket, amelyek sohasem voltak eredetileg olyan jogi oltalom alatt, amelynek forrása az erkölcs és jószokás; azokat, amelyek eredetileg jogi oltalom alatt álltak, de valamilyen oknál fogva teljesen (jogvesztő határidők) vagy részben (elévülés) elvesztették az állami kikényszerülhetőséget; és a nem koncesszionált (állami jóváhagyás nélküli) játékból és fogadásból eredő köteleket. A részben oltalmazott elévülés esetén a perelhetőség nem veszett el, sőt a követelés perlése esetén elévülési kifogás hiányában, ha a kereset egyébként alapos, az alperes kötelezett marasztalható a kötelek teljesítésére. Ez azért van, mert a bíróság az elévülési határidők múlására nem ügyel hivatalból. Ezzel szemben, a jogvesztő határidők múlására a bíróság hivatalból ügyel. Az elévülési határidők forrása az anyagi jog (például kártérítési, vagy szerződési követelés elévülése), a jogvesztő határidők pedig eljárásjogi jellegűek (például fellebbezési határidő). A jogvesztő határidő múlásával megszűnik mind az alanyi jog (természetes) kötelek követelési eleme (ius), mind az állami jogérvényesítés, akár a perelhetőség is. Az elévülési határidőhöz fűzött kötelek követelés mint alanyi jog perelhetőségi eleme nem szűnik meg. A jogvesztő határidők múlása jogi értelemben nem függeszthető fel, nem szakítható meg, az elévülési igen, például bírósághoz való igényérvényesítés benyújtása útján.

A természetes kötelek körébe tartoznak a *szerecsse* (aleatorikus) jellegű, játékból fakadó kötelezettségek. Koncesszionált (engedélyesett) játék (például állami sorsjegy) esetén a kötelek teljes bírói oltalomban részesül, míg a nem koncesszionált játékból (például fogadás, kártya, kocka) fakadó kötelek bírói úton csak akkor érvényesíthető, ha nem áll ellentétben a közrenddel, a jószokásokkal, a jóerkölccsel és a kényszerítő jogszabályokkal. A legtöbb európai törvény ezeket a köteleket csupán részben engedi érvényesíteni, azaz önkéntes teljesítésük esetén a játékból eredő kötelek bírói úton nem követelhető vissza.⁶⁵

⁶⁴ Lásd például GAIUS: *Naturalis obligatio servi*. Digestae, 3.; CORNIOLEY, Pierre (1964): *Naturalis obligatio. Essai sur l'origin et l'évolution de la notion en droit Romain*. Genève, 2.; MAZEUD, H.–CHABAS, J. F. (1991): *Leçons de droit civil*, 10. Paris, Montchrestien. 471.; SAVATIÉR, R. (1915): Des effets et des sanctions du devoir moral. thèse Poitiers.; GOBERT, M. (1956): *Essai sur le rôle de l'obligation naturelle*. thèse, Paris.; (1851): *Obligationenrecht* I., Berlin. 23.; KLING-MÜLLER, F. (1905): *Die Lehre von den natürlichen Verbindlichkeit*. Berlin.; SUMAN, A. (1914): *L'obligatione naturale del pupillo in diritto romano*. II. Filangieri, XXXIX. 321.; RIPERT, G. (1927): *Le règle moral dans les obligations civiles*. I. Paris. 6.; SZALMA J. (1983): Pojam i izvršenje naturalnih obligacija (A természetes kötelek fogalma és teljesítése). *Pravni život*, No. 12. 1279–1294.; SZALMA J. (1985): *Kötelek jog*. Újvidék, Forum.

⁶⁵ Vö. SZALMA 1985, természetes kötelekéről szóló fejezet. Lásd továbbá a francia jogra nézve: COLIN, A. –CAPITANT, H. (1924): *Cours elementaire de droit civil Français*. Tome deuxième. Paris, Librairie Dalloz. 64. 693.

A jogi norma tartalmára vonatkozó, a tartósságot pártoló és a gyakori változásokat tagadó elmélet szerint az állandóság igénye nemcsak természetjogra, hanem a tételes, hatályos jogra is kiterjed. A jog gyakori változtatása ugyanis gyengíti a jogtudatot, megnehezíti a jog megismerését és a jogkövetést, az állampolgárok jogba és jogszolgáltatásba vetett bizalma megrendül. Fontos követelménye a jogalkotásnak, hogy a jogrendszer összehangolt, egymásnak nem ellentmondó normákból álljon. A kormányzati jog, amelynek a törvények végrehajtását kell szolgálnia, nem írhatja felül a parlamenti, törvényi jogot, mert keveredne a jogalkotási és végrehajtási funkció például azáltal, hogy a rendeleti jog megszüntetheti a törvény alapján szerzett jogosultságokat. Természetesen a tételes jog változásoknak van kitéve, de ezekre csak alapos érvek és általánosan elfogadott és lehetséges, megvalósítható célok mentén, a jogosultságok bővítése és nem szűkítése, vagy tagadása mentén kerülhet sor.

A *fenntartható fejlődés* európai és magyar doktrínája is a természetes jog fogalmához fűződik, oly módon, hogy a jognak a környezetotlalmi szabályai (környezetszennyező kibocsátások limitációs szabályai; az új technológiák környezeti előzetes és utólagos ellenőrzése, engedélyezése és evidenciája; a szennyező fizet elve; a környezetvédelmi *actio popularis* mint a megelőzés eszközei stb.) és ösztönző szabályai által (például adókönyvités környezetkímélő technológiák bevezetése esetére) hozzá kell járulnia az olyan technológiák érvényesítéséhez, amelyek az emberi természetes környezetet nem rontják, hanem megóvják és javítják.

A bírósági és közigazgatási jogalkalmazási jogkörben meghozott egyedi jogi aktusokhoz fűződően – mint egy természetes jog – elengedhetetlen a *jogorvoslathoz való jog* is.⁶⁶ Ez a jog az alapvető, természetes jogok körébe sorolható, mert felülvizsgálat céljából lehetővé teszi a felsőbb instancia révén bármely bírói, közigazgatási eljárásban hozott határozatok ellenében való fellépést. A rendes és rendkívüli jogorvoslatok lehetővé teszik a jogvitában a helyes, méltányos jog és a törvény igazságának megkeresését. A polgári peres, nemperes eljárásokban, a büntető eljárásban, a jogszolgáltatás törvényszerűségét a további eljárásjogi garanciák, mint a kontradiktórius elv, szolgálják.

2. A jogállamiság mint a természetes és szerzett alanyi jogosultságok érvényesítésének feltétele – A jogállamiság ismérvei

2.1. A hatalomkorlátozás elve, alkotmányosság, törvényesség, hatalomági megoszlás

A természetjog elméleti forrásai, fragmentumai megtalálhatók a rómaiak (Cicero) által is értelmezett görög filozófiában. Ezekben az eszmei állam, a demokrácia és *hatalomkorlátozás* korabeli kontextusában jelenik meg a természetjog.⁶⁷

⁶⁶ Lásd például 1952. évi (többször, legutoljára 2013-ban módosított) III. törvényt a polgári perrendtartásról, Perorvoslatok fejezetében, a 233–274. paragrafusokat.

⁶⁷ Lásd például ANDRÁSI D. (2014): *A törvények szellemisége és természete Cicero De legibusában*. In P. SZABÓ B. – ÚJVÁRI E. szerk.: „*Unius rei*”. *Tanulmányok a római jog és továbbélése köréből*. Debrecen, Debreceni Egyetem, Marton Géza Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola. 5–22.

2.2. Alkotmányosság, törvényesség, hatalomági megoszlás

A polgári korszaktól kezdődően azonban a hatalomkorlátozást egyfelől a törvények alkotmánnyal való összhangját biztosító alkotmányossági kontroll, másfelől a hatalommegosztás szabta meg. A törvényeknek ugyanis összhangban kell állniuk a legfelsőbb, a jogforrások csúcán levő, azaz szubordinált jogi aktussal, vagyis az alkotmánnyal (alaptörvénnyel), amelynek egyik rendeltetése, hogy biztosítsa az állampolgárok alapvető jogait. Az összhangot az alkotmánybírói tevékenység biztosítja, amely rendszerint megkeresésre hoz döntést.

A hatályos magyar jogban az *Alkotmánybíróság* a törvény hatálybalépését megelőző kötelező és utólagos fakultatív *alkotmányossági kontrollt* valósít meg. E megoldás, habár nem egyedülálló, kissé mintha ellentmondana a hatalomági megoszlásnak, ugyanis, amennyiben a törvény hatálybalépése előtt kötelező alkotmányossági kontrollt végez, az alkotmánybíróság beleavatkozik, igaz, negatív módon, a törvényhozásba. Másfelől, amennyiben ez az előzetes kontroll teljes, és a meghozandó törvény egészére vonatkozik, szinte kizárja az utólagos kontrollt, vagyis azt, hogy az utólagos alkotmányossági indítványozásra felhatalmazottak jogosan igényelhessék a kontrollt. Ugyanis az előzetes kontroll ezt már egyszer elvégezte. A jogban pedig általánosan elfogadott szabály a *ne bis in idem* elve. Más kérdés, ha az előzetes kontroll részlegesnek mutatkozott, ilyenkor helye lehet az utólagos kontrollnak. Helyesebbnek tartom csupán az utólagos alkotmányossági kontrollt. A törvény alkotmánnyal való összhangjának kontrollja nem tévesztendő össze az alkotmányjogi panasszal, amely egyéni jogsértések ügyében való alkotmánybírói eljárás, és a törvény alkotmányellenes alkalmazásakor esedékes. Az alkotmánybíróság tulajdonképpen nem bíróság, mert nem egyedi, alanyi jogsértésekkel és jogalkalmazással, azaz ítélezéssel foglalkozik, mint a bíróság, hanem csupán a törvény alkotmánnyal való összhangját vizsgálja.

2.3. Ombudsman

Nem utolsósorban jelentős az emberi méltóság és emberi jogok oltalma céljából előirányzott, parlamenttől független *ombudsman* (országgyűlési biztos) intézménye.⁶⁸ Az ombudsman sem ítéلkezik, de a panaszosok egyéni és kollektív jogainak megsértése ügyében foglal állást. Álláspontjának közzététele jelentősen befolyásol(hat)ja a közéletet, a jogalkotást és az emberi jogok érvényesítésével kapcsolatos közfelfogást. A jogintézményt eredendően és elsőként Svédországban alkalmazták, később jutott kifejezésre Európa többi országában, így Magyarországon is a rendszerváltás után.

2.4. A jogalkotói, a végrehajtói és az igazságszolgáltatási hatalom

A hatalomkorlátozás a modern polgári korszaktól kezdődően az egyes hatalmi ágak egymástól való elválasztását és függetlenségét jelenti. Így a parlament (országgyűlés) kizá-

⁶⁸ Lásd például KUCSKO-STADLMAYER, G. (2010): *Európai Ombudsman-intézmények*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 28–30. A regionális és önkormányzati Ombudsmanokról: 41.

rólágos jogalkotói hatalommal rendelkezik, a bíróság pedig kizárólagos jogalkalmazási hatalommal. A bíróság tehát nem rendelkezhet jogalkotási hatalommal. (Kivételt képeznek a precedensjogi rendszerek). Ugyanakkor függetlennek kell lennie, s csupán a törvény szava és „szelleme” (rendeltetése) kötelezi. A *bírói függetlenség* a jogállamban azt jelenti, hogy a bíróság nem ítélezhet felsőbb utasításra. A bírói jogalkalmazói tevékenység jogállamisági követelménye továbbá a *pártatlanság*. A polgári peres eljárásban, a bíróság a felek *perrel való szabad rendelkezésének* elve alapján,⁶⁹ a kereseti kérelemtől dönt a kérelemhez kötöttség elvének tiszteletben tartásával, arról tehát, hogy a kereseti kérelem útján perbe vitt jogosultság alapos-e, majd pedig ennek alapján, marasztaló vagy elutasító határozatot hoz. Amennyiben a kérelem jog fennforgásáról szóló megállapítást igényel, vagy jogmódosítást, úgy a bíróság megállapító vagy jogalakító ítéletet hoz. Ennélfogva a polgári peres eljárásban, összhangban a materiális jog mellérendelési elvével, a felek perjogi szempontból is egyenrangúak.

A harmadik hatalmi ág, a *közigazgatási*, a jogállamban csupán a törvény végrehajtásának feltételeit biztosíthatja, a törvénnyel szavatolt jogosultságokon kívül új jogosultságokat nem hozhat létre, és korábban törvény alapján szerzeteket nem szüntethet meg. Az a tény, hogy a polgári korszaktól kezdődően a *közigazgatási eljárásban a felérendelési elv* érvényesül (egyfelől az eljáró szerv és az állampolgár, másfelől az eljáró szerv és a felettes szerv között), a felérendeltség egyensúlyozása és a jogállamiság biztosítása céljából létrejött a közigazgatási, jogerős, egyedi jogi aktusok (végzések) bírósági ellenőrzése a *közigazgatási per* útján. Ennek a pernek a célja a közigazgatási jogerős végzések *törvényességének bírói kontrollja*. E kontroll a *szubordinációs elvvel való visszaélés* esetében a közigazgatási aktus törvényességét vizsgálja, a végzéssel sérelmezett állampolgár indítványára vagy – adott esetben közérdeksérellem esetén – ügyészi indítványozásra. A közigazgatás mint hatalmi ág a törvények megvalósításának feltételeit biztosítja. A jogállamban a törvény adta jogokat az államigazgatási aktusok nem szüntethetik meg.

A modern polgári korszak európai törvényhozásának jogállamiságot erősítő további vívmánya a *szerezett alanyi jogok* tiszteletben tartása, vagyis az a szabály, amelynek értelmében a korábbi törvény szerint szerzett alanyi jogosultságok az új törvénnyel nem szüntethetők meg. Ennek célja a jogállamiságra jellemző jogbiztonság, amelyet az új törvény visszaható hatályának tilalma is szolgál. Más szóval: a jogállamban az új törvénynek főszabályként nincs *visszaható hatálya*, és csupán jövőbeni jogviszonyokra alkalmazható (*jövőbeni hatály*).

2.5. A jogállamiság követelménye szemben a politikai államiséggel

A *jogállamiság* szemben áll a „*politikai államiséggel*”, amelyre jellemző a bíróságok közvetlen vagy közvetett, törvényi jogszabályoktól független, hatalmi utasíthatósága, az állampolgárok által korábban jogszerűen szerzett alanyi jogosultságainak új törvénnyel való megszüntetése vagy korlátozása az új törvény visszaható hatálya révén. Más szóval

⁶⁹ Lásd például SZALMA J. (2016): A rendelkezési elv az európai és a magyar polgári eljárásjogban. In GELLÉN K. – GÖRÖG M. szerk.: *Lege et fide, ünnepi tanulmányok Szabó Imre 65. születésnapjára*. Szeged, Iurisperitus Kiadó. 562–572.

a politikai államban a politikai vélemény a törvény és nem a parlamentben meghozott jogszabály, ami ellentmond a természetes jogok és a jogbiztonság doktrínájának és követelményének. A jogállamban nem lehetséges az, hogy amit a törvény megad, azt a közvetett vagy közvetlen politikai utasíthatóság révén a bíróság megtagadja. A jogállamban a bíróság független és pártatlan, őt csak a törvény szava és szelleme kötelezi. A politikai államiság felé való elhajlást táplálhatja a valóságos vagy a generált krízishelyzet.

2.6. Törvények előzetes és utólagos hatásvizsgálata

Vannak továbbá a jogtudománynak és a jogalkotásnak általánosan elfogadott tapasztalati szabályai, amelyek nélkül nem képzelhető el az *észszerű, helyes és jó* jog. E szabályok a jogalkotás szakmai követelményei, beleértve a jogalkotásnál a jogalkotási célokkal és megvalósulásukkal kapcsolatos *hatásvizsgálatot*. A magyar jogban ezt a 2010. évi jogalkotási törvény irányozza elő. A jogalkotási tapasztalat azt mutatja, hogy a jogi szabályozás nem lehet „önkényes”, vagyis figyelembe kell venni a *szabályozási célt* és a *cél megvalósításának* lehetőségeit és észszerű eszközeit, kialakult jogintézményeit.

3. Összegzés

A természetes jog szintagmájának eredeti (még a római jogban fogant) jogi jelentéstartalma a méltányos, igazságos jog volt, ami a mai jogban (jogelméletben és jogalkotásban) is elfogadott jellemző és cél. Hosszú fejlődésmenete során – a természetes jog fogalmával kapcsolatos doktrína jogfejlesztő hozzájárulása alapján – tartalmának közelebbi meghatározása változott, mivel változtak azok az értékítéleti szempontok, amelyek normatív tartalmát megszabták. Az eredeti természetjogi doktrína azonban a természetjogot mint morális jogot állandónak, az ember alkotta jogot változónak minősítette. Idővel, univerzálisra való törekvése ellenére, a természetjogi doktrína változónak ítélte meg a természetjog tartalmát vagy legalábbis annak egy részét.

A természetjog középkori (rendi) meghatározása megkísérelte ennek univerzális, minden korra érvényes, azaz változatlan tartalmának feltárását. Werbőczy a Tripartitumában – a korabeli európai rendi kodifikációkra és a kánonjogra is tekintettel – a természetes jog alatt a szupremált isteni jogot értette (*divinae iuris*), amely felette áll az ember alkotta (tételes) jognak, azaz alkalmazása tekintetében sorrendtartási elsőbbsége van az utóbbival szemben. Azzal kapcsolatban, mi a természetjog tartalma, Werbőczy Mózes morális szabályait elemzi.

A kánonjog egyik kiemelkedő késői középkori művelője Aquinói Szt. Tamás, aki a polgári jogi szerződésekre nézve a *iustum praetium*ot szabta meg a természetes jog színvonalánál. Meghatározta, hogy az adásvételi árnak igazságosnak kell lennie, vagyis az a piaci ártól szembetűnően nem térhet el. Az ő morális teológiájából következett az uszoritólalom, vagyis hitelnél a túlméretezett kamatláb, amely a hitelezett kiszolgáltatott, függő helyzetével, tudatlanságával vagy könnyelműségével való visszaélés következtében kapott a szerződésben helyet.

A polgári korszakban, amely meghirdette az állampolgárok törvény előtti jogegyenlőségét, a polgári törvénykönyvek (Code civil 1804.; Osztrák Általános Polgári Törvénykönyv 1811.; német BGB 1896. stb.) számos esetben beemelték a törvénybe, és pontosították az addig főszabályként íratlan vagy esetenként írott természetes jogosultságokat és megsértésük esetén a szankciókat, azaz jogkövetkezményeket (például a felén túli sérelem és uzsoratilalom a visszerthes szerződéseknél, e szerződések megtámadhatósága vagy semmissége útján). Egyéb esetben a természetes jogosultságokat túl általános vagy bizonytalan tartalmuk miatt csupán morális szankciókra hagyták.

A 20. század során alakultak ki a természetjog újabb folyományai, az emberi és állampolgári jogok. Ezek közé tartozik elsősorban az élethez, a méltósághoz és a szabadsághoz való jog. Ennek köszönhetően ma már Európában és Magyarországon tilos a halálos ítélet meghozatala akár valamely súlyos bűncselekmény elkövetése esetében is. Ugyanakkor a büntető törvénykönyvekben az inkriminációs módszer tekintetében helyet kapott a *nulum crimen sine lege* elve, amely szerint senki sem büntethető olyan cselekményért vagy mulasztásért, amely az elkövetés időpontjában a Btk. különleges részében nem volt előírva mint bűncselekmény, és amely nem volt szankcionálva. A bűncselekmények inkriminációja (előírás) nem történhet meg generálklauzulák alapján, hanem csupán pontos leírás útján. Téves büntetőjogi marasztalás (ártatlan személy elítélése) esetén pedig a modern polgári törvényhozás – az ártatlanul elítélt erkölcsi rehabilitálása mellett – az elítélt számára erkölcsi (nemvagyoni vagy sérelemdíj útján történő) és vagyoni kártérítést is előír, mégpedig az állam terhére, annak alapján, hogy szerve marasztaló ítéletében jogellenes szabadságfosztást tett lehetővé.

Kialakultak a személyiségi jogok oltalmát szolgáló jogszabályok. A személyiségi jogosultságok olyanok, amelyek a személyiséghez tapadók (mint az emberi méltósághoz való jog, a személyi szférának tisztelgetéshez való jog, a szellemi alkotások joga, a lelkiismereti szabadsághoz való jog, testi épséghez és egészséghez való jog, a kegyeleti jog stb.). A személyiségi jogok zöme az alapjogok közé tartozik. Az alapjogok alatt a modern alkotmányjogi doktrína olyan jogosultságokat ért, amelyeket közvetlenül az alaptörvény szabályoz, és amelyeket törvény nem szüntethet meg. Az emberi jogok körébe tartoznak a kisebbségoltalmi egyéni és kollektív jogosultságok, figyelemmel a római emberi jogi egyezményre, valamint a nemzeti kisebbségoltalmi, továbbá nyelvi jogokról szóló európai chartákra mint minimális jogok körét ajánló uniós közösségi jogszabályokra.

A modern korban – a 19. század második felében, a 20. század elején – az európai közösségi normák szintjén megjelenik a természetes jogok újabb családtagja, az egészséges környezethez való jog, a fenntartható fejlődés doktrínája mentén. A fenntartható fejlődés természetóvó követelménye, hogy a környezetártalmakat a jog eszközeivel is preventálja és szanálja, tekintve, hogy a természet alkotta javak (föld, víz, levegő) szennyezése gyakran az emberi tevékenységből következik.

A modern polgári jogi jogalkotás eredményeinek, ma már természetes jognak számítva, tudható be a hatalmi ágak egymástól való rendeltetésük, illetékességük szerinti elválása, a szerzett jogok oltalma, a törvények jövőbeni és visszaható hatályának tilalma, a törvények alkotmányossági kontrollja, a jogerős államigazgatási vagy közigazgatási aktusok törvényességének bírósági kontrollja, az állampolgári jogok gyakorlásával kapcsolatos visszaélés-jelenségekre rámutató országgyűlési biztos (ombudsman) intézménye.

Míndezek, többek között, a jogállamiság biztosítása feltételeiként és jogintézményeiként is minősíthetők.

Felhasznált irodalom

- ÁDÁM A. (1996): A jogi és az erkölcsi értékek az alkotmányos államban. *Állam- és Jogtudomány*, 38. évf. 3–4. sz. 173–222.
- BLÜHDORN, J. (1973): Naturrechtskritik und Philosophie des positiven Rechts, zur Begründung der Jurisprudenz als positiver Fachwissenschaft durch Gustav Hugo. *Tijdschrift voor Rechtsge-schiedenis*, No. 41. 2.
- BROCKMÖLLER, A. (1997): *Die Entstehung der Rechtstheorie im 19. Jahrhundert in Deutschland*. Nomos.
- DÓSA Á. (2010): *Az orvos kártérítési felelőssége*. 2. átdolgozott kiadás. Budapest, HVG–ORAC.
- FINNIS, J. (1980): *Natural Law and Natural Rights*. Oxford, Oxford University Press.
- FINNIS, J. (1998): *Aquinas: Moral, Political and Legal Theory*. Oxford, Oxford University Press.
- FÖLDI A. – HAMZA G. (2010): *A római jog története és intézményei*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- FÖLDI A. szerk. (2012): *Összehasonlító jogtörténet*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- GELLÉN K. – GÖRÖG M. szerk.: *Lege et fide, ünnepi tanulmányok Szabó Imre 65. születésnapjára*. Szeged, Iurisperitus Kiadó.
- GRINZ, A. – LOTHMAR, Ph. (1895): *Lehrbuch der Pandekten*. Leipzig.
- HAFERKAMP, H. P. (2015): Gustav Hugo zum 250. Geburtstag. *Zeitschrift für Europäisches Privat-recht*. No. 1. 105–127.
- HAMZA G. (1995): A természetjog értelmezésének problémái: Cicero és a ius naturale fogalma. *Jog-tudományi Közlöny*, 50. sz. 523–529.
- HAMZA G. (2014): *A modern jogrendszerek tagozódása és a római jogi tradíció*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- HAMZA G. (2014): Zur Interpretation des Naturrechts ind den Werken von Cicero. *Pázmány Law Review*, No. 2. 5–15.
- HECK, Ph. (1932): *Begriffsbildung und Interessenjurisprudenz*. Tübingen, Mohr.
- HENLE, R. (1910): *Vorstellungs- und Willenstheorie*. Leipzig, A. Deichert – G. Böhne.
- HUGO, Gustav (1791): Über die Institutionen des heutigen römischen Rechts. *Civilistisches Maga-zin*, 332.
- HUGO, G. (1799): *Lehrbuch des heutigen römischen Rechts*. 2. Versuch, Berlin.
- HUGO, G. (1819): *Lehrbuch des Naturrechts als eine Philosophie des positiven Rechts, besonders des Privatrechts*. Berlin, Mylius.
- HUGO, G. (1828): Selbstanzeige Naturrecht. In *Beyträge zur civilistischen Bücherkenntniss der letz-ten vierzig Jahre*. Berlin, Mylius.
- KANT, I. (1786): *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*. Riga.
- KÖNKE, K. Ch. (1986): Die Entstehung und Aufstieg des Neukantianismus. *Tijdschrift voor Rechts-geschiedenis*, No. 50. 157–158.
- KUHLENBECK, L. (1903): *Von Pandekten, zum Bürgerlichen Gesetzbuch*. Berlin.
- KURUCZ M. (2007): *Magyar ingatlan-nyilvántartási jog: A bízalomvédelmi joghatások tükrében*. Budapest, ELTE ÁJK.

- LANDSBERG E. (1925): Zur ewigen Wiederkehr des Naturrechts. *ARWP–Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, No. 18. 347–376.
- MEZEY B. szerk. (1997): *Magyar jogtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- PESCHKA V. (1963): A társadalmi folyamatok és a jogalkotási folyamatok összefüggéseinek néhány problémája. *Állam- és Jogtudomány*, 2. sz. 168–197.
- PESCHKA V. (1987): *A jog sajátosságai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PESCHKA V. (1989): *Appendix. „A jog sajátosságához”*. Budapest, MTA Jogtudományi Intézet – Akadémiai Kiadó.
- PRUGBERGER T. (2012): A jogi normák a természeti és társadalmi törvényszerűségek összefüggésrendszerében. *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Iuridica et Politica*, tomus XXXI/1. Miskolc, University Press. 126–144.
- PRUGBERGER T. (2013): A jogi értékek világa jogdogmatikai és jogrendszeri összefüggésben. *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Iuridica et Politica*, Tomus XXX/1. Miskolc, University Press. 118–182.
- RANIERI, F. (1999, 2003): *Europäisches Obligationsrecht*. Springer–New York.
- SAVIGNY, F. (1840): *System des heutigen römischen Rechts*. Berlin.
- SCHNÄDELBACH, H. (1994): *Philosophie in Deutschland 1831–1933*. Frankfurt.
- SOMLÓ, F. (1917): *Juristische Grundlehre*. Leipzig, Verlag von Felix Meiner.
- STINTZING, R. – LANDSBERG, Ernst (1910): *Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft*. III/2. Göttingen.
- SZALMA J. (2005): *Ingatlan-nyilvántartás és telekkönyvi jog és eljárás*. Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar.
- SZALMA J. (2016): Haftung für Rat, Auskunft und Gutachten im ungarischem Recht. *Wirtschaft und Recht im Osteuropa (WiRO)*, No. 3. 65–70.
- SZALMA J. (2016): Haftung für Rat, Auskunft und Gutachten nach serbischem Recht. In WELSER, R. ed.: *Haftung bei Wertpapierässerung. Teil 1.: Rat und Auskunft als Grundlage der Haftung bei der Veräußerung von Wertpapieren nach dem Recht der CEE-Staaten, mit Beiträgen zur Haftung von Ratungagenturen*. Wien, Manz'sche Verlags- und Universitätsbuchhandlung.
- SZALMA J. (2016): *Kutatásmódszertan*. Budapest, Patrocínium.
- VIEHWEG, T. (1969): Einige Bemerkungen zu Gustav Hugos Rechtsphilosophie. In *Festschrift für Karl Engisch zum 70. Geburtstag*. Frankfurt, Vittorio Klostermann.
- ZÉTÉNYI A. (2015): Új tendenciák az angolszász természetjogban. In FEKETE Balázs – FLECK Zoltán szerk.: *Tanulmányok a kortárs jogelméletéről*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.

A szabadalmi kényszerengedély intézménye a szerb jogban

Dudás Attila

1. Bevezetés

A szabadalmi kényszerengedély elméleti háttere a szerbiai szakirodalomban

A feltalálónak a találmányából mint szellemi alkotótevékenységének eredményéből számos polgári alanyi joga származik, amelyeket gyűjtőnévkön a találmányra való jogként vagy csak találmányi jogként említ a szerb szakirodalom.¹ Ezek a jogok – a szerzői joghoz hasonlóan – a feltaláló nem vagyoni, azaz személyhez fűződő jogaira és vagyoni jogaira oszthatók.² A jelen tanulmány témáját képező szabadalmi kényszerengedély vizsgálata szempontjából az utóbbiak jelentőségek.

A feltaláló vagyoni jogai a találmány feletti kizárólagos rendelkezésre, valamint a találmány kizárólagos gazdasági hasznosítására irányulnak, függetlenül attól, hogy a gazdasági hasznosítást maga a feltaláló valósítja meg (ami a ritkább eset), vagy ezen jognak harmadik személyre való, rendszerint visszerthes szerződéssel történő átruházásával valósul meg a hasznosítás (ami a gyakoribb eset).³ A vagyoni jogok kizárólagossága értelemszerűen magában foglalja a feltaláló azon jogát, hogy meggátolja harmadik személyeknek a találmány gazdasági hasznosítását vagy a gazdasági hasznosítás háborítását.⁴ Amennyiben a feltaláló nem szándékozik a találmányt közvetlenül hasznosítani, hanem inkább gazdasági ellenszolgáltatást kíván megvalósítani a találmánnyal kapcsolatban, a szabadalomból származó vagyoni jogait átruházhatja harmadik személyekre. Az átruházás licencszerződéssel történik, amely lehet kizárólagos vagy nem kizárólagos. A feltalálónak közvetlen jogi érdeke, hogy szabadalmi bejelentést tegyen, mert ellenkező esetben fennáll a kockázat, hogy a találmány a technika állásának részévé váljon, ami kizárja szabadalmazhatóságát.⁵

A polgári jog alapelveinek fényében a polgári alanyi jog jogosultja a jog tartalmát képező jogosultságokat szabadon gyakorolja, azaz az akaratautonómia elve a joggyakorlás

¹ Lásd például MARKOVIĆ, S. (1997): *Patentno pravo*. [Szabadalmi jog] Beograd, Nomos. 143.

² MILADINOVIĆ, Z. (2000): Prinudna licenca. [Szabadalmi kényszerengedély] *Pravni život*, No. 11. 697.

³ MILADINOVIĆ 2000, 697.

⁴ FIŠER, S. (2007): *Patent kao subjektivno pravo*. [A szabadalom mint alanyi jog] Novi Sad, Centar za izdavačku delatnost Pravnog fakulteta u Novom Sadu. 158.

⁵ MARKOVIĆ 1997, 144.

területére is kiterjed.⁶ Ennélfogva a kizárólagos gazdasági hasznosítás jogosultja, a szabadalmas – csupán a polgári jogi alapelveket figyelembe véve – nem lenne köteles a találmányt gazdaságilag hasznosítani vagy ezen jogot harmadik személyre átruházni. Egy ilyen magatartás a szabadalmas, illetve a feltaláló részéről nem lenne különösebben célszerű (de a polgári jogi alapelvek fényében jogilag lehetséges igen), hiszen a találmány munkát, tudást, időt és anyagi befektetést igényelt. A szabadalmas ezen elvi szabadsága azonban bizonyos korlátozásoknak van alávetve, amelyek létjogosultsága az általános társadalmi érdekekben van, hogy például egy műszaki probléma új megoldása gazdaságilag hasznosuljon. Ennélfogva a szabadalmi oltalom célja nemcsak az, hogy anyagilag ösztönözze a feltalálókat, hanem hogy megvalósuljon azon társadalmi érdek, hogy a találmány gazdasági hasznosításával előállított termékek elérhetővé váljanak.⁷ E társadalmi érdek különösen az úgynevezett úttörő találmányok esetében fokozott, amelyek elsők az adott területen, illetve amelyekkel először sikerül egy adott társadalmi érdeket megfelelően megvalósítani vagy társadalmi szükségletet kielégíteni.⁸

A szabadalmas szabadságát, hogy eldöntse, gazdaságilag hasznosítja-e a találmányt, azaz gyakorolja-e vagyoni jogait, mindenekelőtt a szabadalom oltalmi ideje korlátozza, amelynek leteltével a szabadalom közkinccsé válik.⁹ Bizonyos esetekben azonban a találmány gazdasági hasznosításával kapcsolatos társadalmi igény olyan mértékben nyilvánul meg, amely indokolttá teszi a szabadalmas kizárólagos jogainak az oltalmi idő letelte előtti korlátozását. Ezek a korlátozások két csoportba sorolhatók: egyrészt, ilyen korlátozást jelent a kizárólagos jogok felfüggesztése, másrészt pedig a törvény alapján közvetlenül létrejövő hasznosítási engedély és a szabadalmi kényszerengedély intézményei.¹⁰ Míg a törvény alapján létrejövő hasznosítási engedély a törvényben kifejezetten meghatározott személyek (rendszerint az állam vagy más közhatalmi jogosítványokat gyakorló jogalany) azon jogát jelenti, hogy a találmányt a szabadalmas akaratától függetlenül – de hasznosítási díj fizetése mellett – hasznosítsák, a szabadalmi kényszerengedély a találmánynak harmadik személy kérelme alapján létrejövő hasznosítási joga, szintén hasznosítási díj fizetése mellett, amelyről azonban egyes esetre vonatkozó határozattal dönt az illetékes hatóság, amennyiben a kérelem megfelel a törvényi feltételeknek.¹¹

A szabadalmi kényszerengedély tehát jogosultság egy meghatározott szabadalmaztatott találmány hasznosítására, amelyet az illetékes hatóság közérdekből engedélyez az erre minősülő kérelmezőnek abban a terjedelemben, amelyet megfelelőnek tart, a szabadalmas akaratától függetlenül, de hasznosítási díj fizetése mellett, amelyről a szabadalmas és a kényszerengedély jogosultja szabadon megállapodhatnak, illetve amelyet a megállapodás hiányában a szabadalmi kényszerengedélyt elrendelő hatóság állapít meg.¹² A szabadalmi kényszer-

⁶ NIKOLIĆ, D. (2008): *Uvod u sistem građanskog prava*. [Bevezetés a polgári jog rendszerébe] Novi Sad, Centar za izdavačku delatnost Pravnog fakulteta u Novom Sadu. 137.

⁷ JANJIC, M. (1962): *Prinudna licenca u materiji patenata u uporednom i domaćem pravu*. [A kényszerlicencia intézménye a szabadalmi jog területén a nemzetközi és a hazai jogban] Beograd, Institut za uporedno pravo. 21., 70.

⁸ MARKOVIĆ 1997, 35.

⁹ POPOVIĆ, D. (2012): *Isključiva prava intelektualne svojine*. [A szellemi tulajdonhoz kapcsolódó kizárólagos jogok] Beograd, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu. 99.

¹⁰ POPOVIĆ 2012, 99.

¹¹ POPOVIĆ 2012, 99.

¹² JANJIC 1962, 68.

engedélyt néhány, hagyományosnak tekinthető okból lehet elrendelni, amelyek tágabb értelemben mind a közérdeket érintik. Ezek a következők: a szabadalmaztatott találmány nem vagy nem megfelelő hasznosítása, a függő szabadalom tárgyát képező találmány hasznosításának szükségessége, a monopóliummal való visszaélés, a (szűkebb értelemben vett) közérdek, illetve a versenykorlátozó megállapodások és magatartások elleni küzdelem.¹³

A szabadalmi kényszerengedély történeti fejlődése két esetkörhöz kapcsolódik szorosabban. Egyrészt szankcióként jelenik meg az olyan szabadalmasok ellen, akik nem vagy nem megfelelően hasznosítják a találmányt. Szokásos a találmány nem vagy nem megfelelő hasznosításának közvetett meghatározása, ha az aktuális kínálat a releváns piacon a szabadalom tárgyát képező találmány alapján gyártottnak megfelelő termékek iránti piaci keresletet nem elégíti ki, a szabadalmas pedig nem gyárt vagy importál ilyen termékeket.¹⁴ Ebben az esetben a szabadalmi kényszerengedély elrendelésének csak azután van helye, miután letelt egy meghatározott határidő, amely alatt a szabadalmasnak lehetősége volt a találmányt gazdaságilag közvetlenül vagy közvetetten hasznosítani. Ezeket a határidőket, joghatásukat figyelembe véve, halasztónak kell tekinteni. Másrészt bizonyos esetekben a közérdek közvetlenül indokolja a kényszerengedély elrendelését, ami nem a szabadalmassal szembeni nyomásgyakorlás eszköze arra vonatkozóan, hogy a találmányt megfelelően hasznosítsa. Ekkor lehetséges a kényszerengedély azonnali elrendelése anélkül, hogy a szabadalmasnak bármilyen határidőt is szabott volna a hatóság, hogy találmányát szabad akaratából, közvetlenül vagy közvetetten hasznosítsa.

E tanulmány történeti áttekintést nyújt a szabadalmi kényszerengedélyről, fejlődéséről a nemzetközi és a szerbiai jogforrásokban és szakirodalmakban, figyelembe véve a jelenkor kihívásait és tendenciáit. A szabadalmi kényszerengedély történeti áttekintésének vizsgálata rendszerint a szabadalom megvonásának intézményével párhuzamba állítva történik, így e tanulmányban is ezt a módszert alkalmazzuk.

2. A szabadalmi kényszerengedély a szabadalmi jog nemzetközi forrásaiban

A szabadalmi kényszerengedélyt először az 1623. évi angol Monopólium Törvény szabályozta, amely elrendelte a szabadalmaztatott találmányok kötelező gazdasági hasznosítását, valamint előírnyozta a szabadalmi kényszerengedély elrendelésének lehetőségét, ha hasznosítási kötelezettségnek a szabadalmas nem tett eleget. A 19. század során e rendelkezést számos ország beépítette a szabadalmi törvényébe, majd bekerült a párizsi egyezménybe is.¹⁵

¹³ JANJIC 1962, 69.

¹⁴ POPOVIC 2012, 107.

¹⁵ POPOVIC 2012, 103.

Az ipari tulajdon oltalmáról szóló 1883. évi párizsi egyezmény¹⁶ előírja, hogy az unió minden tagállamának¹⁷ jogában áll szükséges törvényi intézkedéseket bevezetni, többek között a szabadalmi kényszerengedélyt, amennyiben ez szükséges a szabadalomból származó kizárólagos jogokkal való visszaélések megakadályozásához, mint amilyen a találmány nem vagy nem megfelelő gazdasági hasznosítása.¹⁸ Egészen a párizsi egyezmény elfogadásáig a szabadalmi törvények többsége a szabadalommal oltalmazott találmány gazdasági hasznosításának kötelezettségét írta elő, amelynek megsértése a szabadalom megvonását eredményezhette.¹⁹ Az egyezmény szabályozza a szabadalom megvonása és a kényszerengedély közötti kapcsolatot. A két intézmény alkalmazási sorrendje jelentős kérdés, hiszen rendeltetésük megegyezik: a szabadalomból származó kizárólagos hasznosítási joggal való visszaélés szankcionálása. Az egyezmény szerint a szabadalom visszavonására vagy megvonására csak akkor kerülhet sor, amennyiben a kényszerengedély nem eredményezte a találmány megfelelő gazdasági hasznosítását, feltéve ha legalább két év eltelt az első kényszerengedély elrendelésétől.²⁰ Végül az egyezmény szabályozza a szabadalmas döntési szabadsága és a szabadalmi kényszerengedély indokoltsága közötti kapcsolatot, azaz rögzíti, hogy a találmány nem megfelelő hasznosítása mikor éri el a joggal való visszaélés releváns szintjét. Ezért nem kérelmezhető a kényszerengedély elrendelése a találmány nem megfelelő hasznosítása miatt, amíg a szabadalom bejelentésétől számított négy év, illetve a szabadalom megadásától számított három év nem telik el, miközben a két határidő közül azt kell alkalmazni, amely később jár le.²¹ A kényszerengedély elrendelésére nem fog sor kerülni, ha a szabadalmas mulasztását a törvényben rögzített lehetséges okok egyikével igazolja.²² A kényszerengedély az egyszerű (nem kizárólagos) licencszerződéssel azonos joghatást fejt ki, és főszabály szerint nem engedélyezhető.²³

A 20. század hatvanas és hetvenes éveiben a szabadalmi kényszerengedély intézménye volt az egyik fő ütközési pont a fejlett és a fejlődésben lévő országok között. Utóbbiak a szabadalmi kényszerengedélyt tartották az úgynevezett technológiai imperializmus, azaz a fejlett államoknak a világviszonylatban jelentős, technikai-technológiai fejlettség terén kialakult különbséggel való visszaéléseik elleni harc fő eszközének, míg a fejlett országok

¹⁶ Az ipari tulajdon oltalmáról szóló 1883. évi párizsi egyezmény, elfogadása óta, hét alkalommal módosult. Lásd www.wipo.int/treaties/en/ip/paris/trtdocs_wo020.html (A letöltés dátuma: 2016. 10. 03.) A néhai Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság a párizsi egyezményt 1974-ben cikkelyezte be, a stockholmi módosításokat pedig 1986-ban. Lásd Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori i drugi sporazumi (A JSzSzk Hivatalost lapja – Nemzetközi szerződések és egyéb megállapodások), 74/5. és Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori (A JSzSzk Hivatalost lapja – Nemzetközi szerződések és egyéb megállapodások) 86/6. (a továbbiakban: PE). A párizsi egyezményt becikkelyező jogszabályok a jogfolytonosság elvével összhangban a hatályos szerb jogrend részét képezik.

¹⁷ Az ipari tulajdon oltalmára létesült unió a párizsi egyezménnyel jött létre.

¹⁸ Lásd PE 5-A2 szakasz. A szabadalmi kényszerengedélyre vonatkozó rendelkezések 1900-ban, a brüsszeli konferencián kerültek be a párizsi egyezmény szövegébe. A soron következő konferenciákon további módosításokat fogadtak el, egészen az 1958. évi lisszaboni konferenciáig. Lásd MARKOVIĆ 1997, 310. 9. jegyzet. Részletesebben a párizsi egyezmény 5. szakasz fejlődéséről és annak a nemzeti szabadalmi törvényekre gyakorolt hatásáról lásd JANJIĆ 1962, 27–47.

¹⁹ POPOVIĆ 2012, 103.

²⁰ Lásd PE 5-A3 szakasz.

²¹ Lásd PE 5-A4 szakasz.

²² Lásd PE 5-A4 szakasz.

²³ Lásd PE 5-A4 szakasz.

a szabadalmi kényszerengedélyre úgy tekintettek, mint az állampolgáraik ipari tulajdonának törvényesített kisajátításának veszélyes eszközére.²⁴ Ez a hosszan tartó érdekellentét vezetett a kényszerengedély nemzetközi szabályozásának módosításaihoz, amelyeket a 20. század végén a TRIPS-egyezményben fogalmaztak meg.

A TRIPS-egyezmény lényegesen szigorította a szabadalmi kényszerengedély elrendelésének a párizsi egyezményben rögzített feltételeit.²⁵ Kényszerengedély megadásának csak egyedi esetekben van helye, amennyiben a kérelmező igazolja, hogy a szabadalmas-tól megkísérelte a jóváhagyását elnyerni a találmány gazdasági hasznosításához (ez alól kivételt képez, ha a kényszerengedély megadására rendkívüli körülmények, szükséghelyzet vagy a találmány nem megfelelő gazdasági hasznosítása miatt kerül sor), miközben a találmány hasznosításának terjedelme és tartama mindig korlátozott, figyelembe véve a kényszerengedély elrendelésének célját.²⁶ A találmány kényszerengedély alapján történő hasznosítására vonatkozó jog sohasem kizárólagos és önmagában nem engedélyezhető, csak a termelőüzemmel együtt, amelyben a találmány gazdasági hasznosítására sor kerül.²⁷ A kényszerengedély területi hatálya csak arra az államra szorítkozik, amely elrendelte.²⁸

A szabadalmasnak a kényszerengedély jogosultja méltányos hasznosítási díjat köteles fizetni, amelynek összegét a kényszerengedély gazdasági értékét figyelembe véve kell megállapítani.²⁹ Amennyiben megváltoznak vagy megszűnnek azok a körülmények, amelyeket figyelembe véve sor került a kényszerengedély elrendelésére, az hatályon kívül helyezhető.³⁰ A WTO tagállamai nem kötelesek a megállapodás azon rendelkezését alkalmazni, amely szerint a kérelmezőnek előzetesen a szabadalmasnál licenciaszerződés megkötését kell kezdeményeznie, illetve a kényszerengedély területi hatályának nem kell szükségszerűen arra az államra korlátozódnia, amely azt elrendelte, amennyiben a találmány gazdasági hasznosítását a versenyjogi szabályokat sértő magatartások elleni fellépés indokolja.³¹ A kényszerengedély megadása és a hasznosítási díj összegének meghatározása bíróság vagy más független testület felülvizsgálatának a tárgya a WTO azon tagállamában, amely megadta a kényszerengedélyt.³² Végül a TRIPS-egyezmény szerint – amennyiben a kényszerengedélyt egy olyan szabadalom hasznosításának lehetővé tételére adják meg, amely egy másik szabadalom megsértése nélkül nem hasznosítható – a kényszerengedély akkor adható meg, ha olyan találmányra vonatkozik, amely számottevő gazdasági jelentőségű műszaki előrelépést jelent a másik szabadalom tárgyát képező találmányhoz viszonyítva, de ebben az esetben a másik szabadalom jogosultját méltányos feltételek mellett keresztlicencia illeti meg a kényszerengedély tárgyát képező találmány hasznosítására. A másik

²⁴ Lásd MARKOVIĆ 1997, 309–310.

²⁵ A szellemi tulajdonjogok kereskedelmi vonzatairól szóló megállapodás (TRIPS-egyezmény) a Kereskedelmi Világszervezet alapítószerződésének mellékletét képezi. A Szerb Köztársaság még nem tagja a WTO-nak, így a TRIPS-egyezmény rendelkezései még nem kötelezik. Szerbia 2005 óta a WTO megfigyelői státusszal rendelkező tagja. Lásd www.wto.org/english/thewto_e/acc_e/al_serbia_e.htm (A letöltés dátuma: 2016. 10. 03.)

²⁶ Lásd TRIPS-egyezmény 31. szakasz (a)–(c) bekezdés.

²⁷ TRIPS-egyezmény 31. szakasz (d) és (e) bekezdés.

²⁸ TRIPS-egyezmény 31. szakasz (f) bekezdés.

²⁹ TRIPS-egyezmény 31. szakasz (h) bekezdés.

³⁰ TRIPS-egyezmény 31. szakasz (g) bekezdés.

³¹ TRIPS-egyezmény 31. szakasz (k) bekezdés.

³² TRIPS-egyezmény 31. szakasz (i) és (j) bekezdés.

találmány hasznosítására feljogosító kényszerengedély nem engedményezhető, kivéve, ha erre a függő szabadalom engedményezésével együtt kerül sor.³³

A szabadalmi kényszerengedély különösen akkor került a figyelem középpontjába, és vált heves viták témájává, amikor a WTO keretében tárgyalások folytak arról, hogy a fejlődő országok számára lehetővé kell tenni a gyógyszerek gyártását. A kérdés akkor éleződött ki igazán, amikor az évezred elején a Dél-afrikai Köztársaságban a szabadalmasok azal fenyegetőztek, hogy eljárást fognak kezdeményezni azon törvénynek a nemzetközi szabályokkal való megfelelésségének a felülvizsgálatára, amely arra kötelezte őket, hogy a szabadalmaztatott gyógyszereket (különösen az AIDS kezeléséhez szükségeseket, ami az egyik leégetőbb társadalmi problémát jelenti abban az országban) a piaci áraknál lényegesen alacsonyabb árakon helyezték forgalomba.³⁴ Ezeknek az eseményeknek a fényében a WTO 2001-ben Dohában megtartott negyedik miniszteri konferenciáján elkerülhetetlenné vált annak a kérdésnek a megvitatása, hogy miként lehetne a fejlődő országok számára elérhetővé tenni a modern gyógyszereket. A konferencián megállapították, hogy a TRIPS-egyezménynek a szabadalmi kényszerengedélyre vonatkozó rendelkezései megoldást jelenthetnek azon fejlődő országok számára, amelyek egyébként rendelkeznek gyógyszergyártási kapacitásokkal, de nem jelentenek segítséget azon országok számára, amelyek ilyen kapacitásokkal nem rendelkeznek. A konferencián erre a problémára nem találtak megoldást.³⁵ 2003-ban végül hosszas tárgyalások után sikerült megállapodniuk a WTO tagállamainak abban, hogy azon fejlődő országoknak, amelyek nem rendelkeznek gyógyszergyártási kapacitásokkal, lehetővé kell tenni, hogy más országból szabadalmi kényszerengedély alapján gyártott gyógyszereket importáljanak, a piacinál lényegesen alacsonyabb áron.³⁶ Ez azt jelenti, hogy az államoknak jogukban áll szabadalmi kényszerengedélyt kiadni abból a célból, hogy a szabadalom alapján gyártott gyógyszereket fejlődő országokba exportálják. Megállapodás született, hogy a TRIPS-egyezmény 31(f) szakaszába foglalt korlátozásokat átmenetileg ne alkalmazzák mindaddig, amíg a WTO-n belül nem születik megállapodás ennek a szakasznak a módosításáról.³⁷ A TRIPS-egyezmény módosítására végül is 2005-ben került sor, amikor annak szövegét egy új, 31*bis* szakasszal egészítették ki.³⁸

A szabadalmi kényszerengedély intézményét az 1975. évi luxemburgi konvenció a közösségi szabadalomról³⁹ is szabályozza, amely a Közösségi szabadalomról szóló egyezményvel együtt, amelyet a Konvenció alapján fogadtak el, a politikai akarat hiánya miatt az Unióban még mindig nem lépett hatályba.⁴⁰ A Konvenció szerint, a nemzeti jog minden, a kényszerengedélyt szabályozó rendelkezése vonatkozik a közösségi szabadalomra is. A közösségi szabadalommal kapcsolatban megadott kényszerengedély területi hatálya azonban csak arra a tagállamra szorítkozik, amely a kényszerengedélyt megadta. Mindeközben nem alkalmazzák a Konvenció azon rendelkezését, amely elrendeli, hogy a közösségi szabadal-

³³ TRIPS-egyezmény 31. szakasz (l) bekezdés.

³⁴ BENTLY, L. – SHERMAN, B. (2004): *Intellectual Property Law*. Oxford, Oxford University Press. 345.

³⁵ Lásd *Declaration on the TRIPS Agreement and Public Health* (20. Nov 2001). WTO. WT/MIN(01)/DEC/2.

³⁶ BENTLY–SHERMAN 2004, 346.

³⁷ BENTLY–SHERMAN 2004, 346.

³⁸ POPOVIĆ 2012, 114.

³⁹ Convention for the European Patent for the Common Market (Community Patent Convention), 76/76/EEC, OJ L 17/1. (a továbbiakban: KSzK).

⁴⁰ Lásd FIŠER 2007, 32.

mi oltalom nem terjed ki a szabadalmas által közvetlenül vagy hozzájárulásával harmadik személy által bármely tagállamban forgalomba hozott, a szabadalmazott találmány alapján gyártott termékekre (a hasznosítási jog kimerülése termékek forgalomba hozásával).⁴¹ A Konvenció kötelezi a tagállamokat, hogy a közösségi szabadalom jogosultjai számára tegyék lehetővé, hogy a kényszerengedély szerinti hasznosítási díjra vonatkozó határozat felülvizsgálatára a legfelsőbb bíróság előtt jogorvoslati kérelemmel élhessenek.⁴² Kötelezi továbbá a tagállamokat, hogy a megadott szabadalmi kényszerengedélyekről értesítsék az Európai Szabadalmi Hivatalt.⁴³ Tartalmaz egy értelmezést segítő rendelkezést is, amely szerint szabadalmi kényszerengedély fogalma magában foglalja a hivatalból elrendelt hasznosítást is, valamint minden olyan jogot, amely a jogosultat arra jogosítja fel, hogy a találmányt a szabadalmas hozzájárulása nélkül, közérdekből hasznosítsa.⁴⁴

A Konvenció a szabadalmi kényszerengedély két típusát különbözteti meg: kényszerengedély egyrészt akkor adható, ha a szabadalmas nem hasznosítja a találmányt, másrészt, ha megadását függő találmány hasznosítása indokolja. Előbbivel kapcsolatban kiemeli, hogy egy tagállam nem adhat kényszerengedélyt a találmány nem hasznosítása miatt, ha a kérelmezésben megjelölt találmány alapján gyártott termékeket egy másik tagállam területén forgalomba hozták a szükségletek kielégítéséhez megfelelő mennyiségben. E korlátozás nem alkalmazható a közérdekből elrendelt kényszerengedélyre.⁴⁵ A függő találmány hasznosítása céljából megadható kényszerengedéllyel kapcsolatban a Konvenció a nemzeti szabadalmi jogszabályok alkalmazását rendeli el, mind a közösségi és nemzeti szabadalom közötti összefüggésekben, mind pedig abban az esetben, amikor a függő találmány és a kényszerengedély tárgyát képező találmány is közösségi szabadalmi oltalomban részesül.⁴⁶

A közérdekből elrendelt szabadalmi kényszerengedély egy külön esete a gyógyszeripari termékek gyártására – közegészségügyi nehézségekkel küzdő államokba történő kivétel céljából – megadott kényszerengedély. Ezt az Európai Unió szintjén egy 2006-ban elfogadott rendelettel szabályozták.⁴⁷

3. A szabadalmi kényszerengedély intézményének fejlődése a szerb jogban

Az első törvény, amely az ipari tulajdont szabályozta Szerbiában, azaz a valamikori Jugoszláviában, az 1922. évi törvény az ipari tulajdon oltalmáról volt.⁴⁸ Ez az elfogadásakor

⁴¹ KSzK 46. szakasz 1. bekezdés és 32. szakasz.

⁴² KSzK 46. szakasz 2. bekezdés.

⁴³ KSzK 46. szakasz 3. bekezdés.

⁴⁴ KSzK 46. szakasz 4. bekezdés.

⁴⁵ KSzK 47. szakasz.

⁴⁶ KSzK 48. szakasz.

⁴⁷ Az Európai Parlament és a Tanács 816/2006/EK rendelete (2006. május 17.) a közegészségügyi problémákkal küzdő országokba történő kivételre szánt gyógyszeripari termékek előállításával kapcsolatos szabadalmak kényszerengedélyezéséről, OJ EC L 157/2006.

⁴⁸ Törvény az ipari tulajdon oltalmáról, Službene Novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca [A Szerb-Horvát-Szlóven Királyság Hivatalos Közlönye], 1922/69. sz. (a továbbiakban: TITO). E törvény átvette az 1920. évi az ipari tulajdon oltalmáról szóló rendelet rendelkezéseit, Službene Novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1920/265. sz. A rendelet volt az első jugoszláv jogszabály, amely az ipari tulajdon oltalmát szabályozta, amellyel a párizsi egyezmény rendelkezései a belső jog részévé váltak.

aktuális szövegében csak a szabadalom megvonását irányozta elő mint a találmányt nem hasznosító szabadalmas elleni szankciót.⁴⁹ Szabadalmi kényszerengedély megadása csak a függő találmány hasznosítása céljából volt lehetséges: a törvény előírta, hogy a függő szabadalom jogosultja kérheti kényszerengedély megadását egy másik találmány gazdasági hasznosítása céljából, amelyet már szabadalmaztattak, és már legalább három év elmúlt a közzétételétől, amennyiben a függő találmány hasznosítása fontos az ipari tevékenység fejlesztése szempontjából.⁵⁰ A találmány nem hasznosítása miatt elrendelhető kényszerengedély a törvény 1928-as évi módosításával vált a jugoszláv jog részévé: a szabadalom megvonása helyett, az Ipari Tulajdoni Oltalmára létrehozott Hivatal kényszerengedélyt adhatott harmadik személynek, aki igazolta szakmai képzettségét és hajlandóságát a találmány hasznosítására, amennyiben ezzel az intézkedéssel el lehetett érni a találmány megfelelő hasznosítását.⁵¹ A hangsúly azonban továbbra is a szabadalom megvonásán maradt, míg a kényszerengedély csak egy alternatív intézkedés volt, amelyet a hivatal akkor rendelhetett el, ha azt célszerűbbnek tartotta a szabadalom megvonásától. A törvény 1928. évi módosításával megtörtént tehát a párizsi egyezménynek az 1925. évi hágai konferencián elfogadott módosításának integrálása a jugoszláv belső jogba, de e tekintetben némi eltérés tapasztalható a két jogforrás között. Míg a párizsi egyezménynek a hágai konferencián módosított szövege a szabadalmi kényszerengedélyre helyezi a hangsúlyt, és a szabadalom megvonása csak akkor alkalmazandó, ha az előbbi nem bizonyul sikeresnek, a törvény a szabadalom megvonását helyezte előtérbe.⁵² A második világháború utáni első szabadalmi törvény az 1948. évi *Találmányokról és technikai fejlesztésekről szóló törvény*,⁵³ amely a szocialista szabadalmi jogalkotás jegyeit hordozza, a szabadalmaztatott találmányok hasznosítása terén lényegesen elmozdította a feltalálók érdekei és a társadalmi érdekek közötti egyensúlyt, az utóbbiak javára. A hazai találmányok alapvető oltalmi formája a feltalálói tanúsítvány volt, míg szabadalommal csak a külföldi feltalálók találmányait lehetett oltalmazni.⁵⁴ A törvény átvette az előző törvényben elfogadott, a szabadalom megvonása és a kényszerengedély közötti alkalmazási sorrendet, de figyelembe vett néhányat a párizsi egyezménynek az 1925. évi hágai és 1934. évi londoni konferencián elfogadott módosításaiból. Így a szabadalom megvonására, illetve a kényszerengedély megadására nem kerülhetett sor a szabadalom közzétételét követő első három évben.⁵⁵ A közérdekből elrendelt kényszerengedély megadására e határidő letelte előtt is lehetőség volt.⁵⁶

Az 1948. évi törvénnyel bevezetett dualista rendszer azonban meglehetősen sikertelennek bizonyult, ezért egyre gyakrabban hangzott el szakmai körökben az az álláspont, hogy át kell térni a találmányok egységes, csak szabadalom formájában történő oltalmára,

⁴⁹ Lásd TITO 32. szakasz.

⁵⁰ TITO 26. szakasz.

⁵¹ TITO 26. szakasz 3. bekezdés, az 1928. évi módosításokkal.

⁵² JANJIC 1962, 34., 36.

⁵³ *Zakon o pronalascima i tehničkim unapredenjima* [A találmányokról és technikai fejlesztésekről szóló törvény], Službeni list FNRJ [A Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság Hivatalos közlönye], 1948/108 sz. (u daljem tekstu: TTFT1948).

⁵⁴ A feltalálónak a feltalálói tanúsítvány alapján csak személyhez fűződő jogai voltak a találmánnyal kapcsolatban, hasznosítási díjra pedig csak akkor volt jogosult, ha a találmány gazdaságilag hasznosult, a kizárólagos hasznosítási jog jogosultja pedig az állam volt. Lásd FIŠER 2007, 21.

⁵⁵ TTFT1948 23. szakasz.

⁵⁶ TTFT1948 24. szakasz.

de továbbra is vitatott volt, hogy mely kizárólagos jogok jogosultja legyen a feltaláló.⁵⁷ A találmányok oltalmának új megközelítése az 1960. évi *Találmányokról és technikai fejlesztésekről szóló törvényben*⁵⁸ kapott tételes jogi formát, amely szerint a szabadalom a találmányok egyetlen oltalmi eszköze.⁵⁹ A törvény átvette az előző törvényből a találmány nem hasznosítása miatt megadott kényszerengedély és a közérdekből elrendelt kényszerengedély kettősségét. Ez is előírta a szabadalom megvonásának intézményét, de megváltozott az alkalmazási prioritás a kényszerengedélyhez viszonyítva. A kényszerengedélynek egyértelmű prioritása lett az alkalmazásban, mert a szabadalom megvonására csak akkor kerülhetett sor, ha a kényszerengedély alapján sem sikerült a találmányt megfelelően hasznosítani, és eltelt legalább két év az első kényszerengedély megadásától.⁶⁰ A kényszerengedélytől számított két éves határidőre vonatkozó új rendelkezés, a párizsi egyezménynek az 1958. évi lisszaboni konferencián elfogadott módosításának a jugoszláv belső jogba való inkorporációját jelentette. E törvény, az előzőkkel ellentétben, nem szabályozta a szűkebb értelemben vett közérdekből elrendelt kényszerengedélyt, de erre az esetre mint rendkívüli intézkedést, előírta a szabadalom kisajátításának lehetőségét.⁶¹ A szakirodalom ezt a törvényhozói fordulatot kritikával illette: sokkal célszerűbb lett volna megtartani a szűkebb értelemben vett közérdekből elrendelt kényszerengedélyt, és nem kellett volna bevezetni a szabadalom kisajátítását.⁶²

Időrendi sorrendben a következő törvény a *Találmányok, technikai fejlesztések és használati minták oltalmáról szóló törvény*⁶³ volt, amelyet 1981-ben fogadtak el. Ebben is külön szabályozták a szabadalom megvonását és a kényszerengedélyt, miközben az utóbbi egyértelmű alkalmazási elsőbbséget élvezett. A törvény a kényszerengedély két típusát ismerte: a kötelező⁶⁴ és a hivatalból elrendelt licenciát⁶⁵. Előbbi alatt a törvény a találmány nem hasznosítása miatti, valamint a függő találmány hasznosítása miatti kényszerengedélyt értette. A halasztó határidők tekintetében, amelyek leteltével megadható a kényszerengedély, a törvény átvette a párizsi egyezménynek az 1956. lisszaboni konferencián módosított rendelkezéseit. Előírta ugyanis, hogy a kényszerengedély nem adható meg azt megelőzően, hogy letelt volna négy év a szabadalmi kérelem benyújtásától, illetve három év a szabadalom megadásától.⁶⁶ Ezek a határidők nem vonatkoznak az úgynevezett hivatalból elrendelt licenciára (azaz a szűkebb értelemben vett közérdekből elrendelt kényszerlicenciára).⁶⁷ A kötelező licencia megadásáról az ipari tulajdon oltalmára létrehozott, szövetségi szín-

⁵⁷ JANJIC 1962, 25.

⁵⁸ *Zakon o pronalascima i tehničkim unapređenjima* [A találmányokról és technikai fejlesztésekről szóló törvény], Službeni list FNRJ [A Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság Hivatalos Közlönye], 1960/44 és 1962/28. sz. (a továbbiakban: TTFT1960).

⁵⁹ JANJIC 1962, 25.

⁶⁰ TTFT1960 31. szakasz.

⁶¹ TTFT1960 32. szakasz.

⁶² JANJIC 1962, 100.

⁶³ *Zakon o zaštiti pronalazaka, tehničkih unapređenja i znakova razlikovanja* [A találmányok, technikai fejlesztések és használati minták oltalmáról szóló törvény] Službeni list SFRJ [A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság Hivatalos Lapja], 1981/34, 1990/3 és 1990/20 sz. (a továbbiakban: TTFHMOT).

⁶⁴ TTFHMOT 139–143. szakasz.

⁶⁵ TTFHMOT 140–144. szakasz.

⁶⁶ TTFHMOT 143. szakasz.

⁶⁷ TTFHMOT 143. szakasz 1. bekezdés.

tú közigazgatási szervezet döntött,⁶⁸ míg a hivatalból elrendelt licenciáról az a szövetségi szintű államigazgatási szerv, amelynek a feladatkörébe tartozott az adott találmány.⁶⁹ Figyelembe véve, hogy a törvényt az öngazgatási szocializmus érájában fogadták el, magán hordozta az akkori társadalmi-gazdasági modell jegyeit, amiből következett a szabadalmas hasznosítási jogának még egy, sajátos korlátozása. A törvény előírta a szabadalmas együttműködési kötelezettségét a társult munkaszervezetekkel (vállalatokkal), amelyek érdekeltek voltak a találmány gazdasági hasznosításában. Amennyiben a szabadalmas nem bocsátkozott tárgyalásokba az érdekelt szervezettel öngazgatási megállapodás⁷⁰ megkötése céljából a találmány gazdasági hasznosításáról, vagy a szervezet ajánlatát elutasította, a szervezet eljárást kezdeményezhetett a vagyonvédelmi ügyészségnél, illetve kötelező érvényű választottbírói vagy bírósági eljárást kezdeményezhetett. E rendelkezés a szabadalmasra komoly lélektani terhet helyezett, hogy öngazgatási megállapodást kössön, ami súlyosan korlátozta a szabadalom fölötti szabad rendelkezés jogát.⁷¹ Ennél fogva az említett, öngazgatási megállapodással létrejött szerződési jellegű licencia az adott társadalmi körben inkább tekinthető egy sajátos, kvázi szabadalmi kényszerengedélynek a találmány nem hasznosítása miatt. E törvény is szabályozta a szabadalom megvonását (a szabadalom semmissé nyilvánítását), viszont alkalmazási prioritása a kényszerengedélynek volt, mert a szabadalom megvonására csak akkor kerülhetett sor, ha az első kényszerengedély megadásától számítva legalább két év telt el.⁷²

Az öngazgatási gazdaságirányítási rendszer elhagyása utáni első szabadalmi jogi jogszabály – az 1995. évi *Törvény a szabadalmakról*⁷³ – szintén megkülönböztette a találmány nem hasznosítása, illetve a függő találmány hasznosítása céljából megadott kényszerengedélyt a szűkebb értelemben vett közérdekből megadott kényszerengedélytől. Az előbbi megadására a szabadalom bejelentésétől számított négy év, illetve a szabadalom megadásától számított három elteltével kerülhetett sor,⁷⁴ amennyiben a feleknek sikerült megegyezniük a hasznosítási díj összegéről. Ha a feleknek nem sikerült megegyezniük a hasznosítási díj összegéről, a kényszerengedély megadására nem kerülhetett sor, amíg a hasznosítási díjra vonatkozó hatósági határozat nem emelkedett jogerőre.⁷⁵ A találmány nem hasznosítása miatt megadott kényszerengedély sohasem kizárólagos,⁷⁶ és megadására nem kerül sor, amennyiben a szabadalmas igazolja, hogy okkal nem tudta a találmányt hasznosítani.⁷⁷ A szűkebb értelemben vett közérdekből elrendelt kényszerengedély szintén nem kizárólagos, de ebben az esetben nem szükséges megvárni az említett határidők lejártát, de feltétele, hogy megállapodás szülessen a hasznosítási díj összegéről, illetve a hasznosítási díjra vonatkozó

⁶⁸ TTFHMOT 142. szakasz.

⁶⁹ TTFHMOT 144. szakasz 2. bekezdés.

⁷⁰ A jugoszláv típusú, öngazgatási jellegű szocialista államberendezés egyik sajátos jogintézménye a magán- és közjogi elemeket is tartalmazó szerződés.

⁷¹ TTFHMOT 63–70. szakasz.

⁷² TTFHMOT 111. szakasz.

⁷³ *Zakon o patentima* [Törvény a szabadalmakról], Službeni list SRJ [A Jugoszláv Szövetségi Köztársaság Hivatalos Lapja], 95/15, 95/35 és 96/28. sz. (a továbbiakban: TSz1995).

⁷⁴ Lásd TSz1995 65. szakasz 3. bekezdés.

⁷⁵ TSz1995 64. szakasz 2. bekezdés.

⁷⁶ TSz1995 65. szakasz 1. bekezdés.

⁷⁷ TSz1995 66. szakasz.

hatósági határozat jogerőre emelkedjen.⁷⁸ E rendelkezés a szakirodalomban éles kritikák tárgya volt, mert gyakorlatilag a találmánynak a kényszerengedély alapján történő hasznosítását a hasznosítási díjra vonatkozó határozat jogerőre való emelkedésig halasztja, ami visszaélések lehetőségét nyitja meg (a hasznosítási díj összegével kapcsolatban folytatott perek gyakori jelenséggé válnának, amelyeket a szabadalmasok az esetek többségében csak azért kezdeményeznének, hogy minél tovább halasszák a találmánynak a kényszerengedély alapján történő hasznosítását).⁷⁹ Ebből az okból kifolyólag a 1995. évi törvényt követő szabadalmi jogszabályokból eltűnt ez a rendelkezés, amely a találmány kényszerengedély alapján történő hasznosításának kezdő napját a hasznosítási díjra vonatkozó határozat jogerőre való emelkedésének napjához köti. A találmány nem hasznosítása vagy a függő találmány hasznosítása miatti kényszerengedélyről az a szövetségi szintű államigazgatási szerv döntött, amelynek a hatáskörébe tartozik az adott találmány,⁸⁰ míg a szűkebb értelemben vett közérdekből elrendelt kényszerengedélyről a szövetségi Kormány.⁸¹ Az 1995. évi volt az első szabadalmi jogi jogszabály Szerbiában, amely már többé nem irányozta elő a szabadalom megvonását mint a találmányt nem hasznosító szabadalmas elleni szankciót.

A 2004. évi *Törvény a szabadalmakról*⁸² volt az utolsó szövetségi vagy akkor már konföderációs szinten elfogadott szabadalmi jogi törvény. E törvényben a kényszerengedély két alaptípusa mellett (a találmány nem hasznosítása vagy a függő találmány hasznosítása miatti kényszerengedély,⁸³ illetve a szűkebb értelemben vett közérdekből elrendelhető kényszerengedély⁸⁴) külön szabályozták a növénynevelő javára elrendelt kényszerengedélyt,⁸⁵ amely a szabadalmas számára megtiltja annak az oltalmazott növény- vagy állatfajta szaporítóanyagának újbóli használatát, amelyet a mezőgazdasági termelő az adott szabadalommal oltalmazott növény- vagy állatfajta törvényes úton szerzett egyedéből állított elő.⁸⁶

4. A szabadalmi kényszerengedély tételes jogi szabályozása Szerbiában

A hatályos, 2011. évi *Törvény a szabadalmakról*⁸⁷ részletesen szabályozza a szabadalmi kényszerengedély általános alakját, valamint három különös alakját: a félvezető technológia hasznosítása céljából,⁸⁸ a növényfajta-nemesítők érdekében,⁸⁹ valamint a közegészségügyi

⁷⁸ TSz1995 68. szakasz és a 64. szakasz 2. bekezdéssel kapcsolatban.

⁷⁹ MILADINVIĆ 2000, 710.; DRAGOVIĆ, B. (1997): Prinudna licenca u novom Zakonu o patentima. [Szabadalmi kényszerengedély az új szabadalmakról szóló törvényben] *Pravo i privreda*, 1997/5–7. 839.

⁸⁰ TSz1995 63. szakasz 1. bekezdés.

⁸¹ TSz1995 67. szakasz 2. bekezdés.

⁸² Zakon o patentima [Törvény a szabadalmakról], Službeni list SCG [Szerbia és Montenegró Államközösségének Hivatalos Lapja], 2004/32. 2004/35. sz., Službeni glasnik RS [A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye], 2006/115. sz. (a továbbiakban: TSz2004).

⁸³ TSz2004 63–65. szakasz.

⁸⁴ TSz2004 66. és 67. szakasz.

⁸⁵ TSz2004 68. szakasz.

⁸⁶ TSz2004 69. szakasz.

⁸⁷ Zakon o patentima [Törvény a szabadalmakról], Službeni glasnik RS [A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye], 2011/99. sz. (a továbbiakban: TSz2011).

⁸⁸ TSz2011 26. szakasz 10. bekezdés.

⁸⁹ TSz2011 29. szakasz.

problémákkal küzdő országokba szánt, szabadalommal oltalmazott gyógyszeripari termékek gyártására vonatkozó kényszerengedélyt.⁹⁰

A szabadalmi kényszerengedély általános esetében a megadás oka egyrészt a szabadalom gazdasági hasznosításának szükségessége, másrészt pedig valamilyen közérdeket képező ok. Amennyiben a szabadalmas elutasítja, hogy licencszerződést kössön az érdekelt féllel, vagy észszerűtlen feltételeket szab, az az államigazgatási szerv, amelynek a feladatkörébe tartozik az adott találmány, kényszerengedélyt adhat ki.⁹¹ Akkor tehát, ha a szabadalmas közvetlenül vagy közvetetten nem hasznosítja kellő mértékben a találmányt,⁹² vagy amennyiben egy másik találmány nem hasznosítható az adott találmány hasznosítása nélkül⁹³ (függő szabadalom), vagy ha ezt a versenykorlátozó magatartások elleni fellépés indokolja.⁹⁴ A kényszerengedély megadásának harmadik lehetséges oka (a versenyjogi szabályok megsértése) újdonságot képez a 2004. évi törvényhez képest. Helyeselhető az az álláspont,⁹⁵ amely szerint a szabadalmi törvényben felesleges a kényszerengedély ilyen értelmű külön szabályozása, mert az ebben az esetben elrendelhető a Piaci verseny oltalmáról szóló törvény értelmében is.⁹⁶ A Gazdasági Versenyhivatal ugyanis különböző intézkedéseket rendelhet el a versenyszabályok megsértése esetén, ami magában foglalja a versenyszabályok ellen vétő piaci szereplő arra való kötelezését, hogy harmadik személlyel licencszerződést kössön.⁹⁷ A hivatal közvetlenül nem adhat ki szabadalmi kényszerengedélyt, de a kilátásba helyezett magas összegű bírságok több mint elegendő késztetést jelentenek a versenyszabályokat sértő szabadalmasnak, hogy önként kössön harmadik személlyel hasznosítási szerződést.⁹⁸ Ebből kifolyólag az ilyen hasznosítási szerződés okkal tekinthető a szabadalmi kényszerengedély egyik fajtájának.

Az említett esetekben a szabadalmi kényszerengedély megadására csak azután van lehetőség, hogy letelt a szabadalmi kérelem benyújtásától számított négyéves, illetve a szabadalom megadásától számított hároméves határidő,⁹⁹ amennyiben a szabadalmas nem igazolja, hogy indokolt okokból nem tudta (megfelelő mértékben) hasznosítani a találmányt.¹⁰⁰ A találmány nem hasznosítása miatt kényszerengedélyre csak minősített kérelmező jogosult, aki igazolja, hogy rendelkezik megfelelő technikai feltételekkel és gyártási kapacitással a kényszerengedély tárgyát képező találmány szerinti termékek gyártásához,¹⁰¹ illetve sikertelenül próbálkozott a szabadalmassal észszerű feltételek mellett hasznosítási szerződést kötni.¹⁰² A függő szabadalom hasznosítása célját szolgáló kényszerengedély megadására akkor kerül sor, ha a később szabadalmaztatott találmány gazdasági szempontból jelentős,

⁹⁰ TSz2011 30–37. szakasz.

⁹¹ TSz2011 26. szakasz 1. bekezdés.

⁹² TSz2011 26. szakasz 1. bekezdés 1) pontját.

⁹³ TSz2011 26. szakasz 1. bekezdés 2) pontját.

⁹⁴ TSz2011 26. szakasz 1. bekezdés 3) pontját.

⁹⁵ POPOVIĆ 2012, 117.

⁹⁶ Zakon o zaštiti konkurencije [Törvény a piaci verseny oltalmáról szóló], Službeni glasnik RS [A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye], 2009/51. sz. (a továbbiakban: PVOT).

⁹⁷ POPOVIĆ 2012, 117.

⁹⁸ POPOVIĆ 2012, 118.

⁹⁹ TSz2011 26. szakasz 2. bekezdés.

¹⁰⁰ TSz2011 26. szakasz 7. bekezdés.

¹⁰¹ TSz2011 26. szakasz 4. bekezdés.

¹⁰² TSz2011 26. szakasz 3. bekezdés.

és az előző szabadalom jogosultja javára keresztllicencia létesül a később szabadalmaztatott találmány hasznosítására.¹⁰³ A szűkebb értelemben vett közérdekből elrendelt kényszerengedélyt a törvény meglehetősen röviden, egy mondatban szabályozza: akkor lehet elrendelni, ha valamilyen általános veszélyforrás az állam fennmaradását vagy a polgárok biztonságát fenyegeti, illetve ha a találmány hasznosítása közérdekből és nem kereskedelmi célból indokolt. Ebben az esetben nem alkalmazhatók a fentebb említett halasztó hatályú határidők, és a kérelmezőnek sem kell igazolnia, hogy észszerű feltételek mellett kísérletet tett hasznosítási szerződés megkötésére a szabadalmassal.¹⁰⁴

A kényszerengedély különös eseteiként a törvény szabályozza a félvezető technológia hasznosítására irányuló kényszerengedélyt, amelyet csak közérdekből és nem kereskedelmi célból lehet megadni, valamint a szabadpiaci versenyt korlátozó magatartások elleni fellépést megvalósító kényszerengedélyt.¹⁰⁵

Az összes említett esetre vonatkozó közös szabályozásban a törvény előírja, hogy a találmánynak kényszerengedély alapján történő hasznosításáért a kényszerengedély jogosultja hasznosítási díjat köteles fizetni a szabadalmasnak, amelynek összegéről megállapodásuk rendelkezik, illetve ennek hiányában bírósági határozat.¹⁰⁶ A hasznosítási díj összegét megállapító bírósági határozat, illetve annak jogerőre való emelkedése nincs halasztó hatállyal a találmány kényszerengedély alapján történő hasznosítására. A kényszerengedély a terjedelme és tartalma szempontjából mindig korlátozott arra a rendeltetésre vonatkozóan, amelyet figyelembe véve megadták. Mindig egyszerű (nem kizárólagos) és nem engedményezhető (kivéve, ha az engedményezés vagy átruházás tárgya a termelő üzem, amelyben a találmány alapján gyártott termékeket előállítják), rendszerint a hazai piac kielégítése céljából adják meg, és hatályon kívül helyezhető, amennyiben megváltoznak azok a körülmények, amelyeket alapul véve sor került a megadására.¹⁰⁷ Ezek a szabályok ma már általánosan elfogadottak a szabadalmi jogban, így nem igényelnek további értelmezést. Fontos azonban kiemelni, hogy a törvény kényszerengedélyre vonatkozó rendelkezéseit alkalmazni kell az európai szabadalmi kérelmekre, illetve az európai szabadalmakra, amelyek területi hatálya Szerbia területére vonatkozik.¹⁰⁸

A kényszerengedély másik különös eseteként a törvény szabályozza a növényfajta-nemesítő javára elrendelhető kényszerengedélyt, aki nem tud növényfajta-oltalmat szerezni, illetve nem tudja a növényfajta-oltalom szerinti jogosultságokat gyakorolni anélkül, hogy egy előzőleg szabadalmaztatott biotechnológiai találmányt ne sértene meg.¹⁰⁹ Ugyanezen jog illeti meg a biotechnológiai találmány szabadalmasát, aki a találmányt nem tudná hasznosítani egy már megadott növényfajta-oltalom megsértése nélkül.¹¹⁰ A törvény ezzel a kényszerengedély-típussal kapcsolatban megismétli a kényszerengedélyre vonatkozó általános szabályokat: a hasznosítási jog nem kizárólagos, a hasznosítás terjedelme korlátozott, a hasznosítási díjra való jog, a szabadalmas, illetve növényfajta-oltalom jogosultjának

¹⁰³ TSz2011 26. szakasz 5. bekezdés 1) és 2) pontjait.

¹⁰⁴ TSz2011 26. szakasz 8. bekezdés.

¹⁰⁵ TSz2011 26. szakasz 10. bekezdés.

¹⁰⁶ TSz2011 27. szakasz

¹⁰⁷ TSz2011 28. szakasz.

¹⁰⁸ TSz2011 155. szakasz.

¹⁰⁹ TSz2011 29. szakasz 1. bekezdés.

¹¹⁰ TSz2011 29. szakasz 4. bekezdés.

keresztlicenciára való joga stb.¹¹¹ E nomotechnikai megoldás nem kifejezetten célszerű, mert azonos tartalmú normák felesleges ismétléséhez vezet, ami az általános szabályokra való egyszerű hivatkozással elkerülhető lett volna.

Végül a törvény meglehetősen részletesen szabályozza a kényszerengedély harmadik különös esetét, amelynek megadására szintén közérdekből kerül sor. Ez a gyógyszeripari termékek gyártására vonatkozó kényszerengedély, közegészségügyi problémákkal szembeálló országokba történő kivitel céljából. Ez újdonság az előző szabadalmi törvényekhez képest, és az elmúlt évtized elején folytatott nemzetközi tárgyalások eredményeinek a belső jogrendbe való inkorporációját jelenti, amelyeknek az volt a céljuk, hogy azon fejlődő országok, amelyek nem tudtak a lakosság számára megfelelő gyógyszeripari termékeket biztosítani, a piaci árnál alacsonyabb árakon jussanak hozzá ezekhez a termékekhez. A kényszerengedély ezen típusa szabadalommal vagy kiegészítő oltalmi tanúsítvánnyal oltalmazott találmányra vonatkozik,¹¹² amennyiben megadása a fejlődő országokba történő kivitelre szánt gyógyszeripari termékek előállításához szükséges.¹¹³ A kényszerengedély alapján gyártott termékek mennyisége korlátozott, és kötelezően fel kell tüntetni rajtuk, hogy kényszerengedély alapján került sor a gyártásukra.¹¹⁴ Értelemszerűen (kisebb jelentőségű kivételektől eltekintve) tilos ezen termékek visszaimportálása Szerbiába.¹¹⁵

5. Összegzés

Abban a korban, amikor a párizsi egyezmény megszületett, a szabadalmi kényszerengedélyre a szabadalommal oltalmazott találmány nem megfelelő gazdasági hasznosítása miatti szankcióként tekintettek, hiszen egy enyhébb alternatívát jelentett a szabadalom megvonásához, mint súlyosabb szankcióhoz képest.¹¹⁶ Idővel fokozatosan gyengül az a jogpolitikai megfontolás, hogy a szabadalommal oltalmazott találmányt gazdaságilag hasznosítani kell, így a kényszerengedély lényegesen veszített jogi jelentőségéből. A szakirodalom rámutatott arra, hogy a kényszerengedély legjelentősebb hiányossága, hogy nem terjed ki arra a tudásra és tapasztalatra, amelyre a feltaláló a találmánnyal kapcsolatban szert tett, és amelyet rendszerint titokban tart (úgynevezett *know-how*), aminek következtében pedig a kényszerengedély alapján történő gyártás rendszerint nem eléggé hatékony, mert a *know-how-t* képező tudás és tapasztalat nem áll a kényszerengedély jogosultjának rendelkezésére.¹¹⁷

Olyan álláspont is létezik a szakirodalomban, amely szerint ez helytállósága ellenére sem eléggé meggyőző érv a kényszerengedély ellen, mert erre a jogintézményre mindig a szabadalom megvonásának az alternatívájaként kell tekinteni, ami a találmány nem hasz-

¹¹¹ TSz2011 29. szakasz 2, 3, 5, 6. és 7. bekezdés.

¹¹² A kiegészítő oltalmi tanúsítvány (SPC, Supplementary Protection Certificate) egy sui generis oltalmi forma, amely a szabadalmi oltalommal védett, emberek vagy állatok számára gyártott gyógyszer vagy növényvédőszer szabadalmi oltalmi idejének meghosszabbítását biztosítja annak az államigazgatási szervnek az engedélye alapján, amely a gyógyszer- vagy növényvédőszer-engedélyt kiadta. Lásd TSz2011 113. szakasz 1. bekezdés. A kiegészítő oltalmi tanúsítvány további öt évre biztosít oltalmat.

¹¹³ TSz2011 31. szakasz 1. bekezdés.

¹¹⁴ TSz2011 31. szakasz 5. bekezdés.

¹¹⁵ TSz2011 34. szakasz 1. bekezdés.

¹¹⁶ MARKOVIĆ 1997, 309–310.

¹¹⁷ MARKOVIĆ 1997, 310.

nosítása miatti szigorúbb szankció. Amennyiben, hipotetikusan szemlélve, a szabadalmas ellen a kényszerengedély helyett a szabadalom megvonása lenne elrendelve, az a harmadik személyt, aki ezek után már szabadon hasznosíthatná a találmányt, ugyanabba a helyzetbe hozná, mint amiről fentebb szó esett, azaz számára is elérhetetlen lenne a feltaláló nem szabadalmazott technikai tudása és tapasztalata.¹¹⁸ Vitatott az a kérdés is, hogy a kényszerengedély megadásával kötelezhető-e a szabadalmas, hogy a kényszerengedély jogosultjának tegye elérhetővé ezt a technikai tudást és tapasztalatot. Mindannak ellenére, hogy ez kétségkívül megoldást jelentene arra a problémára, hogy a kényszerengedély jogosultja rendszerint nem rendelkezik mindezekkel, a szakirodalom ezt nem támogatja, mert az a feltalálói jogosultságok indokolatlan mértékű korlátozását jelentené.¹¹⁹

A kényszerengedély megadására egyébként ritkán szokott sor kerülni, mert nem az a rendeltetése, és jogi természetével sincs igazán összhangban, hogy gyakran alkalmazzák.¹²⁰ A megadott kényszerengedélyek számának pontosabb megállapítását az is nehezíti, hogy számos országban nem vezetnek egységesített nyilvántartást róluk.¹²¹ Így például Németországban a második világháború után 37 kérelmet nyújtottak be, de egy kényszerengedélyt sem adtak meg.¹²² Ausztriában 2011-gyel bezárólag egyetlen kényszerengedélyt sem adtak meg.¹²³ A legtöbb kényszerengedélyt Észak-Amerikában adták meg. Kanadában például 1969 és 1992 között a legtöbb kényszerengedélyt (szám szerint: 613) közegészségügyi problémák kezelésére adták meg, de 1998 után egyetlenegy ilyen döntésre sem került sor.¹²⁴ Az USA-ban azonban arra is volt példa, igaz a 20. század elején, amikor egyetlenegy eljárásában több mint 1500 találmányra vonatkozólag adtak meg kényszerengedélyt.¹²⁵

A szabadalmi kényszerengedély a szerb jogban is rendkívül ritkán alkalmazott jogintézmény. A jugoszláv szabadalmi jogi szabályozás teljes történetében csak egyetlenegy kényszerengedélyt adtak meg, azt is közvetlenül a második világháború után. Az 1981. évi szabadalmi törvény hatálya alatt (1981 és 1995 között) pedig, amelyet a nemzetközi szabadalomellenes mozgalom hatása alatt fogadtak el, és amelyben az az álláspont tükröződik, hogy a szabadalom nem más, mint a technológiai kolonializmus eszköze, így előírta a szabadalom hasznosításának kötelességét (tehát kifejezetten kedvező körülményeket teremtett a szabadalmi kényszerengedély intézményének), még csak kérelmet sem nyújtottak be kényszerengedély megadására.¹²⁶

A megadott kényszerengedélyek szinte jelentéktelen számától eltekintve, mind Szerbiában, azaz a volt Jugoszláviában, mind pedig az összehasonlító jogban, a kényszerengedély nemzetközi és hazai szabályozásának kérdése nem mellőzhető teljesen, mert a jogintézmény

¹¹⁸ JANJIC 1962, 31.

¹¹⁹ JANJIC 1962, 145. Janjic képviseli azt az álláspontot, amely szerint a szabadalmi kényszerengedélynek magában kellene foglalnia a szabadalmas kötelezését is, hogy a kényszerengedély jogosulja számára tegye elérhetővé azt a technikai tudást és tapasztalatot, amelyek a találmány alapján gyártandó termékek előállításához szükségesek. Lásd JANJIC 1962, 146. Azonban figyelembe kell venni, hogy ez az álláspont a múlt század hatvanas éveiben fogalmazódott meg, amikor kifejezett volt a közérdekű megfontolások erősödése a szabadalmi jogban.

¹²⁰ JANJIC 1962, 154.

¹²¹ POPOVIC 2012, 104.

¹²² MARKOVIC 1997, 310.

¹²³ POPOVIC 2012, 105.

¹²⁴ POPOVIC 2012, 104–105.

¹²⁵ POPOVIC 2012, 105.

¹²⁶ MARKOVIC 1973, 10., 10.

puszta léte, a kényszerengedély megadásának lehetősége preventíven hat a szabadalmasra, hogy jogaival ne éljen vissza, azaz hogy a találmányt a gazdaságban közvetlenül hasznosítsa, vagy a hasznosítási jogokat harmadik, érdekelt személynek engedményezze.¹²⁷

Korunkban nagyobb jelentőséget kaphat a szabadalmi kényszerengedély két különös típusa: a versenykorlátozó magatartás elleni fellépést szolgáló kényszerengedély és a gyógyszeripari termékek gyártására vonatkozó kényszerengedély megadása, a termékek fejlődő országokba való kivitele céljából.

A versenyjog terén a kényszerengedély megadására leggyakrabban a gazdasági erőfölénnyel való visszaélés esetében kerül sor.¹²⁸ A szabad piaci verseny fogalmi kereteiben azonban a kényszerengedélynek ez az esete rendkívül vitatott, mert még nem léteznek világos és egységesített mércék azzal kapcsolatban, hogy mikor tekinthető a hasznosítási szerződés megkötésének elutasítása a gazdasági erőfölénnyel való visszaélésnek.¹²⁹ Ugyanakkor figyelemmel kell lenni arra is, hogy a versenyjog intézményei, beleértve a szabadalmi kényszerengedélyt is, nem korlátozhatják a szabadalmasnak a szabadalomból eredő kizárólagos hasznosítási jogát, mert ez ellentétben állna a szabadalom rendeltetésével és fogalmával. Csak a szabadalomból származó egyes jogosultságokat korlátozhatják, miközben el kell ismerni, hogy ennek a jogelméleti különbségételnek a szabadalmas szempontjából nincs különösebb gyakorlati jelentősége.¹³⁰

A közegészségügyi problémákkal küzdő fejlődő országokba szánt gyógyszeripari termékek gyártására vonatkozó szabadalmi kényszerengedély még csak most kezd teret hódítani. Mindenesetre már most szabályozták ezt a jogintézményt a hatályos szerbiai szabadalmi törvényben, amivel megtörtént a belső jog harmonizációja az Európai Unió említett 2006. évi rendeletével.

Felhasznált irodalom

- BENTLY, L. – SHERMAN, B. (2004): *Intellectual Property Law*. Oxford, Oxford University Press.
- DRAGOVIĆ, B. (1997): Prinudna licenca u novom Zakonu o patentima. [Szabadalmi kényszerengedély az új Szabadalmakról szóló törvényben] *Pravo i privreda*, 1997/5–7. 831–842.
- FIŠER, S. (2007): *Patent kao subjektivno pravo*. [A szabadalom mint alanyi jog] Novi Sad, Centar za izdavačku delatnost Pravnog fakulteta u Novom Sadu.
- JANJIĆ, M. (1962): *Prinudna licenca u materiji patenata u uporednom i domaćem pravu*. [A kényszerlicencia intézménye a szabadalmi jog területén a nemzetközi és a hazai jogban] Beograd, Institut za uporedno pravo.
- MARKOVIĆ, S. (1997): *Patentno pravo*. [Szabadalmi jog] Beograd, Nomos.
- MILADINOVIĆ, Z. (2000): Prinudna licenca. [Szabadalmi kényszerengedély] *Pravni život*, No. 11. 697–711.
- NIKOLIĆ, D. (2008): *Uvod u sistem građanskog prava*. [Bevezetés a polgári jog rendszerébe] Novi Sad, Centar za izdavačku delatnost Pravnog fakulteta u Novom Sadu.
- POPOVIĆ, D. (2012): *Isključiva prava intelektualne svojine*. [A szellemi tulajdonhoz kapcsolódó kizárólagos jogok] Beograd, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

¹²⁷ POPOVIĆ 2012, 107.

¹²⁸ POPOVIĆ 2012, 167.

¹²⁹ POPOVIĆ 2012, 251.

¹³⁰ POPOVIĆ 2012, 253.

A vidékfejlesztési források felhasználásának vizsgálata különösen az Észak-Alföld régióban

Jávor Szilárd Ágoston – Jávor András

1. Bevezetés

Több mint 10 éve vált Magyarország az Európai Unió „teljes jogú” tagjává. Az idézőjel használata jogilag indokolatlan, de a kelet-európai országok, illetve állampolgáraik a mai napig bizonyos vonatkozásban joggal úgy érzik, hogy másodrendű tagjai az Európai Közösségnek. Ezt a mindennapok kommunikációja is alátámasztja, amikor az unió vezetői bizonyos esetekben diktátumokat fogalmaznak meg Magyarországgal vagy más kelet-európai országokkal kapcsolatban. Ilyen az is, amikor az anyagi feltételek megváltoztatásával fenyegetik a „renitens” országokat, köztük Magyarországot is. Ez főleg azokban az esetekben történik, ha nem a hivatalos vagy fő irányvonalat támogatják ezek az országok bizonyos kérdésekben. Erre jó példa a migránskérdés és annak megoldása. Az ilyen típusú szankcionálással történő fenyegetések felvetik a nem teljes jogú tagság problémáját. Emellett akkor is felvetődnek pozicionálásunk kérdései, amikor gazdasági, statisztikai adatokat tartalmazó táblázatokat, ábrákat kell értékelnünk. Sajnos hazánk gazdasági fejlettsége-fejletlensége, gazdasági-társadalmi potenciálja jelentős elmaradottságról árulkodik. Ezt az 1. és a 2. táblázat szemlélteti. Az országos és az egy főre jutó GDP-adatok sem tüntetik fel kedvező fényben hazánkat. Emellett a régiók fejlettségi sorrendjének helyzete még rosszabb képet mutat. A magyarországi régiók az uniós államok összevont régiós listáján rendkívül hátrul helyezkednek el. Sajnos nemcsak a helyezésük kedvezőtlen, de az egy főre jutó GDP vonatkozásában még elkeserítőbb a helyzet, hiszen több olyan magyar régió van, amely a leggyengébb húsz térség között van ezen a listán, valamint több (négy) régió is található azok között, amelyek teljesítményükkel nem érik el az uniós GDP-átlag 50%-át. A legrosszabb húsz régió között talán nem véletlen, hogy tizenkilenc közép- és kelet-európai szerepel – és csak egy a francia. A négy magyar szereplő mellett öt bolgár, öt román és öt lengyel térség is ezen a listán található.

Ugyanakkor tapasztalataink alapján meggyőződésünk – és ez Kelet-Európa összes országára vonatkozik –, hogy csak akkor válhatunk gazdaságilag és főleg – lelkiileg is – az unió teljes jogú tagjává, ha hazánk mind a hét régiója eléri az unió átlagát.

A fentiekből természetes módon következik, hogy az unió és a tagállamok közös célja az országok és a közigazgatási régiók dinamikus és harmonikus fejlesztése, a gazdasági kiegyensúlyozottság növelése, a különbségek jelentős csökkentése. Ezért jött létre az unió

vidékfejlesztési politikája, és ezért növekszik – abszolút mértékben és költségvetésen belüli arányában egyaránt – évente egyre nagyobb mértékben a kohéziós alap.

Ebből pedig következik, hogy Magyarországnak élnie kell az elnyert és hozzárendelt támogatási forrásokkal, amelyek ma rendkívül magasak, hiszen a gazdasági, környezeti és életminőségi különbségek is kiemelten nagyok. Sajnálatos azonban, hogy a lehetőségek időben korlátozottak, hiszen már látható az a módosítási és csökkentési szándék, amelynek várható dátuma 2020. Persze ma még kérdés, hogy mi lesz 2020 után, hogyan változnak meg a támogatási szempontok, források, és milyenek lesznek az elosztás elvei és módszerei, és miképpen alakul az esélyegyenlőség az uniós tagjai és társult országai vonatkozásában.

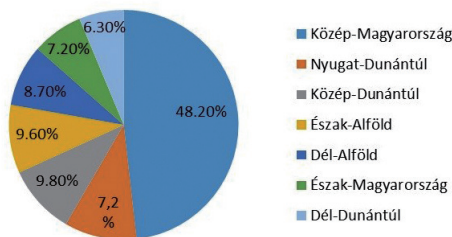
MAGYARORSZÁG RÉGIÓI, 2016. JANUÁR 1.

1. ábra

Magyarország régiói

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal, <http://www.ksh.hu/docs/teruletiatlasz/regiok.pdf>
(A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.)

2. ábra

A bruttó hazai termék (GDP) területi megoszlása 2011-ben

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal

1. táblázat

A magyarországi régiók néhány statisztikai mutatója

Régió (2013)	Névleges GDP (millió euró)	Népesség (millió fő)	Egy főre jutó GDP vásárlóerőben (euró/fő)
Dél-Dunántúl	6 222	0,95	10 800
Észak-Magyarország	7 087	1,2	9 700
Dél-Alföld	8 269	1,31	10 400
Észak-Alföld	9 126	1,49	10 100
Közép-Dunántúl	9 243	1,09	13 900
Nyugat-Dunántúl	9 618	0,99	15 900
Közép-Magyarország	47 021	2,96	26 100

Forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_European_regions_by_GDP (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.)

2. táblázat

Az Európai Unió húsz legszegényebb régiója az egy főre jutó GDP alapján, az uniós átlaghoz viszonyítva

Helyezés	Régió (ország)	% (EU átlag 100%)
1.	Mayotte (FR)	27
2.	Severozapaden (BG)	30
3.	Severen tsentralen (BG)	31
4.	Yuzhen tsentralen (BG)	32
5.	Nord-Est (RO)	34
6.	Severoiztochen (BG)	35
7.	Yugoiztochen (BG)	37
8.	Észak-Magyarország (HU)	40
9.	Sud-Vest Oltenia (RO)	41
9.	Sud-Muntenia (RO)	41
11.	Észak-Alföld (HU)	42
12.	Dél-Dunántúl (HU)	45
12.	Dél-Alföld (HU)	45
12.	Sud-Est (RO)	45
15.	Nord-Vest (RO)	47
16.	Lubelskie (PL)	48
16.	Podkarpackie (PL)	48
16.	Warmińsko-Mazurskie (PL)	48
19.	Podlaskie (PL)	49
19.	Świętokrzyskie (PL)	49

Forrás: <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/6839731/1-21052015-AP-EN.pdf/c3f5f43b-397c-40fd-a0a4-7e68e3bea8cd> (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.)

2. Témafelvetés

Magyarország lakosságának több mint a fele – mások szerint, ha Budapest lakosságát nem számoljuk, akkor közel 80%-a – él vidéki térségben. Ez egyes területeknél 35–36%, míg máshol akár a lakosság 75%-át is jelentheti. Jelenleg a vidék népességmegtartó ereje nem elégséges, hiszen folyamatos a fiatalok kis- és nagyvárosokba vagy külföldre történő elvándorlása. Ezzel szemben a városokból vidékre települők száma elenyésző. A falu lakosság-megtartó ereje a falvak többségében minimális, a vidéki városokban azonban némileg magasabb. Kevés a munkahely és az életminőség sem ad perspektívát a fiatalok számára. Sajnos a lakosság nemcsak csökken, de el is öregszik. A vidéki népesség megtartásához elengedhetetlen az elvándorlás, az elöregedés lassítása, illetve megállítása. Az elhalálozások is jelentősen csökkentik a vidék lakosságát, miután nincs kellő utánpótlás. Ezért mindenképpen emelni kell a rurális térségek gazdasági és szociális vonzerejét, növelni kell a környezet minőségét, továbbá az életminőséget is közelíteni kell a városi szinthez. Ehhez sok helyen lehetővé kell tenni, hogy az emberek ne csak a mezőgazdaságra támaszkodhassanak, ha a megélhetésükről van szó. A munkahelyfejlesztés alapeleme a vidékfejlesztésnek, ugyanakkor a vidékfejlesztés nem csak az agrárágazatot foglalja magában, mint azt sokan tévesen hiszik. Ezzel szemben komplex terület és élettér, a turizmus, a vendéglátás, az élelmiszer-feldolgozás és sok más szolgáltatás is részét képezi. A lakosság-megtartás sok esetben a gazdasági háttér mellett a természeti és épített környezet (utak, közművek) minőségén, és a szolgáltatások (egészségügy, bölcsőde, óvoda, iskola, vásárlási lehetőségek) színvonalán is múlik.

A monetáris és társadalmi újítások mellett fontos az elmaradott régiókban élő emberek versenyképességének és munkaerőpiaci potenciáljának növelése. Ezt magasabb végzettséggel és képzésekkel lehet elérni, hiszen a munkaadóknak minél jobban felkészült, szakképzett és konvertálható munkavállalókra van szüksége. Az, hogy milyen szaktudás szükséges, hosszú távon a munkalehetőségektől függően folyamatosan változhat, így elengedhetetlen az emberek folyamatos képzése, átképzése. A szakképzett munkaerő jelentős vonzerő egy vállalkozás számára, hiszen ha rendelkezésre áll a megfelelő minőségű és mennyiségű humán erőforrás, úgy nem kell pénzt és időt fektetni annak képzésébe. Miután a képzett munkaerő jelentősége egyre fontosabb tényezővé válik, a vidékfejlesztésben is egyre nagyobb szerepet kell ennek tulajdonítani. Hiszen a rendelkezésre álló humán erőforrás – a tökeletelepedés vonatkozásában – jelentős előnyöket biztosít azoknak a térségeknek, amelyek biztosítani tudják a képzett munkaerőt. Ennek megfelelően a tőke és beruházás vonzásának nagyon sok eleme van; a környezeti szint mellett a rendelkezésre álló humán erőforrás is alapja lehet (illetve kell, hogy legyen) egy komplex vidékfejlesztésnek a térség lakosság-megtartó erejének növelésében.

A 2020 utáni európai uniós költségvetési időszakban várhatóan megszűnnek, de mindenképpen átalakulnak a konvergencián alapuló támogatások. Az mindenesetre biztosnak látszik, hogy hatékonyabban kell pályázni, mert jelentősen csökkenhetnek a támogatások és a nagy verseny miatt elnyerhető pályázati források. További jóslat, hogy a megmaradó pályázati pénzeket már csak visszatérítendő formában írják ki. Így ezen időszak eljövételéig a forrásokat a lehető leghatékonyabban kell felhasználni annak érdekében, hogy a megvalósult projekt önfenntartó vagy egyéb módon fenntartható legyen. Erre az időszakra „kötelező módszerre” kell, hogy váljon a profittermelés még a támogatás-visszatérítés mellett

is. A „szépítő” beruházások (parkok, belső úthálózat, egyéb infrastrukturális beruházások stb.) arányát csökkenteni kell a gazdasági, munkahelyteremtő beruházások javára.

A magyar gazdasági fejlődés nagymértékben függött és ma is függ a gazdaságélénkítésre szánt európai uniós és nemzeti források mértékétől. Sajnos számos esetben a beruházások létesítésében gyenge hatékonyság volt tapasztalható, néhány alkalommal forráspazarlás is történt. Ez sok esetben pályázati és forrásbőséggel is magyarázható volt, ami a jövőben nem lesz tényező. Sok esetben a térségek, az önkormányzatok sem nőttek fel – vagy nem voltak képesek felnőni – a feladatokhoz. Ennek tudatában még inkább egyértelművé válik, hogy a 2020-ig rendelkezésre álló összegek elnyerésében jól kell pályázni, és az elnyert összegek felhasználásánál nagyobb körültekintéssel kell eljárni. A magyar kormány szándéka is az, hogy növelje a hatékonyságot, és jelentős mértékben fordítson a szociális és gazdasági beruházások arányán. Az új döntések meghozatalához, a tervezéshez fontos a már lezajlott költségvetési ciklusban felhasznált uniós és nemzeti forrásból megvalósult beruházások vizsgálata és elemzése.

Az értékelés megmutathatja, hogy milyen irányba kell változtatni, mely elemekben kell fejlődnie, hol maradtunk el leginkább a lehetőségeinktől. A feladat, amit ebben a tanulmányban vállaltunk, a korábbi években országosan és külön az Észak-Magyarország régióban – amely az egyik legfejletlenebb régió az EU-ban – az európai uniós és hazai vidékfejlesztési források felhasználásának elemzése. Munkánk, értékelésünk a felhasználás céljaira, a megvalósítás arányaira is kiterjed.

A kohéziós politika forrásainak jelentős szerep jut az elmaradt régiók felzárkóztatásában. Ezen belül a szubszidiaritás elvét követő kezdeményezések kiemelkedően fontosak a vidéki térségek gazdaságának élénkítésében. Magyarország elmaradott régiói közül az észak-alföldre is jellemző, hogy a vidéki környezetben sok ember számára szinte az egyetlen megélhetést a mezőgazdaság jelenti, a maga korlátaival, jövedelmezőségi mutatóival, tőkehiányával, illetve gyenge lakosságmegetartó erejével együtt. Az ilyen elmaradott régiók felzárkóztatására működik az EU kohéziós politikája. Miután ez a régió (Észak-Alföld) infrastrukturálisan, természeti és épített környezetével, szolgáltatásaival a leggyengébb régiók közé tartozik, ezért nagy a veszély, hogy a rendelkezésre álló felzárkóztatási forrásokat elsősorban nem a gazdasági célok megvalósítására használják fel, hanem szociális, hangulatjavító beruházások valósulnak meg.

A vidékpolitika az agrárgazdálkodás mellett, illetve helyett végezhető gazdasági tevékenységek támogatásával a jövedelemszerzés egy vagy több más formáját kívánja előtérbe helyezni, hogy a vidéki térségben élő emberek ne csak a mezőgazdaságra támaszkodhassanak. A diverzitás és a szemléletváltás fontosságát hazai és külföldi pozitív példákkal érdemes bemutatni az hazai vidéki lakosság számára. Természetesen azt is figyelembe kell venni, hogy a környezet (természeti és épített) és a szolgáltatások (iskola, óvoda, közlekedés, kereskedelmi szolgáltatások, vendéglátás) milyen színvonalon állnak rendelkezésre. Miután ezen a területen is nagy a lemaradásunk, a külön vizsgált régióban még inkább, ezért a vezetők, irányítók, vállalkozók fejében sok esetben nagy a kísértés, hogy ezeken a szociális területeken fejlesszenek a gazdasági beruházások helyett, így továbbra is elmaradnak a gazdasági, versenyképességi beruházások a kívánatostól. Ennek hosszan tartó következményei lehetnek a régió jövőjére nézve.

Ennek elkerülése érdekében elengedhetetlen a korábban elnyert fejlesztési pénzek felhasználásának és hasznosulásának vizsgálata a jövő döntéseinek jobb megalapozásához.

Értékelni kell, hogy az egyes régiókban megvalósult beruházások hosszú távon milyen hatással voltak egy térség vagy egy teljes régió fejlődésére és felemelkedésére. Vizsgálni kell a beruházás gazdasági, szociális és egyéb jellegét, valamint hatásait a térségben. Ezek a hatások a következők: gazdasági potenciál növelése, az életminőség javítása és a lakoságmegtartó képesség emelése.

Az értékelés eredményei alapján levont következtetések alapot adhatnak, amelyekből irányelveket határozhatunk meg a fejlesztésekre vonatkozóan. Emellett jobb pályázatokat írhatunk ki, amelyek segíthetnek a kohéziós forrásokból származó összegek hatékonyabb felhasználásában, hogy azok elérjék eredeti céljaikat, az élhető vidék kialakítását, a lakoságmegtartást és a gazdasági potenciál növekedését.

3. A saját vizsgálat

Vizsgálatainkat a NAKVI (Hermann Ottó Intézet) adatbázisára alapoztuk, amely tartalmazta a Magyarországon megvalósított vagy megvalósítás alatt álló (forrásbiztosított) vidékfejlesztési projekteket. Az országos adatokból voltak képezhetők a magyarországi régiók adatai is. Miután az Európai Unió a nemzeti adatok mellett a régiós adatokat is gyűjti, így az országos adatok mellett ezt a közigazgatási egységet tekintettük az értékelés alapjának.

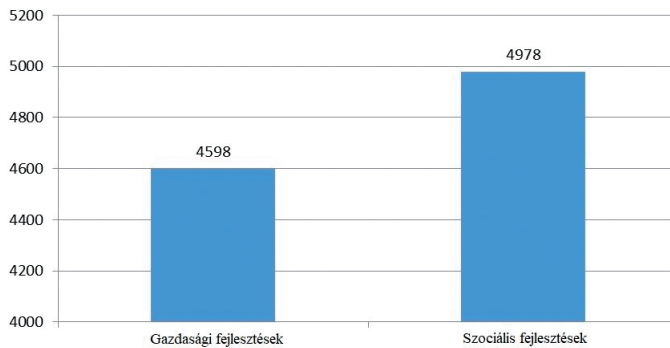
„A régiók az Európai Unió által használt statisztikai és közigazgatási területi egységek, melyeket a következőképpen határozott meg a törvényhozás: a statisztikai célú területi egységek nomenklatúrájának (NUTS) létrehozásáról szóló 2003. május 26-i 1059/2003/EK európai parlamenti és tanácsi rendeletben meghatározott NUTS-2. szintű területi egység.” (1996. évi XXI. törvény a területfejlesztésről és a területrendezésről)

A fentiek alapján Magyarországon hét régió található, melyek az alábbiak: Dél-Alföld, Dél-Dunántúl, Észak-Alföld, Észak-Magyarország, Közép-Dunántúl, Közép-Magyarország és Nyugat-Dunántúl régió, amelyek közül sajátosnak tekinthető a Közép-Magyarország régió, amelyet külön kell emiatt értékelni. (1. és 2. ábra)

A magyarországi vidékfejlesztési jellegű beruházásokat bemutató 3. ábra adataiból jól látható, hogy adott időszakban 9 576 beruházás valósult meg országos szinten. Miután a fejlesztések jellegét tekintve megkülönböztetünk gazdasági és szociális típust, így ezeket az adatokat elkülönítetten is bemutatjuk. Országos szinten ezek eloszlása a következő: 4 598 gazdasági jellegű beruházás valósult meg az elmúlt időszakban, míg szociális fejlesztésből 4 978. (3. ábra)

A gazdasági jellegű beruházások termelésiérték-teremtők, foglalkoztatásnövelők, és erősítik a lakosság jövőképét a megélhetés, a jobb élet lehetőségének biztosításával. Az ilyen típusú beruházásokkal növekszik a lakosság fizetőképessége, a fogyasztás iránti igénye ugyanúgy, mint a helyi adók befizetésére való képesség is. A szociális jellegű beruházások ezzel szemben kedélyjavítók, javítják a szolgáltatásokat, de közvetlenül nem járulnak hozzá a gazdasági versenyképesség növeléséhez. Ezért fontos a két beruházási cél karizmatikus szétválasztása a későbbi szakmai döntések megalapozásában. A belső arányok eldönthetik, hogy a szociális beruházások hatására miképpen növekszik a fenntartási költség anélkül, hogy a gazdasági termelő beruházások elmaradására többletforrás nem marad, mivel a térség ehhez megfelelő bevételekhez nem jut. Ezért is figyelemreméltó, hogy a vizsgált ciklusban országosan mintegy 48,01% jutott gazdasági jellegű beruházásokra, fejlesztésekre.

re, és 51,99% szociális célokra. Valószínűsíthetően ez az arány rendkívül kedvezőtlen, amely már további elemzések nélkül is azt sugallja, hogy az arányokon mindenképpen változtatni kell. Feltételezhető, hogy a szociális jellegű beruházások fenntartása a későbbiek során is többlettőkét igényel, amelynek előteremtésére az önkormányzatnak, a civil szférának saját forrása nincs. A termelő beruházásokból pedig kevés van ezek megteremtéséhez. Ettől egy kicsit eltér az úthálózat és a közlekedés kérdése, mert ezek más, nem regionális forrásokból valósulnak meg, így nem terhelik a helyi büdzsét. Bár az is igaz, hogy a térség vonzereje mindenképp szükséges ahhoz, hogy ezek a területek kecsegtetővé váljanak az állami, illetve a hazai és külföldi gazdasági szféra befektetői számára.

3. ábra

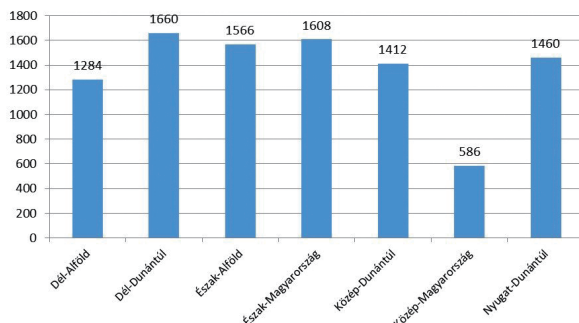
A fejlesztések jellege országosan

Forrás: a szerzők szerkesztése

Az országos adatok után a regionális értékek elemzésére is sort kerítettünk. (2. ábra) Miután a hazai régiók mindegyike – kivétel a központi régió és Budapest – rendkívül elmaradottnak számít, így – álláspontunk szerint – a források felosztásában szerencsés lenne, ha a lakosság aránya játszana szerepet. Régiós bontásban a hét régiót tekintve a Dél-Alföldön 1 248, a Dél-Dunántúlon 1 660, az Észak-Alföldön 1 566, Észak-Magyarországon 1 608, Közép-Dunántúlon 1 412, Közép-Magyarországon 586 és Nyugat-Dunántúlon 1 460 pályázat valósult meg. (4. ábra) Megfigyelhető, hogy a projektek száma nem mindig van arányban a régiók méretével. Hiszen a legnagyobb régiónak tekinthető Észak-Alföld – ahol a vidéki lakosság 18,6%-a él, és amely az utolsó előtti helyen áll az egy főre jutó GDP vonatkozásában – a pályázatok csak 16,8%-át jutott nyújtotta be. Ugyanakkor a legerősebb vidéki, magyar régió Nyugat-Dunántúl, ahol az egy főre eső GDP 15 900 euró, és a lakosság 12,4%-a él itt, a jogosultságok 15,2%-át kapta meg. Csalóka a Közép-Magyarország régió 6,1%-os részaránya, azonban mivel egy megyéről van szó, megítélésünk szerint ez a részarány is túldimenzionált, miután relatíve fejletlenek tekinthető ez a térség. Ez a kiegyensúlyozatlanság a többi régió vonatkozásában is fellelhető. Az adatok az 1. táblázatban és a 4. ábrán olvashatók.

Mivel a központi régió kivételével rendkívül fejletlenek a magyarországi térségek, mindenképpen fontos és kívánatos lenne az arányos és igényeknek megfelelő fejlesztés. Amennyiben ez elmarad, a különbségek nem csökkennek, hanem akár növekedhetnek is. Ebben megfontolt politikai és szakmapolitikai döntések szükségesek. A forrásfelhasználások vonatkozásában jól látható, hogy a fejlesztések száma nem illeszkedik teljességében

a fejlesztési igényekhez, lehetőségekhez, a térség fejlettségéhez, de még csak a lakosság számhoz sem. Természetesen mélyebb elemzések szükségesek ahhoz, hogy a régiós hatást mérni tudjuk, azonban ez egy későbbi tanulmány tárgya lesz.

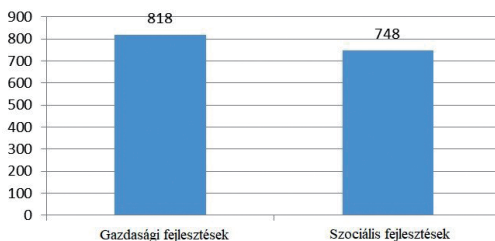

4. ábra

A fejlesztések régiónkénti eloszlása

Forrás: a szerzők szerkesztése

Kutatási területként kiválasztottuk a legnagyobb és második legszegényebb régiót, ez Észak-Alföld, amely az adott ciklusban 1 566 regionális vidékfejlesztési pályázatot nyert és valósított meg. Ebben a régióban a gazdasági és szociális jellegű fejlesztések megoszlása kedvezőbb képet mutat az országos mutatóknál. A gazdasági fejlesztést szolgáló projektek aránya 52,33%, a szociális fejlesztések a jogosultságok mintegy 47,67%-át tették ki. Bár ezek a mutatók jól jelzik a szándékot a gazdasági projektek számának növelésére, de ezek a gazdasági beruházások is messze elmaradtak a kívánatostól és a kormány jelenlegi szándékától, ami szerint 50%-kal kellene növelni a gazdasági beruházásokat. A fejlesztések megoszlása, hasonlóan az országos arányokhoz, jól prezentálják azt az igényt, ami a szociális szféra megváltoztatását, az e téren szükséges jelentős fejlesztéseket teszik fókuszba, elvonva a kellő gazdasági fellendüléstől a tőkét. (5. ábra)

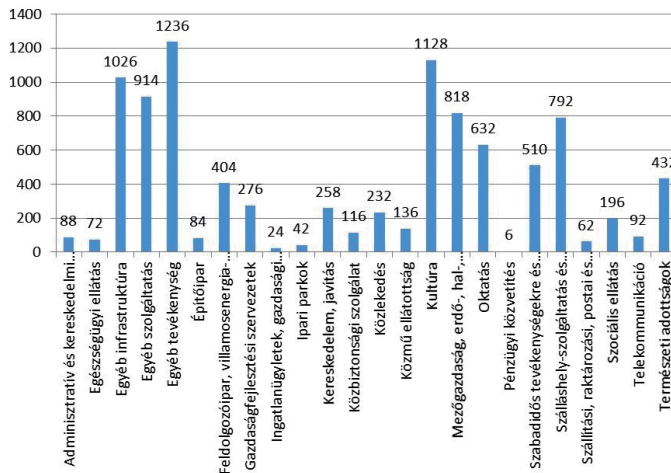
5. ábra

A fejlesztések jellege az Észak-Alföld régióban

Forrás: a szerzők szerkesztése

A vidékfejlesztési projektek országos és regionális értékelését, elemzését elvégeztük egy másféle statisztikai csoportosítási szempontból is. Ez a szempontrendszer huszonhat jogcímet fogalmaz meg, azaz huszonhat területen lehetett európai uniós forrást igényelni

a magyar vidékfejlesztésekhez. Ez a paletta önmagában is elég széles, de soronként további elemeket tartalmaz, hiszen például három olyan jogcím is van, amely nem sorolható egzaktan egyikbe sem, de valószínűleg többségében szociális jellegű elemeket tartalmaz. Ezek a jogcímek az egyéb szolgáltatás, az egyéb infrastruktúra és az egyéb tevékenység. Ugyanakkor a források felhasználásában a politikai akarat mellett a társadalmi igények, valamint az adott régióban, megyében mutatkozó hiányosságok is szerepet kaptak. Valószínűsíthető, hogy a lobbierő is beleszólhatott a projektek kiválasztásába, a források biztosításába. Ez is torzulásokat eredményezhetett a rendszerben. Az országos adatokat az 6. ábra mutatja. Az egyéb kategóriák (az egyéb szolgáltatás, egyéb infrastruktúra, egyéb tevékenység) a projektek 32,82%-át jelentik. Kiemelkedő beruházási, illetve projektmegvalósítási tevékenységet találunk a kultúra (15,65%), a szálláshely és vendéglátás (8,18%), az oktatás (6,53%) területén. Jelentős számú forrás esett a természeti adottságok javítására, a kereskedelem színvonalának emelésére és a szociális ellátás fejlesztésére is. A gazdasági jellegű beruházások vonatkozásában a feldolgozó- és villamosipar (4,17%), valamint a mezőgazdaság, erdő-, hal- és vadgazdálkodás (8,18%) tekinthető nagy forrást felhasználónak. Érdekes módon a minősége miatt sokat szidott egészségügy részaránya csak 0,74%, a közlekedés 2,39% volt a fejlesztési területek között. A sajátos beruházásként értelmezhető iparpark-létesítés csak 0,43%-ot tett ki, pedig ez a tevékenység a külső beruházások betelepítését hivatott segíteni. Nem érthető a telekommunikációs beruházások alacsony részesedése, ami nem érte el az 1%-ot. Bár a közműellátottság is fontos terület lenne, részesedése a beruházásokból csak 1,44% volt, ami nincs arányban a terület fontosságával.

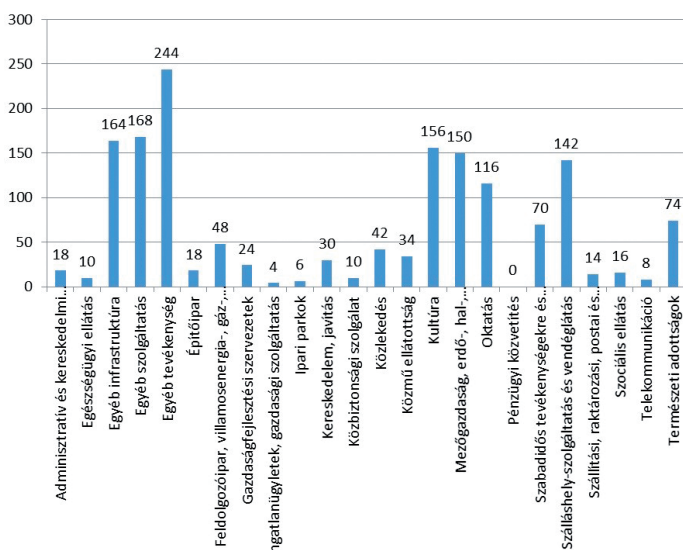
6. ábra

A fejlesztések téma szerinti eloszlása országosan

Forrás: a szerzők szerkesztése

A fejlesztési területek szerinti megoszlás elemzését külön, az Észak-Alföld régióra vonatkozóan is elvégeztük. Itt is a legnagyobb arányt, hasonlóan az országoshoz, a megvalósított, létrehozott 1 566 projektből az egyéb szolgáltatás, az egyéb tevékenység, és az egyéb infrastruktúra jelentette 36,78%-kal. Jelzésértékű, hogy ebben az elmaradott térségben

rendkívüli igény mutatkozott a kulturális fejlesztésekre (9,96%), az oktatási feltételek javítására (7,1%), szálláshely és vendéglátás minőségi javítására (9,06%), és a természeti adottságok fejlesztésére (4,72%), valamint a szabadidős tevékenység és sportirányú beruházásokra (4,46%). Ezzel szemben építőipari beruházásra 1,14%, feldolgozóipari kapacitásnövelésre 3,06% jutott. Hasonlóan alacsony arányú volt a közlekedést, közműellátottságot fejlesztő projektek száma, és az is érdekes, hogy az egészségügyi ellátás javítására összesen tíz, ipari parkok kialakítására csak hat esetben nyújtottak forrást a döntéshozók. Meglepő, hogy a régió alacsony közbiztonsági szintjét sem kívánták sok helyen vidékfejlesztési forrásokból emelni, hiszen összesen csak tíz ilyen projekt valósult meg a régióban, ami a jogcímek 0,63%-át jelenti. (7. ábra)

7. ábra

A fejlesztések téma szerinti eloszlása az Észak-Alföld régióban

Forrás: a szerzők szerkesztése

4. Összegzés

Az elemzés alapján – amely kiterjedt a vidékfejlesztési pályázatok és jogcímek értékelésére – megállapítható, hogy Magyarország jól pályázott az uniós források elérésére. Ezt bizonyítja, hogy a 2007–2013 közötti időszakban 9 576 vidékfejlesztési projekt valósult meg hazánkban. Ezeket úgy teljesítettük, hogy gyakorlatilag nem voltak komoly előzményei hazánkban az ilyen típusú fejlesztéseknek. Ugyanakkor az uniós statisztikai adatok bizonyítják, hogy egész Magyarország területén, minden régióban nagyon nagy szükség van ezekre a kohéziós alapokra, felzárkóztatási forrásokra. Az európai uniós statisztikai adatokból az is megállapítható volt, hogy Magyarország mind a hét régiója alacsony fejlettségű. Azonban tényként kezelhető az is, hogy Budapest és agglomerációs területei jóval megelőzik a hat vidéki régiót. Az adatokból az is következik, hogy mind a hat vidéki

régió fejlettsége, gazdasági potenciálja, versenyképessége alacsony, nem biztosítanak kellő életminőséget és környezeti színvonalat az ezeken a területeken lakók számára. A megélhetéshez szükséges munkahelyek sem biztosítottak ezekben a térségekben. Ezekben a régiókban általánosságban az épített környezet minősége is gyenge. Szinte nincs olyan eleme, területe a környezetnek, amely ne szorulna fejlesztésre, javításra. Ennek megfelelően nagy dilemmája fejlesztőknek, hogy gyors, látványos, ugyanakkor a versenyképességet kevésbé javító célokat tűzzenek-e ki, vagy pedig a termelői szférába fektessenek, ami segítheti a gazdasági fejlődést, növelheti a lakosság megtartást, a megélhetést és a fizetőképességet. Ezen a hosszabbnak és lassabbnak tűnő úton lehet megteremteni azt a gazdasági kapacitást, amely megteremtheti a későbbiekben a szociális fejlődést biztosító forrásokat is. A szociális beruházások bár tetszetősek, de növelhetik a fenntartást, a rezsis, így konzerválhatják a szegénységet.

Értékelésünk alapján megállapítottuk, hogy a régiók között nem a fejlettségi értékhez és nem a lakosság számához igazodtak az uniós vidékfejlesztési források, hanem más tényezők is hatottak az elosztásban. Így ennek megfelelően bár az ország fejlődött és közeledett ezekből a vidékfejlesztési forrásokból, támogatásokból a többi uniós ország szintjéhez, de nem a kellő sebességgel. Emellett az országon belüli régiós különbségek sem nagyon javulhattak.

A fenti megállapítást erősíti az a tény is, hogy a fejlesztési célok kiválasztásában nemcsak a gazdasági szempontok, hanem egyéb parciális tényezők is szerepet kaptak. Ennek következtében a gazdasági jellegű beruházások aránya, száma elmaradt a kívánatostól.

Vizsgálatunkból megállapítható az is, hogy az elmúlt időszakra vonatkozóan mélyebb elemzésekre van szükség ahhoz, hogy a következő ciklusra vonatkozóan jobb döntéseket hozzassunk a projektekkel, a projektek belső arányaival kapcsolatban. Ennek megfelelően növelni lehet majd a gazdasági beruházások számát, amelyek hosszabb távon sokkal inkább szolgálják a lakosság megtartását, az életminőség javítását és a vidék fejlődését, mint a szociális jellegű befektetések. Természetesen utóbbiakra is szükség van, de az arányt mindenképpen helyesen kell megválasztani. A megfelelő döntésekhez jelentős segítséget nyújthatnak az értékelt, elemzett és a továbbiakban is elemezni kívánt adatok és tapasztalatok. A jövőben a pályázatoknál azokat kell előnyben részesíteni, amelyek gazdasági növekedést valósíthatnak meg, vagy olyan szociális jellegű beruházásokat, amelyek befektetőket és tőkét vonzanak a régióba.

Az erősebb gazdaság nagyobb önállóságot eredményezhet az együttműködések megtartásában, mélyítésében. A foglalkoztatás növekedése növelheti a helyi adóbevételeket, a helyi vállalkozások eredményes működése, a foglalkoztatás erősödése javítja a térség lakosságának fizetőképességét. A vállalkozások eredményes működése növeli a helyi forrásokat. Ezek a források biztosítanak lehetőséget az önerőből történő környezetjavításra és -fejlesztésre.

Felhasznált irodalom

- BARANYI B. (2008): Észak-Alföldi régió a „régiók Európájában”. In BARANYI B. – NAGY J. szerk.: *Regionalitás, területfejlesztés és modernizáció az Észak-Alföldi régióban*. Budapest–Debrecen,

MTA Regionális Kutatások Központja – Debreceni Egyetem Agrár- és Műszaki Tudományok Centruma. 46.

- HARSÁNYI E. – VINCZE SZ. – HARSÁNYI G. – VÁNYINÉ SZÉLES A. (2007): Beruházások, infrastrukturális jellemzők az Észak-Alföldi régióban. In BARANYI B. – NAGY J. szerk.: *Regionalitás, területfejlesztés és modernizáció az Észak-Alföldi régióban*. Budapest–Debrecen, MTA Regionális Kutatások Központja – Debreceni Egyetem Agrár- és Műszaki Tudományok Centruma. 127.
- Regionális politika. Érintett régiók*. Elérhető: http://ec.europa.eu/regional_policy/archive/policy/region/index_hu.htm (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.)
- Regional GDP. GDP per Capita in the EU in 2013: Seven Capital Regions Among the Ten Most Prosperous (2015)*. Elérhető: <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/6839731/1-21052015-AP-EN.pdf/c3f5f43b-397c-40fd-a0a4-7e68e3bea8cd> (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.)
- Területi atlasz, megyék, régiók* (2018). Központi Statisztikai Hivatal. Elérhető: www.ksh.hu/teruleti_atlasz_megyek (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.)
- Észak-Alföld az Európai Unió régiói között* (2011). Központi Statisztikai Hivatal. Elérhető: www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/debreceneuregio.pdf (A letöltés dátuma: (2018. 03. 22.)

A könyvkiadás megtartó ereje

Egy jubileum margójára: 60 éves az újvidéki Forum Könyvkiadó

Csáky S. Piroška

1. Bevezetés

Ha megvizsgáljuk a kultúra és a társadalom viszonyát, megállapíthatjuk, hogy a kultúra minőségére és fejlődésére több tényező van hatással. Beszélhetünk a kultúrának a mindennapi életben, az életmódunkban, a szabadidős tevékenységünkben betöltött szerepéről: akár a tömegkommunikációra gondolunk, akár sport- vagy rekreációs tevékenységre – mind a kultúránk részét képezik. A kultúra nagyrészt az intézményrendszerünkől függ: az iskoláktól, könyvkiadástól, a színházak, mozik, kultúregyesületek tevékenységétől.

Érdeemes ismerni még néhány tényezőt. Mikor kultúráról beszélünk, tudni kell, hogy létezik egyetemes és nemzeti kultúra, közösségi és egyéni kultúra. Fontos ismerni kulturális örökségünket, az utóbbi években ezért is lendült fel a hagyományörzés különböző formákban. A hagyományörzés mellett szükség van értékteremtésre, értékmentésre is. Ez általában az értelmiség dolga. Nagy feladat hárul a könyvkiadókra is, hogy publikációk megjelenítésével a történelmi tudatot is formálják, lehetőséget adjanak az új irodalmi gondolkodás megjelenítésére. A média jelentőségéről, kultúranepszerűsítő feladatáról sem szabad megfeledkezni.

Ezúttal a könyvkiadók szerepéről, közösségmegtartó erejéről szólnék egy jubileum kapcsán. 1957. február 8-án alakult meg a Forum Könyvkiadó Újvidéken. Most tehát egy kerek évfordulót ünneplünk. Évek óta figyelemmel követem és dokumentálom a kiadó tevékenységét, ezért szeretném bemutatni, hogyan sikerült megvalósítani célkitűzéseit eddig megjelent kiadványainak tükrében. Természetesen csak általában. Nem térek ki minden egyedi alkotásra, összefoglaló képet szeretnék nyújtani 60 év munkájáról. A történelemben ez nem nagy idő, egy kisebbségi kultúrában azért mégis jelentős időtartam. Maga a név (Forum) szimbolikus: az intézmény a kultúra központja, fóruma kell, hogy legyen. A Forum nyomda megjelölést már előbb is megtalálhatjuk a Progres kiadványain, de kiadóként csak 1957-től találkozunk vele egyetlen egy kiadványon, hogy a következő évben, 1958-ban már 15 különböző tartalmú könyvön olvashassuk a Forum Könyvkiadó elnevezést. Volt ezek között meséskönyv, verseskötet, politikai kiadvány, oktató jellegű mű, tankönyvek, mezőgazdasági kézikönyv és Milan Konjović¹ reprezentatív reprodukciós kötete, mintegy tükrözve a kiadó azon feladatát, hogy szervezetteren irányítsa a vajdasági magyar könyvkiadást.

¹ PROTIC, B. M. (1958): *Milan Konjović*. Novi Sad, Forum.

Utóbbi, több színnyomású kiadvánnyal, amely az alkotó munkásságának 40. évfordulója alkalmából jelent meg, a kiadó díjat is kapott a Belgrádi Nemzetközi Könyvkiállításon.

A kiadó megalakulásának előzményeként megemlíthető, hogy a második világháború után a Vajdaságban nem volt intézményes könyvkiadás. Készültek kiadványok a Híd Kk. jelzéssel, jóllehet, a Híd folyóirat valójában nem volt könyvkiadó. A Testvériség–Egység Kiadó már az volt, de nemcsak magyar nyelvű műveket publikált. A tényleges intézményes könyvkiadás ebből a hiányból alakult ki.

1959-től látványosan megnőtt a magyar nyelven kiadott könyvek száma, a vajdasági magyar irodalom kibontakozásának és fejlődésének köszönhetően. A már ismert szerzők mellett új írók, költők jelentek meg, új szint hozva az irodalmi életbe. A műfaji megoszlás igen változatosan alakult: vers, próza (novella, regény, tanulmány, napló, riport, vallomás, szatíra, szociográfia), dráma. Egyéb tárgyú kiadványai között van az irodalom mellett: politikai, tudományos ismeretterjesztő mű, művészeti jellegű munka, mezőgazdasági könyv, néhány bibliofil kiadvány és egyebek. Eleinte a tankönyvek és oktatási segédkönyvek (házi olvasmányok) kiadását is vállalta. Sőt napjainkban is olykor jelentet meg tankönyveket.

Célkitűzései közül kiemelnék néhányat: szellemi műhely akart lenni a Vajdaságban élő magyarok számára, azzal az igénnyel, hogy eleget tegyenek minden olvasói igénynek, a legkisebbekétől, a felnőtt olvasókéig. Több ízben jelentettek meg könyveket más kiadókkal közösen, hazai és külföldi intézményekkel (főleg magyarországiakkal – ezeket kivitelre szánták). A kezdetektől fogva nagy figyelmet fordítottak a külső megformálásra, ezért jellemző a kiadványaira a formakeresés a hagyományostól a rendhagyó formáig (hosszúság – 19×12 cm; 21×12, vagy a majdnem négyzet alakú: 16×14 cm-es forma stb.) Több díjat, dicséret oklevelet nyertek szép könyveikkel a Nemzetközi Belgrádi Könyvvásáron és az immár 20 éve Zentán megrendezett Szép Magyar Könyv pályázaton. A Forum könyvek füzve, kartonkötésben, olykor selyem- vagy műbőr kötésben kerültek az olvasóhoz. Az utóbbi időben az egyszerűbb, olcsóbb kivitelezés mellett kellett dönteniük: a legtöbb könyv füzve jelenik meg, ami nem jelenti azt, hogy igénytelenebb a küllemük, csak olcsóbb a kivitelezésük. A kiadó megalakulása óta kiváló technikai szerkesztők dolgoztak a könyveken, akik művészi érzékkel formálták azokat olyanokká, hogy szinte felismerhetők voltak akár nemzetközi megmértetésen is.

A kiadó alapvető irodalmi célkitűzése: a vajdasági magyar szerzők műveinek kiadása és a fordításirodalom ápolása. A vajdasági magyar szerzők között kiadta az egymás mellett élő és alkotó írónemzedékek műveit: a fiatal, kezdő írókét a már befutott klasszikusok mellett. A fordítások között találunk világirodalmi alkotásokat, a szerb és más népek irodalmához tartozókat.

Ha a műfaji változatosságot szemléljük, megállapíthatjuk, hogy kiadványai közt nagy szerepet játszanak a szépirodalmi művek (gyermek- és felnőtt, magyar és fordításban megjelenő művek, drámaszövegek). Míg 1958-ban három gyermekkönyvet adtak ki, 1965-ben már huszonhárom vajdasági magyar szerző műve, harminchárom jugoszláv, tizenegy világirodalmi és hat magyar klasszikus képezte az irodalmi könyvtermést. Ezek a számok gyakran változtak. 1969-ben harmincöt, 1970-ben pedig már negyvenkét vajdasági magyar szerző művét juttatta el az olvasókhoz a kiadó.

A kiadványok között vannak monográfiák (például Bori Imre irodalomtörténetei, írói kis monográfiái), tanulmányok (egy szerzőtől, vagy egy témára több szerző által írt), sorozatok (számozott: *Symposion Könyvek, Kövek, Hagyományaink*; jelölt számozatlan sorozat)

tok: *Politikai kiskönyvtár, Öngazgatók iskolája, Kismonográfiák*; és jelöletlen sorozatok: *Regény pályázat, ET – esszé, tanulmány*), hasonló kiadások,² reprintek.³

Egy időben nagy figyelmet fordítottak a gyermekirodalom kiadására. Több képeskönyvet, meséket és szerzői alkotásokat is kiadtak. A mesék között voltak az *Ezeregyéjszaka meséi*,⁴ Andersen⁵ és Grimm meséi. Továbbá szerepeltek a jugoszláv népek meséi⁶ is. Jelentősek a gyermekirodalmi alkotások között a szerzői művek: versek, mesék, más prózai művek. Igényesebb mesegyűjtemény volt Penavin Olga két kötetes *Jugoszláviai magyar népmesék* című könyve⁷, amelyet a Forum a budapesti Akadémiai Kiadóval adott ki közösen (1971, 1984).

Tudományos, alapozó kiadványai többnyire monográfiák, lexikonok, bibliográfiák (általános, személyi, kiadói) és tanulmányok voltak, amelyek mellett a kiadó nyelvészeti műveket is kiadott. A nyelvtanulás célját szolgáló művek közül jelentősebbek Juhász Géza *Lako i brzo mađarski*⁸ című munkája, a *Szia! Jó napot! Viszlát!*⁹ című tankönyv, valamint az olyan nyelvészeti munkák, mint Kossa János *Így írunk mi*¹⁰ című kötete, vagy szintén tőle a *Magyarul magyarul* vagy *A mi nyelvünk* című kiadványok. *Nyelvművelő Füzetek* címen a kiadó sorozatot indított, ahol Ágoston Mihály, Matijevec Lajos, Penavin Olga, Lánicz Irén és mások szövegei jelentek meg. Itt kell megemlíteni még Kosztolányi Dezső *Nyelv és lélek*¹¹ című nagy sikerű könyvét, amelyet szintén megjelentetett a Forum a Szépirodalmi Könyvkiadóval közösen, valamint idesorolnánk a szótárkiadást is: 2016-ban látott napvilágot a szerb–magyar középszótár.¹²

² BAJZA J. (2006): *Crnogorsko pitanje*. Novi Sad, Forum.

³ NJEKOŠ, P. P. (1976): *Gorski vijenac* [Hegyek koszorúja]. Novi Sad, Forum.

⁴ BODRITS I. szerk. (1960): *Ezeregy éjszaka legszebb meséi*. Újvidék, Forum.

⁵ ANDERSEN, H. Ch. (1966–1967): *Mesék: A borsóhercegnő, A dísnópásztor, A fülemüle, A király új ruhája, A rút kis kacska, A szegény ember, meg a gazdag ember, A tűzszerszám, Csere-bere fogadom, Hüvelyk Rózsika, Tökfilkó Jancsi*. Újvidék–Belgrád–Ljubljana, Forum, Savremena škola, Mladinska knjiga.

⁶ *A jugoszláv népek meséi* (1964). Újvidék–Belgrád–Szkopje–Ljubljana–Zágráb, Forum, Savremena škola, Kočo Racin, Mladinska knjiga, Naša djeca. 10 füzet egy dobozban. Tartalmazza: *Vas fia sárkány, Az ördög meg az inasa. Ki tud nagyobb hazudni* (egy füzetben), *Az okos lány, A két garas* (egy füzetben), *A kincsesbarlang, A medve és a róka. A pórul járt farkas* (egy füzetben), *A bölcs juhászlegény, Az aranymadár, A vízember* (egy füzetben), *A három borsószem, A pásztorgyerek szerencséje* (egy füzetben), *A szegény fiú és a róka, Gólyaemberek*.

⁷ PENAVIN O. (1984): *Jugoszláviai magyar népmesék*. 1–2. kötet. 2., változatlan kiadás. Budapest–Újvidék, Akadémiai Kiadó, Forum.

⁸ JUHÁSZ G. (1962): *Laki i brzo mađarski: Priručnik mađarskog jezika za odrasle*. Novi Sad, Forum. (2. kiadás: 1966.)

⁹ ANDRIĆ E. (2013): *Szia! Jó napot! Viszlát! Priručnik za mađarski jezik*. Novi Sad Forum. Utánnomása: 2014-ben. 2. füzet: EADEM: *Gyakorlatok*, CD melléklettel.

¹⁰ KOSSA J. (1965): *Így írunk mi*. Újvidék, Forum.

IDEM (1965): *Így írunk mi*. Második könyv. Újvidék, Forum.

IDEM (1968): *Magyarul magyarul*. Újvidék, Forum.

IDEM (1978): *A mi nyelvünk*. Novi Sad, Forum.

JUNG K. – TOMÁN L. – VAJDA J. szerk. (1988): *Nyelvművelő írások*. Újvidék, Forum.

¹¹ KOSZTOLÁNYI D. (1990): *Nyelv és lélek*. Második, bővített kiadás. Újvidék, Forum.

¹² BURZAN, M. – KACIBA, A. (2016): *Srpsko-mađarski rečnik* [Szerb-magyar szótár]. Novi Sad, Forum.

Az alapozó munkák nélkülözhetetlenek a kutatómunkában. Ezért adott ki a Forum bibliográfiákat,¹³ repertóriumokat¹⁴ (Híd), irodalomtörténeteket, kapcsolattörténeti munkákat, szövegforrásokat (móring levelek), irodalmi (Gerold László két kiadás megért irodalmi lexikonja¹⁵) és életrajzi lexikont (Kalapis Zoltán tollából¹⁶).

A Forum Könyvkiadó megjelentetett néprajzi tárgyú munkákat is a tárgyi és szellemi néprajz köréből. A tanulmánykötetek mellett ide kell sorolni a népmesegyűjteményeket, a mondókákat, a népi gyermekjátékokat, az archaikus népi imádságokat közlő munkákat és a népdalokat megjelenítő köteteket Király Ernő gyűjtéséből,¹⁷ és Bodor Anikó többkötetes népdalait.¹⁸ Ez utóbbi egyik jelentős, nagy vállalkozása a kiadónak.

Az egykori Jugoszlávia népeinek és nemzetiségeinek irodalmát is igyekeztek megismertetni a magyar olvasókkal. Szinte egy időben jelent meg Ivo Andrić,¹⁹ valamint Miroslav Krleža műveinek többkötetes, gyűjteményes kiadása²⁰ igényes selyemkötésben a hatvanas évek elején. Mindkét szerző műveit az írók születésének 70. jubileumára adták ki. Mellettük más jugoszláv írók lefordított művét is megjelentették (Miloš Crnjanski,²¹

¹³ CSÁKY S. PIROSKA (2007): *A Forum Könyvkiadó bibliográfiája 1957–2006*. Újvidék, Forum.

EADEM (1973): *A jugoszláviai magyar könyv 1945–1970*. Újvidék, Forum.

EADEM (2017): *A Forum Könyvkiadó bibliográfiája: 2007–2016*. Újvidék, Forum.

EADEM (2006): „Az írás szavai szerint”: *Délvidék egyházi jellegű kiadványainak bibliográfiája: 1815–2000*. Újvidék, Forum, Agapé.

¹⁴ PATÓ I. (1976): *A Híd repertórium. 1934–1941*. Újvidék, Hungarológiai Intézet, Forum.

KISS G. – FARKAS A. (2005): *A Híd repertórium. 1976–2001*. Újvidék, Forum.

¹⁵ GEROLD L. (2001): *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon. 1918–2000*. Újvidék, Forum.

IDEM (2016): *Vajdasági magyar irodalmi lexikon: 1918–2014*. Újvidék, Forum.

¹⁶ KALAPIS Z. (2002–2003): *Életrajzi kalauz*. 1–3 kötet. Újvidék, Forum.

¹⁷ KIRÁLY E. (1999): *Gyöngykaláris. Jugoszláviai magyar népénekek*. Újvidék, Forum.

¹⁸ BODOR A. (1997): *Vajdasági magyar népdalok. Lírai dalok. Katona dalok. A hétköznapi dalai. Szerelmi, tréfás és egyéb dalok*. Újvidék, Forum.

EADEM (1999): *Vajdasági magyar népdalok. II. Balladák, betyár- és pásztordalok*. Újvidék, Forum.

EADEM (2003): *Vajdasági magyar népdalok III. Párosítók, lakodalmosok, szerelmi dalok*. Újvidék–Zenta, Forum, Thurzó Lajos Közművelődési Központ.

EADEM (2015): *Széles a Duna... Kupuszinai népdalok*. Újvidék–Zenta, Forum, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet.

EADEM (2016): *Vajdasági magyar népdalok V. Jeles napi szokások és jeles időszakok énekei*. Újvidék–Zenta, Forum, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet.

¹⁹ ANDRIĆ, I. (1962): *Elátkozott udvar*. Újvidék, Forum.

IDEM (1962): *Híd a Drinán*. Újvidék, Forum.

IDEM (1962): *A kisasszony*. Újvidék, Forum.

IDEM (1962): *Vezírek és konzulok. Travnik krónika*. Újvidék, Forum.

²⁰ KRLEŽA, M. (1964): *Filip Latinovicz hazatérése*. Újvidék, Forum.

IDEM (1964): *A Glembayák. Drámák*. Újvidék, Forum.

IDEM (1964): *A Glembayák. Próza*. Újvidék, Forum.

IDEM (1965): *Elbeszélések*. Újvidék, Forum.

IDEM (1965): *Kirándulás Oroszországba*. Újvidék, Forum.

IDEM (1965): *Versek. Emlékiratok*. Újvidék, Forum.

IDEM (1965): *Zászlók*. Újvidék, Forum.

²¹ CRNJANSKI, M. (1959): *Örökös vándorlás*. Újvidék, Forum.

IDEM (1967): *Örökös vándorlás*. 1–2. kötet. Újvidék, Forum.

Antonije Isaković,²² Mihailo Lalić,²³ Aleksandar Vučo,²⁴ Miroslav Antić,²⁵ Oskar Davičo²⁶ és mások, vagy néhány név az újabban kiadott fordítások közül Vida Ognjenović,²⁷ Maja Solar,²⁸ Laslo Blašković²⁹ stb.).

A fordítások között világirodalmi alkotások is találhatók, csakúgy mint a nemzetiségi irodalom képviselői (Florika Štefan,³⁰ Mihail Avramescu,³¹ Vit'azoslav Hronec,³² Radu Flora³³). Érdekes, talán egyedülálló vállalkozás volt a kétnyelvű kötetek kiadása: Ady Endre (*Krv i zlato*),³⁴ József Attila (*Noć predgrađa*),³⁵ Radnóti Miklós (*Strmom stazom*)³⁶ a magyar irodalom klasszikusai közül, valamint a vajdasági irodalom képviselői: Fehér Ferenc (Miroslav Antićtyal egymás verseit fordították, a kötet *Színek és szavak* címen 1960-ban³⁷ látott napvilágot), később Pap József versei³⁸ jelentek meg ilyen kiadványban. Kísérlet volt arra is, hogy a magyar irodalom néhány művével megismertessék a szerb olvasókat. Ezért fordították le Goda Gábor *Planétás ember*³⁹ című művét, valamint Illyés Gyula,⁴⁰ Móricz Zsigmond⁴¹ és mások egy-egy alkotását.

Kiemelt jelentőségűek a képzőművészeti albumok a kiadó történetében. Vannak közöttük monografikus művek (Milan Konjović,⁴² Hangya András,⁴³ Bíró Miklós,⁴⁴ Nagypáti Kukac Péter,⁴⁵ Ács József,⁴⁶ Oláh Sándor,⁴⁷ Pechán József,⁴⁸ Juhász Árpád,⁴⁹ Telcs Ede⁵⁰),

²² ISAKOVIĆ, A. (1959): *Nagy gyerekek*. Újvidék, Forum.

IDEM (1963): *Páfrány és tűz*. Újvidék, Forum.

²³ LALIĆ, M. (1959): *Lakodalom*. Újvidék, Forum.

²⁴ VUČO, A. (1960): *Halott jelszavak*. Újvidék, Forum.

²⁵ ANTIĆ, M. (1967): *Egy szőke hajtincs*. Újvidék, Forum.

²⁶ DAVIČO, O. (1962): *A költemény*. 1-2 kötet. Újvidék, Forum.

IDEM (1969): *Versek*. Újvidék, Forum.

²⁷ OGNJENOVIĆ, V. (2013): *Hütlenek*. Újvidék, Forum.

²⁸ SOLAR, M. (2015): *Jellemző, hogy nem természetes*. Újvidék, Forum.

²⁹ BLAŠKOVIĆ, L. (2016): *Történet a bágvadásgról*. Újvidék, Forum.

³⁰ ŠTEFAN, F. (1961): *Tetten ért bánat*. Versek. Újvidék, Forum.

EADEM (1987): *Fejfákon túl a földek. Válogatott versek*. Újvidék, Forum.

³¹ AVRAMESCU, M. (1972): *Letört ágak. Ezüst herceg. Két regény*. Újvidék, Forum.

³² HRONEC, V. (1977): *Egy éves portya. Versek*. Újvidék, Forum.

³³ FLORA, R. (1980): *Csapda*. Újvidék, Forum.

³⁴ ADY E. (1961): *Krv i zlato* [Vér és arany]. Novi Sad, Forum.

³⁵ JÓZSEF A. (1691): *Noć predgrađa* [Külvárosi éj]. Novi Sad, Forum.

³⁶ RADNÓTI M. (1961): *Strmom stazom*. [Meredek út]. Novi Sad, Forum.

³⁷ FEHÉR F. – ANTIĆ, M. (1960): *Színek és szavak*. Újvidék, Forum.

³⁸ PAP J. (1985): *Podliv*. Novi Sad, Forum.

³⁹ GODA G. (1960): *Sreća za groš*. [A planétás ember]. Novi Sad, Forum.

⁴⁰ ILLYÉS Gy. (1961): *Svet pustara*. [Puszták népe]. Novi Sad, Forum.

⁴¹ MÓRICZ Zs. (1963): *Rođaci*. [Rokonok]. Novi Sad, Forum.

⁴² PROTIĆ, B. M. (1958): *Milan Konjović*. Novi Sad, Forum.

⁴³ HANGYA A. (1960): *Crteži i skice*. Novi Sad, Forum.

⁴⁴ *Bíró Miklós 1948–1975* (1984). Újvidék, Forum.

⁴⁵ *Nagypáti Kukac Péter 1908–1944* (1985). Újvidék, Forum.

⁴⁶ *Ács József* (1986). Újvidék, Forum.

⁴⁷ *Oláh Sándor 1886–1966* (1986). Újvidék, Forum.

⁴⁸ *A két Pechán [Dva Pehana]. Pechán József 1875–1922. Pechán Béla* (1982). Újvidék, Forum.

⁴⁹ *ŐRINÉ NAGY C. (2015): Juhász Árpád 1863–1914*. Újvidék, Forum.

⁵⁰ *BARANYI A. (2015): Telcs Ede életművészete*. Újvidék, Forum.

albumok, mappák (Pénovác Endre,⁵¹ Maurits Ferenc⁵²) és kiállítási katalógusok (B. Szabó György,⁵³ Moják Aranka,⁵⁴ Csernik Attila⁵⁵).

A hely- és művelődéstörténeti kiadványok között is vannak újszerű vállalkozások. Majtényi Mihály⁵⁶ *A magunk nyomában* című műve írói arcképeket tár elénk a vajdasági magyar irodalom kialakulásának kezdeti korszakából, míg Baranyai Júlia *Vízbe vesző nyomokon*⁵⁷ címen a drávaközi magyarság kultúrtörténetébe ad bepillantást. Kalapis Zoltán több kötetben megjelent művelődéstörténeti munkái is jelentősek (*Vándorok és letelepülők; Az Alvidék évszázadai; Negyvennyolcnak nagy idejében*⁵⁸). Mindenképpen jelentős a *Kövek* című sorozat beindítása (Nagy Sándor: *Dombó*⁵⁹; Takács Miklós: *A béalakúti/pétervárad-i ciszterci monostor*⁶⁰). Jelentősek még Penavin Olga munkái, amelyek a szerző szlavóniai kutatásainak eredményeit adják közzé (*Kórógyi szótár I–II.; Szlavóniai hétköznapiak*⁶¹).

A teljesség igénye nélkül soroltuk fel a Forum Könyvkiadó 60 év alatt megjelentetett kiadványainak a főbb jellemzőit. A kiadó a megalakulása óta igyekszik a különböző korosztályok igényét kielégíteni, erről tanúskodik a kiadványok műfaji változatossága. Régebben talán könnyebb volt a tevékenysége, mert hiánypótló feladatára volt igény. Ma már eléggé elfásultak az emberek, nagy a pénztelenség, kevés a könyvvásárló. A kiadó újításként nemcsak papírformában adja ki a könyveket, hanem e-könyvekként is. Az elektronikus forma mellett a Forum továbbra is nagy figyelmet szentel a könyvek esztétikai megformálására, erről tanúskodik a számos díj, amit a belgrádi könyvvásáron kapott, és a Zentán megrendezett könyves esemény Szép Magyar Könyvek kategóriájában elért eredmény is. A díjazottak között vannak gyermekirodalmi kiadványok, tudományos könyvek és szépirodalmi művek egyaránt.

Az évente kiadott könyvek száma változó. Kéziratban nincs hiány, a kiadói teljesítményt főként anyagi lehetőségek befolyásolják. Pontos statisztikai adatok helyett csupán azt jegyezzük meg, hogy míg 1957-ben egyetlen tankönyvet jelentetett meg a kiadó, azóta évente átlag 25–30 a megjelent könyvek száma. A hatvanas években volt, hogy hatvan könyv is az olvasóhoz került. A társadalmi és politikai változások nyomot hagytak a kiadó munkáján is. Ezért vannak a hullámhegyek, hullámvölgyek a kiadványok számában.

⁵¹ PENOVÁC E. (1998): *Képzőművészeti mappa*. Újvidék, Forum.

⁵² MAURITS F. (2015): *Bukott angyal ablaka. Fényversek utazásaimról*. Újvidék, Forum.

⁵³ B. SZABÓ György (1978). Újvidék, Forum.

⁵⁴ MOJÁK Aranka kerámia kiállítása. *Beograd, Muzej primenjene umetnost* (1983). Újvidék, Forum.

⁵⁵ CSERNIK A. (1985): *Text*. Újvidék, Forum.

⁵⁶ MAJTÉNYI M. (1961): *A magunk nyomában. Emlékezések, írói arcképek*. Újvidék, Forum.

IDEM (1963): *Szikra és hamu. Emlékezések, írói arcképek*. Újvidék, Forum.

⁵⁷ BARANYAI J. (1976): *Vízbevesző nyomokon. Fejezetek a Drávaszög történetéből*. Újvidék, Forum. Második, bővített kiadása: 1977. Új kiadása (2004).

⁵⁸ KALAPIS Z. (1985): *Vándorlók és letelepülők. Szociográfiai riportok*. Újvidék, Forum.

IDEM (2006): *Az Alvidék évszázadai. A két kegyes királytól a nagyságos fejedelemig és a dicső kormányzóig*. Újvidék, Forum.

IDEM (1998): „*Negyvennyolcnak nagy idejében*”. *Bácskaiak és bánatiak a szabadságharcban*. Újvidék, Forum.

⁵⁹ NAGY S. (1974): *Dombó. Tanulmány*. Újvidék, Forum.

⁶⁰ TAKÁCS M. (1979): *Béalakút. A pétervári ciszterci monostor*. Újvidék, Forum.

⁶¹ PENAVIN O. (1967): *Szlavóniai (kórógyi) szótár*. Újvidék, Forum.

EADEM (1968): *A jugoszláviai Baranya magyar tájnyelvi atlasza*. Újvidék, Forum.

EADEM (1973): *Szlavóniai hétköznapiak*. Újvidék, Forum.

Ezúttal nem elemezzük a megjelentetett példányszámok kérdését, mivel ez nagyon összetett dolog. A könyvek előállítása – kisebbségi kulturális közegben különösen – költséges, mivel aránylag kevesebb az olvasójuk, mint az államalkotó népeké, vagyis a kiadványokat nem lehet eladni az előállítási árban. Ezért szükséges, hogy a kisebbségi kiadókat támogassa anyagilag az állam. A példányszám helyes tervezése nagyon nehéz feladat, még a tankönyvek esetében is, hiszen változhat a tanterv, változhatnak az ajánlott olvasmányok. A bibliográfiában fel van tüntetve ez az adat is, de nincs szándékom elemezni e helyen.

A Forum Könyvkiadó kiadványai az elmúlt 60 év alatt hagyományörző funkciót is betöltöttek. Ezt a hagyományörzést még 1961-ben kezdték meg Munk Artúr regényének, a *Bácskai lakodalom*⁶² címűnek a posztumusz kiadásával (új kiadása 2016-ban), és folytatták Szenteleky Kornél,⁶³ Milkó Izidor⁶⁴ és mások könyvével. 1973-ban indult a *Hagyományaink* sorozat,⁶⁵ amely elsősorban szépirodalmi jellegű szöveghagyományt tesz közzé terjedelmes utószó és jegyzetek kíséretében. Később is folytatódik a hagyomány a kiadó életében. 2016-ban jelent meg Herceg János *Szikkadó földeken* című regénye.⁶⁶

A kiadó közösségmegtartó ereje kifejezésre jut sokrétű kiadványain keresztül. Ugyancsak ezt a feladatot valósítja meg a könyveit népszerűsítő könyvbemutatókon, ahol a szerzők találkoznak a (potenciális) olvasókkal, ami egyúttal kapcsolattartás is a közösségünkben élő, egyre fogyatkozó magyarsággal. Nagyon fontos, hogy könyvbuszokkal eljuttatnak a legtávolabb levő szóránymagyarsághoz is.

Felmerül a kérdés: vannak-e olvasók, van-e még igény a könyvre? Szeretnék emlékeztetni Kosztolányi Dezső gondolatára: „Ahhoz, hogy a könyv befejezett legyen, te kellesz, olvasó!” A könyvnek közösségmegtartó ereje van, közösségítudat-formáló, ezért kell minőségi könyvet adni az olvasó kezébe, nemcsak küllemében szépet, hanem tartalmában is megfelelő. Nem könnyű dolog, mivel élménytársadalomban élünk. A kultúra és az olvasás az élménypiac része. Nehéz a könyvnek felvennie a küzdelmet, hogy megmaradjon az olcsó, felszínes, mondhatnánk szirupos külföldi tévésorozatok mellett. Nem hiszem, hogy a ma embere csak utóbbit igényli. Az ember keresi a katarzist, ezért (is) szerethetik a szappanoperákat. Ki kell mozdítani az embereket ebből az igénytelenségből. Részben erre szolgálnak a nagy könyves események, mint a budapesti Könyvhét, a belgrádi Könyvvásár, az újvidéki Könyvszalon. De ezt a célt szolgálják a könyvbemutatók az iskolákban, a művelődési intézetekben, valamint az író-olvasó találkozók kisebb-nagyobb falvakban, városokban. Hasznos az olvasókkal való találkozás az íróknak is, és élmény az olvasóknak.

Sajnos Vajdaságban kevés a könyvesbolt, és nehézkesen lehet eljuttatni a könyveket az olvasóhoz, amennyiben sikeres az igénykeltés. Az internet jóvoltából megrendelhetők e-mailben a kiadó honlapjáról vagy telefonon, de megvásárolhatók a könyvbemutatókon,

⁶² MUNK A. (1961): *Bácskai lakodalom. Porvárosi történet az ezerkilencszázhuszas évekből*. Újvidék, Forum. Újra megjelent 2016-ban.

⁶³ SZENTELEKY K. (1963): *Gesztenyevirágzás. Elbeszélések*. Újvidék, Forum.
IDEM (1963): *Ugartörés. Tanulmányok* Újvidék, Forum.

⁶⁴ MILKÓ I. (1966): *Gesztenyevirágzás. Irodalmi emlékezések*. Újvidék, Forum.
IDEM (1966): *Harun al Rasid és egyéb írások*. Újvidék, Forum.

⁶⁵ *Hagyományaink* címen 1971-ben indított könyvsorozatot a Forum Könyvkiadó. (Szépirodalmi és népköltészeti szöveghagyományt tartalmazó kiadványsorozat, 17 kötet jelent meg.)

⁶⁶ HERCEG J. (2016): *Szikkadó földeken*. Újvidék, Forum.

és a könyvbusz is járja a vidéket. Mindez természetesen kevés. Ezt pótolják a letölthető e-könyvek.

Végezetül ismét kiemeljük, hogy a könyv, az olvasás a kultúra része. A könyvkiadók feladata, hogy minőségi kiadványokkal elégítse ki az olvasók igényeit. Nemcsak az egyénekét, a közösségét is.

Teszi ezt az újvidéki Forum Könyvkiadó kisebb-nagyobb sikerrel immár 60 éve. Kiadványainak összegzése, leírása és kimutatása tudományos igénnyel készül a nemzetközi szabványos bibliográfiai leírás alapján, és külön kötetben fog megjelenni a jubileumi évben.

2. Összegzés

Vázlatos összefoglalónk a 60 éves Forum könyvkiadó változatos tematikájú kiadványait igyekezett bemutatni a kiadványainak tükrében. A dolgozat megírása óta megjelent a kiadványait összegező teljes bibliográfia (2017-ben). A jegyzetanyag rövidített leírást ad a könyvek azonosításához, mivel a részletes bibliográfia anyagát nem tartottuk szükségesnek itt is megismételni.

Felhasznált irodalom

- CSÁKY S. P. (2007): *A Forum Könyvkiadó bibliográfiája 1957–2006*. Újvidék, Forum.
CSÁKY S. P. (1973): *A jugoszláviai magyar könyv 1945–1970*. Újvidék, Forum.
CSÁKY S. P. : *A Forum Könyvkiadó bibliográfiája 2007–2016*. Újvidék, Forum.
GEROLD L. (2016): *Vajdasági magyar irodalmi lexikon 1918–2024*. Újvidék, Forum.

A budapesti médiumokból átvett, „behozatali” és „hazai” nyelvi, nyelvhelyességi hibákról

id. Bagi Ferenc

E dolgozat a magyarországi tévécsatornák magyar nyelvű informatív műsorainak a mindennapi nyelvhasználatában észlelhető nyelvi, nyelvhelyességi hibáival foglalkozik, továbbá annak ellenőrzésével, hogy az ezen médiumokban leginkább elterjedt nyelvi, nyelvhelyességi hibák fellelhetőek-e a Vajdasági Rádió és Televízió kettős csatornájának magyar nyelvű informatív adásaiban, valamint az Újvidéken megjelenő *Magyar Szó* tájékoztató jellegű írásaiban.

A dolgozat szerzője az említett tévécsatornák adásainak nézése nyomán a leggyakoribb nyelvi, nyelvhelyességi hibák lejegyzése útján, illetve a lapot olvasva a hibákat a lapoldalakon megjelölve gyűjtötte anyagát, majd hibatípusok szerint csoportosította és feldolgozta azt. A hibacsoportok szerteágazó típusai miatt ilyen részletes elemzésre nem kerül sor.¹ A dolgozat szerzője számára a kontinensünkön bekövetkezett jelentős társadalmi és politikai változásoknak köszönhetően vált lehetővé magyar nyelven a hatá-

¹ A tévésztések keletkezési helyének jelzésére szolgálnak a „behozatali” (azaz, a magyarországi tévécsatornák adásaiban észlelt hibákra vonatkozó) és a „hazai” (tehát a megnevezett tévécsatornára és lapra utaló) jelzők. A dolgozat a „behozatali” hibákra összpontosít, ezeket csoportosítja, ezekre hívja fel a figyelmet, majd pedig kontrolljelleggel arra mutat rá, hogy az említett tévécsatorna adásaiban és a lap írásaiban átvételekként, terjedő hatásuk bizonyosságként, fellelhetőek-e. Pontosítás szándékával elhelyített említendő továbbá, hogy a Vajdasági Rádió és Televízió kettős csatornájának magyar nyelvű adásait csak ezen adó digitalizációja óta vételezhetem lakhelyemen, a mai Újvidék peremtelepülésén, Sremska Kamenicán (a valamikori Kamancon), tehát viszonylag rövidebb ideje. Részben ez is oka lehet annak, hogy a tájékoztató műsorok nézése-hallgatása nyomán összeállt nyelvi-nyelvhelyességi hibagyűjtemény a budapesti adóknál jóval kevesebb anyagot tartalmaz, bár e megállapítás okainak keresése esetén a fokozottabb és felelősegteljesebb odafigyelés, az igényesség határozottabb érvényesítése sem lenne kihagyható a lehetséges szempontok, okok közül. Megjegyzendő továbbá, hogy az általánosan érvényes elvárás szerint szükséges lenne a dolgozatban kifogásolt nyelvi, nyelvhelyességi tévésztések előfordulási adatainak pontos feltüntetése (tévéadó, év, hónap, nap, időpont, műsorszám), ennek ellenére csak a felsorolás első három pontjában említett adatok kerültek a lábjegyzetbe, mivel nem személyek nyelvhasználatának, hanem jelenségnek a kifogásolásáról van ezúttal szó. Ebből következik az is, hogy a dolgozat figyelemfelhívó jellegéből adódóan sem lehet ez személyek bírálatára, még kevésbé felelősségre vonásukra alkalmas anyag, de serkentheti az illetékeseket konkrét kutatások kezdeményezésére, majd pedig a kedvezőtlennek minősülő jelenségek kiküszöbölését szolgáló intézkedések foganatosítására. A hibaforrás pontos adatolásának elmaradása a dolgozat állításainak ellenőrzése esetén alapjában véve nem jelenthet gondot, hiszen azok a jelzett tévécsatornák napi adásait követve is leellenőrizhetők. Megjegyzendő továbbá, hogy a lábjegyzetben tévéadók, csatornák nevének gyakoriságából inkább az a következtetés vonható le, hogy a dolgozat szerzője a számára rendelkezésre álló (a közvetítő állomás által biztosított) választékból ezekre az adókra, csatornákra gyakrabban kattintott rá, mint az, hogy ezek munkatársai hibáznak többet.

rokon átívelő információcsere, amelynek során tartja fontosnak a nyelvi, nyelvhelyességi hibákra való folyamatos odafigyelést, és pedig annak érdekében, hogy az információ feladójának közlése tartalmilag pontos legyen, a vételező számára pedig annak azonosan értelmezhető.

1. Az előállt helyzetről és a dolgozat céljáról

A behozatali és a hazai nyelvi, nyelvhelyességi hibákról, úgy vélem, nemcsak lehet, de kell is beszélni akkor, amikor egy adott nyelvet – esetünkben a magyart – egymástól olyan eltérő feltételek között használnak anyanyelvként emberi közösségek, mint amilyenek a határon inneni és a határon túli, azaz a vajdasági és a magyarországi magyarság számára adóttak. Ma is fontos ennek a kérdésnek a szem előtt tartása, amikor a kontinensünkön beállt kedvező társadalmi és politikai változásoknak köszönhetően nemcsak a határok váltak átjárhatóbbakká, de az intézmények és a személyek közötti kapcsolattartás és az információcsere is könnyebb lett, a legkülönbözőbb tévécsatornák műsorainak vételezhetősége pedig ma már egyszerűen a mindennapok része.

Az idősebb nemzedékek tagjai jól emlékezhetnek rá, de a fiatalabbak is tudhatják, hogy nem volt ez mindig így. A magyar nyelv használatának és fejlődésének lehetőségei – a demokratikus külsővel ellentétben – a hermetikusan vagy majdnem annyira lezárt, de mindig szűrős szemekkel ellenőrzött országhatárok miatt, valamint az időnként egymástól jelentős mértékben különböző társadalmi-politikai viszonyok és feltételek következtében, igencsak eltérőek voltak. Ezek a feltételek pedig akkortájt a magyar nyelv szerteágazásának, szétfejlődésének, a nyelvváltozatok vagy – bizonyos értelemben véve – a *magyar nyelvek* kialakulásának lehetőségét, lehetőségeit is magukban hordozták. Történelmi és világviszonylatból nézve ez az időszak azonban mégsem volt rendkívüli, specifikusan *csak* a magyar nyelvben bekövetkező változásokat (torzulásokat?) hozó időszak, mert tudjuk, alakultak már ki nyelvváltozatok és nyelvek is bizonyos elemeikben a vázolt feltételekre emlékeztető körülmények között más időszakokban is. Hogy a magyar nyelv esetében erre mégsem került sor, az nemcsak az elválasztó idő viszonylagos rövidegével magyarázható, de azzal is, hogy létezett egységesen érvényes, egyetemes köznyelvi norma, amelyet határon innen és túl egyaránt illett betartani, és amelybe szervesen illeszkedtek a regionális köznyelvek, így mindkettő követelményeinek egyidejű tisztes betartása az igényes nyelvhasználókkal szembeni elvárás, a médiával és közszereplőkkel szemben pedig már nem pusztán csak az, hanem követelmény is volt.

Ezt, azaz a nyelv törvényeinek tiszteletben tartását – betartását és betartatását – mint elvárást vagy éppenséggel követelményt, valamint ennek szükségességét természetesen lehet vitatni. Sőt eltörléséről, semmissé nyilvánításáról is lehet dönteni, azonban ez utóbbi esetben, a Magyarország határain belüli, de még inkább az azokon túli nyelvhasználatban esetleges következményekkel is számolni kell, és pedig az egyetemes magyar köznyelv zökkenőmentes kommunikációra való alkalmasságának, a nyelvi közlés egyértelmű adásának és vételezhetőségének, megértésének szempontjából. Amikor nyelvi-nyelvhelyességi és stilisztikai hibákról esik szó, akkor a nyelv kommunikációra való alkalmasságáról is szó van.

A fentebb emlegetett idézőjeles, azaz *alkalmi jelentésben* használt két szó, a behozatali és a hazai szavak a nyelvi hibák származáshelyére utaló kifejezések. Megállapítható tehát,

hogy ezek a szavak jól érzékeltetik az egyetemes magyar nyelv fentebb vázolt okokból is bekövetkezett jelenlegi sajátos állapotát, helyzetét, ugyanis utalnak a meglévő országghatárokkal elválasztott magyar nyelvi közösségek mindennapi nyelvhasználatának (esetenként: regionális köznyelveinek) egymás közötti különbségeire, a magyarországi magyar köznyelvhez viszonyítva pedig igen élesen domborítják ki az azon belül megjelent változásokat. Elvezetnek ahhoz a szemponthoz, amely felveti e változások bizonyos esetekben indokoltnak minősíthető megtarthatóságát, illetve tarthatatlanságát. Indokolt lehet a változások mielőbbi elhárítása is, s mindez pedig a nyelvészeket és az illetékeseket az aktuális teendőik végzésére készíthetjük, mert az intenzívebbé váló információcsere erőteljesebb nyelvi hatásokkal jár, tehát kedvezőbbé váltak a nyelvi hibák behozatalának, de kivételének feltételei is. E ponton azonban már megállapítható, hogy a vajdasági beszélt és írott magyar köznyelvnek ebből a szempontból nézve csakis negatív lehet a *behozatali–kiviteli* szaldója, merthogy a mi, hazai, leggyakoribb nyelvi hibáinkra, a szlavizmusokra, nem vevő senki. A határainkon túli magyar közösségek egyike sem veszi át e legjellemzőbb nyelvi vétségeinket, ezzel szemben különban leginkább ezek miatt bírálják bennünket, még hozzá – valljuk be – jogosan. Viszont mi a magyarországi médiumokban, elsősorban az elektromos média (főképpen a tévéadók) műsoraiban hallható köznyelvi beszédben, illetve a távirati irodák közvetítette vagy az ottani újságok írott anyagaiban elszaporodott nyelvi vétségek, hibák átvételére igencsak hajlamosak vagyunk: vagy a teljes videó- vagy írott anyagot vesszük át minden lektori beavatkozás nélkül, vagy egyszerű elfogadással, utánzással. Sajnos ez így még természetes is, hiszen – elvileg – a többség anyanyelvhasználata (kellene, hogy legyen) a követendő példa. Az azonban *már egyáltalán nem mondható természetesnek, hogy a magyar nyelv jellegzetességeit meghatározó törvényekkel szembeni súlyos vétségek nem a végeken, nem a magyar országhatáron kívüli területeken, hanem éppen a magyarországi köztelevízió és más tévé- és hírcsatornák nyelvében szaporodtak el.*

Hogy típusaikat tekintve melyek ezek a magyarországi, azaz behozatalinak minősített nyelvi, nyelvhelyességi vétségek, és melyek az az itthon keletkezettek, így hazaiaknak nevezettek? A behozatali hibák esetében erre a kérdésre a válasz – a magyarországi tévécsatornák egy-két heti intenzívebb nézése után – könnyen megadható, sőt ennyi idejű tévénézés árán a vétségek gyakorisági listája is elkészíthető. Legtöbbjük a szavak, igeekötők és nem ritkán a ragok jelentésének, illetve funkciójuknak meg nem felelő, azaz a megszokottól eltérő használatában, az igeekötők elhagyásában nyilvánul meg (ezek mind szófajtani, szójelentéstani és szóstilisztikai, illetve ragozási kérdéskörök). Az említetteken kívül a segédigék, valamint bizonyos mondat szerkezetek is nem kevés magyarországi riporternek jelentenek megoldhatatlan problémát.

A hazai nyelvi vétségek – az egyszerű mulasztást, a lektorálatlan átvételt leszámítva – két válfajra oszthatók. Az elsőbe a szlavizmusok sorolhatók, a másodikba pedig a „hazai használatra”, idehaza és hazai anyagból, de magyarországi minták alapján kialakult nyelvi hibák tartoznak. Ezek – új jelenségek lévén – a *Magyar Szóban* és az itteni magyar nyelvű tévéadásokban éppen frissességükkel bizonyítják ékesen és cáfolhatatlanul, hogy a hazai médiumok munkatársai nemcsak ismerik a magyarországi divatos nyelvi trendeket, de – ha a kedvük éppen úgy tartja – hazai talajon és hazai anyagból is képesek megalkotni az ottaniakkal azonos rangú és értékű nyelvi hibákat.

Még jó, hogy a szóban forgó, itteni médiumok munkatársainak viszonylag ritkán szottyan kedvük efféléket produkálni, ilyen nyelvi kreációkat (kreatúrákat) alkotni, így

ezek sorozatgyártásáról még nincs szó, noha a többségnél eredményesebb munkatársak azért ezen a téren is vannak a lapnál és más médiumoknál is. Mégis, a tévénező, a rádióhallgató, illetve az újságolvasó – egyelőre – úgy vélheti, hogy az anyaországi erős hatás ellenére nálunk még nincs nagy baj. Így ebben az írásban ezúttal nem is annyira ezekről a hazai, hanem elsősorban a behozatali hibákról lesz szó, éspedig figyelemfelkeltési céllal, valamint annak jelzéseként, hogy egyes gyakrabban megjelenő vagy már eléggé elterjedt hibaféleségek meghonosodóban vannak-e már a *Magyar Szóban*, illetve a Vajdasági Rádió és Televízió 2 magyar nyelvű adásaiban.

De mi is tekinthető nyelvi hibának? A *hiba* szónak nem kevesebb mint hétféle jelentése van, sőt: az első jelentéstartalom *A magyar nyelv értelmező szótára* szerint még kettő, a másodikként következőnek pedig még eggyel több: három jelentésárnyalata van. És éppen ennek a másodiknak az utolsó, a harmadik jelentésárnyalata határozza meg, írja le a nyelvi tévesztés, a *nyelvi hiba* kifejezés fogalmát, jelentését. E meghatározás szerint a nyelvi hiba: „A nyelv törvényei, a stílus általános követelményei v. a helyesírás szabályai ellen elkövetett vétség.”² A nyelvi, nyelvhelyességi hibák, természetesen, számos szempontból vizsgálhatók. *A nyelv törvényei*, valamint *a stílus szabályai* elleni vétség – többek között – a magyarországi tévécsatornák nyelvhasználatát elemezve például a *van* segédige használatában igen érezhetően megmutatkozik.

2. A segédige használatában észlelhető tévesztések

Nézem a televíziót, a budapesti M1 csatornát. A híradásnak vége, a közlekedési hírekről lesz szó, ami éppenséggel nem érdekel, hisz Budapesttől messze vagyok, meg autóvezetői engedélyem sincs (még kísérletet sem tettem a megszerzésére), azonban elkéstem a készülék kikapcsolásával, s meglepetten hallom: „Be van állva a forgalom.”³ Magyarországi élővonalbeli politikusok közül sokan, de mások is, ha a külföldi magyarokról van szó, szívesen hangoztatják együvé tartozásunkat, mert azonos kultúrához tartozunk, és azonos nyelvet beszélünk. Én ezt az állítást elfogadom, de ettől még az iménti bejelentést nem értem. Hogy megértssem, a készüléken megjelenő képet hívom segítségül, azt figyelem, abból igyekszem kibogozni, mit is közöltek, többek között, velem is. Úgy hámozom ki, hogy e mondat kretálója valahol a Lánchíd budai oldalán állhat, ugyanis az autók abból az irányból jönnek a szokásosnál sokkal lassúbb tempóban, mondhatnánk, araszolva, viszont közelebb érve már gyorsabban haladnak tovább. A látottak alapján arra következtetésre jutok, hogy a szóban forgó mondat azt jelentheti, hogy a forgalom *beállt*, azaz *elérte az adott napszakra jellemző lelassult, araszoló szintjét*. Tanultam tehát valamit – nyugtázom. Majd csak megértem a magyarországi tévés magyart is, ami nem is rossz, hiszen értem a tájnyelvi *húzi, vonyi, taszíti, ha nem biri otthagyt*, meg a jugómagyart, azt, hogy *megyek a szamouszlugába, ve-*

² BÁRCZI G. – ORSZÁGH L. szerk. (1960): *A magyar nyelv értelmező szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó. III. kötet.

³ M1, 2015. IV.

*szek limuntuszt, és csinállok szokkot.*⁴ Ha igyekszem – márpedig igyekszem –, előbb-utóbb érteni fogom ezt a magyarországi tévés magyart is.

Hogy jártasságot szerezzek ennek a zökkenőmentes megértésében, elhatározom, hogy mostantól rendszeresen meghallgatom a közlekedési híreket is, habár szinte biztos vagyok abban, hogy a tévékép elemzése nyomán megértettem *a forgalom be van állva* kifejezés jelentését. De csakhamar azt tapasztalom, hogy tévedtem, ugyanis az M1 egy újabb közlekedési hírében ezt hallom: „azokon a csomópontokon, amelyeken az autósok hétköznapokon is tapasztalták, hogy be vannak állva, ma is ez a helyzet”,⁵ majd pedig: „az autóbuszok le vannak állva”,⁶ egy másik adón pedig: „teljesen be van állva a forgalom”, és ismét az M1-en: „a közlekedés be van állva”.⁷ A tévé képei mindahányszor azt mutatták, hogy a személyautók, a taxik ténylegesen állnak az utakon, egyikén pedig még két autóbusz is. Kénytelen voltam megállapítani: a *be van állva a forgalom* nem azt jelenti, amit már-már biztosnak véltem, azaz, hogy *elérte az adott napszakra jellemző szintet*, hanem azt, hogy *leállt*, ami a közlekedő járművek sokasága okozta forgalmi dugó vagy az útvonalon történt baleset miatt is bekövetkezhet.

Am a közlés félreérthetősége még így is evidens. Megértését egyrészt az nehezíti, hogy a riporterek a magyar nyelvre egyáltalán nem jellemző, sőt *annak törvényeivel szembenő módon* használták a *van* segédigét, másrészt az, hogy még *egymástól eltérő jelentésű igekötőket* is használtak ugyanazon esemény kifejezésére, tehát nem tudni sem azt, hogy miért került az idézett közlésekbe a *van* segédige, sem azt, hogy miért került azzal azonos közlésegségbe több esetben is a *be*, és miért csak egyszer a *le* igekötő, ha már odakerült! Tény, hogy valamiféle okból a riportereknek nem felelt meg a megszokott kifejezések egyike sem. Az sem, hogy *a forgalom lelassult*, *a forgalom szinte leállt*, vagy éppenséggel a *forgalom leállt* vagy *beállt az araszoló szintre*, *a forgalom szünetel*, de még a *forgalmi dugó keletkezett* sem. Az pedig, hogy miért nem felelt meg nekik a felsorolt kifejezések egyike sem, no az bizony titok! Talán meg sem fejthető titok!

A *van* segédigét azonban nem csak a közúti forgalomról szóló jelentésekben használják helytelenül a budapesti tévéadások közléseiben. Megjelenik a hivataloknak beadott kérelmek kapcsán is, merthogy ott, mármint a hivatalokban, mindenféle kérelem „szigorúan van elbírálva”,⁸ a sporttal kapcsolatosan elhangzik, hogy „ez a csapat jobban össze van érve”,⁹ de az ironizálás és a nyelvi humor eszközeként is megjelenik (amikor a nyugati pénzügyi körök nemcsak politikába való beavatkozásáról, de annak háttérből történő irányításáról szólnak): „ez, csúnya magyarsággal mondva, alaposan meg van gondolva”¹⁰ vagy: „rengeteg

⁴ Magyarul: „Megyek az önkiszolgálóba, veszek limuntuszt (terméknév: citrompor), és készítek szörpöt.” Azt hiszem, nemcsak érdekes, de figyelmet is érdemel az a tény, hogy a beszélő a szerb nyelvi *szok* (szörp) szó záró mássalhangzóját, a *k*-t mondatában hosszan (amit a magyar helyesírásnak megfelelően kettőzéssel jelöltem) ejtette, viszont a kötőhangzóval hozzáadott magyar nyelvi tárgyragot, a *-t* már röviden, mert magyarul beszélt, és ejtésével jelezte, hogy a szerb szó jelentése nem azonos a magyar *szokott* ige jelentésével, bár e szó hangsora arra igencsak emlékeztet.

⁵ M1, 2015. XI.

⁶ M1, 2016. I.

⁷ M1, 2016.VI.

⁸ Echo TV, 2016. VI.

⁹ M1, 2016. IV.

¹⁰ Echo TV, 2016. VII.

pénz lopva van”.¹¹ De más segédigék és ezek alakváltozatai is megjelennek; a TV2-n például így: „holnap két ülés fog lenni”; az M1-en pedig ekképpen: „az biztos, hogy nincsenek lekésve”; „tehát még nincs senki elkésve”¹² stb.

A *van* segédige idehaza a VRTV2 magyar nyelvű adásaiban is előfordul, például így: „a citera kölcsön van adva”,¹³ „a fiatalokkal van foglalkozva”.¹⁴ A *Magyar Szóban* olvasható hirdetésekben ekképpen: „36 birka eladó, a fele le van elve, a másik fele hasas”,¹⁵ illetve szerb nyelvről fordított anyagban így szerepel a segédige: „mint megjegyezte, ahhoz, hogy a tartományi és az önkormányzati választások a törvényes határidőn belül meg lehessenek tartva, április 22-e és május 22-e közöttre kell kiírni őket. – Valószínűleg április 24-ére lesznek kiírva a választások – tette hozzá a politikus.”¹⁶ Helyesen: a *meg lehessenek tartva* helyett *megtarthatassák*, illetve a *lesznek kiírva* helyett *fogják kiírni* vagy *írják ki*. Az *őket* tárgyragos személynévmás használata is téves, mert nem személyekről, hanem eseményekről van szó, így az *azokat* tárgyragos mutató névmás lenne ebben az esetben a megfelelő, de szóismétlés is tapasztalható az idézett szövegrészben, mindez pedig tükörfordításra utal.

Az idézett, Budapesten dolgozó médiaszakemberek és az itteniek szóban forgó vétségei között azonban különbség van, ugyanis az előbbi esetekben leginkább a riporterek és a közszereplők a tévesztők, az utóbbiakban viszont a riportalanyok, a hirdetés feladója, illetve a fordító. Ez az eltérés azért sem téveszthető szem elől, mert tudjuk, hogy a vajdasági mindennapi nyelvhasználatban a *van* segédige nem megfelelő használata nem ritka jelenség, és ez a szerb nyelv hatásával volt eddig magyarázható, de újabban már magyarországi médiahatással is. Ennek ellenére a tévesztés e típusa nem is minősíthető egyértelműen behozatali nyelvi vétségnek, az azonban már egészen bizonyos, hogy a magyarországi közszereplők és riporterek gyakori tévesztései negatív értelemben vett megerősítő hatással vannak a vajdasági riportalanyok, de a riporterek és a közszereplők nyelvhasználatára is, ha más miatt nem, úgy az egyenjogúsági elv alapján mindenképpen. Merthogy ha nekik ott, homogén nyelvi környezetben elnézik a magyar nyelv törvényeinek semmibevételét, akkor nekünk itt, a többségi nemzet nyelvi hatását naponta tapasztalóknak, mi okból ne lenne szabad az ural-altáji eredetű magyar nyelv helyett pestiesen valamiféle indoeurópaias magyart beszélni?

3. Az igekötők használatában észlelhető tévesztések

Ha már a segédigék használata kapcsán szóba került az igekötők téves használata, akkor szólni kell arról is, hogy ezekkel más esetekben is vannak bajok.

Köztudott, hogy a különböző igekötők igéhez kapcsolása jelentésváltozást eredményez a kifejezett cselekvés akcióminőségében (folyamatos, befejezett, kezdő vagy mozzanatos voltában), mint ahogy ismeretes az is, hogy az igekötők adott jelentésmódosító funkciója állandósult, és ezen állandósult jelentésük elfogadott a köznyelvben. Ebből adódóan az ige-

¹¹ Echo TV, 2016. VIII.

¹² M1, 2016. VIII.

¹³ VRT2, 2016. II.

¹⁴ VRTV2, 2016. V.

¹⁵ Magyar Szó, 2015. I.

¹⁶ Magyar Szó, 2016. II.

kötők ige mellőli elhagyása vagy éppenséggel felesleges, illetve jelentéskörüktől eltérő funkcióban való használatuk egyértelműen tévesztésnek minősül.

Az elmondottak ellenére az igeikötő elmaradása már megszokottnak tekinthető például sportnyelvben, meg egészében véve minden meghirdetett versenyen való részvételi szándék jelzésének, bejelentésének alkalmakor: „tíz versenyző nevezett”¹⁷ valamely sportversenyre; „jövő vasárnapig lehet nevezni a Fölszállott a páva versenyre.”¹⁸ Ez a jelenség már olyannyira elterjedt, hogy a régebben egyedüli megfelelőnek tekintett *benevez* mára igencsak ritkán hallható a magyarországi tévécsatornák ilyen tartalmú közléseiben. Más vonatkozású híradásokban sem ritka az igeikötő elmaradása, de ezekben még esetenként ingadozás, bizonytalanság érezhető, amit az igeikötős változat felbukkanása bizonyít: „személyautóval ütközött vonat”¹⁹ „ütközött egy kisbusz és egy kerékpáros”, de: „összeütközött a levegőben két vitorlázórepülő”²⁰ Példák sokasága hozható fel az igeikötők elmaradására, és kevesebb a használatukra. E jelenség oka több dolog lehet, amelyek közül az sem zárható ki, hogy használatuk vagy elhagyásuk a beszélőtől, esetleg annak csak pillanatnyi hangulatától függ. Hiányuk azonban elég gyakran megnehezíti a közlés megértését. Következzen néhány példa erre is. A tavaszi pincevendéglő-megnyitásokról szóló hír: „azok a pincék nyitottak, akik...”²¹ és egy másik műsorban, a Bolíviában uralkodó viszonyok kapcsán: „robbanás után lövések is dördültek”²² Az első esetben a *ki*, a másodikban az *el* igeikötő elmaradása zavaró. Egy jégkorongmérkőzés végeredményének bejelentése viszont így hangzott: „még 4:3-ra zárkózott [a vesztes csapat – B. F.], de a végeredmény nem változott”²³ majd más adásban: „Megyéenként vonulnak az emberek. Jó hangulatú a vonulás: énekeltek, beszélgettek az emberek.”²⁴ A *fel* igeikötő hiányzik a két ige (zárkózott, vonul), illetve az igéből képzett főnév (vonulás) mellől. „Az olimpiai játékokat Brazília megbízott elnöke nyitotta.”²⁵ majd az M1-en: „persze, ez nem nagyon nyugtatja az utazókat.”²⁶ Mindkét esetben a *meg* elmaradása szembetűnő. Az M2-n: „addig azonban az összköltségeket az idős ember nyugdíjából vonják”²⁷ A *le* maradt el. Az Echo adón: „eggyel több szék van, mint a pécsi színházban, tehát egy emberrel több fér”²⁸ A *be* igeikötő maradt most el.

A felsorolt példák eseteinél azonban nehezebb a közlés megértése akkor, ha a *bonyolít* ige mellől marad el a *le* igeikötő, mert lényeges a jelentésbeli különbség az igeikötő nélküli és a *le* igeikötős igealakok között. Ugyanis a *bonyolít* ige a *kuszál*, *gabalyít*, *gubancol* jelentéstartalmakkal összefüggő cselekvést fejez ki: *Bonyolulttá, bonyodalmassá, szövevényessé tesz valamit, hogy csak nehezen v. alig lehet megoldani, tisztázni, rendezni v. kibontakozni*

¹⁷ M1, 2015. VI.

¹⁸ M1, 2016. IV.

¹⁹ M1, 2015. VI.

²⁰ Echo TV, VI. Mindkét példa egyazon adás szalagfeliratán volt olvasható.

²¹ M1, 2016. III. Ez esetben a megértést azért is nehezíti az igeikötő elmaradása, mert a *nyitottak* szó már nemcsak többes számú, múlt idejű ige, hanem befejezett idejű melléknévi igenév is, amely már mást jelent. Például valakik lehetnek valamilyen kérdés megvitatására hajlandók, tehát *nyitottak*.

²² Echo TV, 2015. III.

²³ M1, 2015. V.

²⁴ Echo TV, 2015. V.

²⁵ Echo TV, 2016. VIII.

²⁶ M1, 2016. VI.

²⁷ M2, 2016. VI.

²⁸ Echo TV, 2016. VII.

belőle. Ezzel szemben a *lebonyolít* ige két jelentésértelmezése közül az első jelentése: <Több mozzanattól álló feladat/ok/nak, tennivaló/k/nak egyes tételeit, rendezvények műsorát> *sorban, lépésről lépésre elvégzi, véghez viszi, elintézi*. A második jelentés pedig: *Valamilyen (mértékű) forgalmat bonyolít le: a) <útvonallal, közlekedési eszköz> valamilyen <mértékű> forgalom, közlekedés helye, ill. eszköze. b) <kereskedelmi, ipari vállalat, üzlet> bizonyos mértékű forgalmat ér el*. Tehát lássuk a példákat: „színház [X] számú előadást bonyolít.”²⁹ Ezúttal valóban kérdéses, hogy a beszélőnek egyáltalán szándékában állhatott-e azt közölni, amit a *le* igekötő elhagyásával közölt, azaz azt, hogy a színház a nagy számú előadás megtartásával *bonyodalmakat, szövevényes* állapotokat gerjeszt? Vagy éppen ennek az ellenkezőjére kívánta felhívni a figyelmet, azaz arra, hogy a szóban forgó intézmény a sok előadás megtartásával elismerést érdemlő tevékenységet folytat? Ez utóbbi esetben tehát még a *lebonyolít* ige használata sem mondható egyértelműen szerencsésnek, az igekötő nélküli *bonyolít* pedig éppenséggel melléfogás. De van ennél rosszabb is, éspedig a következő: „ilyenkor [a karácsonyi ünnepek előtt – B. F.] a halpiacokon is nagyobb forgalom bonyolul.”³⁰ Valóban csak úgy, önmagától, emberi tevékenységet nélkülözően, össze-vissza kuszáltan, összevissza gabalyítottan bonyolul a forgalom? Nem az árusok *bonyolítják* azt *le* a vevőket szolgálva ki?

De bonyolult a helyzet a *bonyolít* ige használatával nálunk is. Lássuk csak! A *Magyar Szó* szabadkai ócskapiac népszerűségéről szóló cikkének szerzője még az eddigieket is képes volt felülmúlni, ugyanis a cikk alcímének második mondatában a következőket állítja: „A magyarországi vásárlók bonyolítják a legnagyobb forgalmat.”³¹ Azok a magyarországi vásárlók, akik a szabadkai ócskapiacra jönnek itteni kisiparosok előállította cikkeket vásárolni – legalábbis az idézett mondatba foglalt közlés szerint – nemcsak megvásárolják az igényeiknek megfelelő, szerintük igen jó minőségű árut, és ezáltal nemcsak az itteni kisiparosok forgalmát növelik, de (a cikk szerzőjének téves szóhasználata következtében) még valamiféle *bonyodalmakat, gubancokat* is okoznak az áruforgalomban. Ezek a vásárlók valójában azonban nem tesznek mást, mint a maguk *vásárlását bonyolítják le*, az árusok pedig az ő vásárlásaiknak köszönhetően nagy vagy legalábbis elfogadható *forgalmat bonyolítanak le*. Tehát az idézett mondat közléstartalma közérthetően a következőképpen hangozna: „Az itteni kisiparosok a magyarországi látogatók vásárlásainak köszönhetően *bonyolítják le* forgalmuk nagyobb/legnagyobb részét.”

Máskor az a zavaró, hogy az igekötő feleslegesen jelenik meg az ige mellett, például az Echo csatornán: „azt nyilatkozta *le*”³² – felesleges a *le*. „Kérem kedves [...] László, kapcsolja *le* a tévét, mert az nagyon bezavar nekünk.”³³ Helyesen így lenne: *nagyon zavarja adásunkat*. A TV2-n a következő hangzott el: „A harmadik csarnok kiépítése folyamatban van.”³⁴ Itt felesleges a *ki*. Hasonló a példa az ATV egyik műsorából, amely esetében szintén felesleges az igekötő, ezúttal a *vissza*: „Abban reménykedtek, hogy néhány éven belül akkora rára növekedhet [a haszon – B. F.], hogy mindent visszapótolhatnak.”³⁵ A Dunán elhangzott

²⁹ Echo TV, 2016. VI.

³⁰ M1, 2015. XII.

³¹ Magyar Szó, 2015. X.

³² Echo TV, 2016. II.

³³ Echo TV, 2016. X.

³⁴ TV2, 2016. IV.

³⁵ ATV, 2015. IX.

mondatból az *el* igekötőt lehetne elhagyni: „A krumplis kolbászt előbb kell fogyasztani, mert a főtt krumpli miatt rövidebb ideig lehet eltárolni.”³⁶

Van azonban arra is példa, hogy az igekötőt nem az alapjelentésének megfelelő funkcióban kapcsolják az igéhez. Így például a *ki* igekötőt a jelentésével egyértelműen elletétes értelemben az *el* vagy a *be* irányjelölésével szemben használják. Az RTL Klub csatornán például így: „60%-ban takarja ki a Hold a Napot”,³⁷ az ATV-n: „biztonsága miatt kitarakták az arcát”,³⁸ az M1-en: „a nagymama kérte, hogy takarjuk ki az arcát.”³⁹ E mondatokban a *ki* igekötő helyett az *el* lenne a megfelelő, hiszen napfogyatkozáskor a Hold nem kitarakja, hanem a jelzett százalékban eltakarja a Napot, mint ahogy a szemtanú saját biztonsága érdekében, illetve Szabadkán a nagymama, (aki a kiskorú lányunokája elleni, migránsok részéről történt nemierőszak-kísérletről nyilatkozott) sem kérte azt a tévésektől, hogy megmutassák, vagyis hogy *kitakarják*, hanem éppen azt, hogy ne mutassák, hogy *takarják el* az arcát, mert (ahogy a példamondatban meg nem nevezett szemtanú, úgy a nagymama is) félt attól, hogy nyilatkozata miatt a bűnelkövetők felismerik, és bosszút állnak rajtuk.

Természetesen a vajdasági RTV2-n is előfordul, hogy elmarad, meg az is, hogy feleslegesen jelenik meg az igekötő. A következő mondatban például elmaradt a *be*: „A diák Vuk-díjasként fejezte a középiskolai tanulmányait.”⁴⁰ Ugyanakkor feleslegesen jelent meg az ige mellett a *ki* igekötő ebben a példában: „új épületének kiépítéséről zárt ajtók mögött tartott megbeszélést a tartományi kormány.”⁴¹ A *Magyar Szó* sem kivétel ezen a téren: „A kistermelők mentették a nagy rendezvényt.”⁴² Ebben az esetben a *meg* maradt el, mert befejezett, lejátszódott eseményről számol be a szerző a cikkben. Felesleges az igekötő ebben a lapból származó példában: „A híd melletti öreg épületre nem hatott ki a körülötte lévő építmények szűrkesége.”⁴³ Ebben a mondatban nem is csak a *ki* igekötő felesleges, de a szóhasználat következtében a mondat közléstartalma is nehezen értelmezhető.

Az igekötők nyelvi, nyelvhelyességi szempontból helyes vagy téves használatának kérdésével bíbelődve a *meg* igekötőnek egy, az igekötős igék használata kapcsán eddig nem említett, nyelvhasználati szempontból viszont sajátosan érdekes esetével is találkozunk. Ez pedig a *meg* igekötőnek az igei jelentést kétféleképpen módosító lehetősége a *becsül* igéhez való kapcsolása esetén. A jelek szerint a *megbecsül* ige olyan két, egymástól eltérő funkcióban fordulhat elő, amelyekben még a grammatikai és a helyesírási szabályok tiszteletben tartása is érvényesül. Figyeljük meg ennek a két jelentésfunkciónak az érvényesülését a következő két mondatcsoportban. Első csoport: „felvételezettek, hogy meg tudjuk becsülni, hogy mekkora a kár!”⁴⁴ „meg tudjuk becsülni annak a rejtőzködő rétegnek a százalékarányát”⁴⁵ „a rendőrség becsülte meg a tüntetők számát”⁴⁶ „megbecsülni sem

³⁶ Duna TV, 2016. IX.

³⁷ RTL Klub, 2015. III.

³⁸ ATV, 2016. X.

³⁹ Echo TV, 2016. V.

⁴⁰ VRTV2, 2016. VI.

⁴¹ VRTV2, 2016. VII.

⁴² Magyar Szó, 2015. X.

⁴³ Magyar Szó, 2016. IX.

⁴⁴ M1, 2016. VIII.

⁴⁵ M1, 2016. I.

⁴⁶ M1, 2016. III.

lehet az áldozatok számát”.⁴⁷ A második mondatcsoport: „a kormány megbecsüli a családanyákat, ezért részesíti támogatásban őket”,⁴⁸ „a kormány béremeléssel kívánja megbecsülni azokat, akik hozzájárultak a gazdasági mutatók javulásához”.⁴⁹

Egyértelmű, hogy az első és a második csoport mondatainak *megbecsül* igeikötős igéi nem ugyanazt a közléstartalmat, nem ugyanazt a tényállást fejezik ki. Az első mondatcsoportban a *becsül* ige a *meg* igeikötő hozzáadása által valamiféle dolog anyagi értékének, százalékarányának, illetve számának hozzávetőleges megállapítását fejezi ki, ezzel szemben a második csoport két mondatában a tisztelet és elismerés megadásának, kifejezésének egy lehetséges formájáról van szó. A kettő közötti különbség nem árnyalatbeli, hanem tartalmi eltérést jelent. Ez a korántsem jelentéktelen különbség igen egyszerűen kiküszöbölhető akkor, ha az első csoport mondataiban a *meg* igeikötőt a *fel* igeikötővel helyettesítjük: *fel tudjuk becsülni, becsülte fel*. A két mondatcsoport összevetésének – az említettek mellett – még az is nyelvi, nyelvhelyességi érdekessége, hogy az egyértelműen megállapított különbségek ellenére sem róhatók meg az első példacsoportba sorolt mondatok közlöi, mert az idézett értelmező szótár szerint a *megbecsül* ige azon jelentésén kívül, hogy *valaki megbecsül valakit vagy valamit*, 2. *valaki önmagát megbecsüli, illetve valamit megbecsül, s ezért igyekszik helytállni* (amely értelmezés a fentebb idézett mondatok második példacsoportja esetében fennáll), a 3. értelmezés szerint a *valaminek a piaci árát megállapítja*. *<Valaminek értékét, mennyiségét> pontos számítás nélkül, hozzávetőleg(esen) megállapítja.*” jelentés is lehetséges. Ezzel szemben a *felbecsül* ige két jelentése van. Első a *felbecsül valamit: valaminek pénzben kifejezhető értékét v. mennyiségét megállapítja*, és a második: *valaminek a szerepét, jelentőségét, fontosságát felméri, hozzávetőlegesen megállapítja, latolgatja*. Tehát a *meg* és a *fel* igeikötők igemódosító funkciója az idézett két mondatcsoporttal példázott esetekben az értelmező szótár szerint egybe is eshet. Azt viszont, hogy valóban így van-e, ki-ki a maga nyelvérzéke és regionális köznyelvének nyelvhasználata alapján ítélheti meg. A vajdasági regionális köznyelvben a jelzett különbségtétel az elfogadott, a kettő összetévesztésére, keverésére sem a tévé magyar nyelvű adásaiban, sem a *Magyar Szóban* nem akadt példa.

A *meg* igeikötő kapcsán leírtakra emlékeztető jelenséggel találkozunk a *kivált* igeikötős ige esetében is, azzal a különbséggel, hogy a jelentésmódosítás a *megbecsül* igeikötős ige esetében tárgyaltaktól eltérően, nem oszlik meg két igeikötő között, hanem a *ki* igeikötő használatában érvényesül *köznyelvi*, valamint *szaknyelvi* minőségben. A *kivált* igeinek ugyanis az értelmező szótár szerint öt jelentése van, amelyek közül az első három – árnyalatbeli jelentéseltérésekkel – a meghatározó elsőt, a *magához vesz* jelentéstartalmat fejezi ki: *<Letétbe helyezett v. visszatartott tárgyat> pénz lefizetése v. vevény ellenében magához vesz; visszavált*, például órát a zálogházból, netán más tárgyat egy társasjátékban, vagy rabságból embert szabadít ki, illetve valaki részére kiállított okmányt, a jegyrendszerben pedig valamilyen árut vesz át. A szintén köznyelvi negyedik jelentésben pedig: *<Állapotot, mozgást valamely élő szervezetben> élettani hatás révén előidéz, kelt, okoz*. Például undort, fájdalmat vált ki, átvitt értelemben viszont lelkesedést, csalódást kelt jelentése van. Ezekkel a jelentésekkel szemben az ötödik, a szaknyelvi jelentésben a *helyettesít* jelentésben használ-

⁴⁷ M1, 2016. IV.

⁴⁸ M1, 2016. V.

⁴⁹ M1, 2016. VI.

latos ez az igekötős ige: *Épületrésznek, teherhordó szerkezetnek terhét más tartószerkezet közvetítésével további tartószerkezeteknek adja át.*

A *kivált* igekötős ige ez utóbbi, tehát a kevésbé ismert, a szűkebb körben, az építészeti szaknyelvben használt jelentésében a pesti, illetve a Magyarországon magyar nyelven működtetett más országokbeli tévéadók nyelvhasználatában olyannyira elterjedt, hogy köznyelvi jelentésében igencsak ritkán hallható, ha egyáltalán használatos. Ennek következtében mindössze egyetlen köznyelvi jelentésben használt, de ekkor is csak főnévképzős változatát sikerült lejegyezni, azt is egy bank kölcsönajánlatának reklámszövegéből. A reklám szerint az adott banknál a hitelfelvételi feltételek annyira kedvezőek, hogy kölcsönt náluk felvenni már „más hitelek kiváltására is”⁵⁰ igencsak megéri. Viszont a *kivált* ige szaknyelvi jelentéskörön kívüli, tehát köznyelvi jelentésben való használatára nagy számban sorjázhathatnak a példamondatok. Itt egy riporteri kérdésben szerepel: „Hogyan lehet a hazánkba érkező génmódosított szóját kiváltani?” és a rá adott válaszbán: „Kutatóintézeteket bíznak meg, hogy olyan fehérjedús takarmánynövényeket kísérletezzenek ki, amelyekkel ki tudják váltani a GMO-s, behozatali szóját.”⁵¹ További példák: „Ezek a kísérletek arra irányulnak, hogy kiváltsák a hagyományos nyelvórárt.”⁵² „Magyarországon Paksot kellene kiváltani”;⁵³ a Kínában elkészített „rendkívüli [méretű – B. F.] busz negyven szokványos buszt válthat ki.”⁵⁴ Azaz az említett új jármű negyven szokványos buszt helyettesíthet az utasszállításban. De hogy a beszélők természetes nyelvérzéke mégsem békült meg teljesen e szó szaknyelvi jelentésének köznyelvivé válásával, kitűnik akkor, amikor a *kivált* igekötős igét *kivétel*, / *kivesz*/ képzővel főnevesített, illetve igekötős igével próbálják meg helyettesíteni, mint a következő mondatban: „egészen a személyi igazolvány kivételéig”.⁵⁵ Ez így igencsak idegenül hangzik, merthogy a személyi igazolványt Magyarországon is nem kivenni, hanem kiváltani szokták.

A *kivált* igekötős ige fentebb leírt szaknyelvi jelentéstartalommal köznyelvben való használatára sem vajdasági RTV2 magyar nyelvű adásaiban, sem a *Magyar Szóban* mindmáig nem akadt példa.

⁵⁰ M1, 2016. X.

⁵¹ M1, 2015. VIII. A *tudják* ige helyett a *-hat*, *-het* igeképző használata lett volna nyelvhelyességi szempontól megfelelő.

⁵² M1, 2016. III.

⁵³ M1, 2016. IV. 2-án.

⁵⁴ M1, 2016. III.

⁵⁵ M1, 2016. III.

A vidék népességmegtartó erejének nyelvi tényezői

Molnár Csikós László

1. Bevezetés

A vidék népességmegtartó erejét főképpen gazdasági és jogi eszközökkel lehet növelni, olyan gazdaságserkentő intézkedéseket kell foganatosítani, és olyan jogszabályokat kell meghozni, amelyek a vidéken élő lakosságot otthonmaradásra ösztönzik. Ezek a gazdasági és jogi eszközök azon a megfontoláson alapulnak, hogy a megfelelő szintű gazdasági fejlettség és a kedvező jogi szabályozás visszatartja az embereket attól, hogy elhagyják lakóhelyüket. Szerintem nemcsak gazdasági és jogi eszközökkel, hanem megfelelő nyelvpolitikával is növelni lehet a vidék népességmegtartó erejét. Ennek érdekében megfelelő figyelemmel kell kísérni azt a természetes folyamatot, amelynek során a köznyelvből a helyi nyelvváltozatok hatására regionális köznyelv jön létre, erősíteni kell a regionális beszélők nyelvtudatát, és egyáltalán, olyan rugalmas nyelvpolitikát kell folytatni, amely a köznyelv kizárólagossága helyett a nyelvváltozatok iránti toleranciát helyezi előtérbe.

2. A nyelvváltozatok iránti tolerancia

Abból kiindulva, hogy a vidék népességmegtartó erejének növelésére irányuló törekvések nemcsak gazdasági és jogi természetűek, hanem politikaiak is lehetnek, elsősorban olyan nyelvpolitikára van szükség, amely elfogad különböző nyelvváltozatokat, nem emel ki egyet sem.

A nemzeti nyelvnek az egységes köznyelv a fő nyelvváltozata, ez bizonyos kötöttebb beszédhelyzetekben (közoktatás, államigazgatás, igazságszolgáltatás, tudományos tevékenység stb.) jut kifejezésre. Ettől általában eltér az embereknek az otthoni beszéde, amely gyakran regionális színezetű. A nyelven belül úgynevezett regionális köznyelvek is kialakulnak mint a köznyelvnek meghatározott területhez kapcsolódó változatai. Arról van szó tehát, hogy a beszélők sajátos módon használják a köznyelvet. Megjelennek a köznyelvitől eltérő szóképzési elemek, beszédhang-realizációk, morfológiai megoldások, mondat szerkezetek. Azért jöttek létre regionális köznyelvek, mert a köznyelv, a standard integráló erőként hatott a nyelvjárásokra.¹ A regionális köznyelv már nem nyelvjárás, a városiaknak általában

¹ IMRE S. szerk. (1979): *Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

ez az elsődlegesen otthoni nyelvváltozatuk, a falusiaknak viszont regionális nyelvváltozat-ként rendszerint megmarad a nyelvjárás.²

3. Anyaországi és határon túli regionális köznyelvek

Az anyaországban a regionális nyelvi beszélők két nagy csoportra oszthatók. Az egyikbe tartozóknak a regionális köznyelv az egyetlen, aktív anyanyelvi változatuk (egyesnyelvűek). A másik csoportbelieknek pedig valamely nyelvjárás az elsődleges nyelvváltozatuk, de valamelyik regionális köznyelvi változatot is beszélnek (kettősnyelvűek). Az előbbieket nyilvános és familiáris beszédhelyzetekben is ugyanazt a regionális köznyelvi változatot használják, nem váltanak kódot. A kettősnyelvűek nyilvános beszédhelyzetekben a regionális köznyelvi változatot, otthoni környezetben nyelvjárásukat használják, tehát kódot váltanak. Az egyesnyelvűek regionális köznyelvi nyelvhasználata közel áll a tömegtájékoztatói eszközök, illetve az iskola által közvetített köznyelvhez, a kettősnyelvűek nyelvhasználata viszont inkább a nyelvjáráshoz van közelebb.³

Nemcsak Magyarországon jönnek létre magyar regionális köznyelvek, hanem az utód-államokban (Románia, Szlovákia, Szerbia, Ukrajna stb.) is. Az anyaországi regionális köznyelv főleg nyelvjárás alapú, a határon túli regionális köznyelvre nyelvjárás és környezeti nyelvi sajátosságok a jellemzőek.⁴

Más nyelveknek is vannak regionális köznyelvei, nyelvváltozatai. Olaszországban sok regionális nyelv van, ezek ugyanúgy a latin nyelv származékai, mint az olasz köznyelv, de azért Olaszországban megvan a nemzeti egység tudata. A regionális nyelvek nemcsak szinkrón, de diakrón szempontból is eltérnek a köznyelvtől, ugyanis az olasz köznyelv a 13–14. századi firenzei nyelvjárás alapul. Egyébként az olasz regionális nyelvváltozatokat a standard és a nyelvjárások közötti átmeneti formaként lehet felfogni.⁵ Számottevő regionális nyelvi különbségek tapasztalhatók a német nyelvterületen, a nagy fokú autonómia következtében azonban nincsen egységes nemzettudat.

4. Implicit és explicit norma

A nyelvek és a nyelvváltozatok bizonyos normát követnek, ezeknek egyik formája az implicit norma. Ennek alapján válik lehetségessé a nyelvi kommunikáció, hiszen mind a beszélő, mind a hallgató ugyanazt a rendszert kell, hogy használja, és ugyanazokat a szabályokat kell, hogy figyelembe vegye. Az implicit norma ösztönös; íratlan szabályok alkotják (például a nyelvjárásoknak ilyen a normájuk). A másik az explicit norma. A közösségi életnek egy bizonyos szintjén szükségessé válik a nyelvnek a standardizálása, a kommunikációs szük-

² Kiss J. (1994): *Magyar anyanyelvűek – magyar nyelvhasználat*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 98.

³ Kiss J. (1995): A regionális köznyelviség mint kutatási probléma. *Magyar Nyelv*, 91. évf. 1. sz. 4.

⁴ MOLNÁR CSIKÓS L. (2002): *Regionalitás és köznyelviség napjainkban. IV. Dialektológiai Szimpózium*. Szombathely, Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola. 191.

⁵ BERRUTO, G.(2012): *Sociolinguistica dell'italiano contemporaneo*. Roma, Carocci. 13.; *Olasz: valójában hány nyelv?* (2011). Elérhető: www.nyest.hu/hirek/olasz-valojaban-hany-nyelv (A letöltés dátuma: 2016. 05. 08.)

ségelek kielégítéséhez ekkor már nem megfelelő az implicit norma, helyette explicit normát hoznak létre. Ez tudatos; írott szabályok alkotják (a köznyelvet ilyen norma szabályozza).⁶

5. A népnyelv

A népnyelv megnevezés régen a nyelvjárások összességét jelentette, ma pedig a különböző nyelvjárásokban beszélők közös nyelvi sajátosságainak összességét. Voltaképpen az implicit normájú köznyelv megfelelője.⁷ Esetlegessége miatt kevésbé felel meg politikai céloknak, az államok ezért inkább az explicitnorma-alkotást részesítik előnyben. Részben emiatt a népnyelv nem lett vetélytársa az explicit normájú köznyelvnek. El lehetne gondolkozni azon, hogy a regionális köznyelv kategóriáját helyettesíthetné-e a regionális népnyelv.

A regionális köznyelv nyelvjárási háttere különböző differenciáltságú lehet. Ahol egységesebb nyelvjárás-területen jön létre regionális köznyelv, ott markánsabbak a nyelvjárási vonások (mint például a Székelyföldön), ahol viszont sokféle nyelvjárás-terület beszélői keverednek, ott kevésbé erőteljes a regionális köznyelv nyelvjárási jellege (például Vajdaságban).

6. Regionális nyelvi sajátosságok

Figyelmet érdemel a tájszó fennmaradásának jelensége. Adott esetekben a tájszó túlélheti azt a nyelvjárást, amelyből származik, és akár a köznyelvbe is bekerülhet. A tájszavak leginkább a regionális köznyelvben maradnak fenn. Például a Balaton mellékén ismeretes a *mormicol* ige, ennek többféle jelentése lehet: magában dörmög, mormog, morgolódik, halk hangon, alig érthetően beszél, hm-féle hangot hallat. Például: Bátyám halkan mormicol magában. A játékosok nagy része mormicol miatta.

Nyelvjárási alapúak lehetnek a regionális köznyelvben a köznyelvtől eltérő beszédhang-realizációk, Így például a szeged–kecskeméti regionális köznyelvben az *ë* helyett *ö*-t mondanak (*embör, kérök, éhös* stb.), a szlovákiai magyarok körében a palóc nyelvjárás hatására el van terjedve az illabiális *ą* használata az *a* helyén (*apja, mařad, szabad* stb.), a dunántúliak rövid *i*-vel, *u*-val, *ü*-vel beszélnek (*hirek, tyukot, szüken* stb.)

A regionális köznyelv és a köznyelv között alaktani eltérések is kifejezésre jutnak. Egyik ilyen eltérés a hasonlító határozó ragját érinti. A hasonlító határozó ragja a köznyelvben *-nál, -nél: Pista erősebb Jancsinál*. Ezzel szemben a vajdasági regionális nyelvben a *-tól, -től* rag használatos: *Pista erősebb Jancsitól*. Egyébként a magyar nyelvterület más részein is előfordul a *-tól, -től* ragos hasonlító határozó (tehát mintegy népnyelvi jellege van). Nálunk, a Vajdaságban feltehetően a szerb analógia is támogatja a *-tól, -től* rag használatát, például *Stevica je jači od Jovice*.⁸

⁶ ŠKILJAN, D. (1980): *Pogled u lingvistiku*. Zagreb, Školska knjiga. 148.

⁷ MOLNÁR CSIKÓS 2002, 191.

⁸ MOLNÁR CSIKÓS L. (1998): A középfok melletti *-nál, -nél* ragot helyettesítő *-tól, -től* rag régen és ma. In SÁNDOR K. szerk.: *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. 229–234.

7. Kontaktusjelenségek

A határon túli regionális nyelvváltozatok a környezeti nyelv hatására a köznyelvtől eltérő szavakat, szóalakokat, szerkezeteket használnak. A nyelvi kontaktusok először a kétnyelvűek megnyilatkozásaiban jelentkeznek, hiszen a kétnyelvűeknek lehetőségük van arra, hogy két kód közül, két nyelv eszköztárából válasszanak, amikor ki akarnak fejezni valamit.⁹

A Felvidéken a szlovák nyelv hatása mutatható ki, Kárpátalján a rusziné, Erdélyben a románé, Vajdaságban a szerbé, a Drávaközben és Szlavóniában a horváté, a Muravidéken a szlovéné, az Őrvidéken pedig a németé.

A vajdasági magyar regionális köznyelv helyzete annyiban is sajátos, hogy a beszélők tudatában más nyelvváltozatokkal együtt helyezkedik el, elsősorban a magyar és a szerb köznyelvvél. A beszélőknek bizonyos esetekben a nyelvválasztással és a nyelvcserevel is szembe kell nézniük. A választás elsősorban a standard és a regionális nyelvváltozat között történik, olykor viszont a magyar és a szerb nyelv közötti relációra is kiterjed. Itt és a kontaktusjelenségeknek kitett többi régióban is a regionalitás mögött nemcsak nyelvjárásiasság húzódik meg, hanem interferencia is.

8. A nyelvjárásiasság megítélése

A nyelvjárásiasság megítélése országonként változik, kedvező esetben hozzájárulhat a vidék népességmegtartó erejének növeléséhez. A 20. század első évtizedeiben a városban élő svájci németek mindennapi érintkezésében kezdett visszaszorulni a nyelvjárásiasság, ugyanis akkoriban több németországi német került vezető beosztásba. A húszas évektől megváltozott a helyzet, a szóbeli érintkezésben a nyelvjárási, írott nyelvként pedig a német köznyelv lett ismét használatos. Ez napjainkban is így van. A svájci német tájszólások megközelítőleg sem kerültek annyira háttérbe, mint Magyarországon az ottaniak. Svájcban még napjainkban is szerepet kaphat a nyelvjárási beszéd, akár politikai vitafórumon, közéleti összejöveteleken, egyházi szertartásokon, sőt még a rádió- és televízió-műsorokban is.¹⁰

9. Idegen szavak felújítása

A vajdasági magyarok beszédében, olykor írásában is bizonyos szókészleti jelenségek fordulnak elő. Az egyik a szerb közvetítésű idegen szavak használata. Jellegzetesek a török és a francia nyelvből szerb közvetítéssel átvett szavak. A török nyelvből származik a *burek* (túróval, hússal, almával töltött sült tésztaféle), a *dzsezva* (hosszú nyelű kávéfőző ibrik), a *gyuvecs* (lecsófésél) stb., a francia nyelvből pedig a *dezsúrni* (ügyeletes), az *ekrán* (képernyő), a *guverner* (kormányzó), a *plakár* (beépített szekrény), a *svaler* (szerető) stb.¹¹

⁹ BENŐ A. (2008): *Kontaktológia. A nyelvi kapcsolatok alapfogalmai*. Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság.

¹⁰ SZABÓ J. (2000): Nyelvek és nyelvjárások Svájcban. *Magyar Nyelv*, 96. évf. 1. sz. 114.

¹¹ ŠKALIĆ, A. (1966): *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo, Izdavačko preduzeće „Svjetlost”.; ВУЈАКЛИЈА, М. (1980): *Лексикон страних речи и израза*. Београд, Просвета.

Olyan idegen szavak felújítására is felfigyelhetünk, amelyek a magyarban már régiessé váltak vagy elavultak, viszont a szerbben közkeletűek. Például: *komittens* (ügyfél), *diszkutál* (vitatkozik), *installatőr* (szerelő), *student* (egyetemi hallgató), *szuszpenzió* (felfüggesztés), *orgánium* (hatósági szerv) stb.¹²

10. Magyar szavak felújítása

A vajdasági magyar nyelvhasználatban néha régi magyar szavak felélesztésére is sor kerül. Ez történt abban az időben, amikor a *székváros* főnévvel kezdtek élni. A vajdasági magyar sajtó Újvidékre vonatkoztatja ezt a szóösszetételt. A székváros megnevezéssel régen az uralkodónak, a főhatóságnak, az egyházfőnek a székhelyéül szolgáló várost jelölték. Annak, hogy újságíróink felújították, az lehet az oka, hogy Újvidék székhelye ugyan egy nagyobb területnek, Vajdaság Autonóm Tartományak, mégsem nevezhető fővárosnak, mivel a főváros egy országnak a közigazgatási központja. Ezért vonatkozatható rá a székváros szó, amely régen főváros értelemben szerepelt ugyan, idővel azonban átadta helyét a főváros szónak, úgyhogy nyugodtan adhatunk neki *székhely*, *területi központ* jelentést. A *tanácsnok* szó is felújítás révén került a mai szóhasználatba. A vajdasági magyar sajtó a községi képviselő-testületek tagjait nevezi tanácsnoknak a szerb *odbornik* szó megfelelőjeként. A tanácsnok főnév már a 19. században és a 20. század első felében főleg olyan városi tisztviselőre vonatkozott, aki valamely ügyosztálynak az élén állt, és rangban a polgármester, illetve a helyettes polgármester után következett. Egy másik jelentése is kialakult, valamely közigazgatási testületnek, elöljáróságnak, képviselő-testületnek a tagját jelölte.¹³

11. Szópárhuzamok

Érdekesek azok a szópárhuzamok, amelyek egyes vajdasági és magyarországi megnevezések között vonhatók: siska – frufu, pikádó – darts, sztiropol – hungarocell, szárma – töltött káposzta, cimet – fahéj, celler – zeller, franciasapka – svájcisapka stb.¹⁴

Bizonyos esetekben ugyanaz a sajátos idegen szó különböző délvidéki régiókban bukkan fel hasonló jelentésekben. Például: *sank* (a német der Schanktisch nyomán terjedt el a délszláv nyelvekben, és került az adott régió magyar nyelvátvételébe). Vajdaságban italmérő pult, bárpult, söntés jelentésben él, a Muravidéken bárpult, étkezőpult; (a konyha és a nappali közötti) átadópult az értelme, Horvátországban bárpult, söntés; étkezőpult a jelentése, az Órvidéken pedig bárpultra, söntésre, konyhapultra mondják.¹⁵

¹² MOLNÁR CSIKÓS L. (2008): A mai magyar nyelvhasználat. In HÓDI É. szerk.: *Hűség az anyanyelvhez*. Ada, Szarvas Gábor Nyelvművelő Egyesület. 63.

¹³ MOLNÁR CSIKÓS L. (2015): A vajdasági magyar regionális köznyelv. In GASPARICS J. – RUDA G. szerk.: *Adalékok a délvidéki magyarok nyelvéhez és kultúrájához*. Pilisvörösvár, Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület. 70–71.; MOLNÁR CSIKÓS L. (1990): Neologizmusok a jugoszláviai magyar regionális köznyelvben. In *Élőnyelvi tanulmányok*. Budapest, Nyelvtudományi Intézet. 155–163.

¹⁴ MOLNÁR CSIKÓS L. (2011): A vajdasági magyar nyelvhasználat sajátosságai. In SZOTÁK Sz. szerk.: *Magyar nyelv és kultúra a Kárpát-medencében*. Dunaszerdahely – Alsóőr, Gramma Nyelvi Iroda – Imre Samu Nyelvi Intézet. 97–98.

¹⁵ MOLNÁR CSIKÓS 2008, 72–73.

12. Gazdagodás

A vajdasági magyar regionális köznyelven a gazdagodás jelei is megfigyelhetők, ez főleg újtásként jut kifejezésre. Az új formák és elemek közt megemlíthetjük többek között az *örökíró*t (amely a golyóstollnak felel meg, és némi túlzással az írószer tartós jellegét emeli ki a töltőtollal szemben, amelyből gyakran kifogy a tinta). A postai szóhasználatban elterjedt *irányítószám* megnevezés Vajdaságban született meg, a Jugoszláv Posta korábban bevezette használatát, a Magyar Posta a már kialakult megnevezést vette át a vajdasági magyar regionális köznyelvből. A *terménytőzsde* szó a szerb *produktna berza* mintájára alakult ki, a szocialista korszakban is használatos volt, azt a helyet, fórumot jelölik vele, ahol a mezőgazdasági termények árát a kínálat és a kereslet alapján kialakítják. A *pénz*el igények vállalkozást a szükséges pénzüsszeggel, anyagi eszközökkel ellát, finanszíroz értelemben való használatát is megemlíthetjük. Magyarországon is használatban van ez a szó, de rosszálló értelműnek vagy népnyelvinek számít.¹⁶

13. A regionális köznyelvek kutatása

A regionális köznyelviség jelensége és kutatása a 20. század hetvenes éveiben keltette fel a magyar nyelvtudomány néhány kutatójának érdeklődését. A regionális köznyelveknek egyre növekvő társadalmi szerepére, szociolingvisztikai jelentőségére elsősorban a magyar nyelvjárások atlaszának anyaggyűjtése és terepi ellenőrzése irányította rá a figyelmet. Azt tapasztalták, hogy a köznyelv egyre erősebben hat a nyelvjárásokra, emiatt átalakulnak, szürkülnek, sőt pusztulnak.¹⁷ A regionális köznyelvek sajátosságainak a számbavételét azért tekintették fontosnak a kutatók, mert a kiejtési norma kodifikálásának a megkönnyítését várták tőle.¹⁸ Azonban sem a regionális köznyelvek elfogadható feltérképezésére, sem a kiejtési norma átfogó rögzítésére nem került sor. Amikor kiderült, hogy mennyire nyelvjárásiasan beszélnek a magyar városok lakói, a vizsgálatokat leállították. Azóta csak néhányan és szórványosan foglalkoznak a regionális köznyelvekkel. Az egyik kutató például a szombathelyi regionális köznyelviséget vizsgálja.¹⁹

14. Nyelvtudat

Figyelemmel kell kísérni a regionális köznyelvek alakulását, megállapítva, hogy milyen fokú regionalitást értek el ezek a nyelvváltozatok. A regionalitást nem romlásnak kell tekinteni, hanem gazdagodásnak, hiszen a regionális köznyelv olyan nyelvváltozat, amely közelebb hozza a köznyelvet a beszélőkhöz.

¹⁶ MOLNÁR CSIKÓS 2008, 63.

¹⁷ IMRE 1979, 3.

¹⁸ IMRE 1979, 7.

¹⁹ HAJBA R. (2005): Regionális köznyelviség Szombathelyen. In VÖRÖS F. szerk.: *Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat*. Budapest–Nyitra–Somorja, Magyar Nyelvtudományi Társaság – Konstantin Egyetem – Fórum Kisebbségkutató Intézet. 89–95.

Erősíteni kell a regionális beszélők nyelvtudatát, ugyanis azzal, hogy tudatosává válik a nyelvhasználatuk, még inkább képesek lesznek arra, hogy elkülönítsék egymástól a köznyelvi és a regionális nyelvi sajátságokat.

Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a regionális nyelvváltozatok is értékesek. Ha a beszélők felismerik a regionális nyelvi sajátságok értékeit, úgy szívesebben fogadják el sajátjuknak a regionális nyelvváltozatot.

15. Összegzés

A vidék népességmegtartó erejének növelése nyelvpolitikai eszközökkel is lehetséges. A nyelvváltozatok iránti tolerancia szellemében a regionális köznyelveket is el kell fogadni. Ezek azért jöttek létre, mert a köznyelv integráló erőként hatott a nyelvjárásokra. Magyar regionális köznyelvek nemcsak Magyarországon jönnek létre, hanem az utódállamokban (Románia, Szlovákia, Szerbia, Ukrajna stb.) is. Az előbbieket általában nyelvjárási alapúak, az utóbbiaknak egyaránt lehetnek nyelvjárási és környezeti nyelvi sajátásaik. A nyelvet implicit és explicit norma is szabályozhatja. Implicit normát követ a népnyelv, a köznyelv viszont explicit norma alapján működik.

A regionális nyelvi sajátságok gyakran nyelvjárási eredetűek, a szóképzésben, a kiejtésben, a szóalakokban juthatnak kifejezésre. A határon túli regionális nyelvváltozatok a környezeti nyelv hatására is használnak a köznyelvtől eltérő szavakat, szóalakokat, szerkezeteket. A magyar nyelvnek határon túli régióiban a regionalitás mögött interferencia is meghúzódik. A nyelvjárásiasság megítélése országonként változik, kedvező esetben hozzájárulhat a vidék népességmegtartó erejének növeléséhez. A vajdasági magyarok beszédében szerb közvetítésű idegen szavak használata mutatható ki, még olyanoké is, amelyek a magyarban már régiessé váltak vagy elavultak, a szerbben viszont közkeletűek. A vajdasági magyar nyelvhasználatban néha régi magyar szavak felélesztésére is sor kerül. A vajdasági magyar regionális köznyelven a gazdagodás jelei is megfigyelhetők.

Mindenképpen szükség van a regionális köznyelvek kutatására, nem is annyira a kiejtési norma meghatározásához, mint a regionális beszélők nyelvi tudatának erősítése érdekében, és közvetve a vidék népességmegtartó erejének növelése céljából.

Felhasznált irodalom

- BENŐ A. (2008): *Kontaktológia. A nyelvi kapcsolatok alapfogalmai*. Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság.
- BERRUTO, G. (2012): *Sociolinguistica dell'italiano contemporaneo*. Roma, Carocci.
- HAJBA R. (2005): Regionális köznyelviség Szombathelyen. In VÖRÖS F. szerk.: *Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat*. Budapest–Nyitra–Somorja, Magyar Nyelvtudományi Társaság – Konstantin Egyetem – Fórum Kisebbségkutató Intézet. 89–95.
- IMRE S. szerk. (1979): *Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KISS J. (1994): *Magyar anyanyelvűek – magyar nyelvhasználat*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KISS J. (1995): A regionális köznyelviség mint kutatási probléma. *Magyar Nyelv*, 91. évf. 1. sz. 1–9.

- MOLNÁR CSIKÓS L. (1998): A középfok melletti -nál, -nél ragot helyettesítő -tól, -től rag régen és ma. In SÁNDOR K. szerk.: *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. 229–234.
- MOLNÁR CSIKÓS L. (1990): Neologizmusok a jugoszláviai magyar regionális köznyelvben. In *Élőnyelvi tanulmányok*. Budapest, Nyelvtudományi Intézet. 155–163.
- MOLNÁR CSIKÓS L. (2002): *Regionalitás és köznyelviség napjainkban. IV. Dialektológiai Szimpózium*. Szombathely, Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola. 189–192.
- MOLNÁR CSIKÓS L. (2008): A mai magyar nyelvhasználat. In HÓDI É. szerk.: *Hűség az anyanyelvhez*. Ada, Szarvas Gábor Nyelvművelő Egyesület. 60–77.
- MOLNÁR CSIKÓS L. (2011): A vajdasági magyar nyelvhasználat sajátosságai. In SZOTÁK Sz. szerk.: *Magyar nyelv és kultúra a Kárpát-medencében*. Dunaszerdahely – Alsóőr, Gramma Nyelvi Iroda – Imre Samu Nyelvi Intézet. 93–102.
- MOLNÁR CSIKÓS L. (2015): A vajdasági magyar regionális köznyelv. In GASPARICS Judit – RUDA Gábor szerk.: *Adalékok a délvidéki magyarok nyelvéhez és kultúrájához*. Pilisvörösvár, Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület. 68–74.
- Olasz: valójában hány nyelv?* (2011). Elérhető: www.nyest.hu/hirek/olasz-valojaban-hany-nyelv (A letöltés dátuma: 2016. 05. 08.)
- ŠKALJIĆ, A. (1966): *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo, Izdavačko preduzeće „Svjetlost”.
- ŠKILJAN, D. (1980): *Pogled u lingvistiku*. Zagreb, Školska knjiga.
- SZABÓ J. (2000): Nyelvek és nyelvjárások Svájcban. *Magyar Nyelv*, 96. évf. 1. sz. 109–120.
- ВУЈАКЛИЈА, М. (1980): *Лексикон страних речи и израза*. Београд, Просвета

A zene közösségmegtartó ereje

Vitkay Kucsera Ágota

„Legyen a zene mindenkié”
Kodály Zoltán

1. Bevezetés

Minden nép zenekultúrája a saját népzenejéből táplálkozik, s ezt a kincset minél korábban meg kell ismertetni a gyermekekkel, meg kell szerettetni velük, hogy később zenei anyanyelvükké váljon, beleivódjon a lelkükbe. Hatása megmutatkozik az ember nevelésében, az esztétikum iránti fogékonyságában, valamint abban, hogy tagjává váljon egy közösségnek. A magyar népzene zenekultúránk alapja és gyöngyszeme, amely szorosan fűződik lelkünkhöz, otthonunkhoz, hagyományainkhoz, múltunkhoz, történelmünkhöz, anyanyelvünkhöz és önmagunkhoz. Mint ahogy Kodály Zoltán mondta: „Nem lehet magyar, aki nem iszik a magyar kultúra csodaforrásából.”¹

A magyar népdal tükrözi történelmünket, nemzetünk múltját, szokásait dallamaiban, ritmikájában, szóhasználatában, a hozzájuk tartozó táncok jellegzetességében. Amikor népdalt éneklünk, őseink nyelvén szólunk, és egységben élhetjük meg saját egyéni identitásunkat családunk és nemzetünk összetartozását. Ezért a zenének külön feladata a közösség életerejének ápolása, a lélek erősítése. Mindez egy teljesebb emberi élethez vezet.

2. A magyar népdal léleknevelő ereje

A zenei nevelés léleknevelő erejéről már a görög filozófusok (Arisztotelész, Platón) is tudtak, és ezért fontosnak tartották. A zenének rejtett dimenziója van, ahol az ember lelki erőt kap, ahol a zene az ember lelkét megérinti. A zenei nevelés sokoldalúan fejleszti az ember képességeit, például élesíti a memóriát, fejleszti a koncentrációs képességet és az osztott figyelmet, csiszolja a felfogóképességet, gazdagítja a fantáziát, a lelkiegészség-megőrzésnek a preventív útját irányítja, növeli az önbecsülést, esztétikai öröm megszerzését biztosíthatja stb.

A zene a nonverbális kommunikáció eszközök közé tartozik. Amit szavakkal el nem mondhatunk, azt az éneklő ember sokkal mélyebb szinten képes közölni. A szavaknak sok esetben nincs erejük az ember szellemi élete felett, de amit az éneklés közvetít, arra

¹ SZEKFŰ Gy. szerk. (1939): *Mi a magyar?* Budapest, Magyar Szemle Társaság. 398.

az emberek nyitottak, befogadók, s az éneklésen keresztül motiválhatók, lelkesíthetők. Kulcsszerepe van itt az élménynek, amely a művészeti nevelés legfőbb összetevője. Az igazi élmény (átélés) elvezet a katarzishoz, amely képes a személyiséget formálni, életre szóló ráébredésekhez elvezetni. Továbbá a zene az ember közösség tagjává válásának az útja is. Visszaadni egy közösség életerejét a zene segítségével, azt, amit a kultúrájában megőrzött, segíteni kapaszkodót találni a kulturális gyökereit vesztett ifjúságnak, ez mind lélekerősítő tett, amely egy teljesebb emberi élethez vezet.

Kölcsönösen hatnak egymásra a zene, a hallgató és az előadó. Az ember személyes élmények során esztétikai értékekkel gazdagodik, képessé válik átélni a művészi alkotások által közvetített érzelmeket, indulatokat, gondolatokat. Az alkotások megismerése által pedig formálódik a tárgy- és környezetkultúrája, javul a véleményalkotó képessége.

A zenehallgatás/zeneprodukálás (előadás) hatása:

- önértékelést növel; a magasabb fokú önértékelés csökkenti a depressziót, szabályozza az érzelmeket (a hallgató azonosul a zenével vagy az előadóval),
- empatikus érzéseket idéz fel (kötődést – ha megosztjuk a zenei ízlésünket),²
- társadalmi kohézió és a hozzátartozás érzése.

A zene – a hallgatóra hatva – növeli és magasabb szintre emeli az önbecsülést, önbizalmat, önértékelést.³

A zenehallgatás és a zene előadása több szempontból fontos. Az úgynevezett empatikus hallgatás⁴ javítja a személyközi viszonyokat is; önmegerősítő hatású. A zenének társadalmi összetartó ereje van, összehangol, szinkronba hoz. Kulturális világnézetet tükröz. Pozitív hatással van az ember hangulatára,⁵ élvezetet, gyönyört, örömet okoz.

Történelmünk, nemzetünk múltja tükröződik a népdalokban, azok szóhasználatával, ritmikájával, dallamai fordulataival, a hozzájuk tartozó táncok karakterével. Amikor népdalt éneklünk, őseink nyelvén szólunk, egységben élhetjük meg saját egyéni identitásunkat családunk és nemzetünk önazonosságával.⁶ A lelki egészség alapvető összetevője az önazonosság bizonyossága, a valahova tartozás biztonsága, a közösségi lét megtartóereje, a kultúrába ágyazottság életelevensége.

² ELVERS, P. (2016): Songs for the Ego: Theorizing Musical Self-Enhancement. Hypothesis and Theory article. *Frontiers in Psychology*. Elérhető: <http://dx.doi.org/10.3389/fpsyg.2016.00002> (A letöltés dátuma: 2016. 09. 24.)

³ KRUEGER, J. (2014): Affordances and the Musically Extended Mind. Original Research Article. *Frontiers in Psychology*. Elérhető: www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2013.01003/full (A letöltés dátuma: 2016. 09. 24.)

⁴ ROBINSON, J. – HATTEN, R. S. (2012): Emotions in Music. *Music Theory Spectrum*, Vol. 34. No. 2. 71–106.

⁵ SAARIKALLIO, S. (2010): Music as Emotional Self-Regulation Throughout Adulthood. *Psychology of Music*, No. 39. 307–327.

⁶ *A magyar nevelés, a zenei nevelés prófétája: Kodály Zoltán* (2015). Elérhető: www.parlando.hu/2015/2015-3/Tunderkert.htm (A letöltés dátuma: 2016. 09. 24.)

3. A zene

„A zene, e sokrétűen bonyolult jelenség, nem származhat egyetlenegy forrásból, nem egyszerre született, nem találták fel valamikor, hanem a hangok és ritmusok lassú rendeződése révén öltött alakot az idők folyamán”⁷

Az első emberi csoport életében a zenélés nem önálló, művészi tevékenység volt, hanem nagyon szorosan összefüggött a közösség kultuszával.⁸ Az emberi hang volt a korai időszakban a dallamok megjelenési formája. Egészen a 19. századig a dallamok hallás útján terjedtek. Minden nép szájhagyomány útján továbbterjedő zenéjének a kutatása (beleértve a zenéhez kapcsolódó népszokásokat is) generációról generációra öröklődik.

A zene a nemzeti kultúra szerves részét képezi. Feladata a nép és a nyelv eredetének kísérése a nép életében, a közoktatásban, a művészetben és a társadalmi élet megnyilvánulásaiban.⁹

Egy közösség életében a zene kapcsán a következő kérdések merülhetnek föl:

- Mennyire fontos számára a zene?
- Mekkora a zeneszükséglete a közösségnek?
- Mennyire becsüli a zenét és mennyire törekszik a közösség vezető rétege terjeszteni azt?
- Milyen mélyen gyökerezik a zenei élet a társadalomban?
- Változott-e a zenei ízlés a megváltozott étellel?

4. Népzene

„A népzene nem holt tárgy. A népzene lélek, a népzene élő szervezet. Csak addig él, míg új alakulásokra képes, s éppen ez az örök változás az élete. Maga a dallam a népzene élő folyamatának csak pillanatnyi, egyik testté vált megnyilatkozása.”¹⁰

A népzene születésének ideális helye a városi kultúrától némileg elszigetelt falusi közösség. Ebben a közösségben a népdalok és táncok az ember életének minden szakaszában, gyermekkortól a halálig jelen vannak, határozott célt szolgálnak. A népzene azokat a dalokat öleli fel, amelyeket valamely földrajzi szélességi fokon élő nép ma is énekel vagy régebben énekelt. Megéneklük a falu életének jeles eseményeit, ünnepeit, egyéni történeteket, énekelnek munka közben, és ily módon viselik egy adott nemzet (azon belül is általában a paraszti lakosság) zenei stílusának sajátos bélyegét.

⁷ DARVAS G. (1977): *A totem-zenétől a hegedűversenyig*. Budapest, Zeneműkiadó.

⁸ ANTAL I. (2013): *A zene kialakulása, az első dallamok, a középkori Európa zenei formái és ismert hangszerei az 1400-as évekig*. Scholler 3 dolgozat. Elérhető: www.arsensis.hu/pdf/S3_13_AI.pdf (A letöltés dátuma: 2016. 09. 24.)

⁹ KODÁLY Z. (1952): *A magyar népzene*. Budapest, Zeneműkiadó Vállalat.

¹⁰ BERLÁSZ M. szerk. (1992): *Lajtha László összegyűjtött írásai*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 96.

A magyar népzene nemzetjelző, amely kimutatja a magyarság jellegzetes tulajdonságait, hangulatait, szokásait,¹¹ szerves hozzátartozója a falusi élet minden fontosabb mozzanatának – kollektív megnyilvánulást jelez. A magyar népzene elsősorban egyszólamú, énekelt zene. A népdal műfaját a szöveg és a dallam szerves kapcsolata teszi. A dallam és a szöveg egymástól el nem választhatók, osztatlan egységet képeznek. Népünk nem túlságosan hangszerkedvelő nép. Dalait nem kíséri hangszerrel. Hangszeres zenénkre az énekes zene hangszeres, díszített előadása jellemző. Hangszerek közül használja a maga készített hangszereket: doromb, kanásztülök, pásztorkürt, furulya, duda, citera vagy tambura, ritkábban a cimbalom, tekerő. De használnak gyári hangszereket: hegedű, klarinét, szárnykürt, nagybőgő, harmonika, szájharmonika. A hangszeres zenének több a hallgatója, mint az előadója. Az előadó fellép mint szólista vagy mint a zenekar tagja, míg a hallgató nem tartozik a passzív közönség közé, mert táncolhat is. Az énekhagyománynak részesei az aktív, önálló (vezető) vagy csoportban éneklő személyek és a passzív típusok, akik nem énekelnek, de hallgatják a dalokat.

Tartalmi szempontból a magyar népdalkincs a következő csoportokra bontható: alkalomhoz kötődő dalok, amelyek az emberi élet szakaszaihoz, fordulóihoz, az esztendő jeles napjaihoz, ünnepeihez kapcsolódnak, és az alkalomhoz nem kötődő dalok.

A legősibb réteg lényegében érintetlen maradt; ez az ázsiai őshaza dallamkincsét őrzi. Jellemzője az alapjában ötfokú hangkészlet (pentaton hangsor), az ereszkedő forma és dallamvonal, amelyben a versszak első két sora gyakran öt hanggal (egy kvinttel) feljebb jár a következő kettőnél. Előadásmódja hol a beszéd ritmusát követi (parlando), hol az előadó hangulata szerint lassul, gyorsul (rubato), hol meg táncosan kötött (giusto), főként a szabad előadásban gazdagon díszített. Ősi keleti örökség a kis hangterjedelmű, egy hangot ismételtető, hosszasan recitáló dallamtípus (például a siratók vagy a gyermekmondókák).¹²

Az ünnepekhez, szokásokhoz kötődő dallamok, históriás énekek, már nyugat-európai hatást tükröznek. Hangterjedelmük kibővül, hétfokúvá válik. Az általában páros ütemű dalok mellett megjelennek a 3/4-es és 6/8-os dallamok is.

5. A népzene fennmaradása és (át)változása

Az ősi parasztkultúrában gyökerező népkultúra egy úgynevezett átmeneti korban a városi műzene részévé (is) vált. Erre a korra a félművelt zeneélet jellemző: vannak zeneszerzők, akik nem teljesen írástudók, van már hangjegyzírás, de nincs, ki olvassa azt. Más írja a dalokat és más kíséretet. Ezt követően, ezek révén lett a népzene a magaskultúra része is.

A népzene kétféle anyagból tevődik össze és percről percre változik: egyik alkotóeleme a *népies műzene* (városi népzene), a másik pedig a *falusi népzene* (parasztszene).¹³ Parasztszenének nevezzük azokat a dallamokat, amelyek valamely nép parasztsztyárában terjedtek el (vagy valaha el voltak terjedve), és amelyek a parasztsztyárai zenei érzésének ösztönszerű kifejezői (városi kultúrától nem befolyásolt zene). Városi népzene (népies műzene)

¹¹ BATA A. (1992): *Álom, álom, édes álom*. Budapest, Corvina Kiadó.

¹² *A népzene* (2003). Elérhető: <http://hirmagazin.sulinet.hu/hu/civilizacio/a-nepzene> (A letöltés dátuma: 2016. 09. 24.)

¹³ BARTÓK B. (1981): *A népzeneről*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

nevezzük azokat az alkotásokat, amelyeket úriosztályból származó szerzők komponáltak. Nálunk ezeket a dalokat „magyar nóta” néven ismerik.

A régi dallamok megőrzése mellett, a 19. század második felében új stílusa született a népdaloknak. Bizonyos szempontból ez is őrzi a régi stílus elemeit (ötfokuság, kvintváltás), de sok benne a nyugat-európai, a műzenei hatás. Ugyancsak hat rá a 18. században kialakult népies műdal, a cigányzenészek előadásában terjedő hangszeres verbunkoszene. A népies műdal, a magyar nóta, főleg a felsőbb osztályok, a városi polgárság, nemesség körében vált olyan divatossá, hogy összemosódva a népdallal annak helyébe lépett.

A műdal hatása egyaránt gyarapítást és szegényedést is jelent. A kor ízlése egyszerűsítésre törekszik, a bonyolultabb ének ellen fordult s ezzel az énektudás alacsonyabb fokra merült (például kimaradnak a melizmatikus mozdulatok; a technika fejlődött, és emiatt elmaradt a közösségben való dalolás, tánc, zenélés). A falun élő népdal művészi értelmében nem egyenlő a városban kialakult műdallal, de szoros kapcsolatban állnak egymással.

A szellemi kultúrában sokféleképp keveredhet a régi az újjal. A 19. századi magyar nóták gyökerei és ágai, kapcsolatai a parasztdalhoz és a cigányprimás zeneszerzőkhöz, muzikális színészekhez, magyar zenét teremteni kívánó komponistákhoz fűződik. Ekkor még a középosztály nem ismerte a kottát. A zeneélete (még) a színhagyomány-kultúra formáit mutatta, s csak kivételesen nyúlt a hangjegyírás eszközeihez, ahogy tette például az egyházi énekeskönyvek esetében, amelyek kapcsán elmondható, hogy a nép a mai napig is színhagyomány alapján tanulja meg a dallamokat, s ekképpen tartja fenn az énekeket, holott ma már le vannak kottázva.

Az igazi népdal felfedezése a 19. században indult, amikor fokozódni kezdett a nemzeti öntudat. Így hatott Chopin alkotására a lengyel „népies” zene, Lisztre pedig Magyarország hasonló muzsikája. A magasabb műzenében úgyszólván mindig voltak népzenei hatások, például: Bach zenéjében a korál dallamok, Beethoven Pastoral-szimfóniájában az első tétel főtémájában felhasznált délszláv táncdallam, Liszt magyar rapszódiaja, Chopin Polonaise művei és egyéb lengyel karakterű alkotásai, valamint Erkel, Grieg, Smetana, Dvořák, Muszorgszkij és mások munkáiban hasonlóképp. Magyarországon Liszt és Erkel emelték a magyar nótát magasrendű zenei formák szintjére.¹⁴

A magasabb rendű műzene alkotói kitűnően használják fel a népdalokat, csakúgy mint a költők a népnyelvet. „A nótázva mulatás a közös sorsot, az érzelmek közös nyelvét jelentette.”¹⁵ A népzene a cigányzenével kapcsolatba kerülve jelent meg a városi zenében; a magaskultúrának pedig színművek és operettek (amely városi műfaj) révén lett része.

Manapság a magyarság romlatlan forrását a faluban kell keresni, igaz, hogy ott is megfigyelték a régi dallamokat ismerő öregek száma, megváltozott a paraszti élet, s az ősi dalok többé nem szerves tartozékai a mindennapoknak. Évről évre bizonyos hangszerek kikopnak a használatból, minden népdal veszít a sajátjaiból. A régi stílusfajtákat újak, keletkezőfélben lévők nyomják el. Nehezen lehet kideríteni egyes népdalok valódi eredetét a népek vándorlása, érintkezése és keveredése miatt, mivel kölcsönhatást gyakorolnak egymásra.

Első jelentős képviselője a magyar népzene felkutatásának Vikár Béla volt. Ő használt először fonográfot Európában a népzene rögzítésére. 1492 dallamot rögzített.

¹⁴ BATA 1992, 3.

¹⁵ BATA 1992, 34.

Legjelentősebb népzene gyűjtők és -kutatók Kodály Zoltán és Bartók Béla voltak, szűkebb hazánkban pedig Király Ernő. Az első tudományos mű 1924-ben jelent meg Bartók Bélától *A magyar népdal* címmel. 1953-ban alakult meg a Magyar Tudományos Akadémia Népzene kutató Csoportja, amely elkezdte rendszerezni az addig összegyűjtött anyagot.¹⁶

Tematikusan és dallamtípusok szerint rendszerezett népdalok:

- gyermekjátékok,
- jeles napok,
- lakodalom,
- párosítók,
- siratók,
- népdaltípusok.

6. Összegzés

A zene nagy hatással van a nemzeti hagyományok ápolására, a kultúra iránti nyitottság kialakítására, a tanulói önművelődés elősegítésére és a korszerű esztétikai szemlélet megteremtésére, valamint az egyetemes és a magyar kultúra értékei iránti érzékenység elmélyítésére. Mindezzel hozzájárul a nemzeti hovatartozásnak, a magyarságtudatnak a kialakításához, megerősítéséhez.

A magyar zene kialakulásának útját nem lehet különválasztani a nyelvnek és a népnek a fejlődésétől. Ahogy vándorolt és fejlődött a nép, úgy alakult a nyelve és a zenéje is. A népi éneklés, zenélés, a néptánc az utóbbi időben nagyobb tömegeket vonz, és megnőtt az igény a folklórkiadványokra, mindemellett a magyar zene határterülete szélesedett és kiterjedt a nyelvhatáron túlra is (elég például Sebestyén Márta és/vagy Lajkó Félix munkásságára gondolni). Ezért további kutatásokra, tudományos feldolgozásokra lenne szükségünk ahhoz, hogy választ kapjunk az olyan felmerülő kérdésekre, hogy például melyek a magyar zenei nyelv valódi gyökerei, régi jellemzői, melyek a ráöltött jövevénystílusok, oldalágak, kölcsöndalok.

Felhasznált irodalom

A magyar nevelés, a zenei nevelés prófétája: Kodály Zoltán (2015). Elérhető: www.parlando.hu/2015/2015-3/Tunderkert.htm (A letöltés dátuma: 2016. 09. 24.)

A népzene (2003). Elérhető: <http://hirmagazin.sulinet.hu/hu/civilizacio/a-nepzene> (A letöltés dátuma: 2016. 09. 24.)

ANTAL I. (2013): *A zene kialakulása, az első dallamok, a középkori Európa zenei formái és ismert hangszerei az 1400-as évekig*. Scholler 3 dolgozat. Elérhető: www.arsensis.hu/pdf/S3_13_AI.pdf (A letöltés dátuma: 2016. 09. 24.)

BARTÓK B. (1981): *A népzene ről*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

BATTA A. (1992): *Álom, álom, édes álom*. Budapest, Corvina Kiadó.

¹⁶ *A népzene* (2003). Elérhető: <http://hirmagazin.sulinet.hu/hu/civilizacio/a-nepzene> (A letöltés dátuma: 2016. 09. 24.)

- BERLÁSZ M. szerk. (1992): *Lajtha László összegyűjtött írásai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DARVAS G. (1977): *A totem-zenétől a hegedűversenyig*. Budapest, Zeneműkiadó.
- ELVERS, P.(2016): Songs for the Ego: Theorizing Musical Self-Enhancement. Hypothesis and Theory article. *Frontiers in Psychology*. Elérhető: <http://dx.doi.org/10.3389/fpsyg.2016.00002> (A letöltés dátuma: 2016. 09. 24.)
- FEHÉR A. (2008): Monográfia vagy „tudományos hitelű anyagközlés”? *Folkszemle*, 2008/november. Elérhető: http://folkradio.hu/folkszemle/feher_lajtha/index.php (A letöltés dátuma: 2016. 09. 24.)
- KODÁLY Z. (1952): *A magyar népzene*. Budapest, Zeneműkiadó Vállalat.
- KRUEGER, J. (2014): Affordances and the Musically Extended Mind. Original Research Article. *Frontiers Psychology*. Elérhető: www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2013.01003/full (A letöltés dátuma: 2016. 09. 24.)
- ROBINSON, J. – HATTEN, R. S. (2012): Emotions in Music. *Music Theory Spectrum*, Vol. 34. No. 2. 71–106.
- SAARIKALLIO, S. (2010): Music as Emotional Self-Regulation Throughout Adulthood. *Psychology of Music*, No. 39. 307–327.
- SZEKFŰ Gy. szerk. (1939): *Mi a magyar?* Budapest, Magyar Szemle Társaság.
- SZIGETHY G. szerk. (2003): *Bartók Béla a népzeneről*. Budapest, Neumann Kht. Elérhető: <http://mek.oszk.hu/05200/05222/html/index.htm> (a letöltés dátuma: 2016. 09. 24.)

A ki- és bevándorlás magyar szabályozása a 20. század elején

Sallai János

1. Bevezetés

A 18. századtól lezajlott első ipari forradalom, valamint a nagy francia polgári forradalom az élet minden területére hatást gyakorolt. Az új közlekedési eszközök (a vasút, a gőzhajó), illetve a morzetávíró, majd a telefon megjelenése felszámolta a kisteleplülések és városok között lévő távolságot. Ehhez kapcsolódott az emberek felvilágosodása, a sajtótermékek tömeges elterjedése és a kis nemzetek öntudatra ébredése. Ezek a tényezők mind-mind hozzájárultak ahhoz, hogy a korábbi feudális viszonyok között élő emberek, főleg a jobbágyok, majd a parasztok a jobb élet reményében elhagyják lakóhelyüket, esetleg országukat, és felkerekedve egy új, élhető lakóhelyet keressenek.

A Magyar Királyság lakosait – ha egy kicsit később is, de – a 19. században elérték ezek a változások. A reformkor, majd az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eredményeként a Kárpát-medencében is bekövetkeztek a változások, végbement a jobbágyfelszabadítás, vasutak épültek. Ám az átalakulás során az ország területén a sok törpebirtokosnak nem jelentett megélhetési lehetőséget a kis föld, amihez jutott. Csak az iparilag fejlett városokban és azok vonzáskörzetében jelentkezett érdemi fellendülés. Ennek következtében a szegényebb területekről elindult a vándorlás először a fejlettebb, munkát adó, ipari térségekbe, majd a sajtóból, rokontól szerzett értesülés alapján Amerika irányába.

A mai Magyarország a Kárpát-medencében ekkor meghatározó államalakulat része volt, ugyanakkor geopolitikailag sajátos helyzetbe került a nagy Orosz Birodalom és Nyugat-Európa közé. A nagy francia forradalom hatására először Európában, majd az egész világon a nemzetek, nemzetiségek az öntudatukra ébredtek, felerősödött a nacionalizmus, amelynek velejárója lett a pogrom, az idegenek iránti gyűlölet, elutasítás. (Mindez már akkor sem volt új jelenség a világtörténelemben.) Ennek következtében a 19. században többek között Oroszországban jelentős zsidóüldözésre került sor, amelynek következtében zsidók tízezrei hagyták el Oroszországot. Ami kivándorlás Oroszországból, az más államok szempontjából bevándorlás. Így ezek a kivándorló zsidó tízezrek többek között Galíciában és magyar területen jelentkeztek bevándorlókként.¹

¹ SALLAI J. (2015): Idegenrendészet (bevándorlás) szabályozása a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedeiben. In HAUTZINGER Z. szerk.: *Migráció és rendészet*. Budapest, Magyar Rendészettudományi Társaság Migrációs Tagozat. 145–161.

A fentiekből jól látható, hogy a 19. század második felében elindult a vándorlás a Magyar Királyságon belül a vidéki, szegény területekről az iparosított nagyvárosok felé, valamint később külföldre, főleg az amerikai földrészre, valamint kisebb lélekszámban Románia felé. Ugyanakkor az ország északkeleti, keleti határait elérte egy bevándorlási hullám Galícia, Oroszország irányából. A Magyar Királyság területéről való kivándorlást kezdetben főleg az itt settenkedő kivándorlási ügynökök katalizálták, illetve a már kint lévő rokonok segítették hírekkel, pénzzel, vonat- és hajójegyekkel. Kezdetben a kormányok ezen kivándorlási ügynökökben látták a fő ellenséget, ezért – véleményem szerint a probléma jelentőségét alulbecsülve – először a kivándorlás tekintetében az ügynökök² tevékenységének szabályozására született jogszabály. E szerint: „Kivándorlani szándékozókkal erre vonatkozó szerződéseket kötni, s általában a kivándorlást, akár egyes esetekben, akár üzletszerűleg bármi módon közvetíteni csak azoknak szabad, kik erre az alább meghatározott módon, a belügyministertől engedélyt nyertek.”³ Az már csak érdekesség a történetben, hogy a belügyminisztérium nem adott ki ilyen engedélyt, hogy ügynöki tevékenységet folytasson valaki.

A 19. század végén a bevándorlásnak nemcsak a gazdaságra gyakorolt pozitív hatása jelentkezett (például a munkaerőpiac kiegyenlítése), hanem negatív következményei is megjelentek. Az árnyoldalakra hívta fel a figyelmet Irányi Dániel, amikor a képviselőházban benyújtott irrományában a következőkről szólt: „*Magyarország* határai minden megszorítás nélkül nyitva állanak minden külföldinek. Senki sem kérdi tőle kicsoda, honnan jön, miért jött, miből él. Lehet becsületes ember – s a legtöbb az – de lehet gonosztevő is.” A törvényjavaslat benyújtásának indoklását még a következőkkel támasztotta alá: „Míg ellenben oly külföldieknek, a kik – mint számtalan példa mutatja – nem tisztességes életmódot folytatnak, hanem csalásból, uzsorából, mások tudatlanságának vagy nyomorának kizsákmányolásából élösködnek, vagy a kik a társadalom alapjainak fel-forgatására célzó vagy az állam biztosságát veszélyeztető anarchikus üzelmekben részt vesznek, letelepedését s itt maradását nemcsak kívánatosnak nem, de sőt egyenesen károsnak, veszélyesnek s anánlfogva törvényes utón megakadályozandónak tartom.” Ugyanez a javaslat kifogásolta, hogy a korábban hozott jogszabályok nem kellő eréllyel lépnek fel az országban valamilyen bűncselekményt elkövetett külföldivel szemben. A külföldiek által elkövetett bűnös cselekedetek közül korábban ugyan az 1883-as XXV. törvény az uzsoravétség elkövetőinek a kiutasítására intézkedik, de ez a politikusok és a polgárok körében nem jelentett kellő szigort, erélyt. S bár a benyújtott törvényjavaslat főleg a bevándorlási kérdéseket feszegette, ezzel közvetve kezdetét vette a kivándorlási törvény megalkotása is. A benyújtott törvényjavaslatot nem fogadták el. Az akkori politikai vezetés véleményem szerint jól látta, hogy nem ki- vagy bevándorlási problémát kell kezelni, hanem *a két kérdésre csak komplex válasz adható*, amely kapcsán mindenképp vizsgálni kell a határellenőrzés rendszerét és a kivándorláshoz szorosan kapcsolódó útlevéljogszabály meghozatalát. Így kézenfekvő volt a megoldás, hogy egy komplex törvénycsomagot nyújtson be a kormány, amelyben a ki- és bevándorlás és az útlevél, valamint a határrendőrségről szóló törvényjavaslatok⁴ szerepeljenek. Az már csak érdekesség, hogy ugyanebben az időben tárgyaltak a csendőrkörület-parancsnokságok fel-

² 1881. évi XXXVIII. törvénycikk a kivándorlási ügynökségekről.

³ 1881. évi XXXVIII. törvénycikk.

⁴ HAUZINGER Z. (2013): Az első idegenjogi törvény. In GAÁL Gy. – HAUZINGER Z. szerk.: *A modernkori magyar határrendészet százti éve*. Budapest, MRTT Határrendészeti tagozat. 179–192.

állításáról és a Halastó hovatarozása miatti vita rendezéséről szóló törvényjavaslatokról. A közben felerősödő kivándorlás⁵ az akkori politika fókuszpontjába került.

A két törvény közül a bevándorlás szempontjából meghatározó az 1903. évi V. törvény cikk a külföldieknek a magyar korona országai területén való lakhatásáról,⁶ amelynek általános indoklásából megtudhatjuk, hogy a közlekedés, a hírszolgálat és a posta segítségével nemcsak egyének, hanem csoportok is bátran felkerekedtek ebben az időben, és elindultak idegenbe szórakozni, pénzt keresni. Mivel ezek az emberek sokszor a fogadó állam törvényeit szokásait, nyelvét nem ismerték, ezért könnyen követtek el szabálytalanságot, bűncselekményt, amelyről könnyen ki is húzhatták magukat, ezért a fogadó államnak jobban oda kellett figyelnie az idegenekre. A törvény fő indoka, hogy „[f]ontos állami feladatot képez tehát, gondoskodni arról, hogy az állam területén megjelenő külföldiek éber figyelemmel kísértessenek, az állam közigazdasági viszonyaira, a közbiztonság és közrend érdekeire veszélyesek annak területéről idejében eltávolíttassanak, s így a letelepülésben megátoltassanak.”⁷ Mivel ez a feladat a határon kezdődik, ezért vált indokolttá egy új korszerű határrendészeti szervezet felállítása, amelyre később térek ki. Az új törvény megszületését a korábbi jogszabályok gyengeségei is indokolták. Túl sok idő állt rendelkezésre a külföldieknek a lakhatási kötelezettség bejelentésére (menetközben akár el is tudta hagyni az ország területét), amelynek intézésére jogosított községek pedig nem tudtak kellő számú szakembert foglalkoztatni. Az új törvény megalkotása szempontjából több ország bevándorlási törvényeit tanulmányozták, amelyek közül az USA törvényét nem vehették mintául, mert a magyar korona országainak a határain sűrű közlekedés bonyolódott le, míg az USA határai főként természetes akadályt képeztek. Ebből kifolyólag a Magyar Királyságban nem a határon építettek fel gátakat, hogy megállítsák a nemkívánatos idegenek bejövetelét, hanem az ország mélységében alakítottak ki fokozottabb ellenőrzéseket. Már a parlamenti vita során a törvény indoklását előadó Nyegre László mondataiból is jól kirajzolódott a fő szempont: „Nem lehet célja a bevándorlási kérdés rendezésének, hogy kínai falakkal vegyük magunkat körül a külföldiekkel szemben.” De megjegyezte az ügy előadója, hogy kínai falként kell emelkedni a külföldi elé, „aki az állam érdekeire hátrányossá válhat.” Még szemléletesebben fogalmazott akkor, amikor a törvényjavaslatot nem üldözésnek, hanem önvédelemnek minősítette a külföldivel szemben, vagyis az „védelme az állampolgárok, a társadalom érdekeinek”. Megemlítette még, hogy nagy gondot okoz a hazánk északkeleti részében beáramló galíciai zsidók és szeszcsempészek kezelése.⁸

A parlamenti vita során az ellenzék szerint a tárgyalt időszakban is rendelkezésre álltak jó törvények a kormány számára, hogy a külföldiek problémáit kezelje, de a kormány és hivatalai gyengesége miatt ezt nem tudták jól megoldani. A külföldiek főleg a kelet-magyarországi határterületeken jelentkeznek, ahol véleményük szerint a nagy távolságok révén, és amiatt, hogy egy járás sok településből áll, nem elegendő a huszonnégy órás

⁵ 1891-ben 33 ezer fő vándorolt ki, 1892-ben 35 125-re nőtt ez a szám. 1893-ban 22 996-ra csökkent, amelynek oka a kolerajárvány és a hamburgi irány letiltása volt. 1893–94-ben erősen visszaesett 8 044-re, közben megnőtt a Brazília és Argentína irányába Olaszországon keresztül kivándorlási hajlam. 1898-ban ismét növekedett, 22 082 főre, 1899-ben pedig már 43 394 fő hagyta el hazáját.

⁶ Lásd még GÖRBE ATTILÁNÉ ZÁN K. – TÁJOK P. (2010): Az idegenrendészeti szakterület tevékenységi stratégiája. *Rendészeti Szemle*, különszám. 203.

⁷ 1903. évi V. törvény cikk indokolása, külföldieknek a magyar korona országai területén való lakhatásáról.

⁸ *Országgyűlés képviselőházának naplója* (1902). X. kötet. Budapest, Athenaeum. 200.

bejelentkezési határidő. A törvényjavaslat hibájaként rótták fel, hogy az nem intézkedik azokról, akik a törvény hatálybalépése előtt telepedtek le az országban. Hiányolták a kormány statisztikai adatait, mert mint mondták, azt tudja a kormány, hogy hány kakas meg csirke van az országban, de azt nem, hogy hány csirkefogó.⁹

Az 1903. V. számot viselő, elfogadott törvénycikk az első átfogó idegenrendészeti törvénycikk, amely a külföldiek helyzetét szabályozza. A törvénycikk 1. §-a szerint a „[k]ülföldiek a magyar korona országainak bármelyik községében tartózkodhatnak.” Míg a 2. § 24 órán belüli bejelentkezétségi kötelezettséget írt elő a külföldi állampolgár számára, amelyet községekben körjegyzőnél, városokban a rendőrkapitányságokon kellett teljesítenie. Ha a külföldi az adott község területén kíván lakni, azt a megérkezésétől számított 15 napon belül be kellett jelenteni, amiről nyilvántartást kellett vezetni. A bejelentés során igazolnia kellett személyazonosságát, állampolgárságát, illetőségét, erkölcsi előéletét, továbbá azt is, hogy magát és családját tartósan miből tudja fenntartani. (Ezen kötelezettség alól az uralkodóház tagjai és a diplomáciai testület tagjai mentesültek.)

A törvény 8. §-a a rendőrséget feljogosította a bejelentkezési kötelezettség teljesítésének ellenőrzésére mind a magánházak, mind a szállodák esetén.

Nagyon szigorúan rendelkezett azokról a külföldiekről, akik a törvényben megfogalmazott kötelezettségeket nem teljesítették. A 10. § szerint: „Az a külföldi, a ki magát kellően nem igazolja, a maga és családja fenntartására szolgáló eszközöket ki nem mutatja, vagy a kinek az állam területén való tartózkodása az állam érdekeire, vagy a közbiztonságra és a közrendre nézve aggályos; az állam területéről a rendőri hatóság által bármikor kiutasítható, esetleg kényszer útján is eltávolítható.”

Az ismert belpolitikai csatározások, kormányváltások miatt az 1903-as V. törvénycikk életbeléptetésére csak később, 1906. március elsejével a 660. számú ME rendelettel került sor. Ennek szellemében a törvény végrehajtására adta ki a Belügyminiszter 90.000/1905 számú körrendeletét, amely valamennyi törvényhatóságra vonatkozott, Budapest és Fiume kivételével. A végrehajtási körrendelet az alábbiakról intézkedett:

- külföldiek bejelentéséről, akik újabb idő óta itt tartózkodnak,
- külföldiek bejelentéséről, akik régebb idő óta itt tartózkodnak,
- külföldiekről, akik bejelentési kötelezettség alá nem tartoznak,
- arról, hogy külföldiek kiutasítására a határrendőrségi kirendeltségek nincsenek feljogosítva,
- külföldiek nyilvántartásába utólag bevezetendő adatokról,
- külföldiek nyilvántartásához szolgáló nyomtatványokról.

A rendelet melléklete, részletes utasítása az alábbiakat tartalmazta:

- a törvény célja,
- a külföldiek bejelentkezési kötelezettsége,
- a hatóságok,
- a külföldi fogalmának meghatározása,
- a bejelentési kötelezettség terjedelme,
- a bejelentési lap kitöltése és továbbítása,
- a külföldiek nyilvántartása,

⁹ Uo.

- az állandóan itt tartózkodó külföldiekkel szemben követendő eljárás,
- a külföldiek nyilvántartásának ellenőrzése,
- kihágások és azok megtorlása,
- záró rendelkezések.

A külföldi tőke magyar területen való beruházása végett nagy számban dolgoztak külföldi szakemberek, munkások az ipar- és gyártelepeken, bányákban. A jobb áttekinthetőség és ellenőrizhetőség érdekében a 29.807/1906-os BM rendelet lehetővé tette az együttes nyilvántartást azon külföldiek számára, akiknek a munkaadói egyben a szállásadói is voltak: az adatokat egy „Nyilvántartási könyvben” vezethették. Ugyanebben a szellemben intézkedett a 34.283. sz. BM rendelet az üdülő, fürdőhelyeken tartózkodó külföldiek nyilvántartásáról. Ez esetben a fürdőbiztosra testálta a külföldiek nyilvántartását, aki a fürdőévad végén a helyi hatóságokhoz továbbította a nyilvántartást.

A parlamenti vitában többször megemlítették, hogy miközben itt az egy négyzetkilométerre jutó lakosok száma alig haladta meg az ötvenet, addig például Belgiumban ugyanez a szám kétszáz volt. Azaz a Magyar Királyság „vérszegény” létére mégis véradó volt, vagyis igen sokan, évente százezren hagyták el a területét.

A kivándorlás, munkaerő-áramlás árnyoldalairól készített belügyminisztériumi jelentés¹⁰ szerint a magyar lányok¹¹ főleg Észak-Németországba kérnek útlevelet pincérnőnek, de áldozatul esnek a prostitúciónak. A jelentés szerint a fehérrabszolga-kereskedelem a Magyar Királyságban gazdag területtel rendelkezett, amelyre rányomta még a bélyegét, hogy a magyar lányokat kedvelték Európában. Ezért a BM azon az állásponton volt, hogy meg kellene védeni őket, mert sok magyar lány áldozatul eshet és esik a nyugat-európai piacon. Sajnos Európában nagyon sok helyen – többek között hazánkban is – a leánykereskedelem, a prostitúció kezelése a helyi rendészeti szervek feladata volt, ezért nem alakult ki egységes fellépés.

Tömeges kivándorlás 1880–81-től indult a Magyar Királyságból, főleg a Felvidékről. A kialakult helyzet miatt Zemplén vármegye felirattal fordult az országgyűléshez, hogy a hadkötelesek, családapák, szabadságos katonák legalább egy évig ne kaphassanak útlevelet, a csábító ügynököket megbüntessék, a földadót csökkentsék, az uzsora büntény legyen, az ingó hitel bevezetésre kerüljön, a hadseregben szolgáló földműves katonák legalább fele évenként a nyári hónapban szabadságoltassék.¹² 1882 augusztusában memorandumot intézett az Országgyűlésnek az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, amelyben részletesen leírta a felvidéki kivándorlás okait, és javaslatokat tett az orvoslására.¹³

A felerősödő kivándorlás kezelésére először helyi (vármegyei) szinten reagáltak, így az 1880-as évek végén a vármegyék saját szabályrendeleteket alkottak a kivándorlás meggátolása érdekében. Később, 1887-től az útlevél nélküli kivándorlás megakadályozása érdekében csak olyan embereknek állítottak ki Amerika irányába szóló vasútjegyet, aki rendelkezett érvényes útlevéllel. A kivándorlásra csábítás azonban csak fokozódott az 1890-es években,

¹⁰ Belügyminisztériumi jelentés (1888). *Magyar Közigazgatás*, 28. szám, július 12.

¹¹ A Magyar Királyság területén folyó leánykereskedelem viszonylag egyszerű módon ment végbe. Ügynökök járták az országot, főleg a magyar vidéket, ahol a szebb lányoknak szakácsnői, pincérnői vagy más, művészi állást ajánlottak, majd elvitték őket, és nagyon sokakat közülük soha többé nem láttak viszont a lakóhelyükön.

¹² MNL: 150-1928-XI-8-szám nélkül 3610 cs. A magyar kivándorlás története.

¹³ Uo.

ezért a postai értékeket is ellenőrizték. 1890-ben a törvényhatóságok tömegesen fordultak a BM-hez a kivándorlás megakadályozása és a törvényes eljárás iránti utasítás érdekében.

A helyzet kezelésre Széll Kálmán, akkori belügyminiszter a következőképpen intézkedett körrendeletében: „a kivándorlást kényszereszközökkel megakadályozni nem lehet, mert ez ellenkezik az állampolgároknak általában elismert alapjogaival, de különben is azt tartja, hogy ezen baj gyökeresen csak helyes közgazdasági, és közigazgatási intézkedésekkel orvosolható, addig is míg ilyen intézkedések meg fognak tétetni, utasítást ad az ügynőkök nyomozására, a nyomtatványok és hirdetmények lefoglalására, megújítani rendeli a kiadott óvásokat, végül kimerítő útmutatást ad az útlevelek körül elkövetett visszaélések megátalására.”¹⁴

A 19. század utolsó éveiben a sajtóban és a hazai közéletben egyaránt folyamatosan közbeszéd tárgyát képezte az Amerikába¹⁵ való kivándorlás. A hazai alacsony keresetek, az egyenlőtlen fejlesztések miatt egyes vidékek ipar (munkahely) nélkül maradása és az Amerikából érkező hírek – főleg a hazautalások – mind arra biztatták a Magyar Királyság területén élőket, hogy a jobb élet és a munka reményében elhagyják a hazájukat. Mindemellett folyamatos vita tárgyát képezte, hogy a rendőrség¹⁶ milyen alapon akadályozza a kivándorlást, amikor leszállítva vonatokról, vagy vasúti állomásokon történő igazoltatás során visszairányítja az elutazni vágyókat. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy ekkor az ország elhagyása nem volt útlevélhez¹⁷ kötve. Ez indokolta később, hogy a ki- és bevándorlási törvény mellett az útlevélről szólót is megalkossák. Ezért tehát amikor a rendőrség minden egyéb indok nélkül megakadályozta a kivándorlást, jogtalanul korlátozta a polgárok szabad mozgás jogát.

Ugyanebben az időben a Magyar Királyság területén megnövekedett azoknak az ügynőköknek a száma, akik Amerikából érkezve, vagy megbízás alapján kivándorlásra csábították az olcsó magyar munkaerőt. A statisztikai adatokat ismerve azt lehet mondani, nagyon meggyőzőek, sikeresek voltak. Az USA statisztikai adatai szerint az 1880-as évektől 1901-ig a Magyar Királyság területéről a következő összetételben érkeztek bevándorlók. Összesen 774 ezer főről van feljegyzés, ebből nemzetiségekre lebontva:

- magyar: 180 ezer fő,
- tót: 441 ezer fő,
- horvát: 92 ezer fő,
- rutén, szerb: 49 ezer fő.

Jól látható, hogy az innen az USA-ba vándoroltak közül a tót nemzetiségűek voltak a legtöbben, amit egyértelműen a Felvidék elmaradottságával, iparának hiányával lehet magyarázni, és ez később a törvények parlamenti vitájában mindig visszatért.

¹⁴ 1900. július 5. 59207 sz. BM körrendelet.

¹⁵ 1875-ben körrendeletben értesítették a vármegyéket az USA bevándorlási törvényéről, amely szerint nem engedik be az USA-ba a súlyos bűntény elkövetésével vádolt személyeket, (kivétel politikai okok miatt) kéj-hölgyeket.

¹⁶ A magyar belügyminiszter a túl radikális eszközöket nem támogatta, de a rendőri ellenőrzést fokozta, és az osztrák kollégáját is erre kérte, hogy a kassai, oderbergi és gácsországi vasútvonalakon érkező, a határon átkelő személyekkel szemben szigorúan lépjenek fel.

¹⁷ *Magyar Közigazgatás* (1891. aug. 23.) 34. szám.

A kivándorlási statisztika mellett a korrektségéhez az is hozzátartozik, hogy megemlítsem a visszatértek számát, amelynek aránya évenként 8–12% között hullámzott. Ők voltak, akik vagy kiábrándultak, vagy már meggazdagodtak, vagy egyszerűen honvágyuk lett a családjuk és a hazájuk iránt, és visszatértek. Természetesen nagyon sokan a kivándorlók közül – például azok, akik pórul jártak, vagy karriert csináltak, vagy akiknek egyszerűen nem volt annyi pénzük, hogy a hajójegyet a visszaútra megvegyék – soha többé nem tértek vissza az óhazába. Az USA-ba történő jelentős (évi több tízezres) kivándorlás mellett Románia irányába is folyamatosan emelkedő létszámban vándoroltak ki, földrajzi adottságok miatt főleg Erdélyből a székelyek.

A fentiekből is jól látszik, hogy a kivándorlás területén jelentős számban felhalmozódott kérdések, problémák arra késztették a pártokat és a különböző civil társaságokat, hogy a közéletben egyre jobban jelen lévő kivándorlási folyamatot szabályozzák, lehetőség szerint csökkentsék. Az elkészült kivándorlási törvényjavaslatot a teljesség igénye nélkül a következőkkel indokolták:

- a korábbi jogszabályok hiányosak voltak, és nem tudták a kivándorlást megátolni.
- „Azonban bármilyen kitűnőek lesznek is nálunk a közgazdasági és ipari, tehát a megélhetési viszonyok, – azért mindaddig, míg a hazánkban és a tengerentúli államokban fizetett munkabérek között oly nagy lesz a különbség és az utazás pedig a közlekedési eszközök tökéletesedése s a szállítási költségek folyton kedvezőbb alakulása miatt oly kevés nehézséggel fog járni, mint jelenleg, – a kivándorlás meg nem szűnik, mert mindig lesznek a hazának olyan fiai, a kik nem elégednek meg itthoni keresetükkel, hanem jobbnak reményében elvándorolnak messze országokba.”¹⁸
- „A kivándorlási ügy rendezésénél tehát oda kell törekedni: hogy a kivándorlás úgy a köz-, mint magánérdekből bizonyos esetekben korlátoztassék; hogy annak jellege a munkakeresés legyen, és hogy a könnyelmű kivándorlás s a kivándorlásra való ösztönzés és csábítás minden neme meggátoltassék; hogy a kivándorlás oly helyekre irányítottassék, melyek úgy a kivándorlók, mint az állam érdekeiben legelőnyösebbeknek mutatkoznak és oly országoktól, melyekben a kivándorlók vagyona, vagy egészsége veszélyeztetik, a kivándorlás eltereltessék; hogy a kivándorlók szállításával foglalkozó vállalkozók és ügynökeik a hazai hatóságok által szigorú ellenőrzés alá legyenek vonhatók; hogy azoknak az államoknak, a hova a kivándorlás irányul, gazdasági, kereseti, éghajlati és egyéb viszonyairól megbízható értesülések szerezethessenek, s hogy az azokba kivándorolni szándékozók ezekről a viszonyokról már jó eleve tájékozást nyerhessenek; hogy a kivándorlók erre irányuló első lépésüktől kezdve, kivándorlásuk egész tartama alatt, sőt új letelepülésük helyén is, az állam gyámolításában, védelmében és oltalmában részesíttessenek; hogy a kivándoroltakban a magyar államhoz való tartozandóság s a hazaszeretet érzése állandóan fenntartassék, végül hogy a visszavándorlás elősegíttessék.”¹⁹

¹⁸ 1903. évi IV. törvénycikk indokolása a kivándorlásról.

¹⁹ 1903. évi IV. törvénycikk indokolása a kivándorlásról.

A benyújtott törvényjavaslat vitájára egy 1902. december 16-ai ülésen került sor, gróf Apponyi Albert elnöklete alatt. Az első szóra Kristóffy József részéről került sor, aki a Közigazgatási Bizottság álláspontját adta elő. Mellőzte a kivándorlás okainak részletes feltárását és a törvény szükségességének hangoztatását, mivel azt szerinte mindenki ismeri. „A nemzeti erők vérvesztése, amelyet a kivándorlás miatt eddig elszenvedtük egymagában elegendő” hogy a kérdéssel érdemben kelljen foglalkozni. A képviselő szerint a kivándorlás alap oka, hogy „a kivándorló lakosság elsősorban önmagának akar használni, hogy nagyobb igények mellett, és a messze távolban magának jólétet teremtsen. Ezt a jobblétre irányuló törekvést kényszereszközökkel meggátolni vagy megakadályozni nem lehet a modern állam hivatása, mert hiszen ezen eljárás a közszabadság elemi előfeltételeivel ütköznék össze.” Véleménye szerint a kivándorlásitörvény-javaslatnak a következő két alapeszméje van: az állam a kivándorlást meggátolni, megakadályozni nem akarja, nem láncolja erőszakkal a magyar földhöz a lakosokat; az állam a kivándorlást a közszabadság sérelme nélkül korlátozni, csökkenteni, irányítani akarja, az állam érdeke és biztonsága, továbbá az állam életének zavartalan működése miatt.

A képviselő véleménye szerint a „javaslat arra törekszik, hogy a kivándorlás úgy a köz-, mint a magánérdekből lehetőleg korlátoztassék, hogy annak jellege munkaszerezés legyen, és hogy a könnyelmű kivándorlás és a kivándorlásra való ösztönzés és csábítás minden neme meggátoltassék. Arra törekszik a javaslat, hogy a kivándorlás oly helyekre irányítassék, a melyek úgy a kivándorlónak, mint az állam érdekében a legalkalmasabbnak mutatkoznak, és a kivándorlás az országoktól, ahol a kivándorlók vagyona és egészsége veszélyeztetve van, eltereltessék. Arra törekszik a javaslat, hogy a kivándorlók szállításával foglalkozó vállalkozók, és azok meghatalmazottai, a hazai hatóságok legszigorúbb ellenőrzésének és vizsgálatának legyenek alávetve, arra törekszik a javaslat, hogy azon országoknak és államoknak, amelyekbe a kivándorlás irányul, gazdasági, kereseti, éghajlati és egyéb viszonyairól megbízható értesüléseket szereztesse és ezekről a kivándorlók jó előre értesítessék. Arra törekszik a javaslat, hogy a kivándorlók erre irányuló első lépésüktől kezdve, az egész tartalma alatt, sőt újabb letelepedésük helyén is, az állam gyámolításában, védelmében és oltalmában részesüljenek. Arra törekszik a javaslat, hogy a kivándorlottakban a magyar államhoz való tartozandóság, és hazafiság érzete állandóan fenntartassék, és végül arra törekszik a javaslat, hogy a visszavándorlás minden lehető módon és eszközzel előmozdítassék, és elősegítettessék.” A bizottság előterjesztője véleményem szerintem nagyon jól megragadta a kivándorlásitörvény-javaslat lényegét, talán nem véletlen, hogy nagy tetszésnyilvánítást váltott ki a képviselőház termében is.

A benyújtott törvényjavaslathoz nagyon sokan érezték szükségét, hogy hozzászóljanak, vagy hogy újabb módosító javaslatokat terjesszenek elő, amelyeket jelentős terjedelmük miatt nem idézek. A törvényjavaslat tárgyalása végén az elnök szavazásra bocsátotta a módosításokat, majd a kivándorlási törvényt a következő tartalommal fogadták el.

- A törvény meghatározta a kivándorló fogalmát.²⁰

²⁰ „E törvény alkalmazása szempontjából kivándorlónak tekintetik az, aki tartós keresete céljából bizonytalan időre – külföldre távozik.” (1903. évi IV. törvénycikk a kivándorlásról 1. §).

- Felsorolta azokat a korlátozásokat,²¹ amelyek esetén nem vándorolhat ki a magyar állampolgár.
- Útlevel nélkül nem lehet kivándorolni.
- A kormány köteles a kellő útbaigazítást a kivándorlónak megadni, és joga van bizonyos országokba a kivándorlást korlátozni.
- A vállalkozók, és ügynökök tevékenységét miniszteri engedélyhez²² és 10 ezertől 100 ezer koronáig terjedő biztosítékhoz kötötte. Működésüket a miniszter ellenőrizheti és engedélyüket be is vonhatja.
- A kivándorlóval a szállító köteles szerződést kötni, amelyben fel kell tüntetni a szállítás irányát, útvonalát, vasúton az osztályt, hajón az elfoglalható tért és a viteldíjat. A szállítót teljes felelősség terheli. (Például betegség, elhalálozás esetén.) A használatban lévő hajónak kifogástalannak kell lennie.
- A törvény kivándorlási alapot hozott létre.
- Felállította a Kivándorlási Tanácsot. Továbbá rendelkezett a kivándorlási biztos hatásköréről.
- Rögzítette a büntető határozatokat.
- A törvény a 34. § értelmében létesítendő kivándorlási alap céljaira az 1903. évre 80 ezer koronát engedélyezett.
- A törvény életbeléptével az 1881. évi XXXVIII. tc. és a kivándorlásra vonatkozólag kiadott összes rendeletek hatályon kívül helyezték, és a törvény életbe léptetése idejének megállapításával és végrehajtásával a belügyminisztert bízták meg.

A bevezetőben is jelzett nagy mértékű öltött kivándorlás és a szomszédos országokból történő beáramlás kezelésére a kormány egy új, európai értelemben modern határrendészeti szerv, a határrendőrség felállítását mellett döntött 1903-ban, amelynek megszervezésére, felállítására 1906-ban került sor. A határrendőrség jelentősen kivette részét az illegális kivándorlás megakadályozásából, a kivándorlók ellenőrzéséből.

²¹ „A kivándorlás tekintetében a következő korlátozások állnak fenn:

a) azok, a kik a véderőtörvényen alapuló állítási vagy szolgálati kötelezettség alatt állnak, csak az erre illetékes hatóságoktól nyert engedéllyel vándorolhatnak ki;

b) azok, a kik ellen szabadságvesztéssel büntetendő cselekmény miatt bűnvádi eljárás van folyamatban, nemkülönben az elítéltek a büntetés végrehajtása előtt nem vándorolhatnak ki;

c) kiskorúak csak atyjuk vagy gyámjuk által írásban adott és hatóságilag hitelesített beleegyezés mellett s a 15 éven alóli férfiszemélyek és a kiskorú nőszemélyek ebben az esetben is csak úgy vándorolhatnak ki, ha megbízható, felnőtt személy kíséretében utaznak s rendeltetési helyükön elhelyezésükről gondoskodva van; nem vándorolhatnak ki továbbá:

d) azok a szülők, a kik 15 éven alóli gyermeküket itthon hagyni szándékoznak, a nélkül, hogy azok kellő gondozását biztosították;

e) azok, a kik a rendeltetési helyig való utazáshoz szükséges pénzüsszeggel nem bírnak, vagy azon feltételeknek, a melyek abban az államban, hová kivándorolni akarnak, a bevándorlásra vonatkozólag meg vannak szabva, meg nem felelnek;

f) végül, a kik részére valamely külállam kormánya, vagy valamely gyarmatosító vagy hasonló társulat vagy magánszemély által tervezett telepítés céljából egészen vagy részben ingyenes szállítás, vagy a szállítási költségek előlegezése helyzetetett kilátásba.” (1903. évi IV. törvénycikk a kivándorlásról 2. §).

²² Az első engedélyt a liverpooli Cunard Line Steamship Co. kapta, amelyet a magyarok a kimondhatatlan neve miatt csak Gúnár Linának neveztek el. 1903. nov. 14-én indult az első járat Fiuméből az USA-ba.

A kivándorlás szabályozásához nagy szükség volt az útlevétörvény megalkotására, amelyben rendezett kérdések szintén először kerültek törvényi szinten szabályozásra.

A 20. század elején, 1903-ban megszületett bevándorlási törvény 1954-ig volt hatályban, tehát kiállta az idők próbáját, többek között több forradalmat és két világháborút. Ezzel ellentétben a hatályba lépett kivándorlási törvény a tapasztalatok szerint nem csökkentette a kivándorlási kedvet. Az említett időszakban csak Amerikába vándorolt ki:

- 1900. évben 54 767 fő,
- 1901. évben 71 474 fő,
- 1902. évben 91 762 fő,
- 1903. évben 119 944 fő,
- 1904. évben 97 340 fő,
- 1905. évben 170 430 fő,
- 1906. évben 185 337 fő,
- 1907. évben 203 332 fő.

Az adatokból jól látszik, hogy az első kivándorlási törvényt követően nemhogy csökkent volna, hanem jelentősen növekedett a kivándorlás a Magyar Királyság területéről. Ismerve a 19. század utolsó évtizedeinek statisztikai adatait megállapítható, hogy az akkori kivándorlást mérsékeltnek lehet minősíteni a 20. század első évtizedéhez viszonyítva. A jelentős kivándorlás mind nemzeti, honvédelmi, mind közgazdasági (például adófizetés) szempontjából aggasztó mértéket öltött. Így érthető, hogy a kormányzat 1908-ban ismét napirendre vette a kivándorlás kérdését. Bár az 1903. IV. törvénycikk kiindulási pontja és célzata elvileg helyes volt, a törvény életbe léptetését követő időszak tapasztalatai (főleg a kivándorlási kedv fokozódása) azt indokolták, hogy nem elég a törvénycikk módosítása vagy rendeletek kiadása, hanem *egy új törvény megalkotása szükséges*. Miközben pedig a törvényjavaslat indoklása is rögzítette, hogy a kivándorlás fokozódása nem az 1903. IV. törvénycikk miatt következett be, annak főleg erkölcsi és anyagi okai voltak.

A betervezett új kivándorlási törvény nem az anyagi, szociális helyzettel, hanem a kivándorlás szabályozásával foglalkozott. *A törvény indoklása egyben az előző, 1903-as törvénycikk kritikája is*. E szerint a következő fő indokai voltak az új kivándorlás szabályozásának:

- *Az 1903-as kivándorlási törvénycikk már a kivándorló fogalmát hiányosan állapította meg*. E szerint a kivándorló: „tartós kereset céljából bizonytalan időre” külföldre távozó személy volt. E fogalom szerint a meghatározott időre s az évszaki munkára távozók (például az Erdélyből Romániába idénymunkára szerződők) többnyire egészen elkerülték a hatósági ellenőrzést.
- A kivándorlás tekintetében az 1903-as törvénycikk 2. §-a szerint megállapított korlátozások a szerzett tapasztalatok szerint elégteleneknek mutatkoztak. „A mindkét nembeli kiskorúak feltűnően nagymérvű kivándorlása ellen lehetőleg védekeznünk kell. A kiskorú férfiszemélyek kivándorlásának az eddiginél szigorúbb korlátozása különösen az állítási és szolgálati [honvédelmi – S. J.] kötelezettség teljesítésének biztosítása végett szükséges. A családfenntartók

kivándorlásának megszorítását pedig erkölcsi szempontok, az itthon hagyott gyámoltalan családtagok létfenntartási érdekei követelik.”²³

- A szállító vállalkozókra és meghatalmazottakra, a fiókirodákra, valamint a kivándorlási útvonalra vonatkozó jelenlegi törvényes rendelkezések szintén kevésnek bizonyultak. Ennek fő oka, hogy a Magyar Királyság csak egy kikötővel (Fiume) rendelkezett. Így a kivándorlás csak ebbe a kikötőbe való terelése nem bizonyult jó gyakorlatnak. Bármennyire is sok ügynököt bírságotlalt meg, ez a kivándorlást nem csökkentette. Ezért az új törvény „[e]gyfelől biztosítani kívánja azt, hogy mindazok a vállalkozók, kik vándorlók szállításával foglalkoznak, ehhez az engedélyt – minden felesleges akadály elhárításával – tényleg meg is szerezhessék. Másfelől a vállalkozók, illetőleg alkalmazottjaik működésének körét megszorítani és a visszaélések meggátlását célzó tilalmakat szaporítani s a hatósági ellenőrzést az egész vonalon hatályosabbá tenni törekszik.”²⁴ Továbbá az új szabályozás szerint: „minden vállalkozó csak Budapesten, ezenkívül pedig csupán a hazai tengeri kikötőben és vasúti állomással bíró határszéli városokban (községekben) állíthatna fel – belügyminiszteri engedéllyel – egy-egy kivándorlási irodát; a külföldi vállalkozónak pedig megengedhetné a belügyminiszter, hogy a szállítási szerződéseket saját külföldi irodájában köthesse meg, feltéve, hogy magát a magyarországi kivándorlás tekintetében a magyar törvényeknek kifejezetten aláveti.”²⁵
- Az 1903. évi IV. törvénycikk annak megsértőivel szemben nem kellő szankciót²⁶ alkalmazott. Az új törvény egyik elsőrangú feladatának tekintette, hogy „az összes előfordulható visszaélések szigorú megbüntetéséről gondoskodás történjék, s hogy ezek súlyosabb fajtái, különösen a legveszedelmesebb típusok: a kivándorlásra csábítás és a jogtalanul szállítás vétségé, sőt bizonyos esetekben büntetné minősítették.”²⁷
- Az 1903. IV. törvénycikk egyik számottevő hiányossága, hogy a kivándorlási tanács szervezetét és hatáskörét nem megfelelően állapította meg. Továbbá igényként merült fel, hogy a kivándorlás ügyébe az Országgyűlés még nagyobb mértékben betekinthessen.

A fentiek mellett – az 1903. IV. törvénycikk alapelveit helyesnek tartva – a politikai vezetés úgy vélte, hogy állami érdek fűződik ahhoz, hogy a magyar állampolgárokat a kivándorlás alatt a külföldi hajótársaságok hiénáitól, az ügynököktől megvédje. A korábbi törvényben rögzített fiumei fő irány, a New York–Fiume hajójárat privilégiumának biztosítása már a kezdettől fogva nem volt betartható. Főleg azért, mert a kivándorlók nagy számával szemben igen kevés hajójáratot tudtak indítani, továbbá az amerikai rokonok a családtagjaiknak

²³ 1909. évi II. törvénycikk indokolása.

²⁴ 1909. évi II. törvénycikk indokolása.

²⁵ 1909. évi II. törvénycikk indokolása.

²⁶ Az ekkor még érvényben lévő törvény a kivándorlási törvénybe ütköző összes büntetendő cselekményt csupán kihágásnak minősítette, tehát a legsúlyosabb természetű visszaéléseket is legfeljebb két hónapi elzárással és 600 korona pénzbüntetéssel sújtotta.

²⁷ 1909. évi II. törvénycikk indokolása.

más külföldi hajójáratokra²⁸ küldtek jegyeket, amiket a magyar hatóságok elkoboztak. Az emiatt százával érkező panaszok hatására a magyar belügyminiszter engedélyezte a külföldi hajójáratokon való kivándorlást. Azzal viszont, hogy a magyar kivándorlók a fumei irány helyett nyugat-európai hajójáratokon vándoroltak ki, kikerültek a magyar hatóságok látóköréből, így az ügynököknek a csábítási célpontjaivá váltak.

A parlamentben Andrassy Gyula belügyminiszter 1908. május 9-én, szombaton nyújtotta be az új kivándorlásitörvény-javaslatot,²⁹ amelyhez a Kivándorlási Bizottság a következő véleményyt csatolta:

- „Az új javaslat, szemben a múlttal, [az 1903-as IV. törvénnyel – S. J.] szabatosabban állapítja meg a kivándorlónak fogalmát. Szaporítja a kivándorlásnál tekintetbe jövő korlátozásokat. Védekezik nevezetesen a kiskorúak, a katonakötelezettek és családfenntartók kivándorlása ellen.
- A jelenleg érvényben levő törvénnyel [1903-as IV. törvénycikk – S. J.] sok tekintetben, ellentétben szabályozza a szállító vállalkozók s meghatalmazottaik jogviszonyait, új alapokon szervezi a kivándorlási tanácsot, a mely a régi törvénynek tökéletesen holt intézménye volt.

Gonddal, körültekintéssel s a gyűjtött, sajnos elég bő és szomorú tapasztalatok felhasználásával részletezi a büntetendő cselekvényeket s felemeli az elfogadható határig a kiszabandó büntetéseket. Sok tekintetben beavatkozást vagy legalább betekintést enged az országgyűlésnek a törvény végrehajtásába akkor, a midőn kötelezővé teszi a kormányra nézve, hogy például a szállító vállalkozóknak adandó engedély, valamint ennek megvonása az országgyűlésnek bejelentessék, sőt a kivándorlási tanácsot nagy részben az országgyűlés kiküldötteiből kívánja összeállíttatni.”³⁰

²⁸ „A »Red Star Line« (Vörös Csillag Vonal) királyi belga postagőzhajózási társaság volt, mely Antwerpen és New York, illetve Antwerpen és Kanada között közlekedtetette hajóit. Bécsi kirendeltségének 1907. évi nyomtatványa szerint Béctől New Yorkig a hajójegy ára középfedélzeten, vagyis harmadosztályon 231 koronába került, teljes ellátással a vasúton és a gőzhajón.

A vonat Bécsből négy-öt nappal a hajó indulása előtt szállította az utasokat a kikötőig. Szentgotthárd környékéről a Fehring, Feldbach, Graz útirányt javasolták Bécs felé. Bécsben a pályaudvarra való megérkezéskor egy zöld cédulát kellett láthatóan viselni az utasnak. A bécsi iroda a vasútállomással átellenben, a Wiedener Gürtel 20. alatt volt. A társaság figyelmeztette az utast, hogy »útközben ne álljanak semmi ismeretlen személyekkel szóba, nehogy rossz kezekbe kerüljenek«. A konkurencia ugyanis szintén az állomás közelében nyitott irodát. Például a francia »Compagnie Générale Transatlantique« dupla csavarú gyorsgőzhajó társaság, mely Le Havrétól New Yorkig hat-hét nap alatt vállalta az utasok szállítását. Magyar nyelvű prospektusuk 1907. évi árajánlata Béctől New Yorkig harmad osztályon: tizenkét éven felüli felnőtt 215 korona, tíz-tizenkét év közötti gyermek 130 korona, négy-tíz év közötti gyermek 107,50 korona, egy-négy év közötti gyermek 85 korona és tizenkét hónapnál fiatalabb csecsemő 24 korona. Indulás Bécsből nagyobb társasággal minden hétfőn és kedden. Húsz korona előleget kellett fizetni, a vasúti és a hajójegyet Bécsbe érkezéskor kapták meg. A társaság figyelmeztette az utasokat, hogy »célszerű legalább 321 koronát magával vinni, hogy 50 korona maradjon, mert nem lehet tudni, kap-e mindjárt munkát vagy esetleg egy pár napig várnia kell rá«. A társaság »címjegyét« Bécsben az utasnak a kalapjára vagy a mellére kellett tűznie. Az állomásról egy egyfogatú vagy kétfogatú kocsit ingyen az ügynökségre vitte az embereket.” Elérhető: www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Felsoszolnok/pages/009_amerika.htm (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.)

²⁹ Iromány 1908. 818 sz., 914 sz.

³⁰ 914. szám. iromány A *kivándorlási bizottság* jelentése a magyar királyi belügyminiszter által benyújtott, „a kivándorlásról” szóló 818. számú törvényjavaslatához.

Az 1909. szeptember elsején hatályba lépett kivándorlási törvény tartalmi kivonata a következő.

A törvény 1. §-a a kivándorló fogalmával indít, amely szerint tehát „kivándorlónak tekintendő az, a ki tartós kereset céljából külföldre távozik.” Így nem tekintette a törvény kivándorlónak azt, aki tanulási, szórakozási (turisztikai) vagy üzleti céllal járt külföldre.

Az 1909. II. törvénycikk a korábitól (1903-as) eltérően, szigorúbban lépett a kivándorlás korlátozásában, és a következő esetekben tiltotta meg a kivándorlást:

- atyai hatalom alatt álló kiskorúak atyjuk nélkül csak atyjuknak írásban adott és hatóságilag hitelesített, a gyámság alatt lévők pedig gyámjuknak gyámhatóságilag jóváhagyott beleegyezése mellett, s ezenfelül mindkét esetben csak akkor vándorolhatnak ki, ha igazolva van, hogy rendeltetési helyükön való elhelyezésük biztosított.³¹
- Férfiszemélyek azon évi január hó 1-től kezdődőleg, amelyben tizenhetedik életévüket betöltik, addig, míg a véd törvényen alapuló állítási vagy szolgálati kötelezettség alatt állnak, csak a belügyminiszternek a honvédelmi miniszterrel egyetértőleg írásban kiadott engedélye alapján vándorolhatnak ki. Az engedély csak akkor adható meg, ha a folyamodó a belügyminiszter által 100-tól 1000 koronáig terjedhető összegben megállapított óvadékot magyar koronaértékben előzetesen leteszi.³²
- Azok, akik ellen szabadságvesztéssel büntetendő cselekmény miatt büntető eljárás van folyamatban, továbbá a szabadságvesztésre vagy pénzbüntetésre elítéltek a büntetés végrehajthatósága idejében;
- azok a szülők, akik tizenhat éven aluli gyermeküket otthon hagyni szándékoznak anélkül, hogy állandó gondozásukat kellően biztosították volna;
- azok, akik otthon maradó, keresetképtelen és így segélyükre utalt hozzátartozójuknak kellő ellátásáról nem gondoskodtak;
- azok, akik a rendeltetési helyig való utazáshoz nem rendelkeznek a szükséges pénzüsszeggel, vagy nem felelnek meg azon feltételeknek, amelyek abban az államban, hová kivándorolni akarnak, a bevándorlásra vonatkozólag meg vannak szabva;
- akik részére valamely külállam kormánya vagy valamely gyarmatosító vagy hasonló társulat vagy magánszemély által tervezett telepítés céljából egészen vagy részben ingyenes szállítás vagy a szállítási költségek előlegezése helyeztetett kilátásba;
- akik külföldről államköltségen szállítottak haza, s a szállítási költséget meg nem térítették;

³¹ Kiskorú nők és 16 éven aluli férfiszemélyek szülőik egyike nélkül csak akkor vándorolhatnak ki, ha az előbbi bekezdésben felsorolt feltételeken kívül az is igazolva van, hogy rendeltetési helyükig teljesen megbízható felnőtt személyek kíséretében utaznak.

³² Az óvadék bevontatik, ha önhibája miatt az illető útlevele érvényességének leteltéig haza nem tér. „A minisztérium a védköteles nagyobb arányú kivándorlása esetén az ezen pont első bekezdésében megjelölt férfiszemélyek kivándorlását egy-egy évre általában vagy egyes törvényhatóságokra nézve megtilthatja. E tilalomról az országgyűlésnek jelentést kell tennie.” 1909. évi II. törvénycikk a kivándorlásról 2. § b) pont.

- akik a kivándorlásban egyéb törvények rendelkezései értelmében korlátozva vannak.³³

A fenti korlátozások részletes útmutatóját a végrehajtási utasításban dolgozták ki. A törvény a honvédelmi és a nemzeti érdekek maximális figyelembevételével, jól látható, hogy adminisztratíván akadályozni kívánta a kivándorlók körének szűkítésével a kivándorlást.

2. Összegzés

A fenti két (a második kivándorlási törvény miatt három) törvény történetében meghatározó volt az 1914-ben bekövetkezett első világháború, amely maximálisan korlátozta a külföldiek (főleg ellenséges országok állampolgárainak) mozgását.

Felhasznált irodalom

1881. évi XXXVIII. törvénycikk a kivándorlási ügynökségekről.
1900. július 5. 59207 sz. BM körrendelet.
1903. évi 39334 sz. BM rendelet.
1903. évi IV. törvénycikk a kivándorlásról, annak indoklása.
1903. évi V. törvénycikk külföldieknek a magyar korona országai területén való lakhatásáról, annak indoklása.
1903. évi VI. törvénycikk az útlevélügyről, annak indoklása.
1903. évi VIII. törvénycikk a határrendőrségről, annak indoklása.
1906. évi 82.218. sz. BM rendelet a bevándorlási statisztikai adatgyűjtésről.
1909. évi II. törvénycikk a kivándorlásról, annak indoklása.
90.000/1905 sz. BM körrendelet. Utasítás „külföldieknek a magyar korona országai területén való lakhatásáról” szóló törvény végrehajtásához.
914. számú iromány, *A kivándorlási bizottság jelentése a magyar királyi belügyminiszter által benyújtott, „a kivándorlásról” szóló 818. számú törvényjavaslathoz.*
A magyar szent korona országainak kivándorlása és visszavándorlása 1899–1913 (1918). *Magyar Statisztikai Közlemények.* Új sorozat, 67. köt. Budapest, M. K. Központi Statisztikai Hivatal.
Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója X. kötet. Budapest 1902.
Az Észak-Amerikai Egyesült Államok 1903. évi március 3-iki bevándorlási törvényének kivonata. Melléklet a 30.334/1903. sz. BM. körrendelethez.
Az igazságügyi bizottság jelentése „a kivándorlás szabályozásáról” szóló törvényjavaslat tárgyában. Budapest 1902. első melléklet a 238. számú irományhoz.
Utasítás a kivándorlásról szóló 1909. II. törvény végrehajtás tárgyában, 57.000/1909 BM rendelet
BODA J. – SALLAI J. (2016): A belügyminisztérium feladatrendszerének változásai 1848–1959 között. *Nemzetbiztonsági Szemle*, IV. évf. 1 sz. 4–17.
FÓRISZ S. (2015): Rendészet, határrendészet. *Belügyi szemle*, 12. sz. 106–128.

³³ 1909. évi II. törvénycikk 2. § a)–i) pontok.

- GÖRBE ATTILÁNÉ ZÁN K. – TÁJOK P. (2010): Az idegenrendészeti szakterület tevékenységi stratégiája. *Rendészeti Szemle*, 2010. különszám. 200–216.
- HAUTZINGER Z. (2016): *Idegen a büntetőjogban*. Pécs, AndAnn Kiadó, 2016. 184.
- HAUTZINGER Z. (2016): *Személyenyek a migráció szabályozásáról*. Pécs, AndAnn Kiadó. 65.
- HAUTZINGER Z. (2013): Az első idegenjogi törvény. In GAÁL Gyula – HAUTZINGER Z. szerk.: *A modernkori magyar határrendészet százttíz éve*. Budapest, MRTT Határrendészeti tagozat. 179–192.
- IRÁNYI D. (1885): Törvényjavaslat, az idegenek letelepedéséről. *Képviselőházi irományok*. Országgyűlés Könyvtár.
- SALLAI J. – LÖWI I. (2014): The First Laws on Emigration at the Beginning of the 20th Century (1903). In BILTSIK, B. – MARENGO, A. – POSTA N. – ZACHAR P. K. eds.: *International Relations, History and Social Sciences: New Approaches in a Complex World*. Budapest, L'Harmattan Kiadó. 55–65.
- Magyar Közigazgatás 1888. július 12. 28. szám.
- Magyar Közigazgatás 1891. aug. 23. 34. szám.
- Országgyűlés képviselőházának naplója (1902). X. kötet Budapest, Athenaeum. 334.
- PAVLIK F. – LAKY I. (1907): *Határrendészet kézikönyve*. Budapest, Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Rt.
- RITECZ Gy. – SALLAI J. (2015): *A migráció trendjei, okai és kezelésének lehetőségei*. Budaörs, Hanns Seidel Alapítvány. 127.
- SALLAI J. – KOBOLKA I. (2014): Kivándorlás első törvényi szabályozásai a XX. század elején Magyarországon és annak mai aktualitása. *Szakmai Szemle: a katonai nemzetbiztonsági szolgálat tudományos-szakmai folyóirata*, 2. sz. 124–148.
- SALLAI J. (2013): A határrendészet első kézikönyve. In GAÁL Gy. – HAUTZINGER Z. szerk.: *A modernkori magyar határrendészet százttíz éve*. Budapest, MRTT Határrendészeti tagozat. 61–66.
- SALLAI J. (2016): Az 1888-as magyar-román határmegállapítás jelentősége és hatása. In DEÁK J. – GAÁL Gy. – SALLAI J. szerk.: *A toll sokszor erősebb, mint a kard. Rendészettudományi tanulmányok Prof. Dr. Főrizs Sándor 65. születésnapja tiszteletére*. Budapest, Nemzeti Közszolgálati Egyetem. 267.
- SALLAI J. (2003): Az 1888-as magyar-román határszerződés. *Belügyi Szemle*, 6. sz. 62–72.
- SALLAI J. (2004): *Az államhatárok*. Budapest, Press Publica. 128.
- SALLAI J. (2015): Idegenrendészet (bevándorlás) szabályozása a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedeiben. In HAUTZINGER Z. szerk.: *Migráció és rendészet*. Budapest, Magyar Rendészettudományi Társaság Migrációs Tagozat. 145–161.
- VÍZI L. T. (2016): *A sérelmi politizálástól a nemzeti összetartozásig. Trianon, revízió, határkérdés, nemzetegyesítés (1920–2010)*. Budapest, CEPoliti Kiadó.

Parancsra, vonakodva, buzgón

A Sajkás-vidék magyartalanításának részletei

Matuska Márton

1. Bevezetés

A Sajkás-vidék Bácskának a legdélekeletibb része. Keletről a Tisza, délről a Duna képezi a határát. Északi és nyugati határvonala nem ilyen egyértelműen meghatározható, tanulmányunkban – eléggé önkényesen – úgy tekintjük, hogy északról Csurog (Čurug) helység, nyugatról pedig Boldogasszonyfalva (Gospodinci) és Káty (Kać) tartozik még hozzá, azzal a megjegyzéssel, hogy a történelem során eléggé sokat cserélődtek az idesorolt helységek. Az említett három kívül idetartozik még az alábbi tíz település: Zsablya (Žabalj), Kabol (Kovilj), Tizsakálmánfalva (Budiszava/Budisava), Mozsor (Mošorin), Sajkáslak (Lok), Tündéres (Vilovo), Dunagárdony (Gardinovci), Titel (Titel), Sajkásszentiván (Šajkaš vagy Sveti Ivan) és Sajkásgyörgye (Đurđevo). Kutatásunk célja az itt élő magyarság eltűntetésének¹ feltárása.

A terület akkor jött létre, amikor a török kiűzését követően, az 1699-es karlócai békekötés után szükség volt a déli országhatár erős, fegyveres védelmére. Bécs ezt központi hatalom alá rendelt katonai őrvidekek létrehozásával oldotta meg. Ezen a vizenyős-mocsaras tájon az idetelepített szerb lakosság volt megbízva a szükséges katonai szolgálat ellátásával, aminek fejében e lakosság különféle kedvezményeket és birtokokat kapott. A sok tiszai és dunai mellékág, a kiismerhetetlen állóvizek miatt gyalogszerrel bejárhatatlan vidéken az őrszolgálat csak vízi úton – nagyobb, erős, de könnyű csónakon: sajkán, naszádon – volt ellátható, innen ered a vidék magyar és szerb neve: Sajkás-vidék, Šajkaška. A Sajkás-vidéken lezajlott vérengzésekkel Cseres Tibor is foglalkozik, magát a kis hadihajó funkciójú naszádot, szinonimaként a sajkát és a sajkásokat is emlegeti, megjegyezvén, hogy ez a hajótípus a sok vízjárta határszélen a védekezés mindenkori magyar eszköze volt. Az őrvidek fölszámolását a felszabadított területeihez ragaszkodó magyar állam egyre sürgette, a katonai szolgálatot ellátó szerb lakosság azonban ragaszkodott a katonai szolgálattal járó kedvezményekhez, s ebben első számú támogatót a mindenkori bécsi hatalomnál talált. Ez az érdekellentét váltott ki két alkalommal is elképesztő vérengzéseket szerbek és magyarok között: először

¹ Cseres Tibornak a *Hideg napok* című könyve alapján a Délvidéken 1942 januárjában lezajlott vérengzést magyarul általában hideg napok néven emlegetik. [CSERES T. (1965): *Hideg napok*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.] A szerb nyelvben azonban szinte kizárólag a razzia elnevezést használják. Az általunk második razziaként is említett, 1944–5-ben lezajlott eseményre szerb kifejezés nincs, hiszen nem megtörténtként kezelték.

a Rákóczi-féle, majd az 1848–49-es szabadságharc idején. Ez utóbbi alkalommal sikerült a szerbségnek elérnie, hogy látszólagos autonómiát kaptak szinte az egész déli-délkeleti országhatár vidékét magában foglaló sávra, amelyet Szerb Vajdaság néven emlegettek. Ebben valójában a szerbség nem rendelkezett semmilyen jogkörrel, ezért mondták maguk a politikusaik, hogy a kiegyezéssel a vajdaság szerbjei azt kapták büntetésül, amit a magyarok jutalmul, mert ekkor formálisan is semmivé lett az autonómia. Ettől kezdve ugyanis az örvidék véglegesen integrálódott a magyar közigazgatási rendszerbe. A viaskodások alatt támadt sérelmek azonban nem felejtődtek el, a jelei sohasem tűntek el, de különösen tapasztalhatókká váltak az első világháború kitörése és tartama idején, súlyos következményei pedig kodifikálódtak a trianoni békeszerződésben, majd újra vérengzéssé fajultak a második világháborúban. Az ellentétek ismételtén véres megnyilvánulását az SHS (Szerb–Horvát–Szlovén) állam megalakulása utáni években lehetett tapasztalni az új állam magyarellenes politikájának gátlástalansága folytán, majd az 1942 januárjában lezajlott első délvidéki razziaiban, amikor a magyar fegyveres erők számoltak le elsősorban a partizánháborút szító szerbekkel és – egészen más okokból – a zsidókkal. E razziaira hivatkozva következett be 1944 végén és 1945 elején a második razzia, amikor a formálódó titói kommunista hatalom úgy általában a kisebbségekkel is leszámolt annak keretében, hogy igyekezett eliminálni az új, kommunista rendszernek minden potenciális ellenzőjét.

Tanulmányunkban e második razzia eseményeivel foglalkozunk, a vidék véres magyar-talanítása ugyanis ekkor zajlott le. Ezt a periódust mondták és tekintették a hivatalos titói szervek fölszabadulásnak, annak ellenére, hogy az itt élő minden nép nagy vérveszteséget szenvedett, a németység az egész országból szinte teljesen eltűnt. A magyarok lélekszáma Jugoszláviában több mint százezerrel csökkent.² A legtöbbször elüldözték (mintegy 85 ezer embert), a halálos áldozatok száma pedig – saját becslésünk szerint³ – körülbelül húszezerre tehető. A magyarok lélekszámának csökkenése a vizsgált Sajkás-területen a legszembetűnőbb.

Bácska visszafoglalása a formálódó titói Jugoszlávia fegyveres alakulatai részéről 1944 októberének közepétől kezdődött. Ekkor még nem volt eldöntve, vajon mi lesz az ország teljes magyarságának a sorsa. Nagy volt a valószínűsége annak, hogy a teljesen jogfosztottá vált németiséggel lesz azonos. Erről beszédes példát közölt egymástól függetlenül tett nyilatkozatában Olajos Mihály és Farkas Nándor zentai, a későbbi években vezető tartományi politikus.⁴ Nyilatkozatuk szerint az 1944. október 17-én kiadott titói rendelet alapján bevezetett katonai közigazgatás első napjaiban egy rangos tartományi küldöttség fölkereste a zentai, új helyi hatalmat képviselő, községi népfelszabadító bizottságnak a vezetőségét és a kommunista párt helyi vezetőit. Mint régi párttagok mindketten megjelentek a zárt ülésen. Közölték velük:⁵ „A németeket el fogjuk innen kergetni. [...] A magyarok ügye még nincsen eldöntve. Valószínű, hogy ugyanaz lesz az álláspont, mint a németekkel kapcsolatban. Ennek alapján tehát a magyarok nem lehetnek tagjai a népfelszabadító bizottságnak.” Olajos ehhez hozzáfűzte a maga megjegyzését: „Abba a helyzetbe hoztak

² Lásd: A. SAJTI E. (2004): *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág Kiadó. 347.

³ A veszteség számáról nincsen megbízható forrás, becslésemet saját kutatásomra alapozom.

⁴ Közli MATUSKA M. (1991): *A megtorlás napjai*. Újvidék, Forum–Magyar Szó. 131–151.

⁵ Idézet Olajos Mihály írásbeli nyilatkozatából.

bennünket, hogy fel kellett állnunk, elhagynunk az értekezletet, csak azért, mert magyarok voltunk.” Neki is, akit kommunista volta miatt a magyar hatóságok súlyosan zaklattak, kínoztak, bebörtönöztek.

Sokkal kegyetlenebb volt a szórványban élő magyarság sorsa a Sajkás-vidéken, mint a magyar többségű Zentán, ahol a partizánok megérkezése utáni első napokban még magyar és szerb nyelven kiadott helyi újság is megjelent néhány napig, az említett értekezletről kizárt magyar kommunisták közreműködésével.

A Sajkás-vidéken lezajlott események nyilvános kutatása is akkor kezdődött, amikor 1990 tavaszán megalakult az első szabadon létrehozott délvidéki magyar politikai szervezet, a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége. A megalakulást követően, április 20-án az egyetlen délvidéki magyar napilap közzétette a szervezet elnökének, Ágoston Andrásnak a Vajdasági, valamint a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia elnökeihez címzett levelét, amelyben azt követelte, tudományos módszerekkel vizsgálják ki, mi történt a háború végén a Jugoszláviában élő magyarokkal és németekkel. Nem sokkal később a lap szerkesztőbizottsága eldöntötte, megbízza egy, a terepet gyakran járó újságíróját, végezzen ilyen irányú kutatást maga is.⁶ A közöltekben a Sajkás-vidéki eseményekről is elég sok, addig ismeretlen történet és adat jelent meg, amelyekből látszott már az is, hogy a legnagyobb vérengzés az e tanulmány tárgyát képező vidéken zajlott le. Világossá vált az a tény is, hogy három itteni helységet – Csurogot, Zsablyát és Mozsort – néhány rövid hónap alatt teljesen magyartalanítottak, s az is kiderült már ekkor, hogy a vérengzés felelősei nem helybéli, kisistenkedő bosszúállók, hanem csupán az ő alantas szándékaikat is kihasználó legfelsőbb országos vezetők voltak. Ők sok esetben éppen azokat a helybelieket akadályozták szándékuk kivitelezésében, akik a vérengzést ellenezték, s azokat tüzelték föl és sarkallták gyilkolásra, akiknek amúgy is ez volt a szándékuk.

A Sajkás-vidéken lezajlottakkal Cseres Tibor is foglalkozik a *Vérbosszú a Bácskában* című, meglehetősen ismert könyvében.⁷ Megemlíti az alábbi helységeket: Csurog, Zsablya, Sajkásgyörgye (Cserest a szerb nevén Gyurgyevóként említi), Sajkáslak, Dunagárdony, Sajkásszentiván, Tiszakálmánfalva, Titel és Mozsor. Az általam a Sajkás-vidékhez sorolt helységek közül csupán Boldogasszonyfalvát, Tündérest, Kátyot, valamint Alsó- és Felsőkabolt nem említi. Ez utóbbi kettőt – arra való tekintettel, hogy évtizedekkel ezelőtt közigazgatásilag egyesítették őket, magam is egy név alatt, Kabolként sorolom e tájhoz. Adatainak tetemes részét Cseres a már említett, a Magyar Szóban megjelent tárcasorozatból meríti, erre utal is a könyve 274. oldalán, ahol ezt írja: „A szerző hálásan ismeri a következő munkákat:” majd megemlíti tizenhat könyvet, tanulmányt, jelentést, memoárt, köztük ezt: „Matuska Márton: Tárcák az újvidéki Magyar Szóban – 45 nap 44-ben”,⁸ és Sára Sándor *Keresztúton* című filmjét. A tárcasorozatban a Sajkás-vidékhez sorolt helységek közül foglalkoztam Csurog, Zsablya, Mozsor, Tündéres, Tiszakálmánfalva és Sajkáslak eseményeivel.

A kezdeti kutatás óta sokan bekapcsolódtak az ezen a vidéken lezajlottak feltárásába, ennek eredményeként sok tanulmány és könyv megjelent, belőlük összeállítható egy nagyjából teljes kép ahhoz, hogy válaszolhassunk a főntebb, az Ágoston András VMDK-

⁶ E megbízás alapján összegyűjtött adatokból állt össze egy 130 folytatásból álló történelmi tárcasorozat, amely 1990. október 14-e és 1991. február 27-e között jelent meg a lapban Matuska Márton tollából, *Negyvenöt nap negyvenégyben* cím alatt.

⁷ CSERES T. (1991): *Vérbosszú a Bácskában*. Budapest, Magvető Könyvkiadó Budapest.

⁸ CSERES 1991, 274.

elnök által megfogalmazott kérdésre: Mi történt a magyarokkal? Tanulmányunk röviden megkísérel választ adni. Természetesen sok hiányosságot hagyunk még hátra, hiszen sok helysége vonatkozóan még semmiféle levéltári kutatás nem folyt, a legtöbb Sajkás-vidéki helységről csupán olyan adatokkal rendelkezünk, amelyek csak úgy, menet közben kerültek elő más helység történetének kutatása és feldolgozása során. Öt felsorolt helysége vonatkozóan folyt módszeres kutatás, és ennek eredményeként született mindegyikről egy vagy több kötet. Megjelenésük sorrendjében foglalkozunk velük alább.

2. Ahol már folyt kutatás

2.1. Csurog

Négy különálló kötetet állított össze Teleki Júlia, csurogi születésű, Óbecsén élő nyugdíjas kutató, háziasszony.⁹ Mind a négy könyv lényegében a csurogi magyarság eltüntetéséről szól. Az egymást követő kötetek újabbnál újabb tanúk vallomásait, a szerző új kutatási eredményeit, a kutatás során tapasztalt nehézségeit, feltáró munkája miatt elszenvedett sérelmeit és az áldozatok egyre teljesebb névsorát és magát a történetnek az ismertetését tartalmazzák.

Első könyvében a szerző tizennégy élő tanú vallomása és hét neki címzett levél alapján leírja szülőfaluja magyarságának a tragédiáját. A partizánok 1944. október 23-án vették át a hatalmat a faluban, és ettől a naptól kezdődően 1945. január 23-áig folyt a magyarok kínzása, mézárása. A főleg a községháza udvarában tömegesen végrehajtott gyilkosságok áldozatait a falu szélén fönntartott dögtemetőben – helyi szóhasználatban: Gödrög – ásták el. Közéjük került Dupp Bálint helybeli római katolikus plébános is, akinek egyébként 1941 áprilisában a magyar hatósággal támadt súlyos konfliktusa, mert a honvéd hadsereg egységének bevonulása estéjén néhány ittas honvéd összekapott egy helybéli, szintén ittas magyar csavargóval, a katonák megölték a férfit, s Dupp plébános emiatt bírálta a honvédek. A plébánost felfüggesztették állásából, a kalocsai érsek alig tudta elérni, hogy ne kerüljön hadbíróság elé.

A kommunista hatalom által szított és végrehajtott magyarirtás a faluban 1944 októberében kezdődött, és 1945. január 23-án azzal ért véget, hogy a háborús bűnök és bűnösök ügyeivel foglalkozó tartományi bizottság kimondta: a helybéli szerb lakosság soha többé nem tud együtt élni magyarokkal, el kell őket üldözni onnan. A falu teljes megmaradt magyar lakosságát háborús bűnössé nyilvánították, ami azt jelentette, hogy megfosztották őket jogaiktól, minden ingó és ingatlan vagyonuktól, majd január 23-án kitoloncolták és a Járek faluban létrehozott haláltáborba zárták valamennyiüket. A szerző ebben az első könyvében már közli az áldozatok névsorát, amelyet főleg tanúk vallomásai alapján állított össze. Eszerint a faluban lemészároltak 360 személyt, a járeki táborban éhség és járványos betegség következtében elhunyt 39 felnőtt és ugyancsak 39 gyermek. Ebben a könyvben tehát 438 személy kínhaláláról tud számot adni. A *Göröngyös utakon* című könyvben a veszteséglista jelentősen módosult azzal, hogy több személyről vannak benne korra, foglalkozásra, családi

⁹ TELEKI J. (1996): *Visszatekintés a múltba. Újvidék, Napló.*; EADEM (1999): *Keresem az apám sírját. Visszatekintés a múltba.* Tóthfalu, Logos.; EADEM (2007): *Hol vannak a sírok?* Óbecse, magánkiadás.; EADEM (2014): *Göröngyös utakon.* Óbecse, magánkiadás.

állapotra vonatkozó adatok, és a szerző jóval több áldozatot tud megnevezni. Ekkor már rendelkezett levéltári adatokkal is. A tanúktól szerzett értesülései alapján a faluban lemészároltak névsora ekkor már 414 személy nevét tartalmazza. Miután ezt kiegészíti a levéltári adatok között találtakkal, a névsor 552 névre duzzad, majd további kutatásai eredményeként a név szerint azonosított áldozatok száma 732-re emelkedik. A szomorú névsor azonban tovább bővül a járeki haláltáborban elhunyt 45 fő adataival. Közben Csorba Béla, temerini kutató hozzájutott a haláltábor halotti anyakönyveihez, így a Járekon elhunyt felnőtt csurogi veszteség 87 főre emelkedik, a szerző azonban ezt nem végleges adatként kezeli. Újabb halállistát alkotnak a Járekon elhunyt gyermekek, közöttük csurogi csecsemők, akiket úgy szoktunk emlegetni, hogy nem jutott nekik sem bölcső, sem koporsó. A táborban születtek, és ott is haltak meg. Számuk – nem végleges adatok szerint – 44, életkoruk 1–2 napostól 18 évig terjed. Az utolsó névsor azoké, akik már nem a haláltáborban pusztultak el, hanem a Palánka melletti Szépligetben (Gajdobra). Számuk 15, életkoruk 9 hónaptól 80 évig terjed.

A csurogi áldozatok számát a fenti adatok alapján 878-ra tehetjük, de emlékeztetünk Teleki Júliának arra a szerzői megjegyzésére, amely szerint az adatok nem véglegesek. Nem lehet tudni, hány magyar lakos élt Csurogon 1944 októberének vége felé, saját korábbi becslésem¹⁰ szerint 2700-an lehettek. Az áldozatok és az összlakosság számának összevetése alapján leszögezhető, hogy a falu minden harmadik magyar lakója áldozattá vált. Az egész Sajkás-vidéken ebben a faluban éltek a legnagyobb számban magyarok. A második világháború végéig aktív magyar közösségi élet zajlott a faluban, több magyar egyesületük és iskolájuk is volt. Kiirtásuk, elűldözésük után a templomukat lerombolták, az iskolájuk magától megszűnt, a temetőjüket fölszántották. Tömegsírjukat a dögtemetőben számtalanszor meggyalázták. 1994-ben, a vérengzés kezdetének ötvenedik évfordulója előtti napokban néhányan összefogtak, és a dögtemető területén nagyjából beazonosított egykori tömegsíron elhelyezték a Légvári Sándor bácsföldvári lakos által ácsolt fejfát. Ezt követően a keresztállítását még tizennyolc éven át meg kellett ismételni, mert ismeretlen tettesek a legtöbb alkalommal már a felállítását követő napon ellopták, fölgújtották, szétverték a keresztet.

Sok körülmény szólt amellett, hogy éppen Csurogon kell az átlagosnál jelentősebb emlékművet emelnünk áldozatainknak. Végül ez csakugyan megtörtént: 2013. június 23-án Áder János magyar és Tomislav Nikolić szerb államfő ünnepélyesen leleplezték a dögtemetőben fölállított, méltó emlékművet. Ugyanekkor a faluban fölavatták az 1942-es razzia múzeumát. Az eseményre azonban – minden fölemelő érzés ellenére – nem csekély árnyék is vetődött. Az egyik: a falu központjában álló szerb templom udvarában mindkét államfő alkalmi beszédet mondott, amelynek keretében a magyar államfő bocsánatot kért azokért a sérelmekért, amelyek magyar részről érték a szerbséget, ugyanezt a gesztust azonban nem tette meg a szerb államfő. A másik rövid idővel az avatás után történt: hasonlóképpen, mint korábban a fejfát, ismeretlen tettesek megrongálták az emlékművet.

A szerb hatalom még egy gesztussal enyhítette a magyarság sérelmeit. Rendeletileg eltörölte¹¹ a kollektív bűnössé nyilvánítást. Sajnos igen felemás módon, mert csak a rendelet meghozatalának napjától hatályos a döntés, így pedig nem lehet rá hivatkozni az esetleges rehabilitációs és kártérítési eljárás során.

¹⁰ Becslésemet szintén saját kutatásomra alapozom.

¹¹ A határozat a szerb kormány 2014. október 30-i ülésén született. Eredeti szerb szövege és mgr. Bozóki Antal újvidéki ügyvéd ehhez fűzött kommentárja megtalálható: MATUSKA M. (2016): *Mozsor magyartalanítása. A felszabadítás ürügyén 1944–45*. Budapest, Keskenyúton Délvidéki Tragédiánk 1944–45 Alapítvány.

2.2. Zsablya

Zsablyáról eddig egy könyv és egy füzet jelent meg, amelyek a helyi magyar lakosságot érintő gonosztettekkel, tágabb értelemben a volt magyar lakosság sorsával és annak messze ható következményeivel foglalkoznak. A könyv címe: *Hová tűntek Zsablyáról a magyarok?*¹² Tartalmazza a falu rövid történetét, foglalkozik az ott lezajlott első razziát kiváltó diverzáns akciókkal, majd a magyar hatóságok által ennek megtorlására elrendelt, de elfajult felelősségre vonással, és természetesen mindenekelőtt a második razziával, közölvén az áldozatok nem teljes névsorát. A füzetet Bakos Pál, zsablyai születésű, Palánkán élő finomműszerész és Vecsera Sándor, temerini származású, de palánkai illetőségű helyi közéleti személyiség állították össze. Címe: *Zsablya, 2005. november 5.: megemlékezés*. A címben szereplő dátum azt a napot jelöli, amelyen zsablyai születésű és onnan elüldözött magyarok, valamint kb. 8–10 helybéli társuk először emlékezhetek meg lemészárolt társaikról. A füzet tartalmazza annak történetét is, miért nem kerülhetett sor már az említett dátum előtt hasonló kegyeletadásra.

Fontos megjegyezni, hogy valójában a Zsablyán lezajlott partizánmerényletek váltották ki a Délvidéken elrendelt első razziát. Ezek 1941 nyarán kezdődtek, és 1942 első napjaiban már szabályos harci cselekményekké váltak, amelyek tizenegy magyar csendőr halálát okozták, s amelyek idővel tömegvérengzéssé fajultak.

A könyv bevezetőjében a szerző ismerteti a helység történetét, négy forrásmű alapján.¹³

Győrffy György szerint¹⁴ a helység neve okmányokban így jelenik meg először: „Kun László király [uralkodott: 1272–1290] Zsebylén kétszer adott ki oklevelet.” A név a későbbiekben különböző változatokban szerepel: Zeble, Seble, Zeblye, Xablja stb. II. József idején fölveszi az uralkodó nevét, s írják Josefsdorf és Josephsdorf változatban, végül a délszláv államban állandósult a hivatalos, kizárólagosan használható (szerb) neve: Žabalj.

A falué azonos a környék történetével. Kissé részletesebben foglalkozunk vele, mert ami itt történt, az befolyásolta az egész délvidéki magyarság történetét.

Gyetvai Péter háromkötetes, nagyszabású művének¹⁵ I. részében foglalkozik a táj középkori múltjával: az itteni népesség 1526-tól kezdődő folyamatos fogyásával, majd teljes eltűnésével és a délről jövő szlávságnak a beáramlásával. Megemlíti, hogy a középkori magyar állam területén a mai Bácska déli részét is „a legjobban elpusztított” területek közé sorolják a történészek. A török megszállás kezdetén „II. Szulejmán szultán [...] nyilván tudatában volt annak, hogy a nagy hódítás mit sem ér alattvalók nélkül, s ezért 1541 után hamarosan úgy intézkedett, mindenki maradjon otthonában. Sajnos addigra a Szeged–Baja vonaltól D-re eső terület teljesen lepusztult.”¹⁶ A Dudás-féle kötetben olvasható Érdújhelyi Menyhért Újvidéken szolgáló katolikus pap, kiváló történész tanulmánya. Benne egy a táj-

¹² MATUSKA M. (2004): *Hová tűntek Zsablyáról a magyarok?* Temerin, VMDP Történelmi Bizottsága.

¹³ GYETVAI P. (1992): *A Tiszai korona-kerület településtörténete*. Kalocsa, Kalocsai Múzeumbarátok Köre.; KATONA I. (2001): *A kalocsai érseki egyház története, I.* Kalocsa, Kalocsai Múzeumbarátok Köre.; DUDÁS Gy. (1896): *Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája, I–II. kötet*. Zombor, Bittermann.; GYÖRFFY Gy. (1987): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

¹⁴ GYÖRFFY 1987.

¹⁵ GYETVAI 1992.

¹⁶ Idézi Gyetvait: MATUSKA M. (2004): *Hová tűntek Zsablyáról a magyarok?* Temerin, VMDP Történelmi Bizottsága. 13–14.

nak a mohácsi vész előtti lakottságára vonatkozó¹⁷ idézet: „A gabonadús Bácska virányos rónáit a mohácsi vész előtt katolikus magyar nép lakta.” Érdújhelyi a vidék középkori erős központjával és környékével, a számunkra különösen érdekes tiszai torkolatvidékkel Titel közcím alatt külön foglalkozik, s ezt fogalmazza meg: Titel „[a] bácsi egyházmegyének a középkorban egyik legkiválóbb pontja volt. [...] Megbízható adataink a titeli prépostság létezéséről 1156-ban kezdődnek.”¹⁸ Fölsorolja sok, a környéken található helység nevét, közöttük a mai Újvidék helyén akkor létezett Szajolt,¹⁹ s Csurog és Boldogasszonyfalva helységeket, amelyek ma is léteznek. Majd ezt írja: „Sok volt az apró község, s mindezen falvakat egytől egyig katolikus nép lakta. Csak közvetlenül a mohácsi vész előtt találunk a déli Bácskában szerb lakosokat, de azok száma csekély volt. A szerbségnek a török hódoltság idején keletkeztek itt számba vehető telepei.”²⁰

Zsablya is szerb jövevényekkel indította a török utáni újjáéledését, közéjük II. József idején szervezeten telepítettek németeket. Több szerző is megjegyzi, hogy magyarokat nem telepítettek be erre a térségre, ők oda telepedtek a támogatásban részesülő, emiatt náluk jobb módú szerbek és németek közé, mert nagy a szükség volt a földművelésben jártas kétkezi munkásokra. Magyarok betelepítése valójában tilos volt bő száz éven keresztül, a lélekszámuk Zsablyán 1825 táján nőtt meg, ez abból következtethető ki, hogy 1827-től a katolikusok számára kötelezően magyarul is kellett prédikálni a szentmiséken. Az 1848-as időszakot követően a katolikus német és magyar hívők lélekszáma az 1825-ben följegyzett 416-ról 122-re csökkent, a történelemből ismert délvidéki kegyetlen vérengzések következtében.

Az első világháború előtti időkben azonban a faluban már magyar újság is megjelent *Zsablya és Vidéke* címen. A királyi Jugoszlávia idején a helység magyarságának volt annyi ereje, hogy műkedvelő egyesületet alakítson és sikeresen működtessen, majd olvasókört is. Még arra is futotta erejéből, hogy támogassa a Belgrádban fenntartott magyar tanítóképzőt. Mindez annak ellenére történt, hogy a hivatalos állami politika mindent megtett a kisebbségek nemzeti jogainak eltiprásáért. Ennek a sok sérelmet okozó periódusnak volt a látványos következménye, hogy az 1941-ben bekövetkezett országbomlás után a bevonuló magyar honvédeket az egész Délvidék magyarsága hatalmas ünneplésben részesítette, természetesen a Sajkás-vidéken is, ahol egyébként a lakosság zöme szerb volt, de sem a magyarok, sem pedig a németek lélekszáma nem volt elhanyagolható. A szerbség mindössze néhány hónappal a terület visszacsatolása után megkezdte a diverzáns akciókat, a gabonagyűjtogatást, a vasúti sínek felrobbantását, a telefonvezetékek megromlását. A merényletek akkor váltak hirtelen veszélyessé és a magyar hatóságok számára tűrhetetlenné, amikor Hitler megtámadta a Szovjetuniót, és a Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) általános ellenállásra szólította föl a lakosságot. Kezdetben ez nem volt kizárólag kommunista szervezésű, mert a Londonba menekült jugoszláv királyi kormány hadserege, más néven csetnikiek (fegyveres alakulatok) is részt vettek a diverziókban. A robbantgatásokkal alaposabban foglalkozik Ђорђе Васић Хроника о ослободилачком рату у Јужној Бачкој című könyvében,²¹

¹⁷ DUDÁS 1896, 146–196.

¹⁸ DUDÁS 1896, 167.

¹⁹ Szajolt nevét ma Újvidék egy városrészének (Szajlovo) a neve őrzi.

²⁰ DUDÁS 1896, 170.

²¹ ВАСИЋ, Ђорђе (1969): *Хроника о ослободилачком рату у Јужној Бачкој*. Нови Сад, Савез удружења бораца НОР СР Србије за Војводину. [VASIĆ, Đorđe (1969): *Hronika o oslobodilačkom ratu u Južnoj Bačkoj*. Novi Sad. Savez udruženja boraca NOR SR Srbije za Vojvodinu.]

amelyben közli, hogy nem sokkal a JKP felhívása után éppen a Sajkás-vidéken megalakult egy partizán harci irányító egység, a dél-bácskai partizánosztatok parancsnoksága. Ezek az osztagok e kezdeti időkben akár csak három-négy emberből is állhattak. A rendőrségnek is tudomására jutott a szervezkedés, és készült is az elhárításra. Ennek ellenére Zsablyán 1941. július 24-étől egymás után gyulladtak ki cséplés közben a gépek és az asztagok, de a tettesek nagy része gyorsan lelepleződött, s augusztus 2-án Újvidéken már megkezdődött a halálra ítélt kivégzése. Tetteseket és gyanúsítottakat tartóztattak le több Sajkás-vidéki helységben. A nyomozás olyannyira eredményes volt, hogy a JKP tartományi szervei iparkodtak mérsékelni az effajta tevékenységet, erre intette alantasait is, de ennek az intésnek a híre nem jutott el a zsablyaiakhoz, akik decemberben a Zsablyai rét nevű határrész tanyáira vonultak gyakorlatozásra harci szervezésben. Elméleti és gyakorlati kiképzés folyt, de ott fogadták a bánsági részekről a Tiszán átszökdő társaikat is, és segítettek nekik átjutni a partizán-tevékenységre sokkal alkalmasabb terepre, az akkor Horvátországhoz tartozó Szerémségbe. Október 18-án már tűzharc bontakozott ki a diverzánsok és a csendőrség között, s ezekben egy-egy fegyveres áldozatul is esett mindkét oldalon, de nem sokkal később meggyilkoltak egy német határőrt is a Tisza bal partján. A zsablyai partizánok tevékenysége nem lanyhult, miközben a környező többi helységben szinte teljesen megszűntek a lázongások. 1942. január 4-én robbant ki egy súlyos, sok halálos áldozattal és még súlyosabb következményekkel járó tűzharc a zsablyai rét egyik tanyája körül az ott táborozó partizánok és az ellenük induló csendőrök között. Az előbbieket közül csaknem negyvenen meghaltak, az utóbbiak közül pedig tizenegyen. Jellemző, hogy a partizánokat egy helybeli magyar kommunista, Molnár Gyula irányította. Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök még aznap értesült a súlyos összecsapásról, s elrendelte, hogy Feketehalmy-Czeydner Ferenc, a szegedi V. hadsereg parancsnoka álljon a tisztogatási akció élére. Ekkor kezdődött a nagy hájtóadászat a partizánok ellen, ebbe már nagy magyar fegyveres egységeket is bevontak Újvidékről, sőt távolabbi vidékekről is, Zentáról, Szabadkáról és Kiskunhalasról. Lezajlott az első délvidéki razzia, amelynek részletei nem képezik e tanulmány tárgyát.

Két és fél évvel később, 1944. október 23-ától következett a második razzia. Csurogon 1945. január 23-áig tartott, Zsablyán 29-éig. Ez idő alatt folyt a magyar lakosság ritkítása. Előbb a központban álló, különféle épületekbe gyűjtötték és napokon át kínozták őket, sokukat halálukig. Őket szekereken szállították a katolikus temetőben álló keresztúti stációk közötti területen ásott tömegsírokba, a járóképeseket a sírok mellett lötték halomba. A mérszálás úgy ért véget a jelzett napon, mint egy héttel korábban Csurogon: a teljes maradék magyar lakosságot háborús bűnössé nyilvánították, ami azokkal a korábban megfogalmazott jogi következményekkel járt, hogy azonnali hatállyal minden joguktól és teljes vagyonuktól megfosztották őket, és mínusz húsz fokos hidegben, térdig érő hóban a Járekon fölállított haláltáborba terelték őket, mint ahogy a csurogiakkal történt korábban.

A zsablyai könyv írása idején az áldozatok létszámának fölbecslésére, névsoruk összeállítására Bakos Pál vállalkozott. A történesek idején még csak tizenkét éves gyerek volt. Munkájának eredménye az említett *Hová tűntek Zsablyáról a magyarok?* című könyvben, a 173–195. oldalakon jelent meg. A névsorban 350 áldozat neve szerepel.

Ákárcsak a többi helységben történekről, a titói korszakban a zsablyairól is azt volt kénytelen mindenki hinni és hirdetni, hogy nem határtalan és kíméletlen, öncélú vérengzés volt a magyarok és a németek irtása, ritkítása, hanem az első razzia vétkeseinek a megbüntetése. Az ilyen beállítás soha nem volt igazolható. Elsősorban azért, mert kollektív

büntetés történt. Főleg ez volt az oka annak, hogy semmilyen formában sem lehetett fölvetni az eseményeket. Emellett azonban számtalan egyedi példával is cáfolható a beállítás helytállósága. Maradjunk csupán az említett Bakos Pál családjával történtek mellett. Három családtag veszett oda: a 73 éves Pintér Antal anyai nagyapa, nazarénus hitoktató. Id. Bakos Ferenc, a 43 éves családapa, zenész. Végül a 17 éves ifj. Bakos Ferenc diák. Bizonyítható, hogy mind a hárman ártatlanok voltak az első razziában. Pintér Antal ugyanis nemhogy a negyvenkettes, elsősorban szerbek és zsidók ellen lefolytatott atrocitásokban nem vehetett részt, hanem semmiféle fegyveres tevékenységben sem, mert ezt szigorúan tiltotta a hite, aminek a korlátait ő maximálisan betartotta. Ezt mindenki tudta róla, a magyar hatóságok is. Ő ugyanis mint hitszónok az istentiszteleteken még a leghevesebb háborúszakok idején is állandóan ellenezte a fegyverfogást. Emiatt hetente kellett jelentkeznie a csendőrségen, hogy beszámoljon, mit prédikált a hittársaknak, beszélt-e arról, hogy nem szabad eleget tenni a katonai behívónak. Veje, id. Bakos Ferenc az első razzia idején nem tartózkodott Zsablyán, mert Verbáson, a kendergyár kazlai mellett teljesített őrszolgálatot, nehogy a diverzánsok fölgyújthassák azt. Ifjabbik Bakos Ferenc 1944. november 8-án, amikor megölték, még csak 17 éves volt, amint azt föntebb már jeleztük, tehát két és fél évvel korábban, az első razzia lezajlásakor nem lehetett több tizenégy és fél évesnél.

Több túlélő tanúsította, hogy a községháza, a volt járásbíróóság épületébe és más középületekbe bezárt személyeket rendszeresen verték, kínozták az elfogásuk és a kivégzésük között eltelt mintegy 10–14 napon át. Erről számolt be a Bakos család legfiatalabb tagja, az emlékeit, valamint az édesanyjától hallottakat leíró Bakos Pál, de a Járekon sínylődő asszonyok közül is beszéltek erről azok, akiket Zsablyán a börtönül szolgáló termek takarítására rendeltek be. Ők meséltek arról, hogy ezekben a termekben mit láttak: rengeteg vért és levágott testrészeket, többek között férfi nemi szerveket. Bakos Pál leírásából értesülhettünk először arról is, hogy a tömegsírok a katolikus temetőben épített keresztúti stációk között vannak.

Az említett füzet valójában a megemlékezések történetét tartalmazza. A két szerző megírja, hogy az első megemlékezést Bakos Pál, Tóth László, valamint Matuska Márton szervezték 1997-ben. Bevontak többek között két fontos személyt is. Az egyikük Đorđe Đukić volt, Zsablya akkori vezetője, aki készségesen támogatta a megemlékezés megszervezését, azon egyszerű oknál fogva, hogy a titói éra kezdetén az ő családját is súlyos veszteség érte. A másik pedig Tóth János akkori belgrádi magyar nagykövet volt. Ő is kész volt jelenlétével nyomatékot adni a november 26-ára kitűzött eseménynek. A próbálkozás azonban nem sikerült. A kijelölt dátumot megelőző nap folyamán ugyanis a város első embere értesítette a szervezőket, hogy nem tudja szavatolni a kegyeletadásra érkezők biztonságát, s arra kért mindenkit, ne is utazzanak Zsablyára. Nyolc évet kellett várni az újabb, immár sikeres kísérletre. A szervezők lényegében ugyanazok a személyek voltak, s ezúttal is bevonták az akkori községi elnököt, Vojislav Duvnjakot. Ő is megértéssel fogadta a kezdeményezést, az ünnepségen azonban nem jelent meg, s nem is képviselte senki a községet.

Bakos Pál néhány társával akácfa ágakból Palánkán összeácsolt egy keresztet, azt a mindenféle bokorral, gyommal igencsak benőtt, de részben megtisztított zsablyai kálváriadombon fölállították. Hatvanegy évvel a vérengzés után végre tehát lezajlott az első kegyeleti szertartás a tömegsírok közelében. Franjo Lulić horvát nemzetiségű titeli plébános méltó módon, magyar nyelvű ima keretében fölszentelte a keresztet, az egybegyűltek elénekelték a Himnuszt és a Szózatot, s elmondtak egy Miatyánkot az áldozatok lelki üdvéért.

Azóta minden évben hasonló módon emlékeznek meg a történekekről ugyanott. Időközben a város többször is képviseltette magát, és koszorúzott is megfelelő képvisellel a község nevében, sőt – mivel az akáckereszt időközben elkorhadt –, a helyi önkormányzat segített egy új, kőkereszt állításában, s lehetővé tette a kálváriadomb megközelítését.

A zsabylai könyv szerzője nem foglalkozott a helyi katolikus templommal, noha a könyv megjelenésekor már igen rogyant állapotban volt. A németek és a magyarok kiűzéséig ez a két nemzetiség képezte majdnem a teljes katolikus hívősereget. A Tiszakálmánfalván élő Tóth László, a Vajdasági RTV nyugalmazott újságírója kezdeményezésére, sokak biztatására a község mérlegelte a templom megmentésének esélyeit, sajnos, eddig nem sok eredménnyel. Készült egy szakszerű fölmérés arról, mi mindent kellene elvégezni, hogy ne omoljon össze. A kezdeményezők egyik legfőbb érve az, hogy a falu központjában álló két templom – a katolikus és a pravoszláv – városképi szempontból meghatározó. Költségvetés is készült, de ez meghaladja a község erejét, támogatást pedig nem sikerült szerezni.

2.3. Kabol

Sorrendben harmadikként a kaboli magyarok történetéről jelent meg külön könyv, mégpedig magyar és szerb nyelven is, mindkettőből külön 50 példány kemény kötésben, egy-egy példány párban kartondobozba téve. A vérengzésről szerb nyelven ez az egyetlen könyvünk jelent meg eddig.

A falu arról nevezetes, hogy csupán egy razzia zajlott le benne, mégpedig 1944–45-ben. Az elsőt a kevés számú helybeli magyar néhány tekintélyes vezetője akadályozta meg élete kockáztatásával. Nyomban fűzzük hozzá: a helybeli szerbek tetemes része igen sokat vállalt azért, hogy a Sajkás-vidéki második razzia se terjedjen ki a falujukra, erejük azonban túl gyöngye volt a fölsőbb hatóságéhoz képest, amely mindenáron azon volt, hogy eltegyék az útból azt a két helybeli magyar vezetőt, akik oroslánrészt vállaltak a falu szerbségének 1942-es megmentésében. Az itt történtek is kétségtelenül igazolják, hogy a háború utolsó hónapjaiban a titói hatalom biztatására nem az első razzia vétkeseit kellett felelősségre vonni, hanem a magyarokat móresre tanítani olyan módon, hogy mindenkorra megjegyezzék, ki az úr a házban. Eufemisztikusan úgy írták és mondták ezt akkoriban: „biztosítani kell a vidék délszláv jellegét”.²²

A semmivel sem indokolható egyetlen, csakis a helybeli magyarok ellen elrendelt razziáról Horváth M. Orbán helybeli születésű újvidéki lakos írt könyvet e tanulmány szerzőjének segítségével. Könyvének címe *Eltévedt hősök téves csatatéren*. Alcíme: *Kabol gyászos története*.²³ Nincsen benne föltüntetve, de mert a hasonló kiadványokra nem könnyű pénzt találni, ezért fontos itt megjegyezni, hogy a költségek fedezése a Budapesten élő Cseresnyésné Kiss Magdolnának köszönhető. Nem sokkal később ugyanő létrehozta a Keskenyúton Délvidéki Tragédiánk 1944–1945 Alapítványt, és azóta segíti a délvidéki események feltárását, többek között újabbnál újabb könyvek kiadásával, tanácskozások, kiállítások és előadások szervezésével.

²² Lásd: KASAŠ, A. (1996): *Mađari u Vojvodini 1941–1946*. Novi Sad, Filozofski fakultet. 158.; Ivan Rukavina tábornoknak, a katonai igazgatás parancsnokának 1944. október 22-i keltezésű közleménye.

²³ HORVÁTH M. O. (2011): *Eltévedt hősök téves csatatéren. Kabol gyászos története*. Szeged, Délvidéki Mártírium 1944–45 Alapítvány.

A szerző így kezdi az előszót. „Nevem Horváth (Mihály) Orbán, 1941. augusztus 24-én születtem Kabolban. Apám, Horváth (Ferenc) Mihály 1910-ben született, anyám, Szekeres J. Rózsa 1920-ban. Az 1941 és 1945 közötti kaboli történéseket szeretném elmesélni, úgy, ahogyan emlékszem rájuk, és ahogy a begyűjtött dokumentumok vallanak róluk.”²⁴ A forrásokra vonatkozóan ehhez annyi hozzáfűznivaló van, hogy a szerző emlékeinek egy részét édesanyja frissítette föl többszöri beszélgetések során, egy részük pedig nem is a szerzőé, hanem az anyjáé.

A helység neve nem nagyon ismert a magyarság előtt, annak ellenére, hogy nyilván itt születhetett az a Kaboli László nevű egykori főpap, akiről Katona István egyháztörténész tesz sokszor említést *A kalocsai érseki egyházmegye története* című kétkötetes művében. Nevezett egyházi személy előbb titeli prépost volt, majd 1326 és 1343 között zágrábi püspök, ezt követően pedig kalocsai érsek. A vidékhez kötődését igazolandó érdemes azt is tudni róla, hogy ez utóbbi funkciójában azon is ügyködött, hogy Kalocsáról, illetve Bácsról az érseki székhelyet áttegye Péterváradra.

A kaboli eseményeket főleg Horváth Orbán könyvére támaszkodva ismertetjük, kiegészítve és javítva a 2017 áprilisában általa megfogalmazottakkal.

Van a helységnek egy szinte mesébe illő, a helybeli szerbek között élő legendája, amely a középkori magyar–szerb viszonyokra utal. Arról szól, hogy a falu tőszomszédságában ma is álló ortodox kolostort Szent Száva egyházalapító szerb pátriárka és „a magyar király” alapították megbékélésük helyszínén és annak emlékére. Nincs megnevezve, melyik magyar király, de csakis II. András jöhet szóba, ő volt ugyanis kortársa a pátriárkának. Jó lenne tudni, van-e történelmi alapja a legendának. Annyi bizonyos, hogy II. András járt ezen a tájon.

A szerb lakosság 1942-es megmentésével kezdődő történet szerint január 6-án, a délvidéki első razzia kezdetének napjaiban egy igen nagy – talán több száz főt is kitevő – katonai és csendőrkülönítmény érkezett a faluba Újvidékről. Körülzárták a települést, és a parancsnokok magukhoz rendelték a falu vezetőit, hogy egyeztessenek. A jövevények azzal a paranccsal érkeztek, hogy a magukkal hozott, kétszáz helyi szerb lakos nevét tartalmazó listán megnevezettek ki kell végezni, de előtte meg kell beszélniük ezt a helyi magyarok vezetőivel. Alsókabolnak Molnár Andor vállalkozó, asztalos és fafeldolgozó volt a bírója, Felsőkabolé pedig Mladen Pavlov, de helyettese Horváth Mihály, becenevén Miskela (szintén asztalos) vett részt a mintegy másfél napig eltartó tárgyalásokon. (Áprilisban már őt nevezték ki bírónak.) Mindkét bíró igen népszerű volt a teljes lakosság körében, sok helybeli lakosnak ők adtak munkát azzal, hogy a műhelyeikben dolgozhattak. Horváthnak egykor Molnár volt az oktatója, nála tanulta a szakmát, de ekkoriban már szinte egyenrangú szaktársakként viszonyultak egymáshoz. Horváth Mihály későbbi kinevezése egyértelműen azt jelenti, hogy a szerbmentés a magyar hatóságok szemében növelte mindkettőjük tekintélyét. A kikerülő csendőrkülönítmény parancsnoka a helyben szolgáló Farkas György törzsőrmester volt, beosztottja pedig Dunafalvi Lajos őrmester. Horváth Orbán utólagos, szóbeli közlése szerint nem egészen állja meg a helyét az, ahogyan a mentés folyamatát a könyvében leírta, mármint az, hogy Dunafalvi játszott döntő szerepet, mert Farkasé, valamint a két falubíróé volt az igazi érdem. Nem tudni, miért, az adatközlők elhallgatták Farkas nevét. Szepepe egyébként már a magyarok bevonulásakor jelentőssé vált, a honvédek élén érkezett ugyanis a faluba, és ott szolgált a terület 1944 szeptemberében történt földadásáig. A téve-

²⁴ HORVÁTH 2011, 7.

dés abból adódott, hogy Vaso Jovanović képzett helybeli szerb zenész két szerzeménnyel is meghálálta a megmenekülésüket, egyiknek a Dunafalvi-induló, a másiknak pedig Dunafalvi feleségének a neve alapján a Vilma-tangó címet adta, s a helybeliek mulatós lakói a magyar közigazgatás ideje alatt mindkét szerzeményt gyakran játszották. Föltehetőleg maga Dunafalvi is közéjük tartozott.

A különítmény érkezésekor Farkas vezette a tárgyalást a helyi polgári közigazgatás vezetőivel, s ez eltartott egész nap és egész éjjel. Azzal az eredménnyel zárult, hogy a csendőrök másnap dolgavégezetlenül távoztak, mert egyezség született. Molnár Andor és Horváth Mihály aláírtak egy okmányt, amelyet több helybeli szerb szintén hitelesített az aláírásával, s amely szerint a falubeli szerbek, ideértve a kivégzésre kijelölteket is, hű magyar állampolgárok, s ennek az állításnak a valóságát a két bíró és a többi aláíró az okmányba foglaltak szerint az életükkel garantálták. Nem nehéz elképzelni, mekkora megkönnyebbüléssel vette tudomásul az egyezség létrejöttét a falu teljes – magyar és szerb – lakossága.

A későbbiek során azonban néhány helybéli szerb mégis részt vett a robbantgatásokban és gyűjtogatásokban, és a falun keresztül is szöktek a bánsági részokról érkező illegális fegyveresek a Duna jobb partján, Szerémségben szervezkedő társaikhoz, de a két falubíróval egyetértő lakosság és a többi vezető, közéjük értve a rendőröket, csendőröket, itt szolgáló határvadászokat is, igyekezett az ilyesmit elsimítani vagy a jelentőségét minimalizálni, amiben természetesen hathatósan közreműködött a szerbség is.

Tudunkkal ennek az igazán példátlan és nemes történetnek a magyarországi levéltári kutatásával még senki sem foglalkozott. Horváth Orbán az Újvidéken található levéltárakban átnézte a Kabolra vonatkozó dokumentumokat, de nem lelt erre vonatkozóan semmit, még csak rá utaló leírásokat sem, kivéve az 1944–45 során történeteket, amikor mind a két szerbmentő hős falubíró áldozatul esett. A negyvennégy októberi „fölszabadulás” után kezdődő eseménysor majdnem egy éven át zajlott, a partizánok 1944. október 15-én történt első megjelenésétől Horváth Mihály likvidálásáig. Az első tíz napban csupán a titkos előkészületek folytak, a huzavonának a lakosság egy részének az ellenérzése lehetett az oka. Valójában semmilyen jel nem utalt arra, hogy valami készül a magyarok ellen. Horváth Mihály továbbra is bejárt a község házára, az irodájában ugyan nem intézkedett, csupán közreműködött a hatalom átadásában. Többek között szabályosan átadta a községi pénztárt. Annyit közöltek vele, hogy ne hagyja el a falut. A szomszédjaival ugyanúgy komázott, a falu utcáin járva-elve mindenki köszönt neki tisztességesen, és ő fogadta a köszöntéseket. Az új vezetőség elsősorban a katonai igazgatás október 17-én történt elrendelését követő napoktól buzgólkodott titokban. A kommunisták biztatására összeállítottak egy névsort a háborús bűnösökről, ez elő is került a levéltárból, de nem volt megjelölve, kinek mi a vétke. 25-én érkezett egy gyalogfutár, föltehetőleg Újvidékről, a nevről csak annyit tudni, hogy Lazarević. Azt a szóbeli utasítást közölte,²⁵ hogy a megtorlást el kell kezdeni, s hat nap alatt befejezni. Még aznap fegyveresek kezdtek járni házról házra, a kiszemelteket lefoglalták, az elsők között Molnár Andort is. Eleinte nem bántották, s talán haza is engedték, de hamarosan valami vagy történt vele, vagy súlyosan megfenyegették. Egy ismerőse ugyanis látta, hogy valamit alá kellett írnia, de annyira remegett a keze, hogy alig tudta ezt megtenni, és mondott is olyat, hogy nem tudja, mi fog vele történni.

²⁵ HORVÁTH 2011, 67.

A másik bírót, Horváth Mihály Miskelát értesítették az ismerősei, hogy jó lenne, ha egy rövid időre elrejtőzne. Ebben segítettek is neki, mérlegelték, kinél bújtassák el. Végül Steva Nedić házat találták a legalkalmasabbnak. Ekkoriban már érezni lehetett a szervezett, leplezetlen uszítás hatását. A SKOJ néven ismert ifjúkommunisták szervezetének tagjai éjjelente ordibálva jártak-keltek, s ezt a rigmust ismételték: Kol'ko ima u državni krava, tol'ko čemo ubiti Mađara. Magyarul: Ahány tehen van az országban, annyi magyart ölünk meg. A szomszédságban, a szerb barátnál, annak védelmében töltött éjszaka során pártfogói meggyőződhetnek arról, hogy Mihály helyben nincs biztonságban. Kicsempészték hát a faluból. Egy szekeret megraktak rőzsével, őt a rakomány alá fektették, és elvitték Újvidékre. Útközben ugyan partizánőrök ellenőrizték a rakományt, de a kocsis arra hivatkozott, hogy jön a tél, a rokonainak visz tüzelőt. Ez november 22-én történt. Újvidéken a Strand közelében lakó rokona villájában bújt meg, amelynek ablakából láthatta, hogyan fogdossák össze, esetenként lövöldözik le a magyarokat. Molnár Andort is ki akarták a kaboliak menteni, már azt is eldöntötték, hogy a Pešić testvérek házába menekítik, de nem volt idejük a tervet kivitelezni. Horváth Mihály több hetet töltött újvidéki rejték helyén bántatlanul, a titkosrendőrség azonban kinyomozta, hol rejtőzködik, levélben küldött hamis üzenettel hazacsalták: azt írták neki, hogy a faluban asztalosszövetkezetet akarnak alakítani, de rajta kívül senki sem vállalhatja az elnöki posztot. Molnár Andort ekkorra már likvidálták, más asztalos pedig csakugyan nem volt a faluban. Horváth Mihály bedőlt a trükknek és haza ment. Néhány nap múlva letartóztatták, és Újvidéken bíróság elé állították. Húsvétól kezdve több hónapra át folyt ellene a vizsgálat, de annyi összeköttetése volt, hogy a börtönből titokban levelezhetett a feleségével. Miskela levelei meg is maradtak. Egyikben azt írta, jobb lett volna, ha őt is elintézik Andorral együtt. Egy másikban ezt: „Itt járt nálam Pera Repić, ő most katonai parancsnok, és ahogyan mondta, ő veszi át az én esetemet. Ezt ne mondjátok meg senkinek. Azt mondta, ő úgy gondolja, hogy nem végeznek ki, csak ez nagyon nehezen fog menni, és sok munkával jár.”²⁶ Fia a levéltárban ráakadt azokra a följelentésekre, amelyeket apja ellen szerkesztettek a falubeliek, igencsak egy kaptafára, egyértelmű, hogy a titkosrendőrség szervezésében készültek, akárcsak más helységekből. A levéltárból előkerült a háborús bűnösökké nyilvánított helybeliek névsora, de csak a nevek vannak rajta. A család megkapta az elsőfokú és a jogerős ítéletet. Előbb őt, majd tizennégy év börtönbüntetésre ítélték. Egy másik dokumentum szerint a végleges ítélet húsz év börtönről szól. Ezek szerint az említett Pera Repić állta a szavát, de az már meghaladta befolyását, ami közvetlenül az ítélet jogerőre emelkedése után történt. Éjszaka az OZNA emberei kihozták Horváth Mihályt a börtönből, és – valószínűleg az Újvidéktől nem messze eső Begecs határában, a Duna közelében, másokkal együtt – tömegsírba lőtték. Az eset napját a könyv szerzője a kutatásai alapján nem tudta meghatározni. Azt sem tudta egyértelműen tisztázni, valójában hány év börtönbüntetésről (és csak arról) szólt a jogerős ítélet. Az eredeti dokumentumot ugyanis az édesanyja megkapta, de Orbán elől elrejtette. Ő azonban – még gyerekkorában – ráakadt, beleolvasott, de édesanyja észrevette, kitepte a kezéből és elégette. Erről a könyvben ez olvasható: „a Katonai Bíróságra idézték [az édesanyját – M. M.], Újvidékre, és közölték vele, hogy a férjét kivégezték. Nem kapott semmilyen dokumentumot, csak tudomására hozták a kivégzés tényét, és azt is, hogy elkobozzák összes vagyonát. [...] Ez [1945] októ-

²⁶ HORVÁTH 2011, 85.

ber 18-án történt.”²⁷ A vagyonekobjzást végül nem hajtották végre maradéktalanul, a család maradhatott a házban. Ez eléggé szokatlan volt a kivégzett „háborús bűnösök” esetében, az pedig még inkább, hogy a gyermekek után később az özvegy családi pótlékot kapjon. Ehhez halotti bizonylatra volt szüksége. A hatóságtól kérte is ennek kiadását, de az eljáró hivatalnok nem tudott ilyet beszerezni. Az özvegy kénytelen volt kérni a holtá nyilvánítást, amelyet meg is kapott a hatóságtól, Orbán szerint „csak úgy”, nyilván ismeretség alapján. Sokkal gyorsabban teljesedett be Molnár Andor sorsa. Őt Slavko Makarin Keđar helyi partizánparancsnok személyesen ölte meg a katonai igazgatás ideje alatt. Andor szerbbarát volt, bírói hivatala idején sokaknak segített közülük, például Lekić volt szerb csendőr fiát hasznos utasításokkal látta el, amikor hozzá fordult segítségért, és sikerült megmentenie. Andor elképesztően kegyetlen meggyilkolásáról és a tettes későbbi sorsáról Orbán könyvében részletesen olvashatunk. Eszerint: „Óbecsén született 1896. április 3-án. Alsókaból bírója. Badason [Kaboltól keletre, légvonalban mintegy 6 km. távolságra, Dunagárdonyhoz tartozó terület – M. M.] kínozták, megölték, és a Dunába dobták. Azt beszélték, hogy elsőként ölte meg őt személyesen Slavko Makarin, hogy szemléltesse, hogyan kell eljárni. Azt mondják, úgy végzett vele, hogy késsel felhasította a mellkasát, és még élve kitépte a szívét. [...] A tisztogatás nemzeti, osztályalapú és más szempont szerint kiszemelt áldozatait bűnösökként és ellenségként kellett bemutatni, akiket utolért megérdemelt büntetésük. Így a legkevésbé sem voltak kívánatosak azok a más szempontok szerint cselekvők, akik emberiségükről tettek tanúbizonyságot ezekben a szörnyű háborús időkben. Rontották a képet, amit a jövőben a népnek kellett mutatni. Idővel az ilyenek elismerést kaptak volna érdemeikért a néptől, és így vetélytársai lehettek volna az új rendszer embereinek.”²⁸

Az olyasféle cselekmények elkövetői, mint amelyet Makarinról közölt a szerző, természetesen a rezsim kedveltjeivé váltak, ha még nem lettek volna azok már korábról, de döbbenetes, hogy közülük milyen sokan részesültek nemvárt, és nem a hálás hatóság részéről rájuk rótt elviselhetetlen büntetésben. Horváth Orbán erről ezt írja²⁹: „Rossz lelkiismerete nem hagyta nyugodni, a falu szerint ezért is betegedett meg, és keserves kínok között halt meg, állandó rettegésben, Andort emlegetve. Azt kiabálta: Segítsetek! Jön értem Andor! Ne adjatok neki oda! Segítsetek!”³⁰

Orbán végül 34 helyi áldozat nevét tudta föl kutatni, közülük négyen szerbek voltak. Az érintettek között, apján kívül még két személy volt közeli hozzátartozója: Szekeres János, anyai nagyapja, valamint Szekeres Mária, hajadon nagynénje túlélte a történeteket, de hihetetlen szenvedések árán és elképesztő következményekkel.³¹

A partizánok megérkezése után az említett Szekeres nagyszülők és Mária is beköltöztek Mihályék házába. Egy alkalommal, amikor csak a nagyszülők és a nagynéni voltak odahaza (Mihályt már Újvidéken rejtegették) rendkívül nagy baj történt velük. Körülbelül egy hónappal a „fölszabadulást” követően néhány partizán szemet vetett a hajadonra, és betört hozzájuk. A nagymamát bezárták egy szobába. Az átlagosnál sokszorta erősebb és természetesebb nagyapa bátran szembeszállt velük, a lányát pedig az ablakon át kimenekítette, ám ott többen várták, leteperték, és nyomban tömegesen megerőszkolták,

²⁷ HORVÁTH 2011, 83.

²⁸ HORVÁTH 2011, 70–71.

²⁹ HORVÁTH 2011, 80.

³⁰ HORVÁTH 2011, 80.

³¹ HORVÁTH 2011, 76–77.

majd magukkal vitték a faluba, és ott több más személlyel együtt folytatták, amit az ablak alatt elkezdtek. A hatalmas erővel küzdő és üvöltő nagyapára sokan rávetették magukat, vasláncsal ütlegették, zsákot húztak a fejére, és annyira megverték, hogy elvonulásuk után a kiszabaduló párja azt hitte, meghalt. Mégis becipelte a házba, ágyba fektette és mosogatta a sebeit, eközben vette észre, hogy még él. Hónapok múltak el, mire föl tudott kelni, de két évvel később belehalt a következményekbe. Időközben két hónap börtönre ítélték, nyilván azért, mert verekedés közben többeket megsebesített. A büntetést azonban a betegeskedése miatt nem töltötték le vele, majd a halál mentette meg végleg. A lány egész életében viselte az átéltek következményeit, testileg és lelkileg megnyomorodva, megzavarodva.

A többi meggyilkoltról is olvasható hasonlóan elképesztő történet. Sós Istvánnak például mindkét szemébe kést szúrtak, és úgy terelték le-föl. Takácsné Schmidt Ilonát megerőszakolták, majd szakszerűen földarabolták, és a kolostor kerítése melletti, szentként számon tartott kútba dobálták. Emiatt a kolostor szerzetesei azóta is várják, hogy a maradványait valaki kiszedje onnan, hogy a kutat ismét szent forrásként kezelhessék.

A fentiekkel merőben ellentétes események is történtek. Horváth Mihály egyik, gátörként szolgáló, Péter keresztnévű unokatestvérét egy Radeka nevezetű szerb gátőr kimekítette a halálra szántak pincéjéből. Egyszerűen bement érte, és kiengedte.³²

„Fodor István, a felsőkaboli csendőrlaktanya parancsnokának segédje megmenekült. Stevan Novoselac Troskovac mentette meg a biztos haláltól, mégpedig úgy, hogy eldugta az ágyneműben két ágy között, a vendégszobában. Itt rejtegette három napig, majd Fodor titokban Tiszakálmánfalvára ment, ott tartózkodott, később meg valószínűleg megfeledeztek róla, talán ismét Troskovacnak köszönhetően.”³³

Kabolban még sohasem volt kegyeletadási rendezvény az áldozatok emlékére. Horváth Orbán 2016 őszén a helyi temetőben fölújította apai nagyszülei síremlékét, s arra rávésette édesapja nevét is az alábbi szöveggel: „HORVÁTH MIHÁLY – MISKELA EMLÉKÉRE 1910–1945. Az 1942-es terror idején negyedmagával megmentette Alsó- és Felsőkabolt lakosait. Az 1945–45-ös terror idején a hálás falu lakóinak igyekezete ellenére sem lehetett megmenteni. A hatóság titokban megölte. Nyughelye ismeretlen.” A síremlék leszármazottai állíttatták Orbán kezdeményezésére. E szándékát előre bejelentette a helyi közigazgatási irodában. A könyvből pedig személyesen eljuttatott két-két magyar, illetve szerb nyelvű példányt az újvidéki Szerb Matica tudományos intézmény könyvtárába, valamint az újvidék Városi Könyvtárba. Ez utóbbiba kétszer is, mert – mint értesült róla – az elsőt, még a könyv megjelenésének évében kézbesített adományát, nem találják. Ugyanő a kutatásai kezdetén lefényképezte a Molnár Andor szülei sírján álló szerény fakeresztet. Akkor még el lehetett olvasni a rá vésett szöveget:

MOLNÁR JÁNOS
ÉLT 71 ÉVET
FELESÉGE
ROZÁLIA
ÉLT 65 ÉVET

E tábla alatt egy újabb keletű szöveg:

³² HORVÁTH 2011, 78.

³³ Uo.

TEMETETLEN FIUK
ANDOR
ÉLT 48 ÉVET

Ez a fejfa látható a könyve címdalán.

Időközben e tábla betűi szinte teljesen olvashatatlanokká váltak, maga a kereszt is igencsak elkorhadt. Elég ritka eset, hogy az abban az időben háborús bűnössé minősített, majd likvidált áldozatnak állított emlékmű megmaradhatott, csak a múltó idő ártott neki.

2017 áprilisában a falu lakói kezdeményezték, hogy közadakozásból mindkét áldozat lakóházára helyezzenek emléktáblát.

2.4. Tiszakálmánfalva

Galambos László dolgozta föl a helyi vérengzés történetét. Könyvének *A múlt, a jelen és a jövő szorításában* a címe, alcíme *Budiszava/Tiszakálmánfalva története (1884–2014)*³⁴ A szerző helybeli születésű, de már sok évtizede Újvidéken él. Amint az előszóban olvasható, a kötet a telepítés 130., az első világháború kitörésének 100. és a megtorlás 70. évfordulójára jelent meg. Az alcímből megérthető, ő a falu történetét írta meg, s ezen belül a meghatározó eseményt is, a megtorlást. Valójában nem volt mit megtorolni, mert 1942 elején itt sem volt razzia, de a terület visszacsatolása után elüldözték azokat a szerbeket, akik 1918 után lettek idetelepítve. Ez egyébként nemcsak itt történt így, hanem az egész visszacsatolt területen. Ha az első razzia keretében nem is volt öldöklés, néhány kivégzés azonban igen, mert gyújtogatás és robbantgatás folyt ezen a környéken is a negyvenegyes esztendő nyaratól kezdődően, de az sem a faluban, hanem a közelében. Elfogott tetteseket voltak itt is felelősségre. Helybeli szerbek értelmetlen öldöklése már azért sem folyhatott, mert a falunak akkor csak mutatóban akadt szerb nemzetiségű lakója.

Tanulmányunk e részét főleg Galambos könyvére alapozzuk, kivéve a Masa Péter kántortanító 1949-ben történt agyonverését és az 1944 őszén, közvetlenül a partizánok megérkezése után Titelre, kényszermunkára terelt helybeli férfiak esetét, ezeket saját dokumentáció alapján dolgoztam föl.

A falu a török megszállás utáni telepítések és telepedések utolsó fázisában, az 1867-es kiegyezés utáni évtizedben keletkezett a magyar kormány kezdeményezésére és annak tervei alapján. Főleg magyar, de valamennyi német család is érkezett a kijelölt üres területre. A korábbi alkalmakkor, amikor szerbeket és németeket hozatott a bécsi udvar az elnéptelenedett vidékre, a jövevények különböző kedvezményeket kaptak, esetleg segílyt is a letelepedéshez. Ezúttal a telepeseeknek szigorú gazdasági föltételeket kellett teljesíteniük, hogy birtokba vehessék a valóságos Kánaánnak lefestett szűz termőföldet. Valójában meg kellett venniük adásvételi szerződés alapján. Így juthattak hozzá a házépítésre kiszemelt saját telekhez, de még a középületekéihez is, nemkülönben a megművelésre kiszemelt termőföldhöz. Ez utóbbit pedig, mielőtt művelés alá vehették volna, előbb alkalmassá kellett tenni erre, hiszen az egész vidék nagy része ártéri erdő vagy lecsapolatlan vizes terület

³⁴ GALAMBOS L. (2014): *A múlt, a jelen és a jövő szorításában. Budiszava/Tiszakálmánfalva története (1884–2014)*. Újvidék–Budiszava, Forum.

volt. A vásárlásra ugyan járt kölcsön, de nem volt mindjárt jövedelem a törlesztésre, hiszen az erdő- és bozótirtás eltartott legalább egy évig, s az is pénzbe került, majd újabb egy évet kellett várni az első aratásra, közben maga a vetés is nagy befektetést igényelt. A nagy anyagi gondon sokak mellett leghatékonyabban a kalocsai érsek és Tisza Kálmán kormányfő segített. Az előbbi az egyház vagyonából folyósított segílyt alkalmanként főleg egyházi célokra: templom és parókia, de még iskola építésére is, amikor már-már úgy látszott, hogy a telepítési vállalkozás megbukik. A kormányfő is ilyenkor nyúlt a szinte éhező népesség hóna alá, amikor az képtelen volt fizetni a törlesztés esedékes részletét.

A telepítésnek voltak heves ellenzői is, elsősorban az egykori szerb határőrvidék addig szinte egyeduralkodóként itt élő lakói, akik féltették kivételezett státusukat, az adómentességet és az egyházi autonómiát, valamint azt a lehetőséget, hogy a budapesti magyar közigazgatás nem szólhatott bele az igen szabadon értelmezett privilégiumokba. Nevezetesen abba, hogy a sok-sok önkényeskedés, sőt rablás elkövetőit senki sem vonhatta felelősségre. A *Zastava* című, Újvidéken megjelenő szerb újság több cikkben is hevesen támadta magyar falu létrehozásának a kezdeményezését. Galambos ismertet a könyvében ilyen cikkeket. Egy 1885 áprilisában megjelent írás arról szól, hogy a falu életképtelen, a magyar kormánynek „ideje lenne belátnia, hogy telepítési politikája – amelynek az a célja, hogy egy magyarlakta községet hozzon létre szerb többségű környezetben – eleve kudarcra van ítélve, és bűn felhasználni a szegény telepeseket arra, hogy magyarosítást végezzenek a művelt, iskolázott szerb lakosság körében.”³⁵

A szerző közli, hogy „Bács-Bodrog és Torontál vármegyékbe a magyar állam 1880 és 1900 között 14 ezer magyar, 2 500 német és 1 200 más nemzetiségű lakost telepített.”³⁶ Ezt követően megjegyzi: „Tény, hogy ezek a betelepítések megközelítőleg sem érik el az első és a második világháború utáni bármely szláv betelepítés nagyságát – nem is szólva az 1990 utáni, több hullámban érkező menekültekről.”³⁷

A fenti megállapításokhoz még azt is hozzá kell fűzni, hogy a titói Jugoszlávia idején államilag pénzelt telepítések mellett folyamatosan érkeztek az ország minden magyarlakta vidékére természetlenként és fejletlenként számon tartott vidékekről a jobb életkörülményeket kereső szláv lakosok. Spontán betelepedésük eltartott az 1960-as évek közepéig, amikor megnyíltak az országhatárok, és ettől kezdve már egyre inkább Európa nyugati országai felé vették az irányt az ország jobb életkörülmények után vágyó lakosai, köztük föltűnően nagy arányban a sorsukkal elégedetlen délvidéki magyarok. Mindezek a megállapítások amiatt fontosak, mert Jugoszlávia, de az önálló Szerbia és Horvátország is állandóan azzal vádolta Magyarországot, hogy milyen galád politikát folytatott az e tájon élő szláv, elsősorban szerb lakossággal szemben, többek között betelepítések révén folytatott elmagyarosítással. Részben magát az 1944–1945-ös években végzett magyartalanítást is ezzel indokolták. Az új falu kezdetektől fogva – akárcsak a többi Sajkás-vidéki helység – önálló község volt, közigazgatási jogköre azonban az ötvenes évek közepétől hirtelen, két lépésben megszűnt. Előbb Kátyal egyesítették 1955-ben, majd nyomban utána Újvidékhez csatolták. Ekkoriban hasonló központi intézkedés zajlott le az egész országban. A vidéken csak Zsablya, Titel és Újvidék maradt meg községként. A magyar többségű legkisebb önálló köz-

³⁵ GALAMBOS 2014, 37.

³⁶ Uo.

³⁷ Uo.

igazgatási egységek, a községek így elveszítették magyar többségüket, jobb esetben csupán mérséklődött a nemzeti többségi jellegük. A szomszédos Temerin például, amely az első világháború végéig magyar többségű község volt, és csupán mintegy 20%-nyi német lakott benne, napjainkra elveszítette magyar jellegét. Az említett közigazgatási reformok idején hozzácsatoltak két tiszta szerb helységet. Az egyik volt Járek, amely a második világháború végéig szinte tiszta német volt, de az akkor onnan elmenekült, majd kiirtott németek helyére szerb telepéseket hoztak. (Borac, magyarul harcos.) A másik pedig Szőreg, amelyet az első világháború végén Temerin határából hasítottak ki, és az így kapott területen hoztak létre szintiszta szerb falut oda telepített első világháborús szerb önkéntesekkel (dobrovolyac). Ugyanekkor magában Temerinben is, a falu szélén is létrehoztak egy új, szerb kerületet a helybeli gróf apatini Fernbach családtól elkobzott földeken. A második világháború végén a temerini németeket elüldözték a faluból, és a helyükre szintén délszláv telepéseket hoztak. Végül az 1990-es években fejeződött be a magyar jelleg eltörlése. Horvátországból és Boszniából menekült szerbek számára nemzetközi segítséggel új falurészt építettek. Ettől már maga Temerin is elveszítette magyar többségét, nem csupán a község.

Visszatérve Tiszakálmánfalva történetéhez, Galambos könyvéből megállapítható, hogy Tisza Kálmán kormányfő szerepe csakugyan volt annyira jelentős a falu keletkezéstörténetében, hogy megérdemelte, hogy a községet róla nevezzék el. A lakosság is vállalta nemzettudata megtartását mind a mai napig. Ebben olyan személyek voltak segítségére, mint Gulyás Károly plébános (Kiskunhalas, 1885. – Tiszakálmánfalva, 1963.). Ő hűségesen szolgált plébánosként 1921-től 1961-ig, itt is temették el. Róla elterjedt az a téves adat, hogy 1944-ben maga is áldozatul esett. Ezt írja Hetényi Varga Károly is a *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában II.* című, egyébként sok hasznos adatot tartalmazó könyvében. Gulyás esetében ebből csupán annyi helytálló, hogy őt is meghurcolták, amit sztoikusán viselt.

A faluban egyébként éltek a katolikusokon kívül kisebb számban kálvinisták és evangélikusok is. Ez utóbbiak németek voltak, valószínűleg emiatt robbantották föl a templomukat 1947-ben, azt követően, hogy a németséggel az evangélikusok is eltűntek a faluból.

A katolikus templom kertjében a falu 1932-ben első világháborús emlékművet állított, amelyre fölvésték 69 első világháborús hősi halott nevét. Helyi szerbek követelésére 1947-ben ezt lerombolták, 2012-ben azonban az újvidéki községi hatóság engedélyével újra föl lehetett állítani. Az eset alighanem egyedülálló a vidék történetében.

Az 1944–1945 folyamán lezajlott vérengzéssel legelőször a *Negyvenöt nap negyvennégyben*³⁸ című tárcasorozat 74. és 75. folytatásaiban lehetett olvasni. Ezek, majd pedig a sorozatból összeállított, *A megtorlás napjai* című kötet adatait még nem sikerült egyeztetni a Galambos könyvében a 149–155. oldalakon leírtakkal. Galambos – miután közli, hogy a „fölszabadulás” után már novemberben elkezdték sorozni a helybeli fiatalokat a titói hadseregbe, és hetvennyolcan kikerültek a frontra, közülük tízen ott el is estek – ezt írja:

„Amíg a 78 budiszavai fiatal a fronton szolgálta az új rendszert, addig a katonai közigazgatás és a helyi népfelszabadító bizottság kereste azokat a budiszavai magyarokat, akik helyben vagy máshol a magyar államot szolgálták.”³⁹ A háborús bűnösökről szóló törvény értelmében ugyanis mindenki, aki „a megszállók szolgálatában állt”, háborús bűnösnek volt

³⁸ MATUSKA M. (1990. október 14. – 1991. február 27.): *Negyvenöt nap negyvennégyben*. *Magyar Szó*.

³⁹ GALAMBOS 2014, 149.

tekintendő. Galambosnak jórészt Gulyás plébános följegyzései szolgáltak biztos támpontul azzal kapcsolatban, hogy ezen az alapon vagy más okból kiket likvidáltak. Ezt fogalmazza meg: „A partizánok és más, főleg kaboli és dunagárdonyi szerb fegyveres csoportok 24 magyar embert végeztek ki vagy vertek agyon.” Egy részüket nem is a faluban, hanem a közeli Dunagárdonyban. A plébános rajtuk kívül följegyezte még hat személy nevét, akik valószínűleg szintén így estek áldozatul. Ugyancsak ártatlanul halt meg 1949-ben, de hasonló körülmények között Masa Péter, a falu tekintélyes kántortanítója. A falubelijeit szinte ugyanakkora tisztelettel vették körül, mint plébánosukat. Bevitték Zsablyára, és ott eltűnt, a sorsáról nincsen semmiféle dokumentum, soha senkit nem értesítettek arról, mi történt vele. Vele együtt az áldozatok száma tehát 31. Galambos azonban megjegyzi, hogy a magyarok száma ennél nagyobb arányban csökkent, hiszen sokan elmenekültek a terror elől és alatt, főleg Magyarországra.

Külön története volt annak az 52 tiszakálmánfalvi férfinak, akiket negyvennégy őszén Titelre tereltek kényszermunkára a város Zaj nevű városrészébe. A fölrobbantott tiszai híd roncsainak a kiszedésében és egy pontonhíd építésében kellett segédkezniük, mert a szovjet hadsereg gyorsan át akart kelni a folyón. El kellett viselniük a város katonai parancsnokának a szeszélyeit. Ez a Mrgud nevű partizán folyton halomra lövéssel fenyegette a magyarokat, időnként meg is játszotta, hogy kezdődik a mézszárlás. Végül egy Volkov nevű szovjet tábornok lépett közbe, halálosan megfenyegetve Mrgudot. Ettől kezdve emberségesebben bántak a magyar rabmunkásokkal is. A történetet röviden leírta egy dokumentumban Moldvai Károly tiszakálmánfalvi kőfaragó és katolikus kántor, akinek az édesapja, János, első világháborús katona is a rabok között volt. Tudott oroszul, mert öt évig volt hadifogoly, és gépfegyveres katonaként szolgált a forradalomban. Ő bátran a tábornok elé lépett, és elpanaszolta keserves sorsukat. Az egykor Titelen raboskodó tanúk elbeszélései alapján az e tanulmányban emlegetett Tóth László tévés újságíró dokumentumfilmet készített a történetről. Mint ebből a tanulmányból is kitetszik, ő igen sokat fáradozik azon, hogy a Sajkás-vidéken lezajlott gyásztörténetek filmen is dokumentálva legyenek, és azon, hogy a tömegsírokat megjelöljük, valamint kezdeményezte a sajklaki, titeli, mozsori, kaboli és a zsablyai megemlékezések megszervezését és a zsablyai katolikus templom megmentését.⁴⁰

2.5. Mozsor

Utolsóként foglalkozunk a Mozsorról szóló könyvvel, hiszen ez jelent meg legutóbb. Címe: *Mozsor magyartalanítása – A felszabadulás ürügyén (1944–1945)*.⁴¹

Minden helységben külön története van nem csupán a vérengzésnek, hanem a föltárásának, a megemlékezésnek és a kegyeleti hely, illetve a tömegsír, valamint a kínzások és a mézszárlások helyszínének megjelölésének. Mozsorban mindennek az átlagosnál is érdekfeszítőbb a története. Ami itt lezajlott a magyartalanítás idején, annak van néhány jellegzetessége. Az első, hogy a faluból a teljes magyarságot eltűntették, akárcsak a csurogiakat és a zsablyaiakat, vagyis a lakosság egy részét megölték, a megmaradtakat pedig

⁴⁰ A templomentésről készített dokumentumfilmjét 2017 tavaszán elküldte a szombathelyi filmfesztiválra.

⁴¹ MATUSKA M. (2016): *Mozsor magyartalanítása – A felszabadulás ürügyén (1944–1945)*. Budapest, Keskenyúton Alapítvány.

a járeki haláltáborba zárták, majd amikor onnan szabadultak, akkor írásban megtiltották nekik, hogy valaha is visszatérjenek a falujukba. Ez a kihajtás azonban két dologban különbözött attól, ahogyan a másik két faluban végrehajtották. Ugyanis nem rögtön a gyilkolás után történt, hanem 1945 húsvétjának hetében, és e döntés végrehajtásáig tartott a magyar népesség zaklatása, mérsárlása. A tömeges gyilkosság viszonylag gyors lezajlása után a felső hatóságok egyre sürgették a bosszú beteljesítését, vagyis a megmaradt magyar lakosság elüldözését. A helyiek egyre állították össze a háborús bűnössé minősíthető magyar szomszédok ilyen-olyan névsorát, mintha csak úgy látták volna, hogy egyik változat sem jó. A végén a följebbvalók már a belgrádi központi intézményekkel fenyegették a helybeli vezetőket, s nagy nehezen végbement a maradék magyar lakosság elüldözése.

Az itteni eseményeknek az is jellegzetessége, ami Köves Istvánnal, a katolikus pappal történt. Ő ugyanis elmenekült a „fölszabadító” partizánok elől Jánoshalmára, a magyartalanítást végzők azonban megtudták, hol tartózkodik, utánamentek, hazavitték, majd megölték. Halálának körülményei tisztázatlanok. A volt harangozójának a lánya azt nyilatkozta, hogy elevenen megsütötték a templomban az oltár előtt fölállított tűzhelyen, mások szerint a futballpályán fölakasztották. Ismét más tanúk szerint a két változat nem mond ellent egymásnak, szerintük ugyanis félholtan más kivégzettek szekérre dobált tetemeire tették, s megindultak velük a falutól mintegy két kilométerre északnyugat, azaz Sajkásgyörgye irányában fekvő dögtemető, helyi szóhasználat szerint Lótemető, az ott létrehozott tömegsír felé. A falu szélén levő futballpályánál a pap életjelet adott, és ekkor ott fölakasztották, majd a közeli árvédelmi töltés külső oldalán elásták.

A Vajdasági Levéltárban annyiféle névsort őriznek a mozsori háborús bűnösökről, vallatásukról, a bűnösök sokféle alapon történt csoportosításáról, minősítéséről, a jórészt utólag, állami biztatásra keletkező följelentésekről, hogy nem lehet eligazodni közöttük. Különböző rébuszok szerepelnek némely „bűnös” személy neve mellett, esetenként hihetetlen számban, akár ezer jel is. A névhez beragasztva több oldalnyi szöveg is kerülhetett, leírván, hogy az illető milyen gonosztetteket követett el. Van az okmányok között olyan is, amely azt tartalmazza, kik voltak fölhatalmazva a bűnösök kihallgatására, a testület azonban olyan sok személyből állt, hogy elképzelhetetlen, hogyan végezhette a munkáját. Egyik, sok-sok gépelt oldalból álló kihallgatási jegyzőkönyvnek minősített okmányban az olvasható, hogy azt egyetlen napon állították össze, ami képtelenség, hiszen olyan nagy tömeget, mint amekkorát a jegyzőkönyvben említettek, egyetlen nap alatt a testület elé idézni is nehéz lett volna. Az elfogottak ugyanis különböző épületekben voltak bezárva, onnan előhozni, a kihallgató-ítélkező testület elé állítani, az adataikat fölvenni, a kihallgatást lebonyolítani, a vallomásokat leírni teljességgel lehetetlen. Valószínű, az az igazság minderről, amit ötven-hetven évvel a történetek után a kutató a túlélőktől hallott. E szerint mintegy tíz napon át kínvallatták a foglyokat. A falu szerb lakosságának egy része éjjelente ezzel szórakozott, ebben lelte kedvét. Tétlenkedők, unatkozók unaloműzéséként biztatgatták egymást: „Hajd` da bijemo Mađare” (Gyerünk magyarokat verni!) A rendszeres éjszakai verésekről a katolikus pap harangozójának a lánya, özvegy Majlát Ferencné (Bognár, Varga) Erzsébet is közölt részleteket a 2005-ben Tóváros (Tovariševo) faluban adott nyilatkozatában. „A partizánok megérkezése után volt otthon a vérengzés. Apánknak is, meg a bátyámnak is be kellett menniük a község házára [...] Be voltak zárva a pincébe. A szerbek meg verték őket. A bátyámat nem verték meg, hanem édesapánkat egyszer, nagyon. Csak egyszer, de akkor nagyon. Úgy, hogy meglátta egy szerb ismerősünk a bátyámat, a pince lépcsőjén

rítt. Kérdezi, hogy hun van apád, hídd ide. Azt mondja, itt van ő is a pincében, de nem tud menni, mert meg van verve.⁴² A közlés szerint a fivért hamarosan kiengedték, az édesapát azonban csak jóval később, amikor már volt jártányi ereje.

Nappal az így meggyötört foglyokat kihallgatták. A jegyzőkönyvekből, azok hangulatából úgy tűnik, a vallomástevők szinte vidáman közölték önmagukról a legszörnyűbb cselekményeket, amelyeket a magyar éra idején a szerbekkel – a jegyzőkönyvekbe foglaltak szerint – elkövettek.

A jegyzőkönyvezési módszer is különlegessége a Mozsorban lezajlott magyartalanításnak. Joggal állítható: az 1942-ben lezajlott szerbellenes razzianak voltak helybéli magyar vétkesei, bizonyítható azonban, hogy az akkor a szerbek ellen lezajlott atrocitások mindössze néhány nap alatt véget értek, és a központi magyar hatóság közbelépésére szűntek meg. Ezzel szemben az 1944–45-ben a magyarok ellen lezajlott eseményeket a jugoszláv központi hatóság szítására és irányításával vitték végbe, helyi, a likvidáltak vagyonára ácsingózó lakosok buzgó közreműködésével. A szörnyűségek akkor értek véget, amikor elfogytak a tovább zaklatható magyarok. Alig néhány maradt, olyanok például, mint Jakubec Franciska rokonsága. (Róla majd a Sajkásokról szóló részben közlünk fontos részletet.) A tetteseket nemhogy nem vonták felelősségre, hanem a genocídium megtörténtének a pusztá tényét is el kellett hallgatni egészen az országbomlás kezdetéig, amikor Milošević diktatúrája idején már az volt az államfő érdeke, hogy a korábbi diktátor nimbusza minél inkább halványodjék, esetleg törlődjön.

A hallgatási kötelezettséget az alább leírt módszerekkel oktatták a titói országban. Az ártatlanul lemészárolt Petrik Vince egyik lánya, a szerbiai Šabacon (Szabács) 1932-ben született özvegy Sósné Petrik Rozália 2015-ben Nemesmiliticsen nyilatkozva közölte, hogy apjukat a vérengzés során agyonlőtték, két fivérért pedig „önkéntesként” elvitték a Petőfi-brigád néven ismert magyar dandárba. A család maradványát a többi magyar lakossal együtt a járeki táborba zárták, onnan szabadulva ők szinte vadidegen családnál, Temerinben kaptak ideiglenesen menedéket. A katonafiúkból eközben altisztek lettek, a János nevezetűből a gárdában. Nővérük róla szó szerint az alábbiakat is közölte. „Egyszer ott megkérdezte, hogy kaphatnánk-e mi vissza valamit abból, amit Mozsorban elvettek tőlünk. Másnap leszerelték, és elhozták haza, hozzánk, még Temerinbe. Civilben.”⁴³

Az állítólagos vétkes mibenlétéről szól az 1914-ben született Pusztai János esete. A királyi Jugoszlávia hadseregében szolgált, szakaszvezetői rangig jutott. Az 1941-es visszacsatoláskor pékséget nyitott a faluban. A kommunisták az UDBA révén megszarolták, hogy katonaviselt létére be kell lépnie az új állam fegyveresei közé, de ő ezt határozottan visszautasította. Emiatt két év börtönt szabtak rá.⁴⁴

A bekövetkezendő bosszúra a határban és a környéken egyre nyíltabban tevékenykedő partizánok már 1944 nyarán figyelmeztettek. A Mozsorban 1936-ban született Pásztor Ilona temerini lakos 2015-ben azt nyilatkozta, hogy a határban magasra növő kukorica között bujkáló partizánok a kukorica között termő tökökre üzenetet véstek, amelyben megtiltották a földtulajdonosoknak, hogy a kukoricát kivágják, mert a partizánok ezt véresen megbosszulják, hiszen nem lesz hol elrejtőzködniük.⁴⁵

⁴² MATUSKA 2016, 81.

⁴³ MATUSKA 2016, 87.

⁴⁴ MATUSKA 2016, 78.

⁴⁵ MATUSKA 2016, 76.

A már fentebb említett Majlátné Csorba Bélának is nyilatkozott.⁴⁶ Az elüzetésről ennyit idézünk belőle: „1945 tavaszán, húsvét harmadnapján hajtottak ki bennünket a falubú. [...] Újvidéki partizányok hajtottak ki bennünket, nem mozsoriak. Útközbe leállították a menetet, oszt megfenyegettek bennünket, hogy aki szökni próbál, azt lelövik. Nem meneküt senki.”⁴⁷ A tábori élet végéről egy fontos mondata: „Mink, mozsoriak hat hétig vótunk a táborba, sokkal rövidebb ideig, mind a csurogiak meg a zsabylaiak. Nyáron át lettünk irányítva Gajdobrára [Szépliget – M. M.]”⁴⁸

Egy, a névtelenségéhez szigorúan ragaszkodó, a kilencvenedik éve felé közeledő tanú sok hasznos részletről szolgáltatott megbízható tájékoztatást.⁴⁹ Arra a kérdésre, hogy a falu teljes magyar lakossága csakugyan vétkes-e az 1942-es razziában, ezt válaszolta: „Nem igaz! Voltak, akik közreműködtek. Vízi Julcsa néni szájából hallottam, hogy Balogh Pali kötözte meg, akiket azután a Tiszára vittek. De muszáj volt neki! Ha nem, lelövik. Kapzsik, akik az üres házakban szajréztak, azok voltak. [...] Ez genocídium volt. Érti? [Mármint a magyarirtás. – M. M.] [...] A Fejős Lukács meg volt bízva, hogy gondolja az elhagyott tanyákat. Etette a jószágot. Kivégezték.” Köves lelkésztől azt közölte, hogy egyáltalán nem volt harácsoló, kapzsi természetű, csak különc, bohém. Maga etette, legeltette a disznóit.

A tanú a vérengzés kezdetéről közölte, hogy október 22-én, „vasárnap este a töltesen hajtottak [a fegyveres partizánok – M. M.] vagy tíz embert. Még azon az estén végeztek velük. Azután mindjárt szedték össze az embereket a pincébe, és kínozták őket csúnyául. A Topár Pistának – tőlem fiatalabb volt, 1935-ben született – az apja meg az öregapja is ott volt a pincében. Vitték nekik az ételt. Azt mondja az apja, nem bírom megfogni. El van törve a kezem. Pista látta is, hogy élettelenül lógott mind a két karja. [...] A kivégzés előtti napon kidobolták, hogy szutra tye biti sztreljanje! [Holnap lesz a lelövés. – M. M.] Délután háromkor. Mehettek nézni az emberek. [...] Tudtam, hogy ezeknek összeszűkül az agyuk. Elkapta őket egy eufória. [...] Volt az áldozatok között egy bunyevác származású, Pavics nevezetű. [...] Amikor hajtották őket a tetthelyre, ez hangosan kiabálni kezdett: Éljen Horthy Miklós, Éljen Magyarország!”⁵⁰ Nem tudták másként elhallgattatni, hanem mielőtt a falhoz értek volna, útközben elsőként lelőtték.

Az 1922-ben született Gyeveki Sándor 2008-ban, a dögtemetőben lévő tömegsír első megjelölése alkalmával a helyszínen folytatott beszélgetésünk közben elmondta, hogy tudomása szerint a faluban 72 személy esett áldozatul, közöttük az édesapja, Ferenc és legfiatalabb apai nagybátyja, Péter. (Ez a szám önmagában azért fontos, mert a levéltári dokumentumok az áldozatok névsora és száma tekintetében ellentmondásosak.) A tanú közölte, hogy a faluban halomra lőtt embereket Pintér Péter agglegény hordta ki szekeren előre kiásott, igen nagy gödörbe. Munkája végeztével hetvenharmadikként őt is belelőtték. Azt is elmondta, hogy egy Sándor bácsi nevű csösz is közöttük volt, akinek az Ernő nevű fia megszökött a járeki haláltáborból, és sikerült átmennie Magyarországra, ugyanígy oda szökött a táborból Rideg János is.

Grácsik Antal szintén mozsori, 1917-beli születésű sajkáslaki lakos 2006-ban magnóra rögzített nyilatkozatában közölte, hogy a tömegsírt tizedmagával ő ásta. A Paróci kocs-

⁴⁶ MATUSKA 2016, 83–85.

⁴⁷ MATUSKA 2016, 84.

⁴⁸ MATUSKA 2016, 85.

⁴⁹ MATUSKA 2016, 95–99.

⁵⁰ MATUSKA 2016, 99.

májába voltak bezárva, onnan hajtották őket a helyszínre. Maga mérte ki lépéssel a gödör méreteit: 5×4 méter hosszú, másfél méter mély. Azért nem mélyebb, mert följött a talajvíz. Két szekéren hozták a hullákat, egyiket az édesapja, Jóska hajtotta. A tetemek tetején három személy ült, őket szintén belelöttek a gödörbe, de odahoztak még másik tízet, ők a szekerek-ről a gödörbe huzigálták a hullákat. A fejüket egymástól elfelé, a lábukat összefelé. A gödör éppen tele lett. A tömegsírba került a tanú András nevű testvérbátyja meg két nagybátyja és egy unokatestvére. Valószínűsítette, hogy Köves papot, a falusi bábaasszonyt és egy muzsikust, aki akkoriban ért haza a magyar honvédségből, nem oda és nem azon a napon temették el. Közölte még, hogy egy félkarú, papi ruhában járó-kelő szerb férfi határozta meg a kezében lévő névsorból, hogy kiket kell lelőni és kiket nem. Akinek a neve mellé karikát rajzolt, azok megmaradtak, akiké mellé keresztet, azokat kivégezték.

A tanúk között nem akadt, aki föl tudta volna idézni, mikor rombolták le a katolikus templomot, talán 1947-ben, a dokumentumok között pedig nem utalt semmi erre az eseményre.

Mgr. Bozóki Antal újvidéki ügyvéd szakvéleményezte a szerb kormány 2014. október 30-i ülésén meghozott határozatát a csurogi és a mozsori magyarok kollektív háborús bűnössé nyilvánításának hatályon kívül helyezéséről.⁵¹ Megállapítja, hogy a csurogi magyarokat kollektívan elmarasztaló határozatot a háborús bűnöket kivizsgáló vajdasági bizottság hozta meg 1945. január 22-én, a mozsoriakat pedig az azonos országos bizottság ugyanazon esztendő március 2-án marasztalta el. A zsablyaiakat valójában a csurogiakat elmarasztaló döntés analógiájára büntették, róluk nincs is határozat. A szakértő értelmezése szerint a hatályon kívül helyezés úgy van megfogalmazva, hogy rá hivatkozni nem lehet sem az áldozatok rehabilitációs eljárásában, még kevésbé a kártalanításiban.

A mozsori áldozatokról 2008. október 11-én emlékeztek meg először Lótemetőben, a nagyjából beazonosított tömegsírnál. A kezdeményező a már több helyen emlegetett Tóth László nyugalmazott tévés újságíró volt, aki ezt az első ceremóniát is, valamint az utána következő években szervezteteket is filmre vette. Segítőtársai voltak Jakubec György mozsori születésű nyugdíjas pénzügyőr és e tanulmány szerzője. Az eseményről beszámolt a Magyar Szó az október 18-i számában. Az írásban olvasható, hogy Suhajda Lajos újvidéki verbita szerzetes mondott imát az áldozatok lelki üdvéért, és megszentelte a földbe süllyesztett emléketontömböt, rajta három évszámmal: 1944, 2007 és 2008. Az első évszám természetesen a vérengzés kezdetének esztendejét jelzi, a második pedig azt, amikor a szervezők el akarták a tömböt helyezni, de az esős idő megakadályozta őket ebben, s csak a következőben tudták véghezvinni a tervet. Hat év múlva, 2014. január 8-i számában a napilap arról tudósít, hogy a korábbi megemlékezés szervezői elkerítették és fásították az emléktömb környékét. A szépen sarjadó fákat azonban 2015 őszén valakik kitépdesték, a kerítést pedig ledöntötték. A szervezők panaszra mentek Dragan Božićhoz, Titel község elnökéhez, s ő megígérte nekik, hogy karácsonyra felújítják a kerítést, s az emlékhely gondozói újra fásíthatnak a területen, neki gondja lesz az ültetvényre. A kerítésből nem lett semmi, a fásítás is elmaradt.

⁵¹ MATUSKA 2016, 129–137.

2.6. Sajkáslak

A faluról nem készült monográfia, ellenben a tömegtájékoztatói eszközök révén a kutatás kezdete óta sokszor értesült a nyilvánosság arról, mi és hogyan zajlott le a faluban 1944 őszén, mint ahogyan arról is, mikor és hogyan állítottak a helybeliek emléket az áldozatoknak.

Módszeres és levéltári kutatás nem folyt, alkalmanként helybéli tanúk jelentkeztek, akik nyilatkoztak, esetleg leírták, amit fontosnak tartottak. Hat személy kiemelkedő szerepet játszott az adatközlésben. Ők Pásztor Antal 1934-ben született helybéli ezermester, Milánovics Sándor mozsori születésű, Topolyán élő vasúti munkás, ma már nyugdíjas, Kormos Jánosné Gombás Anna, 1902-ben született, özvegyasszony, aki meghalt 2004-ben. A negyedik Vargáné Erzsébet asszony. Ő, miután megözvegyült és újra férjhez ment, a második férje nevében nyilatkozott, mert nem mert nyíltan a nyilvánosság elé állni. Temerinben született 1914-ben, sajkáslaki értesüléseit néhai Sáfrány Katica, egy ottani kebelbarátnője, gyerekkori pajtása révén szerezte. Végül az ötödik az e tanulmányban többször emlegetett Jakubec György újvidéki lakos. Mozsorban született 1938-ban, ott élt a család 1951-ig, akkor elköltöztek Sajkáslakra, mert ott volt katolikus templom, és mert a család nem tudta elviselni a rájuk, magyarokra nehezedő nyomást. Ő 1963-ban a továbbtanulás mellett döntött, és Újvidékre költözött.

Az elsőként említett Pásztornak kulcsszerepe volt az adatközlésben, a tömegsír helyének meghatározásában és kétszeri megjelölésében, az áldozatok névsorának összeállításában és a helyi katolikus templomban egy, az áldozatok névsorát tartalmazó emléktábla állításában. Az első emlékkereszt állításával tanúsított magatartása miatt a titeli hatóság meg is hurcolta. 1990 őszén ugyanis, fölbuzdulván a Magyar Szó folytatásokban közölt, a magyarok irtásáról, üldözéséről szóló írásokon, teljesen egymaga bekerítette a dögtemetőben azt a részt, ahol – emlékezete alapján – meglehetősen nagy pontossággal meghatározta a tömegsír helyét, és fölállított egy kb. két méter magas fakeresztet. Néhány nap múlva ennek a híre eljutott a szerkesztőségbe. Fölkerestem, és ő részletesen nyilatkozott az általa ismert történésekről. Ezt követően jelentkezett a szerkesztőségben Milánovics Sándor, s ő is elmondta, amit tudott, de hozott magával néhány fém huzaldarabot, amelyeket néhány nappal a tömeges likvidálást követően az öreganyja szedett össze a tömegsír mellett, s amelyekkel a kivégzettek kezei voltak összedrótozva. Hat évvel később Kormos János újvidéki alkalmi ismerős megkérdezte tőlem, meghallgatnám-e a Sajkáslakon élő öreganyját, ha egyszer eljön hozzá Újvidékre. Nem sokkal később sor került rá. Varga Erzsébet is még a kutatás kezdetén közölte, amit tudott, a beszélgetés dátuma sajnos nem lett följegyezve. Végül ötödiknek ide kell sorolni a szerb nemzetiségű Prekajac Tomislavot, akit – emlékeztem szerint – Pásztor Antal említett meg nyilatkozatában, közölvén egyben titeli lakcímét, ennek alapján találtam rá hamarosan. Jakubec Györgyöt évtizedek óta ismerem, igen hamar mellém állt a kutatást és a megemlékezések szervezését segítve. A Jakubec család kivételes helyzetben volt Mozsorban, mert György édesapjának a testvére volt Jakubec Franciska, az 1942-ben megölt mozsori pravoszláv esperes háziasszonya, aki az esperessel egyidejűleg szintén áldozatul esett.

Nevezett nyilatkozók név szerint felsorolták, kiknek a likvidálására emlékeztek. A közlésük alapján már össze lehetett állítani a 31 mártír nevét tartalmazó névsort, a templomban fölvavatott táblán is ennyi név szerepel. Szinte bizonyos azonban, hogy többen estek áldo-

zatul, hiszen – mint említettük – levéltári kutatás nem folyt még, de a szórványosan szerzett értesülések sincsenek egyeztetve és összegezve. Valamennyien emlékeztek a tömeges kivégzés körülbelüli dátumára, némelyek meg is jelölték pontosan november 15-ét. Nem volt ellentmondás közlésük részleteiben. Ennek lényege, hogy a partizánok megérkezésével azonnal elkezdődött a likvidálás és a kiszemelt személyek összegyűjtése a községháza két termébe. Verték, kínozták őket napokon át. Nyilvánvaló volt, hogy tömegmészárlásra készülnek, aminek sok ellenzője lehetett, köztük az említett Prekajac Tomislav, a helyi kommunista párttitkár is. A Titelen vele folytatott beszélgetésünket az ismert szabadkai, Siflis Zoltán filmre vette. Prekajactól is tudni, hogy a tömegirtás előtt a faluban népszavazást kellett tartani, hogy a fölizgatott tömeggel megtörhessék a vérengzést ellenzők akaratát. Természetesen a fölsőbb hatalmak, köztük a Kommunista Párt szervei és az OZNA heves és erőszakos agitációval érvelt a elfogottak likvidálása mellett. Az akaratukat nem volt könnyű győzelemre juttatni.

A tömegmészárlás részleteiről is egybehangzóan nyilatkoztak.

A népszavazás után a rabokat egymáshoz drótozva kiterelték a községháza külső kerítésfala elé. Ötös csoportokban lötték le őket, így voltak összedrótozva. Utána a tetemeket szekereken kiszállították a falu szélére, a vasúti síneken túlra, a dögtemetőbe, és ott elég sekély sírba temették őket. Az összedrótozott tetemeket az odaparancsolt munkások nem tudták leszedni a rakományról, éppen a drótozás miatt. Ez már akkor is gondot okozott, amikor a friss hullákat a szekerekre kellett dobálni, amit az is nehezített, hogy a vértől csúszóssá váltak, és még egyenként is nehezen lehetett fölrakni, s részben már ekkor szétválasztották őket, a gödör szélén pedig teljesen el kellett oldozni valamennyit, mert nem sorban, hanem egymás hegyén-hátán feküdtek, nehéz volt kicibálni egyiket a másik alól. A kötözőanyagot Milánovics öreganyja⁵² mind összeszedte, amit ott a tömegsír körül megtalált.

A terület a hetvenes-nyolcvanas évekig köztulajdonban volt, parlagon maradt. Akkoriban határrendezést tartottak Vajdaságban, Titel községben is, és a sajkáslaki dögtemető területe megművelhető földként magántulajdonba került. Az új tulajdonos sem vonta művelés alá. A korábbi években ugyanis történt ilyen kísérlet, de a lovak prűszkölve-ágaskodva tiltakoztak, ha rá akarták hajtani őket. (Hasonlót közöltek bajmoki tanúk az ottani tömegsírrol.) Kilencvenben Pásztor kiváltotta a területet, nehogy a gazda traktor vontatta ekével nekimenjen, és esetleg kiforgassa a maradványokat. Azóta sincs a terület művelve. A bekerítés és a keresztállítás miatt Pásztort meghurcolta a titeli községi felügyelőség, pénzbüntetést szabtak ki rá, de egészen más jogcímen: vadászfegyver szabálytalan használata miatt. Közben a titeli községi felügyelőség rendeletére a kerítést és a keresztet igen gyorsan eltakarították.

Részletek a tanúk nyilatkozataiból.⁵³

⁵² A nagyszülők általános megnevezése ezen a tájon akkoriban öreganyám, öregapám volt.

⁵³ Forrás: A Sajkáslakra vonatkozó alább következő idézetek forrása e tanulmány szerzőjének archívuma.

Pásztor Antal

Nyomban a falu „fölszabadulása” napján kivégeztek három leventeoktatót, Tóth Antalt, Sava Radosavljevet és Kalapáti Jánost. Elsőként Tóthot. A felesége tragacson tolt ki a temetőbe. (Ő tehát harmadmagával azon kivételek egyike, akik a katolikus temetőben nyugszanak.)

Bózsó Jánosról szólva közli, hogy Ternovác Mihállyal együtt elmenekültek, de nem mehetek messzire, mert megtalálták és visszavitték őket. „Én abban az időben kanász voltam, és bejártam a községházára, mert ott egy teremben volt a kanok takarmánya. Egy reggel ebben a teremben az ablakilincsen láttam fölakasztva Bózsót. [...] Térde a földre ért, nem tudom, hogyan akaszthatná föl magát így valaki, de azt mondták rá, hogy öngyilkos lett.”

A tömeges kivégzés előtt a faluban kidobolták, hogy ez mikor fog történni. „Az emberek odajöttek nézni. A kivégzendők ötösével voltak összekötözve dróttal. Össze voltak verve, ki voltak éhezve. Nagy Pista apját a Pista [későbbi – M. M.] apósa lőtte le.”

Pásztorné 2017 márciusában kiegészítésként közölte, hogy ez a tettes szintén Prekajac nevezetű személy volt, a keresztnévére már nem emlékezett. Szerb nemzetiségű, a kommunista párt tagja volt, a népszavazáson a likvidálások mellett agitált, és aláírásával a népszavazáson e mellett ki is állt. Néhány évvel később, még tartott a tömegmészárlás által kiváltott zűrzavar, amikor egy éjjel Titelről, pártülésről kerékpáron hazafelé tartva halálra gázolta az úton áthaladó síneken a vonat. A faluban elterjedt annak a híre, hogy a Varga család – ahonnan többen is áldozatul estek – rokonságának tagjai lökték a vonat elé. Valamivel később történt, hogy a lányát elvette az általa lelőtt áldozat fia.

„Živa Babić volt a kivégzőosztag parancsnoka. Odavezényelték a halálraítélteket, ötösével össze voltak kötözve, a fal felé fordította őket, és puskából rájuk lövetett. Őt kivégző az öt halálraítéltre, úgyhogy lehetett tudni, ki kit végzett ki.”

Milánovics Sándor

Leírta, amiről tudott. „1944. november 15-én a családból ki lett végezve édesapám [Károly – M. M.], mindkét nagyapám [Sándor és Zórád György – M. M.] és a rokonsághoz tartozó három sógor is: Tóth Antal, Csonka Antal és Kasza Illés.” Amíg hozzátartozóikat ő is több alkalommal láthatta, mindannyiszor tapasztalhatta, hogy véresek, kín közt tudnak csak mozogni, egyiküknek-másikuknak eltörött a végtagja. „Csak utólag tudtuk meg, hogy még szörnyűbb kínzásokon ment át. Levetkőztették tiszta meztelenre, és úgy ütötték és harapófogóval bántották az alsótestét.” Arra is emlékszik, noha még csak ötéves volt, hogy Radosavljević nevezetű volt a kisbíró, aki a kivégzést meghirdette. A házban általános jajveszékélés tört ki, ő maga is futkosott a felnőttekkel le-föl. „Ekkor egy kicsit nagykorúnak éreztem magamat én is.”

Saját szerzeményű verset is eljuttatott a Magyar Szó szerkesztőségébe, és ez meg is jelent a tárcasorozat keretében 1990. december 29-én, a 73. folytatásban:

„TE NEM EMLÉKEZHETSZ!

Te nem emlékezhetsz, drága kisöcsém, / hisz másfél éves voltál, és nem vésted csöppnyi szívedbe / ezerkilencszáznegyvennégy november tizenötödikét. / Te akkor babakocsiban gögicséltél, / és boldog voltál, kisöcsém... / Nem volt még meggyőződésed, se hited, / és szívedben sem volt megvetés a gyilkosok iránt. / Te akkor még semmiről sem tudtál. /

Csak a későbbiek során meséltük el neked / a negyvennégy őszen történt szörnyűségeket. / Te pedig hallgattad, és szívedbe zártad az ígét. / Megtanultad velünk: anyákkal, a nagyanyákkal és nenákkal a történelmi leckét. / Ezt a leckét nem mesélték el az iskolában nekünk. / Erről csak félve-titokban értesülhettünk. Bűnös apák és nagyapák utódai lettünk. / Meggyalázva, megszegyenülve éltünk... / Te még nem tudtad, / hogy számunkra akkor összedőlt a világ. / Csak később tudtad meg, hogy mi a kommunizmus és a partizán. És azt is, hogy apáinkat a kivégzés után / a dögtemetőbe vitték, és ott elásták a bestiák.”

A tanú édesapja a községháza előtti tömegmészárlás során golyót kapott, eszméletét veszítette, de föleszmélt, fölült. A golyó ugyanis a nyakában csüngő Mária-érmén megakadt. Hálaimát rebegeve csókolgatta az érmet, a mellette álló partizánhoz szólva azt kérdezte: testvér, miért akarsz megölni? Látod, az istenanya megmentett. Erre a partizán fejbeltette.

Varga Erzsébet

„A kivégzendők között ott állt Tóth Antal helybeli földműves, a túloldalon meg, a nézők között a felesége. Antal felesége vigasztalásul odakiabált a férjének: »Ha meg kell halnod, ne sajnáld! Magyaroként halsz meg.«” Majd a tanú közölte még: „Tóth Antalt meg még egyet, Kalo János újságkihordót, ezeket rendesen eltemették a temetőben. Hogy miért tettek velük ilyen kivételt, azt ma már nem tudom megmondani.”

Kormosné

„Az emberek az egyik szobába voltak bezárva, a másikba meg vitték kihallgatni. A gangon a szerb asszonyok bottal verték őket.” Utalt arra, hogy két asszony ismerőse közölte vele, őket megerőszakolták. „A két asszony egyike nekem mondta: A belem kijön, annyira használtak.”

„Kasza István volt az egyik meg Tóth Antal a másik, akik vitték a hullákat. Kasza vitte a fiát. A gyerek még tátogott, az ő gyerekei meg a rámpánál nézték, és látták, hogy él az apjuk, az öregapjuk viszi. A temetőnél az öreg rosszul lett, összeesett, hazaküldték. [...] A meztelen tetemetek beledobálták a gödörbe. Vagy fél méter [mély – M. M.] ha volt. Tele volt a sír. Másnap az asszonyok hordtak rájuk még földet.”

Prekajac Tomislav

„1910-ben születtem Lokon. Otthon voltam, amikor ezek a kivégzések történtek, mert internálva voltunk előbb, de október 27-ére hazaértünk. Lok már felszabadult, az emberek akkorra le voltak tartóztatva. Én akkor a pártbizottság titkára voltam. Én szerveztem a pártot. Ez a kivégzés tiszta bosszú volt. Egy csoport akarta. Megtorlásul. A razziáért [az elsőért – M. M.], amikor 53 embert kivégeztek, köztük a testvérbátyámat és a nagybátyámat is. A jég alá kerültek. Hogy ebben volt-e részük a helyi magyaroknak, azt ki tudja. Volt, akinek köze volt hozzá. Volt ott a régi Jugóban egy rendőrpáncsok, aki verte tánc után a magyar legényeket. Az ilyeneket is keresték a razzia idején. Aztán jött erre a bosz-

szú. Alakítottak egy bizottságot, és az döntötte el, kit kell letartóztatni. Összeszedtek vagy húsz magyart, és verték őket, azok könyörögtek, de hiába. Őt önkéntes jelentkezett, köztük egyik testvérbátyám, és ők képezték a kivégzőosztagot. Ez november 15-én történt. Én egyedül elleneztem, hogy így vegyünk elégtételt a korábban történetekért. Nemhogy engem leszavaztak volna, hanem azt mondták, álljak én a kivégzendők helyére. [...] A kivégzést huzavona előzte meg, aláírásokat gyűjtöttek; főleg a korábban meggyilkolt férfiak özvegyei írták alá a követelést, hogy a magyarokon meg kell bosszulni. Házról házra járt valaki, és erre névaláírásokat gyűjtött.”

Prekajacnak minden oka megvolt rá, hogy ellenezze a tömegirtást. 1941-ben ugyanis, amikor a faluba bevonultak a honvédek, őt puskacső elé állították, egy csoport magyar azonban hevesen ellenezte a lelövését, és megmentették őt.

„Živa Babić volt a kivégzőosztag parancsnoka. [Ezt a fentebb már idézett Milánovics Sándor írásban erősítette meg. – M. M.] Odavezényelték a halálraítélteket, ötösével össze voltak kötözve, a fal felé fordította őket, és puskából rájuk lövetett. Őt kivégző az öt halálraítéltre, úgyhogy lehetett tudni, ki kit végzett ki.”

Ő is megerősítette, hogy Nagy István apját István későbbi apósa lőtte le.

A sajkáslaki áldozatok mintegy negyed évszázaddal az első emlékkereszt állítása és lerombolása után, 2014. október 5-én emlékművet kaptak, ezúttal talán maradandót. Te-kintettel arra, hogy erről az eseményről mindez ideig csupán tömegtájékoztató eszközök adtak hírt, érdemes e tanulmányban röviden leírni.

Pásztor Antal valójában már 2006-ban vaskeresztet hegesztett össze, és ezt december 20-án szerény keretek között, néhány ember összefogásával ünnepélyesen fölszenteltették Ft. Franjo Lulić titeli plébánossal. Mindössze a szentelési szertartásból, valamint az Oláh Sándor nyugdíjas újvidéki zenész által trombitán előadott Händel-szerzeményből állt a műsor, és e sorok írója mondott rövid beszédet.

A hat évvel későbbi esemény már hivatalos volt. A szervezőknek sikerült megnyerniük az ügynek Milan Nastasić titeli községi elnököt, aki személyesen részt vett a sajkáslaki római katolikus templomban tartott szentmisén és gyászszerzartáson, majd beszédet is mondott a mise után rendezett emléktábla-avatáson. Molnár Zoltán újvidéki színművész elszavalta Fehér Ferenc *Számonkérés* című versét. Az áldozatok névsorát tartalmazó táblát Pozsgay Imre közismert magyar közéleti személyiség leplezte le. A szentmise és az avatás egész ideje alatt a temerini cserkészcsapat tagjai díszőrséget álltak. Valószínű, hogy az 1944–45-ös magyar áldozatok emlékére szervezett gyászszerzartáson e sajkáslakin képviseltette magát először a Szerb Pravoszláv Egyház főtisztelendő Aleksa Kundelić személyében. Az emléktábla állításának költségeit Pásztor Antal és Jakubec György gyűjtötte és részben fedezte is. A hat évvel korábban, a dögtemetőben állított emlékkeresztet újra megszentelte Ft. Franjo Lulić. A megemlékezés költségeinek tetemes részét a Keskenyúton Délvidéki Magyarorsáért Alapítvány fedezte. Az aznapi programban ez olvasható: „Az avatóünnepség három magánszemély kezdeményezésére és szervezésében jött létre. Az ötlet Tóth Lászlótól ered, mellé álltak Jakubec György és Matuska Márton.”

Az ünnepséget Tóth László filmen rögzítette.

3. A többi helység

Eddig hat helység eseményeit sűrítettük e tanulmányba. Mi van a többi héttel?

Hasonló vérengzések azokban is zajlottak, állítható ez annak ellenére, hogy – hangsúlyozzuk ismét – módszeres föltárás egyikkel kapcsolatban sem zajlott. Ezekről szinte véletlenszerűen kerültek elő adatok, más helységekben történt vizsgálódások során. Az ide-sorolt helységek a következők: Tündéres, Dunagárdony, Titel, Káty, Sajkásszentiván, Sajkás-györgye és Boldogasszonyfalva. Csak Titelen éltek nagyobb számban magyarok, annyian, hogy a trianoni békeszerződést követő évtizedekben is, egészen az 1970-es évekig mindig működött ott magyar tannyelvű általános iskola, és eleven magyar művelődési élet zajlott, a felekezetek közül pedig különösen élénk volt a katolikus magyarok tevékenysége. Közülük már alig maradtak, a szolgálatot a horvát nemzetiségű, főntebb emlegetett Ft. Franjo Lulić látja el, a magyar híveket is kiválóan kiszolgálja. Ő szolgál hetente vagy havonta rendszeresen Sajkáslakon és Zsablyán. Önálló plébániával Titelen kívül csupán Tiszakálmánfalva rendelkezik, a szolgálatot 2013 óta Zórád Ferenc plébános látja el. A huszadik század közepéig több helységben éltek még magyar evangélikusok és kálvinisták, a németek kiirtásával és elüldözésével azonban számuk erősen megcsappant, vagy teljesen el is tűntek. A felsorolt falvakkal történtek alapján kétségtelenül állítható, hogy a magyartalanítás során nem csupán a több ezer vagy több száz lelket számláló magyar közösségek által lakott helységekben végeztek ki magyarokat, hanem mindenütt, csak éppen kis számuk miatt alig fordított rájuk figyelmet valaki. Az alábbiakból és a mellékelt népszéki táblázatokból ez ki is derül majd.

3.1. Tündéres

Kezdjük a sort ezzel a faluval, azon oknál fogva, hogy ami ott lezajlott, az szinte mintha folytatása lenne a Sajkáslakon történeteknek. Néhai özvegy Dujmovics Antalné Korsós Éva temerini születésű asszony nyilatkozott a kilencvenes évek derekán⁵⁴ férje, Antal elvesztéséről. Elmondta, hogy a faluban éltek rendőrként szolgáló férjével és három gyermekével, a tizennégyéves Jánossal, a tizenkétéves Pállal és a hároméves Ferencsel. Az asszony már ismét gyermeket várt, a harmadik hónapban járt. A partizánok érkezése előtt Temerinbe indultak, de visszafordultak, mert férje szolgált ugyan az első razzia idején, de senkit nem bántott, sőt sok szerb barátjuk volt a faluban. Visszaútjuk során nem jutottak el a tündéresi házukig, lerángatták őket a kocsiról a falu szélén álló községháza épületénél, és a férjét oda bezárták. Néhány napon át volt fogva tartva, közben vallatták és kínozták. A feleségét arra kényszerítették, hogy bejárjon az épületbe és takarítson, így alkalma volt látni a férjét, aki össze volt verve. Többedmagával hamarosan kivégezték. Ezt követően az asszony takarítás közben a folyosóról hallhatta, hogy egyik szobában az ő sorsáról vitatkoztak szinte veszedve. Egyesek őt is mindenáron likvidálni akarták, mások azonban megvédték. Más tanúk arról beszéltek neki, hogy a községháza közelében, a községi csődörök és parádés lovak itatására szolgáló ásott kútba dobálták a tetemeket.

2016-ban a helyszíni vizsgálódásom során a helybéliek közül volt, aki emlékezett a ló-istállóra, de arról senki sem tudott, hogy kút is volt ott; az valamivel messzebb állt.

⁵⁴ Nyilatkozata olvasható: MATUSKA 1991, 235–237.

A család tragédiája ezzel nem ért véget. A családfő elvesztése után elvették a vagyont, és ők Sajkáslakon, Éva asszony mostohaanyjánál húzódtak meg. Onnan naponta munkára hajtották helyi gazdák kukoricáját törni. Amíg dolgozni volt, a középső fia elment otthonról egy faluszéli szőlőskertbe böngészni, s ott egy Tanasije Atanackov nevezetű helyi szerb hentes lelőtte. Tettét megúsza azzal, hogy kijelentette: „Azt hittem, egy kutya van ott.”

A szörnyű megpróbáltatások következtében Éva asszony 1945 elején elveszítette magzatát.

Zsúnyi József tiszakálmánfalvi, 1932-es születésű földműves az 1990-es évek elején közölte: „Tudomásom szerint Vilován 86 személy veszett el ekkor, illetve valamivel később, 1945 januárjában, mégpedig úgy, hogy őket is ki kellett volna telepíteni, de nem voltak hajlandók elhagyni a házukat, hanem szembeszálltak a határozattal. Ekkor valamennyiüket kivégezték. Ezt az adatot velem egy tanonctársam közölte, akivel Versecen együtt jártam iskolába, a neve Miroslav Igić, asztalos szakmát tanultunk. Később elköltözött a családjuk a faluból.”⁵⁵ Adatait Zsúnyi 2017 áprilisa elején újjakkal egészítette ki. Ezek szerint 1944-re elkészült a faluba telepített 200 székely család számára az új lakótelep. A benne lakók és más jövevények közül kerültek ki az áldozatok 1944 végén és 1945 elején. Zsúnyi 1951-ben, asztalosinas korában sok mesterrel, asztalossal és piktorral járt dolgozni ezekben az években át lakatlan házakba. A szennyes, feketedő ajtókat, ablakokat kellett kicserélniük és a falakat meszelni. Neki alkalma volt mások jelenléte nélkül beszélgetni egy helybéli idős házaspárral arról, mi az oka, hogy az új házakban senki sem lakik. Elmondták neki, mi történt ott a háború végén a lakókkal. „Itt pogrom volt”, onnan a sok szenny a falakon, ajtó- és ablakokon. A feketedés a száradt vértől támadt, s láthattak még emberi testrészeket is. Látszott az ablak- és ajtókereteken, hogy az utcára menekülni szándékozók nyilván ott végeztek, és folyt, fröcskölt a vérük mindenfelé. Azt is hallotta, hogy a leöldöszték tetemeit ott ásták el, ahol később, talán az 1980-as években, az új iskolát építették. Szerinte a községháza közelében csakugyan volt csődör- és bikaistálló, valamint a kanoknak ól, s az épületektől valamivel távolabb, az alacsonyabban fekvő, vizenyős réten volt számukra egy ásott kút.

Véleménye szerint ide dobálhattak be kivégzetteket is, amelyenkről Korszós Éva szolt. Dujmovics Antal és fia, Pál adatai megtalálhatók *A temerini razzia* című kötetben.⁵⁶

Az 1941-ben és az előtte, valamint az 1948-ban és utána végzett népszámlálási, illetve összeírási adatok szerint Tündéresnek soha nem volt nagy számban magyar lakossága. Nincsenek azonban megbízható adatok az e két évszám közötti időből. Ekkoriban csakugyan telepítettek a faluba magyarokat a magyar hatóságok, és befogadtak sok menekültet Szerémségből és a Bánságból. Semmilyen értesülés nincsen arról, mi lett velük. Levéltári kutatások alapján talán meg lehetne fejteni a rejtélyt.

3.2. Dunagárdony

A faluban történekről kevés adattal rendelkezünk, kutatás itt sem folyt. A legtöbbet Horváth M. Orbán Kabolról szóló könyvében olvashatunk, mert, mint jeleztük fentebb, az ő szülő-

⁵⁵ MATUSKA 1991, 248–249.

⁵⁶ ÁDÁM I. et alii (2001): *A temerini razzia*. Temerin, VMDP Történelmi Bizottsága. 250–251.

falujának a legtöbb áldozatát itt végezték ki. De még jóval az ő könyvének a megjelenése előtt, 1990 végén egy névtelen levelet kaptam a szerkesztőségbe. Betű és írásjelek szerint idézem a teljes tartalmát.

„A Gardinováci gyilkosságok szemtanúja él

Pápista József Petőfi Sándor út

Három napig ott volt bezárva és az ablaka a kösig háza udvarára nézet és láta a kivégzéseket vagyis a kinzásokat és az illetők neveit is tudja. Kik azt végre hajtották. Teség meg kérdezni még a kivégzettek nevét is tudja. Kérem látogassék meg a riporterek”

Pápista nyilatkozata megjelent *A megtorlás napjaiban*.⁵⁷ Röviden a tartalma. A család a Kabol és Dunagárdony közötti tanyavilágban élt a Lotz-tanyán. A fiú a háború idején életveszélyes szolgálatokat tett a partizánoknak, átcsempesztte őket a szerémségi oldalra. Ennek ellenére, amikor birtokba vették a vidéket, őt és az édesapját, sok mással együtt, többek között tiszakálmánfalvi magyarokkal, bezárták Dunagárdonyban. (Némely tanúk szerint Tiszakálmánfalván a partizánok nem akartak nagy fölhajtást csapni a kiszemeltek likvidálásával, mert 1942-ben sok helybeli magyar sok szerbet megmentett, többek között Gulyás József plébános.) Kínózták, verték őket napokon át. Édesapja nem tudta elviselni a kínokat, fölakasztotta magát. Suttjó legényfiát pedig egy szovjet tiszt parancsára szabadon engedték. Hazafelé tartva a falu szélén újra letartóztatták. Ekkor már nem bántották, hanem magukkal vitték a székely telepések lakhelyére, hogy ott tolmácsoljon. Efféle munkát azonban nem volt alkalma végezni, mert amikor a székelyek házaihoz értek, ott nyomban elkezdődött a mészárlásuk, minden kikérdezés vagy vallatás nélkül. Eközben róla megfeledkeztek, és ő megszökött, ezúttal Tiszakálmánfalvára. Édesapját egy Keszég nevezetű emberrel, aki belehalt a sérüléseibe, a gárdonyi dögtemetőben temették el. Zsúnyi József e közléshez azt a kiegészítést fűzte, hogy Tiszakálmánfalván az újvidéki szerb püspök sok magyart megmentett azzal, hogy ellenezte a vérengzést. Gulyás plébános a plébánia elé állított örökkel vigyáztatta hálából, mert az 1942-es razzia idején sok magyar sok szerbet megmentett. Szerinte a kaboli magyar áldozatok közül sokan a helyi szerb kolostoron kívül, a Dunagárdony felé eső kaputól balra, egy mélyedésben levő tömegsírba lettek eltemetve. (Jovan Cirić újvidéki szerb ortodox püspök magyar országgyűlési képviselő volt, a Felső Ház tagja. Emiatt a kommunista időben üldözötté vált. 1949-ben Hódságon töltötte a pihenőjét, és ott kegyetlenül megverték.) Pápista szólt arról is, hogy Kabolban a két falusi bíró 1942-ben megmentette a szerbeket, 1944–45-ben mégis mind a kettőjüket likvidálták. Pápista név szerint említette Gajdos Istvánt is. Pápistát végül Savo Stankov mentette meg Kabolban. Beidéztek ugyanis ismét, ezúttal az ottani községházára, ott meglátta ez a partizán, és kiengedte.

Horváth Orbán a Kabolról szóló könyvében leírja, hogy az ottani magyar áldozatok zömét Dunagárdonyba vitték, és ott a falu keleti, a Dunához közel eső, Badas nevű részen likvidálták őket. Erről szól a könyvben az alábbi idézet: „Fegyveresek sorra járták a magyar és a német házakat, és előállítottak mindenkit, akit a keresettek közül megtaláltak. Az összefogdosott embereket az alsókaboli községházára vitték. Kezüket dróttal összekötötték. Így megkötözve bezárták őket a pincébe, s ott eszeveszetten ütlegelni kezdték őket. Az első csoportot ezután – körülbelül 15-16 személyt – fogatos kocsizhoz kötözve Dunagárdonyba vonszolták, az említett Badas nevű helyre. Voltak közöttük olyanok is, akiket úgy

⁵⁷ ÁDÁM et. al. 2001, 250–253.

összeverték, hogy menni sem tudtak, őket feldobálták a kocsira. A Badason agyonverték és a Dunába dobálták őket. Senkit sem löttek le, mindenkit, akit halálra kínoztak, miután kiszenvedtek, bevitték a folyó sodráig, és ott dobták a vízbe.”⁵⁸

3.3. Tittel

A török előtti Magyarországon Tittel, a Sajkás-vidék egyik legnagyobb és legrégebb óta számontartott helység volt. Káptalani székhely, hiteleshely. Az 1970-es évekig működött itt magyar tannyelvű, Arany Jánosról elnevezett nyolcosztályos iskola. Annak ellenére, hogy 2016. március 11-éig itt sem folyt soha semmilyen föltárás, igen sok adattal rendelkezünk az itt lezajlott magyarirtásról. 2016-ban sem általános kutatás kezdődött, hanem csupán egyik tömegsír helyét sikerült valószínűsíteni, majd a megjelölésére kitűzött október 15-e előtti napon egy véletlen találkozásnak köszönhetően pontosítani, ezt követően pedig hivatalosan megjelölni.

Az első hiteles támpont arra vonatkozóan, hogy Titelten is folyt a magyarok ellen genocídium, egy Magyarokanizsán föladott, Teleki Júliának címzett levél volt. Hegedűs Júlia írta 1994. május 1-jén. Júlia akkoriban vívódott, majd eldöntötte, hogy egymaga fogja megírni Csurog gyásztörténetét, ha már a hivatásosok nem teszik. Nem volt ereje más helységekkel foglalkozni, hozzám továbbította az elkészült írást. Hegedűs Júlia saját élményei alapján fogalmaz, de mások emlékezetére is támaszkodva összeállított az áldozatokról egy névsort. A tömeges likvidálás napjaként október 22-ét, vasárnapot jelöli meg. Mint írja: „Én magam csak az eseményekre emlékszem, nevekre nemigen. Ezen a napsütötte, őszi végi vasárnapon délután behajtották a magyarokat a selyemgyárba. Csak pár faluvégi utcát hagytak ki, így a mi utcánkat is. (Így maradt életben az apám.) [Más tanúk szerint a Rétben álló házak is kimaradtak. – M. M.] A nővérem és én a begyűjtöttek közé kerültünk, mivel tejért mentünk a szomszéd utcába. Volt mit látnunk, meg is ijedtünk, de nem volt menekvés, mivel rögtön rájötték, hogy mi is magyarok vagyunk, így mennünk kellett a menettel. Mire a selyemgyárba értünk, sötét lett. Az asszonyokat és a gyerekeket az emeletre, a férfiakat a pincébe. Egész éjjel hallottuk az ütéseket és a jajgatásokat. Néha egy-két lövés is eldördült. Az első mindjárt a beérkezésünkkor, amikor is egy nőt, Lehocki J.-t [Juliannát – M. M.] lőtték agyon az udvaron – állítólag szökni próbált –, tanulságul. [Lehetséges, hogy szökni próbált, de más tanúk bizonyosan állítják, hogy Lehocki tagja volt a Nyilaskeresztes Pártnak. E tanúk szerint a teste három napon át hevert lelövése helyén, az út menti árokban. – M. M.]”⁵⁹ A levélíró a szörnyű félelemtől elfelejtette, hogyan került haza, csak azt tudja, hogy másnap a gyerekeket és a nőket hazaengedték. Otthon maradt nővére is rettegett, az éjszakai az ágy alatt töltötte. Ez után megjegyzi, hogy a férfiak közül csak kevesen tértek haza, likvidálták őket. Levele végén megemlíti, hogy három héttel korábban látta a szerbiai Bor rézbányájából Tittelten át terelt zsidók menetét, és átvillant az agyán, hogy rájuk is hasonló sors vár. Végül elnézést kér a szerinte kissé hosszúra sikerült levélért, majd közli az áldozatok névsorát, benne 30 névvel, köztük egy horvát nemzetiségű kereskedővel. A névsort tartalmazó lap hátoldalán megemlíti három sajkáslaki áldozat nevét – Krizsán Tamás

⁵⁸ HORVÁTH 2001, 68.

⁵⁹ Forrás: A Tittelre vonatkozó nem jelölt idézetek forrása e tanulmány szerzőjének archívuma.

hetvenéves földművesét és két fiát, Andrásét (48 éves) és Jánosét (38), valójában anyai nagyapját és két nagybátyját. Némely áldozat neve mellett olvasható az életkora, esetleg a foglalkozása. A névsorban nem szerepel az alábbiakban megjelölt Szmieskó és Podusel testvérpár, hajótulajdonosok neve, noha a levél írója, Szmieskó Iván László róluk megemlíti, hogy odavesztek. Mindezt Hegedűs Júlia két, szinte teljesen azonos példányban küldte el, de egyik a másiknak nem kopírozott mása. A névsort megmutattam több titeli alkalmi ismerősnek, közülük sokan kiegészítették a személyi vagy más adatokat, a névsoron azonban közülük senki sem változtatott.

A Tiszakálmánfalvával foglalkozó résznél említettük, hogy onnan sokakat Titelre hajtottak a Tiszából kiszedni a fölrobbantott híd maradványait és az aknákat. Az odahajtottak közül sokan nem tértek haza. Sok titeli magyar annak köszönheti megmaradását, aminek az oda kényszerített tiszakálmánfalvaiak zöme is: kellett a munkaerő. Sürgősen alkalmi hivatást kellett verni a Tiszán, hogy a szovjet hadsereg egységei minél előbb átkelhessenek rajta.

A következő tanú, a már említett Szmieskó I. László is magától fogalmazta meg és el is hozta újvidéki lakásunkba az általa leírtakat. Sajnos ennek a napját nem jegyeztem föl. Ő valójában azt írta le részletesen, hogy a királyi Jugoszlávia idején az ő családjuk egyharmad részben társtulajdonosa volt a Drim nevű teherszállító hajónak. A második harmadrész a Podusel testvéreké volt, a harmadik pedig Milutin Stamenković helybeli szerb vállalkozóé. Ez utóbbi 1941 után Belgrádba menekült, a másik két társtulajdonos azonban minden évben megosztotta vele az ekkor Délnek nevezett hajó hozta hasznot. A partizánok megérkezésével azonban e harmadik társ visszatért Titelre, és kivégeztette két magyar társtulajdonosát. Rákász György, a majd alább idézendő újabb tanú már beiktatja őket az áldozatok névsorába.

Szmieskó foglalkozik nem csupán Titel, hanem bánági helységek áldozataival is: nagybecskereki (Zrenjanin), törökbecsei (Novi Bečej), óléci (Stari Lec) és zichyfalvai (Planđište) lakosokkal. 1944 októbere végén Nagybecskereken véletlenül tanúja volt egy, a város központjában végrehajtott kivégzésnek. Őt férfit lőtték le, köztük egy magyart.

Rákász György 2002. május 15-én keresett föl újvidéki házukban. Valójában tollba mondta nyilatkozatát. 1927-ben született Titelén. Paksi illetőségű édesapja még az első világháború előtt került oda hajósként, de 1918 után sem ő, sem a Titelén született gyermekei nem vették föl a jugoszláv állampolgárságot. Neki mint hajósnak nem volt rá szüksége. A két gyereket – a nyilatkozót és a másfél évvel fiatalabb kisöccsét – 1934-ben, azt követően, hogy Marseille-ben lelőtték Sándor jugoszláv királyt, azonnali hatállyal kitoloncolták. A nyilatkozó nem tett említést arról, hol volt az édesanyjuk, de nem volt velük. Föltehetőleg neki nem volt állampolgársági gondja. Az emlékező ugyanis megemlítette, hogy anyai nagyszülei Szenttamáson éltek, az anyjuk tehát ott születhetett, volt jugoszláv állampolgársága. A kitoloncolt gyerekek 1936-ban visszatérhettek Titelre, apjuk hamarosan házat vett ott. 1944 nyarán cserkészként Baján táborozott, szeptemberben ért haza. Egy ideig a község házában dolgozott, s átélte a magyar hatóságok kivonulását és a partizánok érkezését a bánági oldalról, a Tiszán át csónakokon, alkalmi vízi járműveken. Láttá, hogy a partizánok házról házra járva szedik össze a magyarokat és a németeket, egy Mara nevű szlovák lány délután bevezetett hozzájuk egy kétszemélyes fegyveres különítményt. Ezek egyike ordibált rá, hogy éltesse Horthyt, amire ő nem volt hajlandó. Ekkor a partizán torkig a szájába dugta a puskája csövét. Nem volt rajta célzógömb, a célzószöggel alaposan fölsértette a garatját és a szápadlását. A selyemgyárba kísérték harmadmagával, útközben puskatussal vagy a csövel folyton ütögették őket. Sem az őt kísérőket, sem az épületben

látott más fegyvereseket nem ismerte, véleménye szerint nem helybeli szerbek voltak, de akik kínozták, majd kivégezték az embereket, azok titeliek voltak. A selyemgyárban látta a kínzásokat és az emberek válogatását és elhajtását. Elszedték a nadrágszíjat, cipőfüzőt és hasonlókat, mondván, arra már nem lesz szükségük. Éjjelente mintegy húszpercenként bejött közénk néhány fegyveres, a raboknak vigyázzállásba kellett merevedniük, vasutas lámpával az arcukba világítva tetszés szerint kiválasztottak négy foglyot, és vitték magukkal, állítólag kihallgatásra. Akik visszajöttek, azoktól megtudták, hogy valójában verni vitték őket. Ha volt közöttük német, akkor a németet a magyarral verették, és fordítva. Ha az öreik nem voltak megelégedve a veréssel, akkor össze kellett kapaszkodniuk és lehajolni, az örök meg hátulról ütötték-verték őket, ahogyan csak tudták. Elsőként Cint Ferencet vitték ki, őt hamarosan lelőtték. Egy Romoda nevezetű idős bácsit és egy Berta nevezetűt annyira megverték, hogy miután belökték őket a többiek közé, nem tudtak fölállni. Egy Varnyú nevezetű pedig reggelre meghalt. A Kalapáti nevezetű későbbi apósát puskacsővel hátulról úgy megütötték, hogy a tarkójánál fölhasadt és fölgűrődött a feje bőre. Két Fucser nevezetűt, apát és fiát kivégezték. Később azt hallotta, hogy a sintérgödörnél utolsóként a Bicska Pista bácsi néven ismert embert lötték le, előtte azonban a korábban kivégzetteket vele taszigáltatták a gödörbe. A nyilatkozó három nap múlva szabadult, nem tudja, minek köszönhetően. Bejött a selyemgyár nagy termébe egy szerb ismerőse, Stevo Čenčan, csak annyit kérdezett: Te ki vagy? Majd közölte, hogy kiengedi. Kiment, s nemsokára jött egy papírral a kezében, hogy mehet. Egy darabig el is kísérte, nehogy valaki bántsa, aztán továbbküldte: „Innen már mehetsz egyedül is.”

Elmondta, hol van a tömegsír. A későbbiek során meg lehetett állapítani, hogy meglehetősen pontosan emlékezett. Azt is közölte, hogy nagy döngkút is volt ott, abba is dobáltak tetemeiket.

A tanú átnézte, kiegészítette a 7 Nap című szabadkai hetilapban közölt cikkből ismert névsort, és pontosította az adatokat, majd átadta nekem.

2016. március 11-én fölkeresett két fiatal zentai kutató, arra kértek, segítsék nekik a földrajzi koordináták által behatárolni a tömegsír helyét Sajkáslakon, Tündéresen, Morszorban és Titelen. Ez utóbbit kivül a többiét személyesen tudtam már, itt azonban Lakatos József nyolcvanéves helybeli lakos volt segítségünkre. A helyszínre vezetett bennünket, de eléggé bizonytalanul határozta meg a helyet. A pontosításra október 14-én került sor. Készültünk az első, 15-ére tervezett megemlékezésre, és már vittük a helyszínre a fölállítandó jeleket. A magaspartra egy emlék fakeresztet, és 6-8 méterrel alatta, a pandalyon egy betontömböt. Szamaras kocsiján arra haladt éppen a közelben lakó Kálmán Györgye. Magyarinak, szerbnek és cigánynak mondta magát. Firtatta, mit keresünk azon a kevesek által látogatott helyen, s válaszukra, hogy a tömegsírt akarjuk megjelölni, megmutatta, hogy az vagy 150 méterrel távolabb van, a magas part peremén a fával benőtt, megműveletlen területen.

A megemlékezés szervezését a már többször emlegetett Tóth László kezdeményezte, s vele, valamint a szintén emlegetett Jakubec Györggyel együtt fölkerestük Dragan Božić urat, Titel község elnökét. Közöltük vele, hogy 15-én meg akarjuk jelölni a tömegsír helyét, s az ünnepségre meg is hívtuk. Ő ezt tudomásul vette, s úgy beszélt, hogy ott is lesz személyesen. Végül azonban a községet nem képviselte hivatalos személy. Ott volt azonban az emlegetett Ft. Franjo Lulić plébános, kérésére a kereszt és a betontömb fölszentelését Ft. Zorád Ferenc tiszakálmánfalvai plébános társa végezte el. A szabadkai főkonzulátus

részéről jelen volt és beszédet tartott dr. Plank Zoltán konzul. Tóth László filmen rögzítette az eseményt.

3.4. Kátya

Kátyáról azt tartja a közvélemény, hogy a partizánok itt nem csaptak vérengzést, amiből anyyi igaz, hogy nem végeztek ki nagy tömeget, hanem csak néhány személyt. Ez is bizonyosság arra, hogy mindenütt voltak áldozatok. Bognár József szabadkai lakos 1998. január 19-én levelet juttatott el hozzám. A leírtakat részben édesanyjával folytatott beszélgetéseiből, részben saját emlékei felidézéséből állította össze. A vérengzések idején odaveszett édesapjáról mindig azt híresztelte – félelmében elhallgatva a valóságot –, hogy 1944 nyarán behívót kapott, bevonult a magyar honvédségbe, és soha nem jött vissza. A valóság azonban más volt. Újvidéken éltek, apjának ott volt asztalosműhelye. 1944 nyarán a bombázások miatt kiköltözködtek Kátyra. A partizánok ott már október 10-én megjelentek. Édesapját és őt, noha csak 11 éves volt, robotolni hajtották, a szerb gazdák kukoricáját törni. Október 30-án, egy esős nap végén fáradtan lefeküdtek este elég korán. Kilenc óra tájban két fegyveres partizán jött hozzájuk, az édesapját keresték. Bekísérték a községházára. Másnap reggel a helyi kanász felesége beállított hozzájuk, és elmondta, hogy előző nap őt is beidéztek a községházára. Ott tudta meg, hogy a nem Kátyon született helybeli magyarokat idézték be, kitoloncolásukra készülve. Szerinte akkor este hét személyt idéztek be. Ezek: Bognár János, a levélíró édesapja, Buda Ferenc tollkereskedő (Más helyen a levélíró szélmalomtulajdonosnak írja), Lezbár Márton 23-24 éves földműves, egy fiú- és egy leánygyermek apja. Később a Petőfi-brigádba került. Volt még egy borbélymester, nős, üzlete volt a faluban, a nevére nem emlékszik, valamint Úri István helyi albíró és még két másik, akikről semmire sem emlékszik. Tizenegy óra felé az asszonyt hazaküldték, mondván, hogy nincs idejük vele foglalkozni. Másnap paprikást főzött, hogy vigye a bezártaknak, de akkorra megérkezett hozzá Lezbárné, és közölte, hogy egy kivételével az embereket két fegyveres kíséretében egy kétlovas kocsin elvitték Újvidékre. Úrit hazaengedték, mert beteg volt. Valójában Úritól tudták meg, hogy Kátyon kihallgatták őket, Úrit hatodikként, Bognárt pedig utolsóként. A kocsis este hazaért, s nyomban elment Budáékhoz, hogy elmondja, amit tud. A levélíró nem jelzi, hogy a kocsis szerb volt-e, ellenben megjegyzi, hogy 1941-ben, a honvédség bevonulásakor a száz helybéli között volt, akiket ki akartak végezni, Buda azonban erélyesen föllépett a védelmükben, és mindannyian megmenekültek. A kocsis közlése szerint Újvidék felé haladván útközben találkoztak Buda nagybátyjával, építésszel, aki engedélyt kapott Újvidéken, hogy Kátyra utazzon. A kocsin lévő embereket előbb a börze épületébe vitették, onnan pedig a folyamórség kaszárnyájába. A kutatások alapján állítható, hogy Újvidéken itt zajlott le a legtömegesebb gyilkolás. A levélíró édesanyja sokat kutat, hova lett a férje. Ebben segítségére volt Buda József újvidéki református lelkész, aki maga is a folyamórségen volt befogva, de tőle lényegében csupán annyit tudott meg, hogy két nagy csoportban több száz embert átvittek a Duna túloldalára. Az elsőben hatszázan voltak, a második létszámáról nem esett említés, de Buda szerint ebben lehettek a kátyiak. A családfő nélkül maradt Bognárné 1945. május 7-én engedélyt kapott, hogy fiával Kúlára költözködjön, és viheti magával ingó vagyonát.

Visszatérve a partizánok megérkezése idején történetekre, a levélíró az alábbi írja: „Egy-két napra a partizánok bejövetele után, azaz 1944. október 11-én vagy 12-én egy partizán az utcán találkozott Beles Jóskával. (A Beles, nem tudom, vezető- vagy csúfnév-e.) »Joška! Ti si još živ?« [Te még élsz? – M. M.] Lekapta a válláról a fegyvert, és a helyszínen lelőtte.”⁶⁰

A levél írójának édesanyja 1998-ban még élt, rendületlenül bízva férje visszatértében.

A *temerini razzia* című könyvnek abban a részében, amelyben a temerini születésű, de ismeretlen helyen nyugvó áldozatokat sorolják föl, a 255. és 256. oldalakon az alábbi olvasható:

„171. Mészáros Mihály.

1905. 4. 13. Temerin. Apja: Mihály, anyja Vida Verona. Nős, felesége: Salamon Teréz, majd Barna Mária (született 1906-ban), gyermekei száma: öt, az első házasságából 3, a másodikból 2. Foglalkozása: napszámos. Lakhelye: Temető sor (ma: Rákóczi utca.)

1942-ben mint nagycsaládos Kátyon kapott földet és házhelyet. Egy házban lakott a szintén temerini születésű Morvai Ferenc kátyi bíróval. 1944 őszén a partizánok minden magyar férfit behívtak a község házára, de sem Mészárost, sem Morvait nem engedték ki többé. Nem sokkal később Morvai Ferenc lánya, akinek a férjét is benn tartották, és aki Mészároséknak is rokona volt, a partizán hatóságoknál próbált érdeklődni utánuk, de válaszképpen annyira összeverték, hogy négykézláb mászott haza. Mészárost és Morvait Káty és Tiszakálmánfalva között egy kútba lökték. Egy későbbi napon kidoboltatták, hogy az eltűnt kátyiak hozzátartozói jelenjenek meg a község házában. Miután ez megtörtént, az asszonyokból és gyerekekből álló csoportot megindították a Duna felé, ami azt sejtette, hogy ki akarják őket végezni. De orosz katonákkal találkoztak, akiket egy katonaruhás orosz nő vezetett. Miután hevesen érdeklődni kezdett, hogy kik az asszonyok és a gyerekek, a kérdésére a partizánok azt felelték, hogy fasiszták. Az oroszok ennek nem adtak hitelt, és visszafordították a menetet. Mire a faluba értek, a magyar házak már ki voltak fosztva. Erre a sorsra jutott Mészáros Mihály családja is, kénytelenek voltak visszaköltözni Temerinbe, anyai nagyapjuk házába.”⁶¹

A temerini könyvben a 172. sorszámú tanúról az alábbi olvasható: „172. Morvai Ferenc. Életrajzi adatait nem ismerjük. 1942-ben Kátyon volt bíró. A nála lakó, szintén temerini születésű Mészáros Mihállyal együtt ölték meg. Lásd ott.”

3.5. Sajkásszentiván

Saját adatgyűjtésemben az alábbi följegyzést őrzöm: „Mészáros⁶² szerint 16 személyt végeztek ki. A hatvanas évek elején a tartományi pártbizottság levéltárában látta az erről szóló jelentést, amely a neveket nem sorolta föl. Az okmányt öt személy hitelesítette, hárman a nevük aláírásával, ketten pedig kereszttel.”

Mészárossal ilyen dolgokat gyakran megvitattunk, és az adatainkat kicserélgettük. Különösen a halála előtti időben, amikor sok olyan dokumentumot átadott, amelyeket még

⁶⁰ Forrás: A Kátyra vonatkozó nem jelölt idézetek forrása e tanulmány szerzőjének archívuma.

⁶¹ ÁDÁM et al. 2011, 255–256

⁶² Dr. Mészáros Sándorról van szó, ő szintén foglalkozik az ügygel. MÉSZÁROS S. (1995): *Holtta nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–1945; I. Bácska*. Budapest, HSA. 128–129.

akkor szerzett meg fénymásolatban, amikor csak egészen kivételes alkalmakkor lehetett hozzájuk jutni, különösen ritkán adódott alkalom másolni is. Föltételezem, hogy a föntieket előszóban közölhette velem.

3.6. Sajkásgyörgye

Szinte egyetlen forrásra támaszkodhatok, a Temerinben 1928-ban született Szügyi Ferenc nyilatkozataira. A kilencvenes évek elején mint régi temerini ismerőssel közölte velem, hogy az ő édesapja és nevelőanyja áldozatul estek Sajkásgyörgyén. Kérésemre 1994 elején leírta, amire emlékezett, és május 29-én átadta. Ennek alapján állítottam össze az alábbi összefoglalót.

A Szügy család a királyi Jugoszlávia idején költözött a többnyire ruszin, kevésbé szerb lakosú faluba, szerinte mintegy tizenöt magyar család élt ott összesen. Apja kocsmát tartott. Emlékezete szerint a magyar honvédek bejövetelekor a faluban nem ért senkit bántódás, de valamivel később, talán májusban vagy júniusban kitelepítették onnan azokat a szerb családokat, amelyeket a királyi Jugoszlávia hatóságai, első világháborús önkéntes szerb katonákat, érdemeik jutalmaként a faluba telepítettek, földet és házakat osztva ki nekik. Tudomása szerint átvitték őket a Dunán. Erre azért emlékszik, mert a magyar hatóságok fölkinálták az apjának, hogy arasson le, amennyit gondolt, a már zsendülni kezdő búzából a kitelepítettek földjén. Apja ezt nem fogadta el, így érvelt az ajánlatot tevő katonatisztnek: „Maguk, katonák majd elmennek, de mi lesz akkor velünk, akik itt maradunk.” Mire a tiszt azt válaszolta: „Ha mi innen elmegyünk, akkor magukra, magyarokra nem jó sors vár.” Emlékezete szerint akkor nyáron nem történt semmi különös, hanem amikor már olyan nagyra megnőtt a határban a kukorica, hogy a terroristák el tudtak benne bújni, és elkezdődött a gyújtogatás és robbantgatás, rálöttek a magyar katonákra, néhányszor el is tűntek csendőrök, katonák, akkor ennek következtében 1942 januárjában a magyar hatóság elrendelte ellenük a hajtóvadászatot, a razziát. Úgy fogalmaz, hogy a magyarok nem hirdettek hamis jelszavakat testvériségről, mint 1944-ben Tito kommunistái, akik ennek ellenére likvidálták az édesapját és a nevelőanyját. Tudomása szerint a helyi döggútba dobták őket, más ártatlan magyarokkal együtt. Többek között ezt írja: „Egy alkalommal elmeséltem a sorsomat egy szerb ismerősömnek, mondván neki: akármilyen hatalom volna a kezemben, nem állnék bosszút senki fián, sem a családján, mert az már úgysem él, aki apámat kivégezte. Ez a szerb ismerősöm a szemembe nézett, és azt mondja nekem: »Megértem, Ferenc, hogy apádat kivégezték a partizánok, mert magyar volt, rá lehetett fogni, hogy ellenség, de az én apám szerb volt, mégis kivégezték. Azért, mert kulák volt.« Azt mondta még nekem, »nem azért jöttem Szerbiából Temerinbe, mert Temerin szebb, hanem állandóan kigúnyoltak, hogy a kuláknak a fia vagyok, és ez nehezemre esett.«”

Írásához mellékelte egy külön lapot, felsorolva rajta azokat, akikről tudja, hogy akkoriban likvidálták őket: (1) Édesapja, Szügyi Ferenc, 1903-ban született Temerinben. Kocsmáros, de akkoriban a Futura cégnél fuvarozó is volt. (2) Nevelőanyja, [Szügyiiné] Kabács Erzsébet (1909, Temerin.) (3) Szügyi István, édesapja bátyja (Temerin, 1901). Honvédként szolgált, fogságba esett, néhány év múlva onnan megszökött egy falubeli társával, az Sajkásgyörgyére ment, ő pedig Temerinbe. A társa otthon emlegette, hogy ő Szügyiivel érkezett, s már másnap Temerinben termettek érte, bíróság elé állították, halálra ítélték és kivégezték,

talán 1948-ban. (4) Krizsán Ferenc, rendőrként szolgált Sajkásgyörgyén. Agyonütötték a partizánok érkezése előtti napokban. A testvére a fatelepen dolgozott, a nevére nem emlékszik. Két fia maradt. (5) Bodor Pál téglagyáros. A feleségét és a gyerekeit nem bántották. Két Ternovác, (6) apa és (7) fia. (8) Koszorús Mátyás. A tanú jól ismerte, mert megvette tőlük a szélmalmost. Szombatista volt, arról volt közismert, hogy nem politizált. (9) Egy Pisztruj nevezetű, román nemzetiségű kéményseprő, a tanú keresztapja.

A leírtakat a tanú Temerinben adta a kezembe. A helyszínen elolvastam, és ennek alapján beszédbe elegyedtünk, erről eléggé összefüggéstelen följegyzést vázoltam föl.

„Amikor a rendőrt agyonütötték, a szüleimben megingott a bizalom. Egy éjjel föl-pakoltunk kocsira, és eljöttünk Temerinbe. Néhány napra rá, hogy ideértünk egy magyar hadnagy, budapesti mérnök, a sajkásgyörgyei ONCSA-telep építésének vezetője eljött Szegedről Temerinbe. (A telep a Sajkásszentiván felé vezető úton bal oldalt volt.) Fölajánlotta, hogy elvisz bennünket Magyarországra. Apám nemet mondott. Körülbelül két hetet voltunk Temerinben, a mostoha öreganyámnál tartózkodtunk. Temerinben még nem voltak partizánok. Majd csak ezt követően két hét múlva jöttek. Én éppen a szomszédban voltam, amikor valaki szól, hogy: »Gyüttek apádé!« A gyurgyevóiak, lovas kocsin. Engem nem engedtek ki. Fölmentem a padlásra, és onnan néztem: Föltessékelték a kocsira. [Visszavitték Gyurgyevóra. – M. M.] Az Elek nagybátyám mesélte, hogy az iskolában voltak bezárva. Éltek apám révén rokonaim Újvidéken, apám testvére meg a két fia. A nagybátyám neve István, kéménysöprős volt. Honvédként szolgált, de szerencsésen hazatért, és folytatta a szakmát. Szeretett spriccerezni. Volt az újvidéki Templomudvarban egy kiskocsmá, ott figyelt föl egy idősebb cimborájának a dicsekvésére. »Mnoge sam pobio, ali nikog tako slatko kao Sidija, krčmara. Opalio sam prvo jedan metak na jednu stranu, pa na drugu, i tek onda u njega« (Sokakat leltem, de egyik sem esett olyan édesen, mint a Szügyi, a kocsmáros. Előbb egyik oldala felé engedtem egy golyót, aztán a másikra, és csak azután beléje.) Búcsúzás-kor a nagybátyám azt mondta neki:

»Ja ti neću pružiti ruku. (Én veled nem fogok kezet.)

Zašto? (Miért?)

Ja sam brat onoga o kome pričaš. (Én a testvére vagyok annak, akiről mesélsz.)«

Ez a hatvanas években történt.

A [Gyurgyevón befogott – M. M.] nagybácsimat kiengedték. Nekem itt Temerinben mesélte, hogy a szüleimmal együtt végeztek, és a dögtemetőben vannak eltemetve. A húgomtól tudom, az hol van. A faluból Zsablya felé haladva bal oldalon mintegy 500–600 méter, egy Klimó nevű asszonynak a kertje vége közelében.”

Utólag, már búcsúzás-kor közölt még néhány adatot. Az áldozatok között van egy (10) Kiss nevezetű gabonakereskedő, a Futura vezetője, (11) Horváth Gábor jegyző és két Pásztor nevezetű községi hivatalnok, (12) apa és (13) fia.

Szügyi szólt mellékesen arról is, hogy a falu többségét alkotó ruszin népesség közül is sokan elvesztek, ezt a kilencvenes években megerősítette Roman Miz esperes, Újvidéken szolgáló görögkatolikus atya. Vele úgy kerültem kapcsolatba, hogy ő kezdettől fogva eljárt az Újvidéken, az ottani áldozatok emlékére szervezett megemlékezésekre, részt vett az áldozatok lelki üdvéért mondott imában. Egy alkalommal csupán említést tett az ott

szolgáló lelkésztestvére kegyetlen megkínzásáról. Nem sokkal később ezt le is írta, és kiadta egyházuk füzetében.⁶³

A történet lényege egészen röviden: A faluban 1936-tól Böszörményi Mihály szolgált görögkatolikus plébánosként. (Kucorán született 1891-ben, pappá szentelték 1914-ben. A magyaros név a ruszinok között nem ritkaság.) A faluban a helyi szerbek és ruszinok között igen feszült volt a hangulat, mert utóbbiak nem jutottak földhöz az 1918-as rezsimváltás után, szemben a betelepített szerb lakosokkal. A viszony annyira elmérgesedett, hogy 1941-ben a ruszinok is fölszabadítókként fogadták a magyar honvédeket. A partizánok megérkezésekor ennek súlyos következményei lettek, különösen a lelkészre nézve. Roman Miz atya leírása szerint zaklatták, kínozták, majd a helyi kovácsműhelyben szabályosan megpatkolták. Élete végéig viselte a következményeit, csak kisegítő lelkésszel tudta ellátni a feladatait 1959-ben bekövetkezett haláláig.

3.7. Boldogasszonyfalva

Szintén azok közé a falvak közé tartozik, amelyeknek az eseményeivel soha senki nyilvánosan nem foglalkozott, de semmiféle kutatás sem folyt a feltárásukra, noha lenne mit kikutatni. Alkalmi levélíróktól tudom magam is azt, aminek alapján fogalmat lehet alkotni a történetekről.

Az első levélíró Jánosi Andrásné Kordé Borbála (Temerin, 1919) asszony. Valamikor a kilencvenes évek elején Teleki Júlia közvetítésével kaptam meg a levelét, keltezés nincs rajta. Közli, hogy 1941-ben ment férjhez a szintén temerini születésű Tóth Sándorhoz (1916), aki Boldogasszonyfalván szolgált. (Más forrásból tudtam meg, hogy rendőr volt.) Két kislányuk született (1942-ben és 1944-ben). A partizánok érkezése előtt otthagyták a falut, s visszamentek Temerinbe. (Szóbeli értesüléseim szerint akkoriban a partizánok egy éjjel megtámadták a rendőrőrsöt, és néhány rendőr életét veszttette.) Mindössze három napot voltak Temerinben, amikor Boldogasszonyfalváról partizánok érkeztek hozzájuk, és a férjét elvitték. Az asszony egy hétre rá értesült, hogy a férje már nem él. Minden vagyonuk elveszett. Közli, hogy négy boldogasszonyfalvai sógorasszonya szintén hasonló módon veszttette el a férjét. A nevükre hiányosan emlékszik. Az egyiknek Szilák Franciska volt a neve, a másiké Magócs, a harmadiké Szigeti Lászlóné Rozália. A negyediké Patarica Il-lésné. Majd említi egy ötödiket is: Péter Sándorné Máriát. (*A temerini razzia* című könyvben Péter Sándor a 178. sorszám alatt említett áldozat.) Az asszony négy év múlva házasodott össze Jánosi Andrásal (Temerin, 1906), egy fiúgyermekük született, azt fölnevelték, de ő 1977-ben újra megözvegyült. Tudomása szerint a faluban tíz személyt gyilkoltak meg. Név szerint említi a következőket: Nagy Józsefet (Temerini névsor, 175.), Fárzás Józsefet (Temerini névsor, 160.) és Tóth Istvánt. Megemlíti még, hogy két személy öngyilkos lett, mert nem tudta elviselni a kínzást. Egyikük kútba ugrott, a másikuk fölakasztotta magát.

Egyik előbb megkísérelte cseréppel elvágni a kezén az ereit.

⁶³ *Священіки Осецького Вікаріята, I.* (1993). Нови Сад, Грекокатоліцка Парохія СВ. Петра и Павла. 35–36. [Svujascseniki Oszeckogo Vikarijata, I (1993) Novi Szad Gerkokatolicka Parohija SZV. Petra i Pavla. 35-36.]

A másik forrás Fárbás Béla temerini születésű szabadkai lakos. Ő 1999-ben a címeme-
re küldött levelében azt írta, szerinte tizenhárom személyt öltek meg, közülük tizenegyet
megnevezett: 1. Fárbás József, az édesapja (47 éves), 2. Katatics Vendel (45), 3. Szilák An-
tal (25), (Temerini névsor, 183.) 4. Nagy András (Temerini névsor, 60.), 5. Tóth István (T.
névsor 55), 6. Bálint István (60), 7. Zsúnyi Mátyás (46), 8. Petró Illés (40), 9. Péter Sándor
(28), 10. Tóth Sándor (30), 11. Juhász József (40).

Ismeretlen személy közölte, hogy az alábbiak is elvesztek: 12. Isaszegi Mátyás, 13. Szi-
lák Antal. Azt is közölte, hogy a vérengzés már le volt állítva, ezért Kátyról jöttek fegyveres
valakik, és Újvidékre vittek likvidálandókat, a vágóhid közelében ölték meg és a Dunába
dobták őket. Özvegy Tóth Sándorné veterniki lakos megnevezett még egy áldozatot: 14.
Nagy József (T. névsor175).

Többen említették, hogy szerb nemzetiségű, a leventékkel dolgozó áldozat is volt, de
senki sem közölt szerb nevet.

1. táblázat

Szerbia részleges népszámlálási adatai a 2011-es és a 2002-es összeírás szerint

Nemzetiség*	2011	2002	Növekedés/ csökkenés
Délszláv népek			
szerb	5 988 150	6 212 838	- 224 688
bosnyák	145 278	136 087	+9 191
bunjevác	16 706	20 012	- 3 306
jugoszláv	23 303	80 721	-57 418
macedón	22 755	25 847	-3 092
muzulmán	22 301	19 503	+2 798
szlovén	4 033	5 104	-1 071
horvát	57 900	70 602	-12 702
montenegrói	38 527	69 049	-30 527
sokác	607	717	-110
Összes délszláv	6 319 560	6 640 480	-320 920
Némely nem délszláv népek			
albán**			
bolgár	18 543	20 497	-1 954
vlah***	35 330	40 054	-4 724
zsidó	787	1 158	-371
magyar	253 899	293 299	-39 400
német	4 064	3 901	-163
roma	147 604	108 193	+39 411
román	29 332	34 576	-5 244
ruszin	14 246	15 905	-1 659
szlovák	52 750	59 021	-6 271
török	647	522	+125
ukrán	4 903	5 354	-451
Összesen (felsorolt) kisebbség	562 105	582 480	-20 375

* A fősorolásban az eredeti dokumentum rendjét követjük.

** Az albán, a legnagyobb lélekszámú kisebbség 1991 óta bojkottálta az akkor még egységes Szerbiában végzett népszámlálásokat, a Köztársasági Statisztikai Intézet azonban a teljes országra vonatkoztatva kezeli az adatokat.

*** Vita folyik arról, hogy valójában román nemzetiségűek-e.

Forrás: Republički zavod za statistiku. Popis stanovništva i domaćinstava i stanova u 2002. STANOVNIŠTVO. Nacionalna ili etnička pripadnos. Podaci po naseljima. 1.⁶⁴

2. táblázat

Szerbia délszláv nemzeteinek népességi adatai 1948-tól 2011-ig⁶⁵

	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
Szerb	6 527 966	6 979 154	7 642 227	8 446 591	9 313 676	7 822 795	7 498 001	7 186 862
Bosnyák	–	–	–	–	–	–	136 087	145 278
Bunyevác	–	–	–	–	–	21 434 20 012 16 706		
Jugoszláv	–	-20 079	123 824 441 941	320 168	80 721 23 303			
Macedón	17 917	27 277 36 288 42 675 48 986 45 068	25 847 22 755					
Muzulmán	17 315	81 081 93 467	154 330	215 166 180 222	19 503	22 301		

Forrás: Republički zavod za statistiku. Popis stanovništva i domaćinstava i stanova u 2002.

3. táblázat

Szerbia némely nem délszláv nemzetiségű népeinek adatai 1948-tól 2012-ig

	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2012
Albán	532 011	565 513	699 772	984 761	1 303 034	78 281	61 647	5 809
Bolgár	59 472	60 146	58 494	53 800	33 455	26 698	20 497	18 543
Vlah	93 440	28 047	1 368	14 724	25 596	17 804	40 054	35 330
Zsidó	–	1 504	1 250	1 128	683	1 107	1 158	787
Magyar	433 701	441 907	449 587	430 314	390 468	343 800	293 299	253 899
Német	41 460	46 228	14 533	9 086	5 302	5 172	3 901	4 064

⁶⁴ Itt csak a délszláv és némely kisebbség adatait tüntettük föl.

⁶⁵ A második világháború után az első, meglehetősen hevenyészett népességi összeírást 1948-ben végezték, öt évre rá következett a második világháborút követő első, szabályos népszámlálás, majd 1961-ben a második, és ettől kezdve tízévenként 1991-ig, ez utóbbinak az elvégzése, majd főleg a földolgozása azonban – az országbomlás miatt – már sok kívánnivalót hagyott maga után. Hasonlóképpen a 2002-es is, amelyet az ország két évvel korábbi NATO-bombázása zavart meg. A mindenkori politikai helyzet sok nemzetiséget késztetett korábbi önbesorolásának megváltoztatására. Lásd például a jugoszlávok számának alakulását vagy a vlahokét, akik közül némelyek tömegesen vallották magukat szerbnek, máskor románnak, jugoszlávnak.

Roma	52 181	58 800	9 826	49 894	110 959	94 492	108 193	147 607
Román	63 130	59 705	59 505	57 419	53 693	42 316	34 576	29 332
Ruszin	22 667	23 720	25 658	20 608	19 757	18 052	15 905	14 246
Szlovák	73 140	75 027	77 837	76 733	73 207	66 772	59 021	52 750
Ukrán	–	–	–	5 643	5 520	5 042	5 354	4 903
Összesen	1 371 202	1 360 597	1 397 830	1 704 110	2 021 674	699 536	643 605	567 270

4. táblázat

A Sajkás-vidék népszámlálási adatai anyanyelvi (nemzeti) megoszlás szerint 1910-ben, 1931-ben és 1941-ben⁶⁶

Település	Anyanyelv	1910	1931	1941
1. Kabol (Alsó- és Felső-)	magyar	333	270	491
	horvát, szerb, szlovén	4 660	5 298	5 248
	német	138	126	117
	egyéb	31	58	116
	együtt	5 162	5 752	5 972
2. Dunagárdony	magyar	88	49	204
	horvát, szerb, szlovén	1 435	1 589	1 671
	német	27	51	18
	egyéb	14	16	53
	együtt	1 564	1 705	1 946
3. Káty	magyar	249	211	413
	horvát, szerb, szlovén	2 953	3 038	2 982
	német	988	933	967
	egyéb	2	9	69
	együtt	4 192	4 191	4 431
4. Mozsor	magyar	406	462	599
	horvát, szerb, szlovén	3 090	3 288	3 080
	német	102	49	76
	egyéb	8	55	44
	együtt	3 606	4274	3 799
5. Sajkáslak	magyar	476	482	641
	horvát, szerb, szlovén	1 134	1 420	1 199
	német	37	11	12
	egyéb	32	18	18
	együtt	1 679	1 931	1 870

⁶⁶ Megjegyzés: A forrás 1910-ből és 1941-ből magyar, 1931-ből pedig jugoszláv hatósági hivatalos népszámlálási adatokat idéz.

Település	Anyanyelv	1910	1931	1941
6. Sajkásszentiván	magyar	102	31	62
	horvát, szerb, szlovén	1 694	1 634	1 589
	német	1 249	1 489	1 270
	egyéb	16	24	65
	együtt	3 061	3 178	2 986
7. Tiszakálmánfalva	magyar	1 108	697	1 071
	horvát, szerb, szlovén	3	328	26
	német	923	1 018	868
	egyéb	27	1	7
	együtt	2 061	2 044	1 972
8. Tittel	magyar	1 858	1 262	1 658
	horvát, szerb, szlovén	2 618	3 189	2 491
	német	1 163	1 340	1 148
	egyéb	153	113	161
	együtt	5 792	5 904	5 458
9. Tündéres	magyar	44	23	111
	horvát, szerb, szlovén	1 152	1 396	1 237
	német	40	9	4
	egyéb	5	9	31
	együtt	1 241	1 437	1 383
10. Boldogasszony-falva	magyar	172	128	286
	horvát, szerb, szlovén	3 018	3 192	2 843
	német	316	403	292
	egyéb	105	39	376
	együtt	3 611	3 762	3 797
11. Csurog	magyar	2 730	2 861	3 606
	horvát, szerb, szlovén	7 221	7 388	6 954
	német	171	172	116
	egyéb	62	62	164
	együtt	10 184	10 483	10 830
12. Sajkásgyörgye	magyar	236	102	136
	horvát, szerb, szlovén	3 080	3 006	2 650
	német	36	30	35
	egyéb	1 486	2 046	2 218
	együtt	4 838	5 184	5 039
13. Zsablya	magyar	1 722	1 373	1 942
	horvát, szerb, szlovén	5 088	5 704	5 354
	német	1 074	1 002	994
	egyéb	109	90	226
	együtt	7 993	8 169	8 516

Település	Anyanyelv	1910	1931	1941
	A 13 településen összesen	54 983	57 594	57 999

Forrás: A Délvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941), Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1998.

5. táblázat

A magyar lakosság lélekszámának változása a Sajkás-vidék helységeiben 1910-től 2002-ig

Helység	1910	1931	1941	2002
Kabol	333	270	491	140
Dunagárdony	88	49	204	13
Káty	249	211	413	456
Mozsor	406	462	599	7
Sajkáslak	476	482	641	240
Sajkásszentiván	102	31	62	18
Tiszakálmánfalva	1108	697	1071	1204
Titel	1858	1262	1658	582
Tündéres	44	23	111	42
Boldogasszonyfalva	172	128	286	84
Csurog	2730	2861	3066	90
Sajkásgyörgye	236	102	136	46
Zsablya	1722	1373	1942	85
Összesen	9524	7951	10680	3007

Forrás: Az 1911-, 1931- és az 1941-es adatok *A Délvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai* (KSH) című, a 2002-es adatok pedig a *Republički zavod za statistiku, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002.* című kiadványból valók

4. Összegzés

A tanulmányozott vidéken a világháborúk okozta népességi változások az átlagosnál sokkal szembetűnőbbek. A németység szinte eltűnt, s a kisebbségek, elsősorban a magyarok száma alaposan megcsappant, a délszlávoké pedig, különösen a százalékarányuk jelentősen megnőtt. A kisebbségeknél a változásokat az első délszláv állam idején az elsősorban a magyarokkal szemben alkalmazott elnyomás, a népességi csoportok közötti számarányváltozásokat pedig a délszláv népek betelepítése váltotta ki. A második világháború alatt némileg csökkent a délszlávok lélekszáma és számaránya elsősorban annak következtében, hogy kitelepítették azokat a délszláv nemzetiségűeket, akiket a trianoni békeszerződést követően telepített be a délszláv állam. A második világháborút követően ez utóbbiak nagy része visszatért, a németek tetemes részét kiirtották, a maradékot elűldözték. Ugyancsak kiirtottak, elűldöztek sok magyart. Mindezen hiányzók helyébe délszláv, elsősorban szerb telepesek ezreit hozták a vidékre. Megállapítható, hogy a magyarság számának és részarányának csökkenése éppen ott következett be, ahol nagyobb számban éltek, s ahol volt saját közösségi életük, volt lehetőség magyar iskolába járni, működtek egyesületeik, s ahol élénk

volt az anyanyelven zajló vallási élet. Napjainkra a vidéken alig egy-két magyar művelődési egyesület működik, rendszeres magyar nyelvű vallási élet csupán a titeli katolikusok között zajlik egy horvát plébánosnak köszönhetően, anyanyelven magyar iskolai oktatás csupán Tiszakálmánfalván folyik.

Felhasznált irodalom

- A. SAJTI E.(2004): *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- ÁDÁM I. – CSORBA B. – MATUSKA M. – TERNOVÁ CZ I. (2001): *A temerini razzia*. Temerin, VMDP Történelmi Bizottsága.
- CSERES T. (1965): *Hideg napok*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- DUDÁS Gy. (1896): *Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája, I– II. kötet*. Zombor, Bittermann.
- GALAMBOS L. (2014): *A múlt, a jelen és a jövő szorításában. Budiszava/Tiszakálmánfalva története (1884–2014)*. Újvidék–Budiszava, Forum – Petöfi Sándor Művelődési Egyesület.
- GYETVAI P. (1992): *A Tiszai koronakerület településtörténete*. Kalocsa, Viski Károly Múzeum, Kalocsai Múzeumbarátok Kör.
- GYÖRFFY Gy. (1987): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HORVÁTH M. O. (2011): *Eltévedt hősök téves csatatéren. Kabol gyászos története*. Budapest, Kárpátia Stúdió Kft.
- KASAŠ, A. (1996): *Mađari u Vojvodini 1941–1946*. Novi Sad, Filozofski fakultet.
- KATONA I. (2001): *A kalocsai érseki egyház története, I. kötet* Kalocsa, Viski Károly Múzeum, Kalocsai Múzeumbarátok Kör.
- MATUSKA M. (1990. október 14. – 1991. február 27.): *Negyvenöt nap negyvennégyben. Magyar Szó*.
- MATUSKA M. (1991): *A megtorlás napjai*. Újvidék, Forum–Magyar Szó.
- MATUSKA M. (2016): *Mozsor magyartalanítása – A felszabadulás ürügyén (1944–1945)*. Budapest, Keskenyúton Alapítvány.
- MÉS ZÁROS S. (1995): *Holttá nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–1945; I. Bácska*. Budapest, HSA.
- ВАСИЋ, Ђорђе (1969): *Хроника о ослободилачком рату у Јужној Бачкој*. Нови Сад, Савез удружења бораца НОР СР Србије за Војводину. [VASIĆ, Đorđe (1969): *Hronika o oslobođilačkom ratu u Južnoj Bačkoj*. Novi Sad. Savez udruženja boraca NOR SR Srbije za Vojvodinu.]
- Священіки Осецкогo Викаријата, I.* (1993). Нови Сад, Грекокатоліцка Парохія СВ. Петра и Павла. 35–36. [Svzjascseniki Oszeckogo Vikarijata, I (1993) Novi Szad Gerkokatolicka Parohija SZV. Petra i Pavla. 35-36.]

Catalpa – egy bálnavadáshajó útja az ír függetlenség jegyében

Szedmina Lívía

1. Bevezetés

Amikor John Devoy életpályáját és munkásságát vizsgáljuk, okvetlenül ki kell térni egy mentőakcióra, amikor 1876-ban a *Catalpa* nevű bálnavadáshajóval kimenekítették a Fremantle Six néven ismert feniánusokat. A küldetés Devoy számára egy komor hangvételű levéllel kezdődött, amelyben James Wilson feniánus fegyenc Devoyhoz fordult: „Kedves Barátom, jusson eszébe, ez egy hang a sírból!”¹ Ez a segélykérés indította el az ír–amerikai történelem egyik legmerészebb, legkörülményesebb, messze nyúló, de egyben legsikeresebb mentőakcióját.

A *Catalpa* Észak-Amerikából elhajózott Nyugat-Ausztráliáig, ott aprólékos szervezéssel megszöktették a hat szabadságharcos ír foglyot, és diadalmasan visszatértek New Yorkba. Ennek a küldetésnek megszervezésével John Devoy bizonyosságot tett rendkívüli szervezői készségeiről. Az eseményről a korabeli sajtó is beszámolt mind Amerikában, mind Írországbán, de az ausztrál partokon is a néphagyományba ivódott a történet.

Ebben a munkában azt vizsgálom, hogy milyen különböző médiumokban dolgozták fel a *Catalpa* mentőakciót, beleértve újságcikkeket, népdalokat, dokumentumfilmeket, rádióműsorokat, és nem utolsósorban, a szökes helyszínén, Rockinghamben emelt szoborportot.

Nehéz volna eltúlozni John Devoynek (Seán Ó Dubhuí; 1842–1928) a fenianizmusban és ír függetlenségi küzdelemben vállalt szerepét és pragmatikus szervezési tevékenységének jelentőségét. Ebben a munkában John Devoy „debütálását” fogom bemutatni, amikor a háttérből – és 18 500 km távolságból – megszervezte a *Catalpa*-mentőakciót. Ez az esemény csak egyike a számos fenianista kísérletnek, hogy megvalósítsák a független ír államot. A fenianizmus kezdetét a – többnyire sikertelen – 1848-as és 1866–67-es ír felkelések jelentették. Ezek vezetői többen kénytelenek voltak elhagyni Írországot, közülük néhányan a székhelyüket Franciaországba helyezték át. Többségük Amerikába vándorolt ki, ahol már volt egy nagy létszámú, ír imigránsokból és száműzetésben levőkből álló közösség, akik

¹ FENNELL, Ph. – KING, M. eds. (2006): *John Devoy's Catalpa Expedition*. New York, New York University Press. 193.

új hazájukban nem adták fel sem a független Írországgal kapcsolatos álmaikat, sem pedig lázadó munkásságukat. Feniánusoknak nevezzük azon nacionalistákat, akik nevüket az ősi ír harcosoktól származtatták, az Írországból fennálló brit uralmat elleneztek, és egy független Írországot kívántak. Ennek eléréséhez a törvényes, parlamenti eszközök alkalmazása szerintük már nem volt elegendő, így a forradalom felé fordultak. A Clan na Gael (jelentése: Gaelek klánja) szervezet biztosította számukra a keretet forradalmi és szervezőmunkájuk elvégzéséhez. Ennek a nyilvános szervezetnek a titkos, eskükhöz kötött megfelelője az Irish Republican Brotherhood (IRB – Ír republikánus testvériség) volt.

Devoynek különleges, hosszú és munkás élete volt, három kontinensre terjedő szervezési munkával tele. Minden életszakaszát meghatározta a nacionalizmus, kezdve a killi családi otthonával, ahonnan a család később beköltözött Dublinba, a feniánus aktivitásokon, a letartóztatáson, majd szabadon bocsájtáson keresztül, egészen az Egyesült Államokba való településéig. Bár John Devoy volt az egyik kulcsszemélye az ír–amerikai feniánus mozgalomnak, amelyben gyakran támogatták az erőszakos megoldásokat a békés tárgyalásokkal szemben, mégis az ő legerősebb fegyvere az újságírás volt. Devoy élete java részét a zurnalizmus közelében töltötte, New Yorkban először a *The New York Herald*-nál kapott állást. De nemcsak mint újságíró dolgozott, hanem szerkesztéssel és kiadással is foglalkozott.

Devoy rengeteg időt szánt az adománygyűjtésre is, sokfelé utazott, előadásokat tartott, beszédeket mondott az írországi ügy érdekében. Úgy vélte, hogy a feniánus mozgalomnak szüksége van egy saját fórumra: tulajja és kiadója lett az 1881 és 1885 között működő *The Irish Nation* című folyóiratnak, majd később a *The Gaelic American* című lapot adta ki, amelynek szerkesztője maradt egészen haláláig. Az olvasóközönséget írásaival és szerkesztői leveleivel az aktuális ír és ír–amerikai eseményekről informálta, oktatta és kioktatta, véleményüket formálta, cikkeiben olykor vádaskodott, támadott, érvelt és tagadott. Devoy megpróbálta a közösség véleményét a feniánus vonal mentén irányítani, hogy biztosítsa az ír események iránti támogatásukat; az, hogy ebben mennyire volt sikeres, az összegyűjtött adományokban tükröződött.

2. „Egy hang a sírból...”

Devoy 1874-ben épp a *The New York Herald* újságnál dolgozott, amikor egy levelet kézbesítettek neki. A szerzője egy feniánus fegyenc, James Wilson (1836–1921) volt, aki egy nyugat-ausztráliai börtönben töltötte büntetését. Ennek a levélnek hatalmas hatása volt nemcsak Devoyra, hanem a későbbiekben a teljes ír–amerikai függetlenségi küzdelemre.

Wilson a Fremantle-i börtönből írt, és onnan sikerült kicsempészni a levelet. Ez volt Nyugat-Ausztrália egyik legkegyetlenebb börtöne, amelyet nem is csak az tett hírhedt, hogy példátlanul szigorúan őrizték, de a börtön környezete is lehetetlenné tette a szökést, mivel a szárazföldi oldalról kietlen pusztasággal volt körbevéve, az óceán pedig cápáktól hemzsegett. James Wilson egyike volt annak a hat ír feniánus fegyencnek, akiket Írországból feniánus tevékenységük miatt, azaz a forradalomra való készülés vádjával elítéltek és deportáltak Ausztráliába. A segélykérő levél mélyen megérintette Devoyt, ugyanis arra emlékeztette, hogy egyfajta felelősséggel tartozik írójának: maga Devoy volt az, akinél James Wilson letette a feniánus esküt, és ezzel, annak ellenére, hogy a brit királyi hadsereg tagja volt, felesküdt arra, hogy minden erejével egy – remélhetőleg közelgő – feniánus

forradalmat fog támogatni, és a brit uralom ellen lázad. Bár a felkelést 1867-re tervezték, Devoyt és Wilson a szervezési munkák közepette 1866-ban letartóztatták és elítélték. Bár mindkettőjüket hazaárulással vádolták, az ítéletek súlyosságukban különböztek, mivel John Devoy civil volt, James Wilson ellenben a hadsereg tagja. Devoyt írországi börtönbüntetésre ítélték, míg Wilson száműzték Ausztráliába. Devoy számára tehát az, hogy Wilson segélykérésének eleget tesz, nem csupán a hazaszeretet kinyilvánítása volt, vagy mint feniánus szervezőnek egy elvégzendő feladat, hanem a becsület és felelősség kérdése is. Az üzenet szövege megindító volt:

Kedves Barátom, jusson eszébe, ez egy hang a sírból. Vajon ez nem egy sír, amiben élünk? A sírban csak az ember teste ér valamit, az is a kukacoknak értékes, de ebben az élők sírjában a kukacok az ember lelkébe is behatolnak. Gondolj bele, hogy majdnem hat év múlt el letartóztatásunk óta, és a test és lélek képtelen tovább bírni az állandó megpróbáltatásokat. Vagy az egyik, vagy a másik bele fog roppanni. Ezzel a levéllel a magam és társaim nevében is kérem, hogy segítsen rajtunk... segítsen a nyelvével és tollával, az eszével és elméjével, a tettekrezségével és befolyásosságával. Ha ez a kérésünk süket fülekre talál, akkor valóban barát nélkül maradtunk. [A szerző fordítása.]²

Devoy számára ez egyszerűen egy olyan felkérés volt, amelyet nem tudott elutasítani, de a sikerhez szüksége volt a Clan na Gael támogatására. Az 1870-es évek nem volt a legjobb időszak arra, hogy egy ilyen méretű mentőakciót vigyen végbe, mivel az Egyesült Államok épp egy gazdasági válságon ment keresztül.³ Devoynek nem volt könnyű feladata, hogy meggyőzze a klánt arról, hogy belemenjen egy ilyen mentőakcióba, főként, mivel a terve ugyan egyszerű, de még kidolgozatlan volt. Nagy vonalakban úgy hangzott: „Adjatok egy hajót és legénységet, és én hazahozom az embereinket Ausztráliából.”⁴

Ugyanakkor Devoy azzal is tisztában volt, hogy neki is rengeteg vesztenivalója volt. Amennyiben ez a mentőakció nem sikerül, az neki is lassúbb előrementelt jelent egy olyan szervezetben, amelybe alig néhány éve lépett be. Devoynek arra volt szüksége – jobban, mint bármi másra – hogy ügyes kezű és rátermett szervezőnek lássák a Clan na Gael vezetői. Ami a terv pénzügyi oldalát illeti, a teljes mentőakció hozzávetőlegesen 12 ezer dollárba került volna, ami jóval felülmúlta a klán pénzügyi erejét, ám Devoy fáradhatatlanul

² James Wilson eredeti levelének szövege (részlet):

“Dear friend, remember, this is a voice from the tomb. For is not this a living tomb? In the tomb it is only a man’s body [that] is good for worms, but in this living tomb the canker worm of care enters the very soul. Think that we have been nearly six years in this living tomb since our first arrest and that it is impossible for mind or body to withstand the continual strain that is upon them. One or the other must give way. It is to aid us in this sad strait that I now, in the name of my comrades and myself, ask you to aid us ... We ask you to aid us with your tongue and pen, with your brain and intellect, with your ability and influence. We think if you forsake us, then we are friendless indeed.” GOLWAY, T. (1998): *Irish Rebel – John Devoy and America’s Fight for Ireland’s Freedom*. New York, St. Martin’s Press. 74. A teljes levél szövege megtalálható: FENNEL, Ph. – KING, M. eds. (2006): *John Devoy’s Catalpa Expedition*. New York, New York University Press. 193.

³ Ezt a tényt kevés szerző emeli ki, ellentétben a következő a forrásokkal: GOLWAY 1998, 74., valamint még részletesebben: FENNEL, Ph. (2005): *History into Myth: The Catalpa’s Long Voyage*. *New Hibernia Review*, No. 1. 77–94.

⁴ GOLWAY 1998, 74.

azon dolgozott, hogy megszerezze a klán beleegyezését. Bár a Clan na Gael más városban található ágaitól is kértek donációkat, az összegyűjtött végösszeg így is csak 7 ezer dollár volt. A mentőakcióhoz szükséges pénzt végül az úgynevezett forradalmi fondban tárolt tartalékokból egészítették ki. Devoy megígérte, hogy a mentőakció önffinanszírozású lesz, tehát a támogatást vissza fogják fizetni a fondba. Ezt az ígéretét, részben a megmentett feniánusok ellenvetése miatt, nem tudta betartani.

Devoy személyesen ugyan nem akart részt venni a kimenekítésben, de így is, a távolból, számára az egész mentőakció megszervezése hatalmas szakmai és személyes megterhelést jelentett. Egyrészt az összes szervezési tevékenységet az újságírói főállása mellett kellett megoldania, mivel továbbra is a *The New York Herald* tudósítójaként dolgozott.⁵ Tudta: egy sikeres mentéssel nagyot lépne előre nemcsak a Clan na Gael, de a teljes ír–amerikai feniánus közösség körében is. Másrészt ez egy kínálkozó alkalom is volt, hogy megleckéztessék a Brit Birodalmat.

3. Több, mint bálnavadász hajó

A megálmodott terv merész volt és a legapróbb részletig kidolgozott: John Devoy meggyőzte a klánt, hogy vásárolja meg a *Catalpa* nevű hajót, amelyet később átalakítottak bálnavadászhajóvá. Legénységet béreltek hozzá, de csak maga a hajókapitány, George Smith Anthony (1843–1918) volt beavatva a tervbe, ő ismerte a hajóút valódi célját. B. L. Conover, a floridai politikus (és felesküdtött feniánus) segítségével hamis vagyonpapírokat szereztek egy a másik klántagnak, John Breslinnek (1833–1887), aki szintén benne volt a legszűkebb szervezőcsapatban. Breslin feladata az volt, hogy a *Catalpa* célállomásán, tehát Nyugat-Ausztráliában intézkedjen arról, hogy a bálnavadászhajó kikötését – és a fegyencek megszöktetését – semmi ne akadályozza. Egy váratlan fordulat következtében kiderült, hogy John Devoy tudtán kívül az övékével párhuzamosan két másik csapat is szervezett titkos mentőakciót, az egyiket Dublinból indította az ottani ír nacionalista szervezet, a másikat helyi, ír–ausztrál feniánusok szorgalmazták. Breslinre hárult az a feladat, hogy amikor tudomást szerzett a párhuzamos szöktetési tervekről, ezeket egységesítse, hogy együttesen hozzák ki a fegyenceket a börtön területéről, és ne pedig akadályozzák egymást.

Röviden összefoglalva: Devoy hatalmas kockázatot vállalt ezzel a mentőakcióval, és végül sikert aratott. 1876 áprilisában, húsvét hétfőn, szerencsésen kimenekítették a hat feniánus foglyot, bár az akció nem volt teljesen komplikációmentes. Breslin és társai a hat feniánust, Thomas Darragh, Martin Hogan, Michael Harrington, Thomas Hassett, Robert Cranston és James Wilson fegyenceket, a börtön falai közül, illetve területéről viszonylag könnyűszerrel csempészték ki, ellenben a várakozó bálnavadászhajóra nehéz volt eljutni. A tervek szerint

⁵ Valójában Devoy egész életében több területen sokat dolgozott, mivel újságírói munkája mellett legalább annyi időt, ha nem többet, töltött az ír forradalmi események szervezésével, adománygyűjtéssel és írással. Egyik levelében Devoy azt magyarázta James Reynoldsnak, hű munkatársának, hogy miért nem tud a megbeszélte időpontban találkozni vele: „Három évnyi kemény munka arra tanított, hogy nagyon óvatosnak kell lennem, hogy ne adjak okot a munkaadómnak arra, hogy hibát keressen vagy találjon a munkámban. Ugyan ők is már régóta ott dolgoznak a Heraldnál, de sejtik, hogy néha elhanyagolom az ottani munkámat, hogy az ír eseményeket részesítsem előnyben.” O'BRIEN, W. – RYAN, De. eds. (1948): *Devoy's Post Bag 1871–1928. II.* Dublin, C. J. Fallon. 307. (A szerző fordítása.)

a Fremantle-i börtön közelében, a parton elrejtett evezős csónakkal próbáltak Breslin irányításával az éj leple alatt kievezni a nyílt vízre, ahol a *Catalpa* várta őket. Nagy nehézségek árán sikerült feljutni a *Catalpa* fedélzetére, amikor azonban a bálnavadászhajót a *Georgette*, a parti rendőrség vitorlása vette üldözőbe. A *Georgette* kapitánya felszólította a *Catalpát*, hogy engedje őt felszállni a fedélzetre, s állítsák elő a szökött fegyvereket. Anthony kapitány megtiltotta, hogy bárki az ausztrál hatóságok képviselőjében felszálljon a hajóra, mivel a *Catalpa* amerikai zászló alatt hajózott, és ezzel amerikai felségterületnek számított, ami az ausztrál hatóságok fennhatóságán kívül esett. Míg folyt a kapitányok közötti szópárbaj, a fedélzet alatt a kimenekített feniánusok máris fegyvert fogtak a kezükbe, hogy ha kell, megvédjék a hajójukat.

A *Georgette* végül elállt attól a szándékától, hogy feltartóztassa a *Catalpát*, így az hazafelé vette az útirányt. A „haza” – az eredeti terv szerint – egy floridai kikötőt jelentett volna, ahol az utasok ismét a politikus, Conover segítségével feltűnésmentesen gőzhajóra szálltak és észak felé utaztak volna. A tervek szerint mielőtt Floridába indultak, még több megállót is beiktattak volna, hogy bálnákra vadásszanak, és a levadászott állatok húsát, zsíráját útközben eladják, hogy ezzel fedezzék a mentőakció költségeit. Mindezt azonban maguk a kiszabadított feniánus foglyok hiúsították meg. Ők szigorúan elleneztek, hogy még több hónapot tengeren töltsenek. Továbbá azt is kifogásolták, hogy először Floridában kössenek ki; kieroszakolták a kapitánytól, hogy New Yorkba vegyék az irányt, és az ottani kikötőbe hajózzanak be. Devoy nem örült a tervváltoztatásnak, de ezzel együtt tudomásul vette azt, és megszervezte a hajó fogadtatását.

A hazai, tehát ír–amerikai közösség mit sem tudott az egész mentőakcióról, így hatalmas hír volt, amikor a *The New York Times* 1876 augusztusában megjelentette a részletes beszámolót erről a hatalmas kiszabadításról. Amivel a közönség továbbra sem volt tisztában, az az a tény volt, hogy John Devoy milyen alapos, részletekbe menő szervezőmunkát végzett, ami az egész esemény hátterében állt. Egy levelében Devoy a következőket írta William Carolnek, Clan na Gael tagjának 1876. június 19-én:

Mikor várható az érkezésük Fernandinában? Küldjünk-e valakit, hogy várja őket? A kikötő felügyelője Conovernak jóbarátja, meg tudom kérni, hogy szálljon fel a *Catalpa* fedélzetére, és biztos kézzel vezesse őket a kikötőbe, és gondoskodjon a feniánus barátainkról. Onnan gőzhajóra szállnak, és úgy jutnának északra, ha nem direkt N. B (New Bedford) kikötőjébe hajóznak.⁶

Ahogy ebből az idézetből is kitűnik, Devoy szervezése mindenre kiterjedt, mindenhol akadnak segítőkész ír–amerikai feniánusok (hajóügynökök, politikusok stb.), és Devoy képes volt őket az adott cél érdekében összegyűjteni.

Devoy számára az, hogy a hat feniánust sikeresen kimentették börtönükből, két dolgot jelentett: először is hatalmas megkönnyebbülést és ünneplést: a Tammany Hall, az ír–amerikaiak nemhivatalos demokrata központja egy felvonulást is szervezett, hogy méltóan megünnepeljék a hazatérést; másrészt sok finansziális fejfájást. A vígadalmakon túl a mentőakció pénzügyi kérdése továbbra is rendezetlen maradt, és Devoytól elvárták, hogy mihamarabb rendezze az ügyet. Mivel a hat feniánus ragaszkodott ahhoz, hogy azon-

⁶ O'BRIEN-RYAN 1948, I. 186.

nal Amerikának vegyék az irányt, és mellőzzék az időigényes, ám pénzügyileg kifizetődő bálnavadászatot, a Clan na Gael elesett attól a potenciális bevételtől. De ettől még a klán Devoytól várt számadást. Ezenfelül Devoyt még maguk a kimenekített feniánusok is élesen bírálták: fejenként 5 ezer dollárt ígértek nekik, hogy talpra tudjanak állni, ám ennek az összegnek csak a felét kapták meg. Az egyik fegyenc, Martin Hogan, felszólította Devoyt, hogy tegyen eleget az ígéretének, ám a beszélgetés egy hangos, és Hogan részéről részeg, vitába torkollott, aminek csak Hogan letartóztatása vetett véget.⁷ Devoy nehezen viselte ezt a rendezetlen pénzügyi helyzetet és a kiszabadítottak elégedetlenkedését, valamint azt, hogy csak közeli együttműködői tartottak ki mellette. Ez Dr. Carroll 1877. január 11-i leveléből is kiderül:

Ennek a történetnek a végén úgyis annak adjuk majd meg az elismerést, akit valóban megillet. Ne is gondoljon arra, hogy megadja magát az ellenség nyomása alatt. Az ügy [az ír függetlenedés ügye – Sz. L.] nem engedi, hogy most váltsuk le a vezért, nem lehet „lovat cserélni miközben épp egy folyón kelünk át”.⁸

4. Multimédiás körkép: a *Catalpa* megjelenítése

Ebben a részben azon keresztül szeretnék rámutatni a *Catalpa* hajó útjának és missziójának jelentőségére az említett közösségek számára, hogy bemutatom, milyen sokfajta médiumban jelent meg. A legkézenfekvőbb ezek közül a sajtóban való tudósítás.

Ahogy már említettem, ezzel a kimenekítési akcióval Devoy egyértelműen bebizonyította, hogy kivételes szervezőtehetsége volt, ha összetett problémával találkozott, képes volt nemcsak a szokványos, de a teljesen újszerű, merész megoldásokkal is előállni, és ezzel egyben megnövelni az akció sikerességét. A klán számára is kiderült, hogy Devoyban vezetőegyénségre találtak, aki ettől kezdve az egész ír–amerikai közösség központi személyévé vált. Devoy segítségével és befolyása nélkül egy egész sor kulcsfontosságú esemény talán soha nem következett volna be: az 1878-ban indított „New Departure” mozgalom, a „Triangle” mozgalom megakadályozása, a Clan na Gael újraegyesítése a századfordulón, és valószínűleg ebben a sorozatban a legfontosabb esemény az 1916-os húsvéti felkelés, amely jelentős mértékben Devoy adománygyűjtésére támaszkodott.

Devoy munkásságát és a Clan na Gael hálózatán belül elért tekintélyes szervezési sikereit nemcsak az ír–amerikai közösség és az írországi nacionalista közösség követte figyelemmel, hanem az amerikai és az ír sajtó is. A korabeli újságok tudósítottak a *Catalpa* mentőakciójáról, amelynek keretében John Devoy szervezése révén hat feniánus fegyencet kimentettek nyugat- ausztráliai börtönükből. Az 1870-es években két cikk is említi John Devoy nevét a *Catalpa* mentőakciójával kapcsolatban.

A *Catalpa* mentőakciója nemcsak az ír–amerikai közösség, de a tágabb amerikai társadalom körében is nagy lépésnek számított. Ezzel a kimenekítéssel sikerült arcon ütni a hatalmas Brit Birodalmat és érzékeltetni a Clan na Gael pénzügyi hatalmát és szervezőképességét, erejét. Egy újságcikkben „nagy dobásnak” titulálták a missziót, míg egy másik

⁷ GOLWAY 1998, 84–86.

⁸ O'BRIEN-RYAN 1948, I. 229.

írás „merész expedícióként” emlegette a történeteket.⁹ Hogy mennyire is volt ez a mentőakció jelentős, az is jelzi, hogy nemcsak az 1870-es években írtak róla az újságok, hanem még bőven az 1920-as években is, így ebben az 1923-as írásban is: *How Fenians Of America Foiled The British Lion; Inspector John Harley's Death Revives Memories of the Rescue of John Boyle O'Reilly and His Fellow Irishmen From Australian Convict Camp*. [Hogyan játszották ki a feniánusok a Brit Oroszlánt, John Harley felügyelő halála felidézi John Boyle O'Reilly és a többi feniánus társa kimenekítését az ausztrál fegyenc táborból].¹⁰

Ha a *Catalpa* mentőakciójának történetét, illetve annak jelentőségét kutatjuk, akkor az újságcikkek mellett számos más forrás is rendelkezésre áll. Ha összevetjük a John Devoyjal foglalkozó könyvek számával, akkor elmondhatjuk, hogy a *Catalpáról* több mű született. Maga Devoy is megírta a kimenekítés, valamint az előkészületek folyamatát, amely munkáját közel harminc évvel később, 1904-ben jelentetett meg saját folyóiratának, a *The Gaelic American* hasábjain.

Seán O'Lúing írta meg az egyik első jelentős életrajzi művet John Devoyról, de ezen túl külön kötetben is írt a szóban forgó kiszabadításról az 1965-ös kiadású *Fremantle Mission* című művében. Az írott műveknél érdemes még megemlíteni Peter F. Stevens újságíró közel négyszázoldalas leírását, amely *The Voyage of the Catalpa – A Perilous Journey and Six Irish Rebels' Escape to Freedom* címmel jelent meg 2002-ben. Ennek a műnek szerves részét képezi a korabeli fényképek gyűjteménye, amely a feniánusokról készült. Néhány évvel később Philip Fennel és Maria King kiadták a *John Devoy's Catalpa Expedition* című munkájukat, amelyben valójában John Devoy saját beszámolóját tárták az olvasó elé kibővített, annotált formában. A könyvhöz Terry Golway, Devoy-kutató és -biográfus írt bevezetőt, ezzel is jelezve, hogy sem a tartalomban, sem a kutatásban nem lehet különválasztani Devoy és a *Catalpa* történetét.

Ezzel szemben, ha visszalépünk majd' 150 évet, akkor értékes korabeli beszámolókkal találkozhatunk. Az egyiket John Breslin fogalmazta meg, aki, mint már előzőleg is elhangzott, a kimenekítést a helyszínről irányította és felügyelte. A *The Cruise of the Catalpa* címmel megjelent műben a kimenekítést versformában írta meg, a kötetbe pedig *Catalpa* történetét megjelenítő mellett más témájú verseket is beillesztett. Az anyag egész terjedelemben, eredeti nyelven megtalálható az Openlibrary.org weboldalon.¹¹

Ugyanakkor nem Breslin volt a misszió egyetlen olyan résztvevője, aki élményét nyilvánosságra hozta. A mentőakció után majd két évtizeddel George Smith Anthony kapitány kapcsolatba lépett Devoyjal, és fényképet kért tőle, hogy felhasználja a saját beszámolójában.¹² A *The Catalpa Expedition* címet viselő mű bevezetőjében a tetteit a Függetlenségi Nyilatkozat végrehajtásához hasonlította: „Száz évvel a Függetlenségi Nyilatkozat után egy amerikai bálnavadász hajó kapitánya, George S. Anthony, emléket állított annak a Nyilatko-

⁹ Goff's Part in the Rescue; How the Irish Patriots Were Restored to Liberty (1890). *The New York Times*, 1890. 11. 02.

¹⁰ How Fenians of America Foiled The British Lion; Inspector John Harley's Death Revives Memories of the Rescue of John Boyle O'Reilly and His Fellow Irishmen From Australian Convict Camp (1923). *The New York Times*, 1923. augusztus 12.

¹¹ BRESLIN, J. J. (1876): *The Cruise of the Catalpa. A Poem*. Boston. Elérhető:

www.archive.org/stream/cruiseofcatalpa00bres#page/n3/mode/2up (A letöltés dátuma: 2016. 11. 20.)

¹² O'BRIEN-RYAN 1948, II. 334.

zatnak, amely felszabadította az ír politikai fegyenceket, akiket életfogytiglan rabságra ítélték és az angol börtönbe vetettek Ausztráliában”¹³. A teljes beszámoló megtalálható online.¹⁴

Az írott anyag mellett érdemes odafigyelni az hangforrásanyagokra is. Ezekben belül kiemelkedő Paul Wright független rádióproducer összegyűjtött anyaga, amelyet *The Untold Story Of John Devoy & America's Fight For Irish Freedom* címmel, háromrészes (3×58 perces) rádióműsor formájában adott ki. A hallgatóság először 2012 júliusában hallhatta a 103.2 Dublin City FM Radio hullámhosszán. A műsorban megszólaltatott John Devoy életét, illetve a fenianizmust kutató történészeket, többek közt Joe Lee professzort a University of New York egyetemről, a már említett Terry Golway író és történészt, John Devoy életrajzának, az *Irish Rebel* szerzőjét, a New York-i ír–amerikai történészt Peter Quinnt, Carla King és Daithi O’Corrain történészeket a St. Patrick’s College Drumcondra intézményről, Shane Kenna szerzőt, Úna Ní Bhroiméil kutatót a Mary Immaculate College intézetétől, valamint Bernadette Whelan és John O’Callaghan történészeket a University of Limerickről. A műsorsorozatban John Devoy életének kulcspillantait vitatták meg a felszólalók, illetve értékelték Devoy munkásságának kihatását a teljes ír függetlenedési folyamatra.

A szakirodalom mennyisége alapján kikövetkeztethetjük, hogy az ír és amerikai ír közösségben is mély nyomot hagyott ez a kalandos és vakmerő mentőakció. Az akadémiai kutatásokon túl a történet hőseivel az ausztrál néphagyományban is foglalkoztak. A *The Catalpa* című népdalt először 1957-ben a *Three Street Ballads* című gyűjteményben adták ki. Több dallam is alapjául szolgált ennek a dalnak, többek között a *Botany Bay* és a *The Dying Stockman* dallamai is. A *The Catalpa* azon verzióját, amelyet a *Rosin the Bow* című dal dallamával énekeltek, Russel Ward hallotta és gyűjtötte Victor Courtneytól, a *The Sunday Times* (Perth, Nyugat-Ausztrália), újságírójától, aki elmesélte:

emlékszem, fiatal kadét koromban hallottam ezt a dalt, amikor egy csoport régi diák énekelte egy Fremantle-i kocsmában. A dal olyan híressé vált akkortájt, hogy a hatóságok betiltották és börtönbe vetették azt, aki énekelte. Azt is híresztelték, hogy azért volt olyan könnyű a szökésük (a fenianusoké – Sz. J.), mert a sok amerikai aranyból, volt, ami a megvesztegethető örök kezébe került.¹⁵

A Perth-i lap, a *Western Mail* 1916. június 2-i kiadása szerint Walter Howson énekes és zenész tollából is született egy *The Catalpa* című dal.¹⁶ A cikk összefoglalta a hajó történetét, és megjegyezte, hogy a dal milyen nagy kedvencnek számított a koncerttermekben, és idővel ez a dal is bekerült a néphagyományba. Számos előadó lemezre vette saját verzióját, mint például a The Cobbers együttes is, a már feloszlott ausztrál bush band¹⁷ vagy az ír–amerikai hagyományörző és National Heritage Award díjas művész, Mick Moloney.¹⁸

¹³ O’BRIEN–RYAN 1948, II.

¹⁴ ANTHONY, G. S. (1897): *The Catalpa Expedition*. New Bedford. Elérhető: www.archive.org/stream/catalpaexpeditio00peas/catalpaexpeditio00peas_djvu.txt (A letöltés dátuma: 2016. 11. 20.)

¹⁵ Ausztrál népdalok honlapja Mark Gregory gyűjtésében. Elérhető: <http://folkstream.com/021.html> (A letöltés dátuma: 2016. 11. 20.)

¹⁶ Old Time Memories (1916). *Western Mail*, June 2. Elérhető: <http://trove.nla.gov.au/ndp/del/article/37437685> (A letöltés dátuma: 2016. 11. 20.)

¹⁷ The Cobbers’ honlapja. Elérhető: www.cobbersbushband.com (A letöltés dátuma: 2016. 11. 20.)

¹⁸ Mick Moloney honlapja. Elérhető: <http://mickmoloney.com/music/> (A letöltés dátuma: 2016. 11. 20.)

A *The Catalpa* refrénjében az írek pimaszkodnak a Brit Korona hatóságával, valamint a Fremantle-i börtönörökkel: „Vigyázzatok a többi fegyenc Feniánusra, mert különben ismét a jönnek a jenkik és ellopják őket” (Take care of the rest of your Fenians, or the Yankees will steal them away). További verziók mellett ez a videó is megtekinthető a YouTube csatornán.¹⁹

Az egész mentőakció annyira fontos mozzanatát képezi az ír, illetve ír–amerikai fenianizmusnak, ezenfelül magának az ausztrál történelemnek is, hogy az ausztrál PBS csatorna 2007-ben feldolgozta azt a *Secrets of the Dead* [Holtak titkai] című sorozatban. A dokumentumfilm a *The Catalpa Rescue* címet viseli, Lisa Sabina Harney írta és rendezte. A műsor elsődleges célja, hogy rámutasson a valódi történelmi eseményekre, és eloszlassa a körülöttük keringő mítoszokat.²⁰ Rengeteg háttérinformációt tartalmaz a fenianizmusról, illetve az ír függetlenedési küzdelemről. Olyan szakembereket is bevontak, mint Terry Golway és Thomas Keneally ausztrál történelmiregény-író, magát a műsort pedig a helyszínen, a Fremantle-i börtönben forgatták.²¹

A rádió és televízió médiuma mellett a szobrászatban is feldolgozták a *Catalpa* hajó küldetését. Nyugat-Ausztráliában egy elkötelezett, ír gyökerekkel rendelkező szobrász házaspár, Joan Walsh-Smith és Charles Smith városuk, Rockingham felkérésére 2005-ben elkészítették a *The Catalpa Memorial* nevet viselő szoborcsoportot. A szobor fő részét egy felszálló vadludakat ábrázoló szoboroszlop alkotja, amelyre a kimenekített feniánusok arcképei és életpályái vannak rávésve. 2014-ben a szoborcsoport kiegészült hét A3-as méretű bronzplakettel, amelyek újságlapokat ábrázolnak. A plaketteken azok az írások olvashatók, amelyeket az utolsó feniánus fegyenceket szállító hajó, a Hougomont foglyai írtak és szerkesztettek egy újság formájában, többek között az a John Boyle O’Reilly, a kiemelkedő feniánus, akinek még az 1876-os *Catalpa* kimenekítés előtt sikerült megszöknie a Fremantle-i börtönből, és aki fontos tanácsokkal látta el Devoyt a szervezés során. Ezzel a szoborcsoporttal állítottak emléket azon feniánusoknak, akiket hazaszeretetükért, hazájuk függetlenedéséért folytatot harcukért tartóztattak le és száműzték Angliából a kietlen nyugat-auztráliai partokra. Ormonde D. P. Waters, a rockinghami történész és egykori munkatársa a Fremantle-i börtönnek segítette a projektet szaktudásával, helyismeretével és elengedhetetlen történelmi háttérinformációval.²² A hat méter magas, bronzból és gránitból készült szoborcsoport Rockingham tengerpartján, az Esplanade sétányon áll, ahonnan a „felszálló” ludak nyugat felé néznek és „indulnak”. A művészek a következőképpen foglalták össze az emlékmű koncepcióját:

A Vadludak központi szoboroszlop a feniánusokat jelképezi, akik felszállnak a lenyugvó nap irányába és így a szabadságuk felé is. A madarak szinte minden kultúrában fontos szimbólumai a szabadságnak, a reptükben látjuk az ember felemelkedését egy más, magasabb létállapotba. A kelták számára ezek a madarak különös szent állatok, mivel úgy tartották, hogy szerencsét, varázslatot és gyógyulást hoznak. A madarak között is a ludaknak külön tisztelet járt, mivel a nap irányába repülnek, így a fényhez, ihlethez, migrációhoz

¹⁹ *The Catalpa*, dal. Elérhető: www.youtube.com/watch?v=2oxdIzA_AGg (A letöltés dátuma: 2016. 11. 20.)

²⁰ *The Catalpa Rescue* (2007). Dokumentumműsor. ABC Australia. Elérhető: www.abc.net.au/tv/guide/netw/200710/programs/ZY8538A001D25102007T203000.htm (A letöltés dátuma: 2016. 11. 20.)

²¹ Elérhető: www.pbs.org/wnet/secrets/episodes/irish-escape/128/ (A letöltés dátuma: 2016. 11. 20.)

²² WATERS, D. P. O. (2012): *The Fenian Wild Geese: From The Last Convict Ship To The Catalpa Rescue. "Some Died Midst the Stranger."* Parkwood, Catalpa Publications. 156.

és végül a hazatéréshez kötötték őket. A szoborcsoport félkörben való elhelyezése a kelták szent ligeteit idézi. Helyi anyagot, mészkövet használtunk, ez a Fremantle-i börtönt képviseli, ahonnan ezek a feniánusok megszöktek. Számos helyi épület, amelyet a foglyok kényszermunka gyanánt építettek, szintén ebből a mészkőből készült. [...] Valójában nehéz felsorolni a felszálló ludak összes referenciáját, de talán érdemes kihangsúlyozni az ír kontextust, amikor a limericki megszállást követően, 1690-ben húszezer ír katona követte hadvezérüket, Patrick Sarsfieldet Írországból Franciaországba. A katonák ezt követően elszántan harcoltak Európa hadseregeiben, és Vadludak néven váltak ismertté. A fogalom jelentésköre kibővült, és minden olyan forradalmárra is vonatkozik, akit száműztek hazájából. Még szélesebb értelemben azt a több mint 70 millió ír emigránst is képviseli, akik ma az ír diaszpórát alkotják világszerte.²³

A hosszú hajóút alatt a Hougoumont, az utolsó fegyenchajó foglyai egy kézzel írott hír- és irodalmi lapot készítettek *The Wild Goose* [Vadlúd] címmel, ami természetesen egy nyílt utalás volt a Vadludakra. A hét héten keresztül kiadott lapokból egy kiadványt szerkesztettek *A Collection of Ocean Waifs* [Óceáni csellengők gyűjteménye] címmel, amelynek fedőlapját az egyik feniánus, Denis Cashman lóhere- és borostyánkoszorú-rajzaival díszítették.²⁴ A hét heti *The Wild Goose* kiadványt idézi meg a hét plakett, amelyeket a félkörben elhelyezett oszlopokra rögzítettek. A plakettek szövegeit Ormonde D. P. Waters válogatta, és a művészekkel együttesen megtervezte külsejüket.

A multimédiás körképet a 2006-ban bemutatott *Escape! Fremantle to Freedom* nevű kiállítással zárjuk, amely a száműzött ír foglyoknak, a kimenekített feniánusoknak, valamint a *Catalpa* mentőakciójának állított emléket. A kiállításnak a mentőakció 130. évfordulóján, 2006. húsvétján volt a hivatalos megnyitója, mivel az 1876-os kimenekítés is április 17-én, húsvét hétfőn zajlott. A kiállításon több, mint kétszáz tárgyi és fényképes mementót mutatnak be az érdeklődőknek. A kiállításnak a már nem használt és a turisták számára megnyitott Fremantle-i börtön épülete adott helyet. Olyan tárgyakat láthatott közönség, mint például a fegyencek lábbilincse, Captain Anthony, a *Catalpa* kapitányának hajós ládája, a *Georgette* hajó harangja, vagy olyan emlékérem John Devoy temetéséről, amelyet az Ír–Amerikai Bizottság osztogatott Devoy rokonságának körében 1929 júniusában. Utóbbi tárgy Ormonde D. P. Waters, a már említett történész gyűjteményéből származik. Hogy ne csak a Fremantle-i közönség élvezhesse a kiállítást, a következő két évben a gyűjtemény jelentős százalékát más helyszíneken is kiállították, többek között a Nyugat-Ausztrália Múzeumban (Western Australia Museum) Albanyban és az Ausztrál Nemzeti Tengerészeti Múzeumban (Australian National Maritime Museum) Sydneyben.²⁵

²³ Smith-szobrászok honlapja. Elérhető: www.smithsculptors.com/The_Catalpa_Memorial%20_Artists_Concept.html (A letöltés dátuma: 2016. 11. 20.)

²⁴ Uo.

²⁵ Australian National Maritime Museum honlapja. Elérhető: www.anmm.gov.au/Whats-On/Exhibitions/Archived-Past-Events/Escape-Fremantle-to-Freedom (A letöltés dátuma: 2016. 11. 20.)

5. Összegzés

A feniánus John Devoy személyét lehetetlen beskatulyázni, ő az ír függetlenedési folyamatnak az egyik legellentmondásosabb alakja, szinte egész életében a legális és az illegális, a forradalmi és az alkotmányos, az ír és az ír–amerikai világ között mozgott. Alakja és munkássága egyedi kapcsolatot képez a civil és a katonai, illetve a békés és erőszakos megközelítések között, ellenben pályafutása során mindvégig egyetlen célért küzdött: egy szabad és független Írország létrehozásáért. Így nem meglepő, hogy egy egyszerű levélben érkezett segélykérésre egy ilyen kontinenseken és óceánokon átnyúló mentőakció megszervezésével reagált, vállalva annak finanszírozási és szervezési kihívásait is. A történet sikerességét több síkon is látni: a hat kimenekített feniánus életben maradt, a Clan na Gael élöben is megtapasztalta John Devoy kitűnő szervezőképességét, az ír–amerikai nacionalista szervezetek pedig jelentős morális fellendülést élveztek, mert sikerült a lehetetlen: rákoptintottak a hatalmas Brit Oroszlán orrára.

Felhasznált irodalom

- ANTHONY, G. S. (1897): *The Catalpa Expedition*. New Bedford. Elérhető: www.archive.org/stream/catalpaexpeditio00peas/catalpaexpeditio00peas_djvu.txt (A letöltés dátuma: 2016. 11. 20.)
- BRESLIN, J. J. (1876): *The Cruise of the Catalpa. A Poem*. Boston. Elérhető: www.archive.org/stream/cruiseofcatalpa00bres#page/n3/mode/2up (A letöltés dátuma: 2016. 11. 20.)
- FENNELL, Ph. – KING, Marie eds. (2006): *John Devoy's Catalpa Expedition*. New York, New York University Press.
- FENNELL, Ph. (2005): History into Myth: The Catalpa's Long Voyage. *New Hibernia Review*, No. 1. 77–94.
- Goff's Part in the Rescue; How the Irish Patriots Were Restored to Liberty (1890). *The New York Times*, 1890. 11. 02.
- GOLWAY, T. (1998): *Irish Rebel – John Devoy and America's Fight for Ireland's Freedom*. New York, St. Martin's Press.
- How Fenians of America Foiled The British Lion; Inspector John Harley's Death Revives Memories of the Rescue of John Boyle O'Reilly and His Fellow Irishmen From Australian Convict Camp (1923). *The New York Times*, 1923. 08. 12.
- O'BRIEN, W. – RYAN, D. eds. (1948): *Devoy's Post Bag 1871–1928*. Dublin, C. J. Fallon.
- WATERS, D. P. O. (2012): *The Fenian Wild Geese: From the last Convict Ship to the Catalpa Rescue. „Some Died Midst the Stranger.”* Parkwood, Catalpa Publications. Elérhető: www.archive.org/stream/cruiseofcatalpa00bres#page/n3/mode/2up (A letöltés dátuma: 2016. 11. 20.)

Internetes források:

- Australian National Maritime Museum honlapja. Elérhető: www.anmm.gov.au/Whats-On/Exhibitions/Archived-Past-Events/Escape-Fremantle-to-Freedom (A letöltés dátuma: 2016. 11. 20.)
- Ausztrál népdalok honlapja Mark Gregory gyűjtésében. Elérhető: <http://folkstream.com/021.html> (A letöltés dátuma: 2016. 11. 20.)

Mick Moloney honlapja. Elérhető: <http://mickmoloney.com/music/> (A letöltés dátuma: 2016. 11. 20.)

Old Time Memories (1916). *Western Mail*, June 2. Elérhető: <http://trove.nla.gov.au/ndp/del/article/37437685> (A letöltés dátuma: 2016. 11. 20.)

Smith-szobrászok honlapja. Elérhető: www.smithsculptors.com/The_Catalpa_Memorial%20_Artists_Concept.html (A letöltés dátuma: 2016. 11. 20.)

The *Catalpa* Rescue (2007). Dokumentumműsor. ABC Australia. Elérhető: www.abc.net.au/tv/guide/netw/200710/programs/ZY8538A001D25102007T203000.htm (A letöltés dátuma: 2016. 11. 20.)

The Catalpa, dal. Elérhető: www.youtube.com/watch?v=2oxdIzA_AGg (A letöltés dátuma: 2016. 11. 20.)

The Cobbers' honlapja. Elérhető: www.cobbersbushband.com (A letöltés dátuma: 2016. 11. 20.)

A nemzetállam visszakísértése

Bálint István

1. Bevezetés

Kísérlet néhány új jelenség megértésére

Sajátos jelenségeknek vagyunk ma tanúi a világban, elsősorban Európában. Újjáéled a II. világháború után halottnak hitt nacionalizmus, visszakísért az a nemzetállami forma, amely egyetlen negyedszázadon belül két világháborút is zúdított kontinensünkre. Nemcsak az integráció formái elleni berzenkedésnek, sőt mind hangosabb lázongásnak vagyunk tanúi, hanem már javában folyik a fasiszta és hasonlóan káros rendszerek meg az azokat kiszolgáló emberek rehabilitálása, a más népek elleni gyűlölet szítása, korábbi ellenségeskedés felújítása, újabb feszültségek támasztása. És mindennek a következményei a nemzeti kisebbségekre sújtanak le, de megmérgezik a népek közti viszonyt is, feszültséget teremtenek népek és országok között. Közben nagyban folyik még az új ellenségek keresése is azzal a meggyőződéssel, hogy a népeket csak a félelemmel és más népek ellen lehet legjobban és legkönnyebben mozgósítani. Ennek a légkörnek a kialakulása és az ilyen fejlemények teszik szükségessé, hogy – most már a kisebbségek szempontjából – újból megvizsgáljuk a nemzet és a nemzetállam kérdését.

2. A nemzet mítosza

A nemzet sajátos közösség és egyben sajátos európai jelenség. A kérdéssel foglalkozók tudatában vannak annak, hogy a nemzetnek kétfajta értelmezése van. Az egyik a feltételesen franciának mondható: a nemzet politikai értelmezése, amely szerint aki Franciaország állampolgára, az francia, még akkor is, ha különben hottentotta. A másik pedig a feltételesen németnek mondható: a nemzet etnikai értelmezése, amely szerint a nemzet országhatároktól független közösség. Nem is lehet ezt a körülményt figyelmen kívül hagyni, hisz erre már az Európa Tanács egy ajánlása is felhívta a figyelmet, amikor figyelmeztetett arra, hogy: „A nemzetek nyelvén használt szó nem kap azonos értelmet az Európa Tanács két hivatalos nyelvére, a franciára vagy az angolra történő lefordításnál.”¹

Ennek ellenére, amikor nemzetet mondanak, csak az etnikai értelemben vett nemzetre gondolnak. Sőt a nemzettel foglalkozó könyvtárnyi irodalom teljesen mellőzi még azt is,

¹ A „nemzet” koncepciója, az Európa Tanács 1715-ös ajánlása 2006-ból.

hogy a nemzet kérdésének vizsgálatát mennyire kellene, hogy befolyásolja az a körülmény, hogy nemzet csak Európában létezik. Vannak kísérletek arra, hogy nemzetet teremtsenek Európán kívül is. Így a „legeurópaiabb”, arabul beszélő afrikai országban, Tunéziában már emlegetik: a „tunéziai identitást”, „sajátságosan tunéziait”, „tunéziai személyiséget”. Ez pedig már felveti azt a kérdést, hogy az ugyanazon nyelvet beszélőkből is több nemzet alakulhat, vagy egyesek nemzetté válnak, mások nem.

De Nehru Indiában is foglalkozott a nemzetté válás gondolatával. Két dolgot említ a nemzet alakulásával kapcsolatban: a közös hagyományt mint nemzetet teremtő tényezőt és a kasztrendszer felszámolását mint a nemzetté alakulás alapvető követelményét; a kérdéssel foglalkozókat arra is emlékeztette, hogy a nemzet alakulásához szükség volt a jobbjárendszer felszámolására. Ugyanakkor hangsúlyozta: az, hogy „India valójában egy, két vagy több nemzet-e, nem számít, hiszen a szó modern fogalma csaknem teljesen különvált az államiságtól. Ma a nemzeti állam túlságosan kicsiny egység, és a kis államok képtelenek a független létre. Még az is kétséges, hogy sok nagyobb nemzeti állam számíthat-e tényleges függetlenségre. Így a nemzeti állam átadja helyét a soknemzetiségű államnak vagy a nagy szövetségnek.”²

Az egyenesen sajnálatos, hogy a nemzet kérdését tárgyalók nem figyelnek jobban oda Amerikára. Mert – a vizsgálódást kevésbé befolyásolóan – felmerülnek bizonyos kérdések. Egyrészt az, hogy nemzet-e mondjuk a venezuelai, amikor ugyanúgy spanyolul beszél, mint a bolíviai. (Latin-Amerikában csak a brazilok beszélnek portugálul, a többi ország lakossága mind spanyolul beszél.) Ami felvet még két kérdést. Az egyik: a nemzetté alakulásnak külön követelménye-e a saját nyelv? A másik: hogyan alakulhatnának ki latin-amerikai nemzetek, amikor a tipikus dél-amerikainak az apai nagy- vagy dédapja spanyol, nagy- vagy dédanyja indián, anyai nagy- vagy dédapja germán, nagy- vagy dédanyja szláv. Hasonlóan feltehető azonban az a kérdés is: spanyolul beszél-e a venezuelai, angolul az ausztráliai vagy ez már venezuelai, ausztráliai nyelv? (Azt már csak mellékesen említenénk, hogy Afrikában a sok törzsi nyelv miatt az alakuló nemzetek az érintkezés nyelvének az egykori gyarmattartó nyelvét használják. És mivel ez a nyelv minden országban másképp torzul, létrejön-e a franciából, angolból a guineai vagy mali francia, kenyai vagy ugandai angol nyelv?)

Az Amerikai Egyesült Államok példája figyelmeztetés lehet mindazoknak, akik most a soknyelvűségtől féltik az országokat, vagy attól tartanak, hogy a mohamedánok nem tudnak igazán integrálódni. A világ legfejlettebb gazdaságának és legnagyobb hatalmának országa ugyanis soknemzetiségű. Amerikában félmillió magyar él, és meg is őrizte magyarságát (amerikai történeteket közlő író írja, hogy az iowai egyetemi klubban találkozott indiai, brazil, Fülöp-szigeti, kínai, lengyel és cseh íróval, a szakács pedig magyar, lengyel, mexikói, kínai, indiai, chilei, görög és cseh volt³). És az sem probléma, hogy ezek a nemzetrészek csak bizonyos fokig integrálódtak. Az amerikai lengyelek és az amerikai magyarok lengyelek és magyarok maradtak anélkül, hogy ez bárkit zavarna. Sőt a külön kultúrát, mondhatnánk külön világot alkotó kínaiak még maguk irányította zárt közösségekben is élnek anélkül, hogy ez bárkit zavarna. (Külön mi magyarok gondolhatnánk még első királyunk, Szent István újabbán keveset emlegetett intelmére is: „A vendég és jövevény

² NEHRU, Dzs. (1981): *India fölfedezése*. Budapest, Európa Könyvkiadó. 729.

³ SZÁSZ I. (1973): *Állóháború*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó. 193., 212.

népekben oly nagy haszon vagyon... Lám gyöngé és törékeny az egy nyelvű és egyerkölcsű ország. Hagyom azért, fiam, adj nekik táplálást jóakarattal és tisztességes tartást.”⁴

De mindezt csak azért mondtuk el, hogy felhívjuk a figyelmet: a nemzet kérdése sokkal bonyolultabb, mint azok a szerzők gondolják, akik, amikor nemzetet mondanak, csak az etnikai értelemben vett nemzetre gondolnak. Térjünk tehát vissza ennek a nemzetnek a vizsgálatához. A nemzet meghatározásának számos változata van. Ma már talán eretnek-ségnek tűnik, de tény, hogy a legteljesebb meghatározást Sztálin fogalmazta meg, amikor még nem véreskezű diktátor volt, hanem – grúzként – a lenini kormány nemzetiségügyi népbiztosa. Ő hangsúlyozta ugyanis azokat a közös elemeket, amelyek a nemzetet adják. Mások is kiemelik a nyelv, a történelem és a kultúra közösségét, legfeljebb még a kölcsönös rokonszenvet teszik hozzá, követelményként említik az egységes gazdaságot és a jogállamot (mi is említettük, hogy a jobbagység felszámolása nélkül nincs nemzet), vagy ha nem tudják elképzelni a nemzetállamtól függetlenül, akkor még a közös területet is hozzáteszik.⁵ A szerzők többsége azonban inkább a meghatározás nehézségét említi. Az egyik tanulmányban például ezt írják: „A nemzet inkább ideológiai konstrukció, mint konkrét realitás, ez a magyarázata annak, hogy miért olyan nehéz teljesen kielégítő definíciót adni”, a másik szerint „a nemzet sokáig nehezen meghatározható koncepció volt egy másik koncepciótól, a nemzetállamtól függetlenül”.⁶

A mi témánk azonban ezzel a sokrétű kérdéssel kapcsolatban csak annak taglalása, hogy a sok meghatározásban nincs egyetlen objektív elem sem. (A franciák egyévesre tervezett, az eredmény elmaradása miatt meghosszabbított vitát rendeztek arról, hogy mi adja a francia nemzeti identitást, és ennek az identitásnak a meghatározásához csak olyan általános, minden nemzetről elmondható tulajdonságokhoz jutottak, mint az őszinteség, becsületesség, hazaszeretet stb.) De főképp az, hogy ennek alapján marad a lényeg: nem a nemzet teremti az államot, hanem az állam teremti a nemzetet.

Amikor én ezt a tételt először leírtam – naivitásból és tudatlanságból, egy adag nagyké-pűséggel –, azt hittem, hogy ezzel valami eredeti felfedezésre jutottam. Később kellett csak rádöbennem, hogy ezt már Renan tudta a 19. század végén, abban a korban, amikor a nemzet születőben volt. Ő ugyan inkább csak azt hangsúlyozta, hogy a nemzet megteremtéséhez monarchia kellett, mert csak az teremtette meg az egységes államot a kiskirályok uralmával feldarabolt országok helyett. Nála azonban sokkal lényegesebb annak hangsúlyozása, hogy a nemzet meghatározásában nincs semmi objektív. Mert ahogyan írja: „Az ember nem rabszolgája sem a fajnak, sem a nyelvnek, sem a folyó menetének, sem hegy vonulatának.” És „[a]z embert nem határozza sem a nyelv, sem a faj, őt egyedül ő maga határozza meg, mert szabad lény, erkölcsi lény.” Majd a gondolatot számtalanszor megismétli. Íme néhány idézet: „A nemzet nem örökéltű dolog, van kezdete és van vége.” „A nemzet egy nagy szolidaritás, amelyet annak megszentelt érzése teremt, amit már tettek és még képesek lesznek tenni.” „A nemzet egy lélek, egy szellemi elv.” És akkor itt van a klasszikus, sokat idézett

⁴ *Szent István intelmei. 6. fejezet* (1899). Budapest, Magyar Törvénytár. Franklin-Társulat. 13.

⁵ SMITH, A. (1979): *Nationalism in the Twentieth Century*. New York, University Press. 87.

⁶ *Definition de la Nation, Vie Publique* (2012. 09. 14.) és NEGRI, A. (2015): A propos du concept d'État-nation. *EuroNomade*. September 10.

tétele: „A nemzet léte (engedtessek meg nekem ez a metafora) mindennapos plebiscit, mint ahogyan az egyén egzisztenciája életének állandó megnyilatkozása.”⁷

De azóta is a kérdés számos vizsgálója kész ténynek veszi, hogy a nemzetet az állam teremti. Ezzel kapcsolatban az ezzel foglalkozó irodalomban leggyakrabban idézett megállapítás Rudolf Rocker amerikai tudóstól származik, és így hangzik: „A nemzet nem ok, hanem eredmény, az állam az, amely teremti a nemzetet, és nem a nemzet az, amely az államot teremti.”⁸ Sőt a nemzet kérdésének egyik ismert vizsgálója még azt is hangsúlyozza, hogy a nemzet tulajdonképpen csak egy képzelt közösség.⁹ Mi ennek a könyvtárnyi gazdag anyagnak – szerényen mondva: csak nagyon részleges – ismeretében és saját vizsgálódásunk alapján ezt a kérdést elemeznénk, mivel erre szükségünk van a későbbi mondanivalónkhoz. Elsősorban azt kell leszögeznünk, hogy nem egészen pontos már az a megállapítás sem, hogy az etnikai értelemben vett nemzetről van szó. Mert az így értelmezett nemzet nem jelent egy etnikumot, majdnem minden nemzet több etnikum keveredéséből jön létre, és olyan nemzet nincs is, amely más etnikumokat nem olvasztott magába. Erre már Renan felhívta a figyelmet, hangsúlyozva, hogy a franciák kelták, ibérek, germánok; a németek germánok, kelták, ibérek; az olaszok gallok, etruszkok, pélaskok, görögök; a britek kelták és germánok stb.¹⁰ De erre utalást találunk majdnem minden szerzőnél, aki a nemzet kérdését vizsgálja.

A nemzet többi ismervénél pedig nagyon könnyű felismerni, hogy a nyelvet az állam teremtette. A nyelv az emberré válás leglényegesebb hajtóereje és annak egyik legcsodásabb terméke. A szakma hangsúlyozta, hogy a nyelv az emberi társadalom egyik meghatározó jellemzője és kifejezése. Ahogyan Henri Lefebvre írta: „Hogyan lehetne megérteni a görög nyelvet a görög társadalom nélkül, a latin Rómát a rómaiság és a latinitás nélkül.” (Ő különben a nyelvnek hat funkcióját különbözteti meg: üzenet, meghatározó, irányt adó, kapcsolatot teremtő, szöveget közvetítő és a kód, amellyel a dolgokat megértjük.)¹¹ A Magyarok Világszövetsége is kísérletet tett arra, hogy a nyelv szerepének a hangsúlyozásával határozza meg a nemzetet. Szerinte a nép „történelmi sorsközösségben születő és kibontakozó, sajátos világ- és létértelmező szellemi és érdekközösség. Ezen etnikai alapú közösség létrejöttének legfőbb feltétele és biztosítója az anyanyelv és a terület kapcsolatteremtő közössége, a bevett szokások otthon(onosság) teremtő rendje.” A nemzet pedig „az [a] nép, amely fejlődése során eljut önrendelkezési igényének megfogalmazásáig és kinyilatkoztatásáig.”¹²

Magyarországon a szakma sem tisztázta ezt a kérdést. Amikor megjelent az Európa Tanácsnak az az ajánlása, amely kimondta, hogy Európában nincs egynemzetiségű állam, Magyarországon terveztek egy tanácskozást a témával kapcsolatban. A Kisebbségkutató Intézet szervezte volna, és annak igazgatójától, Szarka Lászlótól kaptam is egy ígéretet,

⁷ 1882. március 11-én a párizsi Sorbonne tanácskozást szervezett *Mi a nemzet?* címmel, azon hangzott el Ernest Renan (1823–1892) világhírűvé vált értekezése. A tanácskozás ismertetését, Renan teljes szövegével megjelentették az interneten. Elérhető: https://fr.wikisource.org/wiki/Qu%27est-ce_qu%27est-une_nation_%3F (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.), mi onnan idéztünk: 49., 50. és 51.

⁸ Francia forrásból idézve ROCKER, R. (2008): *Nationalisme et Culture*. Les Editions Libertiaires. 200.; Lásd NEGRI 2015.

⁹ Lásd: ANDERSON, B. (1991): *Imagined Communities, reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. New York, Verso.

¹⁰ RENAN 1882, 42.

¹¹ LEFEBVRE, H. (1966): *La langage et la société*. Paris, Gallimard. 29.,100.

¹² Lásd *A magyar nemzet* (2012). Budapest, A Magyarok VIII. Világkongresszusa, 2012. augusztus 20. I. fejezet 1.1. és 1.2. pontja.

hogy engem is meghívnak. De a tanácskozásból mégsem lett semmi, mert a politika úgy mérte fel, hogy nem kell ezzel foglalkozni. Amikor pedig az Eötvös Károly Intézet közzétette – a Népszabadság két egész oldalán – megállapítását, hogy Magyarországnak tulajdonképpen nincs alkotmánya, én megírtam, hogy rendben van: szép munkát végeztek, de kifejejtették azt a két leglényegesebb kifogást, amelyet ezzel az alkotmánnyal kapcsolatban fel lehet hozni. Az egyik az, hogy keveri a nemzet két értelmezését. Egyik cikkelyében államalkotónak nyilvánítja a kisebbségeket. A másikban pedig kimondja, hogy a nemzeti kisebbségek a magyar nemzet részét képezik. Holott a szakma előre figyelmeztetett: nem lehet a románoknál kifogásolni, hogy magyar ajkú románokról beszélnek, és ugyanakkor román ajkú magyarokat emlegetnek. Erre a megjegyzésre azonban azt a választ kaptam, hogy a nemzet kérdésével nem akartak foglalkozni. (Ezt a levélváltást annak idején a Napló leközölte.)

A lényeg azonban az, hogy ebből a csodás történelmi termékből az állam alkotta meg a nemzet nyelvét. Nem véletlen, hogy az európai nemzetek történelmének kezdetén az államok mindegyike egy közös nyelvet használt, a latint. Csak a nemzetállamok kialakulásának kezdeti szakaszában került lassan használatba a „nemzeti” nyelv. Később pedig nyilvánvalóvá vált, hogy az államnak részben az ország egységének szavatolásához, de még inkább az állami gépezet működéséhez, az állami tisztviselők munkájának biztosításához szüksége volt egy egységes, az egész ország területén használt, még hozzá egységesen, azonosan, egyformán használt nyelvre.

A korábban létező államoknál ez azzal járt, hogy az egész ország területén ugyanazt a nyelvet, még hozzá a nyelvjárások felszámolásával, államilag szabályozott, iskolákban tanított nyelvet tették kötelezővé. Nálunk, magyaroknál ez a folyamat kevésbé látszik. Részben azért, mert a magyar nyelv a történelem során aránylag keveset változott, részben azért, mert az iskolákban tanított nyelvnél kevésbé érzékeljük, hogy az az állam terméke. Ezt a hatást azonban érzékeljük a nyelvjárások elhalásában, sőt irtásában. Pedig azok nagyon szépek voltak, és részei voltak nemzeti identitásunknak, mert jobban éreztük, hogy saját nyelvünkön, nem pedig egy csinált nyelven beszélünk. Mára a szögedi embörök között már kevesen beszélnek igazán szépen, keveredés nélkül a maguk ö-ző nyelvjárását. Leginkább csak a palócok tartják még magukat, nekik nemzeti identitásuk megőrzéséhez biztosan nagyobb szükségük van nyelvjárásuk megtartására. Mint ahogyan a csángók ott az ezeréves határnál tudják, hogy csak nyelvük tartja őket magyarnak, holott mi már úgy vagyunk velük, mint a németországi németek a svájci németekkel: ők még megértenek minket, de mi már nem értjük őket.

Különben is az igazán művelt angol vagy amerikai büszke arra, hogy beszélgetőpartnerének kiejtése alapján tudja, hogy az londoni-e vagy birminghami, yorkshire-i, illetve texasi vagy floridai. Mert az állam egységesen írja, de ő a maga identitása szerint ejti. Így mindenki úgy írja, hogy Boston, csak az egyik úgy ejti, hogy Boosztton, a másik meg, hogy Basztton. Nálunk is nem olyan rég, ha azt hallottad, hogy valaki azt mondja, hogy szeép, tudtad, hogy az illető debellácsi, sőt ha minden szó után beszúrta, hogy b... meg, tudtad, hogy ludasi. Nálunk is az újvidéki Telepen, amíg ott egy erős, öntudatos magyar közösség élt, még azt mondták, hogy Picsu, kucsá. Mára a Picsu meg a kucsá eltűnt, de a Telep magyar jellege meg is bomlott, ami ebben az eltűnésben is tükröződik.

A többi nemzetállamnál azonban ez az „államilag csinálás” jobban látszik. Egyrészt arra kell utalnunk, hogy a nyelv nem teremt államot. Hogy ismét Renant idézzük: „A nyelv

egyesülésre szólít: nem erőlteti. Az Egyesült Államokban és Angliában, a spanyol Amerikában és Spanyolországban ugyanazt a nyelvet beszélik, és nem alkotnak egy nemzetet. Ellenkezőleg, Svájc bizony alkot, holott lényegesen eltérő részekből áll, három vagy négy nyelvet számlál. Az embernél van valami nyelvénél fontosabb dolog: ez az akarat.”¹³ A régi szép időkben én még járattam Sartre folyóiratát, a *Les Temps Modernes* címűt. Ez a folyóirat 1973 augusztusára-szeptemberére vaskos könyvvel felérő, 559 oldalas kettős számot adott ki *Franciaország nemzeti kisebbségei* címmel. Ebből a számból megtudjuk, hogy amikor a monarchia helyébe a nemzetállamot megteremtő francia forradalom alkotmányba iktatta, hogy „[a] Köztársaság nyelve a francia”, az országban 3 millió polgár volt francia, 6 millió beszélt franciául, de 6 millió nem is tudott ezen a nyelven. Sőt az oxitánok (okcitánok) többen voltak, mint a franciák, és 1793. december 17-én külön rendelettel betiltották Elzászban a német nyelv használatát.¹⁴ És a Franciaországgal ismerkedők meglepetéssel látják, hogy az elfojtott nyelvek ma is próbálnak érvényesülni. A bretonoknak például már saját intézményeik vannak nyelvük ápolására. És az igazi meglepetés, hogy Nizzában kétnyelvű utcatáblák vannak, a második nyelv a provanszál.

A sok kis államból kialakított nemzetállamoknál ez a jelenség még jobban kirajzolódik. A német és az olasz nyelvet például nyilvánvalóan mesterségesen csinálták. Amikor a német nyelvet megteremtették, a mai Németország területén nem egy olyan nyelv volt, amit másik országrészben nem is értettek, és egy nyugat-németországi nyelvjárás közelebb állt a mai angolhoz, mint a mai némethez, a 13. században egy hollandiai jobban értette a kölnit, mint a svábot. Az olasz nyelvénél (mivel Olaszország is számos kis államocskára egyesüléséből állt össze) ez a „csinálás” még jobban látszik. A kívülálló nem is gondolná, hogy az olasz nyelv „csinálásakor” mennyi nem is pusztán nyelvjárást, hanem nyelvet kellett elfojtani, kirekeszteni a közhasználatból. Donna Leon Velencében élő amerikai író *Bibornál is sötétebb* című regényében például megírja, hogy „[e]zt a veneziano stretto tájnyelvet nem értené bárki, aki a lagúna száz kilométeres körzetén kívül él... Az északi olaszt valóságosan idegen nyelvnek tekintették és mélyen megvetették, ami nem is méltó figyelemre.” Sőt ennek a nyelvnek volt még egy muranói dialektusa is és a nagymama azt mondta: „Aki a maga művelt módján beszél, nem lehet más, mint csak zsuru.”¹⁵

Mindezt még kiegészíthetjük azzal, hogy azoknak a népeknek, amelyeknek nincs államuk, nincs közös nyelvük sem. (A kurdok például két nyelven beszélnek.) Vagy nem is tudják saját nyelvüket. (A bretonoknak kb. fele beszéli a breton nyelvet, a walesieknek mindössze 20%-a walesit.) Ezzel kapcsolatban érdekességként említenénk meg, hogy Spanyolországban a katalánok kiharcolták, hogy legyen katalán nemzet. A kívülálló kisebb meglepetésére ez nem azt jelentette, hogy a katalánok az ország társnemzetévé lettek. (Részben az is közrejátszott, hogy az ország nyelvtörvénye már megállapította, hogy a spanyol az gyűjtőnév, a szűkebb értelemben vett spanyol nyelv a kasztíliai, amely mellett még egy csomó nyelv van. Csak ebben a zárójelben mondanánk el, hogy „brit nemzetet” már emlegetnek, mert azok angolok, skótok, walesiek és írek, de angolul beszélnek. A belgák franciául és flamandul beszélnek, de nem is mond senki belga nemzetet. A spanyolra – amely az angol után a legtöbb ember által beszélt nyelv – azonban senki sem monda-

¹³ RENAN 1882, 45.

¹⁴ *Les Temps Modernes* (1973). 323. sz. 75.

¹⁵ LEON, D. (2007): *Bibornál is sötétebb*. Budapest, Geopen Kiadó. 65., 86.

ná, hogy gyűjtőnév.) A nemzetté válásnak az ő értelmezésükben az a jelentése, hogy aki Katalóniában él, az a katalán nemzetnek a tagja, függetlenül attól, hogy etnikailag melyik nemzethez tartozik.

Az, hogy mennyire az állam csinálja a nyelvet, legvilágosabban látszik a nemrégiben alakult délszláv államoknál. A titói Jugoszláviában még volt egy szerbhorvát nyelv. (Ritkábban: horvátszerb.) Mára a horvátok tudatos erőfeszítéssel, mesterségesen gyártott új szavakkal is azon dolgoztak, hogy ezt a nyelvet minél jobban eltávolítsák a szerb nyelvtől. (A belgrádi Politika című lap annak idején mellékletként, *Őrizzük meg a szerb nyelvet* címmel füzeteket közölt, amelyekben a szerzők azt akarták bebizonyítani, hogy a délszlávok mind szerbül beszéltek, csak idővel szakadtak el a szerb nyelvtől. Mert – ahogyan dr. Vanja Stanišić írta: „Annak, hogy ez így van, az az oka, hogy ezek az említett népek főképp csak használói voltak idegen írásbeli hagyományoknak, amelyeket viszonylag könnyen helyettesítettek újjal. Ezzel szemben a szerbek éppen hordozói és ápolói annak a szláv kulturális hagyománynak, amelyet a románok ötszázados használat után elhagytak. Amíg a románok mint római eredetű nép, annak az új identitásnak az érdekében, amelyet a nyugat-európai római népekkel épített (etno)nyelvi egység alapján teremtettek, feladtak, addig nálunk az írásban megvolt mindaz, ami több mint 800 éven át etnokulturális identitásunk volt.”)

Még világosabban látszik ez a folyamat Montenegrónál. A titói Jugoszláviában nem is volt montenegrói nyelv. (A Szövetségi Végrehajtó Tanács fordítószolgálatát öt nemzet és két nemzetiség nyelvére fordított, és ennek a hét nyelvnek volt szerkesztősége. Közük volt „a Bosznia-Hercegovina Szocialista Köztársaságban hivatalos használatban lévő szerbhorvát, illetve horvátszerb nyelv” is, de montenegrói nyelv és szerkesztőség nem volt.) Montenegró kiválása után az új állam azonban rögtön nekilátott, hogy nemcsak hivatalossá tegye, tudatosítsa a montenegrói nyelvet, hanem jobban kidomborítsa, hogy miben és mennyire különbözik a szerb nyelvtől, hanem még külön ábécét is csináltak sehol másutt nem létező betűkkel, mint a lágy s és z.

A nemzeti identitás mesterséges kialakításának illusztrálására pedig még négy okból alkalmas a montenegrói példa. Az egyik, hogy a montenegróiak nagyjai – legnagyobb írójuktól, Petar Petrović Njegoštól legutolsó királyukig, Nikola Petrovićig – mind szerbnek vallották magukat, ami beszédes bizonyítéka annak, hogy a nemzeti identitás vállalása állami méretben politika, az egyénnél pedig egyedi elhatározás/választás. A másik ok pedig az, hogy Montenegrónál a legélesebben kidomborodva látszik, hogy mennyi erőszak van az államnak egy nemzet államává nyilvánításában. Montenegróban ugyanis a montenegróiak kisebbségben vannak, a 2011. évi népszámlálás adatai szerint a lakosság 44,69%-át teszik. Ugyanakkor a lakosság 29,03%-a szerb, amely csoport (még ha nem is lenne ilyen nagy arányban jelen, a nagyság csak másfajta gyakorlat abszurdumát húzza alá) joggal elvárja, hogy az ország az ő államuk legyen. A harmadik ok: a montenegróiak kiszakadva a szerb pravoszláv egyházból még saját egyházat is csináltak, demonstrálva, hogy a nemzeti identitás mesterséges gyártása, „csinálása” meddig mehet. De ezt a mesterkéeltséget illusztrálja az is, hogy a montenegróiak nemzeti identitásuk demonstrálásában addig mentek, hogy minden tekintetben igyekeztek más politikát folytatni, mint Szerbia: onnan, hogy elismerték Koszovó függetlenségét, addig, hogy elmérgesítették a viszonyt Oroszországgal.

A nyelvvel kapcsolatban még csak annyit, hogy a Biblia tartalmaz egy erre utaló tanulságos történetet. Nem kell szó szerint vennünk a bábéli torony történetét, hisz tudjuk, hogy az ég nem érhető el. De az ember történelmi tanulsága: a nyelv akadálya lett annak, hogy

az emberek megértsék egymást, és együtt valami nagyot alkossanak. Nem is szólva arról, hogy a nyelvek különbsége eszköze lehetett az egymás ellen uszításnak. Ezért természetes a törekvés, hogy az emberek egy nyelvet beszéljenek. Valamikor nem sok sikerrel járó próbálkozás volt, hogy az eszperantó ezt a szerepet kapja. Most azonban a globalizálódás önmagától meghozza a megoldást: a komputerrel jár, hogy mindenki beszél angolul. De erről majd később.

Mivel a nyelv „csinálásával” ilyen bőven foglalkoztunk, kissé rövidebbre fogva meg kell említenünk még azt is, hogy az állam „csinálja” a nemzet két másik meghatározó tényezőjét: a közös történelmet és a közös kultúrát is. A történelemnél ez világosabban látszik. Mert az emberiség még nem jutott el a közös emberi, a „nemzeti” toldalékoktól és torzításoktól mentes, „nemzeti” szépítés, sőt misztifikálás nélküli történelemhez. Azt, hogy a történelmek mennyire különböznek, a világgözösség kialakulásának egyik hatékony eszköze, a turizmus kezdte tudatosítani az emberekben. A magyarok például amikor elkezdtek Törökországba látogatni, akkor szembesültek azzal, hogy a mi történelmünk szerint véreskezű, szörnyűségeket elkövető szultánok a törökök számára dicső uralkodók.

A nemzetet ugyanis nem a közös történelem „csinálja”, teszi, hanem a nemzet megteremtí a maga külön történelmét. Több-kevesebb misztifikálással: másképp nézve a történelemre, mint a többi nemzet, kihagyva azt, ami zavarná, hogy büszke legyen erre a történelemre, sok mindent elfeledve, egyes dolgokat felnagyítva. A misztifikálás megmutatásához nem kell messze mennünk, hisz a magyar történelemben annak sok beszédes példáját látjuk. Az első mítosz az ezeréves Magyarország. Közben magyar királyok csak az Árpád-háziak és Mátyás volt. Egy időszakban az ország olyan része volt idegen népek birodalmának, mint amilyen része volt Bosznia az Árpád-háziak birodalmának. A török korszakban három részre szakadt, és az egyik részben Szulejmán koronázta királlyá azt a Zápolyát, aki ezt azzal érdemelte ki, hogy „elkészt” a mohácsi csatáról.

És a misztifikálás koronája, hogy Magyarország térképének azt a térképet tartjuk, amely valójában csak egy 1867 óta létező országot ábrázol, még abban is egy sajátos helyzetben lévő Horvátországgal. Addig ugyanis az ország vagy kisebb vagy nagyobb volt. Horvátország olyan lazán tartozott hozzá egy idegen birodalomban, hogy Jelašić haddal indulhatott az 1848-as Magyarország ellen, Erdély pedig annyira nem tartozott hozzá, hogy az 1848-as forradalom egyik követelése lehetett az unió Erdéllyel. De a misztifikálás része az is, hogy mennyi mindent nem tanítanak az iskolákban ebből a történelemből. Íme ebből három beszédes példa.

Az egyik: első, szent királyunk, Szent István tényleg attól mentette meg a magyarságot, hogy a népvándorlás megannyi kivesző népének sorsára jusson, de ennek ára az volt, hogy nagyobb vérvesztést okozott a magyarságnak, mint a tatár és a török együtt. És közben felnégyelte rokonát, élve temettette el a kunokat. A másik: a törökök szerepét egészen furcsán állítja be ez a történelem. Hallgat arról, hogy a magyar szabadság bajnokai a törökök oldalán álltak. Thököly István a nálunk most is ünnepezt zentai csatában a törökök oldalán sebesült meg, majdnem életét veszítette. II. Rákóczi Ferenc a törököknél talált menedéket. És akkor még a kisebb elhallgatásokról nem is szoltunk. Arról, hogy a mohácsi csatát a történelem egyik legnagyobb butaságának következményeként veszítettük el. A törökök először nem hitték el, utána kinevették, hogy a magyar sereg egyszerűen felállt egy térségben, hagyva, hogy a törökök minden oldalról támadva röpke néhány óra alatt tönkreverjék. A harmadik: arról is hallgat történelmünk, hogy 1848-ban a magyar sereg is bűnököt köve-

tett el a szerbek ellen. Vagy akár még arról is, hogy az egyik legnagyobb bűn a magyarság ellen az volt, hogy a Don-kanyarban feláldoztak 200 ezer magyart, amikor már minden józanul gondolkodó ember tudta, hogy ez a roham már nem áll meg Berlingig. Feláldoztak azért, hogy a fejeszvetten menekülni kezdő német haderő legalább annyira összeszedje magát, hogy lassítani próbálja (többek között Budapest feláldozásával, amikor mondjuk Prága szinte semmit sem látott a háború borzalmaiból) ezt a visszaszorulást Berlingig.

És ha mindez nem lenne elég annak a tételnek a demonstrálásához, hogy nem a közös történelem fűzi közösséggé a nemzet tagjait, hanem ezt a történelmet a nemzeti misztifikálás „csinálja”, akkor megnézhetnénk, mit csinálnak ma történelmükkel a délszláv nemzetek. Mindegyik csak a neki okozott veszteséget, csak az ellene elkövetett háborús bűnöket látja, és nem látja azokat, amelyeket ő követett el a többiek ellen. Sőt sértésnek veszi, hogy mások ünneplik, hősnek tartják saját háborús bűnöseit, megünneplik a nekik fájdalmas események évfordulóját. Közben ők is hősnek tartják saját háborús bűnöseit. És ebben nem is állnak egyedül. Feszültséget teremtett Ukrajna meg Lengyelország között, hogy az ukránok nemzeti hősként, az ukrán függetlenség bajnokaként nemcsak rehabilitálják, hanem dicsőítik azt, aki szörnyű bűnt követett el tömeggyilkosságával a lengyelek ellen. A törökök megsértődnek, ha valahol népirtásnak mondják több mint egymillió örmény meggyilkolását abban a korban, amikor a törökök az oszmán múlttól is megszabadulva nemzeté alakultak.

A nemzetet teremtő közös kultúrával még kevesebbet kell foglalkoznunk. Mert nemzeti kultúra nyilvánvalóan nincs. Minden nemzet kultúrája ugyanis két részből tevődik össze. Egy „nemzeti viselethől”, népdalból, népi emlékből, sajátos ruházokodásból. Ez viszont sohasem „nemzeti”, hanem egy tájegységé (kalotaszegi) vagy éppen egy falué (gombosi) és ebből – sokszor éppen ennek a sajátos jellegnek az elpusztításával – próbálják a nemzeti kultúra egyik elemét megteremteni. A másik elem pedig nemzetközi: a világ kultúrájához igazodik az irodalomban, zenében, táncban, még az öltözködésben is. Legfeljebb a nyelv nemzeti, de azzal már foglalkoztunk, kimutatva, hogy azt az állam teremti.

3. A nemzetállam átka

Az emberiség gondolkodói általában elég lesújtó véleménnyel voltak az államról, és sokat foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogyan lehetne eljutni az ideális államhoz. Közismert, hogy már Platónnak elképzelése volt az ideális államról, amit meg is próbált valósítani. De Arisztotelész is azt írta: „A több faluból álló közösség, amely – hogy úgy mondjam – elérte az önellátóság legmagasabb fokát, az állam, amely az élet fenntartására jön létre, ám a boldog élet érdekében létezik.”¹⁶ Az utópisták valahogyan jobbra próbálták tenni. Tommaso Campanella (1568–1639) úgy akarta az államot jobbítani, hogy „a tisztviselők jól vigyáznak arra, hogy senki se kapjon többet, mint amennyit megérdemel, de senkitől se vonják meg azt, amire okvetlenül szüksége van. [...] És a hatóságok nagyon vigyáznak arra, hogy a testvériségben senki se kövessen el igazságtalanságot mások ellen”.¹⁷ Thomas More már az egyéni élvezetre helyezte a hangsúlyt: „Totális butaság lenne, hogy valaki szigorú és nehéz erényben éljen, és hogy nemcsak lemondjon az élet gyönyöreiről, hanem türelmesen

¹⁶ Idézve ez alapján: *Država i politika* (1968). Beograd, Sedma Sila. 29.

¹⁷ CAMPANELLA, T. (1964): *Grad Sunca*. Beograd, Kultura. 20.

elviseljen minden fájdalmat is anélkül, hogy ezért jutalmat várna.” A közösséget azonban a legszigorúbb formában értelmezte: „A sifograntia minden tagja trombitaszóra otthonukba vonul a közös ebédre és vacsorára, kivéve azokat, akik a kórházban vagy otthonukban betegesen fekszenek.”¹⁸ Csak Marx volt az, aki az állam elhalását jósolta az általa megálmodott kommunizmusban.

A legszélsőségesebb diktatúrák viszont istenítették ezt az államot. Nyíltan, mint a fasizmus tette. Hitler írta: „Az állam a cél elérésének eszköze. Célja a fizikailag és lelkileg ugyanolyan élőlények közösségének őrzése és előmozdítása.”¹⁹ Mussolini még kategorikusabban fogalmazott: „A fasizmus számára az állam minden, és semmi emberi vagy szellemi nem létezik az államon kívül, annál kevésbé lehet értéke azon kívül. Ebben az értelemben a fasizmus totalitáris, a fasiszta állam valamennyi érték szintézise és egysége, magyarázza és fejleszti a nép egész életét, uralkodik afelett.”²⁰ De a sztálini diktatúra is az állam mindenhatóságára épült.

Az újabb teoretikusok azonban nem mondtak róla semmi jót. Hadd idézzünk egyetlen példát, azt, hogyan vélekedik C. Wright Mills az állam lényegét adó, általa uralkodó elitnek mondott állami hatalomról: „Az »uralkodó elit« bürokratikus természete abban nyilvánul meg, hogy mint minden bürokrácia úgy jelenik meg, mint önálló társadalmi erő, amely arra törekszik, hogy önmagának rendelve alá az egész társadalmat látszólag túlnőjön saját keletkezésének osztálykeretein. [...] Az »uralkodó elit« nem képes arra, hogy ezt a természetét megmagyarázza annak a viszonyoknak a megvilágításában, amelyben ez az »elit« áll az alapvető osztály jellegű és ösztársadalmi mozgásban.”²¹

Az államnak egy sajátos formája a feudalizmus letűnése után kialakult nemzetállam. Meghatározásával kapcsolatban a szakma általában Max Webernek a megfogalmazását idézi, de az inkább az állam meghatározása oly módon, hogy az egy közösség, amelynek egy adott területen monopóliuma van a törvényes erőszak alkalmazására. Legfeljebb azt hangsúlyozzák, hogy a család és a törzs után kialakuló közösség, amelynek az alapja egy sajátos új közösség: a nemzet.

Nem vitás, hogy ennek a nemzetállamnak pozitív szerepe volt a történelem során. Már kialakulásával kapcsolatban említettük, hogy létrejöttéhez az egyenjogú polgárok kellettek. Tehát történelmi vívmánya, hogy megteremtette az egyenrangú polgárok közösségét. Kezdetről fogva magában hordoz azonban egy ellentmondást: az egyenrangúság csak a nemzet tagjaira vonatkozik, a kisebbség többé-kevésbé másodrangú polgárokat jelent. A nemzet etnikai értelmezésére épülő államok ebből nem is csinálnak titkot. Mi, vajdasági magyarok igazán tudjuk, hogy az „Ez Szerbia” falragasz már önmagában azt jelenti, hogy a magyaroknak kuss, és a következő lépés már a „Magyarokat a Dunába”. A nemzetet politikai értelemben használó Franciaországban pedig sajátos formában jelentkezik ez a kérdés. Náluk ugyanis a formális jog elve érvényes: a koldusnak és a milliárdosnak egyformán tilos a híd alatt aludni. És Korzika autonómiájának megadását azzal az indoklással vetették el, hogy az külön jogokat juttatna a polgárok egy csoportjának. Elfeledkeztek még arról is, hogy a jóléti állam már korrekciót épített be a formális jog elvébe is: a koldus könnyítéseket – segélyt, menedékházakat, éjjeli menhelyeket – kap, mert neki muszáj a híd alatt aludnia,

¹⁸ MOR, Tomas (1964): *Utopija*. Beograd, Kultura. 118., 107.

¹⁹ MOR 1964, 321.

²⁰ MOR 1964, 327.

²¹ RAJT MILS, S. (1964): *Elita vlasti*. Beograd, Kultura. XII.

a milliárdosnak pedig nem. Tehát itt is minimum korrekció, tehát kárpótlás és külön jog jár a nem francia polgárnak, mert neki muszáj megtanulnia franciául, a franciának ez adva van, mint a milliárdosnak, hogy nem kell a híd alatt aludnia.

A nemzetállamban tehát eleve benne van, hogy hatalmat jelent a kisebbség felett. Márpedig a hatalomért harc folyik. Ha addig nem figyeltünk fel arra, hogy mit jelent ez a harc, az afrikai példák megtanítottak bennünket erre. Elsősorban is azért, mert ezek az országok rengeteg törzsre oszlanak: egyetlen államban akár száz törzs is élhet. Így az ő példájuk felnagyítva tárja elénk a kisebbségek problémáját. Egyrészt ezek a törzsek békésen éltek egymás mellett. Mert részben összefogta őket a közös gyarmati sors, részben a létfenntartási eszköz megszerzése könnyebb volt, vagy az igények voltak szerényebbek, a kincsekért – olajért, gyémántért – pedig nem kellett harcolniuk, mert az mások birtokában volt. A hatalomért viszont már harcolni kell, és ez a harc sokaknak meg is éri, tehát érdemes folytatni. Másrészt a választási küzdelmek azért folytatódtak fegyveres harcokként, mert a kisebbségbe szorulás azt jelenti, hogy a kisebbségben lévő törzs eleve kiszorul a hatalomból. Mert a többség nem szeret, sőt nem akar osztozni a hatalmon. Mindegy, hogy a többség valamelyik törzset jelenti-e, mint Afrikában, amelynek példáját már részleteztük, vagy vallási, mint például Irakban, ahol a síiták a hatalom megváltozását úgy értelmezték, hogy kiszoríthatják a hatalomból a polgárok jelentős részét képező szunnitákat, akik addig uralkodtak.

A kisebbségnek a hatalomból való kiszorulásának-kiszorításának fenti példái utalnak arra, hogy a nemzeti kisebbségek helyzete milyen komoly kérdés. Márpedig egyszerű tény: egynemzetiségű állam alig van. (Az ENSZ adatai szerint a 193 tagállam közül csak 12 egynemzetiségű.) Amivel kapcsolatban lehetnek kételyek, hogy a kínai vagy a thai nemzet-e. De van Szingapúr, amelynek lakossága 74,2%-ban kínai, 13,3%-ban maláj, 9,2%-ban hindu és 3,3%-ban egyéb. És van Thaiföld, ahol a lakosság 95,9%-a thai, de vallásilag tarkább, mert 93,6% buddhista, 4,9% mohamedán, 1,2% keresztény és 0,3% egyéb. Európán kívül jellemzőbb a vallási ellentétek kirobbanása.

Európában azonban a nemzeti kisebbségek a jellemzők. A nemzetekkel kapcsolatban alapvető probléma az, amit Szalma József így fogalmazott meg: „Egy nemzettől sem tagadható meg, hogy legyen állama. A probléma abban van, hogy amennyiben egy adott államban más nemzetek tagjai is élnek, vajon csak egy ’istenadta’ nemzet jogosult-e annak meghatározására, hogy milyen legyen ezen állam, vagy ehhez akár a másik is hozzászólhat.”²² A helyzet ugyanis az, hogy bolygónkon mintegy 5 ezer (nemrég még 6 ezer volt, de az etnikai csoportok vészes gyorsasággal halnak ki) olyan etnikai csoport van, amely az ENSZ alapokmánya alapján jogot formálhat a nemzeti önrendelkezésre, és mintegy negyvennek meg is van a képessége önálló állam létrehozására, napjainkban ebből csaknem 80 harcot is folytat ennek a képességének az érvényesítésére. Ennek következményeként néha hol kiélezettebben, hol enyhébb formában, de mindig és majd minden országban jelen van a kisebbségek kérdésének megoldatlansága.

Vannak időszakok, amikor ez a kérdés általánosabban és feszültséget szülve jelentkezik. Mint ahogyan a múlt század hatvanas éveinek végén és a hetvenes évek elején úgyszólván egész Nyugat-Európában bombák robbantak. Még a békés Svájcban is, mert egy német kanton francia többségű része külön kantonba akart kiválni. Ma is az a helyzet, hogy Belgiumot csak az tartja össze, hogy nem tudják eldönteni, hova tartozzon-tartozna

²² *Magyar Szó* (2002. 02. 07.)

Brüsszel, ha a flamandok és a vallonok külön államra szakadnak szét. Skóciában lehet, Katalóniában nem lehet szavazni arról, hogy függetlenséget akarnak-e. Több nyugat-európai országban szakadár mozgalmak vannak stb.

Általában az a helyzet, hogy szakadatlanul ütközik a nemzetközi kapcsolatok két sarkalatos elve: a népek önrendelkezési joga és a határok sérthetetlenségének elve. (Itt csak zárójelben mondanék el két dolgot. Már említettem azt a gondolatot, amelyről nagy adag naivsággal-tájékozatlansággal és kis nagyképűséggel-beképzeltiséggel egy időben azt hittem, én írtam le először, de utána megtaláltam az interneten a kérdéssel foglalkozó hatalmas irodalomban. A másik dolog: ezt a kérdést még Európa közös határai sem oldották meg. Mert lehetnek Spanyolország határai „légiesek”, közösek, de Katalónia nem kerülhet kívülre ezeken a határokon.)

A kontinens középső és keleti részén az a helyzet, hogy békésen szétesett Csehszlovákia. Nem lett nagyobb probléma abból sem, hogy a Szovjetunió szétesésével 15 millió orosz került kisebbségbe, mert Jelcin nem adta ki azt a jelszót, amelyet Milošević úgy fogalmazott, hogy a horvátok, bosnyákok mehetnek, de nem vihetik magukkal a szerbeket. De már akkor keletkezett, azóta is állandó feszültség forrása, mert fegyveres összecsapáshoz is vezetett, hogy három autonóm terület is önállósult, mert nem volt hajlandó megmaradni abban az önálló állammá vált köztársaságban, amelyhez a Szovjetunióban tartozott. A nemzetközi feszültséget teremtő ukrán válság pedig azért robbant ki, mert az orosz többségű Krím és a Don-medence nem volt hajlandó megmaradni egy félfasisztává váló ukrán nacionalista államban.

Délen véres testvérháborúkhöz vezetett az említett miloševići elvnek a gyakorlati alkalmazása. Horvátországból kiszakadt és önálló állammá lett Krajina, Boszniában pedig a Szerb Köztársaság. A háború azzal zárult, hogy Krajinát a horvátok elfoglalták, és onnan kiűztek 200 ezer szerbet, de az ottmaradtak is nehéz helyzetbe kerültek. A horvátok még a cirilicát sem akarják engedélyezni, pedig hivatalos használatához az kell, hogy a lakosság 20%-a szerb legyen. Boszniában sehogyan sem tud működőképes lenni a soknemzetiségű állam. Mert két eléggé megtisztított etnikuma között állandó az acsarkodás, mert a többségben lévő bosnyákok erőltetik a nekik megfelelő, központi hatalmat, a kisebbségben lévő szerbek viszont foggal-körömmel harcolnak ez ellen, mert nem akarják megengedni a Szerb Köztársaság hatáskörének csorbitását, mert ott ők vannak többségben. A horvátok pedig állandóan morognak, mert nem kaptak külön entitást, ahol ők az „urak”, mert többségben lennének. És akkor még ott van a nemzetközi közösség nagy vétke a kisebbségek ellen: Bosznia Európa egyetlen olyan állama lett, ahol a kisebbségek tagjai még csak nem is jelölhetők magasabb állami tisztségekre, mert oda nem polgárokat, hanem bosnyákokat, szerbeket és horvátokat választanak. Macedóniában már volt egy polgárháború, mert az albánok azt akarták, hogy Macedónia az ő államuk is legyen, ne csak a macedónoké, és ezzel kapcsolatban a feszültség időnként fellobban. Koszovó nemcsak a szerbektől eléggé „megtisztítva” maradt, hanem az állam képtelen megteremtteni a szerb és a koszovói állam közötti nemzetközi bábáskodással létrehozni akart szerb autonómiát. Montenegróban (amelynek példájával a nemzettel kapcsolatban már részletesen foglalkoztunk) pedig az okozta szinte polgárháborús hangulatot, hogy a kormány és az ellenzék közti ellenségeskedés a montenegróiak és az ott élő szerbek viszáltyává alakul át, egy olyan országban, amelyben a nemzetállam „birtokosa” nincs többségben.

És a tragédia ott van, hogy Európának még csak elképzelése sincs arról, hogyan lehetne ezt a kérdést megoldani, és hogyan lehetne felszámolni a kisebbségek helyzetének ezt a megoldatlanságát. Amikor a két világháború között a két nagy soknemzetiségű birodalmat – az Osztrák–Magyar Monarchiát és Törökországot – nemzetállamokra darabolták fel, ez azt az illúziót táplálta, hogy a létrejött nemzetállamokban megmaradt kisebbségek éppúgy beolvadnak majd, mint a régebbi nemzetállamokban. (Mint ahogyan illúzió volt az is, hogy ott azok teljesen beolvadtak.) Átmeneti megoldásként megengedték, hogy a nemzetállamok gyámkodhassanak a határon kívül esett nemzetársaik felett, ami csak feszültséget hozott, és nem jelentett megoldást. A II. világháború után viszont már nem is foglalkoztak érdemben ezzel a kérdéssel: az Európai Unió a tagállamok belügyének tekinti ezt.

A nemzetközi közösség csak annyit tett, hogy megerősítette, hangsúlyozta és kodifikálta azt a két egymással szembe kerülő sarkalatos elvet, amelyet már említettünk. A kisebbségek jogai pedig nemcsak az emberi jogi okmányokban kaptak helyet, hanem egész sor külön, más nemzetközi okmányok tárgyat is képezik. A határok sérthetetlenségének elvét is lefektették. Ez az elv ott szerepel az ENSZ alapokmányában, a helsinki záróokmányban és még számtalan nemzetközi dokumentumban. (A helsinki záróokmánnyal kapcsolatban csak így zárójelben megjegyeznénk, hogy az az akkori határokat garantálja. Tehát az egykori Szovjetunió, a titói Jugoszlávián és Csehszlovákián belül változhatnak-keletkezhetnek határok – tehát Koszovó kiválhat és Krím csatlakozhat Oroszországhoz, de Koszovó nem egyesülhet Albániával, mert az már az akkori határokat változtatná. Putyin orosz elnök most kezdeményezte, hogy az itt tapasztalt ellentmondás feloldására hajlandó elismerni Koszovót, ha a Nyugat elismeri Krím csatlakozását Oroszországhoz.)

Az Európai Unió belül volt egy olyan illúzió, hogy a közös határok és a régiók megoldják ezt a kérdést. (Például: a két részre szakadt Tirol egy régióban egyesülhet, és mint nálunk láttuk: három országra kiterjedő régiók is alakulhatnak.) Később azonban a régiókat az államok „kisajátították”, mert rájöttek, hogy azok révén uniós pénzekhez lehet jutni. Különbösen is kiderült, hogy sem a régió, sem a közös határ nem oldja meg a kisebbségi kérdéseket. Maradt még egy megoldási kísérlet: az autonómia. Az autonómia azonban önmagában még nem oldja meg a kisebbségek kérdését, csak többséggé teszi azt a nemzetet, amely egy nagyobb területen kisebbség, és a „hatalom” – legalább részben – változhat, de az autonómiában élő kisebbségek helyzete megoldatlan marad.

(Szintén csak zárójelben mondanám el, hogy a vajdasági magyarok autonómiakonceptiója csak említi, hogy megoldást keresnek az autonómia területén élő nem magyarok helyzetére is. A romániai RMDSZ-nek már részletesen kidolgozott elképzelése van az esetleges magyar autonómia területén maradó románok – talán még a többi kisebbségi – helyzetének a megoldására. És a soknemzetiségű Magyarország megőrzésére Kossuthnak és Jászinak volt egy terve a nemzetek közti viszony rendezésére. Kossuth a Dunai Föderációt „három dunai államnak, Magyar, Szerb és Moldva-Oláh országnak” a konföderációjaként képzelte el, de szuverén állam lenne benne „Horvát-, Tót- és Dalmátországok” is. Minden államnak külön alkotmánya, még „külön diplomáciai megbízottja” is lehetne. Ebben az államban minden község maga határozná meg hivatalos nyelvét, de a törvényeket és más rendelkezéseket minden használt nyelven megjelentetnék. Javasolta azonban, hogy közös nyelvként használják a franciát. Jászi Oszkár pedig a Károlyi-kormány minisztereként még tárgyalt is egy konkrét tervezetről (lásd a *Magyar kálvária, magyar feltámadás* című, a Magyar Hír-

lap könyveként megjelent kötetét) a nemzetek képviselőivel, de azt a tervet csak a rutének fogadták el. A románok és a szlovákok akkor már saját nemzetállamuk bővületében éltek.

Így néhány autonómiát és a kisebbségek parlamenti képviselete néhány megoldását leszámítva a kisebbségek helyzete megoldatlan az európai nemzetállamokban. Ezzel a parlamenti képviselettel kapcsolatban az a helyzet, hogy Európa 27 államában, ebből az EU 20 tagjában a kisebbségnek semmilyen külön parlamenti képviselete sincs. Másutt az a helyzet, hogy csak az EU által tudatosan formált Koszovóban van teljességében megoldva a kisebbségek parlamenti képviselete, sőt a kormányban való részvétele is. Horvátországban még aránylag jó megoldás van: a kisebbség nyolc képviselőt kap, és már volt példa arra is, hogy a szerb párt a kormány tagja lett. Ciprus a vallási kisebbségnek ad három képviselői helyet, Dániában és Finnországban az autonóm területnek van képviselője a parlamentben. Németországban egy képviselőt kap a dán kisebbség. Szlovénia azt az abszurd megoldást választotta, hogy képviselőt kap a két „öshonos” kisebbség, a 0,45 százaléknyi magyar és a 0,16 százaléknyi olasz, de nem jut képviselőhöz a 2,79 százaléknyi horvát és a 2,44 százaléknyi szerb. Több országban – köztük nálunk és Romániában – érvényes az a gyakorlat, hogy a kisebbségi pártra nem érvényes a „parlamentbe jutás küszöbe”, hanem annyi képviselőt kapnak, ahány a leadott szavazatok arányában jár nekik. (Ilyen megoldással Magyarországon csak a parlamenti „szóvivő” megválasztására van elég szavazatuk.) De arra is van példa, hogy az orosz kisebbség a balti államokban még csak állampolgárságot sem kapott. (A háború utáni években a magyaroknak Csehszlovákiában még csak személyi igazolványuk sem volt.)

Bizonyos fokig még visszakisért a két világháború közötti felfogás, amely szerint az „anyaországnak” (az Európa Tanács ajánlása értelmében helyesebb „az anyanemzet országát” mondani, hisz egyetlen nemzetnek sincs joga arra, hogy egy ország kizárólagos „urának” tekintse magát, és Magyarország nem a mi hazánk, hanem a magyarországi szerbek hazája, és De Gaulle-t, a franciák nagy elnökét kifütyülték Kanadában, amikor az ottani franciáknak azt mondta, hogy Franciaország az anyaországuk) lehet valami szerepe a más országokban élő nemzet rész védelmében.

Ez a felfogás azonban legfeljebb csak arra jó, hogy a később vázolandó körülmények között feszültséget okozzon az európai országok között. De nem megoldás, két okból is. Az egyik az, hogy az Európai Unió szabályai ezt nem engedik meg. Még azt sem teszik lehetővé, hogy a kettős állampolgárságot „nemzeti” alapon adják meg. Csak Horvátországnak sikerült – az Európai Unióba való belépése előtt – kettős állampolgárságot adni a külföldön élő horvátoknak. (A szlovákoknak van egy „kiskapujuk”: nem követelik meg a „régii” állampolgárságról való lemondást az ott-tartózkodás alapján adott állampolgárságnál.) Magyarország nem a külföldön élő magyaroknak ad állampolgárságot, hanem a magyarul beszélőknek (mint ahogyan Spanyolország ad a latin-amerikaiaknak, akikről már elmondtuk, hogy mennyire „keverékek”), ha felmenőik közül valaki magyarországi állampolgár volt. (Némi „csalafintassággal”: elismeri a horthysta megszállással kapott állampolgárságot is, holott a nemzetközi közösség nem megsemmisítette a Bácskát Magyarországnak visszaadó végzést, hanem semmisnek nyilvánította, annak nem lehet semmilyen jogi hatása, tehát magyarországi állampolgárságot sem adott a bácskaiaknak.)

Ennek következménye egyrészt az, hogy Magyarországnak ma több szerb nemzetiségű állampolgára él Vajdaságban vagy ment ki ezen az alapon külföldre, mint amennyi szerb állampolgára Magyarországon él. Újvidéken már megjelenhettek azok a hirdetmények,

amelyek azt ígérik, hogy a jelentkezőket megtanítják annyira magyarul, hogy ki tudják tölteni a kérelemhez szükséges űrlapot. Másrészt következmény az is, hogy teljes a zűrzavar a magyarországi segélyekkel kapcsolatban. Sajnos olyan helyzetben vagyunk, hogy szükségünk van minden segélyre, és hálásak is vagyunk minden magyarországi segítségért. (Mi is segítettük a magyarországiakat, amikor rászorultak, ahogyan csak tudtuk: az 56-os menekültek felkarolásától azon át, hogy a rokonok felpakolva mentek el tőlünk, addig, hogy az írók, újságírók, színészek, énekesek nálunk keresték meg a bevásárlásra vagy nyaralásra valót.) De a mezőgazdasági segítségnél csak arról van szó, hogy az Európai Unió keretében adott segélyt kiterjesztik a Vajdaságban élő magyarországi állampolgárokra is. A diákoknak nyújtott segélynél pedig az a helyzet, hogy Magyarországon berzenkednek: hogy lehet segélyt adni a vajdasági diákoknak, amikor a magyarországiak nem kapnak ilyet. Közben csak nem értik, hogy nem a magyar diákok kapnak segélyt, hanem a magyar nyelv külföldi tanulását segítik, mint ahogyan a németek vagy franciák teszik a saját nyelvük esetében. (Nem is szólva a gubancról: ezt a segélyt a kettős állampolgárok már nem kaphatnák.)

Az európai uniós tilalom mellett az anyanemzet országával való viszony azért nem megoldása a kisebbségi kérdésnek, mert lehetséges ellentét az ország és a kisebbség között. Íme erre két példa. Nálunk már kezdik emlegetni, hogy a kettős állampolgárság már végveszélybe döntötte a vajdasági magyarságot, nagyobb kárt okozott neki, mint a milosevići rendszer. Azzal, hogy hihetetlenül serkentette a külföldre vándorlást. A horgosi meg a magyarkanizsai magyarok gyorsan rádöbbennek, hogy a magyarországi kerítés miatt a nyakukon maradnak azok a migránsok, akik eddig csak átvonultak rajtuk.

Mindennek a végkövetkeztetése: a nemzetállam nem megoldása a kisebbségi kérdésnek. Az igazi megoldás csak két formában lehetséges. Vagy létrejön az Európai Egyesült Államok, amelyben minden nemzet egész Európában szétszórta, egyformán kisebbségben él. (Az Európai Unió a mostani válság előtt már megindult e felé: Nagy-Britanniában a lengyel már második tanítási nyelv lett az angol után.) Vagy általánossá válik az a gyakorlat, hogy minden ország minden polgár állama lesz. E felé első lépésként az oroszoknak 15, a magyaroknak 8 államuk lenne, mint ahogyan a franciáknak van ma 6, a németeknek 5, az angoloknak 4 országuk.

A kisebbségi kérdés megoldatlansága azonban csak az egyik átka a nemzetállamnak, amellyel a legrészletesebben foglalkoztunk, mivel a legszembetűnőbb. Van még kettő. Az egyik az, hogy erőszakkal, tömegek elüldözésével vagy enyhébb asszimilálásával jön létre. Már területe is történelmileg, elsősorban háborúk révén alakult ki. (Ennek a területnek a szerepéről a könyvtárnyi irodalomban sokat olvashatunk.) Mert Németország és Olaszország több-kevesebb erőszakkal számtalan kis államocskát egyesülésével jött létre. De a többi európai nagyhatalom – Oroszország, Nagy-Britannia, Franciaország, Spanyolország – területe is háborúkkal formálódott. (A *Les Temps Modernes* folyóirat már említett száma alapján Franciaország esetében részletesen ismerjük ezt a folyamatot. Eszerint Normandiát az angoloktól foglalták el, Bretagne-t királyi házassággal szereztek meg, Toulouse-t kétszer is elfoglalták, 1209-ben és 1271-ben, Provence-t 1232-ben foglalták el, az egyesülést 1486-ban mondták ki, végül 1547-ben anektálták, Korzika 1793-ban kikiáltotta függetlenségét, utána erőszakkal foglalták el. De leírták azt is, hogy a 16. század elején hét autonóm baszk állam létezett.) A szerencsétlenebb kis országok határait a nagyok kénye-kedve formálta. Vagy a háborúkkal szemben alakultak több-nemzetiségű állammá, mint Svájc és Belgium.

A háborúkkal magyarázható, hogy az állami bürokrácia és politika a nemzeti érdekekre hivatkozhat és hivatkozik is, amikor tulajdonképpen csak saját „vadászterületét” védi egyes részek elszakadása ellen, mint Spanyolország teszi Katalóniával, vagy mutat nagyobb megértést, mint Skócia esetében Nagy-Britannia tette. A területhez való ilyen ragaszkodás mögött ott rejlik a más nemzetek elleni erőszak. Ennek az erőszaknak a legborzalmasabb formája az etnikai tisztogatásnak nevezett szörnyűség. A délszláv háborúkkal kapcsolatban már említettük, hogyan „tisztították” meg Horvátország egy részét a szerbektől, hogy Boszniában a szétszórta élő nemzetiségek párdubőrre emlékeztető tarkaságát hogyan számolták fel azzal, hogy saját nemzettársaikat tömörítették „saját” területükön, a többi nemzet tagját pedig elüldözték, hogy megteremtsék azokat a területeket, amelyeken ők nagy többségben vannak. Azért halogatták három évig a népszámlálási adatok közzétételét, mert nem akarták a világ elé tárni az etnikai tisztogatásnak ezt a borzalmas képét.

Kevésbé ismert azonban, hogy Szerbia milyen erőszakot alkalmazott – sikertelenül – Koszovó nemzeti jellegének megváltoztatására. A balkáni háborúk idején alkalmazott erőszakra is ismerjük az akkor haditudósító, később bolsevik vezető Lev Trockij tudósítását, amely szerint a szerb hadsereg albán falvakat gyújtott fel, albánokat üldözött el, hogy a béketárgyalásig megváltoztassa a vidék etnikai összetételét. A későbbi erőszakra pedig nemrégén került elő egy okmány a Jugoszláv Levéltárból, a Jugoszláv Kommunista Szövetség Központi Bizottságának anyagai között, amely megállapítja, hogy a királyi Jugoszláviában „Koszovó lett a szerb lakosság betelepítésének legfőbb területe. Ezt a betelepítést annak jegyében végzik, hogy a helyi mohamedán lakosságtól, elsősorban az arnauta lakosoktól elveszik a földet (legelőket, szántóföldeket, erdőket)”²³

És akkor még nem is esett szó arról, hogy a fehér ember államának megteremtése Amerikában mindenütt az indiánok kiirtásával kezdődött. Az USA-ban ez majdnem teljes volt, az indiánoknak csak kis csoportja él tovább a rezervátumokban. A törökök századokon át békében éltek az örményekkel, és csak akkor irtottak ki közülük több mint egymillió embert, amikor a nemzetállam megteremtésének szakaszába léptek, és megjelent a török nacionalizmus. A Közel-Keleten évezredek óta voltak keresztények, akik egy ősi civilizációt őriztek. Létük csak akkor került veszélybe, amikor az Iszlám Állam megszállott fanatikusai a hatalom megszerzésének és megtartásának eszközüvé tették a „mások” elleni gyűlöletet, azt a meggyőződést, hogy lehet valami olyan szent, hogy annak nevében le lehet gyilkolni azt, aki más, mint ők. És ők emelték csúcsra az öngyilkos merényletek formájában a nemzetben rejlő borzalmat, amely szerint lehet valami olyan szent, hogy annak nevében nemcsak lehet, de kell is gyilkolni, és gondolkodás nélkül az élet is feláldozható.

Az asszimilációról pedig olvashattunk a *Les Temps Modernes* már említett számában, amely például azt írja, hogy a 13. században a mai Franciaország területén több volt az okcitán (okcitan), mint a francia. De még több adatot szolgáltat Jászi Oszkár Magyarországra vonatkozóan. Szerinte 1720-ban Magyarország összlakosságának 29%-a volt magyar, 1850-re ez az arány 44,4-re, 1880-ban 48,5%-ra nőtt, majd 1900-ra alakult ki 53,1%-os magyar többség. Mert „1787-től 1900-ig körülbelül 2 800 ezer idegen anyanyelvű ember olvadt be a magyarságba”.²⁴ (Szerinte a 18. század végén még Szegednek is német és szerb többsége volt.)

²³ Az anyagot teljes egészében közölte a *Danas* című belgrádi lap 2016. október 1–2-i számában.

²⁴ JÁSZI O. (1986): *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó. 161.

És akkor még hátravan a nemzetállam legnagyobb borzalma: a nemzetben lévő bűvölet révén a nemzet tagjait meg lehetett győzni, hogy a nemzet, a haza nevében és érdekében ölni szabad és meghalni érdemes. A regényíró egy japán szájába adja: „Amikor a haza javáról hallok, mindig arra kell gondolnom, vajon ki tölti meg éppen a pénztárcáját.”²⁵ Mert a japánok igazán átérzik ezt a borzalmat: a kamikazékat tucatszám halálba küldők utána még sokáig éltek. (Petőfi volt a legismertebb, de nagyon ritka ember, aki hitte, hogy neki meg kell halnia, mert leírta: „Sehonnai bitang ember, Ki most, ha kell, halni nem mer, Kinek drágább rongy élete, Mint a haza becsülete.”) Mindig valami piszkos érdek rejlik a mögött, hogy a nemzetállam nevében kiélezzik a viszonyt más országokkal és más népekkel, és utána hasonlóan piszkos érdekből ölni és meghalni küldik a nemzet fiait. A nemzetet képesek rábírní arra a szörnyűségre, hogy a magyarok is „Megállj, megállj kutya Szerbiát” énekelve lelkesen köszöntsék az I. világháború kitérését, annak a háborúnak a kezdetét, amely annyi veszteséget okozott nekik, és olyan tragédiát zúdított rájuk. De régebben is, meg napjainkban is a világ számos országában el tudják érni, hogy ellenséget lássanak más nemzetekben, hagyják magukat más nemzetek ellen uszítani, képesek legyenek több-kevesebb erőszakot alkalmazni más nemzetek ellen, ha úgy adódik, ölni és meghalni hangzatos szólalomokért, de a nemzetállam irányítóinak vagy másoknak a piszkos érdekeiért.

4. A globalizálódás a nemzetállam ellen

Sajátos helyzet alakult ki a világban. Mintha két ellentétes folyamat játszódna le.²⁶ Az egyik oldalon hihetetlenül megszaporodtak az államok. (Az Egyesült Nemzetek Szervezetét 51 állam hozta létre, ma az ENSZ-nek 193 tagja van, de az államok számát több mint kétszázra teszik. 1960 és 1980 között 69 új állam született.) Ennek egyszerű oka van: a kiskakasoknak mindegy, hogy milyen kicsi a szemétdomb, fő az, hogy ők legyenek az urak, egyeduralmuk legyen a tyúkok felett. Prózáiban fogalmazva: az állam ad egy illúziót; egy adott népcsoport azt hiszi, hogy ezzel saját sorsának ura lesz. Az állam egy tényleges ajánlatot nyújt mindazoknak, akik lehetőséget kapnak a zsiros állások megkaparintására, a közös vagyonnal, az adóbevételekkel való rendelkezésre, a korrupció valamilyen formáján át az „alattvalók” feletti „uralkodásra”. A másik oldalon ez az állam mind kevésbé képes sok mindenre: az önálló döntésekre való képesség elvesztésétől addig, hogy a világ valamelyik távoli zugában lejátszódó esemény nagyobb hatással van a polgárok életére, mint a „nemzeti” kormányok bármelyik döntése.

Valamikor régen, egy békésebb korszakban, amikor még nem látszottak a nemzetállamra való visszatérés jelei, és úgy látszott, hogy Európa feltartóztathatatlanul halad az integráció útján, leírtam egy gondolatot. (Azóta sem találtam meg az interneten, tehát eredeti.) Azt írtam, hogy a nemzetállamnak sietnie kell elfoglalnia helyét a múzeumban a népviselet mellett, mert különben a maffia martalékává válik. Akkor ugyanis úgy tűnt, hogy csak a maffia érdekelt az államok képzelte önállóságának fenntartásában. (Ezt a benyomást táplálta, hogy nyilvánvalóvá vált: a Koszovó körüli szerb lárma és nagy nemzeti

²⁵ TEOS, T. O. (1996): *A Nap szamurájai*. Budapest, LAP-ICS Kiadó.

²⁶ Lásd ezzel kapcsolatban az általunk megtalált legteljesebb áttekintést: PALÁNKAI T. (2009): Nemzet és globalizáció. *A Magyar Tudomány, a Magyar Tudományos Akadémia folyóirata*, áprilisi szám. Mi azonban ezt a részt – más forrásokból is – kiegészítettük.

felbuzdulás mögött csak haszonlesés rejlik, a két fizetésektől a csempészetten át a közvetlen segélyekig.)

A lényeg mindenképpen az, hogy a globalizálódás nevésségessé tesz minden hóbörgést a nemzeti önállóságról. Magát a globalizálódást különbözőképpen határozzák meg. A brit *Encyclopedia Universalis* meghatározás helyett a jellemvonásait sorolja fel: az áru, a tőke és az információ szabad mozgása, a piac felszabadulása, az állami ellenőrzés lazulása, a konkurencia kötetlen kibontakozása stb. A franciák pedig mondialisationnak mondják, de a Yahoo internetkeresője csak a gazdasági globalizálódás definícióját adja: „A gazdasági mondializáció a javak és szolgáltatások gyorsuló világméretű cseréje, amit a kereskedelem fokozódó szabályozása a GATT, 1995 óta az OMC [ez a WTO francia neve – B. I.] révén és a közlekedés meg a kommunikáció eszközeinek a fejlődése tesz lehetővé.” A szakma képviselői közül legtöbben Taylor Andrewra hivatkoznak, aki ugyan leszögezi, hogy „A globalizáció napjainkban az egyik leggyakrabban használt és legkevésbé meghatározott kifejezés”, de mégis vállalkozik rá, hogy legtömörebb meghatározását adja: „A globalizáció nagyszámú sokoldalú, messzeható és fontos vonatkozás folyamata.” Majd még hozzátesszi: „A globalizáció azt a történelmi folyamatot jelenti, amely gyorsított ütemben változtatja a társadalmat.”²⁷

A lényeg az, hogy a világban lejátszódott egy folyamat, amely illuzórikussá tette a nemzetállam begubódzását. Mi ezzel kapcsolatban elsősorban az életünket legjobban megváltoztató vonatkozását érzékeljük. Valamikor napokig tartott az út Párizs és London között, ma néhány óra alatt el lehet jutni a világ legtávolabbi részébe is. És ezt az összekapcsolódást befejezte az internet: ma reggel a szobámban olvashatom az aznapi ázsiai és afrikai újságokat, sőt a fotelben ülve cseveghetek Svájcban élő lányommal, még hozzá úgy, hogy látjuk is egymást. Az ezzel foglalkozó szakirodalom öt vonatkozást taglal.

A folyamatnak van egy gazdasági része: az árucere révén svájci sajtot, védelmet kapó igazi prágai sonkát, izlandi halat, görögországi dinnyét stb.-t ehetek. Brazíliai kávét, francia bort, skót whiskyt ihatok. A televízióm dél-koreai, a komputerem Microsoft-szabadalom, az ingem olasz, a nadrágom kínai, a zoknim török. Az országok közti árucere ugyanis rendkívül intenzív, az áruházak választéka hihetetlenül nagy lett. Nemcsak hihetetlenül megugrott a világ árucere-forgalma, hanem az elsősorban a multinacionális társaságok ellenőrzése alá került. (Ma 60 ezer multinacionális társaság van 510 ezer fiókkal, ők jelentik az árutermelés egyharmadát, a világkereskedelem kétharmadát, a közvetlen külföldi beruházás 80%-át és a szabadalmak 70%-át.) Ezt egészíti ki a pénzügyi rendszer dominanciája és hihetetlen méretű fejlődése. (1970-ben 500 millió dollár volt a világ tőzsdéinek napi forgalma, de már 2001-ben elérte a napi 2 milliárd dollárt.)

A folyamatnak van egy politikai része: elszaporodtak azok a nemzetközi szervezetek, amelyeknek arra van felhatalmazásuk és az a dolguk, hogy a világ országai számára kötelező érvényű szabályokat, sok mindent meghatározó előírásokat gyártsanak. És nem is képzelnénk, hány ilyen szervezet van. Főképp: az ENSZ és szakosított szervei mellett a legtöbbet emlegetik a Világbankot, a Nemzetközi Valutaalapot és legközvetlenebbül a Világkereskedelmi Szervezetet. De nem is gondolnánk, hány olyan van, amelyről nem is hallottunk, mint a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara vagy a Business Action for Sustainable Development (még nincs is magyar neve) stb., amely jogot formál ilyen szabályozásra.

²⁷ ANDREW, T. (2002): *Globalization, Trade and Development*. NBER Working Paper.

És mellettük ott vannak a szabályozás és irányítás különböző fokára vállalkozó regionális szervezetek. Közülük az „uniformizálás” terén legmesszebb ment az Európai Unió. Nemcsak a szabályozást vitte szinte a neveltségességig: előírva például, milyen legyen az uborka görbülete. Ezen felül legtovább ment a nemzetállam lebontásában is. Ma már elvette a nemzetállam két legfontosabb jellemzőjét: közös határ és közös pénz van. És a mostani válság az egyik oldalon meghozta a nemzetállam berzenkedését a közös döntések és szabályozás ellen, másrészt mindjobban megérleli azt az eltökéltséget, hogy tovább kell haladni az integráció terén az Európai Egyesült Államok felé. Már azért is, mert nem lehet közös pénz, ha a gazdasági és pénzpoltika megmarad „nemzeti” keretek között.

Adódik egy kulturális vonatkozás. Ma már a világ minden részén – elsősorban a fiatalok – ugyanazt a zenét gyártják és hallgatják, ugyanazt és ugyanúgy éneklük, ugyanazt a táncot járják, ugyanazt és ugyanolyan olvasnak, ugyanúgy öltözködnek. (Ennek előzménye korábban az angol öltözködés, a baszk sapka stb. elterjedése, egy országhoz, leggyakrabban egy tájhoz fűződő népviseletnek a letűnése, később mondjuk a miniszoknya, a forrónadrág, a bikini vagy a topless viharos gyorsaságú elterjedése az egész világban, a Beatles hirtelen sikere világszerte stb.)

De van még egy társadalmi vonatkozása is: a transznacionális kapitalista réteg, a gazdaság és általában a világ irányítására vállalkozó emberek határokat nem ismerő csoportjának kialakulása. A kommunikációs vonatkozását már említettük, de itt szólhatnánk a turizmus hihetetlen megugrásáról, általában a határok „légiesítéséről”, ami egészen új helyzetet teremt a világban általában, külön a nemzetállamok számára. (Ki hinné: 1950-ben még csak 65 ezer volt a napi határátlépés, de 50 év alatt már napi kétmillióra ugrott, és azóta is évről évre növekszik.)

A mi témánk szempontjából a legigazibb összekapcsolódást mindenesetre a gazdaságok kölcsönös függése, még inkább a pénzpiacnak és a tőzsdének az uralkodóvá válása hozta meg. Ma már ott tartunk, hogy egyetlen amerikai bank csődjé elindíthatta azt a folyamatot, amellyel a gazdasági válság megjelent a világ valamennyi országában. A britek népszavazása a Brexitről, Nagy-Britanniának az Európai Unióból való kilépéséről olyan megrázkódtatást idézhetett elő, hogy még Tokióban is rögtön 8%-kal estek a részvények. Pedig a japánok igazán elmondhatják: mi közünk nekünk ahhoz, mit döntenek a britek. És tényleg oda jutottunk, hogy távoli országokban lejátszódó események befolyásolják a mi életünket.

Itt van erre néhány példa a közvetlen közelünkből. A Fidesz első hatalomra kerülésekor azt ígérte, hogy mandátuma alatt évi 7%-osra emelkedik Magyarország gazdaságának évi növekedése. A politikai ígéretésnek már megvan a hagyománya: a háborúban, a szerelemben és a politikában mindent szabad, fő az, hogy elérjük célunkat, a politika esetében megnyerjük a választást. És megvan a karikatúrája: a Kétfarkú Kutypárt azt ígéri, ha megnyeri a választást, halhatatlanságot és ingyen sört biztosít mindenkinek. De itt a Fidesz nem is hazudott, nem folyamadott szándékos megtévesztéshez: az MSZP és a Fidesz közös évében ugyanis 6,8%-os volt a gazdasági növekedés, hogyne lehetne ezt 7%-ra gyorsítani. Igen ám, de egy távoli országban, amelyről a magyarországi választók zöme nem is hallott, bekövetkezett a tőzsdei krach, és az ázsiai válság az egész világon éreztette hatását. És a Fidesz mandátumának végén az ígértnek fele, 3,5%-os volt a magyarországi gazdaság évi növekedése.

Újabbon pedig annak vagyunk tanúi, hogy mennyire illuzórikus a „nép döntésének” legigazibb példája, a népszavazás. Az egyik példa a görögországi. Ott a Sziriza megnyert egy népszavazást, amely kimondta, hogy nem fogadják el a nemzetközi diktátumot, azt, amit a nemzetközi közösség – az Európai Unió, a Világbank és az Európai Központi Bank – rájuk kényszerít. Utána a diktátumot mégis elfogadták, amikor már napokra zárva voltak a bankok, mert nem tudták állni a betétesek rohamát. (A Szirizában legalább volt annyi becsület, hogy rendkívüli választásokat írt ki annak eldöntésére, hogy élvez-e még mindig a választók bizalmát.)

A másik példát a már említett Brexitről szóló népszavazás kínálja. A britek kis – mindössze 51,9%-os többséggel (így a választótöbbség kevesebb mint 40%-ával, miközben a nők 57%-a, sőt a 18–25 évesek 71%-a a bennmaradásra szavazott) kimondták, hogy kilépnek az Európai Unióból. Döntésüknek a hatását azonban annyira nem mérték fel, hogy megdöbbenek, amikor az eredmény közzétételére rögtön 10%-kal gyengült a font és hatalmasat (néhány nap alatt Szerbia évi jövedelmének ötszörösével) zuhant a részvények árfolyama a tőzsdén, és a hitelminősítő intézetek közül az egyik AAA-ról AA1-re, a másik pedig AA-ra vitte le az ország hitelminősítését. (A kilépéssel a britek megtakarították az EU-ba befizetett 8,5 milliárd fontot – ebből is visszakaptak 1,63 milliárdot –, közben központi bankjuknak ennek harmincszorosát kellett bevetnie, hogy megakadályozza a nagyobb megrázkódtatást.) A megdöbbenés hatására két nap alatt 3 millió aláírás gyűlt össze a népszavazás megismétlésére, és halogatják a kilépési folyamat beindítását, mert csak most kezdik latolgatni a kilépés várható következményeit, és keresik annak módját, hogy csökkentsék ezeket a következményeket. (Az angolok gentlemanek: a kilépés fő szónokai közül Boris Johnson bejelentette, hogy nem akar miniszterelnök lenni, végül külügyminiszter lett, Nigel Farage, a Brexit mellett legkeményebben agitáló, az Egyesült Királyság Függetlenségének Pártja nevű szervezet vezetője pedig lemondott. Még azt is beismerték, hogy a kampányban hazudtak.)

De van egy hozzánk még közelebb álló példa, a magyarországi népszavazás az Európai Unió „migránkvótájának” az elutasítására. A népszavazás sikere érdekében – még nálunk is – óriási volt a „felhajtás”. A népszavazás mégis érvénytelen volt. (Az ellenzék már emlegethette, hogy a kormány álláspontját támogató 3,3 millióval szemben mintegy 7 millió hazai és közel 5 millió külföldi magyar nem állt a kormány álláspontja mögé, és még a vizitdíjjal kapcsolatban is többen támogatták a Fidesz álláspontját.) Talán éppen a „felhajtás” miatt. Mert mindenki veszélyt lát ebben a migránsáradatban, de ebből nem szabad politikát csinálni, hisz minden jóérezésű ember egyben szegényelli is, hogy nem érez nagyobb szolidaritást a szerencsétlenekkel. (Ferenc pápa szerint a hívőnek ezt a közömbös-ségét meggyónva Isten bocsánatát is kell kérnie.) Most próbálnak úgy tenni, mintha ezzel nem törődnének. Közben az eredmény gyakorlatilag azt jelenti, hogy a választópolgárok 60%-a – a Vajdaságban élő magyarországi (szándékosan mondunk minden esetben magyarországit a magyar helyett, mert magyar állampolgár én vagyok, Szerbia magyar állampolgára) állampolgárok majd háromnegyede nem adta beleegyezését a kvóta elvetésére. De nem is ez a mi témánk, hanem az, hogy a kvóták elvetéséről nem is dönthetnek a polgárok. Ha igazán megszorítják, a kormány úgyis elfogadja a kvótát. (A Brüsszellel szembeszálló visegrádi országok mindegyike 2014 és 2020 között közel egyévi jövedelmének megfelelő összeget kap az Európai Uniótól. Ezt biztosan nem kockáztatják pusztán azért, hogy ne kelljen befogadniuk ezer-egynéhány migránst. A népszavazással való felelőtlen játékért pedig – a Sziriza módjára – vállalni kellene a felelősséget.)

A példákat nyilvánvalóan sorolhatnánk tovább. A lényeg mindenképpen az, hogy a globalizálódás a kölcsönös összefüggés olyan fokát teremtette meg, hogy egyrészt a nemzetállam nem tudja felmérni döntéseinek hatását, másrészt a világban törtétek annyira befolyásolják, hogy azok nagyobb hatással lehetnek a polgárok mindennapjára, általában életére, mint a nemzeti kormányok döntései. Vagy úgy, hogy a nemzeti kormány olyan döntésekre kényszerül, amelyeket nem szeretne meghozni, vagy ezek a döntések a várttól eltérő eredményt hoznak. A leglényegesebb pedig, hogy a világ bármelyik távoli zugában történő események megváltoztathatják a polgárok mindennapi életét, és megadják azokat a feltételeket, amelyek között a „nemzeti” döntések megszülethetnek és hatékonyak lehetnek.

5. A nacionalizmus ébredése

A nemzetállammal járó káros jelenség a nacionalizmus, amelynek legszélsőségebb formája a faszizmus. A szakma képviselői közül Carlton Hayes 1931-ben megjelent *The Historical Evolution of Modern Nationalism* című művében a 18. századtól kezdődően a nacionalizmus öt fajtáját különböztette meg: humánus, jakobinista, hagyományos, liberális és fasiszta nacionalizmust. A már említett Anthony Smith különválasztja a nacionalizmust meg a faszizmust, és a nacionalizmus legfőbb jellemvonásának azt tartja, hogy a nemzetet autonóm, egységes és egyedülálló közösségnek tekinti. A képzelt közösséggel kapcsolatban Benedict Andersen a kulturális ideológia egy sajátos formájának tekinti a nacionalizmust. A rasszizmust a kérdéssel foglalkozók egy része a nacionalizmus szélsőséges formájának tartják, másik része a két dolgot különválasztja.²⁸

Volt egy korszak Európában, amikor úgy tűnt, hogy a múltban Európa népeire anynyi csapást zúdító fent említett jelenség eltűnik, Európa megszabadul tőle. Ez a korszak volt az európai integráció fejlődésének zavartalan korszaka. Az Európai Unió mind több országra terjedt ki. Azon belül pedig erősödtek a nemzetállam meghaladásának jelei: a határok eljelentéktelenedésétől – az általános vízummentességtől a közös határok kialakulásáig – a nemzetállam több funkciójának a közösség hatáskörébe helyezésén át a közös határig, közös pénzig. A 2008-ban kezdődött gazdasági válság azonban megakasztotta ezt a folyamatot.

A gazdasági lendület megtorpanása a gazdaság visszaesésével és a munkanélküliség növekedésével olyan jelenségekkel is járt, amelyek a nacionalizmus feléledésének és erősödésének irányában hatottak. Elsősorban felszínre hozták az integráció eddigi alakulásának gyenge pontját: nyilvánvalóvá vált, hogy az integráció már elért foka nem fér meg a nemzetállamok megmaradásának lehetőségével. Konkrétan: nem lehet közös pénz, ha a pénzpolitika jelentős hányada megmarad a nemzetállam hatáskörében. Ezért már a gazdasági válság nélkül is elértek volna arra pontra, amikor el kellett volna dönteni, hogy visszakanyarodnak-e a nemzetállam erősítéséhez, vagy pedig gyorsított iramban haladnak az Európai Egyesült Államok létrehozása felé. A gazdasági válság a visszakanyarodás irányába hatott, de – kisebb erővel, azonban állandóan – jelen van az az elképzelés is, hogy

²⁸ A nacionalizmus a rasszizmus kérdésével foglalkozó szakirodalom legteljesebb ismertetése az interneten megtalálható a québeci és montreáli egyetem közös kutatócsoportjának *Aux limites de la nation: les théories du nationalisme et débat conceptuel sur l'articulation du racisme et du nationalisme* című anyagában.

az Európai Uniót két részre kell szakítani: arra, amely képes lesz az integráció magasabb fokára, meg arra, amelyet sorsára kell hagyni, hadd „élvezze a nemzetállam áldásait”. Ennek az utóbbi irányzatnak a hajtóereje, hogy a nemzetállam erősítésének gondolatát elsősorban annak a visegrádi csoportnak nevezett tömörülés tagjai karolták fel, amelynek országai az Európai Unió elleni ágálásukat összeegyeztethetőnek tartják azzal, hogy jelentős pénzeket kapnak az uniótól. (Mint mondtuk: a visegrádi országok mindegyike a 2014–2020 közötti időszakban közel egyévi nemzeti jövedelmének megfelelő összeget kap az uniótól.)

A gazdasági válság több okból hatott a nacionalizmus újjászületése irányában. Először is megakadt az életszínvonal emelkedése (már jelentkezett néhány nemzedék, amely nem élvezhette a gazdasági fejlődésnek azt az áldását, hogy minden új nemzedék jobban él, mint az előző), ami a munkahely elvesztésétől és az ezzel járó bizonytalanságtól (elszegényedéstől, akár még nemcsak az állásnak, hanem a lakásnak az elvesztésétől) való félelemmel és azzal párosult, hogy a jóléti állam mind nehezebben tudta ellátni az életszínvonal és a társadalmi-egészségügyi-kulturális szint fenntartásával járó feladatait, mert mind kevesebb pénzzel rendelkezett ehhez. Mindez megmérgezte a társadalmi légkört. Nemcsak az állammal – és Mills megfogalmazásában: az „uralkodó elittel” – szembeni elégedetlenséget korbácsolta fel, hanem megalapozta a messiásvárásnak nevezhető jelenséget is. A tömegek kezdtek azoknak a szélsőséges (lehetnek azok baloldaliak is, de a később elemzendő okok miatt gyakrabban jobboldali, nacionalista) erőknek hinni, amelyek azt hangoztatták, hogy a mostani uralkodó, de tehetetlennek bizonyuló elittel szemben ők mindent megoldának, csak segítsék őket hatalomra. Ennek következménye lett, hogy elég volt alakítani egy ilyen lármás pártot, és máris jöttek a váratlanul nagy választási sikerek.

Már ez önmagában elegendő lett volna ahhoz, hogy mind több párt válassza az általunk „nemzeti hantának” nevezett politikát. Ennek az irányzatnak az erősödéséhez azonban hozzájárult még néhány sajátos körülmény. Például, hogy kiderült, hogy a demokrácia csak addig hatékony, amíg nem a többségnek kell fájdalmas áldozatokat hoznia. (Ezt a gondolatot sem találtam meg az interneten, de bizonyos, hogy hamarosan ez a felismerés is közkeletű lesz.) Ennek következtében jelentkezhettek azok az erők, amelyek részben az örökös hatalom bűvöletében, részben a kényszerű, de népszerűtlen intézkedések hatékonysága érdekében keresik azokat a megoldásokat, amelyek lehetővé teszik nemcsak azt, hogy hatalmuk tartósabb legyen, hanem a hatékonyság érdekében még a demokrácia visszaszorítását is megengedik. (Innen azok a lépések, amelyek az alkotmány gyakori módosításától az alkotmánybíróság hatáskörének megnyírbálásán és a bíróságok politikai befolyásolásán át a sajtószabadság felszámolásáig az éppen uralmon lévő párt és annak vezetője hatalmának a meghosszabbítását célozzák.) Ennek legeredményesebb módja pedig a nacionalizmus hullámának meglovagolása.

A figyelem elterelésének leghatékonyabb módja az, ha más problémákat – mondjuk a migránsválságot – állítanak előtérbe, vagy másokat – mondjuk a „brüsszeli bürokráciát” – hibáztatnak, de főleg, ha mások ellen izgatnak. (Egy ideig elegendőnek hitték a Brüsszel elleni ágálást, majd jött a migránsok elleni hangulat szítása, de csak idő kérdése, hogy mikor lesznek hibásak más népek vagy más országok, amitől már csak néhány lépés kell ahhoz, hogy visszatérjen a belső feszültségeknek a kora, vagy akár az is, amelyben egy negyed század alatt két világháború zúdult a kontinensre.)

A demokrácia nem a többség hatalma, hanem csak a kisebbség hatalmának a legitimizálása. (Egyelőre ez a gondolat sem található meg az interneten.) Közismert tény, hogy a szavazatoknak egyharmada is elég akár még a kétharmados többség megszerzéséhez is.

(Zárójelben két megjegyzés ehhez. Az egyik: néhány országban az első helyen végző párt még külön sok mandátumot kap, mert nem az a fontos, hogy ki van kormányon, hanem az, hogy a kormány hatékonyan dolgozzon. A másik: ennek hatását legutóbb Putyin orosz elnök tapasztalta: a pártlistás szavazáson alig szerzett többséget, de az egyéni körzetekben lezajlott szavazáson a 225 képviselő közül hozzá tartozik 204.) Ennek az egyharmadnak a biztosításához pedig a leghatékonyabb eszköz, hogy a párt a nemzettel azonosítja magát, a nemzet egyetlen hiteles képviselőjének kiáltja ki magát.

A fenti tények regisztrálását még ki kellene egészítenünk annak a társadalmi jelenségnek a vizsgálatával, hogy miért éppen a nacionalizmus a leghatékonyabb módja nemcsak annak, hogy az emberek figyelmét eltereljük a tényleges problémákról, hanem annak is, hogy a tömegek vakon kövessék azokat, akik a szakadék felé viszik őket. A törzsek tagjai is gyilkolják egymást a hatalomért vagy a megélhetési forrásokért, ma már a politikusok „jóvóltából” akár az olajért, gyémántért is. A vallások hívei is néha egymás torkának ugraszthatók. De csak a nemzet képes azt elérni, hogy a népek nemcsak követnek nyilvánvaló örültségeket is, hanem még lelkesedni is képesek azért, mert a politikusok más népek ellen hangolják őket, és ennek szellemében képesek lelkesedni azért, hogy gyilkolhatnak másokat, és odadobhatják életüket, mint ahogyan már megtörtént, hogy lelkesen köszöntötték a háborúk kitörését, ünnepelték a katonák frontra vonulását.

A II. világháború előtt és után könyvtárnyi elemzés jelent meg arról, hogyan volt lehetséges az, hogy egy olyan racionális nép, mint a német, Hegel és Beethoven népe képes volt követni egy olyan őrültet, mint Hitler, aki el tudta velük hitetni, hogy meghódíthatják a világot, nemcsak Európa jelentős részét, hanem Nagy-Britanniát és a Szovjetuniót, még az Egyesült Államokat is. (Hitler parancsba adta, hogy épségben akarja megszerezni a brit hadiflottát, mert csak annak birtokában tudja legyőzni az USA-t.) Nem vagyunk biztosak abban, hogy ez a könyvtárnyi anyag kielégítő választ adott az embert kínzó kérdésekre. (Mi legteljesebbnek Fromm magyarázatát tartjuk. Ő az okok között felhossa az ember gazdasági helyzetének a megváltozását: „A középkori rendszerben a tőke az ember szolgája volt, a modern rendszerben viszont ura lett. [...] A gazdasági tevékenység önmagáért és a nyereség vágya magáért a nyereségért a középkori gondolkodónak olyannyira irracionális volt, mint amennyire a modern gondolkodó számára irracionális ezeknek a hiánya.” Továbbá: „Számukra nagy érzelmi vonzóerővel bírt a náci ideológia – a vezér iránti vak engedelmség szelleme, és a gyűlölet a faji és politikai kisebbség iránt, a vágyakozás a hódításra és uralkodásra, a német nép és az 'északi faj' magasztalása.” És ebben a keretben Hitler tétele: olyan békét teremtünk, „amelyet nem támaszt alá a félénk, pacifista profi hantázók palmaága, hanem békét, amelyet egy uralkodó nemzet győztes kardja alapoz meg, hogy annak köszönhetően a világ a magasabb rendű kultúra szolgálatába kerüljön.” De közrejátszottak olyan tényezők is, mint az, hogy „a németek többsége igazságtalannak érezte a békeszerződést”, vagy az, hogy a nácizmus „radikális opportunizmus” volt, átvett mindent, amiről úgy vélte, hogy hasznára lesz. És a legfontosabb, ami a kötet címét is megadta: az ember menekülése a szabadságtól. Mert: „Az egyik oldalon ott van az állandó erősödés és integráció folyamata, az úrrá levés a természetben, az ész erejének növekedése és a más emberi lényekkel való szolidaritás fejlődése. De a mind nagyobb individualizálódás a mind nagyobb kiszakadást, bizonytalanságot jelenti, ily módon szüli az ember mind nagyobb kételyét a világban betöltött szerepe, életének értelme szempontjából, ezzel együtt pedig annak mind erősebb átérzése, hogy ő mint egyed tehetetlen és jelentéktelen.” És ezért

szívesen választja az engedelmeskedést annak, aki megmondja: mit tegyen, mit gondoljon, hogyan viszonyuljon a dolgokhoz.²⁹

Ha ennyi gondolkodó ennyi elemzésben nem tudta teljesen megfejtetni ezt a rejtélyt, mi nem is gondolhatjuk, hogy meg tudjuk magyarázni: honnan van az, hogy – Európa déli és keleti részén erőteljesebben, de egész Európában érezhetően – folyik ennek a nacionalista, sőt fasiszta múltjának az élesztgetése. Csak arra vállalkoztunk, hogy – lehetőségeink szerint szerényen – utaljunk egy aggasztó jelenségre: folyik a nemzetben és a nemzetállamban rejlő borzalmak visszakísértése, nemcsak a letűnt rendszerek rehabilitálása, hanem mindannak az élesztgetése, ami annyi szenvedést zúdított az emberiségre, elsősorban Európa népeire. Abban a meggyőződésben, hogy a következő időszakban a kísértetek elleni harc lesz a társadalmi erő, ebben a keretben a társadalomtudományok legfontosabb feladata is. A kisebbségek esetében ennek a feladatnak még nagyobb a kényszere, mert a nemzetben és a nemzetállamban rejlő borzalmak jelentős része éppen a kisebbségre sújt le.

6. Összegzés

Tanulmányomban két dologgal foglalkoztam. Egyrészt azzal, hogy nem a nemzet teremti az államot, hanem az állam a nemzetet. Másrészt azzal, hogy a mostani gazdasági bajok és a politikusoknak a hatalomért vívott harca következményeként éledezik a nacionalizmus.

Felhasznált irodalom

- A magyar nemzet* (2012). Budapest, A Magyarok VIII. Világkongresszusa, 2012. augusztus 20. I. fejezet 1.1. és 1.2. pontja.
- ANDREW, T. (2002): *Globalization, Trade and Development*. NBER Working Paper.
- Država i politika* (1968). Beograd, Sedma Sila.
- FROMM, E. (1964): *Bekstvo od slobode*. Beograd. Nolit.
- JÁSZI O. (1986): *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- CAMPANELLA, T. (1964): *Grad Sunca*. Beograd, Kultura.
- LEFEBVRE, H. (1966): *La langage et la société*. Paris, Gallimard.
- LEON, D. (2007): *Bibornál is sötétebb*. Budapest, Geopen Kiadó.
- MOR, T. (1964): *Utopija*. Beograd, Kultura.
- NEGRI, A. (2015): A propos du concept d'État-nation. *EuroNomade*. September 10.
- NEHRU, Dzs. (1981): *India fölfedezése*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- RAJT MILS, S. (1964): *Elita vlasti*. Beograd, Kultura.
- ROCKER, R. (2008): *Nationalisme et Culture*. Les Editions Libertaires.
- SMITH, A. (1979): *Nationalism in the Twentieth Century*. New York, University Press.
- Szász I. (1973): *Állóháború*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Szent István intelmei. 6. fejezet* (1899). Budapest, Magyar Törvénytár. Franklin-Társulat.
- TEOS, T. O. (1996): *A Nap szamurájai*. Budapest, LAP-ICS Kiadó.

²⁹ FROMM, E. (1964): *Bekstvo od slobode*. Beograd, Nolit. 49., 192., 194., 202., 207.

A posztindusztriális kor zsugorodó városai

Alternatív városfejlődési típus vagy urbanizációs zsákutca?

Halász Levente

1. Bevezetés

A Föld népességének lassan 50%-a városlakó lesz, akik többsége gyors ütemben növekvő, megállíthatatlanul fejlődő városi terekben él, így nem meglepő, hogy a kurrens városföldrajzi kutatások fő sodorvonalába az erősödő urbanizáció tartozik. Ennek ellenére a 20. század második felétől kezdve Nyugat-Európa és Észak-Amerika sokrétű urbanisztikai jellegzetességének (kihívásának) a városok minőségi és mennyiségi zsugorodása, fogyatkozása tekinthető, amely folyamat a poszt szocialista országok településeit is sújtja. A kontinens zsugorodó városainak legnagyobb része mára Kelet- és Közép-Európában található.¹ Az említett városok (shrinking cities) az uralkodó társadalom- és településtudományi diskurzusok mostohagyermekai két okból is: egyrészt mert poszt szocialisták, másrészt mert zsugorodnak.² Mégis az említett települések fejlődése a 21. század városfejlődési mechanizmusainak kiemelkedően fontos iskolapéldája, ugyanis a tartósan fogyatkozó, illetve egykoron csökkenő, mára stabilizálódott népességszámú települések az urbanizáció fontos, új útvonalat, fejlődési típusát testesítik meg.

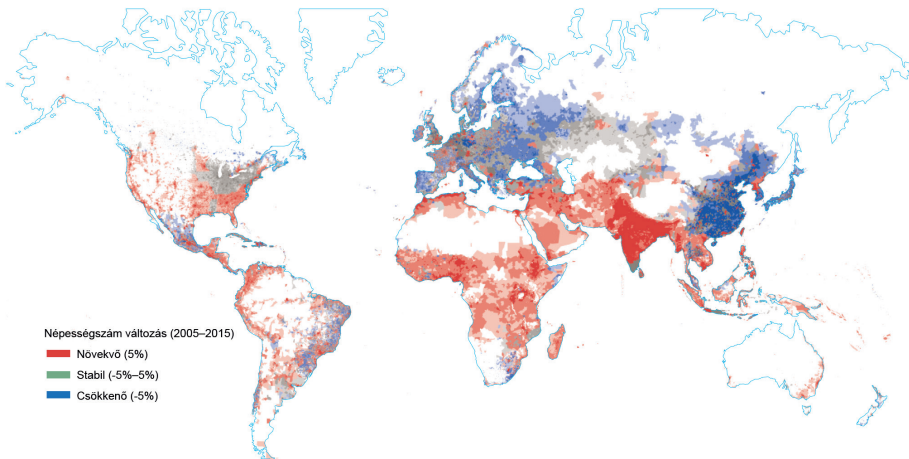
Világszerte hatból egy, Magyarországon minden második város népessége csökken,³ elsősorban a gazdasági periférián lévő vagy oda került térségekben. Hírhedt példák a népességük több mint felét elvesztő Nagy-tavak környéki metropoliszok: Detroit, Pittsburgh, Cleveland, Buffalo, de az extenzív bányászatra épülő, főként nehézipari profilú európai iparvidékek is (Black County, Ruhr-vidék, lengyel és cseh Felső-Szilézia, Duna-delta közelének román iparvárosai, a borsodi iparvidék). Leginkább az iparosítási törekvések következtében extenzív módon felduzzasztott, majd általában globális gazdasági válságok, politikai fordulatok következményeként szerkezetválságba került városok szenvedték/szenvedik

¹ MYKHENKO, V. – TUROK, I. (2008): East European Cities – Patterns of Growth and Decline, 1960–2005. *International Planning Studies*, Vol. 13. No. 4. 311–342.

² GROSSMANN, K. et al. (2014): How Urban Shrinkage Impacts on Patterns of Socio-Spatial Segregation: The Cases of Leipzig, Ostrava, and Genoa. In YEAKY, C. C. – THOMPSON, V. S. – WELLS, A. eds.: *Urban Ills: Post Recession Complexities to Urban Living in Global Contexts*. New York–London–Boston, Lexington Books. 241–267.

³ HOLLANDER, J. B. (2011): *The Sunburnt Cities: The Great Recession, Depopulation and Urban Planning in the American Sunbelt*. New York, Routledge.; PALLAGST, K. M. (2007): *Patterns of Shrinking Cities in the USA. The Future of Shrinking Cities: Problems, Patterns, & Strategies of Urban Transformation in a Global Context*. CA, Berkeley.; OSWALT P. ed.: *Shrinking Cities. Vol. 2: Interventions*. Ostfildern, Hatje Cantz Verlag.

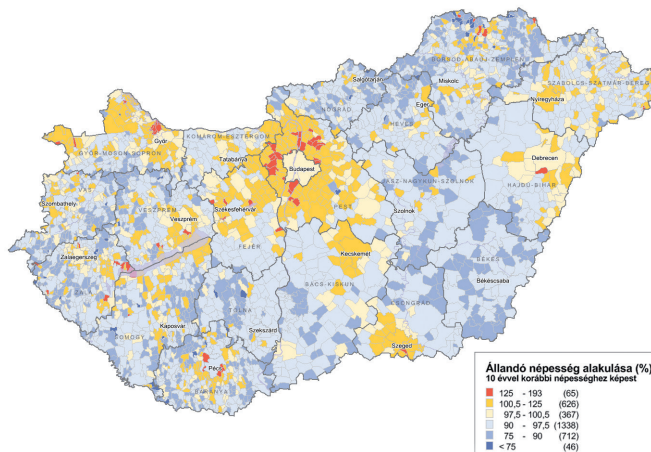
a leglátványosabb mennyiségi és minőségi zsugorodást. Természetesen nem uniformizált jelenségről van szó, hanem számos hely- és térség-specifikus kombináció létezik. Jobb esetben „csak” a városok népességszáma csökken, és az infrastruktúra, az intézményhálózat, a lakosok életminőségét befolyásoló egyéb szolgáltatások színvonala, elérhetősége változatlan marad. A problematikusabb forgatókönyv szerint viszont a települések demográfiai erózióját az infrastruktúra minőségének és az igénybe vehető (alap)szolgáltatások elérhetőségének romlása kíséri.

1. ábra

A Föld népességszámának változása (2005–2015)

*Forrás: www.shrinkingcities.com/fileadmin/shrink/projekt/redaktionsbilder/Prog_Polarisierung.pdf
(A letöltés dátuma: 2017. 08. 31.)*

2. ábra

A magyar települések állandó népességszámának alakulása (2004–2014)

*Forrás: www.geoindex.hu/adatbazisok/magyar-telepulesek-nepessege-2014-evi-adatokkal/
(A letöltés dátuma: 2017. 08. 31.)*

2. Az interpretáció nehézségei

A zsugorodó város fogalmi definiálására több kísérlet született; Wiesmann (2007) vélekedése szerint az ilyen az magas népsűrűségű, városias térség, amely minimum 10 ezer állandó lakossal rendelkezik, és népességszáma a megelőző két évben konstans csökkenést mutatott, gazdasága átalakulóban van strukturális válság jeleit viselve. Pallagst (2009) egyszerűbb megközelítést választ, fogyatkozóknak tekinti mindazon várostérségeket, amelyek rövid idő alatt látványos csökkenést szenvedtek el a népesség és munkahelyek számának, valamint a városi funkciók diverzításának területén. Vey (2007) az egykori iparvárosok azon csoportjaként azonosítja, amelyekre az elmúlt 40 év folyamán jelentékeny (minimum 25%-os) és folyamatos népességszám-csökkenés volt jellemző, míg az elhagyott lakások, üresen álló telkek aránya drasztikusan megnőtt – beleértve az elhanyagolt, sorsára hagyott ipari, kereskedelmi és lakóépületeket.

Bontje és Hollander a városok intenzív zsugorodásához vezető négy megközelítési módot különböztet meg.

- *Városfejlesztési modell*: Az iparosítás fordí modelljét alapul véve a városfejlesztés ciklikus folyamat, amelyben a város/várostérség hanyatlását ismételt növekedés követi.⁴
- *Monofunkciós városi modell*: Az egyoldalú függés mind a munkaerő, mind a népességszám fluktuációjának párhuzamos alakulását okozza, a grandiózus nagyvállalat stratégiai döntései pedig az egész település és vonzáskörzetének életét hosszú távon, alapjaiban megváltoztatja.⁵ Ebben az esetben a város a gazdasági növekedés egyetlen ágára fókuszál, ez azonban sérülékennyé teszi a gyors ütemű hanyatlással, a válságok begyűrűző hatásaival szemben.
- *Sokkterápia-modell*: Döntően a posztszocialista országok iparvárosaira jellemző folyamat, ahol az állami tulajdonban lévő szocialista nagyvállalat privatizációja kudarcba fullad és végleges gyárbezáráshoz, elhatalmasodó szociális problémákhoz vezet.⁶
- *Kreatív hanyatlás*: A „kevesebb ember, kevesebb épület, kisebb volumenű földhasználat” elméletet érvényre juttatva az életminőség javítását folyamatosan csökkenő népességű településeken próbálják elérni.⁷

⁴ Ezt a modellt támasztja alá számos urbanizációs elmélet: Berend 2002; Enyedi 1984, 2012; van den Berg 1982; Castells 1991. De Kondratyev 1926-ban publikált cikluselmélete is azon a feltevésen alapszik, miszerint a szakadatlan növekedést megakasztó visszaesés nem csupán dekonjunktura, hanem szerkezeti változásokat is jelez.

⁵ MARTINEZ-FERNANDEZ, Cristina et al. (2012a): Shrinking Cities: Urban Challenges of Globalization. *International Journal of Urban Regional Research*, Vol. 36. No. 2. 213–25.; MARTINEZ-FERNANDEZ, Cristina et al. (2012b): The Shrinking Mining City: Urban Dynamics and Contested Territory. *International Journal of Urban Regional Research*, Vol. 36. No. 2. 245–260.

⁶ BONTJE, Marco (2005): Facing the Challenge of Shrinking Cities in East Germany: The Case of Leipzig. *GeoJournal*, No. 1. 13–21.

⁷ HOLLANDER 2009a.

3. A zsugorodó városok jellegzetességei

A legtöbb zsugorodó város a posztfordizmus terméke, az ipar részarányának, jelentőségének csökkenése növekvő arányú munkanélküliséget, recesszióba süllyedő térségeket véglegesen elhagyó tömegeket eredményez. A folyamatot katalizáló tényezők közül kiemelendő egyrészt a szuburbanizáció és dezurbanizáció, a megélhetési okból történő, országon belüli vagy más állam munkaerőpiacát célzó migráció (leginkább a fiatal, magasan kvalifikált, innovatív és kreatív társadalmi csoportokat érinti). Emellett további okot jelenthetnek a kedvezőtlen demográfiai folyamatok (alacsony születésszám, előregedő népesség, amely aszimmetrikus települési korstruktúrához vezet). Harmadsorban pedig a világgazdasági konjunktúraciklusok váltakozása, az élesedő gazdasági egyenlőtlenségek, végül a legsúlyosabb esetekben háborús konfliktusok és természeti katasztrófák. A 2008-tól eszkalálódó pénzügyi, gazdasági és hitelválság, a globális szinten százezreket érintő kilakoltatás, az üres lakások, telkek számának növekedése a zsugorodó városokat – ahol az alacsony jövedelmű társadalmi csoportok koncentrációja jelentékenyebb – erőteljesebben érintette.

A népességszám-csökkenés a városi funkciók hanyatlásához, átalakulásához is vezet. Példának okáért a közlekedési rendszereknek, a szolgáltatásoknak adaptálódniuk kell a kevesebb lakoshoz, azok változó igényeihez. A zsugorodás általában idősödő társadalmakat, erősödő szegregációt, rezidualizációt eredményez, így az ellátórendszerek átalakítása is nélkülözhetetlen.⁸ A helyi, térségi, állami politikai vezetők számára egyre kevesebb hatékony beavatkozási eszköz áll rendelkezésre, így a városfejlődés irányításának módját alapvetően meg kell változtatni. A neoliberalizmus hegemoniájának köszönhetően az egykori vasfüggönytől keletre lévő országok állami intézményeiben a top-down tervezés „dogmájában” való hit gyengébb, mint Nyugaton, ezáltal az egymással versengő városok fejlődésének első számú mozgatórugói a piaci szabályozók, a beruházók fejlesztési döntései és a külföldi működő tőke telephelyválasztásai. Eredményképpen különböző fejlődési pályák rajzolódnak ki, egyes településeknek sikerült az ismételt növekedést elérni (például a németországi Ruhr-vidék központja, a félmillióss Essen városa, amely 2010-ben Európa kulturális fővárosa, míg 2017-ben Európa zöld fővárosa címet nyerte el), míg mások hanyatlása tartósnak bizonyult (például az USA-beli Rust Belt, az Al-Duna ipari konurbációja [Galați Brăila] vagy a borsodi iparvidék egykori fellegvárai). A zsugorodás üteme nagyban függ az átmenetet követő ideiglenes (vagy tartós) hanyatlás hosszától, súlyosságától, emellett a település gazdasági szerkezetétől, a helyi, térségi vállalatok válsággal szembeni kitérttségétől és az új gazdasági struktúrákhoz való adaptációs sikertől. A válságra extrém neoliberalizmussal és befektetőbarát politikával válaszolnak, míg üresedő közintézmények, erőtlen tervezői testületek és túlterhelt ellátórendszer jellemzi őket.⁹

⁸ KOVÁCS Z. (1999): Cities From State-Socialism to Global Capitalism: an Introduction. *GeoJournal*, No. 1. 1–6.; GROSSMANN, K. et al. (2014): How Urban Shrinkage Impacts on Patterns of Socio-Spatial Segregation: The Cases of Leipzig, Ostrava, and Genoa. In YEAKY, C. C. – THOMPSON, V. S. – WELLS, A. eds.: *Urban Ills: Post Recession Complexities to Urban Living in Global Contexts*. New York–London–Boston, Lexington Books. 241–267.

⁹ HAASE, A. – RINK, D. – GROSSMANN, K. (2016): Shrinking Cities in Post-Socialist Europe: What Can We Learn from Their Analysis for Theory Building Today. *Geografiska Annaler: Series B. Human Geography*, Vol. 98. 4. 305–319.

A legtöbb egykori államszocialista ország városának lélekszáma már az 1980-as években (a posztindusztriális fázisba jutott nyugat-európai és amerikai városokéhoz hasonlóan) csökkenni kezdett, azonban ez a negatív folyamat az 1989-es politikai fordulatokkal erősödött fel igazán.¹⁰ A posztszocialista átmenet – politikai, gazdasági és társadalmi változásaival – felgyorsította az akkor nagyjából egy évtizede tartó népességcsökkenést (a csökkenő születésszám, a térségből való elvándorlás és a szuburbanizáció révén.) A településszerkezetre és a lakásépítésekre is látványos hatással van a zsugorodás, ugyanis a városközpontok egyre gyorsabb ütemben kiüresednek, míg a települések külvárosai válnak a lakásépítések centrumaivá, ezt tetézi a gazdasági és kereskedelmi szuburbanizáció, amely következtében a belvárosok gazdasági gyengülése a városok agglomerációjának erősödésével párhuzamosan zajlik.

A fogyatkozó városok területi-társadalmi egyenlőtlenségeinek mintázata új konfigurációt igényel. Egyes városrészek, negyedek népessége dinamikusabb csökkenést, az épületállomány gyorsabb pusztulást szenved el, míg máshol kevésbé érezhetők a zsugorodás negatív hatásai. Ezek a városrészek belülről egyre homogénebbek, míg egymással szemben lényegesen különbözőbbekké válnak, ez pedig erősíti az intraurbán egyenlőtlenségeket.¹¹ A folyamat regionális szinten is megjelenik, ugyanis a zsugorodás általánosságban egy egész térségre, annak minden településére jellemző, és nem egyedi városfejlődési „defektként” jelentkezik, tehát a területi autokorreláció is érvényre jut. Sok esetben a legfőbb gond az, hogy a problémák számának növekedése a hatékony intervenciók eszközeinek csökkenésével párosul.¹²

4. A stratégiai tervezés jellegzetességei

A jelenleg elfogadott növekedésorientált városfejlődési paradigma felől a zsugorodás zsákutcának, abnormális, az általános trendektől ideiglenesen eltérő folyamatnak tekinthető, amely árnyékjelenséggként él a globális szinten megállíthatatlanul gyors urbanizáció mellett. A városok zsugorodása egyértelműen az iparosodott, erőteljesen globalizálódott, fejlett világ jellemző urbanizációs jelensége, amelynek optimális kezelésére egyelőre nem áll rendelkezésre elegendő tapasztalat, erőforrás, sőt a politikai, tervezői, kutatói szakmára világszerte a regresszív gondolkodás, a kései, tűzoltásszerű beavatkozás jellemző. Ezt elkerülendő, első lépésként a növekedésorientált ortodox tervezői szemléletmódon kell változtatni, amely a zsugorodó várost hanyatló településként, egyben a rendszerben felbukkanó hibának értelmezi. Ennek tükrében ugyanis bárminemű csökkenés, fogyatkozás,

¹⁰ STANILOV, K. (2007): *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*. Dordrecht, Springer.; SÝKORA, L. (2009): *New Socio-Spatial Formations: Places of Residential Segregation and Separation in Czechia*. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, Vol. 100. No. 4. 417–435.

¹¹ SÝKORA 2009.; SZIRMAI V. ed.: „Artificial Towns” in the 21st Century: *Social Polarisation in the New Town Regions of East-Central Europe*. Budapest, Institute for Sociology Centre for Social Sciences Hungarian Academy of Sciences. 197–215.

¹² MAES, M. – LOOPMANS, M. – KESTELOUT, Ch. (2012): *Urban Shrinkage and Everyday Life in Post-Socialist Cities: Living with Diversity in Hrusov, Ostrava, Czech Republic*. *Built Environment*, Vol. 38. No. 2. 229–243.

zsugorodás negatívan értékelődik, míg a hosszú távú gazdasági és demográfiai apályhoz való adaptáció képessége elenyésző.¹³

Szerencsére a 21. század elejétől kezdve látványosan gyarapodott az olyan kutatások száma, amelyek alternatív módon közelítették meg a zsugorodás, a kvalitatív és kvantitatív fogyatkozás jelenségét, amelyeket kihagyhatatlan lehetőségekként értelmeznek.¹⁴ Az elmúlt időszak új tudományos diskurzusai már több esetben is a „fewer better” (kevesebb több) elméletet tükrözik. Ennek értelmében elkezdődött a városzsugorodás pozitív hatásainak és hatékony kezelésének vizsgálata és az eredmények gyakorlati alkalmazása,¹⁵ sőt, a zsugorodó városok konceptualizálása is megjelent.¹⁶ Fontossá vált alternatív városfejlődési scenáriók kidolgozása, például az úgynevezett növekedés utáni (post-growth) megközelítés általánosítása tétele. Ezen zsugorodó városok stratégiai tervezése kivétel nélkül a fenntarthatóságot, a revitalizációt, a kompakt városi struktúra megteremtését, a zöldterületek és -felületek¹⁷ nagyságának növelését, rendszerbe integrálását, ezzel párhuzamosan a zöld infrastruktúra fejlesztését, valamint kulturális és turisztikai szuprastrukturát érintő beavatkozásokat tartja szem előtt. Pozitívuma, hogy nélkülözhetetlenné teszi a műszaki tervezés merevségétől elrugaszkodott, kreatív tervezés-fejlesztés lehetőségeinek kiaknázását, amelyre nincs általánosan elfogadott stratégiai terv, helyette megjelennek a lokalitás jellegzetességeit figyelembe vevő beavatkozások.

5. A zsugorodó városokkal foglalkozó kutatások pioníriái

A közelmúltban számos amerikai, távol-keleti, nyugat-európai, poszt-szocialista kelet- és közép-európai ország esetében a zsugorodás folyamatának erősödése a jelenségre irányította a tudományos figyelmet. A kezelési lehetőségek feltárása a mai napig növekvő számú és mélységű interdiszciplináris kutatások központi témája. Az egyik legátfogóbb, zsugo-

¹³ GLOCK, B. (2006): *Stadtpolitik in schrumpfenden Städten – Duisburg und Leipzig im Vergleich*. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften.; HOLLANDER 2006; HOLLANDER 2009.; MARTINEZ-FERNANDEZ et al. 2012.; RHODES, J. – RUSSO, J. (2013): Shrinking ‘Smart’? Urban Redevelopment and Shrinkage in Youngstown, Ohio. *Urban Geography*, Vol. 34. No. 3. 305–326.

¹⁴ MARTINEZ-FERNANDEZ, C. – WU, C. T. (2007): Stadtentwicklung in einer differentiellen Weltlichkeit – schrumpfende Städte in Australien. *Berliner Debatte Initial*, Vol. 18. No. 1. 45–60.

¹⁵ HAGER, F. – SCHENKEL, W. (2003): *Schrumpfungen*. München, Oekom.

¹⁶ WIECHMANN, Th. – PALLAGST, K. M. (2012): Urban Shrinkage in Germany and the USA: A Comparison of Transformation Patterns and Local Strategies. *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 36. No. 2. 261–280.; PIRISI G. – MÁTÉ É. (2014): Zsugorodó kisvárosok – kincstári optimizmus: A demográfiai hanyatlás kérdéskörének megjelenése hazai kisvárosok tervezési dokumentumaiban. *Területfejlesztés és innováció*, 8. évf. 2. sz. 28–39.

¹⁷ Zöldterület: A település beépítésre nem szánt területeinek részben vagy egészben állandóan növényzettel fedett, más területfelhasználási egységhez nem tartozó közterületei, kivételesen közhasználat céljára átadott területei (közparkok, közkertek).

Zöldfelület: minden olyan terület, amelyet növényzet borít.

Zöldfelületi rendszer: A település klimatikus viszonyainak fenntartása, javítása érdekében döntően zöldfelületekből és vízfelületekből álló, hatásmechanismusuk és térbeli elhelyezkedésük alapján egy nagy egységet képező települési szövet (alrendszer), amely az adott település ökológiai paramétereit, lakóinak pszichés és szomatikus érzetét javítja, egyes állatok számára élőhelyet biztosít, a város káros környezeti hatásait tompítja. Elérhető: <http://tajepiteszek.hu/alapfogalmak> (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.)

rodó városokkal foglalkozó projekt a German Shrinking Cities, ennek keretében döntően német építészek, kutatók, művészek és helyi szervezetek segítségével dolgoztak ki alternatív megoldásokat, fejlesztési lehetőségeket azzal a céllal, hogy az ellenurbanizáció által sújtott városok adaptálhassák azokat.¹⁸ 2001-ben a „Keleti városmegújulás” (Stadtumbau Ost) projekt keretében Lipcse példáján keresztül készítettek csökkenésorientált, integrált városfejlesztési terveket.¹⁹ A 2000-es évek elejétől kirajzolódni látszik a zsugorodó városok elméleti és gyakorlati megközelítésével, konceptualizálásával foglalkozó német iskola, ennek – a vizsgálati sikerek és a hasznosítható eszköztár mellett – hátránya, hogy elhanyagolható számú más nemzetiségű kutatóval, építéssel kooperáltak, így túlzottan Németország-specifikus megoldási javaslatok születtek.

A tengerentúlon nagy tudományos visszhangot kapott az Ohio állambeli Youngstownra készített terv, amely a „shrink smart”, tehát a kreatív zsugorodást,²⁰ annak eszközeit, főként az ügynevezett újratermészetesítési törekvéseket támogatja. 2004-ben a University of California szakértői gárdájának bevonásával megalapították a Shrinking Cities International Research Network (SCIRN) elnevezésű szervezetet, amely tagjai folyamatos kutatásokat végeznek a témában (többek között amerikai, mexikói, brazil, német, francia, brit, dél-koreai, ausztrál és japán eseteket vizsgálva). A téma relevanciáját jelzi, hogy a Forbes magazin elkészítette a leggyorsabban fogyatkozó nagyvárosok/városok listáját,²¹ emellett számtalan formális és informális csatorna (például MilwaukeeTalkie, FixBUffalo, ThinkDetroit) foglalkozik megoldási javaslatok gyűjtésével, azok adaptálhatóságával.

6. Városfejlesztési koncepciók

Számos utópisztikus és realiztikus koncepció, megoldási javaslat született a zsugorodó városok kezelésével kapcsolatban.

- *Városi archipelago*: A létező településszerkezeten belül fontosabb csomópontok körül koncentrálna a városfejlesztési beavatkozásokat, ezáltal szigetszerűen a népességszám emelkedik, míg összességében a város zsugorodik. A növekedési pólusok körüli területen bontásokra, sőt végső esetben a természetes élővilág visszaállítására is lehetőség nyílhatna.²² A tervet a bonyolult földhasználati

¹⁸ RUGARE, S. – SCHWARZ, T. eds. (2008): *Cities Growing Smaller. Kent State's Cleveland Urban Design Collaborative*. Cleveland. Részletesebben lásd shrinkingcities.com (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.)

¹⁹ GLOCK, Birgit (2005): Umgang mit Schrumpfung. Reaktionen der Stadtentwicklungspolitik in Duisburg und Leipzig. In GESTRING, N. et al. eds.: *Jahrbuch StadtRegion 2004/2005 Schwerpunkt Schrumpfende Städte*. VS Verlag fuer Sozialwissenschaften.

²⁰ AEPPEL, T. (2007): Youngstown Thinks Small as its Population Declines. *Wall Street Journal*, 2007. 05. 04.; LANKS, B. (2006): Creative Shrinkage. *New York Times Magazine*, 2006. 10. 10.

²¹ WOOLSEY, M. (2008). America's Fastest-dying Towns. *Forbes.com*. 2008. augusztus 9. Elérhető: https://www.forbes.com/2008/12/08/towns-ten-economy-forbeslife-cx_mw_1209dying_slide.html (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.); WOOLSEY, M. (2008). America's Fastest-dying Towns. *Forbes.com*. 2008. augusztus 9. Elérhető: https://www.forbes.com/2008/12/08/towns-ten-economy-forbeslife-cx_mw_1209dying_slide.html (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.)

²² UNGERS, O. M. – KOOLHAAS, R. – RIEMANN, P. – KOLLHOFF, K. – OVASKA, A. (1977): *The City in the City. Green Archipelago*. Berlin.; CEPL, Jasper (2006): Oswald Mathias Ungers's Urban Archipelago for Shrinking Berlin. In OSWALT P. ed.: *Shrinking Cities. Vol. 2: Interventions*. Ostfildern, Hatje Cantz Verlag.

szabályozások meghozatala és elfogadtatása, valamint a „fejlesztési csomópontok” szubjektív kijelölése mögötti politikai érdekek akadályozzák.²³

- *A népsűrűség és a beépítettség sűrűség csökkentése:* Ennek keretében bátorítanak a még a településen élőköt a kiüresedett foghíjtelkek, lakások kreatív és innovatív használatára, amelyek fenntartásában az önkormányzat is segítséget nyújtana.²⁴ Ezek az üres területeken lehetőség nyílna például városi kertészkedésre, melléképületek építésére vagy otthoni vállalkozások működtetésére. Hatásos, alulról jövő kezdeményezés, amelynek megvalósítása egyszerű, és amely több amerikai és nyugat-európai városban hatékonyan működik, így posztoszocialista térségbeli adaptációja is lehetséges.
- *Leromlott épületek elbontása:* Elhagyott, üresen maradt épületek hozzájárulnak a vandalizmus erősödéséhez, illegális lakásfoglalók, drogcsempészek, prostituáltak átmeneti szállásai lehetnek.
- *Erősíteni a „less is more” brandet:* ennek értelmében az alacsony népességszámmal párosuló sokrétű városi szolgáltatási arzenált értéknek kell felfogni.
- *A város percepciójának, profiljának megváltoztatása:* Célja az egykori iparvárosimázs homályosítása és egy teljesen új városbrand kialakítása. Egészséges és tiszteletreméltó távolságot kell kialakítani a jelen modern városa és az ipari múlt között. Az ipartörténeti örökség szőnyeg alá söprése helyett azt értéknek kell felfogni, azonban egyértelműsíteni kell, hogy az egykori városi milió nem tér vissza. A település repozicionálása történhet az ipari múltra alapozva vagy a gyökeresen új utat kihangsúlyozva.²⁵

3. ábra

Miskolc város logója (Az ideális elhelyezkedést [hegység és alföld találkozása, folyóvölgy], a kedvező természeti adottságokat, a kellemes klímát hangsúlyozza)

Forrás: deliiparipark.hu (A letöltés dátuma: 2017. 10. 05.)

²³ 1990-ben hasonló beavatkozással próbálták a zsugorodó Detroitot átalakítani, azonban az intenzív népességcsökkenés sújtotta városrészekben még mindig jelentékeny számban éltek alacsony jövedelmű és kisebbséghez tartozó lakosok, így a projekt megvalósítása már a kidolgozás szintjén hamvába hullt. (WALDHEIM, Ch.– SANTOS-MUNNÉ, M. (2001): Decamping Detroit. In Daskalakis, G. – Waldheim, C. – YOUNG, J. eds.: *Stalking Detroit*. Barcelona, Actar.) A városok legfejlettebb, legtöbb innovációs potenciállal rendelkező központi, alközponti területei az önkormányzat felől több támogatásban részesülnének, míg a leromlott, kiüresedett városrészekben „csak” az alapszolgáltatások színvonalának fenntartására koncentrálnak.

²⁴ Urban Design Center of Northeast Ohio, 2005.

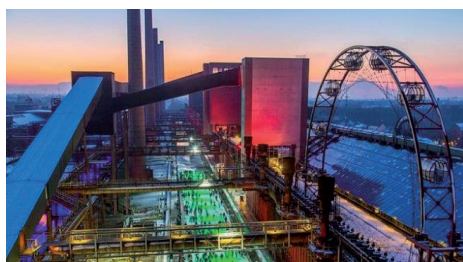
²⁵ HALÁSZ L. (2016): Social and Economic Transformation in Komló and its Region. In SZIRMAI V. ed.: „Artificial Towns” in the 21st Century: Social Polarisation in the New Town Regions of East-Central Europe. Budapest, Institute for Sociology Centre for Social Sciences Hungarian Academy of Sciences. 197–215.

4. ábra

Miskolc város új főterének terve

Forrás: www.terport.hu/hirek/elkeszultek-a-miskolci-foter-atalakitasanak-tervei (A letöltés dátuma: 2017. 09. 12.)

5. ábra

A Zollverein szénbánya és kokszolómű, amely sikeres átalakítást követően (2010 óta) multifunkcionális kulturális és turisztikai attrakció

Forrás: www.hrs.de/hotel/unterwegs/clever-reisen/reisetipps/die-schoensten-schlittschuhbahnen-2018/ (A letöltés dátuma: 2017. november 3.)

6. ábra

Essen város logója – Európa zöld fővárosaként

Forrás: https://www.essen.de/rathaus/europa/eu_projekte/european_green_capital.de.html (A letöltés dátuma: 2018. 09. 08.)

- A neoliberalizmus időszakában a hasonló profilú gyárak, vállalkozások becsalogatásáról le kell mondani, ugyanis ezek a multi- és transznacionális vállalatok az olcsó munkaerőt követik, tehát például Kínába, Délkelet-Ázsiába telepítik leányvállalataikat. Helyette versenyképes közép- és kisvállalkozásokat kell támogatni, akár inkubációval, amelyek elsősorban oktatási, kutatási, fejlesztési, innovációs, kulturális profillal rendelkeznek.

- Erősíteni kell a szabad vállalkozási zónákká nyilvánítást, ahol a betelepülő cégek fejlesztési és foglalkoztatási többlettámogatásban, adókedvezményben részesülnek.
- Zöldmezős helyett/mellett barnamezős beruházásokat is előnyben kellene részesíteni, a gyakorta központi elhelyezkedésű területek infrastrukturális helyzetének javításával vonzóvá tenni potenciális befektetők számára.

7. ábra

Az 1885-ben megnyitott Ganz gyártelep (felül), valamint a helyén sikeres barnamezős beruházásként 2001-ben megnyitott, azóta kulturális központként és kedvelt zöldterületként funkcionáló Millenáris (alul)

Forrás: orszagszerte.hu; origo.hu alapján a szerző szerkesztése (A letöltés dátuma: 2017. 10. 25.)

7. Összegés helyett

Számos kérdés, kétely merül fel a zsugorodó városok jövőjével, és a helyzetükre vonatkozó megoldási javaslatokkal kapcsolatban. Ezeket addig nem lehet megválaszolni, amíg koncepcionális szinten hiányzik a koherencia. Sem tervezői, sem politikai, sem kutatói oldalról nem érkezett globálisan elfogadható magyarázat arra, vajon a tervszerű zsugorodás, csökkenés miért hasznosabb és hosszabb távon fenntarthatóbb, mint a spontán úton végbement és tüneteit kapkodva, ötletelve orvosló megoldások. Nélkülözhetetlen a paradigmaváltás, tehát a zsugorodást hanyatlás helyett a városfejlődés egy természetes típusának elfogadni.²⁶ Amíg nincs konszenzus a zsugorodó városok jövőjét illetően, tehát negatív előjelű és ideiglenes folyamatként interpretálják azt kihasználható lehetőség, kihívás helyett, addig néhány lokális szintű, jó gyakorlaton kívül nem várható globálisan elfogadott stratégia és az ezen alapuló operatív beavatkozási gyakorlat alkalmazása.

²⁶ HOLLANDER, 2009b.

Felhasznált irodalom

- AEPPEL, T. (2007): Youngstown Thinks Small as its Population Declines. *Wall Street Journal*, 2007. 05. 04.
- BEREND, T. I. (2002): Economic Fluctuation Revisited. *European Revision*, No. 3. 305–316.
- VAN DEN BERG, L. et al. (1982): *Urban Europe. Vol. I. Study of Growth and Decline*. New York – Oxford. Pergamon Press.
- CASTELLS, M. (1991): *The Informational City*. Oxford, Blackwell.
- BONTJE, M. (2005): Facing the Challenge of Shrinking Cities in East Germany: The case of Leipzig. *GeoJournal*, No. 1. 13–21.
- CEPL, J. (2006): Oswald Mathias Ungers's Urban Archipelago for Shrinking Berlin. In OSWALT P. ed.: *Shrinking Cities. Vol. 2: Interventions*. Ostfildern, Hatje Cantz Verlag.
- ENYEDI Gy. (1984): *Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ENYEDI Gy. (2012): *Városi világ*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GLOCK, B. (2005): Umgang mit Schrumpfung. Reaktionen der Stadtentwicklungspolitik in Duisburg und Leipzig. In GESTRING, N. et al. eds.: *Jahrbuch StadtRegion 2004/2005 Schwerpunkt Schrumpfende Städte*. VS Verlag fuer Sozialwissenschaften.
- GLOCK, B. (2006): *Stadtspolitik in schrumpfenden Städten – Duisburg und Leipzig im Vergleich*. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- GROSSMANN, K. – HAASE, A. – ARNDT, T. – CORTESE, C. – RUMPEL, P. – RINK, D. – SLACH, O. – TICHA, I. – VIOLANTE, A. (2014): How urban shrinkage impacts on patterns of socio-spatial segregation: the cases of Leipzig, Ostrava, and Genoa. In YEAKY, C. C. – THOMPSON, V. S. – WELLS, A. eds.: *Urban Ills: Post Recession Complexities to Urban Living in Global Contexts*. New York–London–Boston, Lexington Books. 241–267.
- HAASE, A. – RINK, D. – GROSSMANN, K. (2016): Shrinking Cities in Post-Socialist Europe: What Can We Learn from Their Analysis for Theory Building Today. *Geografiska Annaler: Series B. Human Geography*, Vol. 98. 4. 305–319.
- HAGER, F. – SCHENKEL, W. (2003): *Schrumpfungen*. München, Oekom.
- HALÁSZ L. (2016): Social and Economic Transformation in Komló and its Region. In Szirmai V. ed.: *“Artificial Towns” in the 21st Century: Social Polarisation in the New Town Regions of East-Central Europe*. Budapest, Institute for Sociology Centre for Social Sciences Hungarian Academy of Sciences. 197–215.
- HOLLANDER, J. B. et al. (2009a): Planning Shrinking Cities. *Progress in Planning*, Vol. 72. No. 4. 1–37.
- HOLLANDER, J. B. (2009b): *Polluted And Dangerous: America's Worst Abandoned Properties and What Can Be Done about Them*. Burlington, University of Vermont Press.
- HOLLANDER, J. B. (2011): *The Sunburnt Cities: The Great Recession, Depopulation and Urban Planning in the American Sunbelt*. New York, Routledge.
- KOVÁCS Z. (1999): Cities From State-Socialism to Global Capitalism: an Introduction. *GeoJournal*, No. 1. 1–6.
- LANKS, B. (2006): Creative Shrinkage. *New York Times Magazine*, 2006. 10. 10.
- MAES, M. – LOOPMANS, M. – KESTELOT, Ch. (2012): Urban Shrinkage and Everyday Life in Post-Socialist Cities: Living with Diversity in Hrusov, Ostrava, Czech Republic. *Built Environment*, Vol. 38. No. 2. 229–243.

- MARTINEZ-FERNANDEZ, C. – WU, C. T. (2007): Stadtentwicklung in einer differentiellen Wirtschaft – schrumpfende Städte in Australien. *Berliner Debatte Initial*, Vol. 18. No. 1. 45–60.
- MARTINEZ-FERNANDEZ, C. et al. (2012a): Shrinking Cities: Urban Challenges of Globalization. *International Journal of Urban Regional Research*, Vol. 36. No. 2. 213–25.
- MARTINEZ-FERNANDEZ, C. et al. (2012b): The Shrinking Mining City: Urban Dynamics and Contested Territory. *International Journal of Urban Regional Research*, Vol. 36. No. 2. 245–260.
- MYKHENKO, V. – TUROK, I. (2008): East European Cities – Patterns of Growth and Decline, 1960–2005. *International Planning Studies*, Vol. 13. No. 4. 311–342.
- PALLAGST, K. M. (2007): *Patterns of Shrinking Cities in the USA. The Future of Shrinking Cities: Problems, Patterns, & Strategies Of Urban Transformation in a Global Context*. CA, Berkeley.
- PIRSI G. – MÁTÉ É. (2014): Zsugorodó kisvárosok – kincstári optimizmus: A demográfiai hanyatlás kérdéskörének megjelenése hazai kisvárosok tervezési dokumentumaiban. *Területfejlesztés és innováció*, 8. évf. 2. sz. 28–39.
- RHODES, J. – RUSSO, J. (2013): Shrinking „Smart”? Urban Redevelopment and Shrinkage in Youngstown, Ohio. *Urban Geography*, Vol. 34. No. 3. 305–326.
- RUGARE, S. – SCHWARZ, T. eds. (2008): *Cities Growing Smaller. Kent State’s Cleveland Urban Design Collaborative*. Cleveland.
- STANILOV, K. (2007): *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*. Dordrecht, Springer.
- SÝKORA, L. (2009): New Socio-Spatial Formations: Places of Residential Segregation and Separation in Czechia. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, Vol. 100. No. 4. 417–435.
- VEY, J. (2007): *Restoring Prosperity. The State Role in Revitalizing America’s Older Industrial Cities*. Washington D. C., The Brookings Institution.
- UNGERS, O. M. – KOOLHAAS, R. – RIEMANN, P. – KOLLHOFF, K. – OVASKA, A. (1977): *The City in the City. Green Archipelago*. Berlin.
- WALDHEIM, Ch. – SANTOS-MUNNÉ, M. (2001): Decamping Detroit. In Daskalakis, G. – Waldheim, C. – YOUNG, J. eds.: *Stalking Detroit*. Barcelona, Actar.
- WIECHMAN, Th. (2007): *Between Spectacular Projects and Pragmatic Deconstruction. The Future of Shrinking Cities: Problems, Patterns, & Strategies of Urban Transformation in a Global Context*. CA. Berkeley.
- WIECHMANN, Th. – PALLAGST, K. M. (2012): Urban Shrinkage in Germany and the USA: A Comparison of Transformation Patterns and Local Strategies. *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 36. No. 2. 261–280.
- WOOLSEY, M. (2008). America’s Fastest-dying Towns. *Forbes.com*. 2008. augusztus 9. Elérhető: https://www.forbes.com/2008/12/08/towns-ten-economy-forbeslife-cx_mw_1209dying_slide.html (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.)

**TERMÉSZET- ÉS MŰSZAKI TUDOMÁNYI
TANULMÁNYOK**

A folyékony üzemanyagok mesterséges előállítása Fischer–Tropsch-eljárással

Kiss Ernő – Kiss Ferenc

1. Bevezetés

A folyékony üzemanyagok mesterséges előállítása a Fischer–Tropsch-eljárásról alapszik. Iparilag az izzó szenet vízgőzzel reagáltatják, és így szintézisgázt kapnak (szén-monoxid és hidrogén keverékét), amely megfelelő hőmérsékleten és nyomáson, katalizátor jelenlétében, szénhidrogén-molekulákká kondenzálódik. (Ez az eljárás főként Dél-Afrikára jellemző.) Ugyanez a folyamat kivitelezhető akkor is, ha földgázt használnak kiinduló anyagként, ahogy jellemzően Malajziában, Katarban. A fenntartható fejlődés szempontjából a két említett folyamat nem elfogadható, mert mindkettő fosszilis nyersanyag felhasználásán alapszik, emellett még jelentős mennyiségű szén-dioxid és egyéb káros, üvegházhatást keltő gáz is a levegőbe kerülhet. A dolgozat végén rövid áttekintést adunk a Szerbiában végzett, Fischer–Tropsch-eljárást alkalmazó kísérletek eredményeiről.

2. Történelmi áttekintés

A folyékony üzemanyagok mesterséges előállítása Franz Fischer és Hans Tropsch nevéhez fűződik. A két kutató a Kaiser-Wilhelm-Institut für Kohlenforschung in Mülheim an der Ruhr (az intézet mai neve Max-Planck-Institut für Kohlenforschung) munkatársai voltak, akik a 20. század húszas éveiben sikeresen kidolgozták az eljárást. A szintézisgázt a szén elgázosításával kapták, mégpedig úgy, hogy az izzó szenet vízgőzzel reagáltatták. Az így nyert szén-monoxid és hidrogén keverékét megfelelő hőmérsékleten és nyomáson katalizátor jelenlétében reagáltatták. A kondenzációs folyamat termékei metán¹ és folyékony szénhidrogének voltak.² Az említett szénhidrogének mellett metanol is kimutatható mennyiségben keletkezett.³ A kapott termékek keveréke alkalmas volt a belső égésű motorok működtetésére. A folyékony mesterséges üzemanyagok gyártásának technológiáját már

¹ FISCHER, F. – TROPSCH, H. (1923): Über die Reduktion des Kohlenoxyds zu Methan am Eisenkontakt unter Druck. *Brennstoff-Chemie*, No. 4. 193–197.

² FISCHER, F. – TROPSCH, H. (1923): Über die Herstellung synthetischer Ölgemische (Synthol) durch Aufbau aus Kohlenoxyd und Wasserstoff. *Brennstoff-Chemie*, No. 4. 276–285.

³ FISCHER, F. – TROPSCH, H. (1925): Methanol und Synthol aus Kohlenoxyds als Motorbetriebstoff. *Brennstoff-Chemie*, No. 6. 233–234.

1926-ban megoldottnak tekintették.⁴ Fischer és Tropsch vasalapú katalizátorokat alkalmaztak. Ezek stabilitása nem volt kielégítő. Helmut Pichler a problémát úgy oldotta meg, hogy magasabb nyomáson vezette a folyamatot. Az eljárás folyamán nemcsak alacsony szénatomszámú szénhidrogéneket kapott, hanem nagy molekulájú paraffinokat is.⁵ A vasalapú katalizátorokat később felváltották a kobaltalapú katalizátorok, amelyek diatómaföld (elhalt kovamoszatok mikrokristályos vázai) hordozókra horgonyoztak le. Németországban 1940-ben 72 ezer, 1943-ban pedig 124 ezer barrel (~158,9 liter) műbenzint gyártottak le naponta. Ez az üzemanyag-mennyiség a háborús évek szükségleteinek 57%-át fedezte, valamint 92%-át a légi haderőnek.⁶ A II. világháború után az USA, Nagy-Britannia, Kanada és a Szovjetunió a németországi műbenzint gyártó üzemeket ellenőrzésük alá vonták, egészen 1970-ig.⁷ Az USA-ban az első műbenzinyártó üzem a texasi Brownsvilleben építették fel 1945 és 1950 között,⁸ a Szovjetunióban pedig 1952-ben, Novocserkasszkban, Rosztov régióban.⁹

Mivel Dél-Afrika hatalmas mennyiségű és jó minőségű szénrel rendelkezik, Fischer–Tropsch-eljárással jelentős mennyiségű mesterséges üzemanyagot gyárt (CTL, Coal To Liquid). Malajzia és Katar pedig nagy földgáztartalékokkal rendelkeznek, ezért ebből a fosszilis nyersanyagból (GTL, Gas To Liquid) Fischer–Tropsch-eljárással ugyancsak mesterséges folyékony üzemanyagot gyártanak (1. táblázat).

1. táblázat

Mesterséges folyékony üzemanyagok gyártása Fischer–Tropsch-eljárással

Ország	Üzem	Kapacitás, barrel/nap
Dél-Afrika	Sasol I, Sasolburg	5 600–8 000
Dél-Afrika	Sasol II & Sasol III, Secunda	124 000–154 000
Dél-Afrika	Mossgas, Mossel Bay	22 500
Malajzia	Bintulu GTL, Bintulu	14 700
Katar	Oryx GTL	32 400
Katar	Pearl GTL, Rass Laffan	140 000
Összesen		339 200–371 600

Forrás: GLEBOVA, O. (2013): *Gas to Liquids: Historical Development and Future Prospects*. Oxford, University of Oxford, The Oxford Institute for Energy Studies alapján a szerzők szerkesztése

⁴ FISCHER, F. – TROPSCHE, H. (1926): Die Erdölsynthese bei gewöhnlichem Druck aus den Vergangsprodukten der Kohlen. *Brennstoff-Chemie*, No. 7. 97–104.; FISCHER, F. – TROPSCHE, H. (1926): Über Reduktion und Hydrierung des Kohlenoxyds. *Brennstoff-Chemie*, No. 7. 299–300.

⁵ PICHLER, H. (1938): Über die Auffindung und Synthese neuer höchstmolekularer Paraffine. *Brennstoff-Chemie*, No. 19. 226–230.

⁶ Lásd: www.angtl.com/pdfs/HistoryofF-T.pdf (A letöltés dátuma: 2016. 03. 12.)

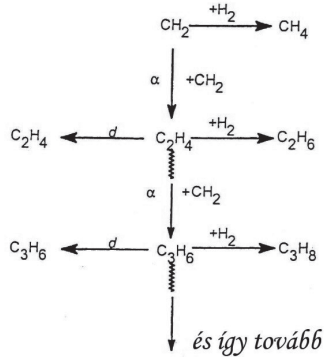
⁷ Uo.

⁸ Uo.

⁹ GLEBOVA, O. (2013): *Gas to Liquids: Historical Development and Future Prospects*. Oxford, University of Oxford, The Oxford Institute for Energy Studies.

3. A Fischer–Tropsch-eljárás alapjai, állapota és tendenciák

A szintézisgázt a Fischer–Tropsch-eljárásnál szén-monoxid és hidrogéngázok keveréke képezi. A szénhidrogének keletkezése alkalmával a vegyi kötés a szén-monoxid-molekulában felszakad, a hidrogén a szénatomra kötődik, és ennek eredményeként metilénsoport ($-\text{CH}_2-$) és víz keletkezik: $\text{CO} + 2\text{H}_2 \rightarrow -(\text{CH}_2)- + \text{H}_2\text{O}$. A reakció megismétlődése után újabb metilénsoport keletkezik, és ezek kondenzációjával kialakul a szénhidrogénlánc $-(\text{CH}_2)_n-$. A szénhidrogénlánc növekedése és terminációja az 1. ábrán látható.

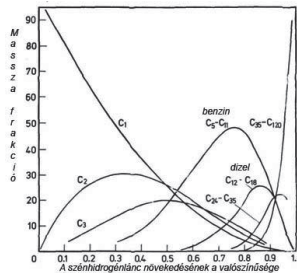

1. ábra

A szénhidrogénlánc propagációja és terminációja

Forrás: DRY, M. E. (2002): The Fischer–Tropsch Process: 1950–2000. Catalysis Today, Vol. 71. No. 3–4. 227–241. alapján a szerzők szerkesztése

Ha elfogadjuk, hogy a lánc növekedésének valószínűsége nem függ a lánc hosszától, akkor a termékek eloszlása kiszámolható lesz az Anderson–Schulz–Flory-féle eloszlási függvényből. A láncnövekedés valószínűségi értékeinek (α) függvényében a különböző szénhidrogéntermékek eloszlását a 2. ábra szemlélteti. A láncnövekedés valószínűségének értéke egyenesen arányos a szénhidrogénlánc propagációjának sebességével, és fordítottan arányos a szénhidrogénlánc-propagáció és -termináció sebességének összegével ($\alpha = rp / rp + rt$).

2. ábra

A Fischer–Tropsch-eljárással kapott szénhidrogéntermékek eloszlása

Forrás: www.tc2.ch.tum.de/fileadmin/tuchtc2/www/ICP1/ICP1_1314/9-FT_synthesis-2013_PW.pdf (A letöltés dátuma: 2016. 03. 12.) alapján a szerzők szerkesztése

A szénhidrogének eloszlását a szénatomok (C) számának (n) függvényében (Fn) ki lehet számítani minden (α) értékre, nulla és egy között, az említett Anderson–Schulz–Flory-féle eloszlási függvény alapján: $F_n = n \cdot (1-\alpha)^2 \cdot \alpha^{n-1}$.

A Fischer–Tropsch-eljárás termékeinek elméleti eloszlása megegyezik a kísérleti úton kapott termékek eloszlásával. Eltérést csak a metán és az etán-/etén frakciók mutatnak.¹⁰ Fontos megemlíteni, hogy a folyamatban nemcsak szénhidrogének keletkezhetnek, hanem alkoholok is. Ez akkor történik meg, hogyha a hidrogénmolekula rákapcsolódik a szén-monoxid-molekulára, mégpedig úgy, hogy a szén-monoxid-molekula nem szakad fel, $-(\text{HCOH})-$.¹¹

A Fischer–Tropsch-szintézis alkalmával szerkezetérzékeny (structure sensitive) reakciók játszódnak le. Ezek olyan reakciók, amelyeknek sebessége változó a katalizátor kristályrácssíkjának vagy az aktív fém szemcsék méreteinek függvényében. De ez a szerkezeti érzékenység kevésbé kifejezett, mint az ammónia szintézisének esetében vas katalizátorokon.¹² A Fischer–Tropsch-reakciók mechanizmusa még ma sem teljesen világos, még a legrégebbi vas, illetve kobalt katalizátorok esetében sem.¹³ A különböző komputertechnikák a kutatók nagy segítségére lehetnek.¹⁴

Végül meg kell említenünk, hogy kísérleti szinten ma már biomasszából (fa, szalma, papíripari hulladék stb.) is állítanak elő folyékony üzemanyagot (BTL, Biomass to Liquid). Az így kapott üzemanyag előállításakor az üvegházhatást keltő gázok csökkennek, azonban ezek az eljárások nagyban hozzájárulnak az eutrofizációhoz, ami a folyó- és állóvizek állatvilágára káros hatással van.¹⁵ Úgyhogy a folyékony üzemanyag gyártása Fischer–Tropsch-eljárással környezetvédelmi szempontból még vitatott kérdés. Alapos életciklus-elemzések (LCA, Life Cycle Assessment) a jövőben talán kedvező megoldást fognak adni erre a problémára is.

4. A Fischer–Tropsch-eljárásban alkalmazott katalizátorok

A nagyiparban fémes vas és kobalt katalizátorokat alkalmaznak, hogy a szintézisgázt átalakítsák szénhidrogénekké. Noha a nikkell katalizátor jelentősen olcsóbb a kobalt katalizátornál, a Fischer–Tropsch-eljárásban mégsem alkalmazzák, mert az így vezetett folyamatban jelentősen több metán keletkezik, mint a kobalt, illetve vas katalizátorok jelenlétében. Emellett a nikkell katalizátor erőteljesen végzi a keletkezett olefinek hidrogenolízisét. A ruténium

¹⁰ DRY, M. E. (2002): The Fischer–Tropsch Process: 1950–2000. *Catalysis Today*, Vol. 71. No. 3–4. 227–241.

¹¹ SCHULZ, H. (1999): Short History and Present Trends of Fischer–Tropsch Synthesis. *Applied Catalysis: General*, Vol. 186. No. 1–2.

¹² BOUDART, M. – McDONALD, M. A. (1984): Structure Sensitivity of Hydrocarbon Synthesis from CO and H₂. *The Journal of Physical Chemistry*, Vol. 88. No. 11. 2185–2195.

¹³ DAVIS, B. H. (2009): Fischer–Tropsch Synthesis: Reaction Mechanisms for Iron Catalysts. *Catalysis Today*, No. 141. 25–33.; BEZEMER, G. L. et alii (2006): Cobalt Particle Size Effects in the Fischer–Tropsch Reaction Studied with Carbon Nanofiber Supported Catalysts. *Journal of the American Chemical Society*, Vol. 128. No. 12. 3956–3964.

¹⁴ FAJÍN, J. L. C. – CORDEIRO, M. N. D. S. – GOMES, J. R. B. (2015): Fischer–Tropsch Synthesis on Multicomponent Catalysts: What Can We Learn from Computer Simulations? *Catalysts*, Vol. 5. No. 1. 3–17.

¹⁵ JUNGBLUTH, N. – BÜSSER, S. – FRISCHKNECHT, R. – TUCHSCHMID, M. (2008): *Life Cycle Assessment of Biomass-to-Liquid Fuels*. ESU-Services GmbH, Uster.

katalizátorok aktivitása és szelektivitása jó, de ezeket a katalizátorokat nem alkalmazzák, mert jelentősen drágábbak az imént említetteknél.

A Fischer–Tropsch-katalizátorokat leggyakrabban kicsapásos (precipitáció) módszerrel szintetizálják. A megfelelő aktív fémionokat (vas, kobalt) kicsapatják az oldatból leginkább valamilyen SiO_2 vagy Al_2O_3 alapú hordozóra. A kicsapásos módszer mellett ismert a megfelelő katalizátorkomponensek egybeolvasztása is. A vasalapú katalizátorokban alkálifémeket használnak, hogy stabilizálják a vasat a hordozó felületén, valamint hogy a katalizátor felülete bázisos kémhatású legyen.¹⁶ A savas kémhatású katalizátorok felületére könnyen szénalapú tisztátalanságok válnak ki, amelyek elszennyezik a katalizátor felületét. A szénhidrogénlánc növekedésének valószínűsége az alkálifémek esetében a következő sorrendben nő: Li, Na, K, és Rb.¹⁷ Az ipari katalizátorokban leggyakrabban a kálium szolgál promotorként, ami mindenekelőtt gazdasági szempontból nézve indokolt. Az elektronegatív anionok (F^- , Cl^- stb.) csökkentik a katalizátorok aktivitását. A réz promotor elősegíti a vas-oxidok könnyebb redukcióját fémes vasra.¹⁸ Kobalt katalizátorok esetében promotorként leggyakrabban nemesfémeket alkalmaznak (Pt, Ru, Re). Ezek megnövelik a katalizátorok aktivitását, valamint megkönnyítik a vas-oxidok redukcióját.¹⁹ A kobaltalapú katalizátorok termékeiben kevesebb van az olefinekből és az oxigéntartalmú vegyületekből, mint a vas katalizátorok termékeiben. A kobaltalapú katalizátorok eredményesen működnek alacsonyabb hőmérsékleteken és alacsonyabb nyomásokon is, mint a vas katalizátorok. Ilyen körülmények között jelentősen csökken a metántermelés.²⁰

A Fischer–Tropsch-katalizátorok előregedése (aktivitás és szelektivitas csökkenése) magyarázható az aktív katalitikus centrumok kémiai összetételének megváltozásával a termelés folyamán (az atomos fém oxidálódik, rossz összetételű vaskarbidok alakulnak ki), valamint fizikai változásokkal is. Utóbbiak közé tartozik a kristályszemcsék megnövekedése, ami a katalizátorok aktív felületének csökkenéséhez vezethet. A katalizátormérgezés lehet mechanikai eredetű, mikor a katalizátor felülete elszennyeződik a kiváló koromtól ($2\text{CO} \leftrightarrow \text{C} + \text{CO}_2$ vagy $\text{CO} + \text{H}_2 \leftrightarrow \text{C} + \text{H}_2\text{O}$), vagy kémiai eredetű: például a kénvegyületek erős mérlegnek számítanak, ha a vas centrumokra kötődnek.²¹

5. A Fischer–Tropsch-eljárás feltételei a nagyiparban és az alkalmazott reaktor típusok

A nagyiparban a hőmérséklet függvényében a Fischer–Tropsch-eljárásnak két változata ismeretes: a magas hőmérsékletű (HTFT, High Temperature Fischer–Tropsch, 300–350 °C) és az alacsony hőmérsékletű (LTFT, Low Temperature Fischer–Tropsch, 200–240 °C). A magas hőmérsékletű eljárásban vas katalizátorokat alkalmaznak benzin és kis molekulatömegű olefinek gyártására. Az alacsony hőmérsékletű eljárásban kobalt (ritkábban

¹⁶ DRY 2002, SCHULZ 1999.

¹⁷ DRY 2002.

¹⁸ SCHULZ 1999.

¹⁹ DRY 2002.

²⁰ DRY 2002.

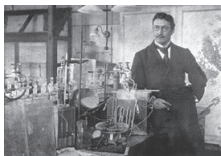
²¹ DRY 2002.

vasalapú) katalizátorokat alkalmaznak nagy molekulatömegű lineáris láncú viaszok előállítására.²²

Minél alacsonyabb a szén-monoxid parciális nyomása a szintézisgázban, annál kisebb a katalizátor felületének befedése a metilénsoportokkal, úgyhogy a szénhidrogénlánc növekedésének a valószínűsége kisebb lesz, a metilénsoport deszorpciójának, vagyis a rövidebb szénhidrogéntermékek deszorpciójának valószínűsége pedig nagyobb. A szintézisgázban a hidrogén parciális nyomásának növekedésével a telített szénhidrogének keletkezésének a sebessége nőni fog, akárcsak a folyamat terminációja is (1. ábra). Ezek szerint a H₂/CO arány növekedésével a Fischer–Tropsch-eljárás szelektivitása eltolódik a nagy tömegű telített szénhidrogének irányába. Mégis a folyamat helyes kiértékelése nem ilyen egyszerű, mivel a folyamatban szén-dioxid és vízgőz is keletkezik, ami szintén kihatással van a termékek, valamint az egyensúlyi állapot kialakulására.²³

A szénhidrogének keletkezése hőfelszabadulással jár. A jelentős mennyiségű hő elvezetése a reaktorokból nem egyszerű folyamat. Ugyanakkor a felszabaduló hő lokális gócpontokat alakíthat ki, ami a katalizátor szintereződéséhez vezethet. A katalizátor apróbb pórusai eldugulnak, és a metántermelés jelentősen megnövekszik. A nagy mennyiségű felszabaduló hő elvezetését részben el lehet érni azzal is, hogy a szintézisgázt nagy sebességgel áramoltatják a reaktorok csöveiben, valamint a katalizátorszemcsék helyes pakolásával, hogy elősegítsék a gázok turbulens mozgását (többcsövű reaktorok, amelyekben a katalizátorszemcsék nyugvó helyzetben vannak). Hőelvezetés szempontjából nagyon előnyösnek bizonyultak a fluidizációs (a katalizátorszemcsék lebegnek a szintézisgáz áramlatában) rendszerű reaktorok.²⁴ A fluidizációs reaktorok közül a kétfázisú (szintézisgáz és szilárd katalizátor), valamint a háromfázisú (szintézisgáz, szilárd katalizátor, amely megfelelő folyadékban van szuszpendálva) reaktorokat alkalmazzák.²⁵ Legeredményesebbeknek a háromfázisú reaktorok mutatkoztak. Ezeket követik a Kellogg-reaktorok, amelyekben a szintézisgáz, valamint a szilárd katalizátorszemcsék sokszoros körforgást végeznek (recirkuláció). Az ipari termelés körülményei között a rögzített katalizátorrétegű reaktorok bizonyultak a legkevésbé hatékonyak. Ezért Dél-Afrikában a Kellogg-reaktorokat (Sasol II & Sasol III, Secunda) 1995 és 1999 folyamán lecserélték a háromfázisúakra.²⁶

A 3. és 4. ábra szemlélteti a Fischer–Tropsch-eljárás fejlődését az elmúlt száz év folyamán, Franz Fischertől kezdve a Dél-Afrikában működő nagyipari üzemekig.

3. ábra

Franz Fischer a laboratóriumában 1918-ban

Forrás: www.google.com/search?q=Franz+Fischer+at+work+1918 (A letöltés dátuma: 2016. 03. 12.)

²² DRY 2002.

²³ DRY 2002.

²⁴ DRY 2002.

²⁵ DRY 2002.

²⁶ DRY 2002.

4. ábra

A Dél-Afrikában működő Sasol II & Sasol III ipari művek, ahol naponta 124 000–154 000 hordó folyékony üzemanyagot termelnek

Forrás: www.google.com/search?q=Sasol+II+%26+Sasol+III (A letöltés dátuma: 2016. 03. 12.)

A Sasol-művektől kapott információk szerint a folyékony üzemanyag termelése a Fischer–Tropsch-eljárás szerint gazdaságos, ha a világpiacon a nyers kőolaj ára meghaladja a 30–40 USA dollárt hordónként (barrel). A tapasztalat azt mutatja, hogy a Fischer–Tropsch-eljárással kapott dízelolaj alkalmazása esetén kevesebb az el nem égett szénhidrogén maradék (HC), szén-monoxid (CO), nitrogén-oxidok (NO_x), oldódó szerves frakciók (SOF), könnyen illanó szerves frakciók (VOF), korom részecskék (PM), policiklusos aromás szénhidrogének (PAH), mint a fosszilis dízel alkalmazásának esetében. A környezet elsavasodása és az eutrofizáció 5–40%-kal csökkenhet a fosszilis üzemanyagok alkalmazásához viszonyítva.²⁷ Természetesen ezek az adatok kizárólag a belső égésű motorokban felszabaduló anyagokra érvényesek, de nem azok előállítására. Egy teljes életciklus-elemzés esetében elképzelhető, hogy a kapott eredmények környezetvédelmi szempontból nem is olyan kedvezőek.

6. A Fischer–Tropsch-eljárás tanulmányozásának eredményei Szerbiában

A mesterséges folyékony üzemanyagok előállítása Fischer–Tropsch-eljárással Szerbiában 1981-ben kezdődött el. Ezek a kutatómunkák az Újvidéki Egyetem Technológiai Kara, valamint a Stanford University (California) közös projektjének Supported Iron Catalyst for Fischer–Tropsch Synthesis keretében folytak. A pénzügyi kereteket a National Scientific Foundation (Washington, USA), valamint a Vajdasági Tudományos Érdekközösség (Újvidék, Szerbia) biztosították.²⁸ A projekt kutatási ideje formálisan négy esztendeig tartott. Ennek elteltével a kutatások tovább folytatódtak, mégpedig a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia Katalízis Munkabizottságának és a Magyar Tudományos Akadémia Izotóp-kutató Intézetének keretében. A kutatások kerete legszűkebben szemlélve a vas katalizátor magnézium-oxid hordozóra korlátozódott, Fe/MgO. A kutatások folyamán tanulmányoztuk a magnézium-oxid eredetének a hatását, valamint különböző promotorok (Cu, Co, Mo, K, Al, Ca) hatását a katalizátor fázisainak kialakulására, a szintézis, a szárítás, a redukció és a katalizátor alkalmazásának idején. A katalizátorminták kicsapásos, valamint impregnálási eljárási módszerekkel készültek el. A promotorok a katalizátorokba mindig impregnálási módszerrel lettek beépítve. A katalizátorminták rendszeresen ~10 massa % vasat,

²⁷ *Annex XXXI. Synthetic Gasoline and Diesel Oil Produced by Fischer–Tropsch Technology. A Possibility for The Future?* (2007). Göteborg. Elérhető: www.iea-amf.org/app/webroot/files/file/Annex%20Reports/AMF_Annex_31.pdf (A letöltés dátuma: 2016. 03. 12.)

²⁸ PUTANOV, P. et al. (1981–1982.; 1983–1984): *Supported Iron Catalyst for Fischer–Tropsch Synthesis*. Washington–Novi Sad, National Scientific Foundation.

illetve ~1 massa % promotort tartalmaztak. A prekursorok sóinak termikus lebontását rendszerint 350–450 °C hőmérséklet tartományban végeztük, még a vasvegyületek redukcióját 430 °C-on. Ezeket a viszonylag alacsony hőmérsékleteket azért alkalmaztuk, hogy a katalizátorban lehetőleg a legkevesebbre csökkentjük a szinterezést, és hogy finom, apró méretű vasfémszemcsék alakuljanak ki a magnézium-oxid hordozó felületén a redukció folyamán. A szintézisgáz összetétele $H_2/CO = 2$ volt. Magát a Fischer–Tropsch-szintézist rendszerint 250 °C és 1 légkör természetes nyomásán végeztük el. A katalizátorminták aktivitását és szelektivitását gázkromatográfias műszerrel végeztük. A kutatások eredményeit a következő fontosabb dolgozatainkban jelentettük meg, amelyek kronológiai sorrendben vannak feljegyezve.²⁹

6.1. A katalizátorhordozó szerepe

A magnézium-oxid hordozó szerepe meglehetősen összetett. Tulajdonságait jelentősen meghatározza eredete. A hidroxid eredetű prekursor magnézium-oxid-szemcséi nagyon kisméretűek és a kristályszemcsék nem orientálódnak semmilyen irányba. A bázikus hidroxikarbonátból keletkezett magnézium-oxid szemcséi lapocskákra, a magnézium-oxalátból keletkezett magnézium-oxid szemcséi pedig apró kockákra emlékeztetnek.³⁰ A különböző magnézium-oxid-alakzatok kihatnak nemcsak a vas-oxid redukciós tulajdonságaira, hanem a katalizátor katalitikus tulajdonságaira is. Hogyha a magnézium-oxid hordozót magnézium-oxalátból készítjük, amelynek prekuzora magnézium-nitrát volt, a redukált mintákban Mössbauer-spektroszkópiával kimutattuk a nulla vegyértékű vasszemcsék mellett az Fe^{2+} , Fe^{3+} , valamint az Fe^{4+} ionokat is. A négy vegyértékű vasionok valószínűleg nem aktívak a szénhidrogének szintézisében. A vasionok és a magnézium-oxid egymással szilárd oldatokat képeznek.³¹ Azt, hogy mekkora kihatással van a katalizátorhordozó tulajdonságaira a magnézium-oxid eredete, a következő példa jól illusztrálja. Mikor a magnézium-oxidot oxalátból készítettük el, amelynek prekuzora magnézium-nitrát volt, a katalizátor aktivitása egy teljes nagyságrenddel nagyobb volt, mint mikor olyan oxalátból készítettük el, amelynek a prekuzora magnézium-acetát volt, noha az inaktív (passzív) θ - Fe^3C vaskarbid mind a két katalizátormintában jelen volt. Ellenben, az aktív χ - Fe^5C^2 vaskarbidfázis nem volt kimutatható a katalizátormintában, ahol a hordozó ősprekuzora magnézium-acetát volt.³²

²⁹ BOŠKOVIC, G.; VLAJNIC, G.; KIŠ (KISS), E.; PUTANOV, P.; GUCZI, L.; LAZAR (LÁZÁR), K. szerzőcsoport munkái.

³⁰ PUTANOV, P. – KIŠ, E. – ZUPKOV, R. (1986): *SEM ispitivanje procesa formiranja MgO iz različitih prekursora*. Zbornik radova, 59–60. V. Jugoslavenski simpozij iz elektronske mikroskopije, Plitvička jezera.

³¹ LAZAR, K. – KIŠ, E. – PUTANOV, P. – GUCZI, L. (1990): Stabilization of Intermediate Phases at Preparation of Fe/MgO Catalysts. *Hyperfine Interactions*, No. 57. 1975–1982.

³² PUTANOV, P. – KIŠ, E. – BOŠKOVIC, G. – LAZAR, K. (1991): Effects of the Method of Preparation of MgC_2O_4 as a Support Precursor on the Properties of Fe/MgO Catalysts. *Applied Catalysis*, Vol. 73. No. 1. 17–26.

6.2. A redukálható promotorok szerepe (Cu, Co, Mo)

Noha a réz nem mutat semmilyen aktivitást a Fischer–Tropsch-szintézisben, mégis jelentős szerepe van a vasionok redukálásában.³³ A kobalt maga is aktív a Fischer–Tropsch-szintézisben. A vassal a kobalt promotor vas és kobalt ötvözetet alkot, és ennek az ötvözetnek az aktivitása nagyobb, mint a két tiszta fémé.³⁴ A vaskarbidfázisok kialakulása ebben a mintában elmaradt, a termékek között jelentős mennyiségű oxigént tartalmazó molekulák (alkoholok) jelentek meg.³⁵ A molibdén promotor ugyancsak ötvözetet alkot a vassal. A molibdént tartalmazó katalizátorok aktivitására jelentős hatással van a katalizátorminta szárításának a feltételei. Ha a katalizátormintát vákuumban szárítjuk, akkor az könnyebben redukálható, mint azok a minták, amelyek szabad atmoszférikus körülmények között lettek szárítva.³⁶

6.3. A nem redukálható promotorok szerepe (K, Al, Ca)

A kálium promotort alkalmazták leggyakrabban a Fischer–Tropsch katalizátorokban. Háttípustól szerint a kálium elektronikus, az alumínium pedig texturális promotor.³⁷ A mi kutatásaink eredményei nem támasztják alá azt az elméletet, hogy a káliumionok egyszerű elektrondonorként viselkednek, és így hatnak a katalizátor aktivitására és szelektivitására. A mi eredményeink arra a lehetőségre is rámutattak, hogy a káliumionok csökkenthetik a CO és H₂ molekulák adszorpciós lehetőségeit a katalizátor felületén, mivel kálium promotor jelenlétében a katalizátor aktív felülete könnyen lecsökkenhet.³⁸ Az alumínium a magnézium-oxiddal spinelvegyületeket alkothat, MgAl₂O₄. Ez a stabil vegyület pedig elfedheti a katalizátor felületén elhelyezkedő aktív centrumokat (skin effect, „bőreffektus”), ami a katalizátor aktivitásának a csökkenéséhez vezethet.³⁹ A kalcium-oxid promotor a mi katalizátormintáinkban előidézte a kialakult fázisok szegregációját, ami a katalizátor aktivitásának a csökkenéséhez vezetett.⁴⁰

Áttekinthető adatokat kutatásainkról egy következő dolgozat nyújt.⁴¹ Kísérleteket a kobaltalapú katalizátorokkal, a Fischer–Tropsch-eljárást illetően, Szerbiában nem végeztünk.

³³ BOŠKOVIC, G. – VLAJNIC, G. – PUTANOV, P. (1991): HT-XRD, DSC And X-Ray Microprobe Analysis of Cu and Al Promoted Fe/MgO Catalysts. *Reac. Kinet. Catal. Lett.*, Vol. 45. No. 2. 313–318.

³⁴ LAZAR, K. – PUTANOV, P. – KIŠ, E. – BOŠKOVIC, G. – VLAJNIC, G. (1991): Structural Effects of Various Promoters on M-Fe/MgO Catalysts. *Hyperfine Interactions*, No. 69. 751–754.

³⁵ PUTANOV, P. et alii (1992): Promoter Effect of Cu, Co and K on Fe/MgO in CO Hydrogenation. *Journal of Molecular Catalysis*, Vol. 71. No. 1. 81–92.

³⁶ PUTANOV, P. et alii (1992): Iron-Support Interactions in the Sequence of Preparation of Fe/MgO Catalysts for CO Hydrogenation. *Indian Journal of Technology*, Vol. 30. 156–160.

³⁷ BOŠKOVIC, G. et alii. (1994): Geometric Factors in K and Al Promoting of the Fischer-Tropsch Catalyst. *Industrial Engineering & Chemical Research*, No. 9. 2090–2095.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

⁴⁰ GUCZI, L. et alii (1991): Promoter Effects of Ca, Mo, Al on Fe/MgO Catalyst on CO Hydrogenation. *Studies in Surface Science and Catalysis*, No. 61. 251–256.; PUTANOV, P. et alii (1992): Effects of Preparation on the Properties of Mo, Al and Ca Promoted Fe/MgO Catalysts. *Journal of Solid State Chemistry*, No. 97. 41–47.

⁴¹ KIŠ, E. – BOŠKOVIC, G. (1995 – 1996): *Magnesia Supported Fischer-Tropsch Iron Catalyst*. Novi Sad, Proceedings-Faculty of Technology. 26–27; 165–174.

Ezeket a kutatásokat a Magyar Tudományos Akadémia Izotópkutató Intézetében végezték. A kapott eredmények feldolgozásában azonban szerbiai kutatók is részt vettek.⁴²

7. Összegzés

A dolgozat rövid történelmi áttekintést nyújt a folyékony üzemanyagok előállításáról napjainkig. A dolgozat továbbá bemutatja a Fischer–Tropsch eljárás alapjait, a szénhidrogének szintézisének mechanizmusát, és a keletkező termékek elméleti eloszlását. A Fischer–Tropsch eljárásban alkalmazott katalizátoroknak a szerzők külön fejezetet szentelnek, ahol kitérnek a hordozók és egyes promotorok szerepére.

A folyékony üzemanyagok gyártása gazdaságos, ha a nyers kőolaj ára nem haladja meg a 30–40 USA-dollárt.

Szerbiában a Fischer–Tropsch eljárást 1981-ben kezdték tanulmányozni. A szerzők tanulmányozták a katalizátorok aktivitását, szelektivitását, a különböző hordozók és promotorok szerepét. A kutatások a Stanford University (California) munkatársaival kezdődtek, és a Magyar Tudományos Akadémia katalitikusaival folytatódtak. Az együttműködés során a szerbiai és a magyarországi kutatók több közös dolgozatot jelentettek meg tekintélyes nemzetközi folyóiratokban, mint ahogyan ezt a felhasznált irodalom is szemlélteti.

Felhasznált irodalom

- Annex XXXI. Synthetic Gasoline and Diesel Oil Produced by Fischer–Tropsch Technology. A Possibility for The Future?* (2007). Göteborg.
- BEZEMER, G. L. – BITTER, J. H. – KUIPERS, H. P. C. E. – OOSTERBEEK, H. – HOLEWIJN, J. E. – XU, X. – KAPTEIJN, F. – VAN DILLEN, A. J. – DE JONG, K. P. (2006): Cobalt Particle Size Effects in the Fischer–Tropsch Reaction Studied with Carbon Nanofiber Supported Catalysts. *Journal of the American Chemical Society*, Vol. 128. No. 12. 3956–3964.
- BOŠKOVIC, G. – VLAJNIC, G. – KIŠ, E. – PUTANOV, P. – GUCZI L. – LÁZÁR, K. (1994): Geometric Factors in K and Al Promoting of the Fischer–Tropsch Catalyst. *Industrial Engineering & Chemical Research*, No. 9. 2090–2095.
- BOSKOVIC, G. – VLAJNIĆ, G. – PUTANOV, P. (1991): HT-XRD, DSC and X-ray Microprobe Analysis of Cu and Al Promoted Fe/Mgo Catalysts. *Reac. Kinet. Catal. Lett.*, Vol. 45. No. 2. 313–318.
- BOUDART, M. – McDONALD, M. A. (1984): Structure Sensitivity of Hydrocarbon Synthesis from CO and H₂. *The Journal of Physical Chemistry*, Vol. 88. No. 11. 2185–2195.
- DAVIS, B. H. (2009): Fischer–Tropsch Synthesis: Reaction mechanisms for iron catalysts. *Catalysis Today*, No. 141. 25–33.
- DRY, M. E. (2002): The Fischer–Tropsch process: 1950–2000. *Catalysis Today*, No. 71. 227–241.
- FAJÍN, J. L. C. – CORDEIRO, M. N. D. S. – GOMES, José R. B. (2015): Fischer–Tropsch Synthesis on Multicomponent Catalysts: What Can We Learn from Computer Simulations? *Catalysts*, Vol. 5. No. 1. 3–17.

⁴² GUCZI, L. – KIŠ, E. – BOŠKOVIC, G. (2010): Bimetallic Cobalt Based Catalysts. *Catalysis Reviews, Science and Engineering*, Vol. 52. No. 2. 133–203.

- FISCHER, F. – TROPSCH, H. (1923): Über die Herstellung synthetischer Ölgemische (Synthol) durch Aufbau aus Kohlenoxyd und Wasserstoff. *Brennstoff-Chemie*, No. 4. 276–285.
- FISCHER, F. – TROPSCH, H. (1923): Über die Reduktion des Kohlenoxyds zu Methan am Eisenkontakt unter Druck. *Brennstoff-Chemie*, No. 4. 193–197.
- FISCHER, F. – TROPSCH, H. (1925): Methanol und Synthol aus Kohlenoxyds als Motorbetriebstoff. *Brennstoff-Chemie*, No. 6. 233–234.
- FISCHER, F. – TROPSCH, H. (1926): Die Erdölsynthese bei gewöhnlichem Druck aus den Vergangsp-
rodukten der Kohlen. *Brennstoff-Chemie*, No. 7. 97–104.
- FISCHER, F. – TROPSCH, H. (1926): Über Reduktion und Hydrierung des Kohlenoxyds. *Brennstoff-
Chemie*, No. 7. 299–300.
- GLEBOVA, O. (2013): *Gas to Liquids: Historical Development and Future Prospects*. Oxford, Univer-
sity of Oxford, The Oxford Institute for Energy Studies.
- GUCCI L. – KIŠ, E. – BOŠKOVIC, G. (2010): Bimetallic Cobalt Based Catalysts. *Catalysis Reviews,
Science and Engineering*, Vol. 52. No. 2. 133–203.
- GUCCI L. – LÁZÁR K. – KIŠ, E. – BOŠKOVIC, G. – PUTANOV, P. (1991): Promoter Effects of Ca, Mo,
Al on Fe/MgO Catalyst on CO Hydrogenation. *Studies in Surface Science and Catalysis*, No.
61. 251–256.
- JUNGBLUTH, N. – BÜSSER, S. – FRISCHKNECHT, R. – TUCHSCHMID, M. (2008): *Life Cycle Assessment
of Biomass-to-Liquid Fuels*. ESU-Services GmbH, Uster.
- KIŠ, E. – BOŠKOVIC, G. (1995 – 1996): *Magnesia Supported Fischer–Tropsch Iron Catalyst*. Novi
Sad, Proceedings–Faculty of Technology. 26–27; 165–174.
- LÁZÁR K. – KIŠ, E. – PUTANOV P. – GUCCI L. (1990): Stabilization of Intermediate Phases at Pre-
paration of Fe/MgO Catalysts. *Hyperfine Interactions*, No. 57. 1975–1982.
- LÁZÁR K. – PUTANOV, P. – KIŠ, E. – BOŠKOVIC G. – VLAJNIC, G. (1991): Structural Effects of Various
Promoters on M-Fe/MgO Catalysts. *Hyperfine Interactions*, No. 69. 751–754.
- PICHLER, H. (1938): Über die Auffindung und Synthese neuer höchstmolekularer Paraffine. *Brenns-
toff-Chemie*, No. 19. 226–230.
- PUTANOV, P. – BOŠKOVIC, G. – KIŠ, E. – LÁZÁR K. – GUCCI L. (1992): Effects of Preparation on the
Properties of Mo, Al and Ca Promoted Fe/MgO Catalysts. *Journal of Solid State Chemistry*,
No. 97. 41–47.
- PUTANOV, P. – BOŠKOVIC, G. – VLAJNIC, G. – KIŠ, E. – LÁZÁR K. – GUCCI L. (1992): Promoter Effect of Cu,
Co and K on Fe/MgO in CO Hydrogenation. *Journal of Molecular Catalysis*, Vol. 71. No. 1. 81–92.
- PUTANOV, P. – BOŠKOVIC, G. – VLAJNIC, G. – KIŠ, E. – LÁZÁR K. – GUCCI L. (1992): Iron-Support
Interactions in the Sequence of Preparation of Fe/MgO Catalysts for CO Hydrogenation. *Indian
Journal of Technology*, Vol. 30. 156–160.
- PUTANOV, P. – BOUDART, M. et al. (1981–1982.; 1983–1984): *Supported Iron Catalyst for Fischer–
Tropsch Synthesis*. Washington–Novi Sad, National Scientific Foundation.
- PUTANOV, P. – KIŠ, E. – BOŠKOVIC, G. – LÁZÁR K. (1991): Effects of the Method of Preparation of
MgC₂O₄ as a Support Precursor on the Properties of Fe/MgO Catalysts. *Applied Catalysis*,
Vol. 73. No. 1. 17–26.
- PUTANOV, P. – KIŠ, E. – ZUPKOV, R. (1986): *SEM ispitivanje procesa formiranja MgO iz različitih
prekursora*. Zbornik radova, 59–60. V. Jugoslavenski simpozij iz elektronske mikroskopije,
Plitvička jezera.
- SCHULZ, H. (1999): Short History and Present Trends of Fischer–Tropsch Synthesis. *Applied Cataly-
sis: General*, Vol. 186. No. 1–2. 3–12.

Drónok a mindennapjainkban

Szabó Anita

1. Bevezetés

A kutatás időszerűsége

A távirányítású repülőgépek mindig is érdekes szereplői voltak a tudománynak és a szórakozásnak. A megvalósításuk azonban – műszaki okok miatt – nehézkes volt, amennyiben sikerült, akkor pedig a használatuk volt körülményes. Rövid ideig tudtak a levegőben maradni. Pár éve azonban robbanásszerűen minden megváltozott. A forgószárnyas repülőgépek, ezek között is leginkább a quad- és octocopterek betörték a szórakoztatóelektronikai termékek közé; viszonylag kedvező áron bárki hozzá tud jutni egy ilyen repülőgéphez.

Mitől terjedtek el ennyire ezek a repülőgépek? A válasz mindenképp a technológia fejlődésében rejlik. A gép minden alkotóelemére igaz: a technológia most érett be a repülőgépek általános elterjedéséhez. Vegyük csak példának az akkumulátort. Egy ma a boltban kapható, szórakoztatásra szánt quadcopter 12–15 percet tud a levegőben maradni lítium-polimer akkumulátorokkal. A tervezésnél figyelembe vették a nagyobb akkumulátort vagy a kisebb tömegtengelyt, és az optimális megoldást választották. Tizenöt perc repülés a modern technológiával. A fejlődés természetesen annak köszönhető, hogy egyre több mindenben egyre gyakrabban használunk akkumulátorokat, így a piaci verseny hajtja a technológia fejlesztését. Olyan helyekre kerülnek akkumulátorok, mint például gépkocsikba, villamos motorkerékpárokba, villamos rollerekbe, számítástechnikai eszközökbe és még megannyi mindennapi használati eszközbe.

Az akkumulátoré mellett még két dolog robbanásszerű fejlődéséhez volt szükség. Az egyik a számítógépes hardver. Ha a quadcopterünket reptetni szeretnénk, és nem akarjuk, hogy másodperceken belül lezuhanjon, akkor összetett PID-vezérlési rendszerre van szükségünk. A proporcionális résszel nincs gond, ugyanakkor az integráló és deriváló rész nagy kihívás elé állítja a repülőgépünk processzorát. A mikroprocesszornak tucatnyi dolgot kell kiszámítania, például a giroszkóp adatai alapján a sebességvektort, szükség esetén megbecsülni a megtett utat GPS-technológia nélkül, illetve az állandó hálózati kapcsolatot fenntartani a távvezérlővel. Ez a rész sem jöhetett volna létre a számítógépek rohamos fejlődése nélkül, ami a múlt évezred utolsó évtizede óta tart és egyre gyorsul. Hihetetlen mennyiségben vásárolnak asztali számítógépeket, laptopokat, tableteket és mobiltelefonokat. Ezekben mind olyan mikroprocesszor található, mint a szórakoztatóelektronikai repülőgépekben.

A harmadik pillére a technológiának a vezeték nélküli technológia fejlődése. Manapság a wifi modul az egylapkás rendszer része. A hatótáv mellett az energiaigény is csökkent az évek során. Ráadásul a ma piacra kerülő mobiltelefonok döntő többsége, a tabletek és laptopok csaknem mindegyike képes wifi kapcsolatok létesítésére. Ez a technológia rendkívüli mértékben leegyszerűsíti a kommunikációt, ugyanis több tevékenységet és számítást kirendelhetünk más rendszerekre, ahol nagyobb számítási és akkukapacitás biztosított. Sőt, akár kihasználhatjuk a felhő adta lehetőségeket is.

A leírtak tükrében belátható, hogy a technológia mostanra vált széles körben elérhetővé.

2. Drónok

Napjainkban gyakran hallható híradókban, heves viták kíséretében, olvasható újságok címlapján, hogy milyen fennakadást okozott egy-egy amatőr a drónjával. Mi is ez a drón?

1. ábra

MQ-9 Reaper

Forrás: www.csis.org (A letöltés dátuma: 2016. 04. 30.)

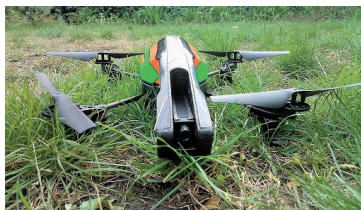
Ami azt illeti, a drón elnevezés rendkívül tág, magában foglalja mindazokat a járműveket, amelyek közvetlen emberi irányítás nélkül képesek repülni. Talán a hírekben hallható drónok katonai alkalmazása miatt keveredett negatív érzés a fogalom köré, ám ezek a távvezérelésű harci repülőgépek csak a vezérlési módjukban hasonlítanak a kereskedelmi forgalomban kapható vagy hobbiból készített quad- és octocopterekhez.

Már maga a repülő alapfajtája is különböző, míg az MQ-1 Predator és az MQ-9 Reaper katonai robotrepülőgépek fix szárnyasak, és a meghajtásukat egy a vízszintes tengelyre szerelt rotor biztosítja, a quadcopterek a helikopterekhez hasonlóan forgószárnyasak; mivel a levegőnél nehezebbek, ezért felhajtóerőt kell generálniuk, ezt a függőleges tengelyre vagy tengelyekre szerelt rotorok segítségével érik el. Ezeket a rotorokat nevezzük forgószárnyaknak. További különbség még, hogy ezek a kereskedelmi forgalomban kapható repülőgépek természetesen nincsenek felfegyverzve, leginkább szórakoztató céllal kerülnek forgalomba. A szórakozás mellett azonban teljesen új lehetőségeket nyitott a fényképezésben, videofelvétel készítésében, különböző természeti csapások után a levegőből történő terepfelmérésre, és akár eltűnt személyek keresésében. Ezekre a feladatokra eddig bonyolult és rendkívül költséges „normál méretű” helikoptereket kellett használni. Ráadásul ezeknek a vezetéséhez szakképzett pilótára volt szükség. Ha pedig rosszra fordultak

a dolgok, emberéletek kerültek veszélybe, míg drónok esetében az anyagi kár mellett más kárunk aligha keletkezhet.

Arra, hogy miért lehet ilyen sokat hallani az utóbbi időben ezekről a repülőgépekről, a bevezetőben már kitértem. A rövid válasz az, hogy ennek a technológiának most jött el az ideje arra, hogy betörjön a fogyasztói piacra. Az alkatrészek mára lettek annyira olcsók, hogy az átlag felhasználók is meg tudják fizetni, még azok is, akik nem kutatásokra vagy munkára használnák, hanem egyszerűen csak reptetnék őket, mintha sárkányt eregetnének. Emellett még lehetőségük van felvételt készíteni és azt feltölteni a különböző videómegosztó oldalakra és közösségi portálokra. A tömeges elterjedéssel a repülőgépek ára még tovább zuhan, az akkumulátortechnológia fejlődik, tovább tudnak a gépek a levegőben maradni, rövidül a töltéshez szükséges idő. Mindemellett a fosszilis energiahordozók mennyisége véges, ezek a gépek pedig elsősorban mennyiségben elektromos meghajtásúak, amit akár megújuló forrásokból is előállíthatunk. Ez a folyamat megfigyelhető a személyautóknál is, a Tesla autóival megtörte a jeget, divatos lett elektromos autót vásárolni és azt vezetni, ezért most egyre több autógyártó jelentkezik a saját megoldásával. Természetesen ez a verseny is a technológia javulásához és az ár zuhanásához vezet idővel, mint a drónok esetében is.

A technológia kiforrása mellett a másik oka a figyelem középpontjába kerülésüknek véleményem szerint az, hogy sok lelkes amatőr véletlenül vagy szándékosan berepült olyan légtérbe, ahova nem lett volna szabad. Ezek repülőterek, katonai bázisok területei, de természetesen jogi aggályokat vet fel a személyiségi jogok védelme is. Mi történik, ha egy ilyen drón berepül az otthonunk fölé? Joga van rólam fényképet készíteni? Szélsőséges esetekben fegyveres védelmet emlegetnek a magukat megsértve érző lakosok. Internetes boltokban már kaphatók olyan „drónvadász” készülékek, amelyek megbénítják a repülő és távirányító közötti kapcsolatot, így több típus vészhelyzetet észlelve leszáll, vagy pedig csak lebeg egy helyben – amíg le nem merül az akkumulátora. Ilyen jogi vitákat megelőzendő többen a szabályozás bevezetése mellett teszik le a voksukat, míg mások szerint ezt nem lenne szabad megtenni. Hírportálok hozzászólásai között gyakran olvashatunk feszült vitákat, azt jelezve, hogy a társadalom is rendkívül megosztott e téren.

2. ábra

Parrot AR Drone 2.0

Forrás: fénykép a szerző tulajdonában lévő drónról

Amennyiben ilyen repülőgéppel rendelkezünk, több érdekes dologra nyílik lehetőségünk. Egyrészt megtapasztalhatjuk a minket körülvevő természeti és kulturális elemeket eddig nem látott szögből, magasan a levegőből. Felfedezhetjük a közeli tavak és erdők látképét madártávlatból, egyes modellek ráadásul rendelkeznek már olyan szoftverrel, amely segíti a légi akrobatikus műveletek kivitelezését, és a repülőgép összetörése nélkül azok sikeres befejezését is. Gépünk repülhet fák lombjai között, vagy közel a vízfelszínhez, miközben

egy úgynevezett dugóhúzót hajtunk végre. Másrészt viszont ezek a drónok kiválóan alkalmasak tudományos kísérletek elvégzésére, illetve hasznos munkára többek között az építésszet területén. Ilyen, az értekezés későbbi fejezetében bemutatandó feladatok például az épületek homlokzatának a letapogatása, vagy a hipermarketek és raktárok fölé repülve azok periodikus felügyelete, illetve a munkálatok elvégzésének az ellenőrzése és dokumentálása.

3. Épületek felügyelete repülőrobotok segítségével

A repülőrobotok (drónok) megjelenése egy újabb technológiát hozott el az épületfelügyelet lehetőségei közé. Az épületeket felügyeletét időben és térben különbözőféleképpen is meg lehet valósítani. Egy épület „élete” során a következő feladatoknál tudjuk felhasználni a repülőrobotokat a megfigyelésre:

- Az építés megkezdése előtt az építési terület felmérése.

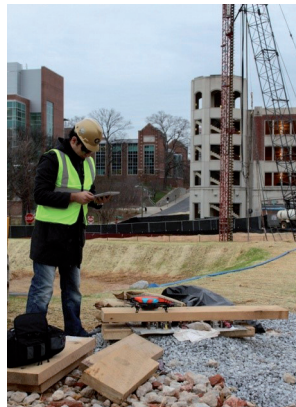

3. ábra

Terület felmérése

Forrás: www.dronelife.com (A letöltés dátuma: 2016. 03. 30.)

- Az építési folyamat szakaszainak ellenőrzése:
 - az építési területen található értékek vagyongvédelme,
 - a terület kijelölésének ellenőrzése levegőből,
 - az alapelőkészítő földmunkálatok felügyelete.

4. ábra

Alapozás

Forrás: www.equipmentworld.com (A letöltés dátuma: 2016. 03. 26.)

5. ábra

Építkezési terület ellenőrzése

Forrás: www.buildinghandyhub.wordpress.com (A letöltés dátuma: 2016. 03. 30.)

6. ábra

Építkezési terület felügyelete

Forrás: www.en.richardvanhooijdonk.com (A letöltés dátuma: 2016. 03. 29.)

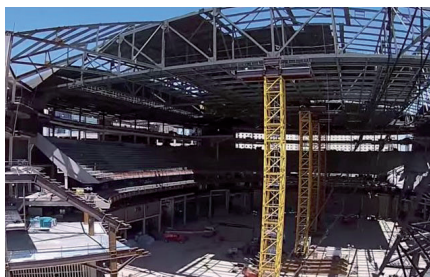

7. ábra

Építési terület

Forrás: www.dispatch.com (A letöltés dátuma: 2016. 05. 15.)

- a zsaluzás áttekintése,
- a födém elkészítésének követése,
- a falazási munkálatok,
- állványozási munkálatok követése,

8. ábra

Az állványozás ellenőrzése

Forrás: www.cbssports.com (A letöltés dátuma: 2016. 04. 25.)

- tetőszerkezeti munkálatok ellenőrzése.
- Az elkészült épület periodikus légi állapotfelmérése:

9. ábra

Kábelállapot felmérése légi felvétellel

Forrás: Presentationat Inspire 2014 (A letöltés dátuma: 2016. 04. 25.)

- lapostető és sík magastető esetében a szigetelést kikezdő folyamatok időben való észrevétele, csapadék elvezetési problémák felfedezése, növények megjelenésének jelzése,

10. ábra

Lapostető felügyelete

Forrás: www.currentphotographer.com (A letöltés dátuma: 2016. 05. 05.)

- változó hajlású magastető esetén a fedőanyag (cserép, hullámpala, kátrány-papír stb.) állapotfelmérése, sérülések felfedezése.
- Épület hővesztéseinek feltérképezése,
- épület bontásának követése.

11. ábra

*Épület bontása*Forrás: www.mirror.co.uk (A letöltés dátuma: 2016. 03. 26.)

- A volt épület helyének felügyelete:
 - a terület jogtalan használásának megakadályozása,
 - illegális szemétkerakás megelőzése,
 - parlagfű és egyéb gyomok elterjedésének monitoringozása.

A fent nevezett tevékenységekhez a drón repülési útvonalát különbözőképpen kell összeállítani. A feladattól függően alkalmazható önálló, automatikus vagy kézi repülés, megismételt repülés. Az automatikus repülések alkalmával különös figyelmet kell fordítani a változó tereptárgyak helyére és magasságára (például hozzáépült emelet, toronydaru stb.).

A repülés lehet térképezési vagy csak bizonyos területekre koncentráló. A repülés gyakorisága lehet eseti (nagyobb vihar után, fontosabb építkezési fázisok után, felújítási munkálatok előtt/után) vagy ismétlődő (óránként, naponta, havonta, évszakonként).

A repülések során szerzett álló- és mozgókép, valamint mérési eredmények rendszeresítésével és analízisével időbeni változások követése lehetséges.

A pilóta nélküli repülők nemcsak térbeli és aktuális adatokat szolgáltatnak, hanem a különböző időpontokban elkészült fényképeken könnyen követhetővé válik a település fejlődése. A fényképen (12. ábra) egy 2002. június 16-i Google Earth felvételen egy nem túl sűrűn beépített lakóövezet látható.

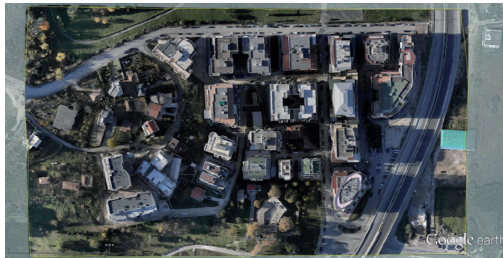

12. ábra

Beépített lakóövezet

Forrás: Googleearth 2002. (A letöltés dátuma: 2016. 05. 05.)

A 13. képen ugyanez a terület 2013. december 8-án drónnal készített fényképe látható.

13. ábra
Lakóövezet

Forrás: Drón 2013- Presentationat Inspire 2014 – (A letöltés dátuma: 2016. 03. 26.)

A két kép összehasonlításával szembeűnő az eltelt 11 év alatt történt építészeti változások, úgymint a beépítettség, az úthálózat kiépítettsége. A rendszeres időközönként elvégzett fotózás ily módon rálátást biztosít az átfogott időintervallumok között történő változások dokumentálására és az ezzel kapcsolatos kutatások támogatására.

4. Összegzés

Drónok és alkalmazásuk az építészetben:

- az építés megkezdése előtt az építési terület felmérése,
- az építési folyamat szakaszainak ellenőrzése,
- az elkészült épület periodikus légi állapotfelmérése,
- épület hőveszteségeinek feltérképezése,
- épület bontásának követése,
- a lebontott épület helyének felügyelete.

A drón repülési útvonalát különbözőképpen kell összeállítani. A feladattól függően alkalmazható, önálló, automatikus vagy kézi repülés, megismételt repülés. A repülés lehet térképezési, avagy csak bizonyos területekre koncentráló.

A repülések során szerzett álló- és mozgókép, valamint mérési eredmények rendszeresével és analizésével időbeni változások követése lehetséges.

A fő korlátozó tényező a drónenergia autonómiája. A nagyobb akkumulátor nagyobb önállóságot biztosíthat, de többsúlyt is képez. Így az akkumulátor kapacitása nem növelhető tetszőleges mértékben, mert a maximális hasznos teher súlya adott a drón esetében.

Drótnélküli távirányítás esetében a jel hatósugarának függvényében korlátozott a maximális távolság a drón és az irányító személy között. Amennyiben az irányító személy követni tudja a drón röptét, az nem fog kikerülni a drótnélküli irányítás hatósugarából, így az útvonal maximális hossza az akkumulátor töltöttségétől függ.

Amennyiben a drón előre betáplált útvonal mentén önállóan tud repülni, a bejárando út hosszát csak az akkumulátor kapacitása határozza meg.

Abban az esetben viszont, ha a repülés távirányított, és az irányító nem mozog, célszerű, hogy a felszállási és leszállási pont azonos legyen.

Felhasznált irodalom

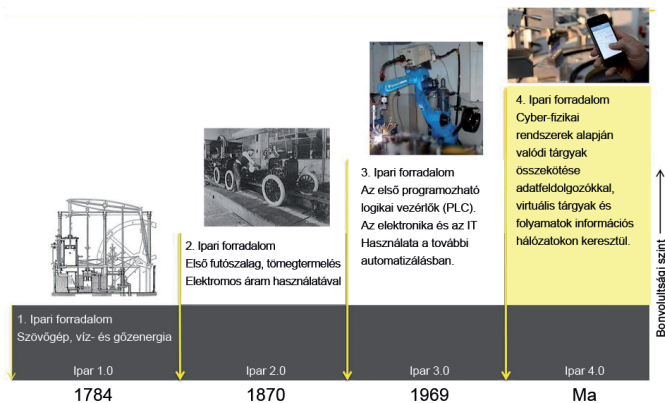
- BORENSTEIN, J. – KOREN, Y. (1988): Obstacle Avoidance with Ultrasonic Sensors. *Robotics and Automation. IEEE Journal*, Vol. 4. No. 2. 213–218.
- BORENSTEIN, J. – FENG, L. (1994): *A Method for Measuring, Comparing, and Correcting Dead-Reckoning Error Sin Mobile Robots*. The University of Michigan.
- BRÄUNL, T. (2008): *Embedded Robotics: Mobile Robot Design and Applications with Embedded Systems*. Berlin, Springer Science & Business Media.
- FAMILIAR, B. (2015): *Microservices, IoT and Azure*. Apress.
- GILLET, R. – KERR, A. – SALLABERGER, C. – MAHARAJ, D. – MARTIN, E. – RICHARDS, R. – ULITSKY, A. (2004): *A Hybrid Range Imaging System Solution for in-Flight Space Shuttle Inspection*. Canadian Conference on Electrical and Computer Engineering, IEEE. 2147–2150.
- JAYAVARDHANA GUBBI, R. B. (2013): *Internet of Things (IoT): A Vision, Architectural Elements, and Future Directions*. Future Generation Computer Systems. 1645–1660.
- JUANG, H.-S. – LUM, K.-Y. (2013): Design and Control of a Two-Wheelf-Balancing Robot Using the Arduino Microcontroller Board. *Control and Automation (ICCA). 10th IEEE International Conference*. 634–639.
- KLEEMAN, L. (1992): Optimal Estimation of Position and Heading for Mobile Robots Using Ultrasonic Beacons and Dead-Reckoning. *Robotics and Automation. IEEE International Conference*. 2582–2587.

A negyedik ipari forradalom – Industry 4.0

Simon János

1. Bevezetés

Az Industry 4.0 a következő ipari forradalom. Az első volt a történelemórákon tanult, hagyományos értelemben vett ipari forradalom (mechanizáció), amelyet másodikként a Taylorizmus (futószalagos gyártás) követett, majd a számítógépek és informatikai rendszerek megjelenése után köszöntött be a Computer-Integrated-Manufacturinghoz (CIM) köthető, harmadik forradalom. A Web 3.0 a „Dolgok internete”, amelyben lehetővé válik a digitális világ összekapcsolása a fizikai világgal, és ezáltal az üzleti modellek is összeköthetővé válnak az üzleti szolgáltatásokon keresztül („Connected Business Models”).

1. ábra

Ipari forradalmak

Forrás: www.industry40wood.com (A letöltés dátuma: 2016. 11. 03.)

A kommunikáció már nemcsak emberek között, hanem gépek, illetve emberek és gépek között folyik. Az elmúlt években számos ehhez kapcsolódó fogalom/jelenség kapott szárnyra: *smart grid* (intelligens áramhálózat), *smart building* (intelligens lakás/ház), *smart product* (intelligens termék), *smart logistic* (intelligens logisztika), *smart factory* (intelligens gyár), *smart home* (intelligens háztartás), *smart mobility* (intelligens közlekedés). Vagyis az Industry 4.0-ban nyílik lehetőség az intelligens gyár (*smart factory*) megvalósítására, amelynek alapját az internet, valamint a rendszerek és gépek hálózatosodása képezi. Az Industry

4.0 új követelményeket támaszt a vállalatirányítással, ezáltal a termelési megfigyeléssel és a termelésirányítással szemben.¹

2. Ipar 4.0 mint koncepció

A szakértők egyetértenek abban, hogy az Ipar 4.0 gyorsan és mélyrehatóan változtatja meg a termelési és logisztikai folyamatokat. A Bosch Rexroth és a Bosch csoport a kezdetektől az úgynevezett negyedik ipari forradalom élén jár.² A vállalatcsoport azonban nemcsak fejleszt, hanem gyáraiban alkalmazza is a koncepciót és az ezzel kapcsolatos új megoldásokat. Az így gyűjtött tapasztalatok alapján a *Drive & Control Academy* szakemberei kifejlesztették az mMS4.0 oktatóberendezést, amelynek segítségével az Ipar 4.0 a gyakorlatban is könnyen modellezhető.³ A berendezés egy teljes termelési rendszer összes funkcióját tartalmazza. A rendszer moduláris, további cellák, például egy hat szabadságfokú robot is egyszerűen hozzáadható. Az *Open Core Engineering* segítségével a tanulók magas szintű programnyelveken programozhatják az ipari PLC-ket, az anyagáramlás RFID-rendszer segítségével követhető, és a termelési adatok összeköthetők a különböző vállalatirányítási rendszerekkel (például: ERP, MES, SAP). Ezenfelül a könnyebb megértés érdekében a Rexroth modern, animációkkal és videókkal színesített e-training oktatóanyagot is kínál az Ipar 4.0-hoz.⁴ A Bosch Rexroth oktatási csomagja és az mMS4.0 oktatócsomag segítségével a tanulók és a szakemberek már ma elsajátíthatják a jövő gyárában szükséges tudást és képességeket.⁵

¹ ATZORI, L. et alii (2012): The Social Internet of Things (SIoT) – When Social Networks Meet the Internet of Things: Concept, Architecture and Network Characterization. *Computer Networks*, Vol. 56. No. 16. 3594–3608.; KULJIC, B. – SIMON J. – SZAKÁLL T. (2009): Pathfinding Based on Edge Detection and Infrared Distance Measuring Sensor. *Acta Polytechnica Hungarica, Journal of Applied Sciences*, Vol. 6. No. 1. 103–116.; DOBRILOVIC, D. et alii (2014): *Software Application for Analyzing ZigBee Network Performance in University Courses*. Unpublished, submitted to the IEEE 12th International Symposium on Intelligent Systems and Informatics in June 2014.

² ATZORI et al. 2012.

³ ARNDT, M. et alii (2013): Performance Evaluation of Ambient Services by Combining Robotic Frameworks and a Smart Environment Platform. *Robotics and Autonomous Systems*, Vol. 61. No. 11. 1173–1185.; DISTEFANO, S. – MERLINO, G. – PULIAFITO, A. (2014): A Utility Paradigm for IoT: The Sensing Cloud. *Pervasive and Mobile Computing*, No. 1. 1–39.

⁴ BÁLINT Á. – SÁROSI J. (2016): Design and Implementation of a Radio Controlled LED Lighting System. *Analecta (Review of Faculty of Engineering, Analecta Technica Szegedinensia)*, Vol. 10. 1. 29–34.; BORGIA, E. (2014): The Internet of Things Vision: Key Features, Applications and Open Issues. *Computer Communications*, Vol. 54. No. 1. 1–31.

⁵ DOBRILOVIC, D. et alii (2013): *Approach In Teaching Wireless Sensor Networks and IoT Enabling Technologies In Undergraduate University Courses*. Proceedings of the 2nd regional conference Mechatronics in Practice and Education. Subotica, MechEdu. 18–22.; ROUSSEAU, F. – LHOSTE, K. (2009): *Rapid Software Prototyping Using Ajax and Google Map API*. Second International Conferences on Advances in Computer-Human Interactions. Achi, 317–323.

2. ábra

Ipar 4.0

Forrás: Ipar 4.0. Elérhető: www.boschrexroth.com/hu/hu/trendek/ipar-4-0/industry-4-0 (A letöltés dátuma: 2016. 11. 03.)

A Bosch Rexroth egy újfajta megközelítést vezetett be, hogy összekapcsolja a PLC-programozást és az IT-automatizálást. A Hannoveri vásár fókusztemájaként bemutatott Industry 4.0 egyik legmarkánsabb úttörője nem volt más, mint az Open Core Engineering.⁶ A Rexroth által kifejlesztett egyedülálló 4EE-program technológiákon átívelően mutatta és mutatja meg, milyen speciális megtakarítási lehetőségek rejlenek egy adott iparág területén. Amikor a rendszert mint egészet vesszük figyelembe, akár 80%-os energiamegtakarítást is elérhetünk. A Bosch Rexroth rendszerszintű gondolkodásmódjának legújabb bizonyítéka a tavalyi évben piacra dobott *Open Core Engineering*, amelynek köszönhetően a tervezői szabadságnak és a nagyobb hatékonyság elérésének nincs többé akadálya.⁷ Ezen platform segítségével a szoftverfejlesztők nagyobb szabadságot érhetnek el. A gépgyártók a magasabb szintű programozási nyelvek révén könnyedén hozzáférnek a Rexroth által kínált IndraMotion MLC és IndraLogic XLC rendszer megoldások vezérlőjének központi részéhez. Ez lehetővé teszi számukra a vevőspecifikus megoldások független és egyszerűbb megvalósítását a korábbiaknál jóval kisebb költségek mellett.⁸

3. Open Core Engineering

Rugalmas, hatékony, innovatív, egyedi, jövőbiztos megoldás. A piacon nincs még egy olyan alkalmazás, amelyik összekapcsolja az összes szoftveralapú, intelligens mérnöki eszközt valamennyi hajtás- és vezérléstechnikával.⁹ Azok a szoftvereszközök, amelyek az IndraWorks programkörnyezet részei, lefedik a teljes mérnöki munkafolyamatot, míg a funkció-

⁶ GRIECO, L. A. et alii (2014): IoT-aided Robotics Applications: Technological Implications, Target Domains and Open Issues. *Computer Communications*, Vol. 54. No. 1. 32–47.

⁷ SÁROSI J. (2014): *Mérési adatok gyűjtése*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Mérnöki Kar. 100.

⁸ FÜRSTNER, I. – GOGOLAK, L. (2015): Presentation of the Developed Mechatronic Devices for Exhibition Purposes. *International Journal of Electrical and Computer Engineering Systems*, Vol. 6. No. 1. 23–28.; GUBBI J. (2013): Internet of Things (IoT): A Vision, Architectural Elements, and Future Directions. *Future Generation Computer Systems*, Vol. 29. No. 7. 1645–1660.

⁹ TERDIK Gy. – GÁL Z. (2013): *Advances and Practice in Internet of Things: a Case Study*. Proceedings of IEEE 4th International Conference on Cognitive Infocommunications. Budapest, 435–440.

Lásd www.intel.com/content/www/us/en/internet-of-things/overview.html (A letöltés dátuma: 2016. 11. 03.)

eszközök egyszerűsítik a komplex gépi folyamatok megvalósítását, és lehetővé teszik az új és innovatív gépi funkciók gyorsabb integrálását.

4. Open Core Interface

Innovatív interfésztechnológia, amely híd a PLC-automatizálás és az IT-alapú automatizálás között. Magasabb szintű programozási nyelven megírt és külső készüléken futó alkalmazás, amely az összes vezérlő- és hajtásfunkcióhoz lehetővé teszi a hozzáférést. Az Open Core Interface egy szoftverfejlesztő készlet (SDK) segítségével érhető el.¹⁰

3. ábra

IoT alkalmazási területe

Forrás: Elérhető: <http://www.interempresas.net/Robotica/Articulos/134751-El-futuro-de-la-produccion.html>
(A letöltés dátuma: 2016. 11. 03.)

Az Open Core Interface révén a gépgyártók szabadon választhatják meg a platformot: PC, controller, okostelefon vagy táblagép, valamint a programozás nyelvét: C/C++, C# (.NET), Visual Basic, VBA (Office), LabView G, Objective-C, Java vagy Microsoft COM könyvtáron alapuló egyéb nyelv.¹¹ Segítségével saját alkalmazásokat írhatunk, amely futhat valós időben magán a vezérlőn, vagy nem valós időben egy külső készüléken.

Az Open Core Interface támogatja az Apple iOS és a Google Android rendszereket is, így a natív alkalmazások révén az okoskészülékek (telefon és táblagép) könnyedén integrálhatók az automatizálási folyamatba, és a gépgyártók új diagnosztikai és kezelői meg-

¹⁰ MESTER Gy. (2006): *Distance Learning in Robotics*. Proceedings of The Third International Conference on Informatics, Educational Technology and New Media in Education. Sombor. 239–245.; MESTER Gy. (2007): *Improving the Mobile Robot Control in Unknown Environments*. Proceedings of the YUINFO'2007. Kopaonik. 11–14. 03. 2007.; MESTER Gy. (1994): *Adaptive Force and Position Control of Rigid Link Flexible-Joint Scara Robots*. Proceedings of the International Conference on Industrial Electronics, Control and Instrumentation. 20th Annual Conference of the IEEE Industrial Electronics Society IECON, 94. Bologna, 1639–1644.

¹¹ SIMON J. (2014): *A tárgyak internete – Internet of Things (IoT)*. A Magyar Tudomány Napja a Délvidéken. Novi Sad. 1–9.

oldásokkal segíthetik a gépkezelők munkáját. A natív program kizárólag okoskészüléken fut, így a vezérlő programja érintetlen marad.¹²

5. Ipar 4.0 Magyarországon

2016 májusában Magyarország Kormányának hathatós támogatásával és kötelezettségvállalásával, a Nemzetgazdasági Minisztérium és az MTA Számítástechnikai és Automatizálási Kutatóintézet szervezésében mintegy 40 hazai telephellyel rendelkező vállalkozás, kutatóintézet, szervezet és oktatási intézmény részvételével megalakult az Ipar 4.0 Nemzeti Technológiai Platform.

Ennek megalapítása mögött az a felismerés áll, hogy az ipar Magyarországon is egy új technológiai korszakváltáshoz érkezett, amelyben az internetgazdaság alapjaiban alakítja át a gyártási és a kapcsolódó logisztikai rendszereket.¹³ E folyamat a fizikai és a digitális világ közötti hidak előrehaladott és ütemes kiépítését, különleges innovációs alkalmazkodást, minden korábbinál gyorsabb válaszokat, bátor innovációs lépéseket kíván a gazdaság minden szereplőjétől, különös tekintettel az Irinyi-terv kiemelt ágazataiban érintett meghatározó vállalatoktól, a kormányzati gazdaságpolitikától, valamint az innovációs rendszer intézményeitől. A megoldandó elméleti és gyakorlati problémák olyan sokrétűek, hogy elengedhetetlen egyrészt a hazai egyetemi és kutatóintézeti szféra és az iparvállalatok együttműködése, másrészt pedig a nemzetközi kooperáció.¹⁴

Mindezek tudatában és a hazánk által elért globális ipari versenyképességi vívmányok megerősítése érdekében az alapítók szorgalmazzák az eddig kialakult széles és eredményes partneri viszonyok további elmélyítését, az Európában kialakult legjobb gyakorlatoknak, elsősorban a legfejlettebb németországi mintáknak átvételét, illetve a nekik megfelelő együttműködés intenzív, cselekvésorientált rendszerének megteremtését.¹⁵

A Platform eredményes működésében a minisztérium a magas hozzáadott értékű kutatási és fejlesztési tevékenységek magyarországi katalizátorát, a hazai vállalati szektor felkészítésének, innovációs adaptációjának megkerülhetetlen eszközét, a szakemberképzésnek az új követelmények szerinti fókuszálását segítő szervezetet, és végeredményben az Ipar 4.0 program hazai sikerének egyik kulcstényezőjét látja és várja.¹⁶

¹² SIMON J. et alii (2015): *The Web of Things and Database Services*. Proceedings of the International Conference on Applied Internet and Information Technologies AIIT. Zrenjanin. 235–238.; SIMON J. (2013): Optimal Microclimatic Control Strategy Using Wireless Sensor Network and Mobile Robot. *Acta Agriculturae Serbica*, Vol. 18. No. 36. 3–12.

¹³ SIMON J. – MARTINOVIC, G. (2013): Navigation of Mobile Robots Using WSN's RSSI Parameter and Potential Field Method. *Acta Polytechnica Hungarica*, Vol. 10. No. 4. 107–118.; SIMON J. – MATJEVICS, I. (2011): *Simulation and Implementation of Mobile Measuring Robot Navigation Algorithms in Controlled Microclimatic Environment Using WSN*. Proceedings of the IEEE 9th International Symposium on Intelligent Systems and Informatics – SISY. Subotica. 275–279.; Ipar 4.0. Elérhető: www.boschrexroth.com/hu/hu/trendek/ipar-4-0/industry-4-0 (A letöltés dátuma: 2016. 11. 03.)

¹⁴ VIJAYKUMAR S. – SARAVANAKUMAR S. G. (2011): Future Robotics Database Management System Along With Cloud TPS. *International Journal on Cloud Computing: Services and Architecture*, Vol. 1. No. 3. 103–114.; GÁL Zoltán et alii (2014): Internet of Things: Application Areas and Research Results of the FIRST Project. *Infocommunications Journal*, Vol. 6. No. 3. 37–44.

¹⁵ Ipar 4.0. Elérhető: www.boschrexroth.com/hu/hu/trendek/ipar-4-0/industry-4-0 (A letöltés dátuma: 2016. 11. 03.)

¹⁶ Uo; SIMON 2014.

Az Ipar 4.0 Nemzeti Technológiai Platform különböző munkacsoportokat működtet az alapszabályában megfogalmazott küldetése teljesítése érdekében. Ezek egy-egy I4.0-val összefüggő specifikus terület sajátos kérdéseivel és a kihívásokra adandó, javaslatok formájában megfogalmazott válaszok kidolgozásával foglalkoznak. A munkacsoportokban a tagok adott szakterületet képviselő delegáltjai vesznek részt. Munkájukat a kormányzati szakpolitikai fórummal szoros együttműködésben végzik, így hozzájárulnak a kormányzati stratégiai célok megvalósításához is.¹⁷

Jelenleg a platformnak a következő hét munkacsoportja létezik:

- Stratégiai tervezés,
- Infokommunikációs technológiák,
- Foglalkoztatás, oktatás és tréning,
- Ipar 4.0 kísérleti mintarendszerek,
- Jogi keretek meghatározása,
- Gyártás és logisztika,
- Innováció és üzleti modell.

Noha a vállalatok számos esetben vagy csak a gyártás/logisztika, vagy csak az információs és kommunikációs technológiák oldaláról közelítik meg a kérdést, manapság a számítástechnika-tudomány és a gyártástudomány konvergenciája egyértelmű, a kettő nem választható szét. A platform egyik célja, hogy minden szereplő átlássa a magas fokú informatikai támogatásból fakadó előnyöket.¹⁸

6. Egyedi tömeggyártás

Sok gyártó felismerte, hogy az ügyfelek egyre konkrétabb igényekkel rendelkeznek, egyre személyre szabottabb terméket szeretnének, ezért is jelentek meg a moduláris okosórák, telefonok és az egyéb olyan műszaki termékek, amelyek már pontosan azokkal a tulajdonságokkal rendelkeznek, amiket az ügyfél megálmodott.¹⁹ Ezt a trendet követi az ipar 4.0 a gyártásban is, egy autógyárban a szerelőszalagot nem kell leállítani és átállítani ahhoz, hogy különböző felszereltségű autók gördüljenek le a szalagról. Nemcsak a gyártás változik meg, hanem új termékek is létrejönnek, és olyan platformok, ahol az ügyfél pontosan kommunikálni tudja a gyártó felé, hogy mit is szeretne. Ezt hívják egyedi tömeggyártásnak, ami az ipar 4.0 egy másik fontos eleme.

A Nobilia Európa egyik legnagyobb konyhabútorgyára például élen jár ebben. A vállalat a sorozatgyártás ellenére olyan beépített konyhákat gyárt, amelyek a vevők teljesen egyedi igényeinek megfelelnek.²⁰ Igaz, már az 1990-es években megkezdték a teljes gyár-

¹⁷ SIMON J. – MARTINOVIC, G. (2009): *Web Based Distant Monitoring and Control for Greenhouse Systems Using the Sun SPOT Modules*. Proceedings of the Conference SISY. Subotica. 1–5.

¹⁸ SIMON J. – ČOVIĆ, Z. (2015): Data Management of the Autonomous Mobile Devices and Internet of Things. *ANNALS of Faculty Engineering Hunedoara – International Journal of Engineering*, No. 3. 265–268.; SIMON et al. 2015.

¹⁹ FÜRSTNER I. – GOGOLAK L. (2015): Presentation of the Developed Mechatronic Devices for Exhibition Purposes. *International Journal of Electrical and Computer Engineering Systems*, Vol. 6. No. 1. 23–28.

²⁰ TERDIK–GÁL 2013.

tási folyamathoz kapcsolódó alkatrész- és termelési adatok átláthatóvá tételét, egységesített kezelését.

7. Big Data

Természetesen a gyártási folyamatok digitalizálása azt is jelenti, hogy hatalmas mennyiségű adat keletkezik a gyárakban, aminek az elemzése nemcsak nagy számítási kapacitást és adattároló késztséget, hanem speciális elemzési tudást is igényel. Ehhez egyrészt kiváló szoftveres támogatásra, másrészt tehetséges IT-szakemberekre is szükség van, még hozzá az adott iparágban szerzett tapasztalattal.²¹ Az adatok elemzésének a döntéshozatalban, a gyártási folyamatok javításában és ezek által a versenyképesség növelésében van nagy szerepe.²²

8. Összegzés

A nyugati civilizáció eddig három ipari forradalmat élt meg, a gőzgépek, szerelőszalagok és az automatizáció után most egy teljesen új, negyedik ipari forradalom zajlik. Ez arról szól, hogy a fizikai gépek és tárgyak egy információs hálózatba kapcsolódnak, a reálgazdaság egyetlen hatalmas, intelligens információs rendszerbe integrálódik. Az Ipar 4.0 pedig egy olyan koncepció, amely az újkeletű forradalom kihívásaira ad válaszokat, mégpedig elsősorban az ipari folyamatok teljes digitalizációjával. De nem csupán a technológia térhódításáról van szó, hanem az üzleti folyamatok paradigmaváltásáról is. Magyarországnak és Európának pont az Ipar 4.0-ra van szüksége.

Egyértelmű előnyök:

- akár 30%-os termelékenység növekedés,
- moduláris megoldások kicsitől a nagyig,
- a szoftvermodulok szorosan összekapcsolhatók,
- gyors reakció az új trendekre és ügyféligényekre,
- kisebb tőkeigény,
- kisebb forgóeszközigény, alacsonyabb készletszint,
- kis helyigényű technológia, minimális félkész termék,
- hatékonyság és átláthatóság az adatstruktúrákban és folyamatokban,
- hatékony gépek, hatékony folyamatok, hatékony szoftverek, hatékony gyártás.

Az új világ más követelményeket támaszt majd a jövő dolgozóival szemben, a World Economic Forum tanulmánya szerint 5 millió munkahely szűnhet meg 2020-ig a világban – igaz, 2,1 millió új munkahely teremődik is. Természetesen a megszűnő és az elő-

²¹ DOBRILović et al. 2013.

²² SIMON J. – ČOVIĆ, Z. (2015): Data Management of the Automomous Mobile Devices and Internet of Things. *ANNALS of Faculty Engineering Hunedoara – International Journal of Engineering*, No. 3. 265–268.; SIMON–MATIJEVIĆ 2011.; Ipar 4.0. Elérhető: www.boschrexroth.com/hu/hu/trendek/ipar-4-0/industry-4-0 (A letöltés dátuma: 2016. 11. 03.)

álló munkahelyek nem ugyanazokat a képességeket igénylik, ezért óriási felelőssége van az országok oktatáspolitikáinak abban, hogy a jövő versenyképes munkaerőjét kiképezzék.

Felhasznált irodalom

- ARNDT, M. – WILLE, S. – DE SOUZA, L. – FORTES REY, V. – WEHN, N. – BERNS, K. (2013): Performance Evaluation of Ambient Services by Combining Robotic Frameworks and a Smart Environment Platform. *Robotics and Autonomous Systems*, Vol. 61. No. 11. 1173–1185.
- ATZORI, L. – IERA, A. – MORABITO, G. – NITTI, M. (2012): The Social Internet of Things (SIoT) – When Social Networks Meet the Internet of Things: Concept, Architecture and Network Characterization. *Computer Networks*, Vol. 56. No. 16. 3594–3608.
- BÁLINT Á. – SÁROSI J. (2016): Design and Implementation of a Radio Controlled LED Lighting System. *Analecta (Review of Faculty of Engineering, Analecta Technica Szegedinensia)*, Vol. 10. No. 1. 29–34.
- BORGIA, E. (2014): The Internet of Things Vision: Key Features, Applications and Open Issues. *Computer Communications*, Vol. 54. No. 1. 1–31.
- DISTEFANO, S. – MERLINO, G. – PULIAFITO, A. (2014): A Utility Paradigm for Iot: The Sensing Cloud. *Pervasive and Mobile Computing*, No. 1. 1–39.
- DOBRILLOVIĆ, D. – ČOVIĆ, Z. – STOJANOV, Ž. – BRTKA, V. (2013): Approach In Teaching Wireless Sensor Networks and IoT Enabling Technologies In Undergraduate University Courses. Proceedings of the 2nd Regional Conference Mechatronics in Practice and Education. Subotica, MechEdu. 18–22.
- DOBRILLOVIC, D. – STOJANOV, Ž. – BRTKA, V. – ČOVIĆ, Z. – BILINAC, N. (2014): *Software Application for Analyzing ZigBee Network Performance in University Courses*. Unpublished, submitted to the IEEE 12th International Symposium on Intelligent Systems and Informatics in June 2014.
- FÜRSTNER, I. – GOGOLAK, L. (2015): Presentation of the Developed Mechatronic Devices for Exhibition Purposes. *International Journal of Electrical and Computer Engineering Systems*, Vol. 6. No. 1. 23–28.
- GÁL Z. – ALMÁSI B. – DABÓCZI T. – VIDA R. – ONIGA, S. – BARAN S. – FARKAS I. (2014): Internet of Things: Application Areas and Research Results of the FIRST Project. *Infocommunications Journal*, Vol. 6. No. 3. 37–44.
- GRIECO, L. A. – RIZZO, A. – COLUCCI, S. – SICARIO, S. – PIRO, G. – DI PAOLA, D. – BOGGIA, G. (2014): IoT-aided Robotics Applications: Technological Implications, Target Domains and Open Issues. *Computer Communications*, Vol. 54. No. 1. 32–47.
- GUBBI, Ja. – BUYYA, R. – MARUSIC, S. – PALANISWAMIA, M. (2013): Internet of Things (IoT): A Vision, Architectural Elements, and Future Directions. *Future Generation Computer Systems*, Vol. 29. No. 7. 1645–1660.
- Ipar 4.0. Elérhető: www.boschrexroth.com/hu/hu/trendek/ipar-4-0/industry-4-0 (A letöltés dátuma: 2016. 11. 03.)
- KULJIĆ, B. – SIMON J. – SZAKÁLL T. (2009): Pathfinding Based on Edge Detection and Infrared Distance Measuring Sensor. *Acta Polytechnica Hungarica, Journal of Applied Sciences*, Vol. 6. No. 1. 103–116.

- MESTER Gy. (1994): *Adaptive Force and Position Control of Rigid Link Flexible-Joint Scara Robots*. Proceedings of the International Conference on Industrial Electronics, Control and Instrumentation. 20th Annual Conference of the IEEE Industrial Electronics Society IECON, 94. Bologna, 1639–1644.
- MESTER Gy. (2006): *Distance Learning in Robotics*. Proceedings of The Third International Conference on Informatics, Educational Technology and New Media in Education. Sombor. 239–245.
- MESTER Gy. (2007): *Improving the Mobile Robot Control in Unknown Environments*. Proceedings of the YUINFO'2007. Kopaonik. 11–14. 03. 2007.
- ROUSSEAU, F.– LHOSTE, K. (2009): *Rapid Software Prototyping Using Ajax and Google Map API*. Second International Conferences on Advances in Computer-Human Interactions. Achi, 317–323.
- SÁROSI J. (2014): *Mérési adatok gyűjtése*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Mérnöki Kar. 100.
- SIMON J. – ČOVIĆ, Z. – FÜRSTNER, I. – GOGOLAK, L. – DOBRILLOVIĆ, D. (2015): *The Web of Things and Database Services*. Proceedings of the International Conference on Applied Internet and Information Technologies AIIT. Zrenjanin. 235–238.
- SIMON J. – MARTINOVIĆ, G. (2009): *Web Based Distant Monitoring and Control for Greenhouse Systems Using the Sun SPOT Modules*. Proceedings of the Conference SISY. Subotica. 1–5.
- SIMON J. – MARTINOVIĆ, G. (2013): Navigation of Mobile Robots Using WSN's RSSI Parameter and Potential Field Method. *Acta Polytechnica Hungarica*, Vol. 10. No. 4. 107–118.
- SIMON J. – MATIJEVIĆ I. (2011): *Simulation and Implementation of Mobile Measuring Robot Navigation Algorithms in Controlled Microclimatic Environment Using WSN*. Proceedings of the IEEE 9th International Symposium on Intelligent Systems and Informatics – SISY. Subotica. 275–279.
- SIMON J. (2013): Optimal Microclimatic Control Strategy Using Wireless Sensor Network and Mobile Robot. *Acta Agriculturae Serbica*, Vol. 18. No. 36. 3–12.
- TERDIK Gy. – GÁL Z. (2013): *Advances and Practice in Internet of Things: a Case Study*. Proceedings of IEEE 4th International Conference on Cognitive Infocommunications. Budapest, 435–440.
- VIJAYKUMAR S. – SARAVANAKUMAR S. G. (2011): Future Robotics Database Management System Along With Cloud TPS. *International Journal on Cloud Computing: Services and Architecture*, Vol. 1. No. 3. 103–114.
- Intel Internet of Things (IoT)*. (é. n.) Elérhető: www.intel.com/content/www/us/en/internet-of-things/overview.html (A letöltés dátuma: 2016. 11. 03.)

Tárgyak internete – tárgyak bizonytalansága

Kanizsai Viktor

1. Bevezetés

A tárgyak internetének piaca („Internet of Things” – IoT) rohamosan növekvő trendet mutat. A fogyasztók rendelkezésére már olyan háztartási készülékek állnak, amelyek informatikai hálózatra csatlakoztathatók. Annak ellenére azonban, hogy ezek az eszközök a fogyasztók körében egyre inkább elfogadottak, nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az eszközök védelmére, illetve az adatbiztonságra nem fektetnek kellő hangsúlyt, s így a felhasználók különböző veszélyeknek vannak kitéve. Valamennyi hiányosság elhárítására irányuló intézkedés, amely érintheti az IoT-rendszereket, már jól ismert a biztonsági elvárások meghatározásának gyakorlatában, de ennek ellenére a mérséklési technikákat gyakran elhanyagolják ezeken az eszközökön. Az IoT szállítóinak nagyobb hangsúlyt kell fordítaniuk a biztonság megvalósítására, mielőtt ezen eszközök mindenütt jelen lesznek az otthonokban, s ezáltal emberek millióit teszik veszélyeztetetté csúcstechnológiai támadások tekintetében. A tanulmányban a szerző rámutat a leggyakoribb sérülékenységekre és támadási vektorokra, valamint meghatározza a gyártókra és fogyasztókra vonatkozó irányelveket az IoT-eszközök biztonságos fejlesztése és üzemeltetése szempontjából.

2. Az IoT-eszközök bizonytalanságáról általában

A tárgyak informatikai hálózatra való csatlakoztatása gazdagítja a hétköznapi és az üzleti életünket. Így például a csatlakoztatott hőérzékelők, orvosi eszközök, gépjárművek és ipari berendezések egy izgalmas környezetet biztosítanak az innovációnak és az új üzleti lehetőségeknek. Másrészt viszont ez a kiterjesztett számítógépes környezet széles körű biztonsági kérdéseket is felvet, és biztonsági fenyegetéseket hordoz. Támadók célpontjává válhatnak maguk az eszközök, az általuk kezelt adatok, illetve az őket magukban foglaló rendszerek. A támadások célja, többek között, adatszerzés, eszközvezérlés, illetve a szolgáltatás megtagadása is lehet.

A gyenge jelszavak alkalmazása gyakori jelenség az IoT-eszközökön. Ezek az eszközök többnyire nem rendelkeznek billentyűzettel, így beállításukat távolról szükséges végezni. Sajnálatos módon nem minden gyártó kényszeríti a felhasználót arra, hogy módosítsa a készülék alapértelmezett jelszavát, és sok esetben felesleges korlátozások beültetésére kerül sor, amelyek pedig ellehetetlenítik a megfelelő hosszúságú, összetett jelszavak meghatározását.

Az Open Web Application Security Project (OWASP) „Top Ten Internet of Things Vulnerabilities” listája összegzi a legkritikusabb veszélyeztetettségeket, illetve támadási vektorokat az IoT tekintetében. Ezek a következők:

- bizonytalan környezet,
- elégtelen hozzáférés-vezérlés,
- bizonytalan memória,
- nem biztonságos fizikai interfészek,
- nem biztonságos webes felület,
- bizonytalan firmware,
- nem biztonságos hálózati szolgáltatások,
- nem biztonságos adminisztrációs felület,
- bizonytalan helyi adattárolás,
- bizonytalan felhőalapú interfészek.¹

Az IoT biztonsági elvárásai különböznek az adott rendszer kockázati besorolásától függően. Egy öntözőrendszer részét képező eszköz biztonsági igényei különböznek egy összetett, missziókritikus, kőolajkút fűrésát vagy csővezeték üzemeltetését lehetővé tévő IoT-rendszer csatlakoztatott szelepeinek és szivattyúinak biztonsági igényeitől.

Kulcsfontosságú azon szempont megvizsgálása, miszerint – bármely IT-rendszer biztonságát tekintve – a rendszer nem támaszkodhat folyamatosan minden egyes elemének sértetlenségére ahhoz, hogy az egész rendszer sértetlensége biztosított legyen. Az IoT-rendszer kialakítása és annak biztonsági funkciói abból indulnak ki, hogy egyes eszközök kompromittálódhatnak (nincs 100%-os biztonság), de maga a rendszer továbbra is biztonságosan üzemelhet egy-két kompromittálódott eszközzel.²

3. Az IoT-rendszer architektúrája

Több lehetséges konfiguráció jelentkezhet az IoT-rendszerek tekintetében. Egyes IoT-rendszerek esetében az eszközök közvetlenül csatlakoznak az internetre, és minden egyes eszköz a saját biztonságáért felel. Más rendszerek esetében az eszközök helyben csatlakozhatnak egy csomópontoz (gateway), amely aggregálja a helyi eszközök adatait. Emellett vannak felhőalapú technológiákhoz csatlakozó eszközök, peer-to-peer illetve teljes hálózati topológiát alkotó eszközarchitektúrák.

Egy további, szintén kulcsfontosságú szempont a humán erőforrás, illetve a tipikus felhasználó, fogyasztó. A felhasználónak nagyon sok minden elérhető a mobil eszközén keresztül. Így a mobil eszköz egyrészt egy ablakot képez a csatlakoztatott eszközök felé, másrészt viszont egy biztonsági gócpontot is jelent a sérülékenységekkel való visszaélés vonatkozásában.

¹ OWASP Internet of Things Project. Elérhető: www.owasp.org/index.php/OWASP_Internet_of_Things_Project (A letöltés dátuma: 2016. 11. 01.)

² IBM point of view: Internet of Things Security (2015). Elérhető: <https://www-01.ibm.com/common/ssi/cgi-bin/ssialias?htmlfid=RAW14382USEN> (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.)

4. Otthoni hálózati topológia

A mai otthoni hálózatokat jellemzően széles sávú routerek alakítják, amelyek internetes hozzáférést biztosítanak a csatlakoztatott eszközöknek wifin vagy Ethernet kapcsolaton keresztül. Leginkább laptopok, asztali gépek és további mobil eszközök (mint például okos-telefonok, táblagépek) csatlakoznak az otthoni hálózatokhoz. Mindezen eszközök a helyi hálózathoz csatlakoznak, és szabadon kommunikálhatnak egymással. Az internethez való csatlakozás a központi routeren keresztül valósul meg, amely router – típustól függően – rendelkezhet alapvető tűzfalvédelemmel is.

Az IoT térhódításával egyre több eszköz csatlakozik ugyanazon számítógépes hálózat-hoz. Ezen eszközöket két osztályba sorolhatjuk. Az elsőbe azok tartoznak, amelyek a már meglévő hálózati technológiákat alkalmazzák, mint például a wifi vagy Ethernet – ilyen például egy TV set-top box. A másik osztályba sorolhatók azok az eszközök, amelyek különböző vezeték nélküli technológiákat alkalmaznak, mégpedig olyanokat, amelyek eleget tesznek az adott eszközök igényeinek, mint például az érzékelők csökkentett energiahasználatú kommunikációs technológiája. Sajnos nincs meghatározott szabványos kommunikációs protokoll az IoT esetében, ami önmagában is biztonsági kockázatot jelent.

5. Támadási felület

A támadók többféle módon hallgathatják le az otthoni okoseszközök kommunikálását, illetve módosíthatják ezen eszközök előrelátott működését. Egyes esetekben az eszközhöz való fizikai hozzáférésre van szükség, ami azonban nehezíti a támadás végrehajtását, hiszen ritkábban van alkalom fizikailag elérni a célzott eszközt. Más esetekben a támadás távolról is végrehajtható az interneten keresztül. Alábbiakban támadási vektorokat mutatunk be a támadó szükséges hozzáférési szintje szerint.³

5.1. A fizikai hozzáférés

Természetesen, a fizikai hozzáférés a legmagasabb szintű, amikor is a támadó fizikailag hozzáfér a támadni kívánt eszközhöz. Noha ez úgy tűnhet, mint egy valószínűtlen támadási felület, mégis indokolt fenyegetettségnek tekinteni. Barátok megráfálhatják az eszköz tulajdonosát egy látogatásuk során, volt élettárs átkonfigurálhatja az eszközt, amíg el nem költözik stb.

Egy másik fenyegetettség e szinten a használt IoT-eszközök piaca. Egyesek használt eszközöket vásárolnak az interneten, hogy olcsóbban hozzájussanak azokhoz, viszont ilyenkor nincsenek tudatában annak, hogy magas a kockázata, hogy egy ilyen eszközt az eredeti tulajdonos kémkedés céljából módosított és úgy értékesített.

Megtörténhet az is, hogy az eszközök gyártóját támadják meg, és kártevő programmal fertőzik meg a rendszerét. Így minden olyan eszköz, amely a fertőzött szoftveres frissítést telepíti, kompromittálódik.

³ BALLANO BARCENA, M. – WUEEST, C. (2015): *Insecurity in the Internet of Things*. Symantec Corporation.

Az eszközhöz való fizikai hozzáférés lehetővé teszi a támadónak, hogy az eszközről részletes elemzést végezzen: sérülékenységek, hátsó kapuk, fejlesztési hiányosságok, illetve titkosítási beállítások feltárása válik lehetővé. Ezek tudatában saját maga is elkészíthet egy, az eszközt működtető rosszindulatú szoftvert (firmware-t), s telepítheti azt a kiszemelt eszközre.

Ez utóbbiak azért is lehetségesek, mert az IoT-eszközök nagy többsége nem alkalmaz titkosítást, digitális aláírást szoftvereik frissítése során.

5.2. Felhőalapú technológiákkal vezérelt IoT-eszközök

Ebben az esetben az otthoni okoskészülék folyamatos kapcsolatban áll a felhővel. Az eszköz ellenőrzi a felhőalapú szolgáltatáson keresztül, hogy van-e számára futtatandó parancssor vagy telepítendő frissítés, valamint feltölti a saját működési státusát.

Sajnos az eszközök nagy többsége nem végez tanúsítványhitelesítést, hogy azáltal megállapíthassa a gyártó hitelességét. Továbbá nem kerül sor az SSL/TLS kétoldalú hitelesítésére sem: a kiszolgáló hitelesíteti magát a klienssel, de ez fordítva nem érvényes. A CRL-listákat nem veszik figyelembe, így olyan tanúsítványok is felhasználhatók, amelyek már korábban kompromittálódtak.

5.2.1. Felhőalapú infrastruktúra

A felhőalapú szolgáltatók többsége lehetővé teszi a felhasználónak, hogy gyenge jelszót válasszon magának a hozzáféréshez, mint amilyen például az „1234”. Továbbá a szolgáltatók gyakran különféle korlátozásokkal ellehetetlenítik az összetett, erős jelszavak beállítását. Ilyen korlátozás például, amikor csak négyjegyű PIN-kódot adhatunk meg jelszóként. A támadó, ismervé a felhasználó e-mail-címét „brute force” módszerrel felderítheti a hozzárendelt PIN-kódot, és átveheti a vezérlést az eszköz felett.

A szolgáltatók/szolgáltatások általában nem zárolják a felhasználói azonosítót meghatározott számú sikertelen bejelentkezés után, ami ugyancsak kivitelezhetővé teszi a „brute force” típusú támadást. A felhőalapú szolgáltatások nem támogatják a kétfaktorú azonosítást sem.⁴

5.3. Rosszindulatú szoftver

Kártevők telepítése bármely otthoni, számítógépes hálózatra csatlakozó okoseszközre, lehetővé teszi, hogy a rosszindulatú szoftverek vezérelni tudják a hálózaton lévő eszközöket, a fentiekbe foglaltak szerint. Például egy kompromittálódott okostelefon vagy számítógép egyéb eszközök megtámadására is felhasználható. A legnagyobb gond talán az, hogy a fertőzött eszköz kompromittálódva marad huzamosabb ideig, hiszen az IoT-eszközök nem

⁴ BALLANO BARCENA–WUEEST 2015.

rendelkeznek integrált biztonsági megoldásokkal, amelyek a fertőzést észlelnék, és jelezni tudnák a fogyasztó felé.

Valószínűleg már nem kell sok idő ahhoz, míg a támadók rájönnek, miként tudnának nyereséget szerezni az IoT-eszközök támadásából, így hamarosan bekövetkezhet az okostévék zsarolóvírussal való megfertőzése, vagy a hűtőszekrények felhasználása DDoS-típusú támadásokra stb.

Az IoT-eszközök vezeték nélküli kapcsolatuknak protokolljai potenciálisan többek között a következő fenyegetettségeknek vannak kitéve:

- hálózati adatforgalom lehallgatása,
- injektálás,
- változtatás/meghamisítás,
- megakadályozás,
- akkumulátor lemerítése.⁵

Az OWASP szerint az alábbiak a legkritikusabb webes sérülékenységek:

- a felhasználónév listázásának lehetősége,
- gyenge jelszavak beállítása,
- a fiókjárolás hiánya,
- titkosítatlan szolgáltatások,
- a kétfaktorú azonosítás lehetőségének hiánya,
- rosszul végrehajtott titkosítás,
- frissítés titkosítás nélküli megküldése,
- szolgáltatás megtagadása,
- tároló médium eltávolítása.⁶

Az IoT-eszközök biztonságát két szinten szükséges biztosítani ahhoz, hogy védettségük átfogó és teljes legyen. Egyik szint a biztonságos IoT-eszközök és -rendszerek tervezése/fejlesztése, a másik az IoT-eszközök üzemeltetésének biztonsága.

5.3.1. Az IoT-eszközök és -rendszerek biztonságos tervezése/fejlesztése

Az IoT-eszközöket úgy kell fejleszteni, hogy azok biztonsága megvalósulhasson, és a biztonsági funkciók alapbeállításban is alkalmazhatók legyenek. Ezen célból már a tervezés során átfogó elemzést kell végezni a konkrét eszköz lehetséges támadási vektorainak szempontjából. A fejlesztési folyamat szerves részét kell, hogy képezze a fenyegetettségek azonosítása, illetve azok megvalósulási esélyeinek csökkentése.

A fejlesztőknek követniük kell a biztonsági irányelveket a programozás során, hogy így egy biztonságos környezetet alakítsanak ki az IoT-eszközök működéséhez.

Gyakran előfordul, hogy a fejlesztők nyílt forráskódot alkalmaznak, ami a gyors fejlesztést valóban serkenti, viszont sérülékenységek nagy számát jeleníti meg a rendszerben.

⁵ BALLANO BARCENA–WUEEST 2015.

⁶ OWASP Internet of Things Project. Elérhető: www.owasp.org/index.php/OWASP_Internet_of_Things_Project (A letöltés dátuma: 2016. 11. 01.)

Ilyenkor nehezíti a helyzetet, hogy olyan nyílt forrású komponenseket alkalmaznak, amelyek már jól ismert sérülékenységeket hordoznak magukban, mint például az OpenSSL esetében a „Heartbleed”. Éppen azért, mert jól ismert sérülékenységekről van szó, részletes dokumentáció áll rendelkezésre a támadónak magáról a sérülékenységről, illetve annak kihasználási módszereiről.⁷ Összegezve, a tervezés során a következőket a legfontosabb biztosítani:

- biztonsági irányelvek követése fejlesztéskor,
- többrétegű védelmi megoldások alkalmazása,
- üzembiztos működés, még ha ez azt is jelenti, hogy alkalmanként az eszköz lekapcsolódik az informatikai hálózatról.

6. Adatvédelem

Az eszközök felé, illetve a tőlük irányuló adatforgalom, valamint az általuk tárolt adatok érzékeny adatok lehetnek. Egy mobil bankolási alkalmazás az okostelefonon hitelkártya-adatokat tárolhat, amelyekhez pedig hozzáférhetne egy csatlakoztatott IoT-eszköz is, ha nincs kellő védelem alkalmazva.

Az eszközökről begyűjtött adatok információt adhatnak arról, hogy ki, mikor és hol tartózkodott, és esetleg még arról is, hogy az illető milyen műveletet hajtott végre. Természetesen felvetődik a kérdés: miként kezelik ezeket az adatokat, ki fér hozzájuk, mire használhatják fel őket stb. A fejlesztőknek az IoT-eszközök tervezése során kötelezően figyelembe kell venniük az adatok titkosságának megőrzését.

Az adatvédelem egy másik szempontját az adatmegőrzés jelenti. A begyűjtött adatok mennyisége egyre csak nő, így fokozódik annak a lehetősége is, hogy valamely adattal visszaélés történjen. Ennek megelőzéséhez megfelelő adatmegőrzési, illetve selejtezési eljárási rendeket szükséges alkalmazni. A legjobb megoldás az lenne, ha az adatokat – amint nincs már rájuk szükség – törölnék, ha ezt a törlést a törvényi rendelkezések lehetővé is teszik az adott esetre vonatkozóan.⁸ A legfontosabb irányelvek az adatvédelem tekintetében a következők:

- adatelválasztás alkalmazása,
- személyazonosításra alkalmas adatok átalakítása,
- egyedi eszközazonosítók alkalmazása,
- külön azonosítók alkalmazása az adatátvitelre, illetve -tárolásra.

7. Biztonsági tesztek

A sérülékenységi tesztek végrehajtásának gyakorlata szerves része kell, hogy legyen a beültetési folyamatoknak. Ezen tesztek hasonlóképpen végezhetők, mint az egyéb esetekben megszokottak.

⁷ *IBM point of view: Internet of Things Security* (2015). Elérhető: <https://www-01.ibm.com/common/ssi/cgi-bin/ssialias?htmlfid=RAW14382USEN> (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.)

⁸ *IBM point of view: Internet of Things Security* (2015). Elérhető: <https://www-01.ibm.com/common/ssi/cgi-bin/ssialias?htmlfid=RAW14382USEN> (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.)

Kiemelkedő irányelv e téren a sérülékenységi tesztelesek végrehajtása, valamint a forráskód elemzése, etikus hack alkalmazása.

8. A folyamatos fejlesztés modellje

A biztonság mindkét formája igen fontos, a megelőző és a vizsgálati is. A folyamatos fejlesztés modellje megkönnyíti a reakciót és az irányítást a korábbi mechanizmusokhoz viszonyítva, mint amilyenek például a termékkibocsátás, javítócsomag stb. A következő irányelveket határozhatjuk meg e téren: a hibák és a sérülékenységek észlelését lehetővé kell tenni, a folyamatos fejlesztés modelljét kell alkalmazni.

9. Az IoT-eszközök üzemeltetésének biztonsága

Akár mennyire is törekednek a fejlesztők, tesztelők és gyártók arra, hogy megakadályozzák eszközüik sérülékeny voltát és támadhatóságát, a gyakorlatban mindig megmarad annak esélye, hogy egy aktív sérülékenységre fény derüljön, és támadást indítsanak. A támadások elleni védelemnek is így többrétegűnek kell lennie (tűzfal, adatszűrés stb.)

A tárgyak hálózatát működtető számítógépes környezetben a routerek is támadási célpontok lehetnek. Ezeket ugyanúgy korlátoztatni kell, mint az általuk védett eszközöket, és folyamatos fejlesztési eljárási rendeket kell alkalmazni.

A következő irányelveket szükséges érvényesíteni: többrétegű védelmi megoldások alkalmazása; az alrendszerek elszigetelésének lehetősége, amennyiben kompromittálódnak.

A kommunikációs csatornák biztosításához a következőket szükséges elvégezni:

- az eszközök és rendszerek kommunikációs csatornáit védetté kell tenni,
- a külső hálózatokat bizalmatlanként szükséges kezelni,
- a kommunikációs protokollok irányelveit szigorúan be kell tartani,
- ha IP-protokollról van szó, akkor TLS-t szükséges alkalmazni.

9.1. Az alkalmazási szokások követése és elemzése

A számítógépes világban lehetetlen előrelátni valamennyi lehetséges támadást egy adott rendszert ellen, s főleg nehéz megakadályozni azokat. A számítógépes környezet sikeres vezérléséhez nélkülözhetetlen a rendszer felügyelete, a figyelmet igénylő esetek sikeres feltárása, és ezen esetek megfelelő kezelése. A támadásokat észlelni kell, és válaszolni kell rájuk, ha lehet, azonnal. Ilyen esetek lehetnek például a következők: sérült integritású eszközök, DDoS-támadások, folyamatos támadások az adott eszközt, illetve a hálózaton lévő valamennyi eszközt célozva. Amennyiben a rendeltetésszerű alkalmazási szokásokról mintavételezésre kerül sor a rendszerben, úgy feltárhatók lesznek az eltérések, és megfelelő intézkedésekre kerülhet sor.

Kulcsfontosságú az események nyomon követése, felügyelete, akár eszköz-, akár rendszerszinten. Aktív felügyelettel lehetséges egyedül a biztonsági események feltárása és az időbeni, megfelelő intézkedések meghozatala.⁹

A következőket szükséges megvalósítani:

- megfelelő felderítési módszertanok alkalmazása a biztonsági esetek hatékony feltárására,
- naplóelemzés alkalmazása.

10. A kockázatok csökkentése

Ahogy korábban már említettük, a felhasználók nem tudnak könnyen védelmi megoldásokat alkalmazni az IoT-eszközök biztonságossá tételének tekintetében, mivel az eszközök leggyakrabban nem is támogatják ezen funkciókat. Ettől függetlenül a következők betartásával csökkenthetők a biztonsági kockázatok:

- erős jelszavak alkalmazása, mind az eszközökön, mind a wifihálózaton,
- a beépített, gyári, alapértelmezett jelszavak megváltoztatása,
- a wifihálózatokon megfelelő titkosítás alkalmazása (például WPA2),
- vezeték nélküli hálózat alkalmazása, az összes lehetséges ponton,
- az IoT-eszközök távoli elérését kellően meg kell védeni, illetve a távoli elérés lehetőségét le kell tiltani, ha nincs rá szükség,
- kellő figyelmet kell fordítani a használt IoT-eszközök vásárlása során az eszközök sértetlenségére,
- alkalmazni kell a gyártó biztonsági funkcióit,
- le kell tiltani a nem alkalmazandó funkciókat,
- rendszeres frissítést kell alkalmazni az eszközön; az eszköz mindig legyen naprakész,
- amennyiben lehetséges, az IoT-eszközök elkülönített hálózatra csatlakozzanak,
- meg kell vizsgálni, hogy újraindítás, illetve áramkiesés után az eszközök továbbra is biztonságos üzemmódban maradnak-e,
- meg kell fontolni, hogy szükség van-e az eszköz „okosságára”, vagy pedig elegendő az adott eszköz hagyományos verzióját használni.

Ugyanakkor a gyártóknak minimum a következő intézkedéseket kell végrehajtaniuk a biztonsági kockázatok csökkentése érdekében:

- a kommunikáció során TLS-titkosítás alkalmazása szükséges,
- ellenőrizni kell a TLS-tanúsítvány hitelességét és érvényességét,
- lehetővé kell tenni az erős jelszavak alkalmazását,
- kötelezővé kell tenni felhasználónak a beépített, gyári jelszavak megváltoztatását,
- biztonságossá kell tenni a frissítések folyamatát,
- alkalmazni kell a felhasználói azonosító felfüggesztését meghatározott számú esetben tévesen beírt jelszó során,

⁹ *IBM point of view: Internet of Things Security* (2015). Elérhető: <https://www-01.ibm.com/common/ssi/cgi-bin/ssialias?htmlfid=RAW14382USEN> (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.)

- az ismert sérülékenységeket nyomon kell követni, és az eszközöket velük szemben védeni kell,
- üzembiztos módot kell alkalmazni áramkiesés vagy (informatikai) hálózati gondok esetén.

11. Visszaélések (lehetőségek) példái

A tanulmányban említett és leírt hiányosságok miatt sikeren támadhatók az internetes hálózatra csatlakoztatott eszközök. A támadások lehetnek tréfajellegűek, de lehetnek igen komoly következményekkel járó esetek is. Alább olvasható néhány visszaélési példa megtörtént esete.

- Gépjármű hack – fékek megbénítása; ablaktörő, dudu, rádió stb. távoli vezérlését tette lehetővé.¹⁰
- Otthoni webkamerák meghackelése – illetéktelen személyek betekintheztek az adott webkamerák felhasználóinak lakásába, hálószobába stb.¹¹
- Egészségügyi eszközök hackelése – szívritmus-szabályozó (pacemaker) elleni támadás, amely lehetővé tette, hogy a pacemaker rendkívül magas szívritmust diktáljon, illetve lemerítette a pacemaker elemét.¹²
- Kávéfőző hack – tréfajellegű támadás.¹³
- Sportkarkötők hackelése – a karkötők rendeltetésüktől elértő funkciókra való felhasználása.¹⁴
- DDoS-támadás térmegfigyelő kamerákkal – egy aranyművest kb. 25 ezer CCTV-kameráról indított DDoS-módszerrel támadtak meg.¹⁵
- Fűtőrendszer megbénítása – megbénították egy finnországi város központi fűtőrendszerét a tél közepén.¹⁶
- Orosz bankok elleni támadás – 2016. november második hetén DDoS-támadásra került sor öt orosz bank ellen, amely támadásban IoT-eszközöket is felhasználtak.¹⁷
- Az internet félnapi megbénítása [22] – 1 Tbps sebességű DDoS-támadásra került sor, amely több mint 150 ezer eszközről eredt. A támadás egy internetet működ-

¹⁰ *Hackers Remotely Kill a Jeep on the Highway – With Me in It* (2015). Elérhető: www.wired.com/2015/07/hackers-remotely-kill-jeep-highway/ (A letöltés dátuma: 2016. 11. 10.)

¹¹ *Russian webcam hackers spy on bedrooms and offices* (2014). Elérhető: www.cnn.com/2014/11/20/russian-webcam-hackers-spy-on-bedrooms-and-offices.html (A letöltés dátuma: 2016. 11. 09.)

¹² *Muddy Waters Capital LLC* (2016). Elérhető: http://d.muddywatersre.com/wp-content/uploads/2016/08/MW_STJ_08252016_2.pdf (A letöltés dátuma: 2016. 11. 09.)

¹³ *Hacking the Wi-Fi IoT Coffee Machine. Pen Test Partners LLP* (2015). Elérhető: www.youtube.com/watch?v=4WEQpiyfB50 (A letöltés dátuma: 2016. 11. 07.)

¹⁴ *Custom Firmware Unlocks Fitness Tracker* (2016). Elérhető: <http://hackaday.com/2016/07/03/custom-firmware-unlocks-fitness-tracker/> (A letöltés dátuma: 2016. 11. 09.)

¹⁵ *IoT Botnet — 25,000 CCTV Cameras Hacked to launch DDoS Attack* (2016). Elérhető: <http://thehackernews.com/2016/06/cctv-camera-hacking.html> (A letöltés dátuma: 2016. 11. 14.)

¹⁶ *DDoS Attack Takes Down Central Heating System Amidst Winter in Finland* (2016). Elérhető: <http://thehackernews.com/2016/11/heating-system-hacked.html> (A letöltés dátuma: 2016. 11. 01.)

¹⁷ *Russian Banks Suffer Wave of Ddos Attacks* (2016). Elérhető: www.scmagazine.com/russian-banks-suffer-wave-of-ddos-attacks/article/572503/ (A letöltés dátuma: 2016. 11. 11.)

tető cég ellen irányult, így aznap emberek milliói nem tudták megnyitni kívánt oldalukat az interneten. A támadásban terméfigyelő kamerák DVR-jei is fel lettek használva mint támadást indító eszközök.¹⁸

A helyzetet súlyosbítja, hogy megjelentették a kártevő forráskódját, amely felhasználásával DDoS-jellegű további támadások indíthatók.¹⁹

12. Összegzés

A tárgyak internetének piaca egyre rohamosabban növekvő trendet mutat, az informatikai hálózatra csatlakoztatott okoseszközök valósággá válnak, legyen szó akár mobil eszközökről, háztartási készülékekről, egészségügyi berendezésekről vagy implantátumokról vagy gépjárművekről, zárankról, ajtókról stb. Noha funkcionalitás szempontjából eleget tesznek a fogyasztói elvárásoknak, a védelmi mechanizmusokat rendszerint figyelmen kívül hagyják. Ennek eredménye pedig az, hogy emberek milliói vannak veszélyeztetve csúcstechnológiai támadások tekintetében az IoT-eszközök révén.

A gyártóknak, s ugyanúgy a felhasználóknak is nélkülözhetetlen a biztonsági irányelvek betartása/betartatása az IoT-eszközök biztonságos fejlesztése és üzemeltetése érdekében. A tanulmányban megfogalmazott irányelvekkel csökkenthetők a biztonsági kockázatok e téren.

Felhasznált irodalom

A New Approach to IoT Security (2015). PubNub.

BALLANO BARCENA, M. – WUEEST, C. (2015): *Insecurity in the Internet of Things*. Symantec Corporation.

Cisco IoT System Security: Mitigate Risk, Simplify Compliance, and Build Trust (2015). Cisco Systems, Inc.

Custom Firmware Unlocks Fitness Tracker (2016). Elérhető: <http://hackaday.com/2016/07/03/custom-firmware-unlocks-fitness-tracker/> (A letöltés dátuma: 2016. 11. 09.)

DDoS Attack Takes Down Central Heating System Amidst Winter In Finland (2016). Elérhető: <http://thehackernews.com/2016/11/heating-system-hacked.html> (A letöltés dátuma: 2016. 11. 11.)

Hackers Remotely Kill a Jeep on the Highway – With Me in It (2015). Elérhető: www.wired.com/2015/07/hackers-remotely-kill-jeep-highway/ (A letöltés dátuma: 2016. 11. 10.)

Hacking the Wi-Fi IoT Coffee Machine. Pen Test Partners LLP (2015). Elérhető: www.youtube.com/watch?v=4WEQpiyfb50 (A letöltés dátuma: 2016. 11. 07.)

IBM point of view: Internet of Things Security (2015). Elérhető: <https://www-01.ibm.com/common/ssi/cgi-bin/ssialias?htmlfid=RAW14382USEN> (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.)

¹⁸ *Your DVR Didn't Take Down the Internet Yet* (2016). Elérhető: www.wired.com/2016/10/internet-outage-webcam-dvr-botnet/ (A letöltés dátuma: 2016. 11. 10.)

¹⁹ *Source Code for Iot Botnet Responsible for World's Largest Ddos Attack Released* (2016). Elérhető: <https://thehackernews.com/2016/10/mirai-source-code-iot-botnet.html> (A letöltés dátuma: 2016. 11. 14.)

- IoT Botnet — 25,000 CCTV Cameras Hacked to launch DDoS Attack* (2016). Elérhető: <http://thehackernews.com/2016/06/cctv-camera-hacking.html> (A letöltés dátuma: 2016. 11. 14.)
- Muddy Waters Capital LLC* (2016). Elérhető: http://d.muddywatersresearch.com/wp-content/uploads/2016/08/MW_STJ_08252016_2.pdf (A letöltés dátuma: 2016. 11. 01.)
- OWASP Internet of Things Project*. Elérhető: www.owasp.org/index.php/OWASP_Internet_of_Things_Project (A letöltés dátuma: 2016. 11. 01.)
- Russian Banks Suffer Wave of Ddos Attacks* (2016). Elérhető: www.scmagazine.com/russian-banks-suffer-wave-of-ddos-attacks/article/572503/ (A letöltés dátuma: 2016. 11. 11.)
- Russian webcam hackers spy on bedrooms and offices* (2014). Elérhető: www.cnbc.com/2014/11/20/russian-webcam-hackers-spy-on-bedrooms-and-offices.html (A letöltés dátuma: 2016. 11. 09.)
- Source Code for Iot Botnet Responsible for World's Largest Ddos Attack Released* (2016). Elérhető: <https://thehackernews.com/2016/10/mirai-source-code-iot-botnet.html> (A letöltés dátuma: 2016. 11. 14.)
- Your DVR Didn't Take Down the Internet Yet* (2016). Elérhető: www.wired.com/2016/10/internet-ouage-webcam-dvr-botnet/ (A letöltés dátuma: 2016. 11. 10.)

A hiperbolikus geometria alkalmazása a relativisztikus sebességek összeadásában

Boros Béla

1. Bevezetés

Írásunk első része a hiperbolikus síkon a Weierstrass-féle koordináták felhasználásával megkonstruált kommutatív csoporttal foglalkozik. Ebből a struktúrából egy paraméter megváltoztatásával, majd izomorfizmussal és a lineáris algebra eszközeivel az euklidészi tér egy c sugarú nyílt gömbjében kötött vektorok kommutatív csoportját határozzuk meg (c a fény vákuumbeli sebessége). Végül a számítástechnika eszközeivel vizuálisan is összehasonlítjuk egy tetszőlegesen kiválasztott, megengedett¹ sebességpáron az általunk kapott összeadás és az Einstein-féle összeadás eredményeit.

Kevés esetben ismerjük meg az előre vivő ötletek valódi forrását. Sokszor csak Deus ex machina definíciókban jelennek meg. Ezzel ellentétben írásunk vezérfonala a következő: a komplex számok algebrailag rendezett pároknak, geometriailag a komplex számsíkban pontoknak, de a pontok helyzetvektoraiként vektoroknak is tekinthetők. Ha pontoknak tekintjük ezeket, akkor pontthalmaz feletti binér műveletről és párhuzamosan ekvivalens algebrai háttérről van szó, ami egy Abel-csoportot alkot. Hasonlóan járhatunk el a hiperbolikus síkon is. Szász Pál művéből² néhány tételt axiómának vagy definíciónak kiemelve (ez sokszor elfogadott, ugyanakkor vitatott módszer is) a hiperbolikus sík pontjaihoz algebrai háttérként azok Weierstrass-koordinátáit, az egyenesekhez azok vonalkoordinátáit rendeljük, és felhasználjuk a távolságvonal egyenletét, valamint kiválasztunk egy rögzített pontot.

2. Abel-csoport a hiperbolikus sík pontthalmazán

Jelöljük a hiperbolikus sík pontjait nagy betűkkel és definiáljuk azokat Weierstrass-féle koordinátáikkal:

$$(1) X(x_2, x_3) \text{ ahol } x_3^2 - x_2^2 - x_1^2 = 1 \text{ és } x_3 > 0$$

¹ A megengedett sebesség a háromdimenziós euklidészi tér Oxyz koordináta rendszerének középponti helyzetű c sugarú nyílt gömbjének origó kezdőpontú bármelyik vektora

² Szász Pál (1973): *Bevezetés a Bolyai–Lobacsevszkij-féle geometriába*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Az egyeneseket kis betűkkel jelöljük és Weierstrass-féle koordinátaival definiáljuk.

$$(2) u[u_1, u_2, u_3] \text{ ahol } u_1^2 - u_2^2 - u_3^2 = 1$$

Az X pont illeszkedését az u egyeneshez a következő definíció adja meg:

$$(3) X \in u \leftrightarrow u_1x_1 + u_2x_2 - u_3x_3 = 0$$

Az X pont és az u egyenes távolsága:

$$(4) d(X, u) = t \leftrightarrow u_1x_1 + u_2x_2 - u_3x_3 = sht$$

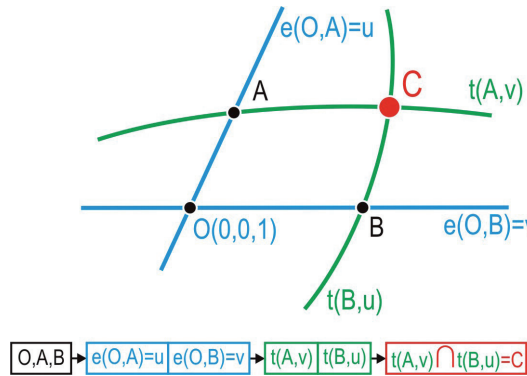
Ebből következik, hogy az $u[u_1, u_2, u_3]$ alapegyenesű és t távolságú távolságvonal egyenlete:

$$(5) u_1x_1 + u_2x_2 - u_3x_3 = sht$$

Egy kiválasztott pontot O -val jelölünk, és ez az egyszerűség kedvéért ez az $O(0, 0, 1)$ pont.

Ebben a modellben eljárásunk a következő. Adottak az $O(0, 0, 1)$, $A(a_1, a_2, a_3)$ és $B(b_1, b_2, b_3)$ egymástól páronként különböző pontok. O rögzített, A és B két tetszőleges pont.

Az O és az A pontok $e(O, A) = u[u_1, u_2, u_3]$ egyenest határozzák meg (3) valamint (2) alapján.

1. ábra

A művelet ábrája

Forrás: a szerző szerkesztése

- O az $O(0,0,1)$ kiválasztott pont,
- O, A, B páronként különböző adott pontok,
- $e(O, A)$ az O és A pontokhoz illeszkedő egyenes,
- $t(B, u)$ az u alapegyenesű a B ponton áthaladó távolságvonal.

Definíció: $A \oplus B = C$

$$(6) A \in u: a_1u_1 + a_2u_2 - a_3u_3 = 0 \quad (3)$$

$$O \in u: -u_3 = 0 \quad (3)$$

$$u_1^2 - u_2^2 - u_3^2 = 1 \quad (2) u[u_1, u_2, u_3] \text{ egyenes.}$$

Az egyenletrendszer ekvivalens az

$$(7) \quad \overline{a_1 u_1 + a_2 u_2} = 0 \\ u_1^2 - u_2^2 = 1$$

egyenletrendszerrel, amelynek megoldásai

$$(8) \quad u_1 = -\frac{a_2}{\sqrt{a_1^2 + a_2^2}}; \quad u_2 = \frac{a_1}{\sqrt{a_1^2 + a_2^2}}; \quad u_3 = 0$$

Hasonlóan az O és a B pontok az $e(O, B) = v[v_1, v_2, v_3]$ egyenest határozzák meg.

$$(9) \quad v_1 = -\frac{b_2}{\sqrt{b_1^2 + b_2^2}}; \quad v_2 = \frac{b_1}{\sqrt{b_1^2 + b_2^2}}; \quad v_3 = 0$$

A B pont és az u egyenes t távolsága (4) alapján $d(B, u) = u_1 b_1 + u_2 b_2 - u_3 b_3 = sht$ azaz (8) –ből következően

$$(10) \quad -\frac{a_2 b_1}{\sqrt{a_1^2 + a_2^2}} + \frac{a_1 b_2}{\sqrt{a_1^2 + a_2^2}} = sht$$

tehát az u alapegyenesű B ponton áthaladó $t(B, u)$ távolságvonal egyenlete (5)

$$(11) \quad u_1 x_1 + u_2 x_2 = -\frac{a_2 b_1}{\sqrt{a_1^2 + a_2^2}} + \frac{a_1 b_2}{\sqrt{a_1^2 + a_2^2}} \text{ azaz (8)}$$

$$(12) \quad -\frac{a_2}{\sqrt{a_1^2 + a_2^2}} x_1 + \frac{a_1}{\sqrt{a_1^2 + a_2^2}} x_2 = -\frac{a_2 b_1}{\sqrt{a_1^2 + a_2^2}} + \frac{a_1 b_2}{\sqrt{a_1^2 + a_2^2}}$$

rendezve

$$(13) \quad -a_2 x_1 + a_1 x_2 = -a_2 b_1 + a_1 b_2$$

Analóg módon a $t(A, v)$ távolságvonal egyenlete

$$(14) \quad -b_2 x_1 + b_1 x_2 = -a_2 b_1 + a_2 b_1$$

A két távolságvonal egyenletéből álló egyenletrendszer megoldása a C metszéspont:

$$(15) \quad -a_2 x_1 + a_1 x_2 = -a_2 b_1 + a_1 b_2$$

$$-b_2 x_1 + b_1 x_2 = -a_2 b_1 + a_2 b_1$$

$$\text{azaz } x_1 = a_1 + b_1 \text{ és } x_2 = a_2 + b_2$$

$C(a_1 + b_1, a_2 + b_2, x_3)$ (1) ebből következően a C metszéspont koordinátái:

$$(16) \quad C(a_1 + b_1, a_2 + b_2, \sqrt{1 + (a_1 + b_1)^2 + (a_2 + b_2)^2})$$

Ezután algebrailag is definiálhatunk egy \oplus binér műveletet a hiperbolikus sík pontjai felett.

$$(17) \quad A(a_1, a_2, a_3)$$

$$B(b_1, b_2, b_3)$$

$$A \oplus B = C$$

$$C(a_1 + b_1, a_2 + b_2, \sqrt{1 + (a_1 + b_1)^2 + (a_2 + b_2)^2})$$

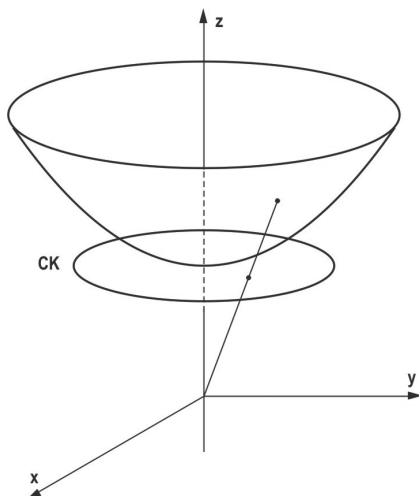
Könnyen belátható, hogy a lineáris algebrai vektorösszeadáshoz hasonlóan ez az algebrai struktúra is egy kommutatív csoport, amelyben a neutrális elem $O(0, 0, 1)$ és az $X(x_1, x_2, x_3)$

ellentett eleme pedig $-X(-x_1, -x_2, x_3)$. Észrevehető, hogy az összeadás definíciójában a harmadik koordináták nem szerepelnek.

3. Általánosítás

A hiperbolikus sík forgáshiperboloid modelljében a pontokat $X(x_1, x_2, x_3)$ módon adjuk meg, ahol $x_3^2 - x_2^2 - x_1^2 = c^2$ és az $x_3 \geq c$. Ha $Y(y_1, y_2, y_3)$ egy másik pont, akkor az

(18) $X \oplus Y = (x_1 + y_1, x_2 + y_2, \sqrt{c^2 + (x_1 + y_1)^2 + (x_2 + y_2)^2})$ művelettel pontthalmaz feletti kommutatív csoportot definiálunk $O(0,0,c)$ neutrális elemmel és $-X: (-x_1, -x_2, x_3)$ ellentett elemmel, amit $(H, \oplus, 0)$ rendezett hármassal jelölünk. A hiperboloid modell és a Cayley–Klein-modell (CK) izomorfijája alapján ez a struktúra átvihető egy c sugarú nyílt körlemezre.

2. ábra
A modellek ábrája

Forrás: a szerző szerkesztése

A forgás hiperboloid az $Oxyz$ derékszögű, jobb sodrású euklidészi koordináta-rendszerben a $z^2 - y^2 - x^2 = c^2$ egyenlettel és a $z > 0$ feltétellel adott felület.

A Cayley–Klein-modell (CK) egy c sugarú, az Oxy síkkal párhuzamos, nyílt körlemez, amely középpontjával a forgáshiperboloidot annak $O(0,0,c)$ csúcsában érinti. Az izomorfíát eredményező bijektív leképezés a két modell között pedig az a vetítés, amelynek sugarai áthaladnak az $Oxyz$ origóján (2. ábra). A CK-modellről a hiperboloid felületre történő vetítést gamma-, az inverz bijekciót pedig deltavetítésnek nevezzük.

4. Pont vetítése a CK-modellről a hiperboloidra (gammavetítés)

A CK-körlemezen levő $A(a_1, a_2, c)$ pont $Oxyz$ -beli helyzetvektorát γ skalárral szorozzuk úgy, hogy a $(\gamma a_1, \gamma a_2, \gamma c)$ vektor végpontja a hiperboloidon legyen, tehát (1) alapján

$$\gamma^2 c^2 - \gamma^2 a_1^2 - \gamma^2 a_2^2 = c^2$$

Ha felhasználjuk az $a_1^2 + a_2^2 = |a|^2$ jelölést, ami az $a(a_1, a_2)$ kétdimenziós vektor intenzitásának négyzete, akkor

(19) $\gamma_a = \frac{1}{\sqrt{1 - \frac{|a|^2}{c^2}}}$ az a vektor Lorentz-faktora, tehát az $A(a_1, a_2, c)$ pont vetülete kifejezhető a $\gamma_a a$ skalárral való szorzással, ahol a harmadik koordináta (1) alapján az első kettőtől függ. Ez a projekció a gammavetítés.

5. Pont vetítése a hiperboloidról a CK-körlemezre (deltavetítés)

A hiperboloid modell $X(x_1, x_2, x_3)$ pontját vetítjük a CK-körlemezre az X pont $Oxyz$ -beli helyzetvektorának δ skalárral történő szorzásával úgy, hogy $\delta(x_1, x_2, x_3) = (\delta x_1, \delta x_2, \delta x_3)$ vektor végpontja a CK-körlemezen legyen mint képpont, azaz $\delta x_3 = c$. Ebből következik, hogy $\delta = \frac{c}{x_3}$, tehát a képpontot a $(\frac{cx_1}{x_3}, \frac{cx_2}{x_3}, c)$ koordináták határozzák meg. Az első két koordináta

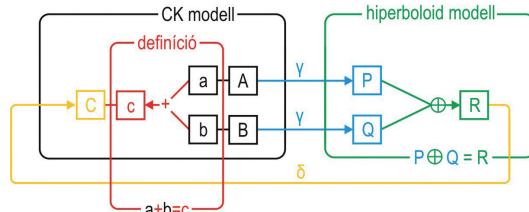
$(\frac{cx_1}{x_3}, \frac{cx_2}{x_3}) = \frac{c}{x_3}(x_1, x_2)$ a CK-n lévő képpont helyzetvektorát adja, ahol $x = (x_1, x_2)$. A gammavetítéshez hasonlóan a deltavetítésnél is egy

(20) $\delta_x = \frac{1}{\sqrt{1 + \frac{|x|^2}{c^2}}}$ funkcionál lesz. Tehát az $X(x_1, x_2, x_3)$ pont delta elnevezésű vetítéssel a CK-körlemez vektorának végpontjába kerül.

6. A $(H, \oplus, 0)$ izomfiája a CK feletti Abel-csoporttal

Az A és B a CK-modell két pontja, amelyek helyzetvektorai ebben a modellben rendre a és b . A gammavetítéssel és $\gamma(A) = P$ és $\gamma(B) = Q$. A hiperboloid modellben $P \oplus Q = R$. A deltavetítéssel $\delta(R) = C$, amely pont CK-beli helyzetvektora c .

Definíció: $a + b = c$ (3. ábra).

3. ábra

A két modell izomfiája

Forrás: a szerző szerkesztése

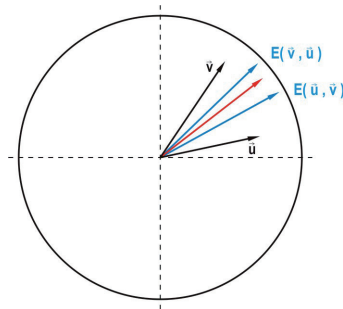
Ennek alapján két tetszőleges, origó kezdőpontú \mathbf{u} és \mathbf{v} CK-beli vektort gammavetítéssel $\gamma_u \mathbf{u}$ és $\gamma_v \mathbf{v}$ szintén origó kezdőpontú, irányított egyenesszakaszra vetítjük, és a hiperboloidon definiált összegüket

(21) $L(\mathbf{u}, \mathbf{v}) = \gamma_u \mathbf{u} + \gamma_v \mathbf{v}$ lineáris kombinációval jelöljük. A 3. ábra alapján az $L(\mathbf{u}, \mathbf{v})$ vektort, végpontját a deltavetítéssel

(22) $H(\mathbf{u}, \mathbf{v}) = \delta_{L(\mathbf{u}, \mathbf{v})} L(\mathbf{u}, \mathbf{v})$ vektorra (végpontjára) vetítjük, ami a 3. ábra alapján izomorfiával a hiperboloidról leképezi az Abel-csoportot a CK-modellre.

Ugyanezt a definíciót alkalmazhatjuk a c sugarú nyílt gömb középponti kezdőpontú \mathbf{u} és \mathbf{v} kötött vektorok összeadására is. Ha az \mathbf{u} és \mathbf{v} Einstein-összegét $E(\mathbf{u}, \mathbf{v})$ -vel jelöljük, akkor

(23) $E(\mathbf{u}, \mathbf{v}) = \frac{1}{1 + \frac{\mathbf{u}\mathbf{v}}{c^2}} \left\{ \mathbf{u} + \frac{1}{\gamma_u} \mathbf{v} + \frac{1}{c^2} \frac{\gamma_u}{1 + \gamma_u} (\mathbf{u}\mathbf{v}) \mathbf{u} \right\}$ kifejezést kapjuk. Ezek után a számítástechnika segítségével ábrázolhatjuk az egyszerűség kedvéért az xy síkból tetszőlegesen választott \mathbf{u} és \mathbf{v} megengedett sebességeket, különböző $E(\mathbf{u}, \mathbf{v})$, $E(\mathbf{v}, \mathbf{u})$ és $H(\mathbf{u}, \mathbf{v})$ összegeiket.

4. ábra

Az \mathbf{u} és \mathbf{v} vektorok és összegeik méretarányos ábrája

Forrás: a szerző szerkesztése

1. táblázat

A 4. ábrán lévő vektorok intenzitása és hajlásszöge

	$r (r \cdot c)$	$\alpha [^\circ]$ (az x-hez viszonyítva pozitív)
\mathbf{u}	0,72	12°
\mathbf{v}	0,82	56°
$E(\mathbf{u}, \mathbf{v})$	0,96	29°
$E(\mathbf{v}, \mathbf{u})$	0,96	44°
$H(\mathbf{u}, \mathbf{v})$	0,92	38°

Forrás: a szerző szerkesztése

7. Összegzés

A hiperbolikus geometria alkalmazása a relativisztikus sebességek összeadásában című írás először definiál (megszerkeszt) egy kommutatív csoportot a hiperbolikus sík kötött (O kezdőpontú) vektorainak halmazán. Mivel a hiperbolikus sík hiperboloid modellje izomorf a Cayley-Klein (CK) kör modellel, ez lehetővé teszi a CK-moddellen is a kötött vektorok kommutatív csoportjának definiálását. Bármely két különböző kötött vektort a CK-modellből felvetítünk a hiperboloid modellre, ott összeadjuk a hiperbolikus modell csoportművelete szabályai szerint, majd az eredőt visszavetítjük a CK-modellre. Ezután definiáljuk a CK-modell két kiinduló vektorának eredőjét, mint a visszavetített vektort. Az így definiált struktúra a CK-moddellen szintén kommutatív csoport. A két modell közötti bijektív leképezés alapján izomorf csoportok. A körmodell csoportstruktúrája a lineáris algebra ismert eszközeivel könnyen átalakítható az euklidészi tér egy c sugarú nyílt gömb belső struktúrájává. Az írásban szereplő vektorösszeadás is az operandus vektorok lineáris kombinációja, és az Einstein-összeg is az, ezért mivel az Einstein-féle összeadás nem kommutatív, mindhárom eredő ugyanabban a síkban helyezkedik el. A végén egy tetszőleges operandus páron grafikusán is ábrázoljuk a különböző eredményeket.

Felhasznált irodalom

- G. HORVÁTH Á. – SZIRMAI J. (2004): *Nem euklideszi geometriák modelljei*. Budapest, Typotex Kiadó.
- SZÁSZ P. (1973): *Bevezetés a Bolyai–Lobacsevszkij-féle geometriába*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- UNGAR, A. A. (2004): A hiperbolikus geometria alkalmazása a relativisztikus fizikában. *Bolyai-emlékkönyv – Bolyai János születésének 200. évfordulójára*. Budapest, Vincze kiadó.
- VARIČAK, V. (1910): Anwendung der Lobatschewskischen Geometrie in der Relativtheorie. *Physikalische Zeitschrift*, Vol. 11. 93–96.

Statt einer Zusammenfassung

Dieses Buch enthält die Referate von der wissenschaftlichen Tagung des Vereins der ungarischen Wissenschaftler in der Woiwodina, anlässlich des Tages der ungarischen Wissenschaften, abgehalten am 19. November 2016. in Novi Sad/Újvidék, mit dem Rahmenthema: wirtschaftliche, natürliche, gesellschaftliche, rechtliche Voraussetzungen und Tatsachen, welche die Erhaltung der Bevölkerung in der Region unterstützen. Diesbezüglich befassen sich die Referate mit der Rolle der Landwirtschaft, mit Innovationen auf dem Gebiet der Landwirtschaft, der Pflege der muttersprachlichen Kultur und Schulung, mit Büchern und dem Informationswesen, insbesondere mit der kulturellen, sprachlichen, örtlichen und regionalen Selbstverwaltung der Minderheiten. Aber auch mit den rechtlichen Fragen der Eigentumsrechte der einheimischen Bevölkerung an landwirtschaftlichen Grundstücken, mit der Zahl von Angestellten in öffentlichen Behörden und mit ihren Beschäftigungsfragen.

József Szalma

A Dialóg Campus Kiadó a Nemzeti Közszolgálati Egyetem könyvkiadója.

Nordex Nonprofit Kft. – Dialóg Campus Kiadó • www.dialogcampus.hu
www.uni-nke.hu • 1083 Budapest, Ludovika tér 2. • Telefon: (30) 426 6116
E-mail: kiado@uni-nke.hu • A kiadásért felel: Petró Ildikó ügyvezető
Felelős szerkesztő: Dalloul Zaynab • Olvasószerkesztő: Szarvas Melinda
Korrektor: Cseh Réka Zsuzsanna • Tördelőszerkesztő: Fehér Angéla

ISBN 978-615-5920-18-9 (nyomtatott)
ISBN 978-615-5920-19-6 (elektronikus)

A kötet a Vajdasági Magyar Tudományos Társaság által a vidék népességmegtartó erejének fokozását elősegítő társadalmi, jogi és természeti tényezők témakörében szervezett tudományos konferencián elhangzott tanulmányokat tartalmazza.

A konferencián kiemelkedő délvidéki és Magyarországról érkező, a társadalom- és természettudományok terén tevékeny szenior és junior kutatók vettek részt. A tanulmányokban a szerzők a kerettémát különböző szempontokon keresztül és más-más tudományágak módszereivel közelítik meg. Vizsgálják többek között a mezőgazdaságot mint a vidékfejlesztés eszközét, ehhez kapcsolódóan a biotechnológiai találmányok szerepét a fejlődésben elmaradt vidékek, régiók felzárkózásában; az innovációk jelentőségét a szociális farmrendszer érvényesítése terén; a termőföld, a földtulajdon és a földkörnyezet jogi oltalmát; a vidékfejlesztés pénzügyi jogi eszközeit; a családhoz és az otthonhoz való jogot, valamint a nemzetiségi önkormányzatiság jelentőségét.

A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001
„A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés”
című projekt keretében jelent meg.

SZÉCHENYI

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE